

جنگناما

لوڪ ادب سلسلي جو اٺون ڪتاب

جنگناما

مرتب:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2007ع

[ڪتاب جا حق ۽ واسطا محفوظ]

تعداد ٻه هزار
تعداد هڪ هزار

سال 1984ع
سال 2007ع

چاپو پهريون
چاپو ٻيو

قيمت: ٻه سؤ ٽيهه رپيا

[Price Rs. 230 -00]

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiah@yahoo.com

Website: www.sindhiah.com

هيءُ ڪتاب ذڪي سنز پرنٽرز ڪراچيءَ ۾ ڇپيو ۽ اعجاز احمد منگي سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

عنوانن جي فهرست

9	مهاڳ
13	مقدمو
81-67	باب پهريون: آڳاٽو دؤر
67	سنڌ جو تاريخي شعر
77	لس ٻيلي جو تاريخي احوال
88-82	باب ٻيو: سومرن ۽ سمن جو دؤر
82	ڄام هالي ۽ همير سومري جي جنگ
91-89	باب ٽيون: ارغونن - ترخانن جو دؤر
89	مريد خان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخان
	کي مارڻ
117-92	باب چوٿون: مغلن جو دؤر
92	انڙ پور واري جنگ
97	مغلن ۽ چنن جي جنگ
107	لنڊي پاڙي واري جنگ
108	تڙوٽ واري جنگ
109	ٻڌي - ٻاڻي گهٽ واري جنگ
111	لاشارين جي پڙجن سان جنگ
113	برفتن جو گائيچن ۽ چيچرن کان وير وٺڻ
114	جهوڪ واري جنگ ۽ شاه عنايت الله صوفي
	جي شهادت

باب پنجون: ڪلهوڙن جو دؤر 118-210

118 ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ مير عبدالله خان جي

جنگ

135 جنگو خان جمالي ۽ بلي بدائيءَ جي جنگ

142 ميان نور محمد جو کوسن کي هڪالي ڪيڻ

143 گندُهي منڊائي ۽ نومڙين جا مقابلا

147 جنگي خان ۽ جمالين جي جنگ

148 آڇي واري جنگ

152 ڪرين واري جنگ

153 تڏي واري بي جنگ

154 مڪليءَ جي پهرين جنگ

155 سيري يا اوڻگر واري جنگ

167 جوڪين ۽ لشارين جي جنگ

169 پنيور وٽ مقابلو ۽ مڙسن جون ماهيون

176 ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڪرمتين تي

چڙهائي

180 الله سني واري جنگ يا جهل واري جنگ

182 ناڙا ٿر جي جنگ

188 بجار جوڪي ۽ راڻي ارڃن جي جنگ

196 پيمجي جي ميان غلام شاه سان جنگ

198 ڪڪرالي جي ڪيهرن سان جنگيون

202 ميين عبدالرحيم گرهوڙي جي ساميءَ سان جنگ

باب ڇهون: سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدي 211-269

علائقن ۾ جنگيون

211 رندن جو مگسين تي حملو: وڏيري عمر ۽

- قنبر خان پنهورن جو واهر ٿيڻ ۽ مارڻ
 214 رندن ۽ مگسين جو بُنگاه (جنگ)
- 259 رندن، مگسين، جمالين ۽ چاندين جي جنگ
 262 چاندين ۽ مگسين جي جنگ
 264 جتوئين ۽ مَرين جي جنگ
 267 بُدن ۽ بُرڙن جي جنگ
- باب ستون: 270-287 ٽالپرن جي دؤر ۾ سنڌ جي لشڪر جون
 270 ٻاهرين حملي ڪندڙن سان جنگيون
 مير فتح علي خان جي تيمور شاھ جي
 ڪابلي لشڪر تي چڙهائي
 271 اُتمين واريون جنگيون
 278 ڪرڙي واري جنگ
- باب اٺون: 288-381 ٽالپرن جي دؤر جون جنگيون
 288 گهگهي واري جنگ
 291 قدامت واري جنگ
 293 راهيجي واري جنگ
 305 مڪلي واري بي جنگ
 320 چورڙي واري جنگ
 321 مينهين پنهور جو مقابلو
 323 وسائي مهر جو مقابلو
 324 لنجن جي ڪريڙ جي نڪرن تي چڙهائي
 326 جتن ۽ چانگن جي چاڻي واري جنگ
 346 پٿاري واري جنگ
 351 مير ناري خان جي جنگ
 360 نوحائين جو جهان خان پرڳڙي تي حملو

375 لغارين ۽ رندن جي جنگ

381 احمد پور لما واري جنگ

باب ٺاڻون: سنڌ جي سورھين جون انگريزن سان 382-453

جنگيون

382 انگريزن طرفان ملڪ فتح ڪرڻ جي سازش ۽

قنڌار جي افغانن، بلوچستان جي خانن ۽ سنڌ

جي ميرن جون انگريزن سان لڙايون

393 سنڌ جي لشڪر جي انگريزن جي ڪٽپ تي

ڪاھ

397 مياڻيءَ جي جنگ

415 مير شير محمد خان (شيرِ سنڌ) جون انگريزن

سان جنگيون

423 راءِپور جي سوڍن جون انگريز تروت سان

جنگيون

429 شادي خان کوسي جون انگريزن سان جنگيون

432 حُرَن جون انگريزن خلاف بغاوتون ۽ جنگيون

باب ڏهون: انگريزن جي دؤر جا جھيڙا ۽ مقابلا 454-472

454 نومڙين ۽ جوکين جي جنگ

457 گبولن ۽ بُرن جو مقابلو

459 گبولن ۽ گڊرن جو مقابلو

461 سڪڻ نئن وٽ لئين واري لڙائي

465 رندن ۽ هديھ قبيلي وارن جي لئين سان

لڙائي

466 علي بخش نظاماڻي جا مير علي مراد جي

پهلوانن سان مقابلا

- 479-473 اوڌاڀر جي جنگ   ضميمو-1
- 476 جنگو خان جمالي ۽ سُلي بدائي جي جنگ
- 491-480 مير بهرام خان جي شهادت   ضميمو-2
- 483 پرڳڙين ۽ نوحاڻين جو جهيڙو
- 485 دستين جو ٻگهي خان کي مارڻ
- 486 ماڙيجن ۽ هوڻي انڙ جي جنگ
- 486 پُوتائين ۽ براهين جي جنگ
- 488 راجسين پوٽن فقيرن ۽ هاليپوٽن جو جهيڙو
- 488 ڪاري جعفرائي راڄڙ جو سورج مل کي مارڻ
- 489 سيري يا اونگر واري جنگ
- 490 ڪرمتين جو ڪين ۽ رانوڙن جي جنگ
- 490 اُتمين واريون جنگيون
- 491 چورڙي واري جنگ

دستِي

- 493 ماڻهن، قومن ۽ قبيلن جي نالن جي فهرست
- 524 ماڳن جي نالن جي فهرست
-

مهاڳ

سنڌ جي ”لوڪ ادب“ کي سهيڙڻ لاءِ هڪ تفصيلي تجويز سن 1955ع ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي سامهون رکي ويئي، جا 1956ع جي آخر ڌاري بورڊ بحال ڪئي، ۽ ان جي عملي نگراني ۽ تڪميل بندي جي حوالي ڪئي.

ان تجويز مطابق جنوري 1957ع کان لوڪ ادب سهيڙڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو، انهيءَ سلسلي ۾ تعلقيوار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا ته ڏنل هدايتن موجب، پهراڙيءَ مان مواد گڏ ڪري موڪلين. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ”سنڌي لغت آفيس“ سان گڏ ”لوڪ ادب“ جي مرڪزي آفيس ۾ قائم ڪئي ويئي، ۽ ڪارڪن مقرر ڪيا ويا ته مقامي طور گڏ ڪيل توڙي ٻاهران آيل مواد کي هدايتن موجب ورڃي ورهائي، ٻيئي صاف ڪري، ڇپائڻ لائق بنائين.

پهريان ٻه سال 1957ع ۽ 1958ع، لوڪ ادب جي مواد سهيڙڻ ۾ صرف ٿيا. انهيءَ عرصي ۾ تعلقيوار ڪارڪنن، ڳوٺن ۾ گهريل ڳالهيون هٿ ڪيون. مرڪزي آفيس جي عملي ڇپيل ڪتابي ذخيري مان ضروري مواد اٿاريو ۽ بنده ڪوشش ڪري سنڌ جي هر ڀاڱي جو گشت ڪري، سڃاڻ سگهڙڻ سان ڪچهريون ڪيون ۽ عام سنڌي ادب جي هر پهلوءَ کي سمجهڻ ۽ ان جي خاص ذخيري کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ سعي ۽ همت، بلڪ جذبي ۽ محبت سان قدري ايترو مواد گڏ ٿيو جو ان جي آڌار تي عام سنڌي ادب جي هر ڀاڱي بابت، نموني طور هڪ ڪتاب مرتب ڪري سگهجي. ڪتابن جي تاليف جو سلسلو ٽئين سال 1959ع کان شروع ڪيو ويو.

هت به ڳالهيون واضح ڪرڻ ضروري آهن:

پهريون ته هن تجويز موجب، سنڌي ٻولي جي عام ادب جون اهي جملي جنسون، جيڪي هن وقت تائين پهراڙيءَ جي عوام ۾ عام مقبول ۽ مروج آهن تن کي ”لوڪ ادب“ جو ذخيرو تسليم ڪيو ويو آهي. انهي ذخيري ۾ سنڌي ادب جون معياري جنسون پڻ شامل آهن. مثلاً: مداحون، مولود، ٽيهه اڪريون، ڪافيون وغيره. مگر جيئن ته اهي هن وقت تائين پهراڙيءَ ۾ عام مقبول ۽ مشهور آهن انهيءَ ڪري انهن کي پڻ ”لوڪ ادب“ جي دائري ۾ شمار ڪيو

ويو آهي. انهيءَ لحاظ سان. هن نجويز هيٺ گڏ ڪيل ”لوڪ ادب“ کي بعيئه ”فوک لور“ (Folklore) جي مغربي مفهوم سان تعبير ڪرڻ صحيح نه ٿيندو. اسان جي ملڪ ۾ شهري زندگي اڃا ايتري وسعت يا خاص نوعيت اختيار نه ڪئي آهي. جو اها عام مذڪي تمدن جو يا ”معياري ادب“ جو سرچشمو بڻجي. سنڌي زندگي جو مرڪزي دائرو اڃا تائين ڳوٺ آهي ۽ سنڌي ادب جو وڏو ذخيره اهوئي آهي. جيڪو عوام جي زندگي جو ائسو آهي. انهيءَ ڪري هن مرحلي تي سنڌي ٻولي جي ”لوڪ ادب“ ۽ ”معياري ادب“ جي وچ ۾ حد فاصل قائم ڪري نٿي سگهجي.

بيو ته هن تجويز ذريعي ”لوڪ ادب“ جو سمورو مواد گڏ نه ٿي سگهيو آهي. ان کي سهيڙڻ لاءِ وڏي ڪشالي ۽ ڪافي ذريعن جي ضرورت آهي. لوڪ ادب جو سڄو ذخيره گڏ ڪرڻ جڻ اٿاهه سمنڊ سوجهي مڙني موتين ۽ ماتڪن کي ميڙڻ برابر ٿيندو. جو ٿوري وقت اندر ناممڪن آهي. البت جو ڪجهه گڏ ٿي سگهيو آهي. سو لوڪ ادب جي هر جنس بابت مثالي مواد آهي. انهيءَ لحاظ سان هن نجويز هيٺ تاليف ڪيل ڪتاب اميد ته آئنده ڪوششن لاءِ نمايان نشان ۽ نڪ فال ثابت ٿيندا.

”لوڪ ادب“ تجويز جيتوڻيڪ بنده جي طرفان پيش ٿي. مگر ان جي عملي سربراهي نوڙي تڪميل ۾ گهڻن ئي مخلصن جون ڪوششون شامل آهن. اول ته سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبرن کي جس جڳائي. جن هن تجويز کي سن 1956ع ۾ منظور ڪيو. ان بعد مواد ڳولي هٿ ڪرڻ. سهيڙيل مواد کي صاف ڪرڻ ۽ ترتيب ڏيڻ. ابتدائي مسودا توڙي پريس ڪاپيون تيار ڪرڻ. ۽ آخر ۾ ڪتاب ڇپائڻ ۾ ڪيترائي ساٿي ٻانهن بيلي ٿي بيٺا. هن تجويز کي ڪامياب بنائڻ ۾ تعلقوار ڪارڪنن. مرڪزي آفيس جي باهت فردن. سنڌ جي سڄاڻ سگهڙن ۽ خاص طور انهن مڙني دوستن جو حصو آهي. جن بنده لاءِ سگهڙن کي ڳولي هٿ ڪرڻ ۽ سائن ڇپهرين ڪرڻ ۾ پنهنجي هڙان وڙان مدد ڪئي.

هيءُ ڪتاب ”لوڪ ادب“ سلسلي جو اٺون ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو مواد راقم سنڌ بابت تاريخي تحقيق جي ذوق سان (1950ع) کان گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. جنهن کي پوءِ لوڪ ادب تجويز هيٺ مرتب ڪري ڪتابي صورت ڏني وئي. ۽ ان بعد وڌيڪ مواد جو اضافو ڪري. پريس ڪاپي تيار ڪئي وئي آهي.

هيءَ ڪتاب هن کان ڪهنو اڳ تيار ٿي چيڃي وڃي ها، مگر بدقسمتيءَ سان لوڪ ادب جي تجويز جي تڪميل ۾ وقت بوقت ڪي نه ڪي رندڪون پئي پيون آهن، جن جو ذڪر هن کان اڳ ڇپيل مهاڳن ۾ اچي چڪو آهي. هن کان اڳيون ڪتاب ”رسمون رواج ۽ سون ساٿ“ پنج سال اڳ سن 1978ع ۾ ڇپيو، ۽ اهڙي طرح باقي رهيل پنجن ڪتابن مان به جيڪڏهن هر هڪ ڪتاب ايتري وقفي بعد ڇپيو ته راقم جي حياتي ۾ اهو ڪم پورو ٿي نه سگهندو. جڏهن محترم غلام رباني آگرې سهر بورڊ جي سيڪريٽري جو عهدو سنڀاليو، تڏهن کيس يادگيري ڏياريم ته بسده باوجود تڪليف جي، لوڪ ادب تجويز جي تڪميل جو ڳرو بار پنهنجي ذمي ڪيو هو. انهيءَ لاءِ ته سنڌي لوڪ ادب جي قيمتي سرمايي کي، جيترو ئي سگهي اوجھو سهيڙي ان کي ضايع ٿيڻ کان بچائجي ۽ رٿيل پروگرام موجب ”لوڪ ادب“ جي چاليهن جلدن کان مڪمل ڪجي. اهو ڪم رات ڏينهن محنت سان پورو ڪيو ويو، پر جيڪڏهن ڇپائيءَ ۾ دير ٿي ته حياتي پوري ٿي ويندي ۽ ڪم رهجي ويندو.

هن وقت تائين لوڪ ادب تجويز هٿ رٿيل ڪتابن مان جملي ڇٽيهه جلد ڇپجي چڪا آهن ۽ هيءَ ستنهين جلد آهي، جيڪو شايع ٿي رهيو آهي. جيڪڏهن حياتي وفا ڪئي ته باقي رهيل ڪتابن جي ڇپائي مڪمل ڪرائي ڪم از ڪم چاليهن جلدن جي هن حقيقي ڪارنامي کي نوڙ نائن پهايو ويندو.

هن ڪتاب جي مواد کي سهڙڻ ۾ ڪيترن ئي دوستن پنهنجي هڙان وڙان مدد ڪئي ۽ ڪيترن ئي سڄاڻ سگهڙڻ پنهنجي سڀني به سڀني سانڍيل روايتن جو ذخيرو مهيا ڪيو. انهن مان گهڻا هن وقت تائين ڏسيءَ کي پيارا ٿي چڪا آهن. سندن نالا هر واقعي جي بيان هيٺ آندا ويا آهن ته جيئن سندن مدد جو حق ادا ٿي سگهي. ان سلسلي ۾ گهڻي ۾ گهڻيون خبرون ساڪري جي سڄاڻ سگهڙ حاجي محمد سوڍي بگهاڙ کان مليون. جنهن سان اسان جون گذريل پنجيهن سالن کان وٺي قرب پريون ڪچهريون بڻي پيون آهن.

مرڪزي آفيس جي ٻين ڪارڪنن سان گڏ خاص طرح محترم محمد اسماعيل شيخ ۽ محترم ممتاز مرزا هن ڪتاب جي مواد کي اُتاري پڪجا

ڪرڻ ۽ دوباره صاف ڪري لکڻ ۾ تحسين جوڳو ڪم ڪيو. محترم محمد اسماعيل شيخ پروفن جي نگراني ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ برڪس جي مشيڪر محترم الله بچائي يوسف زئي هن ڪتاب جي ڇپائي جي پوري سگهه اتي ڪئي ڪتاب جي رٿا ۽ آخري سٽاءَ توڙي ترتيب ۽ تاليف لاءِ بنده خود دمبار هي

حامد العلم

نبي بخش

اسلام آباد

8- ڊسمبر 1983ع

امر لاسان ما تمني فله الاخرة والاولي

مقدمه

هن ڪتاب جو موضوع 'جنگناما' آهي. يعني جنگين، معرڪن ۽ مقابلن جا اهڙا بيان، جن ۾ گاهون، بيت، نظر ۽ شعر هجن. ڪنهن جنگ جو خالي احوال 'جنگنامو' ناهي. پر جي اهو احوال سڄو منظوم آهي، يا ان ۾ بيان جي سهڻائي لاءِ ڪي ٿورا گهڻا شعر آهن ته اهو هن ڪتاب جي موضوع مطابق 'جنگامو' آهي. پيو ته 'جنگنامي' جي اصطلاح ۾ 'جنگ' جي معنيٰ فقط حاڪمن ۽ حڪمرانن واري 'جنگ' ناهي، پر ان جو مفهوم وڌيڪ وسيع آهي، يعني ڪن به ٻن ڌرين، قبيلن، راڄن، راڄدارن، سردارن، حاڪمن ۽ حڪمرانن جي وچ ۾ جيڪي مرڻ مارڻ وارا جهيڙا جهڳڙا، معرڪا مقابلا، حملا ۽ لڙايون ٿيون، سي سڀ عام اصطلاح ۾ 'جنگيون' آهن. انهيءَ وسيع معنيٰ ۾ 'جنگ' جي برابر ٻيو لفظ 'ڪيڏارو' آهي. پر ڪيڏاري ۾ ٻيون معنائون پڻ سمايل آهن. جنگين ۾ جن سورھين سرسي ڪئي يا سر ڏنا، تن کي ساراهڻ ۽ نازائڻ خاطر گاهون ۽ بيت چيا ويا ۽ پوءِ انهن کي سر سان آلاپيو يا ڳايو ويو: انهيءَ کي 'جنگ جو سر' يا 'ڪيڏارو' سڏيو ويو. وقت گذرڻ سان انهيءَ 'ڪيڏاري سر' مان 'سنڌي راڳ ڪيڏارو' اُسرِيو. اهڙيءَ طرح 'ڪيڏارو' ٽن معنائن ۾ استعمال ٿيو: يعني 'جنگ'، 'جنگ جو سر' ۽ 'راڳ ڪيڏارو'. 'جنگ نامو' معنيٰ جنگ جو سڄو منظوم بيان، يا اهڙو بيان، جنهن ۾ ڪي گاهون، بيت ۽ شعر هجن. 'جنگنامو' ڪنهن به راڳ ۾ ڳائي سگهجي ٿو، يعني ته نه فقط 'جنگ جي سر' ۾ يا 'ڪيڏاري' راڳ ۾، پر ٻئي ڪنهن راڳ ۾ به ڳائي سگهجي ٿو.

سنڌي 'جنگنامن' جي روايت ۾ دودي-چنيسر جي ڳالهه سڀ کان پهريون ۽ وڏو 'جنگنامو' يا 'جنگ-ڪيڏارو' آهي، جنهن کي هن کان اڳ ٻن وڏن جلدن ۾ تفصيل سان شايع ڪيو ويو آهي.⁽¹⁾ هن ڪتاب ۾ سومرن جي دور کان وٺي، ويندي انگريزن جي دور تائين 'جنگناما' شامل آهن ۽ انهن جي

⁽¹⁾ 'دودو-چنيسر'، جلد I، سن 1976ع ۾، ۽ جلد 2 سن 1977ع ۾ شايع ٿيو.

اشاعت سان سنڌي 'جنگنامن' جي موضوع بابت بنيادي تحقيق جي ڪنهن حد تائين تڪميل ٿي ٿي. لس ٻيلي جي جنگين جي بيانن کي جيڪي ساڳئي وقت 'جنگناما' به آهن، ڪتاب 'ٻيلاين جا ٻول' ۾ تحقيق سان شايع ڪيو ويو آهي.¹¹ ۽ اتي اسان چئي آيا آهيون ته ٻيلي جي شاعريءَ جو جوهر 'جنگنامو' آهي. 'ٻيلاين جا ٻول' جي اشاعت کان پوءِ اسان کي ٻڌي-ٻاڻي گهٽ واري جنگ¹² جا ڪي وڌيڪ بيت مليا. جن کي اسان هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي.¹³ انهن بيتن کي 'ٻيلاين جا ٻول' جي باب ستين هيٺ ڏنل تفصيل سان ملائي پڙهڻ گهرجي. لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب "واقعاتي بيت"¹⁴ ۾ حرن جون انگريزن سان جنگيون ۽ پڻ ڪن ٻين مقابلي وارا بيان 'جنگنامن' جي دفعي ۾ شامل آهن. حرن جي مقابلي جا ڪي وڌيڪ بيت باب نائين هيٺ شامل ڪيا ويا آهن.

موضوع توڙي مواد جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب 'جنگناما' هڪ مثالي ڪتاب آهي. جنهن جي مطالعي سان سنڌ جا تاريخي ادوار، سماجي اقدار ۽ جنگ جا جنسار سمجهڻ اچن ٿا. جنگنامن وارو مواد سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم باب آهي. بلڪ ڪنهن حد تائين وسريل باب. جيڪو لکت ۾ محفوظ ناهي. پر جنهن جا ڪي نٿا ۽ اهڃاڻ سنڌ جي سڃاڻ سگهڙن جي سيني به سيني روايتن ذريعي اسان تائين پهتا آهن. جنگ جي سببن اسبابن، صلح جي شرطن شروطن، مخالف ڌرين جي وعدن انجامن، مڙسن جي قولن ڪلامن، سورهيڻن جي ساراھن، ڪانٺرن جي ڪوارن، ويرن ۽ ويڻن، مهڻن ۽ ميارن ۾ سنڌ جي سماجي قدرن جو عڪس نمايان طور نظر اچي ٿو. مقابلي لاءِ ڌرين جي تيارين ۽ هٿيارن، ميدان ۾ صحن ۽ حملن، سورهيڻن جي ستن ۽ چلڻن مان جنگ جا سمان چٽا پٽرا ٿين ٿا. 'جنگناما' سنڌي ادب ۾ پڻ خاص اهميت رکي ٿو. ڇاڪاڻ جو اهي جنگنامي جي رزميه شاعري توڙي لغت جو پڻ قيمتي سرمايو آهن. هيٺ اسان هن ڪتاب ۾ شامل مواد جي تاريخي آثارن، جنگنامن ۾ سمايل سماجي قدرن ۽ جنگنامي جي جنسارن تي مختصر طور روشني وجهنداسون.

¹¹ ڪتاب 'ٻيلاين جا ٻول' (ايڇوڇو، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سنڌ 1970ع)، 'باب ستين' هيٺ ڏهن جنگن بابت بيتن سان شامل بيان ڪيا ويا آهن.

¹² ڪيسر ٻيلاين جا ٻول، صفحا 166-170.

¹³ دس صفحو 109.

¹⁴ "واقعاتي بيت" لوڪ ادب سلسلي جو نئون ڪتاب، سعدي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ 1961ع.

جنگنامن ۾ تاريخي مواد

هن ڪتاب ۾ شامل مواد تاريخي لحاظ سان نهايت قيمتي آهي، ڇاڪاڻ جو اهو سنڌ جي تاريخ جي ڪن وسريل ورڇن کي وڌيڪ روشن ڪري ٿو. سومرن، سمن جي دؤر کان وٺي انگريزن جي دور تائين، ذري گهٽ ڇهن صدين واري مدت جا ڪي اهڙا تاريخي ٿاڻا ۽ اهڃاڻ هنن جنگنامن جي روايتن ۾ ملن ٿا، جيڪي يا ته تاريخ جي ڪتابن ۾ ڏنل ناهن ۽ جي آهن ته به ايترو تفصيل سان بيان ٿيل ناهن. هن مواد جي مطالعي مان، سومرن جي دؤر کان وٺي هر دور جي ڪن تاريخي واقعن سان گڏ، سنڌ جي ڪن مقامي رياستن، ڪن خاص قومن قبيلن ۽ سندن بودوباش ۽ باهمي تعلقات تي روشني پوي ٿي، پهرين ۽ تاريخي شعر:

جنگنامن جي تاريخي موضوع جي اهميت محسوس ڪندي، اسان شروع ۾ مهاڳ طور سنڌ جي سگهڙ حسين چارڻ ۽ لس پيلي جي نامياري نر فقير ٺنگهي جا تاريخي شعر ڏنا آهن. نر جو شعر صاف ۽ سمجهڻ ۾ سولو آهي، جنهن ۾ هن لس پيلي جي حاڪمن جي مختلف گهراڻن جو سلسليوار ذڪر ڪيو آهي، جن تي اسان ڪتاب ”پيلين جا ٻول“ ۾ تفصيلي روشني وڌي آهي. سگهڙ حسين چارڻ جو تاريخي شعر ڪن نون حوالن جي لحاظ سان جيترو اهم آهي، اوترو ئي پيچيدو آهي ۽ جيتوڻيڪ اسان ان شعر کي چارڻ فقيرن جي ٻن قلمي نسخن تان پيڻيو آهي، تنهن هوندي به متن ۾ آيل ڪن ماڳن ۽ ماڻهن جي نالن کي صحيح طور پڙهڻ مشڪل آهي. ٻيو ته حسين فقير چارڻ سنڌ جي مکيه حڪمران گهراڻن توڙي ننڍين رياستن يا سردارين جي حڪمرانن کي گڏي بيان ڪيو آهي. ٽيون ته ڪي بيت ۽ سٽون هيٺ مٿي ٿيل آهن.⁽¹⁾ ۽ انهيءَ ڪري دور-وار سلسلو ثابت نه رهيو آهي. بهرحال شعر جي موجوده متن مطابق، مکيه حڪمران گهراڻن توڙي ننڍين رياستن ۽ سردارين جو

¹ بيت نمبر (8) کان نمبر (12) تائين بيتن جو سلسلو هيٺ مٿي ٿيل آهي ۽ ٻين وچ ۾ ڪافي ڪي بيت ڪٽل آهن. پيٽ نمبر (9) هيٺ ڏنل ملهائيا دره خان واري سٽ ۽ بيت نمبر (11) هيٺ - سنور جيڪي ”دره دودو“ ۽ ”هن هن“ سان شروع ٿين ٿيون، سي مٿي سمن واري دؤر بابت ڪنهن به ڄاڻ نه ڏين ٿا، ڇاڪاڻ جو انهن ۾ ”درب خان“ (دره خان) جو نالو به نٿو. ٻيو بيت نمبر (11) ۽ بيت نمبر (12)، جون سٽون هڪ ٻئي سان گڏجي ويون آهن؛ انهن مان هڪ بيت عيبي خان بابت آهي ۽ ٻيو سراين (ڪلهوڙن) جي زور ۽ عيبي خان کي مارڻ بابت.

سلسلو هيٺين ريت بيهي ٿو. سندس پنهنجي بيان موجب اهو احوال ڪو اڻ سڏو ڪونهي، پر ٻڌل روايتن مطابق آهي:

- ناريجن جي حڪومت: آمري کان فنڊار نائين.
- سومرن جي حڪومت: روڻاھ، لاڙ پنھار ۾
- سمن جي حڪومت: سمن، سومرن کي ماريو.
- چنن جي حڪومت: ڪڏهن ته سڄي سنڌ چنن جي هئي. ڪاڇي جي ٻنهي ڪنڌين سان سندن ڪوٽ هئا. زالن جي چور تي سان ۾ وڙهيا ۽ مزار مارجي ويو. سڀڙ ان کي مارائي ويچار ۾ پيو. هن هند مان وڃي فوجون آنديون هيون ۽ پاڻ بادشاهه ٿي ويٺو.⁽¹⁾
- ڪوٽريجن جي سرداري: چنا ۽ ڪوٽريجا ڄام پاڙيسري هئا. سڱ تان تڪرار ٿيو ۽ چڱي نالي چني سردار، ڪوٽريجي ڄام کي ماريو. ڪوٽريجا پوءِ ماڇي سردار جيسر راو وٽ دانهين ويا.
- ماڇي جي سرداري: ڪوٽريجن پاران جيسر راو چنن تي ڪاهه ڪئي ۽ چنا گهڻا سڀ مارجي ويا ۽ باقي کي ٿورڙا وڃي بچيا ۽ سندن ملڪ تي ماڇي جي سرداري قائم ٿي.
- ارغونن جي حڪومت: حسين ارغون (شاهه حسن ارغون) ڪاهه ڪري سمن کان حڪومت هٿ ڪئي.
- ترخانن جي حڪومت: سما به ترخانن جا سلامي هئا.
- ڪورائين جي چڙهائي: چنن ۽ ڪوٽريجن جي سرداري هئي جو ڪورائين (بلوچن)، چنن تي چڙهائي ڪئي. شريف خان وڃان پيو ۽ اعظم به ان سان گڏ آيو ۽ فتح خان ابڙي سردار کي ماريائون.
- هن بيان ۾ مٿي ڪوٽريجن جي سرداري جي بيان واريون سٽون هڪ جاءِ هجڻ بدران هيٺ مٿي ٿيون آهن.]
- ابڙا ڄام: انهن جي به ڄامائي هئي ۽ سندن نوبت نغارا وڳا.

ٻڌن صاف ناهي. هي سڳي ٿو نه جيڪو حضمران ماريو تنهن کي صفائي طور 'مزار' (= سنهن) سڏيو ويو هجي. ۽ اڳئين نالي واري سبب معي رتي هئي. اهو به ممڪن آهي ته 'مزار' صفت آهي 'سڙ' جي. ۽ سڙ کي ماري وڃار ۾ سڏي هئي. حالت ۾، سڙ واري سٺ کان پوءِ بي سبب ڪل آهي. جنهن ۾ سڀ کان شخص جو نالو هجي. جنهن وڃي 'هند' مان فوجون آنديون.

- دريا خان ۽ ڄام نندو: دريا خان، ڄام نندي جو ناماچار وڌايو.
- اهن بيان واريون ستون، مٿي سمن جي دؤر واري ڪنهن بيت جون آهن، ۽ هيٺ مٿي ٿيون آهن.
- چانڊين جي ڪاڇي ۾ سرداري: ميان (ڪلهوڙن) جا مريد ٿيا، وار وڏا ڇڏيائون، ۽ 'سراين' (ڪلهوڙن) پاران چڙهايون ڪيائون. سندن سردار غيبي خان وڏا ڪارناما ڪيا.
- 'سراين' (ڪلهوڙن) جو زور ۽ حڪومت: سراين ارڇتو حملو ڪري، چانڊئي سردار غيبي خان کي ان وقت ماريو، جڏهن هو ستل هو. سراين مان ميان نصير محمد 'پير' هو.
- مير پنهور جي سرداري: سندس رياست سيوهڻ سان ڊنگئي هئي. بکر ڪوٽ سندس گادي جو هنڌ هو. هن ميان نصير محمد جي آن نه مڃي.
- محمودئي پٽيار جي سرداري: هن سراين خلاف اورنگزيب وٽ دانهيو، پر 'پير' (ميان نصير محمد) پنهنجي پاران قاسم کي وڪيل ڪري موڪليو، جنهن لک رپيا ڏيڻا ڪري صلح جو معاهدو ڪيو.
- اورنگزيب جي سپه سالار شيخ جهان جي چڙهائي: اورنگزيب دکن مان 'شيخ جهان' کي سنڌ تي ڇاڙهي موڪليو. اهو آيو نه کيس مرزا خان جو پٽ مليو. فتح خان ابڙو فوجدار به آيو. 'الهيوار' آيو. 'قنبر' به اتي هو (جنهن کي الهيار چيو ته تون مغلن جي لشڪر کي سامهون ٿي؟) مرزا خان جي پٽ دغا ڪري 'محمد جان' کي مارايو.
- مٿين ٽن مان محمودئي پٽيار (؟) ۽ شيخ جهان جي چڙهائي وارا بيان پورا صاف ناهن. ٻيو ته ناريجن جي قومي سرداري معلوم آهي، پر ناريجن جي حڪومت جو ذڪر ڪنهن به تاريخ يا روايت ۾ ڪونهي. بهرحال باوجود ڪوتاهين جي، هن شعر ۾ ڏنل اهڃاڻ نهايت اهم آهن ۽ انهن کي تاريخي حوالن جي روشنيءَ ۾ توري تڪي سگهجي ٿو.
- انهن ٻن تاريخي شعرن کان پوءِ اسان اندر متن ۾ جملي مواد کي تاريخي دورن مطابق ورڇي رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر جيئن ته اڪثر جنگنامن ۾ ڪي به تاريخون موجود ناهن، انهيءَ ڪري انهن جي ورڇ گماني اندازن تي ڪئي ويئي آهي. متن ۾ هر جنگنامي جي مهاڳ ۾ ان جي تاريخي

پس منظر کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. هيٺ اسان (الف) پهريائين ڪن جنگنامن جي تاريخي پس منظر جي دور - وار وضاحت ڪنداسون. (ب) پوءِ ڪن قومن قبيلن جي تاريخي رياستن تي روشني وجهنداسون. ۽ (ج) ان بعد سنڌ جي ڏکڻ - الهندي ڀاڱي ۾ ڪوهستان، حب، ملير ۽ ساڪري جي ڪن مکيه قبيلن ۽ سندن قبائلي راجدارين جو ذڪر ڪنداسون.

(الف) دور - وار وضاحت

سومرن جو دور:

حسين فقير چارڻ جي شعر ۾ سومرن جي حڪومت، لاڙ طرف روپاھ ۽ بنگار ۾ ڄاڻايل آهي. اهو سومرن جي حڪومت جو مرڪزي پرڳڻو هو. دودي - چنيسر جي ڳالھ ۽ ٻين روايتن مان اهو نسيجو نڪري ٿو ته غالباً سيوهڻ کان سمنڊ تائين سڄو لاڙ ۽ مٿي اُتر ڏانهن سنڌو نديءَ جي اوڀر وارو پاسو ويندي بهاولپور تائين - يعني پراڻ، ناري ۽ هاضري جي آبادين وارا پرڳڻا سڌو سنئون سومرن جي حڪمراني هيٺ هئا. سيوهڻ کان مٿي سڄي ڪاڇي تي اتر ۾ ويندي ڪڇي ۽ مولھ جي بائي تائين. اتان جي قبائلي برادري جي حڪمراني هئي. جنهن جو تفصيلي ذڪر هيٺ ايندو:

سمن جو دور

سومرن جو خاتمو ۽ سمن جي حڪومت: ڄام هالي ۽ همير سومري جي جنگ وارين روايتن مان اها حقيقت واضح ٿئي ٿي ته سومرن جو آخري حاڪم 'همير' هو. جيڪو ڄام هالي ۽ سندس پٽن جي اڳواڻي هيٺ ڪيل حملي ۾ مارجي ويو. تاريخي ماخذن مان اها تصديق ٿئي ٿي ته همير پٽ دودي جو سومرون جو آخري حڪمران هو ۽ سندس مارجڻ تي سلطان فيروز شاھ سمن تي چڙهائي ڪئي. پر غالباً ملتان جي بزرگن جي وڃان پوءِ سببان صلح ٿيو. جنهن موجب سمن جي حڪومت قائم ٿي ۽ همير جي ٻن پائرن کي سلطان فيروز شاھ خاندش طرف جاگيرون ڏنيون ۽ هو سنڌ ڇڏي ويا.⁽¹⁾ تاريخن ۾ البت اهو ذڪر ڪونهي ته ڄام هالي ۽ سندس پٽن، جن جنگ ڪئي هئي ۽ جيڪي حڪومت جا حقدار هئا، تن جي بدران ڪيئن ڄام انڙ ۽

فصل ۱۵، ڏسو سڌي رسالي مهرون (سنڌي ادبي بورڊ) نمبر 3، سال 1981ع، ۾ هن موضوع تي رزم جو مضمون

ڄام جوڻي حڪومت تي قبضو ڪيو! سمن جي نسبنامي⁽¹⁾ مان تصديق ٿئي ٿي ته هالو ساندائي (يعني هالوپت ساند جو) سمن جو ڄام (پڳدار) هو ۽ هن پنهنجي پٽ هوتي کي پڳ ٻڌائي، پاڳ جو ڌڻي هوتي هو، پر هن واڳ ڌڻي سوڻائي انڙ کي، جيڪو پوءِ بادشاهه ٿيو. اڳ ڄامائي قوم پڳ سان هئي، پر انڙ کان وٺي ڄامائي حاڪم جي حوالي ٿي. نسبنامي جي هن روايت مان ظاهر آهي ته هالي ۽ سندس پٽن جي پٽ ۾ انڙ ۽ جوڻو طاقت ۾ زور تي ويا. اهو سندن همت ۽ حڪمت عملي جو نتيجو هو. جو ملتان جا بزرگ جيڪي وڃان پيا، تن غالباً سندن ئي فائدي ۾ راءِ ڏني. ان بعد ڄام هالي جي اولاد (هاليپوٽن) جو اثر رسوخ گهٽيو، ۽ کين پاسي تي (ٿر يا ڪڇ ڏانهن) رکيو ويو. اتان پهاڪو مشهور ٿيو ته ”کٽي هڪڙن، کاڌي پين.“

ارغونن- ترخانن جو دؤر:

مريد خان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخان کڻي مارڻ وارو واقعو تاريخي آهي. ۽ مهيني شعبان سن 970ھ (1563ع) ۾ ٿيو. مريد خان جا ڪيل قول اڃا تائين مشهور آهن: هڪ قول ائين ڪيائين ته:

”پيتيان پير پڻو ڪانیا نگر نٿو“

مرزا صالح کي ماڻس چيو ته: ٻڌان پئي ته ڪڪو ڪيهر شينهن جڙهيو اچي. ڏيان ڪجانءِ. تڏهن مغرور مرزا صالح چيو ته:

”آءُ زميني، آءُ ظلمي، مون کي ماري ڪير!“

مريد خان جي ڪيل قولن ۽ سنڌ جي حڪمرانن کي مارڻ واري قصد ۽ ڪاميابي مان ظاهر آهي ته هو وڏي حوصلي وارو قومي سربراهه هو. هو ’رجيرا‘ قبيلي جي ’پارواڻي‘ پاڙي مان هو. ’رجيرا‘ قبيلو هوت بلوچن جي نسلن مان هو. ساڳئي نسل جي ڪن ٻين قبيلن وانگر هيءُ قبيلو به اصل مڪران ۾ هوتن جي ’ڪلمت رياست‘ جو رهندڙ هو ۽ انهيءَ ڪري ’رجيرا‘ به ’ڪلمتي‘ (ڪلمت جا) هئا ۽ سنڌ ۾ اهي ’ڪرمتي‘ سڏجڻ لڳا. ’ڪرمتين‘ مان ’رجيرا‘ غالباً سڀ کان اول سنڌ ۾ آيا. ’پارواڻي‘ وڏو پاڙو هو ۽ ان جو اهو نالو ’بلوچي‘ بدران ’سنڌي‘ ٻولي جو آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته ’رجيرا‘

(1) ’نسبنام‘ هڪ اهم تاريخي ماخذ آهي. راقم گنج عرصي کان وٺي سنڌ جي نسبنامن جو مطالعو ڪيو آهي. ۽ جي جاني وفا ڪئي ته ان ٻه ڪيل تحقيق کي سوز ڪري سماع ڪيو ويندو.

سنڌ ۾ آڳاٽو آيا. غالباً اهي سلطان ڄام نظام الدين جي رقت ۾ لاشارين سان پيڙا ۽ سگيتا ٿيا، جيڪي ان وقت حب ۽ ملير جا سربراه هئا. ان جي تصديق سنڌنامي جي روايتن مان ٿئي ٿي. جڏهن موجب لاشاري سربراه رامين خان جو پٽ اسحاق رحيم مان بڻيو. جنهن جو اولاد تهراني لاشاري آهن. اسحاق حب ۽ ملير جو والي هو ۽ کيس سلطان ڄام نظام الدين جي طرفان ملڪ جو خطاب مليل هو ۽ ان خطاب سان ئي هو ملڪ اسحاق جي ماني سان مشهور آهي. حب ۽ ملير وارا لاشاري ۽ رحيم اسي کي ويجهو هئا ۽ ضامنور ٿيڻ لاهيا. سمن سلطانن جي دور کان وٺي لاشاري ۽ پيا سائن پيڙا قسلا ارغوس-نرخان خلاف وڙهيا هئا. انهيءَ ڪري مرحلن جي دور ۾ مرزا محمد صالح نرخان طرفان انهن قبيلن تي سختي ٿي. ان دور جي معاصرانہ روايت جيڪا مرزا محمد صالح جي پائتي مرزا مظفر جي پاني تاريخ طاهري ۾ بيان ٿيل آهي، ان مان صاف ظاهر آهي ته مرزا محمد صالح رحيم قبيلي وارن کي ماريو هو ۽ مرید خان به پنهنجن قبيلن وارن عزيزن جي مدد تي مرزا محمد صالح کي ماريو.

مغلن جو دور:

هن دور وارن جنگنامن جي مهاڪن ۾ اسان مختلف واقعن تي روشني وڌي آهي. ڪن واقعن بابت ڪجهه وڌيڪ وضاحت جي ضرورت آهي.

مغلن ۽ چنن جي جنگ - ڪڇي ۽ ڪڇي اسوڻن کان وٺي گنداوا) ۾ جن ۽ پيا هم نسل قبيلن جي لڳائي حڪومت ۽ رياست هئي. 'مغلن' مار مراد شايد ارغون هجي. هي جنگنامو تاريخي لحاظ سان توڙي ڪاهن جي ٻولي ۽ قدامت جي لحاظ سان اهم آهي. هيٺ اڳتي هلي. اسان هن جنگنامي جي روشني ۾ جن ۽ پيا قبيلي جي سڏ ۾ حڪومت ۽ رياست جو وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪنداسون.

لاشارين ڪرميتين ۽ پڙجن جي جنگ: لاشاري ملير ۽ حب جي

انر- اوڀر پاڳي ۽ گدآپ واري اراضي ۾ آباد هئا ۽ پڙج حب ۽ ملير جي هيٺين ڏکڻ الهندي اراضي ۾. مغلن جي دور ۾ ڪرميتين جي طاقت وڌڻ لڳي ۽ ڪرميتين ۽ پڙج جو ڪر شروع ٿيو. جنهن ۾ لاشارين ڪرميتين جي مدد ڪئي. هيٺ اسان انهن ٻنهي قومن بابت وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪنداسون.

برفتن گائڻجن ۽ ڇيڙن جو وڃڻ: هيءُ اهو وقت هو، جڏهن حب-

ملير ۾ ڪرمتي طامور ٿي چڪا هئا. ۽ برفت به ڪوهستان مان اتر- اوڀر طرف وڌي رهيا هئا. هن موقعي تي ڪرمتين ۽ برفت جو پاڻ ۾ اتفاق هو، ۽ ڪرمتين جي ملڪ برفت جي سردار 'دائيد' جي مدد ڪئي، جنهن ڪري بارڻ جي اتر- اولهه طرف گائڻجن ۽ ڇيڙن جو زور ٿي ويو. ۽ بارڻ سڄي برفت جي قبضي ۾ اچي وئي.

جهوڪ ۾ صوفي شاھ عنايت الله جي شهادت: هيءُ مشهور

تاريخي واقعو آهي، جنهن جا ڪي نانا صوفي اسرار جي چيل بيتن ۾ وڌيڪ روشن ٿين ٿا.

ڪلهوڙن جو دؤر:

مغلن جي دوال ۽ ڪلهوڙن جي دور وارن جنگنامن ۾ جيڪي 'باب چوٿين' ۽ 'باب پنجين' ۾ ڏنل آهن ڪافي تاريخي مواد موجود آهي، جنهن مان خاص طور تي سنڌ جي اتر- الهندي سرڳڻ (موجوده ضلعي دادو کان وٺي جيڪب آباد ۽ ڪڇي ضلعن تائين) توڙي ڏکڻ الهندي علائقن (دادو ضلعي جو ڏکڻ، ڪوهستان، ۽ بارڻ کان وٺي حب. ملير ۽ ڪراچي تائين) ۾ رهندڙ قومن، قبيلن، راڄن ۽ راجدارن جي طاقت ۽ باهمي تعلقات توڙي سنڌ ۽ قلات جي حاڪمن ۽ لس ٻيلي جي حائن طرفان انهن قومن ۽ قبيلن جي حاڪمن ڏانهن اختيار ڪيل رخ تي روشني پوي ٿي.

ڪلهوڙن جي قوت ۽ طاقت جو بنياد ميان نصير محمد ڪلهوڙي وڌو.

سندن طاقت جو مرڪز موجوده دادو ضلعي جي اترئين ڀاڱي ۾ هو، ۽ بالآخر سندن پهريون گاديءَ جو شهر 'حدا آباد' به انهيءَ علائقي جي ڏاکڻي ڀاڱي (موجوده دادو نعلتي) ۾ قائم ٿيو. انهيءَ ڪري اتي جي بايزيري قومن قبيلن تي سندن دٻاءُ ٿيو. خاص طرح پنهورن تي، جن جي مقامي طور رياست ۽ سرداري هئي.

انهيءَ ساڳئي دور ۾ سن 1115ھ ۾ برفت جي سردار ٻاهر خان لس ٻيلي تي سڀني حڪومت قائم ڪئي هئي. ۽ مٿي دادو جي اتر کان هيٺ ويندي ٿاڻي بولا خان کان اڳتي دري جي تائين، سڄي ڪاڇي ۽ ڪوهستان جي سرحد لس ٻيلي سان ملندڙ هئي. سو انهيءَ سڄي ايراضي ۾ برفت ۽ ساڻن ٻين شريڪ قبيلن جو زور

وڌڻ لڳو. ميان يار محمد ڪلهوڙي سن 1117ھ ۾ ٻاهر خان کي شڪست ڏني. ان کان پوءِ غالباً ڪو معاهدو ٿيو. جنهن موجب ڪلهوڙا حڪمران ۽ ٻاهر خان مٿي حب ۽ ملير طرف ڪرمتي ملڪن جي خلاف هم صلاح رهيا.

ٻاهر خان جي وفات کان پوءِ سن 1155ھ ۾ لس پيلي جي حڪومت ڪوٽريجن ڄام جي هٿ ۾ ائي. هن برفتن جي محالف قيلن مان جوکين جي پٺپرائي ڪئي. ڪلهوڙن به ائين ڪيو. جنهن ڪري ڪوهستان. حب ۽ ملير طرف جوکين جي طاقت وڌي ۽ برفتن ۽ ڪرمتين جي طاقت گهٽي. جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪنداسون.

هن دور ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ مير عبدالله خان جي جنگ. سنڌ ۽ بلوچستان جي حڪمرانن جي وچ ۾ هڪ وڏي طاقت آزمائي هئي. فتح سنڌ جي لشڪر جي ٿي. پر قلات جو خان مير عبدالله خان ڪو هن جنگ ۾ پاڻ سڀه سالار هو ۽ وڏو سورهيه ۽ بهادر هو. تنهن جو جنگ جي ميدان ۾ لاش نه ملڻ ۽ پوءِ به ڪو بتو نه پور. هڪ معمو پنجوي ويو. اٺنري قدر جوان دور ۾ سنڌ جي ٻن ناميارن شاعرن جلال ڪٿي ۽ جمن حارث انهيءَ باري ۾ هڪ ٻئي سان ڏي وٺ ڪئي. هن جنگ بابت جمن حارث جو چيل جنگنامو هڪ تاريخي ۽ ادبي شاهڪار آهي.

مير علي شير قانع حفة الڪرام ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وفات جي تاريخ ذرا منڪ شهن سان هن طرح لکي آهي:

روز دو سهه با سهه شنبه ياردهم
ڏي قعد: سال هزار و صد و سي: هڪ

(يعني ته ”اچر يا سومر ڏينهن تاريخ پندرهن ذوالقعد: سن 1131ھ“)

مگر پندرهن تاريخ جمعي جو ڏينهن هو ۽ نه اچر يا سومر. اچر تاريخ ڏهين هو ۽ سومر تاريخ يارهن. انهن ٻن مان ئي ڪا صحيح تاريخ ٿي سگهي ٿي. متن ۾ ڏنل جمن حارث جي بيت مان اهو تصديق سان معلوم ٿئي ٿو ته ميان يار محمد 11- تاريخ ذوالقعد: سن 1131ھ تي وفات ڪئي.

”ان ڪارهن سا ذوالقعد سن ڪارهن سوايڪيه درهيه
تنهن راتي رحلت ڪئي جو هو بانڪو بخت بنهاد“

بن تاريخي ڪتابن 'دولت عباسيه' ۽ 'جواهر عباسيه' ۾ به صحيح تاريخ يارهين ذيقعد ڏنل آهي.

ٽالپر جو دور:

هن دور جون جنگيون ۽ جنگناما 'باب ستين' ۽ 'باب اٺين' هيٺ بيان ٿيل آهن ۽ هر هڪ جي ٽائن ۽ اهڃاڻن تي اڏو مهاڳ ۾ روشني وڌي وئي آهي. ڪي وڌيڪ وضاحتون هيٺ ڏجن ٿيون:

اُتمين واريون جنگيون: 'اُتمين' يا 'اُتومين' بابت هڪ عام روايت اها آهي ته اهي سامونڊي ڦورو يا ڏاڙيل هئا. جيڪي اوچتو حملو ڪري اُتئون يا مٿان اچي پوندا هئا، ۽ انهيءَ ڪري 'اُتومي' سڏيا ويا. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب 'يادگيريون' (ص 81) ۾ لکيو آهي ته: 'عطوفي' يا 'عطوسي' عربن جو هڪ قبيلو هو. جن 1779ع يا 1784ع ۾ بحرين جا بيت يا موتين جون ڪاريون فتح ڪيو هيون. هو مستط ۽ ايران جا خراج بردار هئا. ٺاڻون مل جي ياداشت (ڊائري) ۾ به 1828ع ۾ 'عطوفي' نالي سامونڊي ڏاڙيلن جو نالو اچي ٿو. غالباً اهي ساڳيا ئي 'عطوفي' يا 'عطوبي' هئا، جن کي سنڌ وارين روايتن ۾ 'اُتومي' (عطومي) سڏيو ويو. سنڌ ۾ بهرحال 'اُتومي' نالو مشهور ٿيو. جو حمل خان پنهنجي هڪ بيت ۾ چيو آهي ته:

"مزگان دي مـرجي مارـ آون.

جيرين الـن اژد اُتويان دي."

ٿي سگهي ٿو، ته اصل صحيح نالو 'عطومي' هجي. لس پيلي جي ڄام مير خان اول جي دور (1776ع-1784ع) ۾ مستط جي 'راسل چشم' جي رهندڙ سامونڊي ڏاڙيلن سون مياڻي تي حملو ڪيو هو. ٻين حوالن مطابق 1808ع ۾ 'جواسمي' عرب ڦورن سونميائي بندر تي حملو ڪيو ۽ ان کي ساڙي ڇڏيو. ٿي سگهي ٿو ته 'جواسمي' اصل ۾ 'جواشمي' ('چشم وارن' جو جمع) هجي. پر سنڌ جي روايت ۾ انهن کي 'جيشمي' يا 'جاشمي' سڏيو ويو آهي:

"جـر م جـيشـمـن جـا ڊونـدي ڪـيائـين ڊـير

مـر سـئي جـيسـر مـير. تـه ڪـرمـتين ڪـيڏي ڪـي."

ڪن سگهڙن پهرين ست ائين ٻڌائي ته "جر م جاشمين جا". البت بيء ست ۾ 'جيسر مير' وارو لفظ صحيح ناهي. ٿي سگهي ٿو ته 'چشم' يا 'جواسمي' جي لحاظ سان. اهو نالو اصل ۾ 'جواسمير' يا 'چاشمير' هجي.

کرڙي جي جنگ: هن جنگ بابت ضروري معلومات جنگ جي مهاڳ وارن صفحن (278-280) ۾ ڏنا ويا آهن. وڌيڪ تفصيل حليفي نبي بخش صاحب جي رسالي ۾ (صفحن 274-280 تي) آندل آهي. 7- مارچ 1969ع تي ميرپور ماٿيلي ۾ ڪيل ڪچهري ۾ اسان کي سگهڙ محمد خان گڏائي سندس پڙ ناني مرزي خان گڏائي جو کرڙي واري جنگ بابت بلوچڪي ۾ چيل شعر ٻڌايو. مرزو خان وڏو شاعر هو ۽ ان جنگ واري دؤر ۾ به وڏو هو. هن شعر ۾ مير سهراب خان، مير رستم خان ۽ مير نصير خان جا نالا آندل آهن. ٻين اڳواڻن مان مير مبارڪ خان، گولي شاه، نور شاه ۽ بهادر خان کوکر جا نالا آيل آهن. جنگ جي سڀ سالارن ۽ ٻين سپاهين ۽ بهادرن جن ميدان ملهايو ۽ سر ڏنا. تن مان هي نالا اچن ٿا: غلام علي (جنهن چيو ته جيڪو موت قبول ڪري سو نڪري اچي). سيد قاسم شاه، دوس محمد، لقمان ۽ ٻيا. لاشارين ۽ مرين جا لشڪر تن وڏا مقابل ڪيا. ٻارنهن پهلوان لاشاري پڙ جهلي بيٺا ۽ مري ويا ۽ پوئتي نه هڻيا. ٽو ويهون پهلوان مرن مان مئا، جن مان عيسائي ۽ ڏاهياڻي پاڙن جا ڪهڙا جوان هئا. مرين جي لشڪر جو سپه سالار جهان خان هو. سندس ٻه پٽ احمد ۽ محمد حسن. ۽ براهه، سوڀو، گل حسن ۽ ٻيا ميدان جهلي بيٺا ۽ ميدان ۾ مئا. مرزي خان گڏائي جو چيل هي تاريخي شعر ڪافي ڊگهو آهي ۽ سگهڙ محمد خان کي ياد آهي. شروع واريون سٽون هن طرح آهن:

هر صواحيان ياد ڪاران منوي پيغمبرا
دلدي رازي زواران چهار ياران جـڙگان

آخوند محمد عالم خيرپوري پڻ پنهنجي مختصر 'مثنوي شاهنامه' (فارسي) ۾ 'کرڙي جي جنگ' بابت ڪي شعر ڏنا آهن. جيڪي هيٺين طرح آهن:

سپاس است مر حضرت ذوالجلال
کريم الرحيم است قادر ڪمال⁽¹⁾
عجب بين ڪه ان پادشاه شجاع
ڪه از ملڪ آواره بسود از نزاع
بيامد⁽²⁾ فقري شده بادشاه

⁽¹⁾ هن کان پوءِ 53 بيت ٿا ۽ تعريف جا آهن. ۽ ان بعد ٻه هيٺين بيت.

⁽²⁾ پيامد، يعني شاه شجاع آيو.

رسيده تهسي دست بادستگاه
 قشون فرستاد آنکه آتش فشان
 سمندر صفت با سمندر نشان
 تفنگ افگنان لشکر فوج
 بلکه روي دريا شده موج موج
 چور وئين تنان قوم روهيلها
 فرود آمدند از جبل خليها
 کمين گاه کردند از پشت کوه
 ز توب افگنان هر شدند آن ستوه

جتن ۽ چانگن جي چاڻي ۽ واري جنگ: جتن مان راڌن جو سردار

شير خان هو ۽ نٿيارن⁽¹⁾ جو سردار ان وقت لاکو هو. شير خان چانگ جو ڳوٺ
 'وڏا چانگ' ۽ پيروز شاه ٻوڙي جو ڳوٺ 'مزاراڻي چانگ' (تعلقو بدین) هو.
 هن جنگ ۾ جيڪي چانگ مئا، تن کي 'رحمان ٻارهي' (رام ٻاراهي) جي
 مقام ۾ دفن ڪيائون. اهو مقام اسان وڃي ڏٺو. شير خان چانگ جي قبر ڏکڻ
 طرف ۽ پيروز خان ٻوڙي جي قبر اتر طرف آهي. وچين ايراضي ۾ پکين سرن
 جو چورس ٺل آهي، جنهن ۾ باقي سڀ چانگ ۽ ٻيا سندن طرفدار جيڪي مئا،
 تن کي گڏي دفن ڪيائون. هن مقام ۾ هڪ پڪي پٿرائين قبر آهي، جنهن تي
 هيٺين عبارت لکيل آهي:

لشکر خان ولد شير

خان بن شهڪ قوم

چانگ تولد شد در سن 1103 رحلت

کرده در تاريخ پنجم ماه جمادي الاول سن 1187 در

ايام حاکم ملک شد امير صاحب فتح علي تالپر

شير خان چانگ جيڪو جتن ۽ چانگن واري جنگ ۾ ماريو، سو غالباً

هن لشکر خان جو پٽ هو ۽ مٿس سندس ڏاڏي شير خان جو نالو هو.

⁽¹⁾ يعني نٿي وارا (ڳاڻي مال وارا)

سند جي سورھين جون انگريزن سان جنگيون:

آزادي جي جدوجهد وارا اهي جنگناما 'باب نائين' هيٺ بيان ٿيل آهن. سند جي سورھين پنهنجي ملڪي آزادي برقرار رکڻ خاطر انگريزن سان جيڪي مقابلا ڪيا، تن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. انگريزن پنهنجا ڪيل عهد ناما ٽوڙيا، ۽ سرچارلس نيپيئر فريب ۽ ڏوڪي سان مياڻي جي ميدان ۾ ڪامياب ٿيو، پر سند جي سرويج سورھين انگريزن جي غلامي نه قبولي. سال 1843ع کان وٺي ايندڙ هڪ سؤ سالن تائين انگريزن سان وري وري مقابلا ٿيندا رهيا ۽ آخري مقابلو ٻي حُر تحريڪ دوران 1942-1943ع ٿيو ۽ پير پاڳاري صبغت الله شاھ جي اڳواڻي هيٺ سوين سورھيه سرڏيئي سرها ٿيا، پر انگريزن خلاف جنگ جاري رکيائون، تان جو 1947ع ۾ انگريزن پنهنجا ٽپڙ ٻڌا ۽ ملڪ خالي ڪيائون. آزادي جي جدوجهد وارن انهن جنگنامن مان هر هڪ جي مهاڳ ۾ وضاحتون ڪيل آهن.

(ب) سند اندر ڪن قومن قبيلن جون تاريخي رياستون

سند ۾ ڪن قومن ۽ قبيلن، پنهنجن سربراهن جي اڳواڻي هيٺ پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ ٿوري يا گهڻي عرصي لاءِ پنهنجيون حڪومتون، رياستون، سرداريون يا راڄداريون قائم ڪيون، ۽ سند جي تاريخ جي لاهن چاڙهن ۾ ڪافي اهم ڪردار ادا ڪيو. هنن 'جنگنامن' ۾ انهن قومن قبيلن جي رياستن ۽ سردارين بابت ڪي اهڙا تفصيل ملن ٿا، جيڪي تاريخي ڪتابن ۾ ناهن ۽ جي آهن ته به رڳو ڪن نالن ۽ جملن تائين محدود آهن. انهن قومن قبيلن جي پنهنجن ماڳن تي طاقت ۽ توانائي، سند جي مجموعي طاقت جو سرچشمو هئي. جڏهن سند جي ڪن مدبر ۽ دور اندیش حڪمرانن، باوجود پنهنجي وڏي طاقت جي، انهن قومن قبيلن ۽ سندن رياستن ۽ راڄدارين کي سند جو ۽ پنهنجو ڪري سمجهيو ته سند جي سياسي ۽ فوجي طاقت به اوج کي پهتي. پر جڏهن حڪمران پنهنجي طاقت جي نشي ۾ اڳرائي ڪري يا پنهنجي هيڏي سڀان خوفزدہ ٿي، انهن تي حملا ڪيا ۽ انهن کي هيسائي ختم ڪيو. ته سندن پنهنجي حڪومت ۽ طاقت جا بنياد به ڪمزور ٿي ويا. ڪن تاريخي حوالن. هن ڪتاب جي مواد ۾ سمائيل تاريخي اهڃاڻن، ۽ لوڪ ادب جي روايتن جي روشني ۾ چڱي سگهجي ٿو ته اڳئين دور ۾ سلطان ڄام نظام الدين ۽ بولٽين دور ۾ مير فتح علي خان، اهڙا عالي دماغ، وڏي دل وارا دور اندیش ۽ عادل

حڪمران هئا، جن سنڌ جي قومن ۽ قبيلن کي ملائي هڪ ڪيو. هنن باوجود پنهنجي وڏي طاقت جي ڪنهن به قوم ۽ قبيلي کي ڪونه هيسايو. هنن پنهنجي ملڪ جي لائق سربراهن، راڄن ۽ راڄدارن کي عزت ڏني ۽ سندن همت افزائي ڪئي، جنهن ڪري سنڌ جي طاقت اوج کي پهتي.

جنگنامن جي اهڃاڻن، تاريخي حوالن ۽ ٻين روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي هيٺين قومن قبيلن جون پنهنجون ننڍيون مقامي رياستون يا سرداريون قائم هيون: ٻُڌن، ڪاڪن، چئن ۽ ٻين هر-شريڪ قبيلن جي رياست، سوڍن جي رياست، نگامڙن جي رياست، پٽھيارن جي سرداري، پنهورن جي رياست، ڪيهرن جي رياست، پڙجن جي سرداري، لشارين جي سرداري، ڪرمتين جي سرداري، برفتن جي سرداري ۽ آخر ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ جوکين جي ڄامائي. انهن مقامي رياستن ۽ سردارين کان سواءِ سنڌ اندر مختلف تاريخي دورن ۾ ٻيون به ڪي اهڙيون رياستون يا سرداريون هيون- جيئن ته گُجرن جي رياست، اگرن جي رياست، سهتن جي رياست، پٽھيارن جي سرداري- پر جيئن ته جنگنامن جي موجوده مواد ۾ انهن جو ڪو خاص ذڪر نه آيو آهي، انهيءَ ڪري في الحال فقط مٿي ڄاڻايل قبائلي رياستن ۽ سردارين جو مختصر طور روايتي انداز ۾ ذڪر ڪنداسون، ۽ وڌيڪ مواد ملڻ بعد انهن تي آئنده تحقيق تي بحث ڪنداسون.

ٻُڌن، ڪاڪن، چئن جي رياست:

اسلام کان اڳ واري دور ۾ سيوهڻ کان وٺي گنداوا تائين ٻُڌيا جو مُلڪ هو. غالباً ڪنهن وقت 'ٻُڌ' قوم اتي گهڙائي ۾ هئي ۽ پڻ طاقتور هئي، انهيءَ ڪري ان ملڪ تي 'ٻُڌيا' نالو پيو، جيئن ڪي ٻيا پرڳڻا به قومن قبيلن پويان لوهاڻا، لاڪا، سما يا سهتا سڏبا هئا. اهي سڀ قومون ۽ قبिला ڪن صدين کان وٺي ٻڌمت جا پوئلڳ هئا، ۽ انهيءَ ڪري ملڪ تي چچ برهمڻ جي قبضي جي خلاف هئا. پوءِ چچ حملا ڪري طاقت جي زور سان انهن سڀني کي مجايو. 'ٻُڌيا' طرف هن پهريائين ملڪ جي ڏاکڻي ڀاڱي 'سيوستان- ڪاڪا راڄ' (ڪڪڙ) تي حملو ڪيو ۽ بعد ۾ اترئين 'ڪڇي- گنداوا' واري ڀاڱي تي ڪاهيو. برهمڻ حڪومت جي خاتمي خاطر سنڌ جي مکيه قومن قبيلن محمد بن قاسم جي آڇيان ڪئي ۽ مدد ڪئي. ان وقت 'ٻُڌيا' جي ڏاکڻي ڀاڱي (سيوستان ۽ ڪاڪا راڄ) ۾ ڪاڪا ۽ چنا مکيه

قبیلا هئا، جن محمد بن قاسم سان صلح ۽ معاهدا ڪيا ۽ پڻ اسلام قبوليو.⁽¹⁾ نسل جي اعتبار سان، ڪاڪا ۽ چنا ساڳي برادري جا پاڙا هئا. اڄ کان به سو سال اڳ نسبنامي جي اهڙي ڪا روايت موجود هئي، جو مير علي شير قانع ’تحفة الڪرام‘ ۾ ڄاڻايو ته محمد بن قاسم جي وقت جو سربراھ، جنهن جو نالو ’ڪاڪو‘ هو، سو به چنو هو. محمد بن قاسم پوءِ ’بُڌيا‘ جي اُترئين ڀاڱي تائين ويو، جتي گنداوا (قنڊابيل) ۾ سندس دؤر کان اڳ، عرب فوج پهچي چڪي هئي. جڏهن ’بُڌيا‘ جو سڄو ملڪ، سنڌ جي نئين غرب-اسلامي حڪومت ۾ اچي ويو ۽ سڀ قبيلا پڻ اسلام ۾ داخل ٿيا، ته به انتظامي لحاظ سان ’بُڌيا‘ جي سڄي الهندي ڀاڱي تي، جيڪو جبلن سان لاڳو هو، ’بُڌيا‘ جي قبيلن جي رياست قائم رهي. عرب-اسلامي حڪومت جي زوال ۽ پوءِ سومرن واري دؤر ۾ اها رياست غالباً هڪ جدا حڪومت بنجي وئي. سمن جي دؤر ۾، خاص طرح ڄام نظام الدين جي وقت ۾، سنڌ حڪومت جي مرڪزي طاقت ’بُڌيا‘ طرف وڌي ۽ پڻ بلوچ قبيلن جو ان طرف غلبو ٿيو، جنهن ڪري بُڌيا جي قبيلن واري ’حڪومت‘ گهٽجي، هڪ ماتحت رياست بنجي وئي. سمن جي دؤر کان پوءِ اهي قبيلا وِتر وڌيڪ ڪمزور ٿيا.

تاريخي اعتبار سان، انهن قبيلن ۾ ’بُڌ‘ قبيلو وڌيڪ اڳاٽو ۽ وڌيڪ طاقتور هو. ڪڇي ضلعي (بلوچستان) جي ناڙي واري ملڪ تي، سرداري قائم رهي. هن وقت پڻ اُتي ’مَٽ‘ بُڌن جو مرڪزي شهر آهي. ڪجهه اڳ، هيٺ ’هاشم بُڌ‘ جي ڳوٺ تائين بُڌن جي زمين هئي، پر بُڌن ۽ پُروڙن واريءَ جنگ ۾، جڏهن هاشم بُڌ ماريو ته پُروڙن اتي قبضو ڪيو. محمد بن قاسم جي وقت ۾ ڪاڪا ۽ چنا قبيلا، هيٺ سنڌ ۾، سيوستان ۽ ڪاڪا راڄ طرف مکيه قبيلا هئا. ان ساڳئي دؤر ۾ ۽ پڻ پوءِ، سومرن جي دؤر تائين، مٿي ڪڇي جي ناڙي واري پرڳڻي ۾ گنداوا ۽ مولهه (مورهه) جي پاڻيءَ وارو علائقو چنا برادريءَ جي چئن، وڏن ۽ ماڻڪن قبيلن جي حڪمراني ۾ هو. اڳاٽي هڪ ڳاھ آهي ته:

چنا، وڏا، ماڻڪا، مورهه مڳ ڌڻي⁽²⁾

(1) فتح نامي (پڇ نامي) ۾ اهو ذڪر آهي، پر اڳ لفظ ’چنان‘ کي ’چنان‘ پڙهيو ويندو هو. قلعي نسخن جي ڀيٽ مان ’چنان‘ نالو صحيح ثابت ٿيو آهي. (ڏسو رافر جي تحقيق سان ’فتح نامي‘ جو نئون متن، ص 91 (تاريخي تحقيقي ادارو، اسلام آباد 1983ع))

(2) هڪ روايت موجب چئن جو ’ماڻڪا‘ قبيلو سردار گهر هو ۽ ٻين سڀني کان وڏو هو.

سمن بعد، انهن جي حڪمراني ختم ٿي، پر سرداريون غالباً قائم رهيون. سمن کان پوءِ ارغون-ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت ٿي. ارغون بولان مان لنگهي، سبي ۽ ڪڇي وارن ڀرڳڻن مان ۽ پوءِ سنڌ جي ڪاڇي (جيڪب آباد، لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعن جو الهندو ڀاڱو، جيڪو جبل سان لاڳو آهي) مان ٿيندا، هيٺ سيوهڻ ڏانهن آيا، جنهن ڪري ارغونن ۽ چنا برادريءَ وارن قبيلن جو هڪ ٻئي سان منهن مقابل ٿيڻ، قرين قياس نظر اچي ٿو. 'بڏاماڻي پٺري واري ڳالهه' ⁽¹⁾ توڙي 'چنن ۽ مغلن جي جنگ' ⁽²⁾ ۾ 'مغلن' جو ذڪر اچي ٿو، جن مان مراد 'ارغون' ٿي سگهن ٿا. چنا ۽ ٻيا جيڪي قديم 'بڏيا' جا قبيلاهئا، سي سنڌ جي سمن کان الڳ هئا. سمن جي حڪومت ۾ سندن زور ڀڳو هو. ارغونن سنڌ جي سمن جي حڪومت تي ڪاهيو، انهيءَ ڪري ڪڇي ۽ ڪاڇي جي قبيلن ۽ ارغونن جي وچ ۾ صلح ۽ عهدناما ٿيڻ ممڪن هو. ان وقت جا مکيه برادر قبيلن پنج هئا: چنا، مورڙا، بدوا، ليپا ۽ بڏام ⁽³⁾ سورهيه پٺري جي پيءُ جو نالو 'بڏام' هو ۽ سندس نڪاح ۾ هڪ 'مغلياڻي' به هئي، جيڪا پٺري جي ماڻيجي ماءُ هئي، يعني ته مغلن سان هتان جي سردار گهر جو رشتو هو. اهو سرداري گهر 'راءِ ڪنوچ' جو هو ۽ ارحڻ ان وقت گاديءَ تي هو. ٻئي گهراڻي جو وڏو حيدر هو. اهو وقت شاھ حسن ارغون جي دؤر وارو ٿو ڀانئجي، جڏهن ارغونن جي سنڌ ۾ حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ هو هتي وسي رسي چڪا هئا. ڳالهه ۾ البت دهليءَ جي بادشاهه جي چڙهائيءَ جو تاثر ڏنل آهي، جيڪو پڻ غور طلب آهي. سنڌ جي روايتن ۾، مغلن کان اڳ، دهليءَ جي ترڪ سلطانن کي پڻ 'مغل' سڏيو ويو آهي. راءِ ڪنوچ واري وقت ۾ يا ان کان پوءِ چنا برادريءَ وارن قبيلن جا پاڻ ۾ وڏا نفاق ٿيا. ڪاڇي ۾ سندن ڪوٽ، ڳڙھ ۽ ڳڙهيون هيون، پر جڏهن پاڻ ۾ ڦٽا، تڏهن مغلن جي ترارين جو ڪاڇ ٿيا. ⁽⁴⁾

(1) هيءُ ڳالهه اسان لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب 'ڄڻهن سان ڳالهيون' (سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-7، مطبوعه 1964ع، صفحا 122-128) ۾ قلمبند ڪئي آهي.

(2) ڏس اندر صفحا (ص 97، ص 106)

(3) 'بدوا' ساڳيو لفظ 'وڏوا' آهي ۽ موجوده 'وڏا' قبيلو اصل ۾ 'وڏوا' يا 'بدوا' آهي.

(4) 'چنن ۽ مغلن جي جنگ' واريون ڳالهيون ڪافي اڳاڻيون آهن، پر انهن جي اڻڀوري روايت سببان انهن ۾ ڏنل تاڦا ۽ اهڃاڻ سمجهڻ ۾ ڏکيا آهن. هي مختصر بيان انهن تائين مطابق آهي، پر گهڻي حد تائين گمان آهي.

چئن چوراسي ورهڻين ڪيو اوچل راج
جڏهن پيڻ پاڻ ۾، تڏهن ٿيا تھارين ڪاج

هيءَ روايت موجب:

چنا چوراسي راج، هئا ڪاڇي ڪنڌين،
جڏهن پيڻ پاڻ ۾، تڏهن ٿيا ترارين ڪاج.

مٿين ٻنهي ڳاهن مان 'چوراسي راج' واري روايت وڌيڪ وزندار آهي ۽ اسان ڪچهرين ۾ سگهڙن کان اڪثر ائين ئي ٻڌو آهي. قبيلن جي گهڻائي وارو اهڃاڻ، شروع وارين ڳاهن ۾ به موجود آهي، جتي چئن قبيلن جا نالا ڳڻيل آهن. ٽي سگهي ٿو ته انهيءَ پوئين دؤر جي قبائلي برادري واري رياست، جنهن جو سربراه 'راءِ ڪنوڇ' جو گهراڻو هو، چوراسي سال هلي هجي ۽ 'چوراسي' وارو اشارو ان ڏانهن هجي، پر مجموعي طور سان اڳوڻي 'ٻڌيا' ملڪ جي قبيلن يعني ٻڌن، ڪاڪن، چئن جي حڪومت ۽ رياست اسلام واري دؤر کان اڳ شروع ٿي ۽ عرب اسلامي دور ۾، اها رياست طور قائم رهي. سومرن جو ان طرف تسلط قائم ڪونه ٿيو ۽ اها رياست خود مختار رهي. البت سمن جي دور ۾، ڄام نظام الدين جي وقت، سنڌ جي حڪومت نهايت مضبوط ٿي، جنهن ڪري ڪڇي- ڪاڇي واري قبائلي رياست جو اڳوڻو اوج ختم ٿيو. ان بعد چنا برادري وارن قبيلن (چئن، ٻڌن، ليڀن، ماڻڪن ۽ ٻڌامن) جي زمينداريءَ ۽ سرداريءَ وارو دور شروع ٿيو، جيڪو ارغونن- ترخانن- مغلن وارو دور هو.

چئن ۽ ڪوٽريجن سردارن جو نزاع، جنهن جو ذڪر حسين چارڻ واري تاريخي بيت ۾ آهي، سو غالباً انهيءَ پوئين دور ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڪوٽريجن، جيسر راڻ ماڇي سردار کان مدد گهري، جنهن اچي چئن جي ملڪ تي قبضو ڪيو. انهن واقعن جو تاريخي توڙي جغرافيائي پس منظر پيچيدو آهي، پر غالباً حسين فقير سنڌ جي سري واري اراضي جو ذڪر ڪيو آهي. جيسر راڻ ماڇي جي سرداري تعلقي ڪشمور ۽ تعلقي صادق آباد واري ڀاڱي ۾ هئي، جتي (تعلقي صادق آباد ۾) هن پوئين دور تائين، ماڇي جي سرڀيءَ جو مرڪز رهيو آهي. ڪوٽريجا موجوده جيڪب آباد تعلقي ۽ ان سان لاڳو ڀاڱي ۾ آباد هئا، جتي ويندي هن وقت تائين ڪوٽريجن جو راج ۽ شهر موجود آهي. چنا اتر طرف، ناڙي ۽ ان سان لاڳو ڀاڱن ۾ آباد هئا. انهيءَ ڀاڱي کان اتر.

مٿيون گنداوا وارو ملڪ توڙي ڪڇي جو موله وارو پاڳو اڳ ئي لاشاري قبيلن جي قبضي هيٺ اچي چڪو هو، پر هيٺ ڪڇي ۽ ناڙي وارو ملڪ اڃان چنا قبيلن جي هٿ ۾ هو، جيڪو پوءِ اچي ماڇي سردار جيسر راڻ هٿ ڪيو ۽ اتي پوءِ ماڇي قبيلو آباد ٿيا. ان جا آثار اهي آهن، جو موجوده نصير آباد ضلعي جي ناتال ۽ ڊيري مراد جماليءَ کان ڏکڻ-اولهه طرف 'ميرپور بي بي واري' تائين، ماڇين جا چار-پنج شهر (مروڙ، لائيدي وغيره) آباد آهن. اڃان به اڳتي مولوي سعد الله ماڇي نئون شهر ٻڌايو، جيڪو اڄ تائين 'مولوي' سڏجي ۽ آباد آهي. شهر 'مولوي' کان اتران 'پنج وهڻ' واري اراضي آهي، جنهن تي اهو نالو 'پنجن برساتي واهن' (مولوي سعد الله واه، صابري واه، رونگها واه، خان واه ۽ راڄ واه) تان پيو، جن مان هڪ مولوي سعد الله ڪشايو، اسان هن سلسلي ۾ تحقيق ڪندي، شهر 'مولوي' ۾ قلات جي خان نصير خان جي سن 14- محرم 1104ھ تي ڏنل هڪ سَنَد ڏٺي، جنهن ۾ 'مولوي' شهر واري سڄي ديهه ماڇين سربراهن مان ملا آدم، طاهر، خضر، طيب، قبول ڪرم ۽ صالح کي پڪي ڪري ڏنل هئي،⁽¹⁾ جنهن جي معنيٰ ته 1104ھ (1692ع) کان گهڻو اڳ جيسر راڻ ماڇي اهو ملڪ چئن قبيلن کان هٿ ڪيو.

سوڍن راڻن جي رياست:

سنڌ جي ڏکڻ-اڀرندين ٿر واري ڀاڱي ۾ ڪنهن اڳاٽي دور کان وٺي سوڍن جي حڪمراني ۽ رياست قائم هئي. اصل نسل جي لحاظ سان هي ڀرمار هئا. پر سنڌ ۾ هي سوڍا سڏجڻ ۾ آيا، سندن مک اڳواڻ 'نڪر' ۽ راڻا ٿيا. فتح نامي ۾ نڪرن اڳواڻن جو ذڪر آهي. عرب اسلامي دور کان وٺي سوڍا سنڌ جي مرڪزي حڪومت ۽ سنڌ جي حڪمرانن سان ڀيڻا ۽ شامل رهيا، ۽ مقامي طور سندن رياست قائم رهي. سومرن جي دور ۾، سوڍو راڻو ميندرو، همير سومري جو وزير هو. پوين تاريخي دورن ۾ سوڍن جو ذڪر مسلسل طور اچي ٿو، پر ارغونن-ترخانن-مغلن واري دور ۾ هنن ۾ قبائلي نفاق وڌيو.

¹ جناب مير شاهنواز خان شاهيائي جمالي (محراب پور جمالي) جي محبت ۽ مدد سان اسان 'ناڙي' ملڪ جي اُشارن جو مطالعو ڪيو ۽ اتي جو لوڪ ادب سهيڙيو. 6- جنوري 1977ع تي اسان شهر 'مولوي' ۾ منزل ڪئي ۽ اتي فارسي ۾ لکيل اها اصل سَنَد ڏٺي، جيڪا ان وقت ارباب غلام قادر جويي وٽ هئي. اها زمين پوءِ ماڇين کان جوين ۽ ٻين مقامي ماڻهن خريد ڪئي.

’ويسی ۽ ویرسین‘ وارو ویر پیو.⁽²⁾ سنڌ جي حڪمرانن به طرفداري ڪري سندن اختلافن کي وڌايو، جنهن جي ڪري آخرڪار هنن جي جدا جدا نڪن جون جدا جدا ’راڻپون‘ قائم ٿيون. ٽالپورن جي دور ۾ مقامي نظام ۽ انتظام جي مضبوطي جو مدار راڻن جي رضا ۽ راڻن سان اتفاق تي رکيل هو. حڪومت طرفان هر مکيه قوم ۽ قبيلي کي سَنَدون، زمينون ۽ مقامي اختيار مليا. خاص طرح سرحدن تي وينل قومن ۽ قبيلن کي اندروني طور مڪمل آزادي ڏيئي سرحدن جو محافظ بنايو ويو. ڏاکڻي سرحد تي راڻپور جي راڻن کي پڻ اندروني طور هڪ رياست وارا اختيار ڏنا ويا. کين سنڌ ڏني وئي، جنهن موجب هو راڻپور ۽ سوراچند جي ڳوٺن، اڌ شهر جي واپاري محصول ۽ سنڌ مان ڪڇ ۽ گجرات طرف ويندڙ مال ۽ واپار جي چونگي ۾ پاڻي پائيواري ٿيا. اهڙيءَ طرح ويرا واه جي راڻي کي مقامي اراضي معافي ۾ ڏني وئي ۽ هو ويرا واه جي اڌ شهري محصول جو حقدار ٿيو، سڄي علائقي جي ڍل جو چوٿون حصو به کيس مليو ۽ موکڻي ڍنڍ جي سڄي پيدائش سندس حوالي ٿي. انهيءَ رواداري ۽ فياضي جي ڪري هو سرحد جي حفاظت ۾ سنڌ جي حڪومت سان ٻانهن پيلي ٿي بيٺا.

سنڌ تي انگريزن جي غاصبانہ قبضي بعد، سنڌ جي خير خواه قومن، قبيلن، سردارن ۽ سربراهن تي سختيون شروع ٿيون. انگريزن، ٻين سردارن وانگر راڻن کي مليل رعائيتن کي پڻ ڪٽيو، ۽ 1859ع ۾ پارڪر جي راڻي ۽ مک اڳواڻ توڙي ويرا واه جي ٺڪر جا حق ضبط ڪيا، ڇاڪاڻ جو انگريزن جي ڌاري حڪومت سان هنن تعاون نه ڪيو. اُن سال انگريزن ڏيئو مل کي ننگر پارڪر جو ڪاردار (مختيارڪار) مقرر ڪيو هو ته اتي جي راڻن ۽ ٺڪرن جو زور ڀڃي. ڏيئو مل جي زبردستين سببان، راڻن جا انگريزن سان مقابلا شروع ٿيا، جن جو ذڪر باب نائين هيٺ ”راڻپور ۽ ويرا واه جي سوڍن جون انگريزن سان جنگيون“ واري ’جنگنامي‘ ۾ بيان ٿيل آهن.

15- اپريل 1859ع تي راڻپور جي راڻي ڪرڻجي ۽ سندس ڀاءُ پويٽ سنگ، ويرا واه جي راڻي لاڏي سنگ، بهرائي جي ٺڪر ۽ ٻين راجدارن گڏجي انگريزن خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. انگريزن جو پوليس ٿاڻو پٽي

(2) ڪتاب ’بيگلار- نامي‘ مان ڏهين صدي هجري (سورهين عيسوي) ۾ سنڌ جي سوڍن جي اندروني اختلافن تي روشني پوي ٿي.

اڇلايائون ۽ ڪاردار جي آفيس کي ساڙي ڇڏيائون. پوءِ انگريزن جون فوجون حيدرآباد توڙي ڪڇ مان ڇڙهي آيون. 3- مئي تي مقابلو ٿيو. انگريزم جي فوجي طاقت گهڻي هئي، انهيءَ ڪري راڻو ڪرڻجي ۽ لاڏو سنگ ۽ ٻيا گرفتار ٿيا. اهڙي طرح انگريزن جي دور ۾ سنڌ ۾ سوڍن جي انهن سرحدي رياستن ۽ راڻن جو خاتمو ٿيو.⁽¹⁾

نگامڙن جي رياست:

نگامڙن يا نڱامرن جي قوم سامونڊي ڪناري لڳ آباد هئي ۽ هو اڪثر پيڙيڻا ۽ سامونڊي ناڪڻا هئا. ماهيگيري ۽ ساحلي واپار سندن خاص پيشو هو ۽ انهيءَ ڪري هو سکيا ستابا ٿيا. ستين صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) ۾ هو ڪاري لڳ ڪناري وارن علائقن ۾ طاقتور هئا، جو فتح نامي (چچ نامي) جي فارسي ترجمي ۾ علي ڪوفي سندن نالو کنيو آهي ۽ پنهنجي گمان موجب ائين ڀانيو آهي ته هن ’ميدن‘ (سامونڊي سرڪشن) مسلمانن جي پيڙين کي ڦريو هو. سي نڱامرا هئا سومرن جي آخري دور جي ’اڏو ۽ هوٿل پري‘ واري مشهور عاشقانه داستان جي ’هوٿل پري‘ حقيقت ۾ نڱامري شهزادي هئي ۽ اڏو ڪڪرالي جو ڪيهر ڄام هو.⁽²⁾ اسلام جي اچڻ کان پوءِ نڱامرا اسلام ۾ داخل ٿيا، ۽ اهي سامونڊي ناڪڻا ۽ واپاري جن جو ذڪر شاه جي رسالي جي ’سر سامونڊي‘ ۾ آهي. تن مان غالباً گهڻا نڱامرن مان ئي هئا. مغلن جي دور ۾ ’نڱامرن جي ريلستن‘ جو حڪمران راڻو عبید هو. مغلن جي آخري دور ۾ راڻو اجمال ٿيو ۽ ان بعد ويندي ڪلهوڙن جي دور تائين هن رياست جي حڪمراني راڻي اجمال جي پوين يعني ’اجمالين‘ جي هٿ ۾ رهي. اجمالي گهراڻي جي راڻن جي گادي پهرائين ’ڪٽي ڪوٽ‘ ۾ هئي، پوءِ ’ڪڏي‘ واري ڪاري تي (رتي ڪوٽ ۾؟) ٿي، ۽ آخر ۾ سندن گادي ڌاراجا ۾ ٿي:

اول هئا ’ڪٽي ڪوٽ‘ تي، پوءِ وٿا ’ڪڏي‘ پاس ڪشي
الله! اجمالين جي اوجي ڪڇ آڻي
ڌاراجي ڏڻي، ڏسي مڇ نـ موڻيا.

⁽¹⁾ ويرا واه جي پونجاڻي ٺڪرن بابت وڌيڪ احوال آنجهاني رائجند جي ”تاريخ ريگستان“ ۾ ڏسڻ گهرجي.

⁽²⁾ لوڪ ادب جي ڪتاب ”مشهور سنڌي قصا: عشقيه داستان - 1“ ۾ اسان هن افساني جي روايتن کي سهيڙي مرتب ڪيو آهي ۽ پڻ مقدمي ۾ نڱامڙن جي راڻن ۽ سندن رياست تي روشني وڌي آهي جنهن جو تفصيل اتي ڏسڻ گهرجي.

ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاھ جي دور ۾ ’نگامرن جي رياست‘ ايڏي وڏي ڪانه هئي، ته به هڪ مضبوط ننڍي رياست هئي ۽ راڻو ارجن ان جو حڪمران هو. ميان نور محمد محض پنهنجي طاقت ڄمائن ۽ پنهنجي حڪومت جي حدن وڌائڻ خاطر راڻي ارجن کي حملن ذريعي هيسائڻ شروع ڪيو. ميان غلام شاھ پوءِ بجار جوڪشي کي ٻيچي راڻي ارجن کي بيدردِي سان ماريو. اهڙيءَ طرح نگامرن جي هي اڳاٽي تاريخي رياست ڪلهوڙن جي دور ۾ ختم ٿي. اهو واقعو باب پنجين هيٺ ’بجار جوڪشي ۽ راڻي ارجن جي جنگ‘ بابت جنگنامي ۾ بيان ٿيل آهي، جنهن جو تاريخي پس منظر هيٺين ريت آهي:

بجار جوڪيو اڃا جوڪين جو چار ڪونه هو، پر وڏو ڏاڍو مڙس هو. ميان غلام شاھ جي اشاري تي بجار ۽ سندس ساٿين راڻي ارجن تي اوچتو حملو ڪيو، جنهن ۾ راڻو ارجن مارجي ويو. ان وقت کي ٿورا مڙس اُتي راڻي وٽ هئا، جن سامهون بجار تي حملو ڪيو. انهن مان تن جا نالا بيتن ۾ اچن ٿا. ٻيا جيڪي وڙهيا ۽ جن جو ذڪر ٻين بيتن ۾ آهي، سي غالباً تڏهن جڏهن ان کان اڳ ڪلهوڙن جي لشڪر راڻي جي ڪوٽ تي حملو ڪيو هو.

تحفة انڪرام جي هڪ بيان موجب 1156ھ ۾ ڪجهه وقت لاءِ ننڍي جو انتظام مغلن جي شاهي وڪيل، ڌاراج جي راڻي ۽ ’ارباب ساجن رانيه‘ جي حوالي ڪيو ويو هو.⁽¹⁾ انهيءَ ڪري راڻي جي ماڻهن جو نٿي طرف اچڻ ڪا نئين ڳالهه ڪانه هئي، مگر تحفة انڪرام ۾ اڳتي ڄاڻايل آهي ته سن 1160ھ ۾ ڌاراج جي راڻي جي چور تي جبل جي جنگجو ماڻهن مان ڪي به چار سؤ شهر نٿي جي پسگردائي تي چڙهي آيا. ان وقت مسو فقير، ميان نور محمد جي پاران نٿي جو حاڪم هو. سندس لشڪر مڪلي جي قبرستان جون قبرون لتاڙي حملي ڪندڙن کي سامهون ٿيو. پر باوجود گهڙائي جي شڪست کاڌائون. پوءِ ميان نور محمد جو پٽ محمد خداداد خان وڏي لشڪر سان چڙهي آيو ۽ مسو فقير کي معزول ڪري بلاول فقير نائج کي نٿي تي مقرر ڪيائين. راڻو پنهنجو لشڪر قلعي جي بچاءَ لاءِ ڇڏي پاڻ درياءَ (بگهاڙ) ٽپي ٻئي طرف هليو ويو. راڻي جي انهيءَ ٿوري لشڪر اهڙو ته مقابلو ڪيو جو لاچار ٿي

¹ مير علي شير قانع: تحفة انڪرام، فارسي متن، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، 1971ع، صفحا

خدا داد خان هڪ ڪوڙو جعلي دستاويز ڏيکاري قلعي تي قبضو ڪيو. شاعر محسن نثوي ان واقعي جي تاريخ هن طرح ڪڍي:

دلهره از بهر سالش فڪرمي کرد
خرد گفتا "بحق فتح مبین" است

1161

ان واقعي کان ڪجهه پوءِ، نثي جي نائب شيخ شڪر الله، بجار جوڪشي کي سڏائي راڻي کي مارڻ جو تاڪيد ڪيو. منصوبو رٿيل هو ته راڻي کي صلح جي بهاني سان گهرائي، پوءِ حملو ڪري مارجي. پر ان بعد سن 1164ھ ۾ شيخ شڪر الله سمنڊ ذريعي مسقط ڏانهن محمد مراد ياب خان کي وٺي اچڻ لاءِ روزانو ٿيو، جواوڻ تي پيڙي ۾ ئي وفات ڪيائين. انهيءَ ڪري اهو منصوبو رهجي ويو، جيڪو پوءِ ميان غلام شاھ جي دور (1170-1186ھ) ۾ پورو ٿيو.⁽¹⁾ بهرحال هن حملي ۽ راڻي جي مارجڻ جو جيترو تفصيلي بيان هن واقعي بابت جنگنامي جي روايتن ۾ آهي، اوترو ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ ڪونهي.

پنهوارن جي رياست:

سنڌ جي نسبنامن جي عام روايت مطابق ”پنهوارن“ جا وڏا اصل ۾ هڪ عرب قبيلي مان هئا ۽ محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا. ”فتح نامي جي بيانن توڙي ٻين اڳين معتبر تاريخن مان اهو ثابت آهي ته محمد بن قاسم پنهنجي فوج مان، جدا جدا قبيلن جي ڪن چونڊ ماڻهن کي جدا جدا جاين تي رهايو، ۽ بعد ۾ خليفي سليمان هڪ عام حڪم نامو ڪڍيو ته جيڪي به سپاهي سنڌ ۾ آهن، سي اتي ئي رهن، محنت ڪن ۽ زمينون آباد ڪري پنهنجو گذران ڪن. پنهورن جا وڏا، پنهنجي اصل بدوي زندگيءَ کي ترجيح ڏيندي، شهرن کان ٻاهر وڃي رهيا ۽ رين ٻڪرين جا ڌڻ ڌاري گذران ڪيائون، جنهن ڪري وقت گذرڻ سان هو ”پنهوار“ (پهون = ٻڪريون. پهون + وار = ٻڪرين وارا) يا ”پنهور“ سڏجڻ لڳا. سنڌ جو وڏو عالم ۽ محقق مخدوم محمد هاشم نثوي ”پنهور“ هو، پر وٽس ڪي اهڙيون لکيتون يا پڪيون روايتون هيون، جو پاڻ کي پنهنجي نسبنامي جي اصليت جي لحاظ سان ”اسدي قريشي“ ڪري

⁽¹⁾ سن 1888ع ۾ انگريزن جي وقت جي جاگيردارن، کاتيدارن، پٽي-دارن جي يادداشت ۾ پڻ بجار جو حملو ۽ راڻي ارجن جو مارجڻ ميان غلام شاھ جي دور ۾ ڄاڻايل آهي.

لکيو اٿس.^(۱) انهيءَ عرب قبيلي وارا (جيڪي پوءِ ”پنهور“ سڏيا ويا) غالباً محمد بن قاسم جي دؤر ۾ ”سيوهڻ“ يا ”ڪاڪا راڄ“ (ڪڪڙ) طرف رهيا ويا ۽ انهيءَ علائقي ۾ سندن پوين (پنهورن) جي مکيه مرڪزي آبادي قائم رهي. اندازاً سمن جي پوئين دؤر ۾، جڏهن کان ڪاڪن - چنن واري قبائلي برادريءَ جو زوال شروع ٿيو ته دادو ۽ چني جي ڏکڻ - الهندي ڀاڱي تي پنهورن جو ۽ دادو - سيوهڻ جي اڀرندين علائقي تي ڪوٽريجن جو قبضو ٿيو. ميرزا قليچ بيگ جي گمان موجب: ”1725ع ڌاري يا ان کان اڳ ڪاهري واري ڀاڱي ۾ پنهورن ۽ چنن جي حڪومت هئي. ڪاهري، سامتاڻي، پرڳڻي جو صدر مقام هو.“ (يادگيريون، ص 50). مگر غالباً اها ڳالهه 1725ع کان گهڻو اڳ جي آهي.

حسين چارڻ جي تاريخي شعر ۾ مير پنهور جي سرداري ۽ سندس رياست جو ذڪر آهي، جيڪا سيوهڻ واري علائقي سان ڊنگئي هئي. اهو مغلن جو آخري دؤر هو، جو دادو طرف ميان نصير محمد جي طاقت وڌي رهي هئي ۽ ڪلهوڙن طرفان مقامي قومن قبيلن جي رياستن تي دٻاءُ پوڻ شروع ٿيو. پر حسين چارڻ جي شعر جي شاهديءَ موجب مير پنهور، ميان نصير محمد جي آڻ نه مڃي. غالباً اهوئي سبب هو، جو ميان نصير محمد پنهورن جي طاقت کي ٽوڙڻ جو پڪو پھ ڪيو. سن 1103ھ ۾ ميان دين محمد پنهورن تي حملو ڪيو ۽ مير پنهور شڪست کاڌي، پر وري لشڪر گڏ ڪري لڙائيءَ جي تياري ڪيائين. مرڪپور وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ پنهورن هارايو ۽ ميان جي حڪم سان، پنهورن جي زمين تي قبضو ڪري کين پوريءَ طرح آڻ مڃائي وئي.

ميان نصير محمد جي فقيري ۽ فيض سان، گهڻا بلوچ قبिला ”ميانوال طريقي“ ۾ داخل ٿي چڪا هئا، دادو ۽ جوهي وارن علائقن (تعلقن) ۾ رهندڙ جمالي، شاهائي، رند ۽ ڪوسا سندس سڳي ۾ هئا، جن مان ڪوسا، جيڪي ارڏا ۽ ڏاڏا هئا، سي چني سان لاڳو ڏکڻ طرف رهندڙ هئا. ڪوسن، پنهورن جي حد ۾ لوڙهيون هڻڻ شروع ڪيون. مير پنهور کان پوءِ پنهورن ۾ به شايد ٻه سرداريون ٿي ويون هيون: اصل مرڪز ”سامتاڻي“ ۾ قيصر پنهور سردار هو، ۽ مٿي اتر طرف ”اراڙي“ ۾ حيدر پنهور سردار هو. باوجود انهيءَ جي، مقابلي ۾

^(۱) رافر. مخدوم صاحب جي ڪنهن ڪتاب ۾ سندس پنهنجن هٿن اکرين لکيل اهڙي عبارت ڏني آهي، پر هي سٽون لکندي چئيءَ طرح ياد نٿو اچي. ته اها عبارت ڪهڙي ڪتاب ۾ هئي.

پنهورن، کوسن جي سربراھ گولي کوسي کي ماريو، پر هنن جا به گھڻا ماڻهو مئا ۽ پنهور وڌيڪ هيٺا ٿي ويا. جئن ته منجهن وڌيڪ مقابلي جي طاقت نه رهي، انهيءَ ڪري هنن لاچار ميان نصير محمد جو فيصلو قبول ڪيو، جنهن موجب اولھ طرف جبل کان وٺي اوڀر طرف ”ناري“ تائين، پنهورن جو سڄو علائقو سردار گولي کوسي جي قتل جي عيوض کوسن کي ڏنو ويو⁽¹⁾. انهيءَ فيصلي کان پوءِ پنهورن جو زور ٿئي ويو ۽ هو ميان جا مڪمل طور مطيع ٿي ويا. باوجود انهيءَ جي پنهورن کي بالڪل ٿي بي دخل ڪرڻ ۽ تڙي ڪڍڻ حاضر ميان يار محمد مٿن حملو ڪيو. پنهورن پيغام موڪليو ته اسين ڪين وڙهنداسون ۽ سامهون تيار نه ڪنداسون. تڏهن ميان يار محمد چيو: ”متن ڏنڊن ۽ لٿين سان حملو ڪريو.“ ائين ڏنڊن ۽ لٿين سان پنهورن کي ماري ڪڍي، ڪاهري تي قبضو ڪيائون⁽²⁾. انهيءَ تان ميان يار محمد عام طرح ”يارو ڏنڊئي“ مشهور ٿيو، ۽ اهو ڏنڊو جيڪو ڪاهري تي ڪيل حملي ۾ حصو وٺيو هٿ ۾ هو. سو پوءِ سندس قبلي ۾ سنڀالي رکيو ويو، جنهن جو نالو پڪر اسان سان وڃي ڏنو. ميان يار محمد، ڪاهري لڳ پنهنجو ڪاڊي، جو نئون شهر ”خدا آباد“ ٻڌايو. ”پنهورن جي سامتاڻي رياست“ ائين ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ختم ٿي.

ڪڪرالي جي ڪيهرن جي رياست:

سنڌ ۾ سمن جي حڪومت کان اڳ سنڌ جي سمن جي ڪڇ ۾ پنهنجي حڪومت قائم هئي، جنهن جو مرڪزي علائقو ”اٻڙاسيو“ هو. اتان پوءِ ڄام مهڙ سنڌ جي ڪڪرالي پرڳڻي ۾ پنهنجي رياست قائم ڪئي، جيڪا سمن جي دور ۾ قائم رهي⁽³⁾. هيءَ رياست ”اوچتي“ درياءَ جي ڏکڻ، ڪيٽي بندر کان اوڀر

⁽¹⁾ ڏسو باب پنجن، ”ميان نور محمد جو کوسن کي هڪالي ڪڍڻ“. کوسا اڳڻي زبردست هئا ۽ ماڻ ڪري ويهڻ وارا ڪين هئا، جڏهن پاڙيسري قبيلن شاهائين ۽ جمالين سان وڙهيا، تڏهن ميان نور محمد خود کوسن تي لشڪر ڇاڙهي، کين چئي ۽ گنيڙاڇ واري علائقي مان بي دخل ڪيو.

⁽²⁾ پنهورن جا سربراھ پوءِ سامتاڻي ڇڏي ويا. ڪي درياءَ جي ڪڇي ۾ وڃي ويٺا، ڪي درياءَ ٽپي، اوڀر طرف ويا ۽ ڪي دادو ۽ لاڙڪاڻي جون حدون ٽپي، جيڪب آباد طرف هليا ويا. وڏيرو عمر پنهور ۽ وڏيرو قنبر پنهور ٽالپورن جي دؤر ۾ سامتاڻا، جن جو ذڪر ”باب چهين“ هيٺ ”نندن جو مگسين تي حملو“ واري جنگنامي ۾ آيل آهي.

⁽³⁾ ڄام مهڙ ۽ ڪڪرالي جي ڄامن بابت اسان ڪجهه تفصيل لوڪ ادب سلسلي جي اڻٽيهين ڪتاب (مشهور سنڌي قصا: سنڌ جا عشت داستان-1. سنڌي ادبي بورڊ 1964ع، مقدمو صفحا 5-6) ۾ ڏنو آهي، جتي ڏسڻ گهرجي.

سڄي سامونڊي ڪناري لاڳو علائقي ۾ ويندي، ”بستا بندر“ تائين پکڙيل هئي. شاھ بندر تعلقي (موجوده ”لاڏيون“) واري اراضي هن رياست جو مرڪز هئي ۽ جاتي تعلقي جو اولهندو ڀاڱو به هن ۾ شامل هو. سمن جي حڪومت کان پوءِ ڏهين صدي ۾ ڪڪرالي جو حڪمران ڄام چراڙ هو ۽ پوءِ ڄام ڏيسر ٿيو، جنهن کان پوءِ ڄام هالو ٿيو. ترخانن جي دور کان وٺي هن رياست تي سنڌ جي حاڪمن جا حملا شروع ٿيا، جو اها نهايت آباد هئي، پر ڪيهرن به آڏو مقابلا ڪيا. مرزا عيسيٰ جي وقت ۾ ”هالو“ ڪڪرالي جو ڄام هو. 979ھ/1571ع ۾ مرزا محمد باقي ڪڪرالي تي حملو ڪري خان (ڄام ويسر) پٽ ڄام ڏيسر کي، جيڪو ان وقت ڄام هو، کي شڪست ڏني ۽ هو مارجي ويو. پر اتان جي راڄدارن جن ۾ ”کوڙ“ قبيلي وارا طاقت ۾ هئا، مقابلا جاري رکيا. 980ھ ۾ وري مرزا محمد باقي پنهنجو لشڪر ڇاڙهي موڪليو، جيڪو ڪڪرالي جي قبيلن جي گڏيل طاقت سان ٻيچي نه سگهيو ۽ حڪومت وري ڄام ويسر جو پيءُ ڄام ڏيسر جي حوالي ٿي. مغلن جي دؤر ۾ شهزادو خرم (شاھ جهان) جڏهن دهلي مان پيءُ سان ڪاوڙجي سنڌ ۾ آيو ته نٿي جي مغل صوبيدار ۽ ڪڪرالي جي ڄام سندس مخالفت نه ڪئي، جنهن جي معنيٰ ته مغلن جي حڪومت سان ڪڪرالي جي ڄام جا صلح وارا معاهدا ٿيل هئا. ڪڪرالي جي گاديءَ جو هنڌ ”ديرو“ هو، جيڪو ڏهين صدي هجريءَ ۾ اوج تي هو. ٻيو مکيه شهر ”ميليو“ (ابن شاهه جا ٽڪر) هو. غالباً يارهين صدي ۾ ”ڳڙھ آباد“ ٻڌايائون، ۽ اتي پنهنجي گادي ڪيائون.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ڪڪرالي جي ڄامن خلاف وڌيڪ ڪاروايون شروع ٿيون، پر ميان نور محمد جي حڪومت جي آخري دؤر ۾ ڪڪرالي جي ڄام ڏيسر (ثاني) سان صلح جا معاهدا ٿيا. ڄام ڏيسر (ثاني) جو نالائق پٽ، پيءُ جي خلاف ميان محمد مراد ياب وٽ پهتو ته جي مون کي ”ڄام“ بنايو ته تيون حصو ملڪ يا آمدني ڏيندس. ميان محمد مراد ياب پئسي جي لالچ واري هوس ۾ حڪم ڏنو ته ڄام ڏيسر (ثاني) تي لشڪر ڇڙهائي ڪري. وڏن اميرن ۽ صلاحڪارن مان مير بهرام خان ۽ مراد خان ڪيلري ميان کي سنبهائيو پر هن مال ملڪيت جي لالچ ۾ ڄام ڏيسر (ثاني) تي حملي جو حڪم بحال رکيو. ميان جي انهيءَ روش ۽ پئسي جي هوس جو بيان ميرزا محمد علي

”ڪڪرالي“ جي جنگ بابت پنهنجي مثنوي ۾ ڪيو آهي. محمد مراد ياب جي ڪم ظرفي بابت لکي ٿو ته:

نه از ملك و از لشكرش آگهي
چنين باشد آن روزگار تهی
شدي گر بسويش کسی داد خواه
نمودي ز بيداد کارش تباه
نبودش بجز شغل کين پيشه
نه جز فکر بيداد اندیشه

1167ھ کان حملا شروع ڪري ڄام ڏيسر (ثاني) کي پنهنجي گادي (ڳڙھ آباد؟) ڇڏائي ”ڏيره“ ۾ وهاريائون، مگر محمد مراد ياب پوءِ جلدئي معزول ٿيو ۽ ڄام ڏيسر (ثاني) پنهنجي رياست بدستور سنڀالي. 1173ھ ۾ وري ميان غلام شاه، ڄام خلاف لشڪر ڇاڙهيو، ڇاڪاڻ جو ميان غلام شاه جڏهن حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش پئي ڪئي، تڏهن ڄام ڏيسر (ثاني) سندس پوري مدد نه ڪئي هئي. بالآخر 7- صفر سن 1174ھ / 1760ع ۾ ڄام ڏيسر (ثاني) جي گادي جي شهر ”آباد“ تي ميان جي لشڪر قبضو ڪيو ۽ ڄام ڀڄي وڃي ڪڇ ۾ پناهه ورتي. ڄام جو پٽ بدستور پنهنجي پيءُ جي خلاف ميان صاحب جي نوڪري ۾ رهيو. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي دور ۾ ميان غلام شاه هٿان ڪيهر سمن جي قديم رياست ڪڪرالي جو خاتمو ٿيو.

(ج) ڪوهستان، حب، ملير ۽ ساڪري جا مکيه قبيلا

سنڌ جي ڏکڻ - الهندي ڀاڱن ۾ نئن ٻارڻ کان اولهه - ڏکڻ واري ڪوهستاني علائقي نئن حب ۽ نئن ملير جي وادين، ڏکڻ - اوڀر طرف نئن گهگهر جي وادي، وڻيجي، دابيڄي ۽ اڳتي سڄي ساڪري تائين برفت - نومڙيا، لاشاري، ڪرمي (بلوچ) ۽ جوکيا مکيه ۽ طاقتور قبيلا رهيا آهن. جن جو ذڪر ڪيترن ئي جنگنامن ۾ اچي ٿو. مختلف وقتن تي، ڪڏهن ڪن قبيلن جو پاڻ ۾ صلح ۽ دوستي وارو ناتو، ته ڪڏهن مخالفت ۽ جنگ وارو سلسلو رهيو. آثارن ۽ روايتن کي مدنظر رکندي ائين معلوم ٿئي ٿو. ته سمن جي دور کان وٺي مغلن جي اوائل جي دور تائين، لکي کان وٺي حب ندي جي ڪوهستان

تائين برفت ۽ نومڙيا قبيلا طاقتور رهيا. حب، ملير ۽ ساڪري واري پاڻي ۾ لاشاري ۽ ڪرمتي قبيلا طاقتور رهيا، ۽ آخر ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ جوکيا طاقت ۾ آيا. ٻين ننڍن قبيلن مان پڙج، جاکرا، سورا، پالاري، چچر ۽ گانڻچا پنهنجن پنهنجن ماڳن تي ٿوري گهڻي عرصي لاءِ مضبوط رهيا. هيٺ اسان ڪن مکيه قبيلن جي طاقت ۾ اچڻ جي تاريخوار سلسلي ۽ سندن هڪٻئي سان تعلقات تي مختصر طور روشني وجهنداسون.

لاشاري قبيلا:

نائين صدي هجري (پندرهنين عيسوي) ۾ بلوچن جي رند ۽ لاشاري قبيلن جي وڏي جنگ سالن جا سال هلي. رندن جو سردار مير چاڪر هو، جنهن جي حڪومت سبي ۽ فتحپور ۾ هئي ۽ لاشارين جو سردار مير گهرام هو، جنهن جي حڪومت گنداوا ۾ هئي. دريا خان لاشاري قبيلي جو هڪ ذهين ۽ بهادر نوجوان هو، جنهن نٿي ۾ اچي نوڪري ڪئي هئي، جتي هو بالآخر سلطان ڄام نظام الدين جو وڏو وزير ۽ سپه سالار ٿيو ۽ ”مبارڪ خان“ جي لقب سان مشهور ٿيو.⁽¹⁾ دريا خان جي صلاح مشوري سان ئي سنڌ جي حڪومت لاشارين ۽ ساڻن شامل قبيلن جي پٺڀرائي ڪئي، ٻئي طرف رندن ۽ ساڻن شامل قبيلن ارغونن کان مدد ورتي. سن 898ھ (1492ع) ۾ دريا خان جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ جي لشڪر، جنهن ۾ لاشاري، چانڊيا، مگسي ۽ ٻيا قبيلا شامل هئا، ارغونن جي لشڪر کي شڪست ڏني، جنهن ۾ شاھ بيگ ارغون جو پيءُ محمد بيگ مارجي ويو. ان کان پوءِ سلطان ڄام نظام الدين جي باقي دور (898-914ع) ۾ لاشارين، چانڊين، مگسين ۽ ٻين قبيلن کي، جن ارغونن کي شڪست ڏني هئي ۽ جيڪي پوءِ به سنڌ جي فوجي طاقت جا مکيه سرواڻ رهيا، سلطان ڄام نظام الدين طرفان جاگيرون ۽ انعام اڪرام مليا. لاشاري قبيلي جي سربراهن کي گاديءَ جي شهر نٿي جي آسپاس وارن علائقن ۾ جاگيرون مليون. نسبنامي جي روايتن، تاريخي اهڃاڻن، آثارن (قبرستانن) ۽ جنگنامن جي ڪن روايتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته لاشاري سردار سونڊا، حب - ملير ۽ پير پٺي وارن ماڳن تي آباد ٿيا. سردار مير گهرام لاشاري جو پوٽو مير اسحاق (وڏو) غلاباً دريا خان جي لشڪر سان گڏ

⁽¹⁾ دريا خان جي حسب نسب بابت تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو (ليکڪ جو) مضمون ص 99. سماهي مهراڻ، نمبر 1-2، 1980ع، سنڌي ادبي بورڊ.

سند ۾ آيو ۽ سلطان ڄام نظام الدين طرفان کيس ”ملڪ“ جو خطاب مليو. هن رجيرن ڪرمتين مان شادي ڪئي ۽ حب - ملير ۾ رهيو. ڄام نظام الدين جي وفات بعد، ڄام فيروز جي دور ۾ سمن جي حڪومت جو زوال شروع ٿيو ۽ 927ھ (1520ع) ۾ دريا خان جي شهادت بعد ارغونن جو سنڌ تي غلبو ٿيو ۽ ان سان گڏ لشارين ۽ ٻين ساڻن شامل قبيلن تي ارغونن جي لشڪر چڙهايون ڪيون. ان وقت مير گهراڻي جو پٽ مير رامڻ سنڌ ۾ هو. پير پني وٽ ارغونن جي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو ۽ پير پني تي دفن ٿيو.⁽¹⁾ ٻيءَ روايت موجب انهن حملن کان اڳ هو گجرات طرف هليو ويو هو. ۽ لشارين سندن پٽ ملڪ اسحاق جي ابڙائي هيٺ سونڊن وٽ ارغونن جي لشڪر جو مقابلو ڪيو، جنهن ۾ ملڪ اسحاق ۽ ٻيا وڏا سربراھ شهيد ٿيا، جن جون چٽسالي ۽ تصويرون سان اڪريل وڏيون شاهي قبرون سونڊن جي مقام ۾ موجود آهن. حب ۽ ملير ۾ لشاري قبيلن مان ڪي ٻڃي ويا، جن مان مغلن جي اوائلي دور ۾ مير عالي سردار هو، جنهن جو اولاد موجوده ”عاليائي“ لشاري آهن. ٻئي مکيه قبيلي ”سلطانائي“ بابت هڪ روايت ائين آهي ته سندن وڏا دريا خان جي دور ۾ ”سلطان“ ڄام نظام الدين جي محافظ دستي جا خاص ماڻهو هئا ۽ انهيءَ ڪري ”سلطانائي“ سڏيا ويا. مير عالي جي وقت ۾ ڪرمتي قبيلن هينين ملير واري اراضي ۾ پهتا، ۽ مير عالي سندن مدد ڪئي. ”سلطانائي“ ۽ ”عاليائي“ لشارين جا رئيس پاڙا ٿيا. اهي توڙي ٻيا لشاري پاڙا جن جو سلسلو مٿان سمن جي دور کان شروع ٿيو، سي پوءِ مقامي عرف عام ۾ ”منڌير“ سڏجڻ لڳا. جڏهن ڀٽڄن جي ڪرمتين ۽ لشارين سان جنگ ٿي، تڏهن لشاري اتر طرف ملير، حب ۽ گڏاپ ۾ سوئگل واري علائقي ۾ آباد هئا. ۽ عمرخان سندن سردار هو. مغلن جي زوال واري دور ۾ لشارين جو سردار ”عاليائي“ پاڙي مان بنگي خان هو، جنهن سان بچار جي سربراهيءَ هيٺ جوکين جو راج پيو ٿيو، ۽ بنگي خان انهن جي حب واري علائقي ۾ آباد ٿيڻ ۾ مدد ڪئي.

ڀٽڄ قبيلو:

ڀٽڄن جي هڪ ننڍي قوم غالباً سومرن جي دؤر کان وٺي حب ملير کان هيٺ گهاري تائين ۽ گهاري کان ڏکڻ اولهه ڪيرائي واري علائقي ۾ آباد هئي. ان

¹ هڪ ئي روايت موجب هو ڪلان ڪوٽ تي ماريو. پر اها روايت صحيح نٿي لڳي. (ليکڪ)

وقت سنڌو نديءَ جو هڪ هيٺيون چوڙ ڦٽو درياءُ هو، جيڪو گهاري کان ڏکڻ اولهه طرف وهندو هو. موجوده ”ڪيرائي ديھ“ پڙجن جو پيلو هو. ”ماڙي مورڙو“ جنهن جا ڪنڊر ڪيرائي ديھ ۾ آهن ۽ ٻيو ٽئين واري مسجد جي شهر جا ڪنڊر پڙجن جي وقت جا يادگار آهن. مٿان درياءُ جي رخ بدلت ۽ پاڻيءَ جي کوٽ سببان پڙجن وارو اهو علائقو ويران ٿيو، انهيءَ ڪري ڪي قبيلاهيٺ ساڪري ۽ گهوڙا ٻاري طرف ويا ۽ ٻيا سندن مٿئين حب ۽ ملير واري ماڳ ڏانهن ويا. جتي هو پنهنجي لاءِ وڌيڪ علائقو هٿ ڪرڻ لڳا، انهيءَ ڪري پڙجن جو، اتي جي لشارين ۽ ڪرمين قبيلن سان ٽڪر ٿيو، جنهن ۾ سندن زور ٿٽو ۽ کين حب ۽ ملير واري علائقي مان بي دخل ٿيڻو پيو. اهو مغلن وارو اوائلي دؤر هو. ان وقت ڪرمين جو سردار ملڪ حاجي هو، جنهن پڙجن کان ملير وارو علائقو هٿ ڪيو. ڪي هڪ ٻه راڄ پڙجن جا حب واري پاسي رهيا، ۽ جڏهن جوکيا راڄ ”ڪنگوري“ واري پاسي کان سندن سربراھ بجار جي اڳواڻيءَ هيٺ حب واري علائقي ۾ آيا ته پڙجن جي راڄدارن ۾ اڃا ايتري همت هئي، جو جوکين کي پنهنجي اراضي طرف وڌڻ نه ڏنائون ۽ پٿر (روهي) ڪوڙي دنگ ڪڍيائون ته جئن جوکيا اڳتي نه وڌن. هڪ راويت موجب تڏهن بنگي خان جوکين جي مدد ڪئي.

ڪرمي قبيلو:

”ڪرمي“ هوت بلوچ آهن، جيڪي ڪنهن اڳاٽي وقت کان مڪران ۾ سامونڊي ڪناري لڳ ”ڪلمت“ واري علائقي ۾ آباد ٿيا، ”ڪلماتي“ يا ”ڪلمتي“ سڏجڻ لڳا. سنڌ ۾ آيا ته (سنڌي اچار موجب) ”ڪرمي“ مشهور ٿيا. نائين ڏهين صدي هجري (15-16 عيسوي) ۾ هوت قبيلن جي ڪلمت ۾ پنهنجي خود مختيار رياست قائم هئي، ڏهين صدي هجري (16- صدي عيسوي) ۾ هن رياست جو حڪمران حمل خان پٽ جيئند هو، جنهن پورو جوگيزن جي سامونڊي حملن جو بهادريءَ سان مقابلو ڪيو هو. ان کان الڳ عالماً 9- صدي هجريءَ ۾ ڪي ڪرمي قبيلو هنگلاج ۽ هڱور نديءَ واري واٽ سان سنڌ ڏانهن وڌيا ۽ پهريائين هولس پيلي جي ڪارڙي ۽ پواني وارن علائقن ۾ رهيا، جتي سندن قديم قبرستان موجود آهن پوءِ حب ندي ڏانهن وڌيا. سندن سردار تڏهن ”راڌا“ گهراڻي مان هئا. راڌي سردار حاجي (بن بوتڪ بن عالي بن عمر بن بجار بن هوت بن جلال خان) پهريائين حب وارو علائقو ٻرن کان هٿ ڪيو

۽ پوءِ ملير پڙجن کان هٿ ڪيو. پڻ مغلن کان وڌيڪ وڏي اراضي مال لاءِ مقاطعي تي ورتائين، جنهن ۾ ڪارڙي جولڪ، ڀوٽي، لوهار جو لنگهه، سورينگ، ٻولاڙي (ڪوٽڪر وٽ)، جرنڊو ۽ گوريان شامل هئا. حاجي غالباً مغلن جي اوائلي دؤر ۾ ٿيو. ملڪ حاجي کان پوءِ ملڪ براهه، ملڪ اسحاق، ملڪ طوطا، ملڪ حسن ۽ ملڪ زردار سردار ٿيا. راڌن جو اثر رسوخ حب ۽ ملير کان اڳتي گهگهر نئن تائين وڌيو. سندن آخري پڊ 'وٽيجي' کان چار ميل کن اولهه طرف هو، جو سندن سرداري ختم ٿي. ان بعد ڀڳ راڌن مان ڦري ٻئي قبيلي ۾ آئي، جن مان ملڪ براهه (بن شيهڪ بن ڊگار بن براهه بن ببر بن نوت) ٿيو. ملڪ حاجي جا ٻه پيا پائر: نوز بندغ ۽ بلوچ هئا. نوز بندغ کي ٻه پٽ ٿيا، هڪ نوت ۽ ٻيو گياندار. نوت جا پٽ هديه ۽ ببر، جيڪي سردار ٿيا. گياندار جو اولاد "پوا" ٿيا⁽¹⁾

سنڌ جي ساڪري واري علائقي ۾ سمن جن دؤر کان وٺي "نگامڙن جي رياست" قائم هئي. نگامڙا ٻيڙياتا يا ناکڻا هئا ۽ مٿي مڪران تائين ايندڙ ويندڙ هئا. ڪلمتي به سامونڊي ٻيڙن وارا هئا ۽ غالباً انهيءَ وقت کان وٺي ڪي ڪلمتي ساڪري ۽ نگامڙن جي راڻي جي رياست ۾ آباد ٿيا. بعد ۾ جڏهن ڪي ڪرمتي قبيلاحب ۽ ملير کان سڌا ساڪري ۾ آيا ته انهن جو به راڻي سان رس رهيو، بلڪ هو راڻي جي لشڪر جا سپه سالار ٿيا، ۽ رياست سان لاڳيتو بگهياڙ جي پاڻيءَ تي پنهنجون آباديون وڌايائون ۽ بستيون قائم ڪيائون، جنهن ڪري "بگهياڙ" سڏجڻ لڳا.

اورنگزيب بادشاهه جي دؤر ۾ ڪرمتي قبيلو ميرپورساڪري ۽ بگهياڙ وارن علائقن ۾ طاقتور هئا، ۽ سندن سردارن ببر (ببر) ۽ بجار کي، جيڪي ٻئي سوڌ هئا، اورنگزيب بادشاهه کان 14- رجب 1103ھ (1691ع) تي شاهي سند ۽ ساڪري واري اراضي انعام ۽ معاوضي طور ملي، جنهن جي عيوض هنن ساڪري کان ڀوڏيسر ڏانهن ويندڙ قافلن جي سلامتي جي ذميداري پاڻ تي ڪئي. ملير ۽ حب وارن ڪرمتين جو سردار ان وقت يا ان کان اڳ ملڪ

⁽¹⁾ هي: نسبنامو راقم کي 1950ع ۾ ملير جي "لٽنگ" (بلوچن جي) ڀاڙي جي پير مرد (ان وقت عمر 72 سال) حاجي شاهه علمي وٽان مليو. راڌا ڪرمتي ملڪ، تن جون قبرون ملير ۾ ٿڌي جي نئن لڳ ملڪ طوطا واري مقام ۾ هڪ چمي هيٺ هيون، جيڪا اڃا بيٺل هئي. جڏهن اسان ڏٺي ۽ قبرن تي اڪريل نالا قلمبند ڪيا.

طوطا (وڏو) هو، جنهن جي نالي سان دابي جي کان به ميل اتر طرف ”ملڪ طوطا جو تلاءُ“ آهي. ملڪ طوطا جو شاهي قبرستان، جنهن ۾ وڏي چٽسالي سان قبرون آهن، سو ٿڌي جي نئن لڳ آهي⁽¹⁾

ارغونن ۽ ترخانن واري دؤر ۾ لاشارين سان گڏ ڪرمتين تي به چڙهايون ٿيون، خاص طرح رجيرن جي قبيلي تي، جنهن مان ملڪ اسحاق لاشاري شادي ڪي هئي. مرزا محمد صالح، رجيرن کي ئي مارايو هو، جيڪي مريد خان جا عزيز هئا، جنهن پوءِ مرزا محمد صالح کي ماريو. هڪ روايت موجب مرزا محمد صالح، مائي گوئي جو سگ گهريو هو، جيڪا ڪرمتي ملڪ طوطا جي ڌيءُ هئي. ملڪ طوطا رجيرو (ڪرمتي) هو ۽ هو ان وقت فوت ٿي ويو هو. ارغون - ترخان ۽ مغل هڪٻئي جا مخالف هئا ۽ انهيءَ ڪري سن 1000ھ/1591ع کان پوءِ مغلن واري دؤر ۾ ڪرمتي قبيلن ملير ۽ حب کان وٺي ساڪري تائين طاقتور ٿيا. ان وقت برفت - نومڙين قبيلن جي گائيچن - چيچرن خلاف مدد ڪيائون⁽²⁾. مغلن جي زوال واري دؤر ۾ برفت - نومڙيا قبيلن نئن بارڻ کان اولهه طرف سڄي ڪوهستان ۾ طاقتور ٿيا. سن 1115ھ ۾ هنن قبيلن جي سرواڻ پاهڙ خان لس پيلي جي حڪومت هٿ ڪئي، ۽ نومڙيا محال ڪوهستان مان حب تائين وڌي اچي ڪرمتين سان منهن مقابل ٿيا.

پوءِ ڪرمتين جوابي حملا ڪيا ۽ سورهيه گندبي مندائي وڃي لس پيلي جي حد ۾ نومڙين جون لوڙهيون هنيون⁽³⁾. مغلن جي زوال وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي طاقت اوڀري رهي هئي، ميان يار محمد ڪلهوڙي سن 1117ھ ۾ پاهڙ خان کي شڪست ڏني پر ان بعد سندن صلح ٿيو. نومڙيا جڏهن ڪرمتين سان پهچي نه سگهيا، ته پاهڙ خان، ميان نور محمد کي ڪرمتين خلاف لشڪر ڇاڙهڻ جي صلاح ڏني. پر ميان نور محمد پهريائين ڌاراج جي راڻي تي حملي ڪرڻ لاءِ پنهنجي پٽ خداداد خان کي ڇاڙهي موڪليو، جنهن حرفت سان ان علائقي تي قبضو ڪيو، جيتوڻيڪ سامهون لشڪر ۽ ڪرمتين وڏو مقابلو ڪيو. ڪرمتين کي راءِ کان چٽي ڌار ڪرڻ خاطر، ميان نور محمد جي حڪم

⁽¹⁾ اسان 1962ع ڌاري ان شاهي قبرستان جو معائنو ڪيو. ان وقت ملڪ طوطا ۽ ٻين ملڪن جي مٿان وڏي شاهي چٽي (قبي) هئي، جيڪا هاڻي ڊهي وئي آهي.

⁽²⁾ باب چوٿون: برفتن جو گائيچن ۽ چيچرن کان وٺڻ.

⁽³⁾ باب پنجون: گندبي مندائي ۽ نومڙين جا مقابلا.

موجب مير محمد عرف الهيار خان ڪلهوڙي 27 - ربيع الاول 1162ھ ۾ ملڪ مريد پٽ ملڪ ابراهيم کي جاگير پڪي ڪري ڏني. انهيءَ ڪري جڏهن ميان غلام شاھ، جوکين جي سربراھ بجار کي راڻي جي مارڻ لاءِ موڪليو ته ملڪ مريد، راڻي جي ڪا به مدد ڪانه ڪئي. راڻي ۽ سندس رياست جي خاتمي کان پوءِ ميان غلام شاھ ڪرمتين خلاف خدا آباد مان وڏو لشڪر ڇاڙهي موڪليو، جنهنڪري ڪرمتين کي وڏو نقصان پهتو⁽¹⁾ ميان غلام شاھ کان پوءِ جوکين جي سربراھ بجار کي زور وٺارايو، جنهن ڪرمتين خلاف جنگيون جوتيون، جنهن ۾ ملير حب واري پاسي کان ڪڙمين توڙي لشارين کي بي دخل ڪيائين ۽ ساڪري وارن ڪرمتين تي به سوڙھ ڪيائين.

بلوچڪي ۽ هڪ شعر جي روايت موجب ملير واري ڪرمتي قبيلن جڏهن اتان نڪتا ته اچي پٺاڻي واري پٽ تي ويٺا. پٺاڻو، وڻججي کان ڏکڻ، گهاري واري درياءَ کان اتر، ۽ ”شاھ حسن اولياءَ“ جي لڳ ڏکڻ طرف آهي. ان وقت سندن سربراھ ملڪ عثمان هو. طوطا ۽ اسحاق به سندس ويجهن عزيز هئا.

هن ڪتاب ۾ شامل ستن جنگنامن⁽²⁾ ۾ جوکين ۽ ڪرمتين جي مقابلي ۽ جنگين بابت ڪافي تفصيلي ٿاڻا ۽ اهڃاڻ ڏنل آهن. مڪلي واري ٻي جنگ سن 1203ھ ۾ ٽالپورن جي اوائلي دور ۾ لڳي، جنهن ۾ ڪرمتين جي هار ٿي ۽ سندن سورهيءَ سپه سالار مير مزار ميدان ۾ ماريو. مير فتح علي خان جي وقت ۾ ساڪري جي ڪرمتين جي سردار ملڪ مريد هو ۽ سندس پيارو: الله بندو، فتح خان ۽ مزار هئا، جن مان مزار مڪلي تي ماريو، جڏهن مير فتح علي خان جو ملڪ تي پورو قبضو ٿي ويو، ته جوکين ۽ ڪرمتين ۽ برفتن جي سردارن مان هر هڪ کي وڏي عزت ۽ آبرو ڏنائين، ۽ سندن وچ ۾ پڪو صلح ڪرائي کين هڪٻئي سان وڙهڻ کان هميشه لاءِ روڪي ڇڏيائين.

برفت - نومڙيا:

برفت ۽ نومڙيا قبيلن اڳاٽي وقت کان وٺي سنڌ جي ڪوهستان ۾ طاقتور رهيا. اوائلي دور ۾ هنن جو بلوچستان - لس ٻيلي وارن قومن قبيلن

(1) باب پنجن: ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڪرمتين تي چڙهائي.

(2) باب پنجن: ڪرين واري جنگ، ٽنڊي واري جنگ، مڪلي جي بهرين جنگ، بجار ۽ راڻي ارڃن جي جنگ، گهگهي واري جنگ، قديم واري جنگ ۽ مڪلي واري جنگ.

سان وڌيڪ تعلق رهيو ۽ منجهن بلوچي رسم رواج رائج رهيو. انهيءَ ڪري ڪن اڳاٽين تاريخن ۾ انهن کي ”بلوچي قبائل“ ڪري ڄاڻايو ويو آهي. نسبنامي جي روايتن موجب، اڳاٽي (سومرن يا سمن واري) دور ۾ سندن قبائلي سردار ابوالفتح بلوچ هو.⁽¹⁾ جنهن جي نالي پويان پوءِ انهي قبيلي وارا ۽ ٻيا جيڪي ساڻن راه، رواج ۽ لٽ ۾ شريڪ ٿيا سي ”بلٽ“ (= ابوالفتح) يا (سنڌي اچار جي لحاظ سان) ”برفت“ سڏجڻ لڳا. ڪن روايتن موجب برفت مڪران ۽ بلوچستان کان آيا. بهرحال ڪوهستان ۾ منڍ کان ئي ”برفتن“ ۽ ”نومڙين“ قبيلن جو راجداري ۽ شراڪت وارو ناتو ٿيو، جنهن ڪري برفت - نومڙيا قبيلن ڪوهستان جي هڪ يڪمشت قبائلي طاقت بنجي ويا. مغلن جي دور ۾ هي الهندي ڪوهستان کان هيٺ لٿا ۽ اتر ۾ لڪي کان وٺي ڏکڻ ۾ نئن بارڻ تائين سڄي ڪاڇي ۾ هنن پنهنجو ڏاڪو ڄمايو، پر مغلن جي پوئين ۽ زوال واري دور ۾ انهيءَ اراضي ۾ کوسن، گانڻچن ۽ ڇيرون جي زور وٺڻ سان هي قبيلن بارڻ تائين هٽي ويا. گانڻچن، ڇيرون ۽ سورن گڏجي اڃا به کين پوئتي هٽايو ۽ بارڻ ٽپي ڪجهه ڏاکڻي علائقي تي به قبضو ڪيو. برفت قبيلن پوءِ حب ۽ ملير جي ڪرمتين کان مدد وٺي، گانڻچن ۽ ڇيرون کي بارڻ وارن علائقن مان بي دخل ڪيو.⁽²⁾

ٻارهين صدي هجري جي شروع ۾ برفتن بارڻ وارن علائقن ۾ گڏجي زور ورتو، ۽ سردار پاهڙ خان جي اڳواڻي هيٺ هنن قبيلن سن 1115ھ ۾ سڄي ڪوهستان ۽ اڳتي لس ٻيلي واري ملڪ تي قبضو ڪري ٻيلي ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. پاهڙ خان پوءِ غالباً سڄي ڪاڇي ۾، پنهنجي قبائلي طاقت کي قائم ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ لس ٻيلي مان شايد سيوهڻ - دادو - جوهي واري پاسي کان چڙهائي ڪئي، پر ميان يار محمد ڪلهوڙي کيس 1117ھ ۾ شڪست ڏني. ان بعد هن قبائلي طاقت جو رخ ڦري هيٺ ڏکڻ - اولهه طرف بارڻ کان وٺي حب واري علائقي طرف ٿيو ۽ انهي سڄي ملڪ ۾ هنن پنهنجا قدم ڄمايا. گڏاپ ۽ حب واري مٿئين علائقي ۾ هنن لاشارين تي دٻاءُ وڌو، جنهنڪري لاشارين پاڻ سان جوکين کي پيڙو ڪيو. لسٻيلي واري طرف کان

⁽¹⁾ ملڪ بولا خان نومڙي جي اوائلي سنجو ۾ بلوچڪا نالا ”حمل“ ۽ ”آري“ اچن ٿا.

⁽²⁾ دُسو باب چوٿون: ”برفتن جو گنجين ۽ ڇيرون کان وير وٺڻ“

ٻرن جو ملير جي ڪرمتين تي دٻاءُ پيو. ۽ ڪرمتين جوابي حملا ڪيا جن ۾ برا ڪرمتين سان پڇي نه سگهيا.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دؤر ۾، پاھڙ خان سنڌ جي ڪاڇي جو سانگو پليو، خاص طرح جڏهن ميان نور محمد قلات جي خان عبدالله خان کي شڪست ڏني. شايد پاھڙ خان جو ميان نور محمد سان ڪو عهد نامو ٿيو، ۽ پاھڙ خان، ميان نور محمد کي ڪرمتين خلاف چڙھائي جي صلاح ڏني. اها صلاح اڳتي هلي برفتن - نومڙين قبيلن کي مھانگي پئي. ڪرمتين سان سندن ڪلي مخالفت سببان، برفتن - نومڙين ۽ ڪرمتين جي وچ ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي، جيڪو اتفاق هو سو ختم ٿي ويو ۽ هاڻي هو اڪيلا رهجي ويا. مگر جيئن ته سندن قبائلي طاقت قائم هئي، انهيءَ ڪري ميان نور محمد پنهنجي سياسي دور انديشي سان سائن صلح جا ناتا قائم رکيا ۽ ڪوشش ڪئي ته سنڌ جي ڪوهستاني علائقن وارن برفتن - نومڙين قبيلن جي سردارن کي پنهنجي طرفان جاگيرن جا پروانا ڏيئي، کين لس پيلي وارن قبيلن کان جدا ڪري. اهڙي طرح سن 1741ع / 1154ھ ۾ ميان نور محمد محال ڪوهستان وارن سردارن کي جاگير ڏني، ۽ ان بعد محمد مراد ياب کين 1167/1753ھ ۾ بي جاگير ڏني ته جيئن هو ميان غلام شاھ جي خلاف سندس مدد ڪن.

ملڪ پاھڙ خان جي وفات کان پوءِ برفتن - نومڙين جي طاقت گهٽجڻ لڳي. ڪجهه وقت لاءِ پاھڙ خان جي بيدار مغز ۽ با همت بيگم مائي چاڳلي حڪومت سنڀالي، پر ڪوٽريجن ڄامن جي گهراڻي مان ڄام عالي ڪٿوري سن 1742/1155ع ۾ ملڪه چاڳلي⁽¹⁾ کي بيدخل ڪري لس پيلي جي حڪومت تي قبضو ڪيو. لس پيلي ۽ سنڌ جي حڪمرانن جي وچ ۾ اڳ عهدنامو ٿي چڪو هو، جيڪو لس پيلي جي ڄامن به قبوليو. پوءِ ٻنهي حڪومتن يڪ صلاح ٿي هڪ طرف برفتن - نومڙين قبيلن جي ته ٻئي طرف ڪرمتين قبيلن جي زور ڀڄڻ جو ارادو ڪيو. ان جي تصديق ”سيري يا اوئگر واري جنگ“ (باب پنجنون) مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ جڏهن ڄام بجار جوکيي برفتن تي چڙھائي ڪئي ته لس پيلي مان ڄام عالي ڪٿوريو به سندس مدد ۾ لشڪر وٺي چڙهي آيو. هيءَ جنگ

¹ پوءِ مائي چاڳلي پنهنجي صغير پٽ عزت خان کي وٺي ڪوٽڙي، م آئي ۽ اتي سن 1214ھ / 1799ع ۾ وفات ڪيائين.

جيتوڻيڪ سنڌ جي حد اندر جهرڪن جي ويجهو اوڻگر مر لڳي، ته به ڪلهوڙن طرفان برفتن ملڪن جي ڪابه مدد ڪانه ٿي، بلڪ ميان غلام شاھ طرفان مخالفن کي اهڙي مام مليل هئي ته پل برفتن تي حملو ڪن؛ هڪڙو نواڙيا نصير خان ٿي، ٻيو ميان ڏنن مام

تڏ ”ميان“ کي مشاهدو ٿيو، ٻئين پڻ پاٿارن

ڄام بھار ان کان اڳ برفتن - نومڙين کي مٿئين حب واري علائقي مان بيدخل ڪيو هو. انهيءَ جنگ کان پوءِ برفتن - نومڙين قبيلن جي اڳين طاقت ٽٽي ويئي.

جوکيا:

ڪن ٻين قومن وانگر جوکين کي به انگريزن جي دور وارين سرڪاري لکيتن ۾ بنا ڪنهن به سبب ۽ ثبوت جي ”راڄپوت“ ڪري ڄاڻايو ويو، مگر جوکيا خالص سنڌ جو هڪ قبيلو هو جيڪو ڪنهن اڳاٽي وقت کان وٺي، سنڌ ۽ لس ٻيلي جي سرحد تي، شاھ بلاول واري لڪ کان مٿي اتر طرف ”ڪنگوري“ واري ڪوهستان ۾ رهندڙ هو. جڏهن کان وٺي سندن وڏا نٽي جي ولي ۽ بزرگ سيد معين علي شيرازي (وفات 981ھ) جا مريد ٿيا، ته هيٺ سنڌ طرف سندن اچڻ وڃڻ ٿيو، ۽ پڻ حب ۽ ملير جي لشارين سربراهن ۽ ڪرمتي ملڪن سان سندن لاڳاپو ٿيو. شاھ جهان بادشاھ جي دور ۾ جڏهن شهزادو اورنگزيب سنڌ جو صوبدار هو (1051 - 1062ھ) تڏهن وڏيرو مريد جوکين جو ڄام ٿيو. ڄام مريد همت وارو ۽ راڄاڻو هو. لشارين ۽ ڪرمتين سردارن سان سندس دوستي جو ناتو هو، جنهن ڪري اتر طرف حب واري علائقي ۾ به رهيو. کانئس پوءِ سو ڪن سالن تائين پيڙهي به پيڙهي ڄام مريد جي اولاد مان ”مريداڻي ڄام“ ٿيندا آيا. هن گهراڻي مان ڄام ڪريمداد (پٽ ڄام مريد) آخري ڄام ٿيو. جنهن سن 1188ھ ۾ وفات ڪئي. سندس قبر مڪليءَ تي معين سيد علي شيرازي جي قبي ويجهو اتر طرفان آهي.

سنڌ جي هيٺين حب - ملير واري آباد علائقي ۾ جوکين جي طاقت تڏهن وڌي جڏهن جوکين جي نڪ ٽيپرن مان بھار (ميرڻ پوٽو) ساماڻو. جنهن جي حرفت ۽ همت سان پوءِ جوکين جا راڄ طاقت ۾ آيا. جئن ته هو ڪيترن ئي

جنگنامن جو مرڪزي ڪردار آهي ۽ جوکين جي تاريخ به ڄام بجار جي سوانح جو هڪ باب آهي، انهيءَ ڪري ان جو تفصيلي بيان ضروري آهي.

ڄام بجار جو ڪٽنب ڪنگوري طرف رهندڙ هو. 1125ھ ڌاري ڄائو ۽ ويهن پنجويهن ورهين جي عمر ۾ وڏو ڏاڍو مڙس ۽ هاڻو ٿيو. حب ۽ گڏاپ ۾ ان وقت بنگي خان لاشاري سردار هو ۽ جئن ته جوکين جو ڄام مريد واري وقت کان وٺي لاشارين ۽ ڪرمتين سان لاڳاپو هو، بنگي خان پڻ نوجوان بجار تي هٿ رکيو ۽ هو ڪنگوري مان حب واري علائقي ۾ آيو. ان وقت جوکين جو ڄام مريد (ننڍو) هو. لس ٻيلي جي ملڪ ٻاهر خان جي وفات بعد سنڌ ۽ لس ٻيلي واري علائقي ۾ ڪنهن جو به حڪم ڪونه ٿي هليو، ۽ راڄن ۽ راڄدارن پنهنجون پنهنجون حدون جهليون. بجار پنهنجن ڏاڍن مڙسن واري ٽولي سان گڏ ٻين کي به ساڻ ڪري پهريائين پڙجن سان مقابلا ڪري کين بي دخل ڪيو ۽ پوءِ برفتن سان هٿ ڳنڍيا. انهن لاهن ڇاڙهن ۾ بنگي خان بجار جو طرف ڪيو ۽ سندس پٺڀرائي ڪئي. بنگي خان جي وفات بعد، ڪجهه عرصو بجار تي ڏکيو گذريو، برفت راڄدارن کيس سوڙهو ڪيو، جو هو پنهنجن ماڻهن سان ڪجهه وقت لس ٻيلي واري طرف ۽ ڪجهه وقت بني ۽ حب جي وچ واري علائقي ۾ رهيو، جتي جهل جي بچ ۽ ٻئي ڌڻ تي گذران ڪيائون. پر پوءِ ”الله بني واري جنگ“ ۾ حرفت حيلي سان گهٽ جهلي، برفتن نومڙين کي ماريائين ۽ انهن کي بي دخل ڪري، حب کان وٺي ڪاري جبل تائين سندن علائقي تي قبضو ڪيائين.

هاڻي بجار قبائلي طاقت جا ڌڻي ٿيو. ”ٻاڳ“ مريدائين ڄامن وٽ هئي پر ”واڳ“ بجار جي هٿ ۾ اچي وئي. سندس نالو نروار ٿيو، ۽ سنڌ جي ڪلهوڙن توڙي لس ٻيلي جي ڄامن کيس برفتن - نومڙين توڙي ڌاراج جي راڻي ۽ ڪرمتين جي زور ڀڃڻ لاءِ ميدان ۾ آڻڻ جو ارادو ڪيو ته بجار به پنهنجي طاقت وڌائڻ واري حرص ۾ وقت جي حاڪمن جو رخ صحيح ڪري، ان مان پوري فائدي حاصل ڪرڻ جي سٿ سٿي. ميان نور محمد جي وقت ۾ ڌاراج جي راڻي خلاف حملا شروع ڪيا ويا هئا، انهيءَ ڪري ڪرمتي قبيلن ڪلهوڙن جي برخلاف ٿيا. ميان محمد مراد ياب برفتن - نومڙين جي ملڪن کي جاگير ڏيئي پنهنجي پاسي مائل ڪيو هو. انهيءَ ڪري جيئن ميان غلام شاه

حڪومت هٿ ڪئي ته هن برفتن - نومڙين توڙي ڪرمٽين جي طاقت توڙڻ جو پڪو پھ ڪيو. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هن سوچي سمجھي بجار کي پنهنجي هٿ جو باز بنايو. پهريائين ڌاراجه جي راڻي کي مارڻ جي ذميداري کيس سونپي وئي، ۽ جڏهن حيلي حرفت سان بجار، رتي ڪوٽ ۾ راڻي کي قتل ڪيو ته ميان غلام شاھ کيس جوکين جو ڄام مقرر ڪيو، ڇاڪاڻ جو ڄام ڪريم داد مريدائي راڄداري ۽ دوستيءَ جو لحاظ ڪندي، ڪرمٽين سربراهن توڙي راڻي ڏانهن پيغام موڪليا هئا، ته بجار اوچتو حملو ڪندو. راڻي جي قتل کان پوءِ ڪرمٽي پڻ ”ڄام بجار“ جا مخالف ٿي ويا. برفت - نومڙيا اڳ ۾ ئي سندس خلاف هئا. ڄام بجار پاڻ کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ ڪي قدم کنيا، جيڪي سندس سياڻپ ۽ سياسي شعور تي شاهد آهن. پهريائين سڀني جوکين قبيلن کي پنهنجو ڪيائين. هنن به حڪومت ۾ سندس زور ڏسي ڄام ڪريمداد مريدائي هوندي، بجار کي ڄامائي جي پڳ ٻڌائي. ان بعد ڄام بجار، لس بيلي جي ڄام عالي ڪٿوري سان سڱابندي جو رشتو ٻڌي کيس پنهنجو ڪري ڇڏيو. ميان غلام شاھ جي اڳئي کيس پوري پٺڀرائي حاصل هئي. هاڻي انهن تنهي طاقتن جي زور تي ڄام بجار هڪ طرف برفت - نومڙين سان ته ٻئي طرف ڪرمٽين سان ڪڍي وڃي جنگيون جوتيون.

پهريائين ڪاري جبل کان اتر طرف ويندي بارڻ تائين سڄي علائقي مان برفت - نومڙين کي بيدخل ڪرڻ جي سٿ سٿيائين. اتي جي جاڪرن، شورن ۽ ٻين ننڍن قبيلن کي به برفت - نومڙين خلاف پڙڪايائين. بالاآخر ميان غلام شاھ جي اشاري تي وڏي اچي برفت ملڪن جي ”گهگهي واري سيري تي قبضو ڪيائين، جنهن تان ”سيري يا اوئگر واري جنگ“ لڳي⁽¹⁾، جنهن ۾ لس بيلي جو ڄام عالي پاڻ پنهنجي سر لشڪر سوڌو ڄام بجار جي مدد ۾ چڙهي آيو. انهيءَ جنگ ۾ برفت - نومڙين قبيلن جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا ۽ سندن طاقت کي وڏو ڌڪ لڳو. ملڪن پوءِ به همت ڪئي ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ 1182ھ/ 1868ع ۾ ڏهن ٻارهن هزارن جو وڏو لشڪر وٺي بارڻ کان ڪاري جبل تائين جوکين کي بي دخل ڪري قبضا ڇڏايا ۽ پوءِ سڌو سنئون ڄام بجار جي

مقابلي لاء اودانهن رخ ڪيائون. ڄام بجار وڏي سياڻپ سان ميان غلام شاهه کي ذهن نشين ڪرايو. ته جي منهنجي هار ٿي، ته پوءِ نومڙيا نٿي تي قبضو ڪندا. انهيءَ تي ميان غلام شاهه جا ٻه هزار سپاهي نٿي جي حفاظت لاءِ موڪليا ۽ ڇهه هزار سپاهين تي مشتمل هڪ لشڪر ڄام بجار جي مدد لاءِ روانو ڪيو. ساڳئي وقت ملڪن ڏانهن صلح جو پيغام موڪليائين ته جيڪڏهن هو مڙندا ته اڳتي لاءِ ڄام بجار مٿن حملو نه ڪندو ۽ پڻ سندن جاگيرون بحال رهنديون. انهيءَ حڪمت عملي سان اها خوفناڪ جنگ ٿري ويئي.

برفتن - نومڙين کان مطمئن ٿي ڄام بجار، لشارين ۽ ڪرمتين خلاف جنگيون جوتيون. سردار بنگي خان لشاري فوت ٿي چڪو هو، ۽ باقي جيڪي لشاري حب ۽ گڏاپ واري علائقي ۾ هئا، تن مان گهڻن سڃي ڪي بي دخل ڪري، انهن جي علائقي تي قبضو ڪيائين. ساڳيءَ طرح ڪرمتين کي ملير مان بي دخل ڪيائين، ۽ ملير کان وٺي گهاري تائين سڄي علائقي تي قبضو ڪيائين. البت گهاري کان هيٺ ساڪري طرف ڪرمتي قبيلن طاقتور هئا، ۽ انهن کي مهڻ مڃائڻ مشڪل هو. ڄام بجار جي عمر جا سٺ سال پورا ٿيڻ وارا هئا پر سندس طبيعت ۾ جو تندي ۽ اره زورائي هئي، سو گهاري کان اڳتي ڏکڻ اولهه طرف ڳچ آباد علائقي تي قبضو ڪيائين. پوءِ ميان غلام شاهه سگهوئي سن 1186ھ ۾ وفات ڪئي ۽ ان بعد ڄام بجار ڪرمتين سان وڙهڻ نٿي چاهيو جو هو به وڏي طاقت رکندڙ هئا، پر هاڻي هو بيسوس ٿي پيو جو سندس پٽ ڇاڪر اچي جوان ٿيو هو ۽ هو جيترو بهادر هو اوتروئي ڏنگو ۽ ارڏو هو. هن اڳرائي ڪري پئي جهيڙيا ڳنڍيا ۽ ڄام بجار به کيس روڪي نٿي سگهيو. هاڻي ”قدمن واري مقام“ ۾ ڇاڪر، ڪرمتين ۽ لشارين جا ڪانڌي ماري وير وڌو، ته متان سندس والد ۽ ڪرمتي ملڪن جي وچ ۾ صلح ٿي وڃي. جوکين ۽ ڪرمتين جون جنگيون هليون پئي جو مير فتح علي خان سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي، ۽ هن فوري طور سنڌ اندر مخالف قبيلن ۾ دشمنيون ختم ڪرائڻ ۽ صلح ۽ دوستي جا ناتا قائم ڪرڻ طرف توجهه ڏنو. برفتن - نومڙين ملڪن، ڪرمتي ملڪن، ۽ ڄام بجار ڏانهن هدايتون ويون ته پاڻ ۾ گڏجي ويهي فيصلو ڪن. ڇاڪر کي گهراڻي حيدرآباد ۾ ويهاري ڇڏيائون ته جئن ڪو وڌيڪ فتنو نه جاڳائي. پوءِ ڇاڪر جي امڙ ميڙ ٿي آئي ۽ ڇاڪر کي شاديءَ لاءِ

وئي ٿي وئي جو لهارائي قبيلن جي برفتن وات جهلي چاڪر کي ماريو. جوان کان اڳ ”الله ٻني ۽ جهل واري جنگ“ ۾ جوکين لڪ جهلي لهارائين جا گهڻا ماڻهو ماري هئا. ميرن جي حڪنماي پھچڻ کان اڳ ڪرمتين ۽ جوکين مڪلي تي جنگ ڪرڻ جا ٻول ٻڌي ڇڏيا هئا، انهيءَ ڪري باوجود مير مزار ڪرمتي جي ڪوشش جي ته جنگ نه ٿئي (جو مير صاحب طرفان اهڙو حڪم هو)، اها جنگ ٿري نه سگهي ۽ سن 1203ھ ۾ مڪلي تي لڳي. ڄام بجار جي عمر ان وقت پنجهتر سال کن هئي. کيس چاڪر جي مارڻ جو غم هو ۽ پڻ پنهنجين ڪيل ارھ زورائين تي افسوس هو. مڪلي جي جنگ لاءِ لشڪر تيار ٿيو. ۽ ڄام بجار کي چيائون ته: ڄام! اتي ته چڙهون! تڏهن ڏهه ڏهه اٿيو پوندا ڏيئي پون: ماءُ مرادون پنيون، مٿان آئي مون.

يعني ته چاڪر جي ماءُ جون مرادون پنيون. هاڻي منهنجي وار آهي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ ڄام بجار هيٺ جنگ جي ميدان ۾ ڪونه لٿو. باقي سيد ميين عالي جي درگاهه جي ڀر وٺيو بيٺو هو ۽ دعائون پئي گهريائين. اها سندس آخري جنگ هئي جيڪا ڄام بجار کڻي ۽ آڏو ڪرمتين جي لشڪر جو سپه سالار مير مزار مارجي ويو. ٻنهي طرفن جي لشڪر جا گهڻا ماڻهو هن جنگ ۾ مئا.

ان جنگ کان پوءِ ڄام بجار بنا ڪنهن يارو مددگار جي اڪيلو رهجي ويو جو سڀني پاڙيسري قبيلن سان ڦٽايو هئائين. مير فتح علي خان به کيس پاڻ وٽ ڪونه سڏيو. پر سندس فرزند مراد علي کي گهراڻي ڄامائي واري عزت ڏنائين. ٻين قبيلن جي سربراهن کي گهراڻي صلح ڪرايائين ۽ کين پاڻ ۾ صلح سان رهڻ جو حڪم ڪيائين. ڄام بجار پنجاسي - ڇهاسي کن سالن جي عمر ۾ سن 1211ھ ۾ وفات ڪئي ۽ کيس چوڪنڊي واري مقام (دابيچي کان ويندڙ شاهي رستي جي سڄي طرف، نئين جي ويجهو) جي ويجهو اوڀر طرف دفن ڪيائون. نٽي جي مشهور شاعر مير غلام علي مائل فارسي ۾ سندس وفات جي تاريخ ڪڍي ته:

”دادند ڄام رضوان با ڄام“ هاتفر گنت

ڄام بچار سنڌ جي اولهه - ڏکڻ ڀاڱا وارن قبيلن ۽ راڄدارن جي تعلقات تي اڌ صدي کن ڇانيل رهيو. انهي دور جو هو هڪ وڏو واڇوڙو هو جنهن وڏا وڻ لڏي ڇڏيا. هو جڏهن ويو تڏهن وڃي ملڪ نريو. جيڪڏهن راڄن سان رس رهائڻ وارو رخ اختيار ڪري ها ته سندس وڏي نيڪي ۽ ناموس ٿئي ها. ڇاڪاڻ جو منجهس خامين سان گڏ وڏيون خوبيون به هيون؛ هو وڏو منتظر ۽ موقعي شناس. سياڻو سچ سمجهندڙ ۽ سچ چونڊڻ هو. ان سان گڏ هو وڏو سگهڙ شاعر هو.

سماجي اقدار، سورھين جا ڪردار ۽ جنگ جا جنسار

”جنگناما“ سنڌ جي سورھين جي قولن ڪلامن ۽ مردانه وار مقابلي جا داستان آهن. جنگ بابت اهي سنڌ جي سماجي قدرن قانونن ۽ ريتين رسمن جا دستاويز آهن. ۽ پڻ جنگ جي تيارين، هٿيارن، جنگ جي جنسارن جا باب بيان آهن.

جنگين بابت نظريو:

انساني سماج ۾ جنگين جھيڙن بابت سنڌ جي دانائن جو نظريو آفاقي آهي: يعني ته انسان جھڳڙو پيدا ٿيو آهي. ۽ جھيڙا جنگيون آدمزاد جي سرشت ۾ سمايل آهن. اهو اصل قدرتي فيصلو آهي:

”جنگيون جھيڙا جھڳڙا آهن الاهي اختيار“

”جنگيون جھيڙا جھڳڙا اصل الله جي آچار“

(شاعر نم)

انهيءَ ڪري متان ڪو ائين چئي ته جنگيون جھيڙا رڳو سنڌ جي سربراهن يا راڄدارن ۾ هئا. اهي جتي ڪٿي ٿيا آهن، پر انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اهي وڏا هاجيڪار آهن:

”جنگيون جھيڙا جھڳڙا آهن درخت ۽ دوفان“

جنگ هڪ وڏو طوفان آهي، جيڪو وڏا وڻ پاڙئون پٽي ڇڏي، جنگ هڪ وڏي باهه ۽ ڏنءُ آهي، جيڪو جهر جهنگ ساڙي ڇڏي، آڙاھ آهي، جيڪو وڏا ڪاٺ ٻاري ڇڏي، پهلوان به پورا ڪري ڇڏي ته بيا ننڍا وڏا به ماري ڇڏي. انهيءَ ڪري چڱن جو ڪم آهي ته پاڻ ۾ نه جھيڙين ۽ يڪراءِ ٿي جھيڙو تارين، پر جي وڙهيا ته پوءِ چڱا نه ڄڻا:

پر چڱا چڱا نه ٿيا، جو پاڻ ۾ جهڙيا
 جي هجن هيڪي ڳالهه تي ته سرهي ٿئي سڀڪا
 گهڻو ڪري هر جاءِ جهيڙو جنگ، مڙئي ڪنهن نه ڪنهن لالچ ۽ طمع
 تان آهي. شاعر نه جي ويچار موجب:

”ڪوئس مڙئي ڪاچ تي، جان ڪير نرت نگاه
 پر جنگ بي پروسي آهي ۽ ڏاڍن جو به ان ني بانور اڃايو آهي، ائين
 ڪو مڙچئي ته سوپ ضرور منهنجي ئي ٿيندي:

ڪو مڙ ڪري مست ٿي، آهن الله جا اچار
 سڀڪو لوجي سوپ ڪي، آهن سوين هٿ ستار.
 پر جي سر تي اچي ته پوءِ سورهين جو ڪم آهي ست ٻڌن:
 ست ٻڌڻ آهي سورهين، آهن سوين هٿ الله

—
 آهن سوين وس ستار جي، جنهن کي ڏاڻر ڏياري.

اهڙا به ڪئين مثال ٿيا، جو هيئي مڙس ڏاڍي جوان کي ماريو. ۽ ڇڻ
 ”ڇبو“ ۽ ”موزو“ مت ٿيا، حماتي قبيلي جي هڪ هيئي مڙس. همت واري جوان
 ”حمر“ کي ماريو، ”آدم ڊڪي“ جنهن جو جنگ ڏانهن منهن ئي ڪونه هو ۽ اڪن
 جو ڪير ڊڪي ۾ گڏ ڪري ڄمارن کي وڪڻندو هو، تنهن نوزڪ خان احمدائي
 جهڙي مڙس کي ماريو. اهڙيءَ طرح راهيجي واري مڪان تي ڇاڪر جهڙي
 پهلوان کي ”چڱي“ ماريو:

جڏهن جنگ جڙي، تڏهن ڇبو موجود مت ٿئي
 نه ته ”حماتي“ ”حمر“ جي تورِي ڪيئن تري
 جينءِ اڳي ”آدم“ ماريو هو ”نوزڪ“ تاڏ ڪري
 تين، ”چڱي“ جي ”چارڪر“ تان اڇيو ڦڪ ڏري
 قضا ايئن ڪري، جيئن ”چڱي“ ڇاڪر ماريو.⁽¹⁾

سورهين تي به بعضي ڪا اهڙي سوڙهه اچي ٿي ٿي جو نه
 ڪا پهر نه ڪا واهر ۽ ائين ئي ويرين جي ور چڙهي وڃن ٿا:
 ”اڪين آما جهليا، ٿي قضا ايئن ڪري

جنگيون ۽ سماجي قدر:

سنڌ جي راڄن ۽ راڄدارن، آڳاٽي وقت کان وٺي سندن سماجي قدرن جي روشني ۾ جهيڙن جنگين ۽ مرڻ مارڻ لاءِ به ڪي ڳالهيون ڳڻيون، ۽ ”ريت“ ”ڪريت“ جو سنڌو ڪيو. چيائون ته، نه وڙهجي، پر جي وڙهجي ته ڪنهن ڳالهه تان وڙهجي، ۽ مرجي ته به ڪنهن ڳالهه لاءِ مرجي. وڙهجي ته ٻولائي وڙهجي ۽ سامهون ڌر کي جنگ جو ڄاڻ ڏجي، جنگ جي ڏاهي ڏجي. ويڙي تجي ته به سرهو ويڙي تجي، ساڃاهه ڪجي، ڪريت نه ڪجي. ساڪري ۽ ملير طرف ”ڪرمتيءَ ۽ جوکيا سرها ويڙي هئا“ جو پاڻ ۾ وڙهيا ته به شانائتا وڙهيا. رڳو هڪڙي ڪڇي ڄام بجار جي پٽ چاڪر کان ٿي جو مخالف ڌر جا ڪانڌي ماري ويڙ وڌائين. پر اهو به انهيءَ ڪري، جو پنڊ پاڙي جي هڪ جوکيئي کيس ڀلائي انهيءَ ڳالهه تي آندو. باوجود انهيءَ جي، راڄن ۽ چڱن چاڪر تي ميار رکي ۽ چيائون ته:

”جڪ ماري جوکي، ته به چوندو سيڪو چاڪر کي“

اهو ميار وارو اکر پوءِ پهاڪو بڻجي ويو. بدين ۽ جاتي طرف جتن ۽ چانگن واري جنگ ۾ چانگن تي ميار آئي، جو هنن لڄن جي ساڃاهه نه ڪئي. سرها ويڙي اهي، جي لوءِ نه لڄين ۽ گهر ٻار نه ڦرين. انهيءَ جنگ ۾ جڏهن چانگن جا چڱا ۽ اڳواڻ مارجي پيا، ته ٻين کي پوءِ اها ساڃاهه نه رهي جو جتن جي مارڻ کان پوءِ لڄون نه لٽين:

”ڪيرُ ڪيائون، جو نياڻون پڙچ پندا پاڻ سان“

ٻه سورهيهه به جڏهن هڪ ٻئي کي سامهون ٿين ته هڪ ٻئي سان وارو ٻولائين ته ڪهڙو اڳ ۾ وارو وڻندو ۽ ڌڪ هڻندو، ڌڪ سان مڙس ڪري ته وري ٻيو وار نه ڪجي. ڪن سورهين اها ساڃاهه رکي جو اڳين دوستي ۽ ناتن جو ننگ سڃاتائون، ننڍ وڏائي جو لحاظ رکيائون. هاڙهي احمدائي (ڪرمتي) ۽ ميران جاکري پر پٺ هڪ ٻئي جي ياري مڃي هئي. مقابلي ۾ جڏهن مڙس هڪ ٻئي کي سامهون ٿيا ۽ هاڙهي ميران تي ترار واري ته قنبر گڏي، ميران کي سڃاتو ۽ هاڙهي کي هڪل ڪيائين ته: متان هڻين جو سامهون ميران اٿئي. اهو ٻڌي هاڙهي کڻي ترار جهلي، پر آڏو ميران جو ترار واري سو هاڙهي جو نالو ٻڌائين ته به جهليائين ڪانه. ميران سرهو نه ٿيو پر ملائي ٿيو:

”متان هاڙها هڻين. مهندان ميراڻ اٿئي“ اي قنبر! هاڪ هنئي تنهن واسينگ واري جهلي، اکر ايءُ لهي.

پر ملائي ميراڻ ٿيو. جنهن هاڙهي کي هنئي⁽¹⁾

سنڌ جي سماجي قدرن موجب هيئن ۽ بيواهن جي حمايت ۾ ڏاڍائي ڪندڙن سان جنگ ڪرڻ لائق پرين بهادرن جو ڪم آهي. جيڪي راڄدار هيئن راڄن پاران وڙهي سر ڏين ۽ ”راڄ - ڳهو“ ٿين، سي وڏا لائق آهن. سام سَرڻ، اول يا بانٺ کي مان ڏڻ لازمي آهي، جيڪي باٺ ٿي اچن، سرڻ ٿين ۽ سام پون تن کي پناهه ڏيڻ فرض آهي. سامون ۽ سرڻيون جهلڻ ۽ سر ڏيڻ سورهيڻ جو شان آهي، ۽ ڌڻي طرفان سوپ به انهن کي ملندي:

”ساراهيان سڄو ڌڻي جو سرڻين جو سويار“

”سام جهلڻ“ وارو نيڪ ارادو سماج ۾ ايترو ته عام ۽ اٿل هو، جو وڏا ڇڏيو پر ٻارن جي دلين ۾ به ان جو پڪو يقين هو. ڪي جنگيون انهيءَ تان ٿيون جو هڪ ڌر جي ٻارن سانڍو يا ڪرڻون ڊوڙايو جيڪو وڃي پيءُ ڌر جي پاسي ڪنهن ڪندي ڪوڙي يا لوڙهي ۾ پيو. اتان جي ٻارن چيو ته سانڍو ماڙڻ نه ڏينداسون جو ”بانٺ“ ٿي آيو آهي ۽ اچي سام پيو آهي. انهيءَ پناهه واري جذبي تان به جنگيون لڳيون⁽²⁾، ۽ اهو پهڪو مشهور ٿيو ته ”ڪرڻين خان وڙهيا“، يعني سانڍي تان مڙس وڙهيا. ظاهري طرح اها معمولي ڳالهه هئي پر سماجي قدرن جي لحاظ سان اها هڪ وڏي ڳالهه هئي.

جنگ ۾ ڀڄڻ مڙسڻ لاءِ عيب هو.

”الله اوءِ مَ پڇن، هوءَ ٻڙ ۾ پڇار جن جي.“

جنگ هلندي، پنهنجي پاسي وارن کي ميدان ۾ ڇڏي، ڀڄڻ وڌو عيب هو. جتن ۽ چانگن جي ”چاڻي واري جنگ“ ۾ شير خان ۽ بين رادن جتن جي راڄ کي وڙهندي ڇڏي، لاکاڻي جتن جو اڳواڻ لاکو ڀڳو هو:

”اهو لائق نه هو لاکي جو، ويو چاڻيءَ وير ڇڏي،

راڌا راڄ اڏي، جوان گهڙيا آهن جنگ ۾.“

⁽¹⁾ ص 161 - 170.

⁽²⁾ هڪ جنگ ميلر جي نٿن کان ڪراچي - نئي واري شاهي رستي لڳ نئين جيل کان ٿورو ڏکڻ - اولهه تي لڳي جيڪا ”باغاري واري جنگ“ جي نالي سان سڏي وئي ”باغار“ بلوچي ۾ سانڍي کي چون. بي جنگ اتر طرف مٿي ملير جي نٿن لڳ ڪوهستان ۾ لڳي، جنهن جو ذڪر متن (ص 152) ۾ موجود آهي. اها ”ڪرڻين واري جنگ“ جي نالي سان سڏي وئي. ڪوهستان ۾ ”ڪرڻون“ سانڍي کي چون.

جنگ ۾ جنهن ڌر سان واسطو هجي ۽ جنهن سان مدد جو واعدو ڪيل هجي تنهن سان پڇاڙي تائين بيهجي. ”مڪلي واري پهرين جنگ“ ۾ جيڪا ڪرمتين ۽ جوکين جي وچ ۾ لڳي، تنهن ۾ برفتن مان آري جو گهر، ڪرمتين سان لاڳاپيل هو ۽ جنگ ۾ مير مزار سان گڏجي وڙهڻ جا واعدا ڪيا هئائون، پر اهي ڪين پاڙيائون:

هين ڳالهيون پاڻ ۾، ڏنائون ڏاڙهيون ڪي مزار،
سي پرسن پاڙيون ڪينڪي، نه آيون منجهه نيسار.
پر حماتين مان قيصر خان حماتي قول پاڙيو ۽ جنگ ۾ ڪرمتين جي طرفان وڙهندي ماريو:

ڏيئي ٻول ٻروچ ڪي ٻڌا هئا حمايتي هٿيار،
چئي: موٽان لڳي ميهڙو، بنا مير مزار،
پٽئون ڍٽ پچار. هئي ڪڪي قيصر خان جي.

جنگ ۾ سامهون جي ڪنهن ڪو ويڻ ڪڍيو ۽ مهڻو ڏنو ته اهو مڙسن لاءِ تير ۽ ترار کان به وڌيڪ تڪو ۽ ڏکيو هوندو هو، ۽ پوءِ ”ويڻ ورائي“ (ويڻ جو زباني جواب ڏيئي) اچي مرڻ مارڻ لاءِ سامهان ٿيندا هئا. ”ناڙا ٿر“ واري جنگ ۾، عاقليل ڪي ڪنهن ويڻ ڏنو:

اُني منجهان عاقليل ڪي ڪنهن ڏنو ويڻ وڏو وانڌار،
ته گار ورائي گهڙي پيو، هوتي ڪئي هاڪار.

ڄمن چارڻ جي چيل ”جنگنامي“ مان معلوم ٿئي ٿو. ته ڪلهوڙن جي سپهه سالارن پنهنجن ماڻهن کي مخالف لشڪر تي ٻڄڻ ۽ وڏي زور سان ويڙهائڻ خاطر ”ويڻن“ کان ڪم ورتو هو. ڄمن چارڻ ٿو چوي (پر مراد ڪيلري جي زباني) ته:

ويڻ، وئس، ونداه ۽ وڪا ويڻن ساڻ ويڙهائون،
سي هٿن هٿيار تڪار تتي ئي هلڪا هٿين هلايون⁽¹⁾

چوڻي هئي ته ”جئن ويڻ وٽاه تئن وير وڌ.“

جنگ جون رٿائون ۽ ستائون:

”جنگنامن“ جي بيتن ۽ بيانن مان، جنگ جي تيارين ۽ تجويزن، رٿائن ۽ ستائن بابت ڪي اهڃاڻ ملن ٿا، جن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته جنگ جي تياري، ميدان جهلڻ ۽ وڙهڻ، فتح ۽ شڪست يا صلح واري فيصلي بابت ڪي رواج ۽ اصول مقرر ٿيل ۽ مڃيل هئا. مثلاً:

● - جڏهن صلح ۽ فيصلي کان ڳالهه مٿي چڙهي ويندي هئي يا پڪو وير پئجي ويندو هو ته جنگ ڪرڻ جو فيصلو ڪندا هئا. پوءِ هڪ ٻئي کي جٽائيندا هئا، ۽ جنگ جي ڏاه يا ڏاهي ڏيندا هئا، يعني پيغام موڪلي خبردار ڪندا هئا. اڳواڻ هڪ ٻئي کي ٻولائي جنگ جي جاءِ ۽ تاريخ مقرر ڪندا هئا.

● - هر ڌر پنهنجن راڄن ۽ طرفدارن کي ڄاڻ ڏيئي مدد لاءِ سڏيندي هئي.

● - تياري وقت پيرون پيڪنديون هيون. چڙهي هلندا هئا ته دهل دماما، نفيلون نغارا وڄندا هئا.

● - بعضي جنگ جي ڏينهن ۽ وقت لاءِ يا ميدان جي رخ ۽ طرف جهلڻ لاءِ سون ڳڻيندا هئا.

● - وڏا لشڪر ”جنگ نماز“ پڙهي چڙهندا هئا. (ص 125)

● - شروع واري تياري کان وٺي جنگ ٿيڻ تائين لشڪر کي سٺو کاڌو کارائيندا هئا.

● - ڪي جنگ جا جهونجهار جن کي نشي جي هير هئي، سي جنگ ۾ گهڙڻ کان اڳ نسوي پڙئيندا هئا. اڪثر آفيم جو ڪسونو ڳاريندا يا ڪيندا هئا. يا آفيم جو ڪورو ڪشيندا هئا. پنهنجي ڌر وارا کين ڪير ۽ امل جو ڳاڙ پياريندا هئا. (335). ڪي ديسي ڌارون پيئندا هئا. قرقل ۽ پان سوپاريون کائيندا هئا.

● - جيڪي فتح کان پوءِ مخالف ڌر جي مال جي ورهاڱي ۾ وڏيون پتيون ڪندا هئا، سي سورهيائي سان وڙهن ۽ ميدان ملهائڻ جا ذميوار هوندا هئا.

● - لشڪر هڪ ٻئي کي اچي ويجهڻ ٿيندا هئا ته دهل نغارا وڄائي ڄاڻ ڏيندا هئا (298).

● - مقرر ميدان بدران ڪٿي ڪا هڪ ڌر حملو ڪري ڪاهي ايندي هئي ته ٻي ڌر وارا آڏو ”آڙ“ ڪري وهندا هئا، يعني مورچا ٺاهي وهندا هئا.

● - دشمن ڌر جي جنگ جي تياري يا لشڪر جي چڙهائي جي ڄاڻ واسطي اڳواٽ ”چاري“ يا ”واسو“ يعني جاسوس اماڻيندا هئا، جيڪي پنهنجي فن ۾ نهايت هوشيار هوندا هئا.

● - جنگ شروع ٿيڻ کان اڳ هر ڌر طرفان ڪو جوان اچي سامهون پنهنجي طرف جو ”جنگ جو جهنڊو“ کوڙيندو هو. اهو ڄڻ آخري ڄاڻ ۽ اعلان هو ته هاڻي هن ڌر جو لشڪر جنگ لاءِ تيار آهي. اهو جهنڊو پوءِ ڪٿي وڃي لشڪر جي منهندار يا اڳواڻ وٽ لشڪر جو نشان ڪري جهليندا هئا.

● - جنگ جي ميدان ۾ ڪاميابي لاءِ ڪن خاص ستائن، حيلن ۽ حرفتن کي وڏي اهميت هئي. مثلاً وچ لشڪر ۾ آڏو پهرين صف وارا دويدو هڪ ٻئي تي حملو ڪن ۽ پوئين صف وارا درجي بدرجي پهرين صف جون وٿيون ڀريندا اچن. آڻي يا آڇ يعني لشڪر جي ڪنڊ، ۽ آئين وارا اهي جيڪي آڙا ڪري بيهن ۽ آئين (ڪنڊن) تان اُسري زوردار حملا ڪن، ٿيا آئين تان حملن کي منهن ڏيڻ وارا، ”اٿي پوش“ جيڪي انهن حملن کي هٽائين يا پاڻ هٽان ڪري وڃي ”اڙن“ تي ڪڙڪن. وچ لشڪر وارا ٽولا ٻڏي، مڇ ٿي ”جُنبه“ ڪري حملا ڪن. ميدان کان ٻاهر آمهون سامهون چڙهائين وقت هڪٽڙا ”سامهان“ يا ”سمهلا“ جيڪي آڏو منهن ڏين، ٻيا ”آڏ“ يا ”پاسي وارا، جيڪي آڏ جهلي حملا ڪن. جنگ جي سوڙه وقت، اڳواڻ جي حفاظت وارا پهلوڻ جيڪي آڏو وڙهن ۽ اڙجهل ڪن.

● - جنگ جا خاص نعرا اڳواٽ مقرر ٿيندا هئا، مياڻي جي جنگ جو نعرو مير شهداد خان ڪڍيو ته:

”جنگ ڪريسون، سنڌ نه ڏيئون“

دو - آبي واري جنگ جو نعرو مير شير محمد خان ڪڍيو ته:
 "مرويسون، پر سنڌ نه ڏيسون"

- راڄن جي ننڍن نفاقن کي راڄدارن ڪوشش ڪري جنگ کان اڳ
 نبيروڙ جي ڪوشش ڪندا هئا ۽ ٻنهي ٽولن کي وهاري "گروڙو
 سڪ" ڪندا هئا، يعني گڏجي ويهي ڪسونبا ڳاريندا هئا ۽
 پيال پيئندا هئا.

جنگنامي جا جنسار:

جنگنامن ۾ جنگ جي مختلف اسمن ۽ رسمن، لشڪر جي وصفن،
 هٿيارن جي قسمن، جنگ جي گهمسان ۽ سمان، سورھين جي صفتن، سندن
 قولن ڪلامن، ۽ سندن "چلتن" ۽ "چالين" جا جنسار سمايل آهن.

● "پڙ"، "ميدان" ۽ "ڪلرو" (قلعو) جنگ جي ماڳ جا نالا آهن.
 ● جهيڙو ۽ جهڳڙو جنگ جي بنيادي مرحلن وارا نالا آهن، پر
 "جهونجهارڪو جهڳڙو" معنيٰ جنگ جي وڏن پهلوئن جو مقابلو
 يا وڏي شاهي جنگ:

"ڳائيندا ڳاڻو، جهونجهارڪو جهڳڙو"

(ص 158)

● - "لڙائي"، "ڪيڏارو" ۽ "جنگ" ٽيئي ساڳي ڳالهه آهي.
 "جنگنامن" ۾ "ڪيڏاري" جو نالو ڪنيل آهي:
 جن ڪيهر شينهن ڪيڏارو ڪري، تن ڪيا مانجي مير مزار
 (ص 318)

—
 ته ڪو مرد چڙهي وڃي قابل ڪيڏاري

(ص 321)

—
 ڪهڳل ڪوڙ ٿيو ڪيڏارو، دارون ڌنڌ ڪيو ڌنڌڪارو

(ص 364)

● - "پڙ" غالباً جنگ جي پيڙ ۽ سختي. "رهائ" اصطلاحي طور
 سورھين جي ترارين جي وارو وار واري ڏي وٺ.

● - "روئسو" ۽ "مارو" ٻئي "مارڻ" واري مفهوم مان ورتل آهن.
 "روئسن" يعني ماري وجهڻ؛

رولت روئسي وڌائون، جنهن جي نڙي ناڏ ڪيا
 (ص 325)

● - "ماهو"، "مرڻ ۽ مارڻ" جي انتها وارو نالو آهي: مري ماهو
 ٿيڻ، يعني مرندي گهڙيءَ تائين وڙهڻ ۽ مارڻ، پر جنگ مان
 جڙو نه بچڻ.

● - "دوداڙي" (دودن واري) ۽ "جاڙيجي" (جاڙيجن واري)،
 معنيٰ وڏي جنگ اهڙي جهڙي دودن (سومرن سورھين) ڪئي
 يا جهڙي جاڙيجن ڪئي.

● - "رڻ" ۽ "آرڻ" ٻئي نالا جنگ جي پيانڪ منظر جا آهن. "آرڻ"
 معنيٰ واڙي جنهن ۾ گذرا ميهه هجن، جنگ کان پوءِ مڙسن جا
 مٿا به ميدان ۾ ائين پکڙيا پيا هوندا آهن جئن "آرڻ" ۾ گذار
 ميهه. "رڻ" معنيٰ صفا سڄ، ڪوبه نه بچي ۽ سڀ قتل ٿي وڃن.
 جنگ جي لشڪر جا به گهڻي يا ٿوري، بيادي ۽ سوار جي
 لحاظ سان جدا جدا نالا، جيئن ته: گهلون، چڪلون، چڪليون،
 چلنگيون، ديميون، نئيگون.

● جنگ جي هٿيارن ۾ نيزا ۽ پالا، هاسا ۽ سڪيلا، ڪيڙي ۽
 چڪر، ترارون ۽ بندوقون (جامڪيون، شش ڪانيون) اچي
 ٿي ويون. پر جيئن ته سنڌ ۾ صدين کان وٺي جنگ ترار جي
 هئي، انهيءَ ڪري ترارين جو ذڪر وڌيڪ آهي، ۽ ان سان گڏ
 ترار جي مياڻ ۽ تهنار (ترار جو قبضو، مٺيو يا ڪرڙيو)،
 ترار جون "طرفون" (چوٽيون)، توڙي جن لوهارن تراريون
 ناهيون، تن مان ڪن جا نالا:

● "واهه والينا لهار، جو تو گهڙيو شڪيلو شير خان جو."

باقي ترارن جا جدا جدا ڪيئي نالا، جيئن ته ڪنا، ڪڙڳ،
 سيفون، تيغون، سانگيون، ڪرماڻيون، اصفهانيون،
 ڪوميون، سرواهيون، هميلون (۴)، اواريون، چڱاريون،
 ربيريون ۽ سونهريون.

جنگيون جوانن ۽ سورھين جا جدا جدا معنائن وارا ڪيئي
 صفاتي نالا جيڪي جنگ جي جنسار سان گڏ سنڌي ٻوليءَ
 جي لغت ۽ ان ۾ بيان جي وسعت تي شاهد آهن:
 ارڏا ۽ اڻموت، ڪونڌ ۽ ڪونڌر، ونڪا ۽ بانڪا، طريل
 طرا، ڇڳير ڇڳيرا، انگيرا ۽ اڻيارا، اڻي پوش ۽ اڻي جهل،
 ڪوپا ۽ ڪنڌار، مانجهي ۽ نيهي، آيت ۽ سانھ، سيگر ۽
 مٿير ڌڳ ۽ رڏ جهونجهار ۽ روئسيدا، ميلهي ڪار ۽
 پرڏر، جوڏا ۽ ڏهيسر، ”اڏائي ونگ ورنھ“ ۽ چوڙي - پٽ،
 پاونگ ۽ اڻگيل، ڪڙها ۽ سارڏو، ساڻو ۽ ساھو، پنجاھيا ۽
 احدي، ميراڻي ۽ مھاڻين.

جوان بهادر جنگ جا، ارڏا ڪونڌ اڻموت

(ص 157)

ڪوپا وڙھن ڪاھ تي، ويري ويري وريام

(ص 211)

انگيرا اھي، جيڪي تلوار جا انگ يا تلوار جي ڪيڏ ڄاڻن، اڻيارا اھي
 جيڪي اڻين (ڪنڊن) تان اُسري حملا ڪن، آيت (زوراور گھوڙي جي
 صفت) ۽ رڏ يعني وڏي پهلوان، روئسيدا يعني جنگ جا جهونجهار،
 پرڏر ۽ ميلهڪار يعني وڏا بهادر، اڏائي ونگ ورنھ يعني اھي سھڻا
 طاقتور جوان جيڪي پنھنجن مٿي جي وڏن وارن کي ھٿ ۾ ونگي
 ٺپوڙي تيل کين، چوڙي پٽ، اھي زوراور جيڪي ڪنل پھروءَ جي تنگ
 چڪي پٽي کين، پاونگ اھي جي پيرن ۾ ونگ وجھي ماڳاڻا ٿي
 مقابلو ڪن، اڻگيل يعني جنگ جا ڪوڏيا، ڪڙها ۽ سارڏو يعني
 شينھن، ساڻو اھي جيڪي وڏي صبر سان بيھي وڙھن ۽ موت قبول
 ڪن، پر نہ مڙن ۽ نہ موتن، ساھو يعني وڏا ڌوپار، پنجاھيا، جيڪي
 پنجاھ مڙسن جو اڪيلي سر مقابلو ڪن، احدي اھي جي ھزار جو مٽ،
 ميراڻي (ميراڻ وارا) يعني جنگ جا وارث، مھاڻين اھي جيڪي مري
 ماھو ٿيڻ وارن ۾ بہ گور ڪن ۽ رڻ ملھائين.

● جنگ جا جهونجهار، جن کي موت جو ڊپ ئي ڪونه هوندو هو سي پنهنجن ڀالن، ترارين ۽ بندوقن تي ”ويڻ“ يا ”طلاق“ لکائي ڇڏيندا هئا. هڪ ارڙي اتموت جي ترار تي هيءُ ويڻ لکيل هو ته:
 ”لعت انهيءَ تي، جو مون کي نه هڻي،
 لعنت مون تي جي آءُ نه وهان“.

فتح خان گبول جي بندوق تي طلاق لکيل هئي ته: ”هڪ نشان گئس ته ٻيو نه هڻندس، ٻيو هتان ته طلاق لازم“. مڪليءَ واري جنگ ۾ پهريون کان هنياڻين، جيڪو ڄام بچار جو ”ڪئپٽنريو“ (دوشالي جي گهيري سان ڪيمخوابي ٿوري) ڪڍي ويو، پر ڄام ٻڃي ويو. وري ٻيو کان فتح خان نه هنيو، جو طلاق لکيل هئي، بندوق ڪڍي ڦٽي ڪيائين ۽ ترار ڪڍي وڙهيو، تان جو مارجي ويو.

● سورهيه مڙس جنگ جي ميدان ۾ پوشاڪون پائي، ڀرڻ جا ڇڳا ڇڏي، ڪر ۽ فر سان ڪڍي ايندا هئا، جو ڇڻ ڪين موت جي سيج ماڻهي آهي. دشمنن تي دهشت وجهڻ لاءِ چيلهه تي ”شماري“ (شينهن جي ڪل) ٻڌندا هئا.

● مير فتح علي خان جي دؤر کان جڏهن ڪابلي افغان سان سنڌ جي سورهين جا مقابلا ٿيا ۽ پريان ڪن کي ڪڏندي ۽ پلٽو ڪندي ڏٺائون ته سنڌ جا سورهيه به ڌمڪن ڌماڪن واري تور ۽ ترار جي ڪيڏ ۾ اڳئين کان اڳرا ٿيا. جنگي جوان پهلوان، جنگ جي تور جا تماشا ڪندا هئا، قدم قدم پريندا هئا ۽ ٿلندا ۽ ٽيلو ڪندا هئا. دهلن دمامن ۽ شرناين قرناين جو هڪ خاص تار وڄندو هو، جنهن تي ”چلتو“ ۽ ”چالي“ ڪندا هئا، يعني قدم قدم ڌماڪي واري تور ۽ لوڏ، توڙي تاري تي ترار جي پلٽي بازي ڪندا هئا.

مير فتح علي خان جي دؤر کان وٺي سنڌ جي جنگي جوانن جي ”چالي“ ۽ ”چلتي“ (پهلوانن جي پريڊ) جا سلسلا شروع ٿيا. مير صاحب پاڻ پهلوان هو ۽ پهلوانن کي ”نازائڻ“ (ناز ڪرائڻ ۽ جس شابس ڏيڻ) لاءِ ”چالي“ ۽ ”چلتي“ جي ميدان ۾ اچي بيهندو هو ۽ انعام اڪرام ڏيندو هو. سنگهڙن ۽ شاعرن پوءِ ”چلتي“ ۽ ”چالي“ لاءِ تڪي تڪڙي وزن وارا

ٻول منظوم ڪيا، جن جا ڪي مثال متن ۾ ٻيڙي فقير چارڻ واري نظم
(ص 358) ۾ موجود آهن⁽¹⁾. مثلاً:

واڳھ ته بيٺا پاڻ ته ونڳي،
آپا سر آڙن جي انگي
مارن چوٽيان، وجهن چنبي
ڪن پتنگن وانگي پيل
(ٻيڙو چارڻ)

”واڳھ ته بيٺا“ واري فقري توڙي ”پاڻ تي ونڳي“ واري فقري جي لُهي ۾
جڻ وڃت وارا ٻول سمايل آهن.

دانهـ دُرس هڻن دودستي
ڪوٺو ڪپي ڪيهر ڪستي
هوڪ هنئي تنهن هاڙهي هستي
ماري مٽ مناون مستي

تائو تيز وڙهيو هو تايون
ڪهڳل ڪڙج ٿيو ڪيڏارو
دارون ڌنڌ ڪيو ڌنڌڪارو
رڻ ۾ رڌ وڙهي ڪن وارو
سورهيه سيفن سان سٽڪارو.

جهڪا جهڪ وجهن جهڪايون
(سهراب چارڻ)

ٽالپورن جي دور ۾ اندروني طور راڄن ۽ راڄدارن جي خود اعتمادي ۽
سنڌ جي لشڪر جي ڪاميابي پٺيان ڪاميابي سببان سنڌ جي جوانن پهلوئن
جا حوصلا وڌيا، ۽ ”چلتي“ ۽ ”چالي“ جا ميدان مٽا. ان دور جي سگهڙ شاعرن
جنگي نظمن ۽ ”چالي“ ۽ ”چلتي“ جي ٻولن سان سنڌ جي سورهيڻن کي ساراهيو
۽ نازايو. انهيءَ فن ۾ سهراب چارڻ پنهنجو مٽ پاڻ هو. پر عالم خان لنڊ ۽
ٻين به سهڻا ٻول ٻڌا. سهراب جا چيل ”چلتا“ ۽ ”چاليون“ جن ۾ پيرن ۽ پيڪن،

دهلن دمانن جي دهڪن ڳهڪن، ۽ جنگي جوانن جي قدمن جي ڌمڪن واري
لوڏ ۽ لئي سمائل آهي، سي سنڌي رزميه شاعري جا نادر نمونا آهن۔ جيئن ته:

”چلتو جوان مردن جو“

جنگ ويڄ جوان، ڪرن جت جلوا، دل دلاور، سر دولهه
مصريان مار، منارن مٿ ڪون، چپ چپاتي، چهڪن چه...
ٽڪن چٽڪن، سٽڪن سيفان، هفت هزاري، دهڪن ده
چهڪن ڳهڪن، چوٽ چلاون، زهمان مارن، زور زده....

”چالي“ جوان مردن جي

جنگي جوان ڪرن جت جلوا، ڪوپا ڪپن ڪرپ
ارڏا ات وڃن سي اٽڪي، جوڏا جوان ڪرن جهڙپ
نهڪن ڳهڪن سيفان سٽڪن لڙن پڙن سي لال لڙپ
شرطئون سي شمشيرون شاهي، شير هڻي ڪن شپ شڙپ...
(سهراب چارڻ)

عالم خان لنڊ جو هڪ وڏو گني شاعر هو⁽¹⁾، تنهن ”چلتي“ جي لئي سان گڏ
سنڌ جي سورهيڻ کي عجب انداز ۾ نازايو:

مل مٿ ستن، سر ست گهتن، تل گهٽ نه گهوت گهٽاون
هر ذات سڪيلي، وات ڦٽوڙي، ذات ڪڏات ڪنباون
مرد نه ٿيندي زرد آهي، ڪم ڪڙد ڪڏار ڪماون
چلڪن ڪلڪن تلڪن ٿڳيان، تيغ تڪيان ڪڙلاون
وڄ وانگ وٽيان، اٺ تڄل تتيان، پل يلڪ پتيان چا پاون
جز ڪر، گڙ ڪر، گوڙ گموڙ، گروڙ گجوڙ گنواون
فيل دغريل سفيلان دي اٺ، دوڙ دَ هوڙ اهوڙ نهوڙ نهاون
پيل شڪيل طويل تونگر، مر ڪر پر نام رهاون
اڙڪن ڪڙڪن سڙڪن سيفان، توڙ ولوڙ وڃوڙ وڃاون
هستي مستي دست د دستي، ڪستي ڪر ڪڙڪاون
اوٺ نه گهنن گهوت ڪڙو رک روت چڪن چڪاون

⁽¹⁾ عالم خان ولد گنهوڙ خان گنهوڙائي، لنڊ بلوچ، وينل گوٺ بني لڳ جو هي، ٽالپورن جي دؤر ۾
ڪاڇي جو مشهور شاعر هو. اندازاً 1850ع ڌاري وڏي عمر ۾ وفات ڪيائين.

لتن چئن چمڪن ذمڪن مار مزار مناون
 عالم خان جوان ايماني، نيڪي نام رهاون، بخرا پاون.
 پڻ عالم خان سورهين کي نازائڻ سان گڏ، کين جسون ڏيئي جنگ لاءِ
 هتايو ۽ حرصايو، جيئن ته:

ديڪ به ديڪ مهاندي مَن
 چوتا چاڙهه وڙهڻ ڪاڻ وٽن
 سورهيه ڪڙ سر واهيان ستن
 رت مست مچان سر چئن،
 سر ڪون ستن، سريان ڪئن
 بازو بازين وانگون جهئن
 ڦهڪي نال ڦڦڙ پئي ڦهڪن
 ڪڙڪي نال ڪرايان لڙڪن

اڪي عالم خان جوان سي سورهيه مست نه ٿيون

اڪي: سي وٽ ڪٿان؟

اڪي: جتان هوون نشان.

آزاديءَ واري دور ۾ ”جنگ“ جوان مردن جو ناز هو. جنگ مانجهي مڙسن جو
 ڏاج هو. بلڪ ”جنگ“ بانڪن بهادرن جي راهي پوکي هئي، بني ۽ ڪيتي هئي:
 ڪنو ڪيٽ سندنون، آرڻ اپت ان جي
 جين منهن مصريين ڪڍيا، فصل تير پڪون
 اهڙو ئي ڪيئون، جنهن جي راه وراهن رک سين.

يعني تلوار سندن ڪيتي اهي، جنهن جي آيت جنگ جي ميدان واري
 واڙي آهي (جنهن ۾ مڙسن جا مٿا گذرن ۽ هندائن وانگر پڪڙيل آهن)، جيئن
 ئي تلوارون جنگ جي ميدان ۾ ٿيون آيون ٿين، ته حق سورهين جو فصل پڇي،
 لُڪ جي لائق ٿو ٿئي. پهلوان پنهنجي اهڙي ڪيتيءَ جي راه به رک (ترارين)
 سان ئي ٿا وراهين.

باب پهريون

سند جو تاريخي شعر

(ميان حسين چارڻ جو چيل)

شاعر ميان حسين چارڻ، سنڌ جي قومن، سنڌ جي حڪمرانن ۽ سردارن بابت جيڪي ڪجهه ٻڌو، سو هن شعر ۾ بيان ڪيو اٿس. سندس بيان موجب: اتر سنڌ تي آمري تائين پهريائين ”ناريجن“ جي سرداري هئي، جيڪا پيڙهين تائين هلي. انهن کان پوءِ ”سومرا“ سنڌ جا احڪام ٿيا ۽ سندن ويهه پيڙهيون سنڌ تي حڪومت ڪنديون رهيون. آخر ۾ جڏهن دودو سومرو سنڌ جو حاڪم ٿيو ته چنيسر ڪاوڙجي علادين کي ڇاڙهي آيو. جنهن سان دودي سومري ۽ ابڙي سمي مقابلو ڪيو. ڪنهن وقت ڪاچي واري علائقي ۾ ”چنا“ قبيلي جي حڪومت هئي. ڪاچي جي ڀر واري علائقي تي وري ”ڪوريجن“ ڄامن جي حڪومت هئي. چنن ۽ ڪوريجي ڄام جو سڱ تان تڪرار ٿيو ۽ ڪوريجو ڄام مارجي ويو، جنهن تي ڪوريجن وڃي ”ڪانهري ڪوٽ“ جي ماڇي سردار جيسر راو کي دانهن ڏني، جيڪو ماڇين جو لشڪر وٺي ڪاهي آيو. چنن، جيسر راو سان مقابلو ڪيو. پر ماڇي زور ٿي ويا. اهڙيءَ ريت چنن واري علائقي تي ماڇين جي زمينداري قائم ٿي.

جڏهن سنڌ تي سما حاڪم هئا، تڏهن ارغونن جا ڪي ماڻهو سنڌ ۾ اچي رهيا ۽ هتي جون حالتون ڏسي ولايت ۾ وڃي ارغونن کي احوال ڪيائون. ارغون ۽ ترخان، حسين ارغون جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ تي ڪاهي آيا. سمن سنڌ جي سرحد وٽ ارغونن جو مقابلو ڪيو. پر هارايائون ۽ سنڌ ۾ ارغونن جي حڪومت قائم ٿي.

چنن ۽ ڪوريجن جي سرداريءَ وقت ڪورائين چڙهائي ڪئي. هڪ طرفان شريف خان لشڪر جي مهنداري ڪئي. ساڻس اعظم پڻ پنهنجي لشڪر سميت شامل هو. هنن دوکي ۽ فريب سان پنهنجي مقابل فتح خان کي مارايو.

سنڌ ۾ ڄامن، خانن ۾ ابڙن (سمن) جي حڪومت ٿي گذري. سمن جي حڪومت ۾ دريا خان وڏا ڪارناما ڪيا ۽ ڄام نندي کي ملهائيو.

پوءِ (سرائي) ڪلهوڙا ساماندا. سندن مريدن ۾ بلوچ، مير ۽ چانڊيا شامل هئا. چانڊين جو وڏو: ’غبيي خان‘ هو. هو پنهنجي وقت جو وڏيءَ همت وارو

”هراقل“ هو ۽ پيرن م عقيدت تمام گهڻي هئس. ايتريقدر جو جنگ م سندس طرف جو جيڪو ماڻهو ماريو ٿي، ته ان کي پير جي پار م ٿي ليڪيائين. جنگ م ملڪ غيبي خان چانڊڻي ڪاڇي واري علائقي تي قبضو ڪيو. پر سرائين حملو ڪري ملڪ غيبي خان کي ماريو.

سيوهڻ جي ڀر واري علائقي م ”ساهان“ جي هلندي پچندي هئي. سندس گادي بکر ڪوٽ م هئي.

ان وقت سيني قومن گڏجي شيخ نصير (ميان) کي اڳواڻ بنايو. هن پنهور تي ڪاهيو، پر مير پنهور وڏو مقابلو ڪيو ۽ سندس آن ڪانه مڃي.

مير پنهور قلعا ڪوٽ اڏايا. ماڇي مخالف هئا. محدود ٿو پٿيار (پنهيوار) ڊيگن دماڻن جو ڏٺي ٿيو. محدود ٿي، اورنگزيب جي دربار م وڃي سموري حقيقت ڪري ٻڌائي، تڏهن الهيار کي اڳواڻ بنائي، سرائين تي لشڪر ڇاڙهيائون. تڏهن ”پير“ (ميان نصير محمد يا دين محمد) قاسم نالي پنهنجو ڪمدار موڪليو ته وڃي معافي وٺي. پوءِ اورنگزيب پنهنجي طرفان دکن مان شيخ جهان کي بکر ڪوٽ تي مقرر ڪيو. مرزا خان جو پٽ شيخ جهان سان وڃي مليو. ابڙو فتح خان فوجدار هو. مغلن جي لشڪر ڪاهيو. الهيار اڳواڻي ڪئي. مغلن جي لشڪر سان قنبر مقابلو ڪيو. مرزا خان جي

پٽ دغا ڪري محمد خان کي مارائي ڇڏيو.

1. اُپان پُونَنان جو ڏُئي، الله اُڀرئون پار
خالق خلقت پانهنجي ڏنـ آ خاوند خردار
مولي پنهنجي ملڪ ڏنـ واحد ناهـ وسار
سـهس انا رـهـ عالمـا، رزق رسائـتـهار
جيڪي عالم عام خاص، سڀني ساڻ ستار
تنهن کي ڄاڻي ڪونـ ڪو جيڪي ڪري جبار
سو سڀڪو صنائيون ڏئي ڪري آئي هي اقرار
جو بچون بيشڪ بي نمون، هر ڄاڻي هم ڪار
ڪوڙ محمد مصطفيٰ سـيائين سـنـسار
تنهن کي ٻاري بالا بزرگي بخشي بيشمار
فهم، فراست، علم، حلم، گل ڪيو گلزار

نيڪي بدي نوم شد، حرص ڪنون هوشيار⁽¹⁾
 ڪلن ۽ ڪرهن جو آخاڪين منجهه خمار⁽²⁾
 چئو چارڻ ڏي شاهدي، سنڌ سندنو سئڻچار!
 اڻ ٻڌي آءُ نه ڪريان، ٻڌ ڪيو ٻولاچار:
 پسو پهريون ئي هُيو، هت ناريجو نامدار⁽³⁾
 تنهن ڪئي بادشاهي سنڌ جي، تيه پيڙهيون پرڪار⁽⁴⁾
 پهريون لڳا ڏنبرين، ٿيا گگل ۾ گار
 دنگ ڪيائون آمري، هوڏنهن ڪهنڱ ڪنڌار
 تهين پڄاڻا سومرن، اچي ڪيو اُپڪار
 تنهن پي ڪئي بادشاهي سنڌ جي ويه پيڙهيون پرڪار⁽⁵⁾
 تن طالع تخت وهاريو، سر دودو سردار
 تان چئي چنيسر چاڙهيو، گد "گوري" گرنار⁽⁶⁾
 سو آيو سومرن تي ڪري، عالادين آر
 هيڏنهن پي اول وڃي ڪئي ابڙي، دودي ڪيو دمڌار
 سوگجي گوروءَ کي گڏيو، ڏمرجي ڏاڙهيوار
 اتي انبارين چڙهي، ڪٽيائينس ڪاپار
 جان جيئو تان جس سان، مٿس ناهه ميار.
 هاڻي ايلچي اڳي ٿيو، وٺي هي واپار
 اول نه ڏي ابڙو، سومرا سردار!
 چئي: عالادين بادشاهه تنهن سان ڪيو قرار
 تنهن کي چيو ابڙي، جو هو بادشاهي ٻار
 ته اسان جن اڳين ڪي، وڏو آهه وقار
 سمو سرڻيون ئي نه ڏئي، ويهون پاڻو وار

⁽¹⁾ چارڻ جي گهراڻي جي ٻن ڏخيرن (ميان دين محمد ۽ ميان ڪمن) تان ورتل ۽ پيٽيل. (1) ڪمن فقير

(= ڪ) جي ڏخري م: "حرف ڪندن"

⁽²⁾ اصل. ائين.

⁽³⁾ ڪ. پهريون ئي ٿيو.

⁽⁴⁾ ڪ. پريون.

⁽⁵⁾ ڪ. پريون.

⁽⁶⁾ اصل. گن گوري.

جيڪي ڪري سوانهه، مڙاچي اچڻهار،
 تڏهن چڙهيو عالادين بادشاهه، ڪري ڪارونپار
 ڪرول ڪرولين گڏيا، سڀڙ ۽ سالار
 تڪي تيغون ڪئون ٿي سانگين ڪيو سڪار
 هاڻي عالادين ان پرچڙهيو، ٻن ڪيو ٻولاچار
 چپ چپڪو جت ڪٿ، جيئن وڌڙو وٽڪار
 هو نگرچڙهن جت ڪٿ، ده ده ڌو ڌوڪار
 سج لهي سڌ نه ڪا، چنڊ نه پسي چمڪار
 نيهيءَ ڪٿي منارڙو، ڪٿن جيئن ڪاٽيدار⁽¹⁾
 هاڻي اٻڙو ٿيو اوجار، سماواتن سڀ جو.
 2. سو پاڻئون پلو پرجهلو، سويارن ويا (وينجهار)
 تنهن وانگي سوڍو رکيو، دودو دعويدار⁽²⁾
 تنهن پي چليون آنديون چوهه مئون پيو پيرو پيهار
 ڪر سهڄاڻي ڪوٽ تي، ڪيو مصرين ملار⁽³⁾
 ڪري خيف خوار، دودي دعويٰ چڙي⁽⁴⁾
 3. سمن ۽ سومرن جو، آ مذڪور بسيار⁽⁵⁾
 هاڻي حاصل هي ڪلام، سندن ٿيو شمار
 جو هوڏنهن رو باهين چڙهيا، هوڏنهن لاڙ پنگار⁽⁶⁾
 ڪن ڪيو ڪنراڙو، وهي آرتو اڪين چار
 چاڙهي ديس دٿوار، جو سمن ماريا سومرا
 4. چارن چنن جي چوي، هئي سنڌ هيڪار
 ڪاچي ٻنهي ڪنڌئين، ڪوٽن ڪيو قطار
 چڙهي چٽاڻن پاڻ م، مارايئون مزار

(1) اصل، نين ڪٿي منارڙو ڪٿ جي ڪاٽيدار.

(2) اصل، سوڍو رکيو.

(3) اصل، ڪر سڀ جاڻي.

(4) ميان دين محمد جو نسخو: دعويٰ دودي ڪٿي. ميان ڪن جو نسخو: دعويٰ دودي چڙي.

(5) ڪ. وڏو آوڙار.

(6) روپ هن جڙهه = روپ هه تي آهن جڙهه.

(7) اصل، ڪون ڪيو.

- سبڙ مارائي ڪري، وڃ ٿيو ويچار
تنهن پي چليون آنديون چوه مٿون، هند منجهئون هيڪار
اچي پيو اوچتو، مَرَجُوڪن ميار⁽¹⁾
ڪني لاهي خار، وڃي وڃ پيڙهي ٿيو بادشاهه.
5. هاڻي چئن ڪوريجن جو هيو گڏ گذار
سي همسايا هر وطني، ساڻي سپوڪار⁽²⁾
"وَتَن" ڪاڻ وهانوجي، ڄام جوڙي وڏو ڄار
سو "مَرَجُوڪن" مڃيو سڱ سندنو سٽڪار⁽³⁾
تان منهن آيو "ڄڳي" جي ڪوريجو ڪلدار
تان مارايسائينس مڏ ڪري، هو مٿي جنهن مدار
تڏهن دانهين هليو ڪاهيو ڪوٽ ڪوار
تنهن وڃي جيسر او ڪي ڪاهي ڪرهو هار⁽⁴⁾
سوئي وٺي آيو، مياچي مهاندار
تني تلوارن سان، هڻي ڪيا هوار
وڃي بچيو ٿوروڙو، چئن جو چوهار
ظاهر زميندار، اچي مياچي وينو ملڪ ۾.
6. اچي ارغونن ڪيو، نڪري ٿيا نروار
تان هڻي سنڌ سمن ڪي، ملڪ منجهئون مختيار
ڇاڪاسيائون چند روز، رهي ٿيا نروار
تن وڃي ولايت ۾ ڪيو، گريو هي گفتار:
ته ڪي تي ٽڪريا هيا، ڄامن سر ڄمار
جي پڙ پائي ڄار، هن ڪي وهڻ وٽن سٺو.⁽⁵⁾

(1) يعني اها مرجوڪن تي ميار اهي.

(2) اصل، ساڻي سپوڪار.

(3) مرجوڪ = چئن يا ڪوريجن جو پاڙو.

(4) ڪ. گاهي گرهو هار.

(5) دين محمد = تان ڪن ڪي وهڻ، ڪمن = تاهن ڪي.

7. هليسا ڪري "حسين" سان ارغوني اختيار⁽¹⁾
 تن سان سمن سرحد تي ڪيو، مصرين ملار
 ويڙي گڏيا وات ۾، نڪري ٿيا نروار
 تڪو تلوارن ڪيو، تلن ۾ تهڪار
 سمن سلطانن ڪيو (مصرين) ميگه ملار
 ترخانن تيڪ ڏنار، جنهن جا سما سلامي ٿيا.⁽²⁾
8. هاڻي "چنن" ۽ "ڪوريجن" جو، وڏو هو وڏهار
 چڙهيا ڪورائي چار لک چنن لک هزار
 ٻي بادشاهي وچ ۾، ٿيون ٿيو تمڪار
 جو سر ڏئي سر وچ ۾، ڏري ڪهين ڏار
 ڪارڻ سر شريف خان، نسري ٿيون نروار
 واهي ٿيو دربار ۾، ڪل ٻاري ڪوار
 ان سان "اعظم" آيو، نيازي به نيار⁽³⁾
 تنهن ماريو فتح خان ڪي، ڏيئي قول قرار
 ان بيدادو پانئو، جتن ڪيو جهوار
 انهنون پوءِ اعتبار، ڪري ڪونه زبان تي.
9. ٻڌي ڳالهه ٻڌاءِ، پر ڪر اڪين ڏنو آچار
 چامي خاني دائما، اٻڙي ڪيو اپڪار
 تن وڃايو وڏو ڪري، نوبت نت نغار
 دل ملهايا درهه خان، ندي ناماچار⁽⁴⁾
10. توڙي ميان جا مريد ٿي، وڌايائون وار
 سولائي سارايڻ چڙهي، ات ٻڌائون ڪار
 اهڙو ئي اعتبار، مير منجهون پيدا ٿيو.

(1) حسين = شاه حسين ارغون.

(2) دين محمد. تڪ: ڪمڻ. تت. تيڪ = تلوار.

(3) ڪ. آدم آيو.

(4) اصل. "دل ملایا". دل ناماچار ملهايا = گهڻا ملهايا. درهه خان = دري خان. ندي ناماچار = چامر ندي (نظام الدين) جا ناماچار. هن ست کان پوءِ نظم جو ڳچ حصو ڪٽل آهي.

11. هاڻي گامين ڪوڏ ڪري چڙهيو، چانڊيو چوڙيار⁽¹⁾
 سر ڏٺي سر رکي، "غبيي" گهڻا بار
 هيڏنهن لکين لک سو، هوڏنهن اڙو اپار⁽²⁾
 ۽ وچ اپائي نيو، ڪنڊو اپڪار⁽³⁾
 ڪاڏائون ڪنن سان، سنڌ ڪاڇو ڪينار
 منهن مهمائن سان هو، گڏ ستو پوتار
 سويي سرائن چڙهي ماريو مڱ متار
 درهه دودو منجهه دار، رڻ ڪيورت هار⁽⁴⁾
 هن هن ڪي هي ڪار، جي دودي دره سان هئا.⁽⁵⁾
12. "غبيي" ٿيو گلزار، ڪاڇي ٻڌي ڪڪرا
 تان هرقل هڻي هنڌ ڪيو، ڏٺاڻي ڏيکار⁽⁶⁾
 ڪٽائي ڪنان هڻي، ڪيائون اوڏاڻي اپڪار
 سو او واڻو اهڙو، جو ديرينو دمڌار
 تينن طالب تهڙا، آڻن جي اختيار
 سسي سرائي سرن ڪوئن ٿا بنهه وتن بيزار
 سي مرئون مڙن ڪينڪي نڪي مڙن پائنن موحار⁽⁷⁾
 جي ڪو ماريو تنهن ائين چون ته: "هي پيو پير پٺار"
 اهڙو ئي اعتبار، آهي پنجاهين جو پير ڏنهن.
13. ساهان هو سيوهڻ سان دنگو دنگ دوار⁽⁸⁾
 بانڪو "بکر ڪوٽ" جا، ٿو باغ ڪاڻي بسيار
 ڪيو شيخ نصير ڪي، ذات بذات جهار⁽⁹⁾
 مرڪي مير پهنوار، جنهن ڪيهر ڪنڌ نه نائيو.

(1) اصل. ڪامي ڪوڏ ڪري.

(2) اصل. اڃار.

(3) اصل. ائين.

(4) دين محمد وارو نسخو: 'دره ڏوڏو منجهه دار'.

(5) ڪ. رڌ ڪيو.

(6) هي ڪار = هٿڪار.

(7) اصل تان هن قل هن هنڌ ڪيو.

(8) ڪ. مڙن ڪن موحار.

(9) ڪ. سان هان.

14. سي قلعا ڪوٽ ڪچهريون، ٿو اڏائي اڻيار
 تن ۾ دارون، تير، تماچا، ٻيو جوانن سان جنسار
 سنڌ بکر سيوهاڻ ۾ ڪيو جماعتن جُهار
 سي سڀ ميڙو ماڻهو، پيادا ۽ سوار
 ڏٺي علوفنا ان ڪي ۽ مرادون مڻيار⁽¹⁾
 مڙسن سندنو ميروٽ، وڏو آوقار
 جولڪ لٽائي لڄ تئون، ڪروڙن ڪاپار⁽²⁾
 رڪائي رقيب ڪئون، مياچي ملغزار
 وڻندي ويهي پنج ڏينهن هو ڪندو دارمدار
 سنڌ سڳلي مئون ڪري، وڏي ڪئي واهار⁽³⁾
 تان ديڳن دمان ڏٺي ٿيو پاڻ پڻيار
 تڏهن ڪيو سيوئي سنڌ تئون محمدي نمدار
 جڏهن وڃي اورنگزيب جي، ڏيهڙي درٻار
 ملي هت مصحف جي، تڪو ڪري تيار
 تڏهن ملڪ ڏٺي معلوم ٿيو ڪري ڳالهه قرار
 تڏهن سر مهيمر سنيهايو ڪري آڻن الهيار
 سو مقرر آيو مولهه سان، ڪري تترت تيار
 دهلي مئون ديرو ڪري، ٻڌي سرائن سار
 تڏهن پير پانهنجو موڪليو، قاسم ني ڪمدار
 سولڪ مڃي، لکت ڪري، ايلڙيون انتظار
 توبه ڪئي تائب مڃ منهنجي اچي اوهان پار
 تان معلوم ٿيئي هت مير ڪي اها طرح تنوار
 تنهن آندو ٿي بادشاهه، پهس ڪيو پڪار
 ته ملتاني ميڙا ڪيون، ٿو تنگ ڪري تڪرار

⁽¹⁾ ڪي جحر، د. مجر.

⁽²⁾ اصل ڏني الوڻ.

⁽³⁾ صل ڪار.

تئي حضور جو ڪو ڪردوچي ڪمدار⁽¹⁾
 سو بانگو "بکر ڪوٽ" جو، ڪو فرمايو فوجدار
 تان اورنگزيب نوازيو، "شيخ جهان" جهونجهار
 تان ملي لايو مدعي، چوه سندو چٽڪار
 سو دڙي دڪن ديس مئون، درس آيودرڪار
 سورسيو خوب رفيق ڪي، فائق فوجدار
 پاڻهئون پاليئون ڪري، اچي جا اورار
 تان هت اهڙوئي اهور، معلوم ڪيس مڙسي.
 15. تڏهن ديرو دعوي جو وجهي، اٽڪي اوھڻ يار⁽²⁾
 اتي مليس "مرزا خان جو بيٽو" برخوردار
 اتي آيو ابڙو فتح خان فوجدار
 مرد مريدن مغلن جا، گجي ڪن الغار
 قلعو ڪيائون ڪورسر، پهرو ۾ پلٽار
 هو ملچو ٻڌي ان جو، آيو "الهيوار"
 تنهن ساعت دودو ٿيو، اهڙو شام اپار
 هيڏهن رسيو ملامت ۾، "قنبر" قربدار⁽³⁾
 اوڏو ٿي امراء ڪي، مقابلي مڻدار⁽⁴⁾
 هت محڪم منزل اتي ديدن ڪيو دمدار⁽⁵⁾
 اتي مرزا پٽ مٿي ڪيو، دغا جو دستار
 جو مل ڪري مينجهار، محمد جان ماراڻيو.
 جس درس، جس جات جوان ڪي، جس آون جي آيا
 جس جوري، جس نوري، جس پاده جو پايا⁽⁶⁾

(1) اصل تي حضور جو.

(2) ڪ. اٽڪيو اوھڻ يار.

(3) دين محمد. جڏهن رسيو.

(4) اصل. مقبولى سردار.

(5) اصل. مت (= متان؟).

(6) دين محمد = جس نوري تييري. ڪمن = جس نوري ٿي (جس نوري نبي).

جس خيمي جس دڪوچي، جيڪي رُڪ رجايا
 جس خطاب خاني، جس شيخي، حاجي جس هلايا
 اوران ڪون نہ جس ايڪ جڳاوي، تر لاک سوايا
 جو قربان تـُسين تون، جنهن ايسا الله اپايا
 جس تن جوانان ڪون، جن جنگ وچ پاڻ جلایا
 صدقي صاحب نانءُ تون، جنهن ڪلما پاڪ پڙهايا.

لا اله الا الله محمد رسول الله.

2. لس ٻيلي جو تاريخي احوال

(نظر ڪيل شاعر نم جو)

نم فقير مڱڻهار لس ٻيلي ۾ شهر اُٿل جي ٻُرن وڏيرن جي پيڙهائين مڱڻهار فقيرن جي قبيلي مان هو. 17- صدي عيسويءَ جي آخر ڌاري ڄائو، ۽ 1893ع ۾ هو بلڪل پير مرد هو ۽ سندس عمر ان وقت هڪ سؤ سالن کان مٿي هئي. نم فقير جو سڄو سربستو احوال ڪتاب "ٻيلين جا ٻول" ۾ ڏنل آهي. نم فقير لس ٻيلي جي ڪيترن ئي واقعن ۽ جنگين کي منظوم ڪيو. هڪ نظر "شاهوڪن ۽ ٻرن جي مقابلي ۾ مٺي شاهوڪ جي مارڻ" بابت چيائين، جنهن جي شروع واري ڀاڱي ۾ لس ٻيلي جي حڪمرانن کي سلسليوار بيان ڪيائين. هن بيان موجب پهريائين هتي جو سردار "موسي نياڻي" هو، پوءِ هتي ٻي - پوٽن رونجهن حڪومت ڪئي. سيڙ ڄام انهن مان هو. ڪل پنجهٺ ڀڳدار ٿيا، جن مان آخري سردار حاجي سنگر هو. انهن کان پوءِ موساڻي گونگا سردار ٿيا جن مان دينار وڏو نالي وارو حاڪم ٿيو. ان کان پوءِ ملڪ ڀاهڙ خان برفت حڪمران ٿيو. سندس وفات کان پوءِ سندس پٽ عزت خان تي ڀڳ آئي جيڪو عمر جو ننڍو هو. هن کان پوءِ عاليڻي ڄام ڪٺوريجا حڪمران ٿيا جن مان پهريون حاڪم ڄام عالي (وڏو) هو. پوءِ انهي جي پيڙهي هلي ۽ ڄام ميرخان (پهريون) ۽ ڄام عالي خان (ٻيو) حڪمران ٿيا. ڄام عالي خان جي وقت ۾ درس ٻُرو ۽ مٺو شاهوڪ هر - صلاح ۽ همت پريا مڙس هئا، ۽ ٻئي هڪٻئي جا دوست هئا. پر اهڙو اتفاق ٿيو جو مٺي شاهوڪ مياڻي تي قبضو ڪيو جيڪا ٻرن جي هٿ ۾ هئي. انهي تي ٻرن مٺي کي ماريو. اهو ٻيون بيان نظر جي پوئين ڀاڱي ۾ آهي. هيٺ نظر جو پهريون ڀاڱو ڏجي ٿو جيڪو لس ٻيلي جي تاريخ بابت آهي⁽¹⁾

ساراهيان سڄو ڏٺي جو سڀني سندنو راءِ
لاشريڪ لا مڪان آهي هڪ الله
پساڻ ويڙهو پادشاه جيڪا ڪري سا

⁽¹⁾ ڏسو ڪتاب "ٻيلين جا ٻول" (ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، 1970ع) ص 209-212.

هڙي ڇٽ پتن سين باري پيسرواه
 قادر جي قدرت کي سمجهي ڪين سگهيا
 عرش ڪرسي لوهه قلمر آگي اُپايا
 قابو ڪير زمين جا جبل تنهن جوڙيا
 سوا لک نبين جو ڪيو پاڻ ڏٺي پيدا
 ٿي سو تيرنهن اڳرا ٿيا مرسل مٿيا
 نور منجهان نروار ڪيو موليٰ مصطفيٰ
 ڏيو ڏيهن وچ ۾ شاهن سندوشاه
 چئين ڪندين چراغ ڪيو شمس شعاع
 چارئي يار رسول جا شريعتي سوا
 اول ابابڪر ايمان سين آندو صدق صديقا
 درس اُڀيندو دين تي عمر مير اُتاءِ
 انهن پوءِ عثمان ٿيو غازي غنيا^(۱)
 تنهن سئون سورون سرت سين تي پڙهيون پرت منجهان
 جوڙي ٿيهه جمع ڪيا ثابت سڀارا
 علي شير الله جو آهي اسدالله
 جنهن ڪٿي ڪافر ڪيترا ڪوڙين ڪنبايا
 ماري مسلمان ڪري تنهن امن تي آندا
 پنجنن پاڪ مڃيان جي ڏٺي پاڻ ڏئا
 آئي چادران تي آلهي عرش اُتاه
 علي جي اولاد کان قطب ٿيو پيدا
 سو پاڳارو پيرن جو مڃيو ملائڪن آ.
 جنگيون گهڻيون جنبايون اميرن اصلا
 پوءِ ٿيو پادشاهن ۾ موٽي مذڪورا
 ڪوئس مڙشي ڪاچ تي جان ڪير نرت نگاه
 قصو ڪريان ٿو پيو سو سڄو سڄوها

^(۱) بي روايت: اوڏهين پوءِ

پيلو پيلي پيرين جو آڏيو سوا صلا
 موسيٰ نياڻي مهند ڪُتي اچي سر سهجا⁽¹⁾
 گهوڙا گهوڙين بخشيا کولي ڪنڌين تا⁽²⁾
 تنهن پات پڙهيو ڪيترا ٿي ڏڏين ڏان ڏنا
 اُت پي پوڻا پڌرا رونجهها راج هئا
 تن ساڍي سٺ صاحبئين جي حاجي ڪري هڳاءِ
 سو سنگر سانھ سگھ ڀريو هو چڱو رونجهو راءِ
 پيا مَوساڻي تنهن ماڳ تي گاروڙي گونگا
 ڄام دينار ڏمڪون ڪريو ٿي ديرا دهايا
 تنهن هاڻي مَل هڪل سين سڀ سلامي ڪيا
 پوءِ آئي پڳ پهوڙ خان تي امر ساڻ الله
 تنهن ڪنو هڻي کڻيو ڪاوڙجي ڪستا⁽³⁾
 ڪاڻيو پوڻي ڪڙهي سلا ساڱاڻيا⁽⁴⁾
 برفت پائر پاهنجنا نهري سڀ نگهيا
 اچي پوءِ عزت خان جا سڀ سلامي ٿيا
 سونڪ ننڍو ٿي ناميو هو وڏي گهر ويا.
 انهن پوءِ اچي ڪيو عاليهاڻي عملا
 ساڪن سي سردار ٿي پيلي ڀر پڻا
 مڙهي موجود ٿيا قائم ڪوڙيجا
 صديق سينهن سگهائيو ٿي پاندو پڇاڙيا⁽⁵⁾
 اول ڄام عالي هو پوءِ غازي غلام شاه
 نر نوتاڻي ناميا اصل اهند هئا⁽⁶⁾
 مير براهه موج ڪري ٿي ڏوڪي ڏڪايا

(1) اصل ائين. ٻي روايت ڪتي سر سوا.

(2) ڪنڌين تا = طبلين تان.

(3) ر: کڻيو کان هو ڪستا.

(4) ر: سنڌا ساڱريا.

(5) ر: سينهن سڪايو. سينهن سينگاريو. ڄام صديق للهاڻي ڪنراج جو رهندڙ ڄاموٽ سردار.

(6) يعني نوتاڻي بُرا جن مان مير براهه نوتاڻي وڏو بهادر هو.

تنهن ڪاڇو ڪهر ڪنبايو ڪري هڪل هيٺا⁽¹⁾
 نعرو نوتائين جو ڏيسين منجهه دهڪا
 نوت، مريد، ڏيوڙو سورھ سوڀاتا
 تن اهڏين "اٿل ڪوٽ" ۾ ٿي حڪم هلايا⁽²⁾
 تن اجهي عاليائين جي ٿي ڪڳ ڪٽيو ڪاڏا⁽³⁾
 نڪين حاڪمين هيسيا نڪين سردارين سهڻا
 مير خان متارو ٿيو دُرس چڱو دانءِ
 تنهن راج ريجھائي پاهنجا سوڙهي سُڪ ڪيا
 ان فهميدي فڪر سين فيري فچايا⁽⁴⁾
 وائتا وجهه تن کان واري سڀ وٽا
 ڄام عالي ڄاڻ چڱي سان عجب ٿيو علما
 پڙهي تنهن پورو ڪيو ڪامل قرآنا
 شرع شريعت سيڪا ثابت ڪيائين سا
 موٽي بيومير خان ٿيو مور تهين ماڳا
 ڪلنگي تنهن ڪپار ۾ سونهي سهج منجهه
 ويٺو طالع - وٽ تخت تي بخت سندس بالا
 تنهن ڪاڇو ڪهر قلات سين پيچ پڳهه پاتا⁽⁵⁾
 احمد زئي ان ڪي سڱ ڏنو سهجا⁽⁶⁾
 عاليائي عقل سين ٿيو حجت ۾ همراه⁽⁷⁾
 تنهن ڪڙهي سڀ قلات جا عمل عيان ڪيا
 تنهن لائق آڻي لس تي ايهي اسر رکيا⁽⁸⁾
 امرا ڪڍي پاهنجا سوڙهي سُڪ جهليا

(1) ڪاڇو يعني سنڌ وارو ڪوهستان جو ڪاڇو.

(2) يعني اٿل جو شهر جو مريد ٻڌايو.

(3) ر: ڪڳ ڪٽيو ڪاڏا.

(4) فيري فچايا = واري گڏ ڪيا.

(5) ر: ڪڙهي تنهن قلات جا عمل سڀ آندا.

(6) احمد زئي = قلات جا خان.

(7) ر: همت ۾ همراه.

(8) اسر = محصول، سنگ.

تنهن تان راج رنجور ٿي روح ۾ رڪتيا
 دريس مٺي پاڻ ۾ رکيو ياران⁽¹⁾
 گهٽا ڪيائون گڏ ٿي تن بيهي ٻول ٻڌا
 پهري پروڙي پاڻ ۾ اها ڪري آيا
 مصلحت ٻني هيڪڙي جيڪا ڪري الله
 تن ٻيلي قلات وچ ۾ سوڌا سيل ڪيا
 تن کي خان خوشي مان عزت ڏني اڳيا
 بانگي پائر پانهنجا سيئي رک رکيا
 پهرن پنهنجي پڊ تي خوبئون خوشحالا
 ساڻيه منجهه سکا ٿيو پوڻن بي فڪرا⁽²⁾
 پر چڱا چڱا نه ٿيا جو پاڻ ۾ جهڙ پيا
 جي هجن هيڪڙي ڳالهه تي ته سرهي ٿي سڀڪا
 آيو وقت آخيري لڪيو ڪتابا
 محبت ويندي ماڻهن مان، پڙهيا مون پڇيا
 قبيلي مان ڪلفتون پسو ٿيون پيدا
 موٽي مٺ - گهرا ٿيا جي هئا اوڏا عزيزا
 دريس پاران دل ۾ پائرين بغض رکيا
 جيڪا ڪري ڳالهڙي سمجهن ڪين صفا
 مالڪ ڌاران من جي ڪنهن کي ڪل نه ڪا
 انڊر سندو عام کي ڪهڙو سڏ سماءُ
 ڏاڏي سنڌي سنڌ مان گذر ٿيو گمرا
 ٿو لڳين ته هي ڳالهين ڪوڙو ڪذابا.

(1) اديس ٻري ۽ مٺي شاهوڪ پاڻ ۾ دوستي رکي.

(2) ر: "سي ساڻيه ۾ سنرا پوڻن بي فڪرا"

باب ٻيو

سومرن ۽ سمن جو دؤر

(ڄام هالي ۽ همير سومري جي جنگ)

هيءَ جنگ سومرن حاڪمن جي زوال ۽ سمن زميندارن جي اُڀرندڙ طاقت واري دؤر ۾ لڳي. سومرن جو آخري حاڪم دودي جو پٽ همير هو، جنهن غالباً نئي طرف سمن جي وڌندڙ طاقت سببان عمرڪوٽ کي اچي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو هو. ڄام هالو - ساند جو پٽ هو. ڄام هالي جي ڌيءَ ٻاگهي، سندس گهر ۾ هئي. شاديءَ وقت ڄام هالي، "سڪيري" نالي پنهنجي خاص خدمتگار کي ٻاگهيءَ سان گڏ موڪليو هو. ٻاگهيءَ جي شاديءَ کان پوءِ پاڻس هڻي ساڻس ملڻ ايندو هو، تنهن هڪ ڏينهن همير جي ڌيءَ "جيڙي" کي ڏٺو ۽ پنهنجي پيءُ ڄام هالي کي چيائين ته مون کي جيڙيءَ جو سڱ وٺي ڏي. ڄام هالي، همير کان سڱ گهريو، پر همير انڪار ڪيو. پوءِ ٻاگهي، همير کي بار بار چوڻ لڳي، جنهن تي همير ڪاوڙجي، ٻاگهيءَ کي ڪوٽ مان ڪڍائي ڇڏيو. هيءَ ماڻي مرداڻي دل رکندڙ هئي، سا مائٽين موتي ڪانه وٺي پر پنهنجي خادم سڪيري کي ساڻ ڪري، شهر کان ٻاهر ڪنهن آباد ايراضيءَ ۾ وڃي جدا حويلي ٺاهي ويني. همير جا ماڻهو کيس اتي به ستائڻ لڳا، جن سان سڪيرو سامهون ٿيو پر کيس ماري وڌائون. انهيءَ تي ٻاگهي پنهنجي پيءُ ڏانهن پيغام موڪليو ته: آءُ ڪوٽ کان ٻاهر نڪتي ويني آهيان ۽ "سڪيرو" به مارجي ويو آهي.

بل ٻاٻل ٻانهو مئو، هئو سوان مڙسان رو ٻن
هيري رتاس ڏندڙا، هوس ڪاتي سونو ڳن
مولهيو موتين چائڻيو، هوس پُر پُر پوت موتين

انهيءَ تي ڄام هالي جا پٽ: هڻي، علي، پلي ۽ ٻيا لشڪر ساڻ ڪري چڙهيا:
پلي پاڻي نه پئي، علي ان نه ڪاءِ
هميرائي ڪوٽ سان، جان جان جنگ نه ڪياءِ

انهيءَ جنگ ۾ فتح ڄام هالي جي طرف جي ٿي، همير مارجي ويو ۽ سومرن جي حڪومت جي پڄاڻي ٿي. ڄام هالي جو پٽ هوڻي پڻ هن جنگ ۾ مارجي ويو، جنهن تي ٻاگهيءَ پار ڪڍيو ته:

هوڻي جي ڦڻي کي هو گيور گيور گل
سڀ مرن سومرا، توءَ ڪونهي ڦڻي - تل.

صابر شر جي روايت

ڄام هالي جي ڌيءَ ٻاگهي همير سومري جي گهر ۾ هئي. ٻاگهيءَ کي ٻانهو به ساڻ ڏنل هو. هالي جو پٽ هوڻي، اچي همير جي پيڻ جيچڙيءَ تي چريو ٿيو. ٻاگهيءَ کي چيائين ته: ڪنهن به نموني سان همير جي پلنگ تي سُمهار. ٻاگهيءَ سمهاريس ۽ پاڻ ويهي جيچڙي سان ڌاري راند ڪيائين. جيچڙي ان وقت هوڻيءَ کي ڏٺو ۽ کيس منيان لڳي. اڳ به ڄام هالي، هوڻيءَ لاءِ جيچڙيءَ جو سڱ گهريو هو، جنهن تان همير کي ڪاوڙ آئي ۽ چيائين ته:

مان هان سڌر سومرو، تون سمو سڱر توڙ

ڦولي لهه گهڻن ۾، وڃي جيس پنهجو جوڙ

جڏهن اها ڳالهه ڪُلي پئي، ته همير کي ٻاگهيءَ تي ڪاوڙ آئي ۽ کيس مائٽن ڏي موڪليائين. پر ٻاگهيءَ چيو ته: آءٌ مائٽين موٽي ڪانه وينديس. پوءِ همير ٻاگهيءَ کي ڪوٽ مان ڪڍي ڇڏيو، ته هوءَ ڪوٽ کان پري، ٻانهي کان چپر جوڙائي اتي وڃي رهي. ٻاگهي، ٻانهي کي چيو ته تون پاڻي ڇوڙ ته ٻني ٽڪر آباد ڪريون. ٻانهي پاڻي ڇڏيو. همير اتان اچي لنگهيو ۽ ٻانهي کي چيائين ته: ڇو منهنجي ٻنيءَ ۾ پاڻي ڇڏيو اٿئي؟ ٻانهي جواب ڏنو ته: ”منهنجي سانئڻ جو حڪم آهي.“ انهي تي همير مٿس حملو ڪرايو ۽ ٻانهو وڙهندي مارجي ويو. انهيءَ تي مائي ٻاگهيءَ پار ڪڍيو:

بل ٻابل ٻانهو نه مري، سَوان مڙسان رو پَن

هيري رتاس ڏندڙا، هوس ڪاتيءَ سونو ڳن

مولهيو موتين چانئو، هوس پَر پَر موتين پوت.

سومرين جڏهن اهو پار سئو، تڏهن چواڻي موڪليائونس ته: اڙي! ٻانهي لاءِ ايڏو پار ڪڍيو اٿئي، جي پڙهين هالو مٿو ته ڇا چوندين؟ تڏهن ٻاگهيءَ چيو ته: اُن لاءِ به سڀو ڪجهه پيو آهي:

آپ منرو، زمين جهانوري، منجه هالو مانتان⁽¹⁾

هڪا چڪي لُڙ ڪري، دلي خراسان

چار هالي ۽ سندس پٽن علي⁽²⁾، پلي، هوتي ۽ ٻين کي سڄي خبر پئي ته
باگهي ڪوٽ کان ٻاهر نڪتي ويئي آهي ۽ ٻانهو به مارجي ويو آهي، اُتي
سخن ڪري چڙهيا:

علي ان نه ڪاءِ، پلي پاڻي نه پيئي

هميراڻي ڪوٽ سان جان جان جنگ نه ڪيا

1. جُوتو، جهڙو، جڪرو، هوتي، هڱورو

پلي پاڻي نه پئي، ڏمريو ڏيرو

اتي ڏيون ديرو، جتي باگهي لڏو ميهڙو.

2. هوتي چوڙي ڪنڊيون، هڱورو دربار

جيڪا ڪوٽ نهار، ته باگهي پائرن جا ڪي.

مائي باگهيءَ چيو ته: سومرا گهڻا آهن، نه چڙهو. ڀلاجي وڃو ته اهو جوان
وڃي جنهن جي ڏاڙهيءَ ۾ ڦٽي نه اٿڪي: پانيائين ته هوتي نه وڃي. هوتي لوهي
ڦٽي ڄاڙي ۾ زور سان هڻي اٿڪائي، تڏهن جنگ تي چڙهڻ جي موڪل مليس.
نيٺ جنگ لڳي ته باگهي ۽ جيڇڙي اچي نديءَ جي ڪناري تي ويٺيون پٽ ۽
ڪٿا پاڻيءَ ۾ اُڇلايائون ۽ چيائون ته جي پٽ ٻڌو، ته سومرا ماربا ۽ جي ڪٿا
ٻڌا ته سما ماربا. ڏٺائون ته پٽ وڃي پيو ٻڌندو ۽ ڪٿا پيا ترن. پوءِ سومرا
مارجي ويا ۽ هوتي، جيڇڙي پرڻيو، جنهن مان چار جڪرو ڄائو.

محمد فقير مڱهار جي روايت⁽³⁾

هالي جي ڌيءُ باگهي، همير پرڻيو. هالي پنهنجو ٻانهون ٻير نالي باگهيءَ
کي ڏاج ۾ ڏنو ۽ ان سان گڏ موڪلي ڏنو. باگهيءَ سان ٻيا ڪاريگر به آيا.
انهن جي واکاڻ سبب باگهيءَ جي به واکاڻ ٿي، جيڪا سومرا سهي نه سگهيا.
انهيءَ تي باگهيءَ کي همير طوفان ڏهاڳ مليو. باگهي اها خبر پنهنجي ٻانهي

⁽¹⁾ ٻي پڙهڻي: آپ من، زمين ماتي، منجه هالو آ مانتان.

⁽²⁾ ڪن روايتن موجب علي، چار هالي جي پٽن مان نه هو.

⁽³⁾ هي روايت محمد فقير مڱهار جي زباني، ڏيپلي واري ڪچهري تاريخ 21- آگسٽ 1953ع ۾
قلمبند ڪئي وئي.

ٻيڙ هٿان سمن ڏانهن ٿي موڪلي، جو ٻانهي کي همير مارائي ڇڏيو. انهي تي ٻاگهيءَ پار ڪڍيو ته:

ور ٻاٻل! ٻانهو مٿو، آڏين سموندين ٻن
سون ڪٽوري پيئندو هو، جنهن جي کاتي سونو ڳن
انهيءَ تي چيائونس ته پيءُ جو پار به ڪڍ، پار ڪڍيائين ته:

ڌر گنجي، اُپ مڪنڌي، مون ٻاٻو مهران
ايڪ ڏوس⁽¹⁾ سي گيه ڪڍي، مون ٻاٻل دلي خريساڻ

هالي کي ست پٽ هئا، جن همير جي ٽينهن ۾ ٽي ساموئي کي آباد ڪيو:
(1) جهو، جنهن مان جهيجا ٿيا (2) جوڻو، جنهن مان جوڻيجا ٿيا (3) جڪرو،
جنهن مان جڪرا ٿيا (4) هوڻي (5) هگورو، جنهن مان هگورجا ٿيا (6) پلي ۽
(7) ڏيرو. انين ڏيءَ ٻاگهي ٿيس.

ٻيڙ جي مارڇڻ تي هالي جا سڀ پٽ چڙهيا. هگورو اچي ٺڪرن ۾ پيو.
پوءِ پيا آيا جن اچي همير کي قيد ڪيو ۽ نيٺ ماريائونس. موٽيا پئي ته آڏو
هگوري جو لشڪر گڏين. اتي هڪڙو فقير هو تنهن هگوري کي چيو ته:

آ هگورل پوڇڙيارا⁽²⁾، توکي ٻئي ڪاڄ سڏا

پٽڻ ماريا سومرا، تڪان ٿر ڪوڏيا مٺا.

يعني: "پٽڻ" جي شهز ۾ سومرا مارجي ويا، باقي ٿر وارن کي تو ماريو.

آ هگورل پوڇڙيارا، اڄ گهرجين هت

سومرن ماري سما، ڪنرن پريڪارت.

انهيءَ تي هگوري کي غصو آيو. تڏهن فقير بيت واريو ته:

هوءَ ٻيڙ، هوءَ ٻاٻڻي، هوءَ هگورل ڄار

ڦاٽيءَ مڇ رت وهي، تون ڏوهه ڏمر ڍار.

يعني ته: تنهنجي پاڻڻ جي فتح آهي، انهي ڪري غصي جو ضرور
ڪونهي. پوءِ ٻڳ هوڻيءَ کي ڏنائون.

⁽¹⁾ ڏوس = مڪ.

⁽²⁾ پوڇڙيارا = پوڻي وهندڙ. سڏا = سريا.

طالب فقير پان جي روايت

هالي ۽ همير هرڻ ماريو. ٻنهي مان هر هڪ چيو ته: هرڻ منهنجي ملڪ جو آهي. انهي تي هالي چيو ته: جي هرڻ جي پيٽ مان مڱ نڪتا ته هرڻ منهنجي بادشاهي جو، ۽ جي جو نڪتا ته تنهنجو. سومرن طرف جو ٿيندا هئا. هرڻ ڪٿائون ته ان جي پيٽ مان جو نڪتا. انهي تي همير سومري، ڄام هالي کان سڱ گهريو. ڄام هالي سڱ ته ڏنو پر آه نڪري ويس. تڏهن همير چيس ته: آءُ توکي پنهنجي ڌيءُ ٿو ڏيان. ڄام هالي چيو ته: جي تون مون کي سڱ ٿو ڏين، ته آءُ به مسلمان ٿو ٿيان. پوءِ ڪڇ جي بزرگ محمد شاه (ولد اسماعيل شاه) مسلمان ڪيس.

درگاهي فقير ميراثي جي روايت⁽¹⁾

گجر مينهن سومرن جي ۽ گجر مينهن سمن جي گم ٿي ويون. ٻئي طرف ڳولڻ نڪتا. ڄام هالي جا پٽ ڳوليندي ڳوليندي پري نڪري ويا. پويان همير سومرو پنهنجي لشڪر سان ڳوليندي اچي پهتو. ان کان اڳ گجر مينهن به هالي جي وٽان ٿي آئي. همير چيو، منهنجي، هالي چيو ته: منهنجي. جهيڙو وڌي ويو ۽ آخرڪار جهيڙي ٽارڻ لاءِ ائين نبيريائون ته ڪهون ٿا، پوءِ جنهن جي پٽ جو گاهه پستان نڪتو مينهن انهيءَ جي ٿي ۽ ٻي ڌر ڏن پريندي. مينهن ڪٿائون نه گاهه همير جي پٽ جو نڪتو. همير انهيءَ ڏن ۾ هالي تي سڱ رکيو ۽ هالي پنهنجي ڌيءُ ٻاگهي همير کي ڏيڻي ڪئي. پر چيائين ته: هينئر ئي پرڻجي وڃ. منهنجا پٽ ايندا ته مامرو ڪندا. همير چيو ته: "اهي ميرڙا ڪوجهڙا ڇا ڪندا! آءُ سنيري اچي شادي ڪندس." پوءِ جڏهن همير چڙهي آيو ته ڄام هالي جي پُٽن مقابلو ڪيو ۽ جنگ لڳي.

چون ٿا ته وڌيڪ صحيح ائين آهي ته همير بادشاهه هالي جي ڌيءُ سان شادي ڪري ويو. جنگ ان کان پوءِ لڳي. ڄام هالي جا اٺ پٽ هئا: ڏيزو، ٻلي، جڪرو، هوتي، هڱورو، جيهو، جوڻو ۽ علي. اهي سڀ وڏي بهادريءَ سان وڙهيا. ان کان اڳ جوڻي کي همير پنهنجي ڌيءُ ڏني هئي ته جيئن صلح

هي روايت اسان درگاهي فقير ميراثيءَ جي زباني، ميرپور ماٿيلي ۾ 21-22 جون 1975ع تي مرحوم جيون خان بٽي جي قلم ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي. ۽ هن کان اڳ مرتب ڪيل ڪتاب سومرن جو دؤر (جڙيل 1980ع ۾ بن آيل) هي

ٿئي، پر صلح پوءِ به ڪونه ٿيو. ڄام هالي جي پٽن کي پوءِ سندس مڱڻهار
فقيرن ڳاتو.

● پهريون پٽ هالي جو، ڀلي نانءُ پهلوان
فتح جنهن جي منهن ۾، جنهن وٽ آهي سڀ سامان
شير وڌايس شان، شرا ٻڌي گهر آيو.
يعني ته ڀلي ڀڳ ٻڌي هئي.

● ٻيو پٽ هالي جو، ڏيرو نانءُ سلطان
ورنهن رهيا نه ويري ري در مٿي ديوان
ملهائي ميدان، جنهن سئين ماريما سومرا.

● ٽيون پٽ هالي ڄام جو، جڪري نانءُ وريام
جنهن وٽ پيڙو جنگ جو، مٿي سر ڪمام
مڙيو ڪين مدام، آيو ٻيلو تري ترار تي⁽¹⁾

● چوٿون پٽ هالي ڄام جو، هوتي نانءُ راوت
ترسيوڪين ترار ڪوئن، آيو پيڪل ڪري پربت
مانجهي مڱ مٿير جنهن منهن مٿي مستڪ
هئي هوتي هٿ، ست سو ماريما سومرا

● پنجون پٽ هالي ڄام جو، هڱورو نانءُ امراءِ
دوسي منجهه دشمن، ڪري غنيم سڀ گمراه
هو بهادر بي پرواه، جنهن ڪيو غار غنيم ڪي.

● ڇهون پٽ ڄام آرڻ ۾ هيلهيان حملا ور
موڪ ماري مصريون، سڀ نوائي نر
ڳچ ڳاري لشڪر، آيو دولهه ڏيري سانهنجي.

⁽¹⁾ تري (ات جي زهر نوري سن سان) زهرو ته صحيح سندو.

- ستون پٽ هالي ڄام جو جوڻو نان اڙپنگ
 مهڻو لڳو مڙد ڪي، چڙهيو تڙت سنياري تنگ
 ورنه وجهي ونگ، ڳڏائين سگ همير ڪوئن.
- انون پٽ هالي ڄام جو علي نانءِ نروار
 سهمايائين سومرن ڪي ڪيائين جنگ جهونجهار
 آني چاڙهيائين پٽ تي ڏهه چليون هڪ هزار⁽¹⁾
 پوءِ تهڊل سان تڪرار، سرسي تنهن سالار ڪئي.
 اها جنگ سنگرار پڪار طرف لڳي.

⁽¹⁾ آني = آڻي.

باب ٽيون

ارغونن - ترخانن جو دؤر

(مرید خان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخان کي مارڻ)

مرزا شاھ حسن ارغون جي وفات بعد، سنڌ جي هيٺين حصي جو حڪمران مرزا عيسيٰ ترخان ٿيو. نٿو سندس گاديءَ جو هنڌ هو. هو پاڻ مدبر هو، پر سندس چار پٽ - مرزا محمد صالح، مرزا محمد باقي، مرزا جان بابا ۽ مرزا غالب - جڏهن وڏا ٿيا ته وڏيون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. مرزا محمد صالح چوڻ لڳو ته: "ڪڏهن اڪبر بادشاهه شڪار تي چڙهيو ۽ شڪارگاهه ۾ هوندو ته کيس جهلي هت وٺي ايندس." مرزا محمد صالح پوءِ پنهنجن ڀائرن محمد باقي ۽ جان بابا کي ٻه ڏنجهه ڏيئي نٿي مان ڀڄائي ڇڏيو، ۽ پنهنجي پوڙهي پيءُ کي بلڪل بيوس ڪري پاڻ وڏي هنڌ ۽ زور سان حڪمران ڪرڻ لڳو.

ارغون - ترخانن کان اڳ سمن جي دؤر کان وٺي سنڌ جي قبيلن مان جيڪي ڪجهه طاقتور قبيلا هئا ۽ ساڳئي وقت ارغونن - ترخانن جي خلاف هئا، تن مان بلوچن کي ڪافي اهميت هئي، ڇاڪاڻ جو فوجي طاقت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ سپهه سالار درياءُ خان، جن بلوچ قبيلن کي نٿي جي آسپاس وسايو هو، انهن مان "لاشاري" ۽ "ڪلمتي" قبيلا خاص نالي وارا هئا ۽ ڄام نظام الدين جي فوج ۾ کين وڏي اهميت هئي. عام مشهور زباني روايت ائين آهي، ته مرزا محمد صالح پنهنجي طاقت کي مضبوط ڪرڻ واري گمان هيٺ بلوچن مان شادي ڪرڻ جو خيال ڪيو ۽ "ڪلمتين" جي "رجيري" قبيلي کان سڱ گهريائين. جڏهن هنن انڪار ڪيو ته هن انهن تي قيد و بند جون سختيون شروع ڪيون. ان وقت ڪلمتين جو سردار مير مرید خان رجيرو گجرات طرف ويل هو، ان کي جڏهن خبر پهتي ته يڪدم سنڌ موٽي آيو ۽ سڄو احوال معلوم ڪري، قول ڪيائين ته: "جيستائين مرزا صالح کي نه ماريندس، تيستائين پستڪو نه ٻڌندس." سندس قول اڃا تائين هن طرح مشهور آهي ته:

گهگهيلي جي گارتان، ڪريان ڪٿاري گها

مرزا صالح ماريان، ٻي نه ڪريان ڪا.

پوءِ هن مڙس اهو پنهنجو قول پورو ڪيو ۽ نٿي ۾ اچي، مرزا صالح کي ماريائين. اهو چنجر جو ڏينهن، تاريخ 23 (؟) شعبان، سن 970 (نوسو ستر هجري) هو جو مرزا صالح کي ماريائين، مڪليءَ ۾ مرزا صالح جي قبر تي اها ئي تاريخ لڳل آهي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهي ته:

"دریا تاریخ روز شنبه بیست (؟) و سیوم ماه شعبان 970 هـ زخم کاری خورده وفات یافت"

سنڌ جي تاريخ ۾ اهو واقعو مشهور آهي. مير معصوم پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾، مير طاهر محمد نسياني پنهنجي "نٿي شهر جي تاريخ" يا "تاريخ طاهري" ۾ ۽ سيد جمال "ترخان نامہ" ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. مير معصوم لکيو آهي ته "مرزا صالح، مريد نالي بلوچ جي هٿان، جنهن جي پيءُ کي هن ماريو هو، شهيد ٿيو". سيد جمال لکيو آهي ته: "مرزا صالح، مريد بلوچ جي عيال ۽ قبيلي کي ڏاڙي جي سازش ۾ قتل ڪري ڇڏيو هو. پوءِ مريد بلوچ، درخواست ڏيڻ جي بهاني سان رستي تي ٿي بيٺو. مرزا صالح جيڪو پريان چڙهيو پئي آيو، تنهن کيس ڏسي سڏيو ۽ پاڻ به هيٺ لٿو ته سندس درخواست وٺي. ان وقت مريد، پنهنجو خنجر سندس سيني ۾ هنيو ۽ مرزا کي قتل ڪري ڇڏيائين. "مير طاهر محمد پنهنجي "تاريخ طاهري" ۾ هيءُ واقعو وڌيڪ تفصيل سان (مرزا صالح جي ڀائٽي مرزا مظفر جي زباني) هن طرح لکيو آهي ته:

مريد جت بلوچ، پنهنجي عزيزن جي وير وٺڻ لاءِ، جن تي مرزا صالح حملو ڪري کين قيد ڪيو هو، پنهنجي قوم قبيلي ۾ دعويٰ سان اهو قول ڪيو ته: "جيستائين پري ڪچهريءَ ۾ سڀني جي اکين آڏو مرزا کي نه ماري ڏس، تيسين تائين مٿي تي پتڪو نه ٻڌندس." انهيءَ ارادي سان، پوءِ هو صحرا مان شهر نٿي ۾ آيو. اتي هو چرين وانگي ڳلي بازار ۾ پنهنجي خنجر کي هر دڪان تي تڪو ڪري پيو چمڪائي ۽ چئي ته: "هان اي خنجر، ڪم ڪندين يا نه؟ هان اي دل، تون به مضبوط ۽ وڌيڪ دلير ٿي، بي دلي ٿي ڪري، همت نه هارجانءِ، جو تنهنجي آسري تي ئي اهڙو ڏڪيو ۽ ڳرو بار مجلس مارڪي ۾ ڪنيم!" شهر جا سپاهي ۽ ٻيا ننڍا وڏا سندس اها وائي ٻڌي ان کي بڪواس سمجهڻ لڳا. شهر جا پارڙا به تماشي طور سندس پٺيان اهي ساڳيا لفظ پئي چوندا ويا. سڀني ائين پئي پانيو ته هي ڪو چريو ديوانو آهي. مگر کين ڪهڙي خبر ته

ڪو هي ديوانو پنهنجي ڪم تي پورو هوشيار آهي! تان جو هن وجهه وٺي، پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ موقعو تاڙيو. جڏهن مرزا صالح سوار ٿي، پنهنجي محل ڏانهن ٿي ويو تڏهن خنجر ڪاغذ ۾ ويڙهي، عريضي طور جهلي، "داد فرياد! داد فرياد!" پڪارڻ لڳو. ان تي جڏهن پيادا سپاهي ڪانئس ڪاغذ وٺڻ لاءِ ڊوڙي وٽس پهتا ته انهن کي نه ڏٺائين ۽ چيائين ته: "آءُ پاڻ مرزا کي ڏيندس ۽ زباني به عرض ڪندس." مرزا عالي دماغ هو، پر اجل جو آيس، سو پنهنجي قاتل کي پاڻ پنهنجي طرف سڏيائين ته پيل ويجهو اچي ۽ پنهنجو حال بيان ڪري. هو جڏهن ويجهو ٿيو، تڏهن خنجر ڪاغذ مان ڪڍي، اندر مان وڏي آه سان رڙ ڪري، انهيءَ وير واري غصي مان خنجر اهڙو ته زور سان مرزا جي پيٽ ۾ هنيائين جو سندس آنڊا لڙڪي لڏڻ لڳا ۽ صبح جو جيڪا آش (آڇ يا پٽڙي رب) پي آيو هو، سا هيٺ زمين تي هارجي وئي. تڏهن هن مرداڻي مڙس کي، جيڪو وير واريندڙ مڙس مان هو، مرزا جي ماڻهن ذرا ڦونڌا ڪري اڏائي ڇڏيو.

باب چوٿون

مغلن جو دؤر

1. اُترپور واري جنگ

عبدالڪريم "تراب" جو چيل نظم⁽¹⁾

اڪبر بادشاه ملتان ۾ منزل انداز ٿيو ته پيا سڀ صوبا سندس سلامي تي ويا، پر نٿي جو حڪمران مرزا جاني بيگ نه ويو. تنهن تي اڪبر بادشاه، خان خانان کي نٿي تي ڪاهڻ جو حڪم ڏنو. مرزا جاني بيگ به لشڪر وٺي خان خانان سان اُترپور وٽ اچي سامهون ٿيو. مرزا جاني بيگ اعلان ڪيو ته جيڪو سورهيہ دشمن جو سر آڻيندو، تنهن کي انعام ملندو. انهيءَ اعلان تي تمام سخت جنگ لڳي. ٻنهي طرفن جا هزارين سپاهي مارجي ويا، ليڪن فتح ۽ شڪست جو ڪوبه نتيجو ڪونه نڪتو.

ٻئي ڏينهن وري جڏهن لشڪر هڪٻئي جي سامهون آيو، تڏهن تجربڪار خان خانان پهريائين توفن سان حملو ڪيو. پوءِ هاڻين جي قطار سنڌ جي لشڪر تي چاڙهي ۽ ان جي پويان سوارن ۽ پيادن سان حملو ڪيو. مغلن وٽ نه فقط هٿيار ۽ بارودي بي انداز هئا، پر ساڻن لشڪر به ڳاڻيٽي کان ٻاهر هو. نتيجو اهو نڪتو، جو سنڌ جو سمورو سپاه مارجي ويو، تڏهن مرزا جاني بيگ صلح جو جهنڊو ڏيکاري، خان خانان جي آڏو پيش پيو.

خان خانان، مرزا جاني بيگ کي وٺي اڪبري درٻار ۾ پيش ڪيو. پر اُتي مرزا جاني بيگ جي بهادريءَ جي اهڙي تعريف، ڪيائين، جو اڪبر بادشاه سندس خطا معاف ڪري، کيس سڄي سنڌ جو صوبو مقرر ڪيو. ليڪن مرزا جاني بيگ اهو منظور نه ڪيو ۽ پنهنجي پٽ مرزا غازي بيگ جي لاءِ سفارش ڪيائين. سندس اهو عرض قبول پيو ۽ مرزا غازي بيگ سنڌ جو صوبو مقرر ٿيو.

اُترپور واري انهيءَ جنگ جو احوال عبدالڪريم "تراب" پنهنجي نظم ۾ بيان ڪيو آهي، جيڪو هن ريت آهي:

⁽¹⁾ هي نظم ماسٽر محمد صديق ڏهوٽ، وئيل جھڙ موري تعلقي حيدرآباد کان مليو. عبدالڪريم "تراب" پرائمري استاد هو ۽ 1936ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ پهرئين سال جو شاگرد هو.

شهنشہ هندستان جو عالي تبار
 وڏي شان اڪبر هئو تاجدار
 سندس طرف کان خان خانان جوان
 بکر منجهه صوبو هو سو حڪمران.
 ٺٽي ۾ پيو مختار سلطان هو
 حڪمران جاني بيگ ترخان هو.
 اچي پهتو ملتان ۾ اعظم مغل
 نه مرزا ويو تنهن وٽ سلامي مثل
 حڪم خان خانان کي ٿيو جلد تر
 ته مغرور مرزا سان تون جنگ ڪر.
 وڏي فوج بيڙين ۾ ٿي ويئي تيار
 تراريون تفنگ توف پڻ بيشمار
 ٻئي مرد غازي مليا راهه ۾
 ڏٺون چوٽ بيڙين تي درياهه ۾
 ڦٽيا ڪي ماءُ، ڪي لڙهيا آب ۾
 بچيل سڀ هئا قصديءَ تناب ۾
 نتيجو نه ٿيو ڪهڙو فاتح ٿيو
 در گربار لشڪر سڪيءَ تي چڙهيو.
 وڏي جوش سان مرد مرزا دلير
 ڪيو اعلان هي عام تنهن مرد شير:
 "آڻي سر جو دشمن جو انجام آ
 ته پنجاهه گهرن تنهن انعام آ"
 تنهن ملهه ٿئي ٿو هزارين هزار
 وطن دوست بيشڪ هئو جوشدار
 چٽاپٽ چوٽون ڪندي عام جنگ
 سڏيندي ڪڏيندي ترارو تفنگ
 اچي منهن ۾ ميدان اُترپور ويو
 جتي نيٺ قسمت جو فيصل ٿيو.

ڪيائون سڄي رات ٿي انتظار
 سڪيا خون لٽي تن تفنگ و ترار.
 وڏي صبح جو سڀ تياري ٻڌي
 ۽ طرفين ۾ بيقرار ٻڌي
 جاني بيگ سنڌڙي جي سلطان سان
 هئا سنڌي ۽ ترخان تومار سان
 هزارين تفنگ اسڀ هئا بيڪران
 قطارون ٻڌائي ڪنيائين نيشان
 علم تنهنجو اعليٰ هو جنسار سان
 سڄو سُرخ جهوليو ٿي جهمڪار سان
 ترارين تجلا ڏنا برق جيان
 ڏسڻ سان ڏکيا بزدلن جا هٿيان
 چڙهيو گهوٽ گهوڙي به دستار لال
 وڏي جوش جولان جابر جلال
 مغل مرد اڪبر جي سالار ڪي
 تجربو هيو خان سردار ڪي
 هئا آزمودي سان افسر ڪيتر
 وڏا فيل فوجون، بلي! بينظير
 مدد ٿي ملي مرد غازي ڪي جام
 خزانو ۽ باروت لشڪر هٿام
 سڄي فوج فالمر مغل مرد ڪئي
 ٿيا سامهون سورهي صفن ۾ پئي
 رکيل منهن ۾ توبون اول اڪبري
 پٺيان فيل پوءِ هئا مرد لشڪري
 ڪئين راجپوتي هئا افسر جوان
 پٺاڻ ۽ مغل ۽ ترڪ سڀ پهلوان
 علم سبز سونو بلند بي نظير
 وڳا ٿي بگل فوج ۾ ڪئين ڪيتر

حصو فوج جو خان خانان امير
 پکيڙي ڇڏيو ڇو طرف راهگير
 هُشي تي اچي اٽڪيا پهلو
 ٻنهي طرف وارن جا سورهي جوان
 جنبي جوان ويا پاڻ ۾ جوشدار
 ڏسي هوند بيهوش ٿئي هوشدار
 ڦوهارا ڇڏتا خون جا هر طرف
 بَنيا مرد غازي ها تيرن هدف
 سڄو سُرخ ميدان ٿيو خون سان
 کُئا ٿي کُئن جوان هڪٻئي هٿان
 ويو عرش لَٽجي ۽ غوغا ٿيو
 ڪهين کي پتو ڪين ٿي اُت پيو
 دليريءَ سان مرزا ڪئي جنگ واه
 مگر ٿي گهڻي فوج تنهن جي تباهه
 وڪوڙي ويئي فوج تنهن اڪبري
 ته ڪئي بيوفيا بخت تنهن يا وري
 گهڻا شير نر جوش جولان ڪيا
 مگر سڀئي بيسود افراد ٿيا
 ٿي قتل ڪيئن مرد سردار ويس
 ٿيا زخمي ڪيئن کي پڇي ڌار ٿيس
 اچي زور زخمن ڏٺو وير تي
 هٿائي سگهيو ڪين تقدير کي
 ڏسي واهه ٻي نا گهريائين امان
 ڪيائين بلند سبز مصلح نشان.
 امن ٿيو، اچي پيش مرزا پيو
 بلي قدر تنهن خان خانان ڪيو
 ڇڏي تاب ترخان ويو پيش شاه
 سلامي ٿيو لاهي اسلح ڪلاه

جنهين بخت خورشيد تنهن سان ڀلا
 ڀڄن ڪيئن؟ فانوس بي حوصلا
 سفارش ڪئي خان خانان مٺير
 جي بيشڪ مرد مرزا آبي نظير
 بهادر سو عالم ۽ قابل امير
 غريب نواز آهه لائق ڪير
 ٻڌي شاهي شفقت آئي جوش ۾
 نوازيئون تنهن ۾ سرور ڪري پوش ۾
 سڄي سنڌ جو مير صوبو ٿيو
 وليڪن نه مرزا هي منظور ڪيو
 غ، اڙي بيگ فرزند تنهن جو صغير
 سفارش سان تنهن جي ئي آيو امير
 چي: "ڪنهن تان جو قسمت جو پاڇو لهي
 اهو زير ڪيئن بخت پئي جي رهي
 خدا جي سوا يادگيري ڪري
 نه عفت جي سو انتظار ڪري."
 انهيءَ بعد اٺ سال هوسو حيات
 نهان پوءِ ٿيو هو مرد اهلِ ممات
 مانو سڄو هجي آدي مثل خواب
 رهي ڪونه ڪر هت هميشه "تراب".

-----

2. مغلن ۽ چنن جي جنگ⁽¹⁾

چنا، جن جا پيا وڏا پائر: پاڙا، موڙا، بدوا، ليپا ۽ بڊام هئا، تن جي ڪاڇي ۾ حڪومت هئي. مغان جي لشڪر، جيڪو دهليءَ مان چڙهيو هو مٿن چڙهائي ڪئي. ان وقت راءِ ڪنوج جو گهراڻو حڪمران هو، جنهن مان گاديءَ تي راءِ ارجن هو. جڏهن مغلن حملو ڪيو تڏهن راءِ ارجن پنهنجو سپاه گڏ ڪيو. بڊام پاڙي مان پُٺرو بڊامائي وڏو سورهيه هو، پراهو ان وقت ٻاهر ويل هو. ارجن تڏهن پُٺري ڏانهن پنهنجا خاص ايليچي موڪليا، پر اهي پُٺري کي ملي نه سگهيا ۽ موٽي آيا. مغلن ارجن جي قلعي تي حملو ڪيو. قلعي جي ديوار پڇي پئي. ارجن هارايو ۽ مارجي ويو. تڏهن مغل ٻين سان گڏ پُٺري جي سڳي ۽ ماتيچي ماءُ کي به ٻان ڪري وٺي ويا. جڏهن مغلن جو لشڪر روانو ٿيو ته پُٺرو به پنهنجن پنجاه ساٿين سان اچي پهتو. پوءِ هن وٽي جبل جو گهٽ جهليو، ۽ مغلن جي سپاه کي ماريائون. مغلن جي سپه سالار جي گهوڙي کي ترار لڳي ۽ گهوڙو به اڌ ٿيو. اهڙيءَ حالت ۾ مغلن جو اڻ مٽر مٽيو ۽ پُٺري پنهنجي ماءُ، ماتيچي ماءُ ۽ ٻين کي ڇڏايو. چنن جي هن گهرائي ڇرراسي ورهيه حڪومت ڪئي هئي، پر هن حملي کان اڳ هُنن جو پاڻ ۾ نفاق ٿيو. ۽ سندن ڪمزوريءَ سببان مغلن جي لشڪر مٿن حملو ڪيو ۽ سندن حڪومت جي پڇاڻي ٿي.

چَـنـا، مـوڙا، بـدـوا، لـيـپـا ۽ بـڊـام⁽²⁾
 نـيـو، پـارـاڻـا پـريـون، حـيـدر ڪاڇي ڄـام

پـر ڪاڇڙي ڪنڌڙين، آهـن جـي اـمـوت⁽³⁾
 ڪڇو لڳي نه ڪُنوارئين، سندن چنن ڪوت

(1) آڳاٽي لکيل هڪ قلعي ذخيري تان ورتل.

(2) اصل، ائين.

(3) اصل، موت.

ڪونٽر! ڪنڌ ورايو تون ڪئين ٿو پساه
پڻهين جو وير وٺي، ماءُ تئون ڳلا لاه
پلاڙ جهڙي پدمتي، حاضر حقي جي هو
ريڙهي وجهانس پيٽ ۾، مر پيٽ ڦاٽي پوءِ

هائي هن گرانڊڙي، هڙ نائو نه هو⁽¹⁾
اٿي سوڻ ٿڪ پڇنديئي توکي مهڻا ڏيندو⁽²⁾

وڃي بينو (سنڌي لتاڙي) لوڙهي⁽³⁾
دانهين ڏنسي دانهڙي، راءِ ڪنوج ڳري
(ميهي پرڻ) چيرو ڏيو، پيو ونيو بند وڃي⁽⁴⁾
..... سنڌ دليءَ بادشاه
ڪيائين مصلحت من ۾، ڪوٺايائين پاڻ⁽⁵⁾

.....⁽⁶⁾
بدائي پنرو چاڙهي مٺنج امير⁽⁷⁾

سو بدماڻي پٺري ٿو ايلچي هلاهي
بدماڻي پنرو ڪنهن پر ڳالهائي

..... ۾ بدماڻين ايلچي آيو
بدماڻي پٺري تان نه پڇايو سو

(1) گهراندڙي" به پڙهي سگهجي ٿو.

(2) اصل. راءِ.

(3) ڏنگين ۾ ڏنل لفظ صاف ناهن. 'لتاڙي' لشاري' به ٿي سگهي ٿو.

(4) 'چيرو' کي 'جيترو' به پڙهي سگهجي ٿو.

(5) ٿي سگهي ٿو ته، اصل ۾ اهلنظ 'پاءِ' يا 'پهه' هجي.

(6) هت اصل ۾ ڪا سٺ هئي جا لڪندڙ کي وسري وئي.

(7) پهريون لفظ جڏهن ته 'سيدانن'.

پڇاڻا ڪيندين چاڪرين مون کي تيرهن روز ٽپام⁽¹⁾
 نيئي گڏئي سين پُئري، ماڻهو ڪونه مليا

سندو ..... سولت مڱي مال
 ڏياري موڪل پُئرا نه ته وڙهندءِ .....

.....
 .....

پر وڙهه ته لهي مامرو، سُنئي سوپ نه هوءَ
 سنڌان دليءَ بادشاهه، توجو مال ڪٽو

لڳيءَ پير سڏ ٿيو اچي ٻوڙين پيارين⁽²⁾
 ڪنهن ڪنهن کي نه پڇيو، اچي پلاڻيو پريئن⁽³⁾

پڪي ماني هٿ ۾ ٿي ڪاڇي وڃ پلاڻ
 دليءَ ڏئي پلاڻيو وڃي اڳريئن سلطان

دليان ٿي ڏور ٿي، اچي ڏريا مٿي ڍٽ
 پاڻي پخالن ۾، هائين اوڀر هڪٽ
 ڪاڇي ٻنهي ڪنڌئين صبح ڏيندا سَٽ

پڪو ماس پل سرءُ، چڪنن تازا ڪير
 ڏيو ڏيهون سانن جيئن، جيڪي موٽي هليا مير

⁽¹⁾ اصل: 'چاڪري'، پهريون لفظ 'پڇاڻا' به صاف ڪونهي.

⁽²⁾ پورين بن پهرين، ٿاڪ منجهند جو.

⁽³⁾ شايد اصل يرهني 'اچي پلاڻيو پريئن' = پريئن طرف وارا حملي ڪندڙ حڙهي آيا.

راهن تانگهون لڏيون، اچي ڪروڙيا ڪنگهار
رائيون سڪن آن لئي، ٿيون موتي چپين هار
ڳالهون ڳڙه ڳيڙهو ڪري، آئين ميرمَ وجودار

چان ڪ نانگ نيئون نڱيا، مون کي مينهان وسي رات⁽¹⁾
تيئن لڳر ڳيڙي پينر، مور ورائي ڳات

پيڙ سوڙهو، لوڏي گهڻان، ٿو ارجن لڳون ڏي
ٿو پيڙ م ساري پئرو، ٿو واري منجهه وڙهي⁽²⁾

اچ گهرجين هت، بدامائي پئرا
مٿان پڳي پٽ، ويرين واتون لائون

اچ گهرجين تون، بدامائي پئرا
مٿان اچي مون، ويرين واتون لائون

بدامائي پئرا هت گهرجن اچ
ڪوٽ مغلن ماريو، تنهن جي مٿان پڳي پٽ

بينو آهيان پڙ م آءُ به تنهنجي ڏها⁽³⁾
ڪوٽ مغلن ماريو تنهنجو سانجهر پيڙي سڀاءُ

سونهن ڪوٽ ڪلهن تي تنهن ارجن باهيڙيون
بدامائون ڪنوچ گهر منهنجون لکئي نهوڙيون

⁽¹⁾ اصل: "چاڪ نانگ نيئون نڱيا".

⁽²⁾ اصل: 'ساريا ..... داري منجهه ڏڙي'.

⁽³⁾ اصل: آئين. ڏها = ڏاه (؟)

ڪاڇو ارجڻ ڄام جو، ارجڻ ڪاڇي جو ڄام
ڪرُ اُجارِيئِين اڳين جو، ملايئِين پنهنجو نام

جئن نه نيئون پٿرو منهنجو تئن نه سئون ماڳ
ڪورا ..... ٿا، مان چنان ڪندا ڇاڳ

..... پلاڻ
آءُ .....
.....

ڪنن ويڳڻ پئرو، پاٿوڙا پيراس
ايڪ ڏهٽ ڪو ڪئين، گهوڙي رومي ماءُ سندياس

بَئي ٿيون وڃن بانَ ڀر، تنهنجي منهنجي ماءُ
جي مان تن پيڙو ڪرئين، ته پسي منهنجا گهءُ

پنجاه ساڻ پُستري، پهرئين چوٽ ڏنائين⁽¹⁾
تنهن ڀر پنج سو پنجن اڳرا مغل ماريائين

پنجاه ساڻ پُستري، ٻي جا ويڙهه ڏنائين⁽²⁾
تنهن ڀر نَوَ نَوَ سو نَوَ اڳرا پاڪرو ماريائين.

ڪالهه ڇڏيندي ڪاڇڙو، آءُ ٻاٻل ٻانهاس⁽³⁾
جن ٻولي ناهي ٻُجهڻي، ٻاوا پڙ تني پياس⁽⁴⁾

⁽¹⁾ اصل. چوٽ ڏني.

⁽²⁾ اصل. "ٻي جا ڏئين وير".

⁽³⁾ اصل. "ڇڏيندين ڊپانهاس".

⁽⁴⁾ اصل. "پياس".

اچي ڪانڌ پتنگيو، منهنجو وڳن واجهايو
بدامائي پُنري مون کي ڪاهي اُمايو

گهوڙي مٿي گهوٽ، ڪينئن پسان ٿي پُنرو
اسان لکيو لوڙهيو، تون وڙ پاهون موت
راڄائن کي راڻيون گهڻيون، تو ري سڄو ڪوٽ

تو کي پٽ پاتو ڏوڪڻين، راڻي انند نه پاڻو ماڳ⁽¹⁾
تان تان اڄهين نه ٿئي راڻي ڍولي ڇاڳ⁽²⁾

بدامائي پُنرا پٽ پيال پڪليئاس
بور گهوڙي سمنڊ هلڻي، سا نهي نه گريئاس

ماتيجي تو ميهڙو مون کي پلي ڪري ڏنو
آءُ ڪاهي سومغل ماريان، وٺي جو هليو

بدامائي پُنرا پُٽ پانهن ونڱڻيان
وڙهي وڙجي ڇڏيو، اهڙيئن گهڻين گهڻيان

آءُ ڪانڌ ڪسوٽي پايان، ڪا هندي هوڏ
جا وڙهندي ويرئين، سا ئي اڱڻ لوڏ

بدامائي پُنرو جهلي بيٺو سڪند
وجهي مغل گهوڙو، ڪريو اڏ و اڏ⁽³⁾

⁽¹⁾ اصل صورتخطي ۾ 'پٽ' لفظ صاف ناهي. 'پاتو' کان پوءِ جڻ 'بيڏو ڪڻين'. ان بعد 'راڻي پاڻو ماڳ انند'.

⁽²⁾ آخري لفظ ميسارجي ويل پر 'جا' بيٺل آهي، جنهن مان 'ڇاڳ' يا 'ڇاڳ' جو گمان نڪري ٿو.

⁽³⁾ يعني ته جيئن ئي مغل لڪ يا گهٽ ۾ گهوڙو آئي ته ڏک هتي اڏ و اڏ ڪريو ڇڏي.

بدامائي پٺرو جهلي بينن لڪُ
ماري مغل مٿاڪرا، تن جو پورو ڪيائين لڪ

جئن تون ڀلو بڊام، تئن منهنجيون وينتيون توڳري⁽¹⁾
سوار سڀئي تو ماريا، هي پيادا مون سام
ايڪ وينتيون ٿو چوان، تون سڻ سندا چئن چام

جئن تون ڀلو پان، منهنجيون وينتيون توڳري
آءُ ڪاهي سو مغل ماريان، جو منهنجيون پاڻي هليو پان⁽²⁾

ڀلوڙي ڀلو پائرا، مون ڪي ڇڏي نه ويام⁽³⁾
ڇڄيو موتين هار جئن مون ڪي پاسي ڌڙ پيام⁽⁴⁾

چير مَندياس بڊامڻيون ڪَنوج گهر
جنهن ڏيهڙي کان آئيون، سو ڏيه ڪوئن ڪا پرس

نو وڙ وڊيا سس، ڇهه سهري، تي ڏير (سهي)
به پانهين هنيا، ايئن پوري ويهه ٿئي

اُتر ڪونج ڪُڻڪي، آئين پائرا پائيڄاءِ⁽⁵⁾
جنهن پڙ ڪاچو ماڻيو، تنهن پڙ جئن ناه⁽⁶⁾

بڊامائي پٺرا، هٿ گهرجين هير
اچي ويرين ويڙهيا ڪاچي پڪي پار

⁽¹⁾ اصل. تو گهري.

⁽²⁾ اصل. منهنجو.

⁽³⁾ اصل. ڇڏي تان وهيا.

⁽⁴⁾ اصل. جهڄيو.

⁽⁵⁾ اصل. "پائيڄاءِ هان" يا "پائيڄا ڏهان".

⁽⁶⁾ اصل "جئن نه آهي".

ڪَهَنُونِ واتان وِرسِي، ڪَهَنُونِ واتان ڌار
بدامائي پُئرا پٽ ڪاڇي جا ڳهار

اسين کير نيون نِيپَنيون، کير اسان جو پهاڙ⁽¹⁾
چهرو ڪيوسين نه چُلُهَ سِين، اسان ڪٿو ڪين ڪپاه

مَرِ رو ڪُونجي ماڻ ڪر، مَرِ ڪي چوريو هڏ

سڳا سُونِ هٿن ۾، ٿيون سبائين جهل
پرين سنڀاري پيئون، مون ڪي هنجون مٿي ڳل

ڪاڇي جي ڪوٽرن ٿا سور مَيائون ڪن
لامن چڙهيو للها منهنجا ڪارايل ڪڙڪن

ڪاڇي وٺا مينهن، وٺين ڪيا ورگا
ڪر موڙيو ڪانيرئين، منهنجا پهري چنئون پن

هيٺ ته آمان ٻوريا، مٿي پڪي گاج
ڪا هلندي ڪاچڙي، اديون جهڙي تهڙي ڪاچ⁽²⁾

اڄ به تنهنجي ڪونجڙي، آهي پڪين منجهه پچار
سَرِ م سارينئي گهڙو، پيسريون ۽ پار⁽³⁾

وڏي وڳر هيرئين، ٿي چڙهي پين گڏ
ويئي وهامي راتڙي، ڪونج ڪريندي سڏ

(1) اسين کير تي نپيون آهيون، ۽ کير ئي اسان جو پهي م پيل آهي. يا شايد 'کيرنيون' ۽ 'کير' اصل ۾ 'ڪهرنيون' ۽ 'ڪهر' هو. جنهن مان مراد ته اسين 'ڪهرنيون' (ڪيهر گهراڻي جون) آهيون ۽ ڪيهر اسان جو 'پاءُ' آهي.
(2) 'ڪاچ' يا 'ڪاچ'.
(3) اصل. پاڻر.

ڪونج مَ لکين ڪڪَ، ڏِڀُ جنين سين ڏڪيو
ماري ماريءَ لڪ، تنهنجا وڳر هڻي ويڃون ڪيا

سوءِ سيڱڻ، سوءِ بدوي، سوءِ سيار، سوءِ چوٽ⁽¹⁾
ڪوٽر ويهي ڪڙو ڪا ڪيا، چارئي چڱا گهٽ⁽²⁾

نوءِ سوءِ ساھڙ پٽڙين، اسي سوءِ ڪوٽن
ڳڙهه ڳڙهيون سيئي، وڙهيا ريانن⁽³⁾

چنن چوراسي ورهين رڪابان رڪاب⁽⁴⁾
لهي ڪانه سگهجي ڪا بدامائي باڪ

چنن چوراسي ورهين ڪيو اوچل راج
جڏهن پيڻ پاڻ ۾ تڏهن ٿيا توهارين ڪاڇ.

روايت مالڪڏنو فقير جت

پُنري جي پيءُ جو نالو بڏام هو ۽ هو پيءُ جي نالي سان "پُنرو بدامائي" مشهور ٿيو. بڏام کي ٻه زالون هيون: هڪ پنهنجن مان ۽ ٻي مغليائي. هو "ڪاڇي ڪوٽ" جو سردار هو. پُنري جي ماءُ ۽ سندس پهاڄ سهيلي مغليائي پاڻ ۾ نه ٺهيون. بڏام جي مرڻ کان پوءِ پُنري جي مائيجي ماءُ پئي پنهنجن مغلن مائتن ڏانهن نياپا موڪليا. ته اچي "ڪاڇي ڪوٽ" تي قبضو ڪريو ۽ مون کي به وٺي وڃو. پُنري جو پيءُ ارحڻ هو. جڏهن مغلن حملو ڪيو ته پُنرو ٻاهر ڪنهن پاسي ويل هو. ۽ ارحڻ لشڪر سامهون ٿيو. انهيءَ جنگ ۾ ارحڻ واهر لاءِ پُنري کي سڏ ڪيا:

اڄ گهرجين يار، بدامائي پُنرا
ڪاڇي پنهنين پار، ويرين واتون لائون

(1) 'بدوي' اصل صورتخطي "بذوي" (شايد اهو ڪو ٻيو لفظ هجي).

(2) "ڪڙوڪا" يا "ڪڙوڪا".

(3) "ريانن" (اصل ائين لکيل).

(4) چنن جا رڪابن تي رڪاب هئا، يعني هو گهوڙن جا شهسوار حڪمران هئا. اصل صورتخطي "رڪا يا رڪيب".

اڄ گهرجين تون، بدامائي پُئرا
مٿان اچي مون، ويرين واتون لائون

اڄ گهرجين هت، بدامائي پُئرا
ڪاچي پڳي پت، ويرين واتون لائون

مغل پوءِ ارجن کي ماري ڪوٽ فتح ڪري، پٺري جي ماءُ توڙي ماتي جي
ٻنهي تي پاڻ سان وٺي روانا ٿيا. جڏهن پٺري کي ارجن جو پيغام پهتو ته هو
يڪدم تيار ٿيو. پٺري جي گهوڙي جو نالو "پيٿري" هو. اها اڃا وڃيري هئي،
ان جي ماءُ به مغل هئي ويا هئا. پٺري "پيٿري" تي سنج پيو رکي ته هو چنڊي
پئي ڇڏي. تڏهن چيائينس ته:

پيٿري ڳالهه سڃاڻ، پيٿري سنئين پلان
تو ماءُ، مون ماتي جي، پئي وڃن سان

پٺري پوءِ "پيٿري" تي چڙهي وڃي مغلن جي لشڪر کي آڏو ٿيو. ماتي جي
سڃاتس ۽ مغلن کي چيائين ته:

پيٿري مٿي پٺري، مٿس رتي پاڳ
جهلي گهوڙيءَ واڳ، ماري نه وجهوس مڳلا!

مائي ڪا ننڍي هوندي بدام سان پرڻي هئي. مغلن جي ٻولي وسري وئي
هئس ۽ اها ڳالهه سنڌيءَ ۾ ڪيائين جا مغلن کان سمجهي. پوءِ پٺري پاسو
ڏيئي وڃي آڏو جبل جو لڪ جهليو، جنهن مان لنگهندي مغلن ماريائين، ۽
گهوڙي ۽ ماتي جيءَ کي موٽايائين.

بدامائي پٺري بابت سگهڙن وٽ ڳالهه جا مختلف اهڃاڻ ۽ ڳاهون هلندڙ
هيون، ۽ جيڪي اسان کي هن کان اڳ مليون. تن کي ڳالهه سميت لوڪ ادب
سلسلي جي ڪتاب "ڳاهن سان ڳالهيون" ۾ شايع ڪيو آهي⁽¹⁾

3. لُنڊي پاڙي واري جنگ⁽¹⁾

هيءَ جنگ آريسر ۽ راڄڙ قبيلن جي وچ ۾ لڳي. ان وقت سمن جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي. مٿوڙ جي ڍنڍ، ڪپري شهر لڳ، اتي آريسر ويٺل هئا. اتي "جيسرو" ۽ ٻيا تڙ آريسرن جا هئا، ۽ پريان اڳتي چاليهه تڙ راڄڙن جا هئا. وچ واري سيم ۾ بعضي ٻنهي پاسن جو مال اچي گڏبو هو.

هڪ ڏينهن ٻنهي طرفن جا ڌراڙ وڙهيا. راڄڙن جي ڌراڙ ڌڪ هنيو ۽ آريسرن جي پاڙي جو پيچ وڍجي پيو. اهو لنڊو پاڙو مال سان گڏ وٽان تي آيو، ۽ آريسرن جي ڌراڙ اچي دانهن ڏني ۽ سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي. انهيءَ تي وڏيرن چيس ته: "تون جي سمو هجين ها ته هوند ماري وجهينس ها". آريسر سما هئا ۽ پاڻ کي سمن جو وڏو گهر ڪري سمجهندا هئا. راڄڙ، سمي جي اولاد کان ٻاهر هئا. انهيءَ ڪري ڌراڙ کي ائين ويٺ ڏٺائون.

اهو ويٺ سڻي. هي ڌراڙ سنيري ويو. ۽ ٻئي ڏينهن وڃي راڄڙن جي انهيءَ ڌراڙ کي ماريائين جنهن ڌڪ هڻي پاڙو لنڊو ڪيو هو.

راڄڙ قوم گهڻي ۽ طاقتور هئي. ان وقت به راڄڙ جي لڪ ڪهاڙي هئي. راڄڙن کي ڪار لڳي ته آريسرن ڄاڻي وڃي وڌو آهي. سو جنگ جي تياري ڪيائون.

آريسر ٿورا هئا. تن سان ٻيا سما قبيلو مددو ٿيا، پر تڏهن به راڄڙن کان ٿورا هئا. انهيءَ ڪري آريسر ۽ سمن اچي سوڍن کان مدد گهري. جيڪي ان وقت طاقت وارا هئا. سوڍن چيو ته: جيڪڏهن اوهين اسان جا تابع ٿي رهو، ۽ لڳي پڳي اسان سان پيڙا ٿيو ۽ اسان جي اڳواڻي قبول ڪريو، ته پوءِ اوهان سان مدد ڪريون. هنن اها ڳالهه قبول ڪئي.

پوءِ آريسر ۽ سمن، سوڍن جي لشڪر جي مدد سان راڄڙن سان جنگ ڪئي. وڏي جنگ لڳي جنهن ۾ راڄڙن کي هٽايائون. انهيءَ جنگ تان پوءِ ٻهاڪو پيو ته:

"پاڙو پيوڙي يار!"

"پاڙو پيوڙي يار!"

يعني نفاق جو نالو ئي "پاڙو" ٿي ويو.

⁽¹⁾ سگهڙ هوت ڳاهي سمي (عمر اسي سال کن) جي زباني. گوٺ شولو تعلقو ننگر پارڪر ۾ رئيس جيئنڊي خان کوسي طرفان وڏي ڪچهري. م. تاريخ 3 سيپٽمبر 1980ع ۾ قلمبند ڪيل. هوت چيو ته هي وڏي جنگ هئي جنهن جون ڳالهيون اڳ هلندڙن هيون.

2. تڻوت واري جنگ¹¹

ماڙيچن ۽ هوٽي اُنڙ جي جنگ تڻوت جي تڙ تي لڳي جنهن بابت ڪنهن
سگهڙ چيو ته:

اڳي اُنڙ کي چيو هو ماڙيچي مذڪور
سنگ ڍڍي ۾ سال ٿي، جهلي بهڳڻ پور
پاهڻ پائي ۾ ڳري، تڏو جي وير ضرور.

يعني ته: ماڙيچي سامهون اُنڙ کي هيئن چوائي موڪليو ته: "جيڪڏهن ڍڍي
واريءَ حالت ۾ سنگ پيدا ٿئي، ۽ پور جهلي، يا پٿر پائيءَ ۾ ڳري پوي، ته پوءِ
وير ويندو (نه ته قاتل رهندو)".

¹¹ مرحوم سگهڙ صابر شر، ويٺل تعلقو اناوڙو جي زباني قلمبند ڪيل.

3. ٻڌي - ٻاڻي گهٽ واري جنگ⁽¹⁾

مائي "ست - پائي" گڏي، تنهن جو پاڻيجو "قنبر گڏو" لس ٻيلي جي "شاھ غاصي" (فوجي سپھ سالار) جو ڪمائي هو. شاھ غاصي هتان چڙهيو ته ٻرن جي راڄ کي اڏڪو ٿيو. مائي ست - پائي چيو ته: "اوهين اُڪو نه ڪريو، جو منهنجو پاڻيجو قنبر فوج جو ڪمائي آهي ۽ هن راڄ کي ڪابه تڪليف نه رسندي." مگر ائين ٿيو ڪونه، قنبر راڄ کي ڪم نه آيو. هن جنگ بابت تفصيلي بيان "ٻيلاين جا ٻول" ۾ ڇپيل آهي، هتي فقط وڌيڪ مليل بيت ڏنا ويا آهن.

"جاڙاڻي" حون جنگ ۾ لڻيون لوڏون ڪن
 لڻ ڀڳائين لڻيءَ مان، ٿي موت رکيائين من
 ري هٿيارين رس ڪيو، سُنڀڪ ڳاءُ سَٿين⁽²⁾
 اوطاڦين تي اُن جي، آهي رڻ جهڻ ربابن
 اوطاڦين تي اُن جي آهي ڪڻ ڪُن ڪُنڊڙين⁽³⁾
 منهن هو "موتائي" جو، تنهن تي پيا مَرڻا ورا وير وجهن⁽⁴⁾
 "لڻڌو" لاکي سو ٿيو، منجهه ٿوپاڪن⁽⁵⁾

"لڻڌي" ڪورا ڪپڙا، لاکي رڱا ڪيائين
 گوڙ "گنگائي" من ۾، ٿي بوڙيون ڏنائين⁽⁶⁾

(1) وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو 'ٻيلاين جا ٻول' ڇاپو ٻيو، 1972ع، ص 166 - 170.

(2) سُنڀڪ = ٻيرو جاڙائي، ڳا: = واکاڻ (سُنڀڪ جي واکاڻ ستن ۾ آهي).

(3) ڪُنڊڙين = تراڙين.

(4) موتائي = جنگ جو منيه موتائي هئا.

(5) لڻڌو = ٻيرو جوان، ٿوپاڪن = بندوقن.

(6) گنگائي = گنگي جو پٽ.

هويچي پئيرا ٿيا، هر ٿي بيهو کلبائين¹
 هاڻي - مل هڪل سين، ٿي ڪنڊ لودبائين
 ناريان ناريان نه لهان، قلندر ڪنڊن
 سوڍي پائي سوڍ ڪئي، مصري موڱ هيائين²
 چن تن ماريو، "موٽيو" ڪلاهي³.

¹ ٿي بيهو کلبائين = يعني اڃا مهرو ڪونه مٽو هئس.

² هاڻي - مل = هاڻي، جهڙي طاقت وارو.

³ سوڍو = سوڍو ۽ سابون پئي پٽ موٽي جا. اهي پنج - چھ پٿر جنگ م ماريون.

⁴ موٽيو = موٽيو پٽ علي جو.

4. لاشارين جي پڙجن سان جنگ⁽¹⁾

ملڪ ڪرمتي جي ڪچهريءَ ۾ پيرائي احمدائي ڪرمتيءَ چيو ته، "لاشاري اسان جو توڙي جهل آهي". ملڪ کي اها ڳالهه نه وئي. ان ڪچهريءَ ۾ نٿو فقير بنديجو جوڪيو به ويٺو هو، تنهن پيرائي احمدائي کي چيو ته: "لاشاري وڏا لائق، پاڙي پٽيءَ جي ننگ وارا ۽ سورهيه مڙس آهن ۽ ڪرمتين کي ڏکئي وقت ۾ مدد ڪئي هئائون. اهو هن طرح جو جڏهن "پڙجن"، "ڪرمتين" جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو هو، تڏهن لاشاري حب ڍور تي آباد هئا ۽ ڇڊا پاڏا هئا، پر تنهن هوندي به گڏ ٿي، ڪرمتين جي مدد لاءِ چڙهيا ۽ پڙجن کي ماري ڪرمتين جو ويڙو ورتائون."

لاشاري هن پٽ ۾ گهڻو آبڳا وينل هئا. ڪرمتي بعد ۾ ملڪ مير عالي لاشاري جي وقت ۾ آيا.

اهو سمورو احوال نٿو فقير بنديجي جوڪيو، پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو. بيت پوءِ جو چيل آهي ۽ ڳالهه اڳ جي آهي:

تون گلا ڪرين ٿو غازين جي، آهين پيرائڻا پُٺار⁽²⁾
مانجهي موڏا جنگ جا هئا منڏير مڙيادار

لاشارين جي لڄ جا پُڄ ته ڏيئين پار
لاشارين جي لائق جا پُڄ ته ڏيئين پار
ڍنگين رهيا هئا ڍور تي، مانجهي مير متار⁽³⁾
سڀني پڪرين سونهڻا هئا غازي غم گذار
ڪٿي ڏنياسين ڪانه ڪا اهڙي ٺڪرائي ٺهار
پاڙي پرج پنهنجي تي ٿي رکيائون هٿ هزار
هلي آيا حَسب مان ڪي پائين وٽ پار⁽⁴⁾

(1) راري ظاهر محمد موريائي.

(2) پُٺار = مال جي پڇاڙيءَ ۾ هلندڙ هيتي ڍڳي.

(3) ڍنگين = ڍنگ ڍنگ ٿي وينل، ڇڊا پاڏا وينل، ڍور = حب ڍورو.

(4) ڪرمتي هلي آيو لاشاريءَ وٽ ته "پڙجن" اسان جو پاڻي بند ڪيو آهي. تون مدد ڪر.

جهجهيون آڏون اُن سين تي ڪيون سڀت پريي سردار¹
 بحري باز بنديجو چڻي، ويري ڏين نه وار
 ننگ پريا نٿو چڻي، هئا سرها سڀ چمار
 مَرڪي منڏير چڙهيا مٿي جنگ جهونجهار
 چيڙون چڻي پيڻيون بورون بيشمار²
 هلي آيا حب تي، ڪري ڪڻڪ ڪارونپار
 پڙج ماريائون پير سين، ڏنين سوپ ستار³
 اچي ڪنيو لائق لڄ جو، ڪري بَرن مٿان بار
 مير عالي اجهيدار، راهيا راج ملير م

ڪرمي ملڪ کان لاشاري ملڪ مير عالي پڇيو ته: "اوهان ڪهڙي پيڻي
 رهندؤ" تڏهن چيائون ته:

"ملڪ ملير تڏو

ميرين عالي اجهو."

لاشاري قبيلو، ڄام نظام الدين جي وقت ۾ سڀھ سالار دريا خان سان پيڙا
 هئا ۽ نٿي جي آسپاس سونڊن، پير پٺي ۽ ٻين ماڳن تي کين جاگيرون مليل
 هيون. ڪي قبيلو ساڪري، ڪراچي ۽ حب طرف آباد هئا، جن مان پوءِ "مُنڌير"
 قبيلي وارا لاشاري ڪو وقت ڪراچي ۽ حب وري ايراضيءَ ۾ طاقتور هئا. عمر
 خان سندن اڳواڻ هو ۽ گڏاپ لڳ "سونگل" واري سيمر سندس هئي:

سونگل ڏٺي سيگ جو هو عهدي عمر خان
 پڻي ٿو پاڪر، بهرو بنگي خان
 پائر تنهن پيڙا ڪيا، ميران ڏنس مان
 گڏجي چڙهيا گشت تي هندو ڪري حيران
 ساڄهي ڪپ سونڊ جي ڪڍيائون ڪراچي تي کان
 حب ورتئون هٿن سان، ملهه ڏنائون مان
 اهڙي سان ارڪن، هئا طالع وند تخت تي.

1 سردار اسحاق محمد لاشاري.

2 بورون = گهوڙون.

3 بهم = هٿ.

5. برفتن جو گائڻچن ۽ چچرن کان وير وٺڻ

ٻارهين صدي هجريءَ ۾ (مڪليءَ جي جنگ کان اڳ) برفتن جو سردار "دائيد" هو، جو چچر ۾ ويٺل هو، تنهن کي گائڻچن ۽ چچرن ماريو. پوءِ سندس پٽ "ٻڍو" ڳالهه ٻڌي مدد لاءِ ڪرمتي سردار وٽ آيو. ان وقت ابراهيم وڏو ملڪ هو ۽ ڪرمتي جو ان وقت زور هو. ٻڍو اچي ٽڪيو. ڇهه راتيون خدمت چاڪري ۽ مهماني ڪيائونس. سو چيائين ته ملڪ اڃا مون کان خبرون ڪين پڇيون آهن، تڏهن چيائين ته منهنجو هنڌ ملڪ جي ڀر ۾ وجهو. پوءِ اتي ملڪ خبرون پڇيس. چيائين ته: "ٻانهوٽ (ٻانهن جي واسطي) ٿي آيو آهيان. گائڻچا ۽ چچر مون کي چچر ٿا ڇڏائين، مدد لاءِ آيو آهيان." مبارڪ ڪرمتي ان وقت ننگر جي حاڪم وٽ سپهه سالار هو، تنهن کي ملڪ گهراڻي چيو ته: "مون وعدو ڪيو آهي ته گائڻچن ۽ چچرن کي "هڪ بريي" جبل (بارڻ لڳ) لڳ مارائيندس، جو ناحق ٿا ڪن. هاڻي وڃو." مبارڪ پوءِ ٻڍي سان گڏ لشڪر وٺي چڙهيو. آڏو ٻڍي جو سوٽ ماسات ۽ ٻيو ڪو سندس ڳولا ۾ ٿي آيا. مبارڪ پڇيو ته: ڪير؟ چيائين ته: دشمن! تڏهن انهن کي ماريائون ته ٻڍي روئي ڏنو. پڇيائونس ته: ڇو؟ تڏهن چيائين ته عزيز آهن. پر مون چيو ته: پل رت مان تراريون رڳجن. پوءِ ڪرمتين کي هيڪاري جوش آيو ۽ گائڻچن ۽ چچرن کي ماري، "سيري" "ڍاڍر" تان دنگ ڇڏي. بارڻ سڄي برفتن کي وٺي ڏنائون. پوءِ برفتن ڪرمتين کي ڏاڙهيون ڏنيون ته اڳتي اوهان سان گڏوگڏ هوندا سون ۽ اوهان کان جدا نه ٿينداسون.

6. جهوڪ واري جنگ ۽ شاھ عنايت الله¹

صوفيءَ جي شهادت

ڪلهوڙن جي حڪومت واري دؤر ۾ يار محمد جي آخري زماني ۾ صوفي عنايت الله رح جهوڪ واري جي شهادت جو غمناڪ واقعو ٿيو. هن شهادت جو سبب اهو هو ته ان وقت شاھ عنايت جي درس تدريس سبب عوام ۾ سندس مقبوليت وڌي رهي هئي، جنهن ڪري بلڙيءَ جي ساداتن ۽ مقامي زميندارن ۾، جن جا هاري شاھ عنايت جي مريدن ۾ شامل ٿي رهيا هئا، شاھ عنايت خلاف بغض ۽ ناراضگي پيدا ٿي. ان زماني ۾ مير لطف علي خان ٺٽي جو صوبيدار هو. جڏهن بلڙي جي ساداتن، نور محمد بليجي ۽ حمل بن لاکي جت زميندارن، شاھ عنايت جي برخلاف سندس ڪن پريا ته هن سندن چوڻ ۾ اچي حڪم ڏنو، ته صوفي شاھ عنايت ۽ سندس درويشن سان جيئن وڻيو تيئن وڃي فيصلو ڪريو. صوبيدار جي هن حڪم، مخالفن جا حوصلا وڌائي ڇڏيا ۽ انهن شاھ عنايت جي خانقاهه تي حملو ڪري ڏنو. هن حملي ۾ شاھ عنايت جا ڪيترائي پوئلڳ فقير شهيد ٿيا. جڏهن فوتي فقيرن جي وارثن دهليءَ جي حاڪم وٽ دعويٰ ڪئي ته اعليٰ اختيار ۽ وارن کان حڪم پهتو ته انهن بيگناهن جي خون جو معاوضو ڏياريو وڃي. جنهن ڪري قاتلن جون زمينون، مقتول فقيرن جي وارثن جي حوالي ڪيون ويون. حڪومت جي هن فيصلي سبب شاھ عنايت جو وقار اڃا به وڌي ويو. تحفته الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع جي لکڻ موجب: "اڪثر غريب ۽ عام ماڻهو هندستاني عملدارن جي سختيءَ کان ڏاڍا متاثر ٿي چڪا هئا، جنهن ڪري اهي فقيرن جي پناهه ۾ پهتا ۽ انهن وٽ ئي رهڻ لڳا." ان مان ظاهر آهي ته صوفي شاھ عنايت جي خانقاهه غريب هارين ۽ مظلوم ماڻهن لاءِ هڪ پناهگاهه بنجي چڪي هئي.

سن 1128ھ / 1716ع ۾ جڏهن نواب اعظم خان ٺٽي جو صوبيدار بنجي آيو. ته صوفي شاھ عنايت جي مخالفن کي وجهه مليو ۽ وري نواب اعظم خان

¹ هي روايت لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب نمبر 9 واقعاتي بيت ۾ به شامل هي پر جيئن ته هن واقعي جو تعلق سنڌ جي اهم جنگين سان آهي. تنهنڪري هتي به شامل ڪئي وئي آهي

جا ڪن پريائون ته صوفي صاحب حڪومت جي خلاف فقيرن جي هڪ فوج تيار ڪري رهيو آهي. اعظم خان سندس ڳالهين ۾ اچي خاتما ٿي جي پرواري زمين تان معاف ٿيل ڍل جي ٻيهر وصوليءَ جو حڪم ڏنو. صوفي صاحب جواب ڏنو ته: "اهو ظلم آهي، جڏهن ته بادشاهه پاڻ اهي ڍلون معاف ڪيون آهن، ته توهان کي ان وصوليءَ جو ڪو حق ڪونهي." اعظم خان کي هن جواب تي سخت ڪاوڙ آئي ۽ هن دهليءَ جي حڪومت کي لکي موڪليو ته صوفي شاهه عنايت ۽ سندس فقير حڪومت جون دعوائون ڪري رهيا آهن ۽ ڪوبه حڪم نٿا مڃين. حڪومت کيس اختيار ڏنو ته فتني کي ختم ڪيو وڃي، جنهن ڪري اعظم خان سنڌ جي سرڪاري عملدارن، جاگيردارن ۽ زميندارن جي هڪ زبردست لشڪر سان هاڻين ۽ توڻ سميت جهوڪ تي حملو ڪري ڏنو. مقالات الشعراءَ جو مصنف لکي ٿو ته: "اعظم خان هڪ اهڙي فوج تيار ڪري فقيرن تي حملو ڪيو، جا ڳڻپ کان ٻاهر هئي ۽ ماکڙ ۽ ماکوڙين کان به وڏي تعداد ۾ هئي. "سبي" ۽ "ڍاڍر" کان وٺي سمنڊ جي ڪناري تائين سڀئي سرڪاري عملدار ان ۾ شامل هئا. "هن زبردست فوج جي باوجود به اعظم خان فقيرن کي زير ڪري نه سگهيو. آخر هن صلح جو ڪوڙو عهد نامو ڪري، شاهه عنايت کي گرفتار ڪري ورتو ۽ 15- صفر سن 1130ھ مطابق 7- جنوري 1718ع تي کيس شهيد ڪيو ويو. سندس گردن مبارڪ تي جڏهن تلوار جو وارو ڪيو ويو ته پاڻ چار ٽڪيرون بلند ڪري پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون.

صوفي آسورام⁽¹⁾ پنهنجي ڪلام ۾ انهيءَ واقعي جو ذڪر ڪندي چئي ٿو ته: جڏهن اعظم خان جهوڪ کي گهيرو ڪيو ته صوفي شاهه عنايت پنهنجن فقيرن کي روڪيو، ته اهي جنگ نه ڪن، پر جڏهن شهيدن جي لاشن سان ست ڪوهه ڀرجي ويا ته پاڻ کين لاچار ڪاٺ جي تلوار سان وڙهڻ جو حڪم ڏنائين، جنهن مان جنگ ڪرڻ جو نه پر فقط بچاءُ ڪرڻ جو مقصد هو. فقيرن ڪاٺ جي تلوارن سان به ڪيترائي دشمن ماري وڌا، پر آخر خدا جي رضا ائين هئي، جو

آسورام پٽ ڏانڊو مل. وينل هالا پراڻا. ضلعو حيدرآباد. سن 1271ھ / 1854ع ۾ ڄائو. ننڍي هوندي کان وٺي فقيرن جي صحبت ۾ رهندو هو ۽ سندس ڪلام سلوڪن، بيتن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. جن ۾ نبي صلي الله عليه وآله وسلم جي باري ۾ مناجات ۽ انهيءَ قسم جو ٻيو صوفيائي رنگ جو مواد پڻ ملي ٿو. سن 1361ھ / 15 فيبروري 1941ع ۾ هالن پراڻن ۾ گذاري ويو.

شاه عنايت دشمنن جي هٿان شهيد ٿيو. شاعر جي چوڻ موجب ته صوفي شاه عنايت جي هن خون ناحق آخر رنگ لائو ۽ يار محمد ڪلهوڙي جي حڪومت جون پاڙون پٽجي ويون. صوفي آسورام جا چيل بيت هيٺ شامل آهن:

1. ڪلهوڙي ڪاغذ لکيو، وجهي وڃ الله

ان تي پائڻي پاءُ سان، آيو صوفي عنايت الله

سجدي تان ڪوندر ڪُنا، ٿيو وڏو جنگاهه

هوبهو شهادت ٿي، جهڙي حضرت حسين شاه

"آسور" ان قضيي جو الله آهي آگاهه

تنهن واحد کي واه، پاڻ وڻنديون جو ڪري.

2. پاڻ وڻنديون جو ڪري، جيڪا سندس گهر

مڃيون سڀ مٿي تي، صوفي شاه سدر

نه ته هڪل سان هيڪر، هوند ڪلهوڙو ڪٽجي وڃي.

3. ست ڪوهه شهيدن جا، پر جي ٿيا ٿمڻار

ڪاٺ جي تلوار جي، موڪل ملي لاجار

جنهن لشڪر ملعون جو، ماري ڪيو مُردار

صوفين سر نثار، صدقي مرشد تان ڪيا.

4. سر مرشد جو ڌار ڪيو، مُنڪر جي تلوار

دهليءَ تائين سر مبارڪ جي پيئي پوي ڏڌڪار

هيءَ ٿي قيامت، ٿي تڪون تارون تار

ڪلهوڙي جي ڪار، لعنت لاڳ پرائيو.

5. منهن مبارڪ مرشد جو، پسي وزير وريا

عبدالله شاه، حسن علي شاه، مريد مان پريا

قتل کان نه ڏريا، ماري وڌائون مرشد ڪي.

6. بحر جي ڳنڍ جو، پستو لائون

گدام ڳنڍين جو پستو لٿو، ائين اڪيائون

مريدن کي ماڻ ڪرڻ جو ڏس ڏنائون

رضا مڃيائون. سهر تي رب پاڪ جو.

7. سختيون صغيرن تي، ڪيون هڃاري حاڪم
ڪي ڏينهن گيڙو گم ڪيو، ملعوني ماتر
مولا لاڻا غم، وِسيا وِڻاڻ وِنهين جا.
8. وسيا وِڻاڻ وِنهين جا، جيئن هو تيئن ٿيو
"يار محمد" ڪلهوڙي جو، چوڙو لهي ويو
ڏاٽر جو ڏيو، ٻريو ڏينهن قيام سين.
9. وسيا وِڻاڻ وِنهين جا، جيءُ جيءُ جڻيڪار
هر هنڌ ٿيا هُڻڪار، ڪٿوريءَ خوشبوءِ جا.
10. پنهنجا ڪُهاڻي، دشمن پالي، الله پيپرواهه
ڪُڇڻ ڪانهي جاءِ، حق ۽ ناحق جي.
11. سعيو تنهنجي وس ۾، سو ڪڇ نيڪوڪار
حڪم سڀ هاديءَ جو، پڇر اها پڇار
وس تنهنجو ناهه ڪو، "آسو" الله جي اختيار
صاحب جي سرڪار، توبه زاري تون ڪجانءِ.
12. شربت شهادت جو، مَسِنو منجهه ميناج
پيتو جن پريم سان، حاصل ٿين حاج
"آسو" اُن احتياج، لڻا سڀئي لوڪ جا.
13. شربت شهادت سان، مَسَت نه جام جَم
پيتو جن پريم سان، اَلهي ويو الم
سو سدا خوش خورم، "آسو" ٻنهي جهانن ۾.

باب پنجون

ڪلهوڙن جو دؤر

1. ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ مير عبدالله خان جي جنگ

هيءَ جنگ سن 1144ھ / 1731ع ۾ لڳي. جنهن ۾ قلات جو والي مير عبدالله خان مارجي ويو. هن جنگ جون ٽي روايتون هيٺ ڏجن ٿيون:

1. تحفة الكرام جي روايت⁽¹⁾

سن 1142ھ ۾ مراد ڪليري عرف گنجو، سيويءَ تي مقرر ٿيو ۽ گنجاوه جي زميندار قيصر مگسي، محال شورن جي سردار ميرو گواري رند، محال سنيءَ جي سائيس گهرام لاشاريءَ جي اولاد، محال ڪچيءَ جي مالڪ ميرو بلدي، محال پاڳ ناڙيءَ جي زميندارن: هرھڪ مهيان، اميري ۽ لھيا ماڇيءَ ڍاڍر جي مالڪن، بازوئي قوم جي ڪالا خان ۽ ٻين ڪوهستان جي بلوچ زميندارن ۽ ڪنڪانيءَ جي محالدار بهار خان امراڻيءَ کي، جو هر هڪ هزارين لشڪر جو سردار هو، ماري مات ڪري قلات جي خان عبدالله بروهيءَ سان جو پاڻ کي "ڪوهستان جو شهباز" سڏائيندو هو. وڃي هٿ ڳنڍيائين. آخر سن 1143ھ ۾ پنهنجي سرچڙهائي ڪري، گهيري ۽ جنگ سان ڪرتو جو قلعو مبارڪ خان کان ورتائين ۽ لشڪر اڳتي وڌي اسماعيل خان بروهيءَ کي شڪست ڏئي، ڪاڪر بروهيءَ کي قتل ڪري سوڀارو ٿيو. هن واقعي کان پوءِ مير عبدالله خان پنهنجون نياڻيون صاحبزادن کي ڏئي صلح ڪيو. اتفاقاً سال 1144ھ ۾ بروهين جي هڪ قوم عهدشڪني ڪري، فريدآباد جي پرواري ڪاڇي جي زمين کي ڦريو. جنهن تي (ميان) پاڻ پنهنجي سر انتقام وٺڻ جي خاطر وڃي لاڙڪاڻي ۾ منزل انداز ٿيو ۽ نامور سردارن کي امير عبدالله خان سان جنگ ڪرڻ واسطي موڪليائين. جنديهر ۾ - جتي مير عبدالله اڳرائي ڪري آيو هو - ٻنهي ڌرين جو تڪر ٿيو. هو (مير عبدالله) رستم جهڙي جنگ کان پوءِ مارجي ويو ۽ اُٿندي لاءِ بروهين جو زور ٽٽي پيو.

2. جمن چارڻ جي چيل بيتن واري روايت

جمن چارڻ جي بيتن موجب ميان يار محمد ڪلهوڙي سن 1131ھ ۾ وفات ڪئي ۽ ميان نور محمد خدا آباد ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو. ڪڇي ۽ گنداوا جا علائقا ميان يار محمد کي مليل هئا، پر انهن علائقن ۾ قلات جي والي عبدالله خان جي اک هئي ۽ اهي پنهنجي قبضي ۾ ڪرڻ جا وجهه پيو ڳوليندو هو. تنهنڪري ميان نور محمد بروهين جي حملي کي منهن ڏيڻ ۽ ڪڇي ۽ گنداوا جي حفاظت لاءِ مراد گنجي (ڪليري) کي صوبيدار مقرر ڪيو، جنهن وڏي جوانمرديءَ سان آسپاس جي زميندارن کي مطيع ڪيو. پر بروهي وقت بوقت ڪڇي ۽ گنداوا ۾ ڦرلٽ ڪري هليا ويندا هئا. جيئن ته قلات جا خان ۽ ڪلهوڙا هڪٻئي جا طرفدار هئا، تنهن ڪري مراد ڪليري، ميان نور محمد کي اطلاع ڏنو، جنهن بروهين کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ "ڪرت" تي حملو ڪري فتح ڪيو.

عبدالله خان نهايت بهادر هو، هن به هر طرف حملا ڪري فتح حاصل ڪئي هئي. شاه محمد دودئي کي مدد خاطر هن ملتان تي حملو ڪيو ۽ پوءِ ميان نور محمد سان جنگ ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. سندس ارادو هو ته سبي تي حملو ڪري، مراد ڪليريءَ کي ختم ڪجي ۽ پوءِ ڪلهوڙن جي دارالحڪومت خدا آباد تي قبضو ڪري وڃي. انهيءَ ارادي سان عبدالله خان سبيءَ ڏانهن رخ رکيو. سبيءَ جي حاڪم، ميان نور محمد کي اطلاع ڏنو، جنهن شاه بهاري جي سالاريءَ ۾ چاليهه هزار فوج سبي ڏانهن موڪلي ڏني. شاه بهاري کان سواءِ فوج ۾ ٻيا سالار پڻ شامل هئا، مثلاً: ڄام نندو، مير بهرام، مير ڇاڪر، شاه علي، سلطان ڪهاوڙ، خيرو، ڦٽوڇل ۽ دادو، جيڪي ڪلهوڙن جي عهد جا مشهور جرنيل هئا. ميان نور محمد ۽ عبدالله خان جا لشڪر جندپهري وٽ هڪٻئي جي آڻهه سان سامهون ٿيا.

عبدالله خان جڏهن ڏٺو ته سندس فوج تمام ٿوري آهي ۽ ڪلهوڙن جو لشڪر لک جي قريب آهي، تڏهن پنهنجي وزير آخوند محمد صالح کي چيائين ته منهنجا ٽيئي پٽ مون سان گڏ موجود آهن، انهن مان نصير خان ۽ ۽ الناز ننڍڙا آهن، باقي محبت خان وڏو آهي، ان کي وڃي قلات جو حاڪم بنايو. آخوند محمد صالح چيو ته مون کي توهان گڏ جان قربان ڪرڻ وڌيڪ موزون ٿو لڳي، تنهن ڪري آءٌ موني نه ويندس. تنهن تي عبدالله خان پڻ سردارن کي

حڪم ڏنو. مجبور ٿي آخوند محمد صالح، عبدالله خان جي تنهنجي پٽن کي وٺي پوئتي موٽيو ۽ محبت خان کي قلات جي تخت تي وهاريائين. ان بعد جنگ لڳي، جنهن ۾ عبدالله خان جوان مرديءَ سان وڙهندي، پنهنجي سوين ساٿين سان گڏ شهيد ٿيو.

جمن چارڻ جا چيل بيت⁽¹⁾

خوش هئي خدا آباد، خوش هئي خدا يار خان
جنهن جي واري واپرايو ٿي ديس بديستون داد
تان ڪارهن سا ذوالقعد، سن ڪارهن سئو ايڪٽيه وره
تنهن راڻيءَ رحلت ڪئي جو هو بانڪو بخت بنياد
انهيءَ کان اعليٰ ٿيو انهيءَ جو اولاد
سو فرقي فقيرن جي ڪلهن واءِ قواد
ميان نور محمد نامدار هو دل دولهه دلشاد
تنهن ميريءَ سندي ماري پهتو مرد مراد
تنهن وڃي ويهاريو اهڙو ڪاڇي منجهه قواد
جئن ٿري سواڊي صاد، ان تي چوڻيون چورن تي ڪري.
ڪاڻو چئرو چور، اُتئون ڪوناڀو به ڪلهوڙي
تن پڇسي پاڻا چڙيا، پسي ظاهر زور
معلوم ڪيائون مير کي وڃي اها چور پچور
تان ايندئي هل حشام سان، شان وڏي شهزور
مهندين چاڙهي معرڪي تي، جهان جهان پوي جهڪور
تان ڪاڇي کي به ڪڪور، ڏيندئي اهڙي ڏيٺ سان.
ڪي ڏينهن ڪاڇي ماڻهو هئا اهڙا ئي احوال
جي پڇيو بروهي ويا ٿي، منجهئون جور جوال
ٿا اڳيئون خاوند ان جا، سنڪو ڪن سوال
هڪ پوکي اٿئون پانهنجي، پيو آهيون گهڙي عيال
ترس تين کي نه پوي، ان جي اتي حال

تان اهڙا خام خيال، ٻي آڳي هڏ نه آوڙيا.
 هاڻي وجهي وات، جي ڍور پرائي پوک ۾
 تان وهندو تنهن تي وهي ٿو ڪماڻيءَ جو ڪات
 تنهن دزد مڙئي ديس جا ڪيا مارائي مات
 تان ڪڙتي ۽ قلات، ڪليريءَ ڪرڪان ڪيو.
 هاڻي ڪتابت قلات، ڪي ڪليريءَ موڪلي
 تان تو مارايو مستونگ ڪي راوت مَنجهي رات
 تان ات جاليون جبل ڀر تي، جيڪا جات بجات
 اچي مڃو مياڻن جي تَمَن مڙئي تات
 نا هت پئي پريات، ۽ ٿورو هاڪاريون روهر ۾.
 چڪن ٿو لنگهي ڪير، ريڙهو رکي روهر ڏي
 جت چڙهو چُنجهاکا چاڙهڪا، آهي ماڳ مٿاهون مير
 ’چي عبداللہ خان ميريءَ مٿي مٿير
 تان پائي ڏس ڪو پير، تہ پسان پرس پهڙ ۾.
 جر جالارو جت آهي، مڃي پي ماڳ تهين
 پائيءَ کان پڙن جي ماڻهوءَ ڪانهي مت
 جڏهن ايندس حڪم حڪم جو، وهسي مٿي وت
 تان چمڪائي ۾ چت، ڪڍي ماري مٿي مٿي ڪڍي.
 تون پي وڏو ڪج ۾ ويٺو، ڏونگر ڏي پسي ڪري
 توڙي اڏري عبداللہ خان، ڪري پنڪ پڪيڙ
 تان پي سرائي شاهن جا، ڪهي ڪنڌ ئي ڪيڙ
 توڙي ڏونگر ڏاڍوئي گهو، تان پي مردن اڳيئون مين
 جي من ماکيءَ ۾ هوءَ مين، هي ڏينپو اٿئي ڏنگرين.
 هي پڙ، هي پاهڻي، هي ميدان، هي گوءِ
 ڪڏهن ڪوئي ٻڌو، تہ مڙيو ميريءَ جو ڌڻي؟
 مڙس مڙس ڪي مير، ۽ مڙسان مڙس مينهنو
 مڙسان مور نه وسرن، ٿا ورهن سندا وير
 فافيرائي فسوج ۾ پسڻ پئي تنهن پير

تڏهن پسبا پير، ته ڪهڙن ڪوڙيا، ڪن ڪنڀان.
 جان ڪر جيان جند، تان جئري جنگن ڪئون رهان
 مون ڪر ڄاڻن ڄام خان، سرو، ڪاڇو ۽ سنڌ
 ديري ڪيچ قنڌار ڪي، ايل ڪيو آئند
 اصفهان اير گڏهن، هوڏنهن ساڙي هند
 تان راهوڄاڻي، رند، ٿو پنڙ ڪاڻيان پاڻ ڪي.
 چاڪر چڪايون، ٿي بينون بنورن ۾
 تنهن وهايون ويرين سر تي، نامي نڪايون
 اولون جهلي ان جون، ٿي سامون لڪايون
 سي ڦول ٿڪايون، ڪچو ڪئي قلات ۾.
 اتائون اعواني ڪئي، خان خراب ڪيا
 ماڇي مانڪ وڌوان هئا، چاڪر جا به چنا
 بن ڪي هر دم اتي هيو، رين هوندا هان هئا
 تن چيلهن ڪئون، چارڻ چوي، کوليا ڪين ڪنا
 منهن مهمائڻ ڪي، چاڀائون به چنا
 آهي ڌرتي ذات ڏنا، ته پي ناميا نباهي ويا.
 ڏيئي ڪاڇو ڏيهه، هئا چنائيءَ سان چچ
 پير ٻنڌي پاتاريءَ پير، هتي پير وچ
 ٻڌائون ٻولان ڪري، ويري ويري وچ
 تان او لکن مٿي لڄ، تي پرائن پناڻ ٿيا.
 ڏيئي ڪاڇو ڏيهه، آچنن چڱو چوريو
 ٻيڻا ڏيئي بند ۾ جنهن در آيو جهه
 مڙي پچنس سڀ مارڪي، تان آءُ وڙائي ويهه
 ڪنهن پر چڏي ڏيهه، ڪئن آئين ڪا ڳالهه ڪر.
 هير چونڪ چنجه سان، تنهن ٻڌي سڻ لکن
 آءُ آيس تا تنهنجي، پيهي منجهه پکن
 هو جي راڻا راج رکن، سي ارڻان سهن اهڙيون.
 تڏهن چني لک چوهڻ، ان ڏيئي ڏيئي موڪليا

سي ليکي ۾ ليکيا، جي پاهڻ مڪائون پٽ
 اولن اُتي آڻين، سر ٿي ڪيائون سٺ
 سامون سلطانن جون ڪڏهن ڪي وڪيون ٿڪن وٽ
 پڙهت ۾ پانهنجي، تڻو گهڻي وڏي آگهت
 هاڻي اڳيئون ڪير اُپت، جي ڪچو ڪيئي قلات ۾.
 تڏهن ڪير معرڪو مير، پٽر ڪوئي پانهنجا
 اسلح خانو اُپتي، وندي ڏنا وير
 تررت ڏنائين توبچي، تنوري دارون تير
 هليا جنگ، جمن چوي، برسر باسي پير
 تان پروانو ڏي پير، لکيو مرد مراد ڪان.
 چئي: هيءَ صلاح سئين، ته ڪجن وچ وزير
 شرطون منجن شاه سان، فوجان ڪري فقير
 اچي پجنس تئن پهاڙ ۾ جئن منڪر ۽ نڪير
 هاڻي چوائين ڳالهيون چار، مڃج مير مراد چئي.
 جن اصلئون عباسين سان، آڻن ڪي اختيار
 سي تڏهن ڪئون ترڪ ٿيا، وينا ڪين قرار
 نور محمد نامدار ڏي تان نظر ڪري نهار
 ڪيو الله اڳي ڪئون، انساني اُپڪار
 سو عقلمون افلاطون جي، آندو ڪلي اختيار
 تنهن ڪي هيو ڳيو هٿيا، هئا ديمون تنهن دربار
 اچي اڱڻ ٻار، رائر وند ٿي روه مئون.
 هت پي ميان مصلحت لٿي، سڀ سڏي سرڪار
 تنهن وچائي وير لٿي تجويزئون تلوار
 ڪر ڪلي ڪانو ٿو ڪڍي، مرڪي مير ٿي پار
 اٿئون هنونتي جي آچار، ۽ لڄمن جهڙي لڄين.
 تڏهن هت پيڪي پير، هت بهارين بادل ڪيا
 جهنجهڻ پاتي جس لٿي، جهن چڱيري چير
 تنهن چمي ٻڌي چيلهه سان، شرط ڪشي شمير

اُتي ڪنڊس اير، هو جو ڪجي مير مٿان ڪڙو،
 سا ڦرندي هي فلڪ، ڪي ڏينهن ڪارونيار م
 سا ڪاڙهه ڪڙهي ڦلڙوم مئون، پيدا ٿي ٻرنڪ
 سا ڪاري ڪوئل ڪيسمي، لهي نڪي تيغ تلڪ
 ڪنهني قصا بن جي هئي، هويسن هڪ
 مهدين ڄاڻي معرڪي، پڙ تي تهين بلڪ
 ساميان بخشي مهر مئون، شاه ٻڌي بيشڪ
 لالي ڪندي لڪ، جڏهن منهن لڳندي مير جي،
 هو پي ڪري نفي لان ناز، ڪلي چڙهيو قلات ڪئون
 سو اچي عبدالله خان ٿو ايڏي سان اغماز
 جئن مرد مرغابيون پائين ٿو، پاڻ برابر باز
 تنهن ڪڙ تي ڪٽڪ ڪوتي، سڀ ڪيا سرفراز
 هيڏهن پي ڪلن ڦيري ڪڏهن، جئن مڇي مقراض
 جيڪي ساتس سانپرو، سي سڀ يڪدل يڪ انداز
 تان نماشام نماز، دانهيمن ڊوڙي آيو،
 هيڏهن به سڀي سرائين چاڙهيون، سيغان سنگ تراز
 شاه شروع ڪيا سور جا، سنگ سوڀرا ساز
 تن مصلحتي مراد سان، پڇيا برق انداز
 ته ڪو پڙي پيڙائو ٿئي، قلعي ساڻ ڪواز
 تان آڙن جا آواز، سڙي ڪونه سڌ ڪري،
 تڏهن چالاري چاري، چڱن چڱا چاڙهيا
 هڪڙو "جس" جت همت سان، پيو "بخشو" باري
 سي حرف ڳالهائن هڪڙو، اڀا اعتباري
 هڪ شينهن ۽ پيو شينهن، هوا شوقئون شڪاري
 سي ڊوڙي پيا درياهدار، دوسي دوبراري
 تان پيهر گهرڙن ٻار ڪئون، جي وچ هين وراڙي
 سي چاري تي به چڙهي ويا، موٽا تن ماري
 سي اڀا اعتباري، خبرون وٺي خان جسون،

واسون ونسي آتيا، قلعي سندي ڪا.
 ديرو ڏنائون ديمر ڪي، جنگ جا ديهڙ جهل
 سڀي سرائين ڪيا تلوارين تجل
 ڪڙي آندو خان ڪي، اتي ڪنهن اجل
 ڪرمائين ڪجل، پاڙ پاڻ چڀي ويو.
 نوبت ناز نفيل جي، ڌڙيا داڌڙ رنگ
 جوانن ڪئون جر هاريون، نين اڏايون انگ
 اوڻ اتي ان جي، پلٽيا پون پتنگ
 لهريون لحظو لائيو، چاچون چڏن چنگ
 هسنگ وڃن نڪريا، خواهن خواه ختنگ
 راڻن سيجون وڃايون، پائي پوش پلنگ
 ويا چڙهي، ايندا وري، لوڻي لال لنگ
 نمڪ سندي ننگ، وڃي اڙنگ چاڙهيا آڙ م.
 نيل نشانا، مڙجا مصلحت، عظمت جاتي ايهي
 بنبت بڙجس بانگ پڙهي، جت حاجي خان هنديئي
 دليل دليان آندا دل وڃ، دولهه سندي ديهي
 جنگ نماز جوانان نيتي، سنج سواریا سيئي
 مڙني منجهه موسي خان مفلح، ٿيو امام اڳيئي
 تقدير اڳيون تدبير نه حاجت، هن پي چئي ٽڪير ٿيئي
 الصوت چيون السلام چوان، مرڻ تان ملامت ڪيهي
 فرض تراريون، سپرون سنت، نيرن نيت ٺيهي
 اعليٰ ونسي اڏريا اڻيٽل، ويا پنجاهي پيهي
 جن ڪئي اولاجي استعالي، سي ڪئن وقت وڃائن ويهي.
 پڙ م پون پٺاڻ پشنگي، پاڪر آن ڪيون پيلان
 هي پي هئن هنن ڪي، هو پي هئن هيملان
 رهي اتي، رهي رايون چايون، رڻ رايون رت ريلان
 راند رکائي راڌ ڪيلي، رسي وڃ رهيلان
 نايو ڪهي نديون ماچي، توفسي ڪري تفيلان

لوهو لحر ليٿيو لٿ پٽ، اَلٿ پلن البيلان
 سنگراسي سلطان اڙائين، اتي ڪري ايلان
 بيني مول نه بڪتر پانيو، نايون ناک رميلان
 بان نشان ڪرارو ڄاڻي، سنڪ هڻي ڪري سرسيلان
 هو پي هن وچ ڪرن هميلان، هي پي هڻن هميلان
 ڪڍو ڪڍو ۽ آڻڻ آڙهه، بڪتر پائڻ بيلان
 ڪليا گل گدين تي ايون، جيون رنگ لايون رابيلان
 جن وي کاڌو نمڪ نور نورل جو، سي ڪئن وقت وڃائن ويهي ويلان
 هردي طرفين تار پڪارون، ڦرون منجن ڦليلان
 گهوڙي گنگ نقاري باجن، گهوڙي گرز گليلان.
 آڪي شاه مراد فقير، چڙهو ته جلوا چايون
 توڪل علي الله پڙهي ڪر پير رڪابين پايون
 عربي اسپ، عراقي، بلخي، نيلانچ نچايون
 بازي خيل، براق، برنجا، بور، بليل بچايون
 ڪڻ ڪميت، ڪاچي ۽ ڪرڙا، تتي ترنگ تپايون
 ديمن ساڻ ڌاريون درجن، ديس بديس دپايون
 جاءِ بجاءِ، هندين هند هوڪا، گانءِ بگانءِ گهمايون
 ڪونه ڇڏيو ڪوريڪ قريشي، ڏونگر ڏيهه ڏنايون
 جيڪو ملڪ مواس ميان جو، تنهن کي ته مچايون
 قلات قنڌار ڪلهوڙي روهي، ڦڙتيءَ ساڻ ڦيرايون
 ڪهين قصابين ڪاچو رنو، پرانهيءَ پرچايون
 مهير تاري، نيزا ماري، ريزا رنگ رچايون.
 آڪي شاه مراد فقير، چڙهو ته جلوا چايون
 سرس ٻڌا سريچ سرائين، سونهري سريايون
 شدان شالان ۽ شلوارون، سرخ سفيتان سايون
 ڪيمخابون ڪرناڪ چيتو، ڪسم و ڪل بلايون
 بنارسي بجواريون بيسرم، بانڪن سر بنايون
 آسا وريون اورنگزيبون، اڻ - ڪاتيون آڻايون

گجراتيون گل بدنئون گنديون، گهه گهه گر سبتايون
 هال رتيون هالار هويزون، تن سرس جليون سرخايون
 بوندي ديس بنگالي بسميون، بنسدي بشر پرايون
 عطر كارا، الاچيا اطلس، سوسيون سرس سوايون
 ململ خاص مگيسي مشرف، تن کي موافق مغزيون لايون
 سانگان سيفان سپران سونهن، سيکان ست کمايون
 زري تنرا زر پيچ زواهر، زر بفون زيبايون
 موتيدار مکلف موزا، پهري مهرا پايون
 زرهيت زيب جواهر جهال، جوڙ رقيب جايون
 خان آيو خرخسي اتي، جوڙي جنگ مچايون.
 اڪي شاه مراد فقير، چڙهو ته جلوا چايون
 کولاچي، کوشڪ، کليري، کليا، قلعي کوٽ کڏايون
 سهر، سيال، سنديلا، ساوڻ، ساڻ سهاڳ سڏايون
 ڏيرا، ڏهر، ڏهوت ۽ ڏونگر، ڏرن ڏرکايون
 موهل، منگي، مهر، ماچي، مرڪنڊ پي مرکايون
 ابڙا ۽ اتوال اڪابر، اٿن لڳي آزمايون
 بلدي، بهر، بلوچ، بدائي، بيمت، مير بنايون
 گرمائي، گوبانگ ۽ گهلو، گجرت گهرايون
 اسير، اوڻ، اُنڙ، اوڍاڻان، عمراڻي، اڻايون
 پٽي، پُٽا، پٽڙ، پاڳت، پيڏا، بيگ، پرايون
 کوٽڻ، کهڙ، کواسو، کچل، خواجه منجهه گوايون
 لاشاري، لانگاهه ۽ ليکي، لاکا کن لڙايون
 راوسر ۽ سرکاڻي، سامتيا، سينن کن سوايون
 کيمتيا، کورکچي ۽ کچرا، کيرن کرڳ لڳايون
 کيڙ، کڙ، کهاوڙ، کوکر، کوسا خان کيڏايون
 پنجوٽا، پريسڻ، پتافي، واهن وک وڌايون
 جهنجهڙ، جت، جمالي، جوا، جج اچن جهڙ. لايون
 جانوري، جور، جتوئي، جنگي جوان رکن جلدايون

ويٽ، وٽس، ونداه ۽ وڪا، ويٽن سان ويڙهايون
 سي هٽن هٿيار، تڪار ٿئي ٿي. هڪا هٿين هلايون
 پيا اٽڪت اُڙد عباسي اينتل. دوس اچن درجا يون
 تان ڏان ڏان ڪري دما ما شاهي، وير پڇي وٽايون
 اکن سچ صريح سڀيئي، هر ڪا راهه رکايون؛
 تان خان پنا تون چويٽ ڪيلين، اُتي جو فوجان آيون
 انهي ويل امالڪ اُٿيو، پهريون پوش پٽايون
 غيبتائ ڪي گهوڙا جوڙا، بخشي پير پلايون
 ساڻس جي سرواڻ سڀيئي، سمڪي سنگ سڏايون.
 زرهه، زري، زربفت، زواهر زينت سان زيڀايون
 زري تارا، زربفتون پيچون، بيگي بيگ بڙايون
 چڙهيو لانگ ورائي گهوڙي، خان ڪلامان ڪايون
 سو اُبتيون سبتيون گبتيون ڦيري، ڪڙ قلعي تي ڪاهيون
 هيڏهن پي سال سرائين سيفان جوڙيون ڪاندي ڪا ڪٿايون
 ڪيري ان سلطان جزائون، جامڪيون جفت جڳايون
 شاهو مير، مراد سندنيلو، شتر نلو شت گايون
 بعضي دوڳ اڏارن بازو، بعضي باد هوايون
 گرج اندر ڏسن جي گورا، رڻ ڪيون رت رلايون
 رنگم لڳي، رينگڻ لڳا، جهرڪن جهيڪر جايون
 ڏيون گات، گهمندا اچن هوريان قدم هلايون
 مارجا جوڙي مرڪي ماچن، اُٿي منجهه اڙايون
 دو طرفين بينا دل بادل، پٽر بازار بنايون
 پلٽي - باز پناڻ پيشنگي، شاهي شور چتايون
 پٽر بانڪا، پاڻوٽ بروهي، بڙڪن پيڏ پڙايون
 اچن عبدالله سان اينتل، شرطون شاه پڄايون
 شاه چڙهيو، شمشيرون ڪليون، لحطي ضر لڙايون
 سي ٽهڪن، سهڪن، ڪهڪن ڪوهون، چهڪن چار منڀايون
 پس وري سام وجهندا واڳون، وڃن وڃ وڌايون

جتي چڙن چيرن جا چمڪارا، ڪهڪن اُت ڦرنايون
 زابر زنگ، زبرجا زنگي، راه چڱيون ڪن رايون
 ڪوٺر ڪرنگهه ڪرندا اچن، ڪوپر ڪرنگهه ڪرايون
 تتي تودهه مٿي تالپرن جو، ڪن نڪورا نايون
 نندو ڄام نوائي نيلا، نيزن سان نرنايون
 سنگراسي سلطان آڙائي، سورھ ڪيون سرسايون
 موڙيون مل ميڙا منجي، تيغن سان ترسايون
 هاڪي هو تيغن ڪي هيرو، پهچي هول هٽايون
 خيلي ڪيرو، آڻن اُيرو، درئي دل دهايون
 جڪڙي جوان جلوڪي جوئي، لوھو سان لٽڪايون
 لڳي لوھ لڏين لغاري، لڏن لوھ لڪايون
 شاهلي مير، ڪيلي ڪانوتو، ڪنهن سان مٽ مٽايون
 جروار ۽ ٻيا جڪرا جوڏي، تن سان جوڙي جٽ جاڳايون
 چيلهن ۾ شمشيرون حنڇڙا، واهن وهند وڌايون
 چنڙ ۽ ٻيا چانڊيا چنڇي، چوڪن چوڄ اڙايون
 هٿ مهائڻ ماهه ملائن، رڻ مهائڻ رايون
 ڪر ڪنيون ڪر قلعي پيچن، ڳوريون ڳاٽ واريون
 ڪني سندا ڪئنتل اچن، ڪني سنديون ڪايون
 روھ رڦوليون پٽن راڻيون، دروازن تي دايون
 ڪوليرو وار گهگهيرون جهولن، پوين ڪر ويلايون
 روهين روھ بروهين پنڻ، واويلاجون وايون
 دارون ڏند اندارو درجن، رڌ وڙهي ڪن رايون
 آون جاون رانون رکين، ڪرنگها قلم ڪرايون
 شير اچن دلڙير دلن جا، اعليٰ نام الايون
 واڳهه جتي وريام وڙهن، تت هتن هزارن ۾ هٿ لايون
 اوئس جي آڙاهه آڙن جا، مڃن آلا عرش اٿايون
 آلن منجهه امالڪ پون، پورا پاڻ پڇايون
 خو لڱن تي تن جي ڪلي، باغ اناري جو به بنايون

سي ات ڪين وڍن واه وهاڏن. ڪوميون هٿن سي ڪڙڪايون
 وڪاوير اچن تن وڙهندا، ڏک، پڪلي دستا لايون
 دستن منجهه دودستون هٿن، پيچي پيچين کي به پڇايون
 احد اچن اولارا ڏيندا، لهس وجهن لڪ لايون
 لاهيون لاه اتي پڻ لٿن، پرس وجهن تن پڙ ملهائون
 هڳيون هڪٻئي کي هٿن، ڪن سورھ سنگراسي سرسايون
 سرسي وڪ تني جي ثابت، راوت ريلي رت وهايون
 مٿم مار اُتائين مٿ کي، رڪ بادل جان ڪن برسايون
 اچن ڌڙ ڌڙن ۾ پوندا، تهڊل تير تپايون
 آڪي شاھ مراد فقير، چڙهو ته جلوا چايون.
 هو پي زهوان زهر پرائي زهري، جلد آيو جبلاتي
 تنهن سان پٽ پائتيا هئا پاڻ پڙا، جيهل بان جماتي
 تنهن سان ڪومون رومون ڪار غلامي، وڏي وهاتي
 سو ڄمدر سوني، سمندر سندلڪ، سيگن ڏول سجاتي
 بعضي ڦه ڦه ڦيهه وجهي ڦهڪارو، بعضي چپ چپاتي
 وهواه وهه وهائي وهڻي، واه ڙي وليداد ولاتي
 هول ڪنگول ڪيس ڪر ماڻن، چوهون چنس چاتي
 بانڪي تيغ پڙائي بانڪي، باقي ڪنڌ ڪٽارو ڪاتي
 تان پي ريءَ پروانن ڪهڙو پائي جهڙگ ترارن ۾ جهاتي
 هٿ سرائين سيفان سونهن، گجميري گجراتي
 درجن دوهه ماريو ديرايون، دور چڱي هرڌاتي
 تني مرچني مرڙاڻي مليس، آڻن جا اوقاتي
 اڳيون اسماعل اينٽل خان آيو، ڦيريندو فولاتي
 ڪٽي سوپ سرائين يارو، ماري اهڙو ڪونڌ ڦلاتي
 پڙهو ڪلمون مسلمانو، محمد جا صلواتي.
 نگهب ٻئي پار ڏي، نگهب اوس نه پاس
 سمنڊ سوني ساز سان، هزارن هيلاس
 جهنڊا آيا جهولندا، علم - طوق اڪاس

بـِـزَن بـِـزَن بـِـهـاـدـرـو، اـهـي اـلـاَ اُتـاس
 اَڙَن مِ اڳيئون تياس، ان ڪلمي پاس
 هڪڙو گهوڙو ڏي گهات سان، پيو بختارو پاس
 دادوئي دو دستو ڪري، ڪڳ مٿئون ڪوڙياس
 مصرين منهن مڙيا، پر نه منهن موڙياس
 نيزا، نوڪان، ناوڪان، رڻ رڻ منجهه رتياس
 تانھه ڳچڙيءَ ڳتياس، سھرا سڦيلان ڪري.

3. جلال ڪٿي ۽ جمن چارڻ جا بيت⁽¹⁾

روايت آهي ته قلات جي والي مير عبدالله خان جي وقت ۾ ڪيچي ۾ ڪنهن سنڌي ماڻهوءَ هڪڙي بروھڻ بيوهه زال کان هڪڙو بکر ڪسي ورتو. اها بيوهه عبدالله خان وٽ فريادي آئي. عبدالله خان اُن عورت کي بکر جي بجاءِ ست ڏڻ ڏيڻا ڪيا، پر بروھڻ زال چيو ته مان سنڌ ۾ وعدو ڪري آئي آهيان ته جيڪر عبدالله خان جيئرو هوندو ته ست دفعا ڪچو هٿائينديس. تنهن تي عبدالله خان خاموش ٿي ويو. چند ڏينهن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن پنهنجي امراڻن کي درٻار ۾ جمع ڪري، مشورو ورتائين ته هن بيوهه بروھڻ جو بکر منهنجي ڇاٽيءَ تي ٿو ٽپي، اوهان جي ڇا صلاح آهي؟ بروهي اميرن سندس راءِ تي اتفاق ڪيو ته بروھڻ جي زبان کي پاڻي ڏجي. پوءِ عبدالله خان ڇهه دفعا سنڌ هڻي آندي. سنڌ جا ڪلهوڙا حاڪم شڪست کائي عاجز ٿيا، نيٺ شاھ بهارو نالي هڪ سيد جي ڪمان هيٺ ساري سنڌ جمع ڪري، مقابلي جي واسطي موڪليائون. ڪلهوڙن جي انهيءَ حملي جي وقت اڪثر بروهي لشڪر واپس جبل ڏانهن موٽي ويل هو. ٿورن سوارن سان عبدالله خان ڪيچي ۾ رهيل هو، جو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي لشڪر حملو ڪري، عبدالله خان کي سندس همراهن سميت قتل ڪيو. سنڌ جو لشڪر بي حساب هو، تنهن ڪري هي ٿورڙا ماڻهو وڃ لشڪر ۾ لوڻ پاڻيءَ وانگر ٿي ويا. عبدالله خان جي لاش جو ڪو پتو نه پيو، تنهن ڪري سنڌ جي لشڪر تي تشویش ۽ هراس باقي رهيو. چون ٿا ته ڪنهن خدا رسیده فقير درويش جي عبدالله خان کي دعا هئي ته تنهنجي مرڻ کان بعد به ٻارهن

⁽¹⁾ هي بيت (1) سگهڙ حاجي اسماعيل بنديجو ڪرمي (2) محمد امين بوتاڻي، رينل گورنر ٿر و قلعو، لس پيلو ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي قلمي ذخيري مان ورتل آهن.

سهيئا دشمنن تان خوف نه ويندو. هيءَ ڳالهه به چوڻ ۾ اچي ٿي ته عبدالله خان بولائي شڪل جو هو. سندس سڀني عضون تي وڏا وار هئا، تنهن ڪري سڄي بدن جي وارن ۾ سڄي مٿي ڳٽائي ڇڏيا هئائين. پائنجي تو ته وڃ لشڪر ۾ قتل ٿيڻ تي سندس اعضا موتين جي لالچ ڪري، سپاهي وڌي ڪڍي ويا. تنهن ڪري سندس لاس هٿ نه آيو ۽ هڪڙو سال دشمن هراسان رهيا، ڇاڪاڻ ته سڀڪو حيران رهيو ۽ پڪ نه پئي ٿي ته عبدالله خان شهيد ٿي ويو يا پڇي پئي ڪنهن پاسي هليو ويو. جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه تي ان وقت وڏن شاعرن جمن چارڻ ۽ جلال ڪٽي جو پاڻ ۾ مناظرو ٿيو.

جلال ڪٽي چيو ته عبدالله خان جنگ جي ميدان مان پڇي پئي پاسي نڪري ويو، پر جمن چارڻ جواب ڏنو ته عبدالله خان جهڙي سورهيه لاءِ جنگ جي پڙ کان پٿرو ٿيڻ ناممڪن آهي. مختلف سگهڙن کان مليل اهي بيت هن بعد شامل آهن.

جلال ڪٽيءَ جو سوال جمن چارڻ کي:

مير ويهسي ميدان ۾، ڌاريائين ڌارو
جيئن ڌاريائين ٿيئن نه ڌريو، پيو پئون پاسارو
بازي بهارو، شاه ڪٽي ويو شير ڪئون.

مير ويهسي ميدان ۾، چئو پڙ چٽائي
ڪيليا خان ڪٽي چوي، ڪي بهارن بولائي
جيئن ڌاريائين ٿيئن نه ڌريو، ويو ڪئن ڪٽائي
بازي بتلائي، شاه ڪٽي ويو شير ڪئون.

ڪرتي ناهه قلات ۾، نه سو ميريءَ ۾ مير
ڦيٽ نه سائين فوج جي، جيڪس ديمين ڪيو دلگير
ڪين ڦيري ٿيو فقير، يا ويو دانهين دليءَ تي.

جمن چارڻ جو جواب:

نڪي ويو دانهين دليءَ تي، نڪي اڏاڻو آڪاس
لڳي جنگ جمن چوي، ڌريو مورچل مٿاس
دادو ددستيون ڪري، هٿو بختيارو پاتاس

اهدي الهداد سين. جڏهن اچي جوان جُتاس⁽¹⁾
 مُنهن گهندي، چپ وات ۾، هٿيارن هٿاس
 ڪلنگي جا ڪپار جي، سا جنوهر سان جُتاس
 موزا جي پيرن جا، مهربن سان مڙهياس
 سمنڊ سوني ساز سين، هزارن هياس
 جهنڊا جهلندا آيا، علم طوق اڳياس
 ڪنڌ ڪرنگر ڪپراتي، ڪرماڻين ڪٿياس
 ڪپ ڪاتيون، ڪٽاريون، رمر رمر منجهه رتياس
 ”بزن بزن“ ڪيو بهادرين، اهو آلاپ اتاس
 گجهڙين گُتاس، سهرا سفيديون ڪري.

مير ميريءَ کون چڙيو، جڏهن بروهي پڙڪي
 خاشي خلوت خان سان، تنهنجو تَرَڪي
 وڌ ڦڙو واکا ڪري، سهسبن وانگر سرڪي
 جوانن سنڌي جان تان، رُڪ ڏني رڙڪي
 آيا ڏوڏو ڪار ۾، تڏهن لهڙو پيا لڙڪي
 جڏهن مير ماريو مرڪي، تڏهن لٿو ڪوچ قلات تان.

جيئن پهون پيلين پٽ ڪي، ٿرن جيئن ٿيلي⁽²⁾
 تيئن آيا مير عبدالله خان ڪي، روئ وانگر ريلي
 سارنگ سرائين جا، مٿس ويا ميلي
 تن پڙ هڻي ڪيو پڌرو، زخمن سين زيلي
 پيلاڙن پيلي، لائس تو ترار سين.

اولهه سج اوڀر ٿئي، اوڀر ٿئي اولهه
 بکيو شينهن گاهه چري، لهي هيٺ هُما

⁽¹⁾ بي پڙهتي: عهدن جا اڙڪي ۾ منجهئون ڪڳ ڪتاس.
⁽²⁾ ي روان: نون ڪيلي پٽ ڪي. ٿرن جيئن ٿيلي.

وچ کڙڪو ڪري، جڏهن وڃي تحت الشراءِ
تڏهن مير عبدالله، پڙ ڪئون پنيرو ٿئي.

گنگا جمنالتي وهي، نديءَ وهي نه نير
ڪلبي رت نه ڏئي، ڏڏي نه ڏئي ڪير
دان ڌرتياڻي نه ڪري، ستي پڃي سِير⁽¹⁾
تڏهن عبدالله خان امير، پڙ ڪئون پنيرو ٿئي.

گنگا جمنالتي وهي، چل چلي آسمان
قطب تارو اپ مان جڏهن ٿڙڪي ڇڏي ٿان
بيديو پالڪ ٿئي، نئين جوين جوان
تڏهن مير عبدالله خان، پڙ ڪئون پنيرو ٿئي.

(1) ٻي روايت: ٻيڙي جر تي نه هلي، ستي پڃي سِير

2. جنگو خان جمالي ۽ بُلي بدائيءَ جي جنگ

ڪاڇي جي کوسن جو هڪ پاڙو بدائيءَ جنهن ۾ بُلُو بدائي ساماڻو، جو لوڙهيون هڻندو هو. ٻه شاهائي ماريائين، جن جون مايون جنگو خان جمالي وٽ دانهين ويون. جنگو خان کوسن ۽ جمالين جو لشڪر وٺي، اوچتو بُلي بدائي تي حملو ڪيو. بُلُو بدائي، سندس ڀائر ۽ دوست سائينداد نوحائي لشڪر سان مقابلو ڪندي مارجي ويا.

انهيءَ واقعي تي ڇهه روايتون شامل ڪيون ويون آهن، جن مان ٽي روايتون نثر ۾ ۽ ٽي روايتون بيتن ۾ آهن. انهن روايتن جا راوي لس ٻيلي ڪوهستان ۽ ساڪري جا مشهور سگهڙ (محمد امين پوٽائي، حاميد خان رند ۽ ڪيٿا خان) ۽ جوهيءَ جو داناءُ سگهڙ نبي بخش لُنڊ آهن.

روايت

بُلُو ۽ علي خان، ٻئي پٽ عرضي جا هئا. بُلُو وڏو بهادر شخص هو. بُلي هڪڙي جهيڙي ۾ راڌو ۽ روات خان ٻه شاهائي ماري. انهن جون مايون ويون جنگو خان جماليءَ وٽ ته اسان کي وير وٺي ڏي. جنگو خان هاڻوڪار ڪئي. جڏهن بُلي اها خبر ٻڌي، تڏهن چيائين ته: جنگو، شاهائين لاءِ چيلهه ٻڌي آهي، ۽ بيت چوائي موڪليائين ته:

آ جنگو جنگ تي، مان پهرو پسي راڻو ڏيانءِ
تسُرڪن ۽ ترارين جا، توکي چڪايان ساءِ
انهيءَ تڙ مٿاءِ، ساڻ نه نيندين سنرو.

تنهن تي جنگو جواب موڪليو ته:

بُلا! ساڻ به نيندو سانءِ سنرو، انهيءَ تڙ مٿان تاري
منهنجو سرُ صدقو لڄن تشون، آيون پيهي اوتاري
هاڻي مهاڻن ماري، وٺندو سانءِ رت راڌي رات خان جو.

پوءِ جنگو لشڪر گڏ ڪري، بُلي تي چڙهائيءَ جي تياري شروع ڪئي، جمالي ۽ بروهي وغيره گڏ ڪري لشڪر ٺاهيائين. ڪنڀيرو لُنڊ به انهن ۾ شامل هو. حملي واري رات جڏهن سڄيون پڄاڻيون، تڏهن جنگو چيو ته:

هڪڙو ڀاڱو وڌيڪ ٺاهجو، جو جيڪو بلي سان انگ ۾ مٿ ٿئي، سو پنهنجي پتي ۽ اهو حصو کائي. جمالين ۽ بروهين اهو حصو نه کاڌو، باقي لنڊ اهو حصو کائي ويو. ٻئي ڏينهن جنگو لشڪر سميت، بلي کي ٻڌائڻ کان سواءِ ڪاهي اچي مٿس ڪڙڪيو، پر پنهنجي لشڪر کي چيائين ته: بلي وٽس لشڪر ڪونهي، ان ڪري بندوقون نه هڻجئو. باقي ترارين سان جنگ ڪجئو. ڪنڀيرو لنڊ، جنهن بلي سان مٿ ٿيڻ جو اعلان ڪيو هو، سو بلي سان سامهون ٿيو.

آيو لنڊ لُرڙيون ڪندو، جنهن ڪنوڻ ڪينواڻي
بيهڻ بلي نه ڏنس، ويس ڪني سان ڪائي
سرسی سائينداد ڪئي، جنهن ڪنڊي ڪڙڪائي.

سائينداد نوحائي، بلي جو دوست هو. لنڊ کي هڪ ڏک بلي هنيو، وره جو ٻيو ڏک سائينداد هنيو ته لنڊ چار ٽڪر ٿي پيو. انهي تي جنگو جي ماڻهن کيس چيو ته: هاڻي پڇڻ پيئي ڪانهي، تنهنڪري جي چوين ته بندوقون هڻون، باقي تزار جي جاءِ ڪانهي، تڏهن جنگو چين ته: انهيءَ ۾ ناموس ڪانه ٿيندو. ڇو ته هو مڙس آهن ئي فقط ٿي. اهي ٿي جڻا هئا: بلو، سندس ڀاءُ علي خان ۽ ٿيو هو بلي جو دوست سائينداد نوحائي.

جمالي هر وقت پيا ڪوشش ڪندا هئا ته ڪنهن نموني سان بلي خان جون منهنون هڻن، ڇو ته گهڻو ڪري مينهنون سڃيون پيون چرنديون هيون.

جمالين سنڌي راڄ ۾ ڪا جا چورپچور
آيا چاچي چامر بلي جا، سڃا ڇڏ هر ڀور
مينهنون چرن مور، مانجهي مير بلي جون

احدي پت عرضي جا، سڀ سياڻا شينهن
هڪڙو شوق شڪار جو، ٻيو گهمڻ راتان ڏينهن
بلي خان بنيءَ تي، مهند وسايا مينهن.

بلي جي ڀائرن جي ڪندو ڪانه ڪچي
نوحائي ننگ ني اچي بيٺو مرد مچي

لوهو لیتِي لال ٿيا، جيئن ڪهنبي لاک رڄي
پوءِ جن جي ساک سڄي، سي مري مور شهيد ٿيا

محمد امين پوتائيءَ واري روايت

براد بنديجي بروهي، کوسن جو خون ڪيو. اهو وڃي بروهين جي ڪجرائي پاڙي جي وڏيرن ڄاڪر. غلام علي ۽ بکر وٽ سهڙيو. کوسن چوائي موڪليو. ته: براد اوهان وٽ آهي سونهيو. باقي جي اسان ڏانهن آيو ته مارينداسونس. پوءِ وڏيرن براد کي ان سوڌ لاءِ سنڌ ڏانهن موڪليو. اها خبر کوسن کي پيئي، سي اڳ جهلي وينا. براد ان ۽ پيو سامان سوڌي موٽيو پئي ته کوسن حملو ڪري ماري ڇڏيس ۽ سمورو سامان بکر ۽ غلام علي ڏي ڏياري موڪليائون. حمر نالي لنگهيو. براد جو يار هو، سو خراسان ڏانهن ويل هو، اهو خراسان کان مونيءَ جڏهن ٻڌائين ته براد کي کوسن ماري ڇڏيو آهي، تڏهن چيائين ته: بکر ۽ غلام علي، ڪجهه ڪونه ڪيو. ان کان پوءِ حمر انهن وٽ ويو ۽ کين چيائين ته: اوهان ڪجهه ڪونه ڪيو. باقي آءُ اوهان جي ڏوئي ۽ ڪني سڻيندس. انهيءَ تي وڏيرن لشڪر گڏ ڪيو.

هيڏانهن کوسن وري بلي کي چيو ته: لشڪر ٿو اچي، هل. بلي جواب ڏنو ته: ڪونه هلندس. پر سڀني ماڻهن جي راءِ ٿي ته بلو هلي. آخرڪار بلو تيار ٿيو. سائينداد بروج، بلي جو يار هو ۽ "ڪاسوٽو" (دريجي جي حد ۾) جو رهندڙ هو، تنهن جڏهن ٻڌو ته بلو ٿو جنگ تي چڙهي، سو بلي جي مدد لاءِ آيو. جڏهن لشڪر آيو ته ان وقت سائينداد حقو پئي پيتو. بلي، سائينداد کي چيو ته: آئي! تنهن تي سائينداد چيس ته: هي ڦوڙائي جون ڦوڪون آهن. پوءِ اٿون ٿا. غلام علي ۽ بکر جي لشڪر ۾ ڪنڀيرو لند به چڙهيو هو، تنهن پنهنجي ساهيڙيءَ کان انجام ورتو ته: جي پيو يار نه ڪرين ته بلي سان وڙهان! سو بلي جي سامهون آيو. بلي جي شڪيلي جو نالو هو "رُنو"، تنهن جي ڌڪ ڪئي ڇڏيس.

بلي بيٺن نه ڏٺس. وياس ڪنا ڪائي.

سو وري سائينداد به ڪنڀري کي ڌڪ هنيو. جنهن ماري ڇڏيس.
سرسي سائينداد جي. جنهن ڪنڀري ڪڙڪائي.
بلي چيو ته: ڌڪ رڻي جواتس. جنهن پورو ڪيس.

حاميد خان رند واري روايت

خان ٻڌيون ٿي ڪرڪيون، سي ٿيون ويرو منجهه وڃن
گري ڳئون گورم مان هٿيو هوت وڃن
تڪ تنهن ٿوهر ڪي، ٿا لڪن منجهه لڪن
هو ٿا وس وڃن، بولي ٿي لائون لڏيون.⁽¹⁾

بولو بڊامن ۾ ٿو سورهي سڏائي
نڪي وجهي وڃون واڙن ۾، نڪي ٿو ڀنگها پائي
جڙي هن جوان جون، ڪنڊيون ڪير ڪاهي
مينهنون ملهائي، بولي لائون لڏيون.

ڀائر بولي بيگ بڊامائي جا، هئا پنجئي پهلو ان
سي ٽلي چڙهيا هئا تڪرين. ڪيڙا ٻڌي خان
جت سيهي ڪيا ٿي سٽڪا، ٽٽي ترارين وڌا ٿي تان
موت بولا علي خان، ڪوڏ رڱائي ڪپڙا.

نڪا جهور جهنڊي ڪي، نڪو ميانداد منجهن
پوءِ مينهنون ڪڪ چرن، بولي لائون لڏيون.⁽²⁾

لنڊ فقط اڪيلو جمالين سان گڏ هو. اڳ ۾ اهو بلي ڪي سامهون ٿيو.
اچي لنڊ لوڙيون ڪندو، جيئن ڪنوڙ ڪنواڙي
خان جهلي ڪيڙي ۾، تنهن جي سڄي سروي
بلي ٻيهر ئي نه ڏٺو. ويو ڪني سين ڪائي.

⁽¹⁾ ٻارو نوحاڻي هئي جو پياڏ هو. ويٺل "ٻارو تڪر"، بلي جو دوست هو ۽ بلي سان گڏ ماريو هو.
بلي جو ڀائيڄو ان وقت ڀڄي ويو. پر پوءِ آڏو لڏ لنگهي وڃي وڙهيو ۽ اُت ماريو.
⁽²⁾ جهنڊو، علي خان ۽ بلو، ٽيئي سٿر هئا.

بَلُو بِي مَڪِيَار، جا ڪري سا پاري
هڪڙيون ملهائين مينهنون، ٻيا ملهائين ميهار
ڪيڙا ڪڙي ڍار، تنهن رات رڱايا رت مان.

سگهڙ ڪيڙا خان واري روايت

گنيڙاڇ (هيءَ جوءَ جهانگارن کان 5 - 6 ميل اُتر - اولهه جي ڪُنڊ تي آهي) تعلقتي سيوهڻ ۾ بلي جي بني آهي. بلي کي جنگو خان جماليءَ ماريو هو. ڪاچي ۾ کوسن جو زور ۽ ظلم وڌي ويو هو. اول اول ۾ کوسن، ڪُڪڙائي جي نئن ۽ شهيدن جي لڪ (تعلقو جوهي) تي، شاهائين جي ڳوٺ کي ڦريو. اتي راڌو شاهائي تنهن کي ماريائون. انهيءَ کان پوءِ شاهائين جي زالن کي چيائون ته توهان جي وارثن جي رت جا ٽڪا اسان جي ڪپڙن کي لڳا آهن، سي ڏوئي ڏيو. انهيءَ تي مائين ڪاريون پوتيون ڪيون ۽ بلوچن وٽ ويون ته: اسان جون ڪاريون پوتيون لهرايو (يعني وير وٺي ڏيو). مائون آخرڪار جنگوخان جي گهر آيون، مگر جنگو خان پاڻ گهر ڪونه هو. باقي سندس پاءُ عرضي خان ويٺو هو. تنهن مائين جون ڪاريون پوتيون لهرائي، ٻيا ڪپڙا ڏنا (يعني ته وير وٺڻ جو بار پنهنجي سر تي کنيو). جڏهن جنگو خان گهر آيو ۽ مائين وارو سمورو قصو ٻڌائين، تڏهن پاءُ کي چيائين ته: عرضي خان! ڪم ڏاڍو ڏکيو ڪيو اٿئي، پر هاڻ مرڻ لاءِ تيار ٿي. انهيءَ عرصي دوران، بَلُو بڏائي سندس پيءُ جو لاش، گنيڙاڇ کان ڪڍائي، چنبيءَ واري مقام ۾ پورائڻ لاءِ آيو. ايتري ۾ جنگو به لشڪر وٺي اتي پهتو. بلي کي چيائين ته: يا مرڻ لاءِ تيار ٿي يا پيڻ جو لاش ڇڏي وڃ، آءُ پاڻهي پورائيندس. بَلُو لاش ڇڏي هليو ويو. جنگو خان لاش به پورايو ۽ ڪانڌيو به ڪيائين (اها مذاق ڄڻ رت وارن ٽڪن ڏوٽڻ عيوض ڪيائين). ان بعد بلو لشڪر وٺي آيو ۽ رحيم خان جي ننڍي کان اولهه طرف لڳ ٺوٺ جبل تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ڪي ماڻهو ڦٽيا، پر بلو بنا سوچ ڪرڻ جي واپس ويو. ان بعد جنگو خان، هتان شاهائين، لنڊن ۽ جمالين جو لشڪر سان ڪري گنيڙاڇ تي چڙهائي ڪئي.

بَلُو بڏائين ۾، اڙبنگ عطائي
خان جهليو ڪيڙي سان، سڌي سروي
مٿي پڙيائي، وهيورت ريلا ڪري.

بـلـو بـدـامـائـن مـر تـو سـورـهـ سـڌـائـي
نـڪـا وڃ وـاڙـي مـر، نـڪـا پـنـگـهـي پـائـي
ڪـير ڪـنـڊـيـون ڪـاـهـي، جـيـئـري بـدـامـائـي جـون.

بـلـا بـنـي مـيـار، ڪـيـئـي سـي پـار
هـڻـي هـٿ هـاڃـا ڪـري، وـڌـئي ڏيـهـ مـنـجـهـ ڏـهـڪـار
اـنـدر رـوئـن رـاڻـيـون، پـهـر پـٽـيـن پـار
ڪـيـڙا ڪـيـڙي ڍار، رات رڱيـا رت مـان.

گـبـر نـوحـائـي نـنگ تـي، آيـو مـرد مـچـي⁽¹⁾
سـڪـيـلا سـرواـهـي تـه هـنـيـا نـر نـچـي
ڪـام ڪـجـان ڪـچـي، بـلي بـيگ بـدام جـي.⁽²⁾

مـنـهـيـون بـلي بـيگ جـون، آـنـڌـاريـون اچـن
نـڪـا جـهـڻـڪ جـهـنـڊي جـي، نـڪـو مـيـانـداد مـنـجـهـن⁽³⁾
ڪـنـڊيـون ڪـيـهـون ڪـن، جـن جـون رـهـيـون وڃـون وـاڙـي مـر.

اڏـر اڏـر ڪـونـجـڙي، جـهـنـڊي ڏيـج سـلام
سـي بـلي بـيگ جـي، جـهـڻي ويا جـوان
تـه پـهـري، تـا هـو لڳـنـا، نـغـارا نـيـشان
پـوءِ جـهـنـڊي عـلي خـان، ڪـوڏ رڱـيـا ڪـيڙا.⁽⁴⁾

⁽¹⁾ نوحائي جو نالو گنبر هو.

⁽²⁾ گلاهن جي - ڪجان، جو هو - رڙهيو.

⁽³⁾ جهندو ۽ ميانداد، جي بلي جا پاڻ.

⁽⁴⁾ بي روايت: اڏر اڏر ڪونجڙي، جهنڊي ڏيـج سـلام

ويروه مان واڪوڪري، ڪوٽ نڪتا حان

سي بولي بليگ بدامائي جي جهڻي ويا جوان

بلي جهڙا حان مر ڪا مئي چئي خزا

نبي بخش خان لنڊ جي روايت

مرحوم ميان نبي بخش خان لنڊ. تعلقي جوهيءَ جو وڏو داناءُ سگهڙ هو. ساڻس سندس ڳوٺ ۾ ڪچهري ٿي، جنهن ۾ هن جنگ جي تائن جا هيٺيان بيت ٻڌايا:

بُلي جهڙا پُٽڙا، مَر ڇڻي مائي
 کُٺا ڪيڙا هٿ ۾، اٿن ويڙهه جي وائي
 بُلُو ڪين هڻڻ ڏي، ويس سَڪيلا ڪائي
 سرسي سائينداد جي، جنهن ڪُنڊي ڪڙڪائي
 تو بُني ۾ پائي، ٿيا ٿي پائر بُلي بيگ جا.

سج لهي سانجهي ٿي، جهنڊي موڪليا سلام
 بُني بلي بيگ جي، جهڻي ويا جوان
 تـ پھري تـاهو لڳا، لڳا نغارا نيشان
 پوءِ جهنڊي علي خان، ڪوڏ رڱايا ڪپڙا.

پنج پُٽ عرضي جا، پڄڻي ساماڻا شينهن
 اٿن شوق شڪار جو، گهمڻ راتيان ڏينهن
 پوءِ بلي جهڙا شينهن، مري مور شهيد ٿيا.

3: میان نور محمد جو کوسن کي هڪالي ڪيڏ

"چني" (تعلقو جوهي) کوسن جو مرڪز هوندو هو. چنيءَ کان ڏکڻ طرف ٽڪر تي، گولي جي پٽ شهداد کوسي جو قبر آهي. گولو مٿي جبل ۾ رهندو هو. گولي جو ڪن ڳالهين تان پنهورن سان تڪرار هلندو پئي آيو. انهن پنهورن مان حيدر پنهور، چنيءَ کان اُتر - اوڀر جي ڪنڊ تي، نون ميلن جي مفاصلي تي، ديهه "اراڙو" ۾ ويٺل هو. اتي سندس مسجد اڃا تائين بيٺي آهي. ٻيو "قيصر پنهور"، "سامتاڻي" ۾ رهندو هو. پاڻ کان اُتر - اوڀر طرف 5 ميلن جي فاصلي تي سندس مسجد اڄ به بيٺي آهي.

گولي کوسي وارا مال هڻي سنڌ ڏانهن ويندا هئا. هڪ دفعي هنن بوبڪن ۽ پاڻن جي وچ تي، ايندي وقت، پنهورن جو مال هنيو ۽ هلندا اچي ديهه بسنام ۾ علي مراد خان شاهائي جي ڳوٺ جي ڏکڻ ۾ منزل ڪيائون. پويان پنهورن کي به مال جي خبر پئجي ويئي، سي لشڪر ڪاهي اچي مٿن ڪڙڪيا. سخت مقابلي کان پوءِ گولو کوسو مارجي ويو. سندس قبر به اُتي ئي آهي. اُن جھيڙي جو فيصلو پوءِ وري ميان نصير محمد ڪيو، جنهن موجب اولهه طرف جبل کان وٺي "ناڙي" تائين يعني اوڀر طرف سيوهڻ تعلقي جي دنگ تائين، پنهورن جو سڄو علائقو خون جي عيوض کوسن کي ڏنائين. پوءِ کوسا زور وٺڻ لڳا ۽ انهن راڄن کي تائي ڪنيو. پوءِ خود ميان نور محمد (وفات 1167ھ / 1753ع) به هنن جي مارائڻ پٺيان پيو، هڪ ڏينهن پڳ وارا روحاڻي کوسا، جيڪي هن وقت "ڪاڙي" تعلقي ڪڪڙ ۾ ويٺل آهن، تن کي ميان نور محمد خدا آباد ۾ گهرايو. جڏهن اهي اُتي اچي پهتا ۽ اندر گهڙيا، تڏهن يڪدم دروازا بند ٿي ويا ۽ ماڻهو هنن تي ٽٽي پيا. جعفر کوسو ترار لڪايو ڪڍيو پئي آيو، تنهن وجهه وٺي يڪدم مير بهرام تي حملو ڪيو، پر مير ڪيڙي اڏي ڏيئي بچاءُ کائي ويو. پوءِ ترار ڪڍي وار ڪيائين ته ڪيڙي توڙي جعفر منجهان وڃي ٻاهر پئي. انهيءَ تي شاعر چيو ته:

"بجي ويو بهرام، نه ته دست چڙهيو هو ديو جي.

پوءِ ستر راڄن گدڙي ڪوشش ڪري، انهن کوسن کي اتان تڙي ڪڍيو.

جنهن کانپوءِ هو وڃي جيڪب آباد جي پاسي رهيا.

4. گندبي مندائي ۽ نومڙين جا مقابلا

گندبي مندائي جي سورهيائي ۽ لوڙهين هڻڻ وارو دؤر خاطريءَ سان معلوم ڪونهي. هيٺ ڏنل روايتن ۾ لس پيلي جي حاڪم مَلڪ پاهڙ خان ۽ ان بعد مائي جاڳلي جا نالا اچن ٿا، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته اهو دؤر 1125 - 1155ھ (1713 - 1742ع) وارو هو.

حاميد خان رند جي روايت

گندبو پُٺ مندو جو هو ۽ انهيءَ ڪري "گندبومندائي" جي نالي سان مشهور ٿيو. هو گبولن جي "ٿوئندا" پاڙي ماڻهو. ننڍي هوندي گهوڙي سواريءَ جو شوقين هو ۽ وٽس خاصيون گهوڙيون هيون. ان وقت گندبو ۽ سندس عزيز موجوده تعلقي ميرپور ساڪري جي ديهه "ڪيراڻي" ۾ ويند هئا. هڪ ڏينهن سندن پير وٽن آيو، جنهن وٽ ٿر سان هڪ گهوڙي هئي، جا گندبي کي وڻي وئي. پير کان گهوڙي گهريائين. پير چيو ته: گهوڙي ڪين ڏيندس. باقي چئوس ته هي بهان پل ٻڌي ڇڏي. اها بهان رنگ جي گري هئي. گندبي چيو ته: انهيءَ گريل جهڙيون مون وٽ به آهن. پوءِ پير جڏهن موڪلايو ته کيس نٿي وٽان درياءَ جو پتڻ اُڪارڻ لاءِ گڏجي آيا. گهوڙي پيڙيءَ ۾ چاڙهيائون، پر بهان، جنهنجي واڳ گندبي جي هٿ ۾ هئي، سا زوري بل هڻي وڃي درياءَ ۾ پئي. بهان جي طاقت ڏسي گندبي پير کي چيو ته: آءُ بهان سانديندس. پوءِ اها بهان گندبي جي "گري" نالي سان مشهور ٿي، جنهن جي زور تي گندبي وڃي لس (لس پيلي) ۾ لوڙهيون هنيون.

گندبو وڏي همت وارو ۽ سورهيه مڙس هو. سنڌ ڇڏي وڃي لس جو مال هڻندو هو. اُنهيون هڻندو هو ته پنهنجي نالي ۽ نشان خاطر هڪڙي جي پڇ جي چوٽي وڏي پويان ڇڏي ويندو هو ته پل ته واهه ۽ ارن کي خبر پوي ته گندبو مال هنيو ٿو وڃي. ان وقت لس پيلي تي مَلڪ پاهڙ خان جي حڪومت هئي. پر گندبو ڪو مڙڻ وارو هو! هڪ پيري ڄام پاهڙ خان جي ويجهي منزل هئي، ته به اچي لوڙهه هنيائين ۽ پڇ وڌيل لنڊي ڏاڇي جا پويان ڇڏيائين. سا خود پاهڙ خان ۽ سندس لشڪر ڏٺي:

"لٽي گڏي هئي لم ۾، پهرئين پاهڙ کي."

حاجي محمد سوڊي بگهياڙ جي روايت

گندپو لس سڄي ۾ لوڙه هڻندو هو. سندس گهوڙي "گري" هئي. اصل پنهنجي پير کان گهوڙي گهريائين. پير چيس ته: گهوڙي ڪين ڏيندس. باقي هي بهان ٻڌي ڇڏ. گندپي چيو ته: انهيءَ گريل جهڙيون مون وٽ به آهن. پوءِ پير چيو ته: مون کي پتڻ اُڪاريو.

گندپي وارا ڪيرائي ۾ وينل هئا. نئي وٽان پير کي ٿي اُڪاريائون. ٻيڙيءَ ۾ گهوڙي چاڙهيائون. چاڙهڻ وقت بهان ٻيڙيءَ تان بسل هڻي وڃي درياءَ ۾ پئي. واڳ گندپي جي هٿ ۾ هئي. اتي سوچيائين ته هاڻي بهان آءُ سانڍيندس. پوءِ پير کان اها بهان ورتائين. گندپو پوءِ هتان ڪاوڙجي ڪڇ جي راجا وٽ وڃي ويٺو. اُتي گهوڙيون ٻن پهرن تائين يلائي ڇڏيندو هو. راجا انهيءَ جو سبب پڇيو، پر گندپي ورندي ڪانه ڏني. هڪ ڏينهن لوڙهه لڳي. گهوڙيون تيار بينيون هيون، يڪدم چڙهي وڃي وريائين. پوءِ راجا کي چيائين ته لوڙهيون ٻن پهرن تائين لڳنديون آهن. انهيءَ ڪري گهوڙيون پلائي ٿو ڇڏيان.

سند ۾ پويان مائي ڇاڳليءَ جي ڏينهن ۾ برفتن زور ورتو. تن ڪرمتين کي هڪالي آئي گهاري تائين ڇڏيو. پوءِ ملڪ ابراهيم چيو ته وڃي گندپي کي آڻيو. چون ٿا ته هت ملڪ، گندپي کان منهن موڙيو، سو هو وڃي جاتي ويٺو. اتي ڪڇ جي جاڙيجن جون هنيل لوڙهيون ورائيندو هو. هيڏانهن هيءُ حال ٿيو جو برفتن جي وڌيل زور سببان، گهاري مان ٻروچر جون اُنيون مٽي حب ڏي چڙهنديون ٿي ڪين هيون. تڏهن ملڪ چيو ته وڃي گندپي کي آڻيو. گندپو آيو ۽ چيائين ته: آءُ ٿو مٿي جبل تي وڃي ويهان، ۽ پوءِ اُنيون ڀل اچن.

گندپي پوءِ عيوض ۾ نومڙين جون لوڙهيون هيون، تڏهن پيلي جي نائين مائي ڇاڳليءَ جو حڪم آندو ته اُنيون واري ڏيو. گندپي چيو ته ڪونه ڏيندس. چئي: چوريءَ ٻڌي ڇاڳلي، مٿي پسيءَ ساڳ تڏ تي ڪري ڇاڳ. جڏهن ڏاڙهي ڪانهي ڏيڻ...

انهيءَ دڙڪي تي هو هتان لڏي ويا. گندپي پوءِ وڏي وڃي لس جي حد ۾ لوڙه هڻي. ڳوٺ جي پراڻ اچي لنگهيو. تڏهن ڪو ماڻهو سندس نالو پڇڻ آيو ته: "ڪهڙو آهين ڪرسي. تنهنجا ٿا نومڙيا نانءُ پڇن" گندپي ورائيو ته:

آءَ غازي آهيان گندبو. مون کي ٿا ان جا سورهيءَ سڃاڻن
 سدا گست گريءَ جو. آهي انڌي کي اڪين
 مندائي ميرين جون اڳي ٿيون اوڙيون اڃن⁽¹⁾
 جن جي ونگا وريانگن کي، سونهريون سونهن
 جي سري سنڌ سڄن، سي مورمندائي آيا.

گندبو پوڙهو ٿيو ته "بيگ" بيلي ۾ سامائ، تنهن چيو ته هاڻي گندبو اچي
 مقابلو ڪري. پوءِ گندبو بيلي ۾ ويو. بيگ جوکي اولياءَ جي ڦنڊر ڏيئي ڪئي
 ۽ چيائين ته گندبو مون کي سامهون ملي، گندبي چيو ته جي بيگ ڦنڊر ٿو ڏئي
 ته کوٽي (ننڍي ٻڪري) آدم پير جي آءُ به ڏيندس. هڪ ڏينهن اچي هڪٻئي
 سان گڏيا. گندبي مٿس حملو ڪيو ته سامهون ٿيو ٿي ڪين، ائين وٺي گهوڙو
 وڌايائين. اچي "گري" پويان لائي کنيائينس. بيگ به گهوڙي تي هو، گهو
 پڳو، پر گندبو به پويان لڳو ويس.

پڇي پڇي بيگ، ته به گڏ نه ڇڏي گندبو
 چاڻي سارو لوڪ، ته لائق لوءِ ماريو.

گندبو جڏهن پير مرد ٿيو ته سندس ڀائيجي چيس ته: ماما، تون هاڻي گهر
 ۾ ويه، هيءُ گهر تنهنجو پنهنجو آهي. ڪي ڏينهن اتي رهيو. هڪ ڏينهن
 مائي چيس ته: ماما، ويٺو آهين، ٻارڙو پيو روئي. تون پينگهي کي لوڏ ته ماڻ
 ڪري. ان ڏينهن ئي گندبي گهر ڇڏيو. چيائين ته: عهدي الله ڏنو منهنجو مٿ
 آهي، ان سان آءُ مقابلو ڪندس. پوءِ گندبي وڃي الله ڏني جو مال هنيو ۽ چيو
 ته: اسين فلاڻي هنڌ مال ڊوهيون ٿا، عهدي الله ڏنو اچي ته ٻڌائجوس.
 عهدي الله ڏنو، وجهي هنو، چڙهيو چٽائي.

بي واهر اڳ ۾ پهتي. هڪ مڙس سامهون آيو، تنهن کي گندبي ڪيرائي
 پاڪر ۾ نيڙڙيو ۽ اتي ئي ان جي مٿان پيو رهيو. سندس ڀائج گڏ هو، تنهن
 چيو ته: ماما، مال اڳتي ويو. اُتي ته هلون. گندبي چيو ته: منهنجو مٿ
 الله ڏنو ماڻهي اچي سرن کي ماريندو. باقي گهر هلي پينگهو ڪونه لوڏندس.
 گندبي جي سرن کان سواءِ لس تان لوڙيون لٽيون. ٻئي ڪنهن کي هٿ ڪانه
 هڻي جو لس جو مال هڻي. تڏهن پهاڪو ٿي ويو ته:

5. جنگي خان ۽ جمالين جي جنگ

برفتن ۽ جوکين جي نزاع ۾ لس ٻيلي جي ڄام عالي "گتوريي" (1742 - 1766ع) جوکين جو پاسو ڪيو. پنهنجي سپه سالار "جنگي خان" ڏيوڙاڻي ٻڙي کي چيائين ته وڃي ڀائر ڪري ڇڏين. مگر برفتن نه مڃيو ۽ وڃي تندي رحيم خان (تعلقو جوهي) جي جمالين کان مدد گهريائون. پوءِ "آڇڻي" جي سرحد تي وڃي جنگي خان، جمالين کي ماريو. پوءِ وري جمالين "ڳڙھ" واري لڪ تي جنگي خان کي ماريو، جنهن جو تفصيلي ذڪر "ٻيلاين جا ٻول" ۾ ڏنو ويو آهي.⁽¹⁾

آھدي رتي آچڻي، ٻارڻ جئڻ بيگن
هيڏانهن مير مرجوڪ سين، هو ڪڪي ساڻ ڪڏن⁽²⁾
انهين اهيڃاڻن، آهن آڏي وينا آچڻي.⁽³⁾

آڏي وينا آچڻي، تحقيق ڪيائون تورو
آنتيائون آفيڻ جو، ڪڍيائون ڪورو⁽⁴⁾
پوءِ به باهه منجهان پورو، سڄو نڪتو سون جو.⁽⁵⁾

(1) ڏسو "ٻيلاين جا ٻول" ٻيو ڇاپو (1970) صفحا 186 - 198.

(2) مرجوڪ جمالي. ڪڪو = رنگ جو پورو يعني جنگي خان ڏيوڙاڻي ٻڙو. جنهن کي شاعر "نر"

نازيو آهي.

(3) يعني جمالين کي هٽائي دنگ ڪري بيٺا. آڏي بيٺا.

(4) آفيڻ = آفيم. ڪورو = ٽڪر.

(5) پورو. يعني جنگي خان.

6. آچڻي واري جنگ

هيءَ جنگ ملڪ پنڻ حملائي ۽ سورن جي وچ ۾ لڳي. جنهن ۾ کان ڏکڻ - اولهه "آچڻي جو مڪان" مشهور آهي. ملڪن جو ڀاءُ پنڻ پٽ جهونجهار حملائي پنهنجن سان نه نهيو، سو لهي سنڌ ويو. اتي به ڀائرن کان ڀري ٿيڻ جو ڏک ٿيس، سو سنڌ ڇڏي جبل ڏانهن هليو ويو. آچڻي جي وڏي ڪل (ڍوري) تي اچي لٿو. وٽس مينهن هيون، جيڪي اتي چرڻ لڳيون. اهو ڀاءُ "سورن" جو هو، اتي "ڏيا سورا" ("سورن" جو هڪ پاڙو ڏيا) ويٺل هئا. پنڻ لڏو لاهي ويو شڪار تي. هڪڙي مائي سندس وهاري هئي. اها ويني هئي، جو سوري اچي مينهن ڪڍيون ۽ لڪڻ سان ٿڻن کي گهٽ هڻي چيائين ته: مار، ٿڻ ته ڪيڏا آهن! مائيءَ چيو ته: جيڪي سانهن جون ڏيئون هونديون، تن جا ٿڻ به وڏا هوندا، باقي هڙين جي ڏيڻ جا ٿڻ ننڍا هوندا. ملڪ پنڻ آيو ته مائيءَ کيس چيو ته: سوري ٿڻن ۾ گهٽ هڻي مينهن لڏيون. ملڪ گهوڙي تي چڙهي سورن جي ڳوٺ ۾ آيو. سورن جو وڏيرو "طهر" هو، ان کي چيائين ته: "جاڙيجي دودن جي جنگ ٻڌي اٿئي؟" چيائين ته: هاڻو. تڏهن چيائينس ته تئي ڏينهن هن ڪل تي پنهنجي "جاڙيجي" اٿئي. طهر چيو ته: اڄ ئي ڪسي ڪر، تي ڏينهن ڪوھ ٿو وجهين؟

سنڌ ۾ پنڻ وڃي جاڪرين ويٺو هو، جيڪي (ڪلي لڳ) "اڪري" ۾ ويٺا هئا. پنڻ پوءِ آيو جاڪرين ۾. جاڪرين چيو ته: سورن جي ڀڄڻ جا اسين آهيون. پنڻ چيو ته: نه، آءٌ پنهنجي ڀاءُ برفت کي جٽائيندس. برفتن جو هڪ ڪماني هوندو هو⁽¹⁾، سو ان وقت حملائين مان مرجوڪ هو ۽ جاڪرن جو ڪماني ٿيو "پنڻ". پالاري به ملڪ پنڻ سان پيڙا ٿيا. هالي پالاري چيو ته: جاڪرا آهن سنڌ جا ماڻهو، متان جنگ هارائي وڃهن، سو اڳ ۾ ٿين پالاري. اها ڳالهه ٻڌي جاڪرا ڪاوڙيا ته اسين آهيون گيدي ۽ پالاري آهن بهادر! هالي چيو ته: مون چيو ته اوهين جاڪرا آهيو سها، سي ٿورا مرو ۽ پلاري آهن ڪشائيگ (ڪوچها)، سي پلي گهٽا مز، هاڻ پلي اوهين اڳ ۾ ٿيو.

برفتن جو ڪماني هڪ هوندو هو. جيڪو ٻانهڙو ڪيو پيو هوندو هو. ٻانهڙو لڏيائين ته جنگ شروع ٿيندي. پر جي ڦيرائين نه جنگ بند ٿيندي.

آڏو سورا آڙون (ڪڏڻا، مورچا) ڪري ويهي رهيا هئا. هي جي پٽڙا ٿيا ته وٺي جو
 بندوڦڻ جو ڌڙ ڏٺائون ته ڄاڪرا جي جٿان سي جٿان وٺي ڀڳا. پَنڻُ ڪماني ۽ بابو
 حملاڻي وڃي رهيا. پَنڻُ گهوڙو ڇڏيو، سو وڃي سورين ۾ پيو. زره جو ٻيڙو چٽل
 هوس. سوري پالو هنيو، سو وڃي سيني مان نڪتس. باقي بابو کي ڪيرايائون، پر
 پالاري پويان اچي پهتا، تن ڇڏايو. هيٺيان بيت انهيءَ جنگ بابت آهن^(۱)؛

سردار سَنئين مهند ۾، ڳڻن ۾ ڳاڻو^(۲)
 سردار ليتيو سوڙه ٿي، وٽس هو وهائو
 ڏيئي ٿَڪر ٿاڻو، اڏي ويندا آڇڻي.

اڏي ويندا آڇڻي، ڪيا احدي اوتسارا
 ته ڏنيون مڙي ڏڪڻ جي، پڪين جي پارا
 سورا سوڀرا، ڏني "طهَر" تڪ ترار مٿون.

ڏني "طهَر" تڪ ترار مٿون، ناه گندوءَ ۾ گهٽ
 نيزو نانگوءَ هٿ ۾، مٿيا ڳڻي مست
 اندر ڪير اگهٽ، ته اڃا به سوائي ساماڻو.

"سوائي" ساماڻو وڃي، پر اڃا طهَر جو ڏس تورو
 پيو "ڪڪو" ڪڏي اٿيو، سوين ڏانهن سورو
 آنيو ٿي آفير ڪي، ڪَشِيائين ڪورو^(۳)
 منجهان باهه پورو، سڄو نڪتو سون جو.

سدا سامهون سرپ تي "پَنڻَ" پنجاهيو
 تنهن جهونجھارائي جنگ تي. ڪاوڙجي هو ڪاهيو.

^(۱) روايت سگهنڙ الله بخش پالاري

^(۲) سردار، يعني پَنڻ ملڪ.

^(۳) آئو = کاڌو

جا پر جاڙيجن جي. سا هڏ وڌائين ھول
جي هٿس هو ليکين سين، سي بهون پاريائين ھول
..... چڙھيا منجهه چوڏل.

هاڻي بانڪا "بابوءَ" شيرسين، بڙ ۾ پالاري
اھو گجگه، "گاجي خان" ڪيو، جنهن جي چيڙي چڱاري
ھاسي وير هڻڻ جي، هئي محمد خان سين مياڙي⁽¹⁾
ائين اُسرڻ آڳ ٿي، اھي پتنگ پالاري
اھڙا پرجهلا باري، جنهن جو هاڻو حملائين سين.

پنڌر جان پروڙيو ته مھندان مڙس مڙن⁽²⁾
نالو وٺان ڪيترا، ٿا پاڻهي پروڙجن.

هرڻ سگها، ڦاڙها سگها، تنان سگها سي
آچشيءَ اڪري وڃ ۾ ٿپا ڪيائون ٿي
هاڻي خالي ري ڪئي. اوڻو اچي ڪونه ٿو.⁽³⁾

چنيسر ۽ جاکرو، ٿا جُھيري جوان سُجهن⁽⁴⁾
ساليڻ سڱ اڙائيا، وڏيون آهن پوريون پنجاهين
ٿيلھيائون تَھَر ڪي ڏني گھور گھڙن⁽⁵⁾
بتا ھار حسين ڪي، موراڻي منجهن⁽⁶⁾
اھڙي اھڃاڻن، وڃي اھديسن ورتي آچشي.

⁽¹⁾ ھاسو = ترار.

⁽²⁾ مڙن = ڀڄڻ.

⁽³⁾ اوڻو، پاڙو جاکرن جو.

⁽⁴⁾ تَھَر لالائي حملاڻي.

⁽⁵⁾ حسين شودو برقت لالائي.

⁽⁶⁾ چنيسر سوڙو ۽ سامهون جاکرو.

جن ڇهَ ۾ چوڙي ڇڏيا، ڀاري پنهنجا پل⁽¹⁾
 هيڏانهن جُلھ آندي جنگ تي، ٻاڙي ۽ تَل
 ڪڙو ڪڍيو ڪسونبو، دارون ڪيائون دَل
 ڪلي وير ڪَل، وڃي ڏنائون ڏيئن جي.

ڏسي جهڳ مڱ جهور، بابو وڃي پيو باهه ۾
 تنهن "الله رکيا" تي اُتياري، بچي وڌي بور
 رکي رڳو بچائيو، زره جهليا ٿي زور
 نه ته بابو ۽ بور، پِنڻ گهاٽ ڀرڙا ٿيا.⁽²⁾

(1) پل = ڀلا گهوڙا.

(2) بابو حملائي، جيڪو پَنڻ سان گڏ هو ۽ کيس ٻالارين بچايو هو گهاٽ، = وانگر.

7. ڪرين واري جنگ

جبل (ڪوهستان) ۾ سانڊي کي "ڪرون" چون، "ڪرئين" جي ساڳي ڳالهه تان اڳ ڀروڄن جي ٻن قبيلن جي وچ ۾ جنگ ٿي هئي. جو ٻهاڪو هليو ته "ڪرئين خان وڙهيا" يعني ڪرئين (سانڊي) جي ڳالهه تان جان وڙهيا. اها ڳالهه ڪا ٿوري ڪانه هئي. اڳاٽي وقت کان وٺي قبيلن ۾ اها مڃيل ڳالهه هئي ته جيڪو "بائئٽ" تي آيو، تنهن کي پناهه ڏيبي ۽ جيڪڏهن ان تي ڪا جڙهه ٿي ته پاڻ قربان ڪري به ان کي بچائبو.

"ٿڌي" جي نئن (ملير نئن کان اوڀر) تي هڪ طرف ڪرمتين جو ڳوٺ ۽ ٻئي طرف جوکين جو ڳوٺ هو. جوکين جي چوڪرن سانڊو ڊوڙايو، سولنگهي هن طرف ويو ته ڪرمتين جي چوڪرن چيو ته مارڻ نه ڏينداسون، جو پناهه اچي ورتي اٿس. انهيءَ تي چوڪرا وڙهيا ۽ پوءِ ٻنهي طرفان وڌڻ جي وچ ۾ ٿڌي جي نئن تي جنگ لڳي. هيءُ پهرين جنگ هئي، جيڪا "ٿڌي جي نئن" تي لڳي. پر اهو مقابلو راجدارن جي وچ ۾ هو. "ملڪ" يا "ڄام" ان ۾ ڪين هئا، ان وقت ملير ۾ ڪرمتي قبيلا طاقتور هئا ۽ انهن جو ملڪ ان وقت "ملڪ محمد ٻٽو" هو، جنهن جي هٿ ۾ ٻه ٻيٽيون جاڙيون آڱريون هيون. ڪن جي چوڻ موجب ان وقت "ملڪ طوطا" هو.

8. تڌي واري ٻي جنگ

"ڪرين واري جنگ" اڳ لڳي هئي، جنهن ۾ طرفدار وڙهيا، پر اڳواڻ شامل ڪين هئا. ان کان پوءِ جڏهن ٻي جنگ لڳي، تڏهن اتي ڪرمتين جو سردار ملڪ طوطا هو. جوڪين مان ان وقت بجار همت ڀريو مڙس ساماڻو هو، پر ايڏو زور ڪونه هو. پاڻ ۽ سندس ماڻهو ڪنگوري طرف رهندڙ هئا ۽ اتان حب ۽ ملير طرف آيا هئا. سندن گذران به ڏکيو هو. هيءَ جنگ ڪهڙيءَ ڳالهه تان لڳي، سو معلوم ناهي، پر ملڪ طوطا جي طرف وارن کڻي، بجار پاڻ سگهڙ هو ۽ سندس لنگهو به شاعر هو. ڪچهريءَ ۾ لنگهي کي چيائين ته جنگ هن طرف ڪٿي، پر پنهنجن کي ڪجهه ڳاءِ. تڏهن لنگهي چيو ته: شاعر سچ چوندو آهي. آءٌ جي اکر ڳالهائيندس، سي تون ٻڌي متان قصورجين! تڏهن بجار چيو ته بيت چئو ۽ ڀل تون سچ ڳالهائ. تڏهن لنگهي بيت چيا، جن مان هڪ هيٺيون، جنهن ۾ چيائين ته: اڃا ملڪ توکان مڙسن ۾ توڙي مال مليڪت ۾ وڌيڪ آهي، سو تون ان سان ڪيئن ڀڄي سگهندين!

ڪيڏانهن طوطا ڪيڏانهن تون، ناهين مت ملڪ جو
جيتريون مڙيون ملڪ آئي، اوترو ان نٿو آئين تون
هت ڏٺ، گُگر، پيرون، پيا آهن پندن ۾.

9. مڪليءَ جي پهرين جنگ

مڪلي جي پهرين جنگ ڪرمتين ۽ جوکين جي وچ ۾ آڳاٽو لڳي. ان وقت جوکين جو اڳواڻ بجار هو، پراڃا مٿس "ڄامائي" جو لقب ڪونه هو. ان وقت ڀڳ مريدائين تي هئي. ڄام مريد جي پٽ ڪريمداد جي وقت ۾ بجار طاقت وارو ٿيو. راڻي ارجن کي ماريائين ۽ ميان غلام شاھ سندس پوري پٺڀرائي ڪئي. جنهن تي ڪريمداد کان ڀڳ ڇڏايائون ۽ بجار کي ٻڌايائون. مريدائين جي آخري ڄام ڪريمداد سن 1188ھ (1774ع) ۾ وفات ڪئي. سندس قبر مڪليءَ تي ميين علي شيرازيءَ جي قبلي کان اتر طرفان ويجهي آهي.

ڪرمتي حب، ملير ۽ ساڪري جا "مَلڪ" هئا. کين اورنگزيب بادشاهه جاگيرون ڏنيون هيون. مغلن کان پوءِ 1150ھ ۾ "نئي سرڪار" وارو سنڌ جو هيٺيون لاڙ وارو علائقو ميان نور محمد جي هٿ ۾ آيو. ڪرمتين جي طاقت ڀڄڻ لاءِ هن خدا آباد مان مٿن لشڪر ڇاڙهيو. جن حب، ملير ۽ ساڪري ۾ ڪرمتين تي ڪاهيو.

ڪنيو خدا آباد مان ٻارهن هزارن

سنڌ، ڇپر، ساڪرو لٽيو لباسين

آئي مَل ملير تي، گهل وڏي گهوڙن

ملير سڀ ملهائيو، مائي "عزت" جي پٽن.

انهيءَ حملي ۾ نورڪ خان ڪرمتي جي پٽن پاڻ ملهائيو. سندن ماءُ جونال "مائي عزت" هو، جيڪا وڏي حوصلي واري مائي هئي. ڪرمتين ملير ڀڄائي، پر پوءِ ڪلهوڙن طرفان ڄام بجار ۽ جوکين جي پٺڀرائي ٿي. هيڏانهن بجار ۽ هوڏانهن مير مزار پنهنجن پنهنجن لشڪرن جا اڳواڻ هئا. ٻنهي ۾ مڪليءَ تي جنگ لڳي. جنهن ۾ مير مزار ڦٽيو، پر ڪرمتين پڙ ڪٽيو ۽ جوکين جي هار ٿي.

مير مزار ان وقت جوان هو ۽ وڏي همت وارو هو جو چيائون ته:

"مير مزار، هيڪلي هزار"

جوکين کان انهيءَ جنگ ۾ جڏهن مير مزار ڦٽجي آيو ته ماءُ چيس ته: مون توکي بنا وضوءَ جي تڃ ڪانه پياري. ابا، تون ڪيئن گهڻاڄي آئين! انهيءَ تي مزار چيو ته: اما! مون کي انهن ڏاڪيو آهي. جن جون مائرون بنا وضوءَ جي زمين تي به ڪڏهن ڪين هليون آهن. سندس اشارو جوکين جي مرشدن، سيد ميين عالي شيرازيءَ جي اولاد مان پوين جي پيپين ڏانهن هو.

10. سيري يا اؤنگر واري جنگ⁽¹⁾

هيءَ جنگ ڄام بجار جوکيي ۽ برفتن جي راڄدارن جي وچ ۾ لڳي ۽ سنڌ جي حد اندر اؤنگر (کوٽڙي ۽ جهرڪن جي وچ تي) وٽ لڳي. ان جو هڪڙو مکيه سبب لس پيلي جي سياست هو، جو لس پيلي جي ڄام عالي ۽ سندس لشڪر هن جنگ ۾ ڄام بجار جوکيي جو طرف تي حصو ورتو.

برفتن ۽ جوکين جو پاڻ ۾ اڳاٽي وقت کان وٺي نزاع هو. سن 1703ع ڌاري ملڪ ڀاڙ خان جيئن طاقت ۾ آيو ۽ لس پيلي جو حاڪم ٿيو ته برفت قوم جي طاقت وڌي ويئي. ڀاڙ خان جي وفات کان پوءِ جوکين جي ڄام بجار زور ورتو، جنهن جي اڳواڻيءَ هيٺ جوکيا برفتن سان وڙهيا، پر ڪمزور ٿي اچي "حب - وات"⁽²⁾ ۾ "الله بني" تي رهيا. الله بني وٽ جنگ ٿي، جنهن ۾ جوکين جو ثمر ۽ سامان ختم ٿي ويو ۽ جهل جو بچ ڌڻ طور کائي گذران ڪيائون، جنهن ڪري اها جنگ "جهل واري جنگ" جي نالي سان پڻ مشهور ٿي. پوءِ قيصر خان پند جوکيو سمنڊ رستي سامان ۽ بارود ڪڍائي آيو ۽ جوکين حملو ڪري، برفتن کي پوئتي هٽايو. باوجود انهيءَ جي، جوکين ۾ ايتري طاقت نه هئي جو هيٺ سنڌ ۾ ملير طرف اچي سگهن يا حب وٽ ويهي سگهن، انهيءَ ڪري ڄام بجار ڪجهه وقت لاءِ هتي وڃي اٿل ۽ لياري جي وچ تي "تتيان"⁽³⁾ تي ويٺو.

انهي وقت ڌاري (سن 1155ھ / 1742ع) ڄام عالي (وڏو) لس جو حاڪم ٿيو. مائي ڇاڳليءَ کي تڙي ڪڍيائون، جا پنهنجي ننڍڙي پٽ عزت خان کي وٺي اچي کوٽڙي ۾ رهي. انهيءَ ڪري برفت قوم جو زور ٽٽڻ لڳو. ٻئي طرف ڄام بجار زور ورتو هڪ ته ڄام عالي جي پٽ غلام شاھ کي پنهنجي ڌيءَ پرڻايائين ۽ ٻئي طرف سنڌ جي والي ميان غلام شاھ جي پٺڀرائي حاصل ڪيائين. پوءِ ڄام بجار نه فقط ملير وارو ملڪ هٿ ڪيو، پر گهڻو اڳتي وڌي اچي جهرڪن ۽

⁽¹⁾ هن جنگ جو ذڪر "پيلين جا بول" (پيوڇاپو، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، سن 1970ع) ۾ اچي چڪو آهي. پر جيئن ته اها جنگ سنڌ ۾ سنڌ جي راڄدارن برفتن ۽ جوکين جي وچ ۾ لڳي، جنهن ڏانهن ٻين موقعن تي به ڪي حوالا آيل آهن، انهيءَ ڪري انهيءَ جنگ وارو ذڪر وڌيڪ تفصيل سان هت ڏجي ٿو.

⁽²⁾ يعني حب ندي جو چوڙ، لڳ ڪراچي.

⁽³⁾ "تتيان" جو ڍورو - "ڪانو" ۽ "بورالي" گڏجي "تتيان" جو ڍورو ٿين ٿا.

سال واري جوءُ ۾ برفتن جي "گهگهي جي سري واري جاگير" تي قبضي جي ڪوشش ڪيائين. ان وقت عزت خان قلات جي خان وٽ رهيل هو. کيس اتي رهايو ويو هو ته متان برفتن جي اڳواڻي ڪري، لس پيلي تي حملو نه ڪري، پر اڃا برفت قوم جا راجدار ۽ معتبر ماڻهو وڏي طاقت وارا هئا. دريا خان، مزار ۽ ديڳي سندن اڳواڻ هئا، جن جو کين جي لشڪر کي تڏي جهليو. چيائون ته: جيسين عزت خان نه ايندو، تيسين گهگهي جاگير جي فصل مان هڪ سنگ به نه ڏينداسون. انهيءَ تي ڄام بچار، ڄام عالي کان مدد گهري، جنهن خان قلات سان صلاح ڪئي. چون ٿا ته خان صاحب، عزت خان کان پڇيو ته: برفت توسان ڪيئن ٿا هلن؟ عزت خان جواب ڏنو ته: ڪڏهن ڪيئن، ڪڏهن ڪيئن. انهيءَ تي خان طرفان ڄام عالي کي اجازت ملي ته پل ڄام بچار سان گڏجي چڙهائي ڪري، پر جي برفت باز نه اچن ته کين آڻ مڃائي صلح ڪرائي.

ڄام بچار سڄي ملير ميڙي، جو کين جو لشڪر گڏ ڪيو. قلات طرفان ڪي بروهي سپاهي ڄام عالي کي مدد ۾ مليا ۽ پيو لشڪر لس جو ساڻ ڪري ڄام عالي چڙهيو⁽¹⁾ ۽ ٻنهي لشڪرن گڏجي اچي اوڻگر تي ديرو ڏنو. آڏو برفتن جي راجدارن، دريا خان ۽ ديڳي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ ديرو دمايو.

برفت به ڄام عالي سان اڳ سڳيٽا هئا ۽ برفت وڏيرن ڄام عالي ڏانهن ميڙ موڪلي ته: مقابلو اسان ۽ جو کين جو پاڻ ۾ آهي، تون اٿلي وڃ ۽ وڃ ۾ نه پئو. ڄام قبول ڪيو، پر چيائين ته: آءُ جو آيو آهيان ۽ هنن مون کي سڱ ڏنا آهن، سو اوھين هينئر "ها" ڪريو، باقي منهنجي وٽي کان پوءِ جي اوھان انهن کي جواب ڏنو، ته آءُ وري چڙهي ڪونه ايندس. برفتن اهو قبول نه ڪيو ۽ چيائون ته: هينئر "ها" ڪري پوءِ انڪار ڪونه ڪنداسون. ها ته ها، نه ته نه! انهيءَ تي ڄام عالي ميڙ موٽائي ڇڏي، تنهن تي برفتن مان ڪنهن ڄام عالي کي ننڍيو ته:

پُرس پُراڻي ماڻي، مهندين ڪيئي نه من.
پوئين تنهنجي ڀڙي، نه آئي ڪانيائي کي ڪم

⁽¹⁾ لس جي راجن مان برا ۽ مانڊوا ڄام عالي سان نه چڙهيو. هو چيائون ته اسين منهنجن ڀائرن برفتن سان نه وڙهنداسون.

⁽²⁾ ڪانيائي = برفتن جو پاڙو.

- ڏسي ڏونگر مير، سميون منٽ آئيون⁽¹⁾
 عالي! تون نه اوڙنگي، جهڙو ڪچو قيدي سير⁽²⁾
 ڪر هڻي ڪنهن، جهڙو ٻڌو بيرڪ ٿير⁽³⁾
 تون ڪوڙيجو ڪير، سرڻيون جهلڻ ڪم سمي جو.⁽⁴⁾

برفت طرفان جنگ جي تياري ٿي ته عزت خان جي غير حاضريءَ ۾ سندس پٽ درياءَ خان مهندار ٿيو.

عزت خان قلات، ته عالي ٿو جاگير گهري
 دريا خان ديرن ۾ ڪنهن جي ڪن نه ڏئي
 سيريون جاگيرون جنهن جا سو مر عزت خان اچي
 اسين اُني ري، نه ڏيون ڪا سرتي سنگ جي.

دريا خان جي جوکئي ۽ ڄام عالي جي لشڪر ۾ اک ٿي نه پئي ٻڌي، چوي پيو ته: هي جي پيڙي آيا آهن⁽⁵⁾ سي ڪيڏانهن ٿا وڃن!

دعويٰ دريا خان مڪن ۾، ٿو ڏڙي مٿي دنگ
 ڪڍو ڪش ڪميت جا، ٿاڻي ٻڌو تنگ
 سندا سيري سنگ، تـُـرندا ترائين وڃ ۾.

خان ته دريا خان، پيا حملڪ هزارين هئا⁽⁶⁾
 هڪ پيڻي وير نه پڇڻو، پيو ڏئي مهمانن کي مان⁽⁷⁾
 سو سِيهي سَڳيو سانھ، نه ته پور وڌائين پچري.⁽⁸⁾

دريا خان بندوق جي ڌڪ سان ماريو، تڏهن وري پاڻس جنگي خان جي سرداريءَ هيٺ جنگ شروع ٿي:

(1) منٽ آئيو = ميڙ ٿي آئيون.

(2) اوڙنگي = شاهڻو.

(3) ٻڌو بيرڪ = ڄابلو بڪر (رنگ جو هلڪو نيرو)، ٿير = بڪر.

(4) سمو = اٻڙيجو.

(5) پيڙي = ٻڌڪڻ وارا.

(6) حملڪ = حملائي برفت.

(7) پيڻيو = گهڻو مير، جنگ.

(8) سِيهو = بندوق جي گولي. پچرن = پوئتي هٽائڻ.

جنگي خان جنگين ۾، هو هميشه هائڻو
سو "نارو" پٽ ننگر جو سورهي ساماڻو
جيئري جنگي خان تي، ڪو هوند نه هيمائو
گائيندا ڳاڻو، جهونجههار ڪو جهڳڙو.

جنگي خان ۽ دريا خان جا ٻه ڀائيجا "مرزان" ۽ ديگي "پنهجي ڳوٺ ۾ هئا
۽ اتي جا چڱا مڙس هئا. انهن کي خبر پئي ته آيا، کين پيرن "ڏنين" جي
بيماري هئي، سو جتيون لائون ۽ راج کي چيائون ته: هن عارضي سبب جتي
ٿا لاهيون، متان پوءِ چئو ته جنگ ۾ جتيون لهي ويون، انهيءَ تي سڄي راج
جتيون لاهي ڇڏيون.

برفتن جي سگهڙ لنگهي براهر گهنڊاري بيت چيا ته:

"مرزان"، "ديگي" چڙهيا، ٻئي جوان وجهي جاما
ته اڄ اسان جا چڙهيا، مڇ مڇي ماما
آلائين ڪي مڇ ڏئين ڪا موٽن ملاما
جي ڪيائون ڪلاما، سي پاريندا پنهنجا.

اوڻگر پاڻي آندو، ڪڪر مان ڪاري
پسو روئشور ڪ جو، ٿو ديگي ديداري
جهڙ ڳه جنگي خان تي ڪيا آهن وڇڙين واري
دريا خان ڌاري، آجهه مڇ ڳيڙن جي.

اوڻگر اوتاران، ڀرم ڌڻي "بارڻ" جا
هڪڙا تازي طبلن ۾، ٻيا رکبين پيران
راماڻا رتن ۾ ٿي ساري لوڪ سڻان
گوگري گڏيان، مٿين مقابل نه ٿيا.¹

¹ گوگري = جبل ۾ گگر لاهيندڙ. انهيءَ سن جي معنيٰ ته: وڃارا مرد برفت گوگرين ۽ پيڏين لس وارن هٿن مارجي پيا.

دریا خان چيو هو ته: اهي ٻيڙي ساڻي آيا. سي ڪيڏانهن ٿا وڃن! فتح بعد ان تي ڄام بجار چيو ته:

جن تي ٻڌ ڪٿي ٻيڙين، تن جي ڪهين خان ڪپاڻيا.⁽¹⁾ تنهن تي براهمر گهنڊاري شاعر جواب ڏنو ته:

جيئن ٿي چيائون. انهيئن پيرين آيا
 لاف پنهنجي لاک ڪري، اچي رو ڪي رٿائون
 اي رب جون رٿائون، ٻي ڪوتهه انهيئن کانڪا.

سگهڙ الله بخش پالاريءَ جي روايت

ملڪن هتان ڄام بجار کي پڄائي ڇڏيو، جو پوءِ وڃي قلات جي خان کي سگ ڏنائين ۽ اتان لشڪر وٺي آيو. اوڻگر تي چڙهي آيا، اُتي برفت ملڪ هئا. پهريائين صلح ڪيائون، تڏهن ٻيا سڀ برفت هليا ويا. باقي ستر چڱن مڙسن جي رهي. صبح جو بندوقن جا نڪا ڪري جوکين چيو ته: صلح ڪونه ٿيو، جنگ ٿيندي. پوءِ ستر مڙس ملڪ ماريائون.

جاسين هئين ڄام بجار ٻڌ تي، تاسين هوءَ نيشانبر نالوءَ
 پوءِ سوڙهوڪري ساهه جو، ليتي چڙهي لاس.

سند ميڙي ساڪرو، لس ميڙي لام
 ٻيلي کان ٻاهر پئي وڌا ڪئي ڪلام.

سگهڙ ڪيڻا خان جي روايت

"بارن" ۽ "اوڻگر" واري جنگ ساڳي هئي، جنهن ۾ ڄام بجار جوکيو، ڄام عالي جي مدد وٺي آيو. برفت گهڻا هئا، تنهنڪري جوکين ساڻي جهنڊي ڏيکاري، جا صلح جي هئي (ڪاري جهنڊي جنگ جي)، صلح وارن جي ڪري برفتن جو گهڻو لشڪر پوئتي موٽيو. باقي ساڪر (يعني سکر مائهو) وڃي رهيا، جوکين صبح جو وري ڪاري جهنڊي ڏيکاري، جنگ لڳي. پر برفت ٿورا هئا، سي سڀئي مارجي ويا.

(1) ڪهيون = ننيڙيون ڪوڏاريون. جن سان ڏير جو سڙ يعني ڏير جي پار ڪئي مال کي ڪرائين.

براهم گھنڊاري جا چيل بيت

سرتي نه ڏيون سيري جي، جيسين ڪورايون نه ڪپار
هالو هنڌ تان نٿو چري، جنهن بودن لٿو بار
لهڊاد اُٿايو، ڪيو قريشيءَ کاتار.
..... لاکو لک ٿو لهي
پر همت عالي ڄام جي رک ۾ نٿي رهي
اُٿيا الهڊاد سين، اهي پالاري پهي.

سوناهري شهيدگ تان سگهڙ ڪڍج سر.

پيري تنهن باديش سان ڪوڏان ڪچهريون ڪن
انهيءَ منائي جون مصريون مڙيو مارا ڪن
پير جن جا پٿرا، اهي پٿر ڦڙڪا ڪن
اهڙا آچار جن، سي مريوئن مهند م.

لس، بارڻ، ملير جون نينون ٿي سجهن
ٿيئي ٿڌي آيون، وڃين جهڙي وڻ
ميان ڪي مشاهدو ٿيو، پٿر ٿا پڇجن^(۱)
ڪيئن ڪريو پاڻ ۾ چير وڏيرن
سڄ ڄام بجار، براهم چئي، سچون ائين ڪجن
پوءِ ساريون پراڻن، پاڻهي ڪٽي ڪل پوندي.

ڇا منهن تي چور، وڃين ويس ورائيا
هيڏانهن کانپائائي ڪاوڙيا، جن جي مورين جهليا مت
مرزان ديڳي مهند م، پڪر هي اُٿيا پست
ڪيائون جنگ جوڪين سين، اها پيالين جي پڪت

دايون پنهنجي درين تي، بازاريون ۽ هٿ
سينهن گهڻائي سَٽوڪي ڇڏيا، ڇانگهي چارڻ پٽ
اندر کير اگهت، اها براهڙ ڄئي، بَهڊورئين جي.

هيڏانهن به اُتڙائي اُسرڻا، جن جي ٿيلي ٻڏي ٽڪور
پالين پالا سهڻا، هٿين هول ڪنگور
سونيءَ سچ نپاڻيا، مرڪي ماريا مور
لاڪير لڪير هو، جانو جهلي جهور
اهي پٽيءَ منجهه پُرزا ٿيا، ذرا منجهه زور
ايڏا ايڏا اُتور، ڪڪين ڪوٽر ڇٽاڻيا.

ڄام بجار جو بيت ۽ براهڙ لنگهي جو جواب⁽¹⁾

جوکيا به - ٿي دفعا "بارڻ جي سيري" تان برفتن سان وڙهيا، پر پڙي نه
سگهيا. پوءِ ڄام بجار وڃي لس ۾ سڱ ڏنا ۽ اُتان لشڪر ڇاڙهي آيو. پوءِ
بُرفت مٿا. ان بعد ڪچهريءَ ۾ برفتن جو لنگهو براهڙ ويٺو هو، جو ڄام بجار
جوکي کيس چيڙڻ لاءِ هيءُ بيت ڏنو. ڄام بجار وڏو سگهڙ هو.

براهڙ! بهادرن جي ڪجي تن ۾ طور تپاس
مٿان اُٿيو مائجُني، رُڪ پيٽائون راس⁽²⁾
تنهن بارڻ کي شاباس، جنهن جهلي مڙج ملير جي.

"مٿان اُٿيون مائجني" يعني مائجني جي پاسي کان تراريون آيون ٿيون.
"بارڻ" مان برفتن جو طرف ۽ "ملير" مان مراد جوکين جو پاسو.
تڏهن براهڙ جواب ڏنو ته:

لس براهڙي لاءِ، مِلڪ ميڙي آيون⁽³⁾
تون جو ڪهي قلات وئين، ڪهڙا نَپ نارياءِ!
تڏهن ٿي برفت مارياءِ، جڏهن وڻون ڏيئي وريون.

⁽¹⁾ راوي هاشم گڊو. تعلقو ميرپور ساڪرو.

⁽²⁾ مائجني، لس ۾ جتان لس جو لشڪر ڄام بجار جي مدد لاءِ آيو هو.

⁽³⁾ براهڙي = بروهي

وٿون ڏيئي وٺيئون، تون ٿو ڄاڻين ڄام
سٺي سڀال جا ڪٿا ٿي ڪلام!
ويڃيون وريام، سر تان سوڳاٽون ڏيئي.

لعل بخش حملاڻي جي روايت

ڄام بجار ڪچهريءَ ۾ بيت ڏنو ته:

لاٿون پنهنجون دافون ڪري هيون ٿي هُبن
پر منهنجي پڌ - ڪٿي پلين، تن ڪهين "خان" ڪيايا.
براهر لنگهي ان جو جواب ڏنو ته:

لاٿون پنهنجون لاٿون ڪري، اچي رڻ کي رٿائون
هئا ڇڙهيل جن تي، سي به ڇٽي ڇڏيائون.
يعني ته دريا خان وارا گهوڙن تان لهي پيا هئا ۽ اچي جنگ ڏنائون.

هن جنگ بابت هيٺيان بيت سُنڱر نالي شاعر چيا. پاڻئجي ٿو ته اول خود
ڄام بجار جو ڪي هن جنگ بابت ڪي بيت چيا ۽ پنهنجي فتح ۽ سرسي کي
ڳايائين. پوءِ جواب ۾ سُنڱر، مڱڻ ۽ ٻين شاعرن بيت چيا.

اوڻگر اوتاران، پيرم - ڌڻي ٻارڻ جا
واڳن هون هٿڙا، پيرين رکابان⁽¹⁾
سروا جنگ سندن، رڻ راماتا اُن جا.

ساري سنيهو، سُنڱر جو، وڃي ڪو چاڪر - پيءُ کي چو⁽²⁾
ته جوکيا هوءَ جنگ ۾ جو مٿه مدارو⁽³⁾
جٽ، ڪرمي، جاڪرو، جي پٿر پانجو ڪيو⁽⁴⁾

اصل سرارڪش ٻين

ر. وڃي ڪو بجار کي جو.

ر. هو. جنگ ۾

¹ پانجو = پنهنجو

ته نڪي سرائي سَورَهئين، نه برفت اُت پليوءَ⁽¹⁾
 پيو سيهِن سَٿائو سنڌ جو، سو موٽي مدعي ٿيو⁽²⁾
 پر چَئي ٿي "چاڪر" جي، واري وير وڌو⁽³⁾
 ڪري گور گهَگهيءَ تان، اُن تان اُٿايو⁽⁴⁾
 بيت ڏيئي بجارسين، قدم ٻڌي ڪو⁽⁵⁾
 ساه جو سوڙهو ڪيو، تڏهن لٽي چڙين لس تي⁽⁶⁾.

لٽي چڙين لس تي، ڪهڙا ٺَپ نريا⁽⁷⁾
 تيلاه مير مارياءِ، جيلاه وئون ڏنيون وٿيون⁽⁸⁾.

وئون ڏيندي وٿيون، چانئو ڪين ڄام⁽⁹⁾
 سر تان سوغاتون ڪري، وڃي وراهيونءِ وريام⁽¹⁰⁾
 آجهي پئي "عالي" جي، وڃي سرڻ ٿين تون سام⁽¹¹⁾
 نايو سر نصير ڪي ٿي سهسين ڪيا سلام⁽¹²⁾
 هي به ڪُنا ڪنهن ڪلام، نا ته مير مرڻ جا ڪين هئا⁽¹³⁾.

عالي، بجار آيا جهان جهان ڪري جهام⁽¹⁴⁾
 سنڌ ميڙيائون ساڪرو، لس ميڙيائون لام⁽¹⁵⁾
 هيڪڙو نوازا نصير خان ٿي، پيوميان ڏنن مام⁽¹⁶⁾
 بيلي مان ٻاهر پئسي، سوائون سلام⁽¹⁷⁾
 تان ديرو دريا خان نه ڪڍي، ڳوڏو ڳريءَ ڳام⁽¹⁸⁾

(1) ر. ته نه سرائي سوتئين، نه برفت اتي پليوءَ، اُت پليوءَ = توتي کاوڙ ڪشومت ڪئي.
 (2) يعني سنڌ جو حاڪم مير فتح علي خان ٽالپور.
 (3) ان تان اُٿايو = چاڪر توکي تيار ڪيو.
 (4) اصل، سوڙو ڪيو.
 (5) يعني ته سڱ ڏنئين.
 (6) ر. ودهاب وريام.
 (7) ڄام عالي حن ڪنوريو، لس جو والي.
 (8) مير نصير خان، قلات جو خان.
 (9) يعني برفتن جا سردار.
 (10) لسنڌ جو ديرو نه پيو ڪئي.
 (11) ر. ته نه سرائي سوتئين، نه برفت اتي پليوءَ، اُت پليوءَ = توتي کاوڙ ڪشومت ڪئي.
 (12) يعني سنڌ جو حاڪم مير فتح علي خان ٽالپور.
 (13) ان تان اُٿايو = چاڪر توکي تيار ڪيو.
 (14) اصل، سوڙو ڪيو.
 (15) يعني ته سڱ ڏنئين.
 (16) ر. ودهاب وريام.
 (17) ڄام عالي حن ڪنوريو، لس جو والي.
 (18) مير نصير خان، قلات جو خان.
 (19) يعني برفتن جا سردار.
 (20) لسنڌ جو ديرو نه پيو ڪئي.

بجار بهادرن ڏي، توجي سڌا وڃي سام
هي به ڪٺا ڪنهن ڪلام، نا تي مير مڙياڻي ڪينڪي.

جانڪين جهونجهارن ڪي ”عالي“ عقل ڏي
تان دريا خان ديرن م، ڪنهن تي ڪن نه ڏي
مزار موٽڻ مينهڻو، ديگي سنگ نه ڏي
چڻي: آهن جاگير جنهن جا، سو مَر عزت حان اچي
اسين انهن ري، هڪ سرتي نه ڏيون سيري جي.⁽¹⁾

لس، ملير ڄام، ڪري ڪڙي ائين
هڪ نوازئين ”نصير“ تي، پيو ميان ڏيائءَ مام
هي به ڪٺا ڪنهن ڪلام، نا ته مير مارڻ جا ڪين هئا.

براهي لس ملير، ڄام سڀ ڪري ڪڙي ائين⁽²⁾
نصير تيلاه نوازئين، پيا پاڻ بيلي ٿيا، پير⁽³⁾
بيت ڏيئي بجار تو وهند نه ڪئي وير⁽⁴⁾
پيا به تپير تيلدار هئا، مرد مهائين مير⁽⁵⁾
هوڏانهن حمل ٻاڙو ٿي آيو منجهه اڪير⁽⁶⁾
سي مٽ مٽين ڪي گڏيا، چوڪا وجهي چير
”بارڻ“ ڏني پير، ڄام هزارن ڪي هڪلي.

لس، ملير، بارڻ، نيئي ويڙهيون وڏيرن
اهي ٿيئي ٿرڏي اٿيون وڃن جهڙي وڻ

(1) ر. سرتي نه ڏيون سنگ جي.

(2) ڪري ڪٽڻ = بهاري ڪٽڻ.

(3) اشارو ميان علي شيرازي نوي ڏانهن جنهن جي بجار ڪي دعا هئي.

(4) ڄام بجار جو ڪيو پڻ سگهر سا غر هو جنهن هن جنگ ۾ بهت بهت ڪري پٺڀڻ ۾ انصاف نه

ڪيائين.

(5) تپير ٻڙو جو ڪين جو

(6) حمل ۽ ٻاڙو، پئي برفتن جا راج

تن جو تلي ٽڪر جهليو. "بارڻ" جي بيگن
تڏ "ميان" کي مُشادو ٿيو، بئين پڻ پاٿارن⁽¹⁾
ڪٺي ڪريو پاڻ ۾ چير وڌين
پورا پار ڏجن، مڪتوران مهان جا.

خان ته دريا خان، پيا حمڪ هزارين هئا⁽²⁾
سوالين آئي سنرو، ڏئي مهمانن کي مان
ڪڏي ڪيهر شينهن جيئن، جنگ ويلي جوان
بجار چوڻ بيان، هوا هڙو ئي احدين جو.⁽³⁾

اونگر تان جي اٿيون، سي ڊوئگر ڍار ڍريون⁽⁴⁾
چوهر ڌاري چٽڪو ڪري وير وريون⁽⁵⁾
اٿر ڏان جي آڻيون سچيون شاه ڀريون⁽⁶⁾
هليو حاڪمن کي وجهن چڪ چريون
پيلان جي ڀريون، تن وڃي آڙه اونگر تي ڪيو.⁽⁷⁾

آڙه اونگر تي ڪيو ڪنهن ڪاري ڪڪر ڪار
سمن صفون جوڙيون ڏس الاهي اختيار⁽⁸⁾
پڪڙ گڏيا، بازار ٿئي، تيغن چڪر چوڌار
سوڀاتي سردار جي پٽن ڍٽ پچار
رڻ سان رانديون راڻيون، اٻڙا پڪڙ پٿار
سواڻي سالار، ڪڍي ڪيون پڪڙون پنجابن جون.

(1) غالبا اشارو ميان غلام شاه ڏانهن، يا ميان سرفراز ڏانهن، پاٿارن = سردارن.

(2) حمڪ = حملائي راج جا فرد.

(3) هي بيت غالبا ڄام بجار جو چيل آهي. جنهن ۾ دريا جان کي داد ڏنو اٿس.

(4) ر. اونگر جي آڻيون - الخ. ڊوئگر = صبح جي جهجهي ماڪ يا گوهر ٿيو. چوندا آهن ته: "الاهي

ڊوئگر ٿيو آهي". ڊوئگر مثل تراريون اچي ڍريون.

(5) چوهر = مڪان جو نالو.

(6) ڏان = کان.

(7) پيلان = پيلي جي طرف کان.

(8) يعني برفتن.

انهين پيرين آيا، جيئن ٿي چيائون
 لاف پنهنجي لاک ڪري، رڻ ڪي رٿائون⁽¹⁾
 هوءَ هزارين تي هل ڪري چئي ڇڏيائون
 جا پڪر پاڇاهيءَ جي سا پڇي پاريائون
 سنڌ ۽ ساڪري ڪي ٿي ڪيهه سين ڪيائون
 اهي رب جون رٿائون، نا ته مير مرڻ جا ڪس هئا.

⁽¹⁾ اصل. رڻ م رٿائون.

11. جوکين ۽ لاشارين جي جنگ

جڏهن ڄام بجار جو زور ٿيو ته سندس پٽ ڇاڪر ڪڏي وڃي پاڙيسري راڄن تي حملا ڪيا. حب ۽ ملير واري ايراضي ۾ آڳاٽي سمن سلطانن واري وقت کان لاشاري آباد هئا، جن مان سردار گهر هئا سلطاناڻي ۽ عاليائي. سندن مکيه راڄ منڌرين جو هو، جن مان چئن پاڙن (مڇر، مورياڻي، شنبائي ۽ پناياڻي) جا مڙس هن جنگ وقت موجود هئا ۽ وڙهيا. ڇاڪر پنهنجا ماڻهو تيار ڪري، انهن ڳوٺن ۾ موڪليا ته هلي جهيڙو ڳنڍين ته مٿان اچي حملو ڪري. پنهنجن جوکين کان سواءِ تن ٻين راڄن مان مڙس چونڊي پنهنجو لشڪر تيار ڪرايو. اهي ٽي ٻيا راڄ هئا ڌارا، نانگرا ۽ ميري، جيئن خان منڌير لاشاري پاڙو پناياڻي ۽ مريه شنبائي لاشاري، سي ٻئي سلطاناڻي ۽ عاليائي رئيسن جا وزير هئا. جڏهن ڇاڪر اوچتو لشڪر وٺي آيو، ته جيئن خان ۽ مريه ۽ مڇر مڙس گڏ ڪري سگهيا، سي وٺي پاڻ ميدان جهلي بيٺا. هسُو منڌير لاشاري، جيڪو وڏو بهادر هو، سو به موجود هو. مَسُو منڌير پاڙو مورياڻي، شاهو ۽ ٻيا به همت ڀريا مڙس هئا، جن ميدان جهليو. ڦل مڇر لاشاري وڏي همت وارو هو ۽ جنگ ۾ به پتيون کڻندو هو، پر هن جنگ ۾ ڀڄڻ جي ڪيائين، جنهن تي هسُو پويان ترار هڻيس، جنهن ٻنڌڻ ٽرڇي ڇڏيس. هَسُو، جيئن خان ۽ مريد خان جي حملن سان ڌارا، نانگرا ۽ ميري ڇاڪر جي لشڪر ۾ هئا، سي ڀڳا. هَسُو ڇاڪر سان وڃي چوٽ کاڌي، انهيءَ تي ڇاڪر پنهنجو باقي لشڪر هڻايو. لاشاري به پوئتي هٽيا ۽ هيءَ جنگ بنان ڪنهن هار جيت جي پوري ٿي. هڪ روايت موجب هَسُو هن جنگ ۾ ماريو. پر ٻين روايتن موجب هو ”قدمن واري جنگ“ ۾ ماريو. هن جنگ بابت چيل بيتن مان هيٺيان ڪن راوين کان مليا:

ڇوري ڇاڪر موڪليا ڪي ڳوڏا منجهه ڳوٺن⁽¹⁾

تنهي پويان اچي ڪي رڻ جهڻ ڀيرين⁽²⁾

هَسُو وڏا هاڪارا ڪيا مرڻ ڪيائين من⁽³⁾

⁽¹⁾ ڳوڏا = همت ڀريا، لاشارين جي ڳوٺن ۾.

ڀيرين = ڀيريون تراريون، جن جي منهن تي چانديءَ جي چٽسالي هجي. رڻ جهڻ ڪي = سڻ پٺ ڪئي.

هاڪارا ڪيا = ميدان ۾ هڪٻئي کي هٽ سان وڙهڻ جي ترغيب ڏني.

جن دھريون وٿرون کنيون سي پائر کيئن پلجن⁽¹⁾
 ڦٽي ڪيائين ڦل ڪي پويان پڇاڙين⁽²⁾
 ڇهڻو وڃي ڇاڪر ڪي جو هو ڏوڙي منجهه ڏڪن⁽³⁾
 ڇاڪر ات چڪائون ڪي رانيون ريرين⁽⁴⁾
 پر پڳا "ڍارا" "نانگرا" پُريا پنڌ وڃن
 "ميري" تن جي مهند ۾، تاءِ نه جهليو تن.

"مندو" متجي اٿيو، هو خان ڪٿي ڪيڙو⁽⁵⁾
 شاهي وڏا شوڪارا ڪيا، ڪو گانپ وڏو ڳيڙو⁽⁶⁾
 جيئنڊ جهونجهارن ۾ هو عهدي انگيرو⁽⁷⁾
 مريد تي ميسڙو، آپر آوارين جو.⁽⁸⁾

(1) دھريون وٿرون = پيٽيون وٺڻون، پيٽا حصا.

(2) ڦٽي ڪيائين ڦل ڪي = ڦل ڪي ترار هنيائين، جيڪو پڳو ٿي.

(3) ڦسڻو ۽ ڇاڪر هڪٻئي جا ڏوڙي ۽ مٿ هئا. سو ڦسو وڃي ڇاڪر تي ڪڙڪيو.

(4) ڇاڪر به مڙسن ڪي پنهنجون تراريون چڪيون (هنيون).

(5) مندو لاشاري.

(6) شاهو موربتي پاڙي مان منڊير لاشاري. ڪو گانپ وڏو ڳيڙو = ڪو وڏو گانپ ڳيڙو ڪيائين.

(7) پنهنجن ساٿين کي سنڀالي سولو ڪري. وڏو ور رجھي حملو ڪيائين.

(8) انگيرو = انگ باز ترار هٽندڙ. پلٽي باز.

(8) اواريون = تراريون جيڪي وارو نه ڏين

12. پنيور وٽ مقابلو ۽ مڙسن جون ماهيون⁽¹⁾

مٺي گبول ڪڇ مان انوراءِ جوکيي جي ويجهي عزيز کي جيڪو "ٽيپرن" جي پاڙي مان وٺي ڏنو. انوراءِ پاڻ وڏي همت وارو هو. سندس ڌيءَ ڄام بجار جي گهر ۾ هئي، جنهن مان ڇاڪر ڄاڻو. مٺي ڪڇ ۾ جنگ ڪئي، اتي جي ٺڪر کي ماريائين ۽ پوءِ پنهنجي گهوڙي مل⁽²⁾ ڀڄائي، ان تي جوکيي کي به ڇاڙهي، اچي سنڌ پيڙو ڪيائين. انهيءَ جوکيي جو پٽ "مگر" هو، جنهن کي پئس وصيت ڪئي هئي ته: مٺي گبول جي مدد ڇڻ. ان بعد جاڪرن حسڻ ۽ ميراڻ جي مهنداري هيٺ، محموداڻي پير (تعلقو ساڪرو) وٽان اچي سنگهارين جو مال لوڙهه هنيو. انهن جي دانهن تي منو گبول، هاڙهو احمداڻي، لٽو ۽ تنگئي مال ورائڻ لاءِ نڪتا. جڏهن انوراءِ جي ڳوٺ وٽان مٽيا ته مٺي چيو ته: جي انوراءِ کي ڄاڻ نه ڏينداسين ته مون تي مڙس جي ميار رهجي ويندي. ويا پر انوراءِ ڪونه هو. مگر جوکيو ٽيپرن انهيءَ جوکيي جو پٽ يا ڀاءُ هو، جنهن جو وير مٺي ڪڇ ۾ ورتو هو. جڏهن مگر مٺي جو نالو ٻڌو ته سو، جيتوڻيڪ انهيءَ ڏينهن شادي به هيس، ته به ڳڻڻ ياد ڪري اچي مٺي سان پيڙو ٿيو. مگر کي سندس ڪاڪي ڪاڙي سمجهايو ته: تنهنجي شادي آهي، اسان وٽ عذر آهي ۽ تون انهيءَ ڳالهه تان لهي وڃ، مگر چيو ته: نه، آءٌ ويندس. تڏهن ڪاڙي چيس ته: چڱو، تون هل، آءٌ اجهو ٿو پويان اچان، ۽ هو موڙ ڇڻي اچي مٺي سان مليو. پوءِ هڪلي اچي هاڻن کي رسيا.

جئن پينگهر پنجاه سين چڙهي، دورو ساڻ پنجن
تئن مٺو پهتو مال کي سوڌو ساڻ ستن
هاڙهو، بجار، اورڏو ڪيها ٽي چون
ماهيند، ملهڻ ليڪيان، ٽيپرن بيلي تن.

ٻه پتيون مال جون واريائون ۽ ٽي ڏنائون جاڪرن کي.

(1) هن مقابلي جي خبر پهريائين مرحوم حاجي سرماڻ خان بگهياڙ ڪئي. وڌيڪ پوءِ سندس لائق فرزند ۽ سگهو حاجي محمد سودي بيان ڪئي. ڪي ٿاڻا پوءِ سگهو هاشم گدبي کان معلوم ٿيا.

(2) مل = مٺي گبول جي گهوڙيءَ جو نالو.

جڏهن موتيا ته مَلهو (ملهغ) احمدائي ملين. خبرون ڏنائون. مَلهي، مَني
 ڪي چيو ته: تون ڦر ڪنيو ٿو وڃين ۽ جَر چڙيو ٿو اچين. جنهن جي لس تائين
 گر (گهل) هوندي. هاڻي آءُ جاڪرن جي پويان ويندس (يعني: ٽي پتي مال جي
 ڏيو. پاڻ کي ٽڪو لايو ٿو وڃين، سواءِ سندن پويان ٿو وڃان ۽ اهو مال ورايو
 ٿو اچان). مَني چيس ته: هڪ ته اڄوڪي ڏينهن مگر جي شادي هئي، ٻيو ته
 مٺ مڙس سان پهچڻ جي پيڻي ڪانه هئي. پر جي تون چئين ٿو ته پوءِ هاڻي
 هل ته هلون، پر تون بيهندين ڪونه، ويندين پيڇي! پوءِ اچي جاڪرن کي پڳا ۽
 سامهان ٿيا. حسن ۽ ميراڻ پريٺ مني گبول ۽ هاڙهي جي دوستي مڃي هئي،
 مَني گبول، رهيي گبول ڏانهن مدد لاءِ ماڻهو موڪليو، پر رهيي چيو ته: ٿيندو
 نالو مَني جو، سو اسين ڪين هلنداسين.

ميراڻ ۽ حسن پريٺ هاڙهي ۽ مَني جي دوستي مڃي هئي. قنبر گدو سندن
 سلام آڻيندو نيندو هو. جڏهن مقابلي ۾ هاڙهو ۽ ميراڻ اچي هڪٻئي کي
 سامهون ٿيا ته پهريائين هاڙهي ميراڻ تي ترار واري. اتي قنبر چيس ته: متان
 هئين! آڏو ميراڻ اٿئي. تڏهن هاڙهي کڻي ترار جهلي. پوءِ آڏو ميراڻ ترار واري،
 سا جهليائين ڪانه ۽ هاڙهو مٿو.

متان هاڙها هئين مهندن ميراڻ اٿئي، اي قنبر هاڪ هنئي
 تنهن واسينگ واري جهلي، اڪر ايءُ لهي
 ملامي ميراڻ ٿيو، جنهن هاڙهي کي هنئي.

مگر ڪي وچ ۾ بيهاريو هئاڻون ۽ بچاءُ ڪيائون، پر هن مڙس وڏي پئي
 ڌڪ هنيا، سوڍ ڪريو. اڃا ساهه هئس جو ڪاڪس ڪاپڙي اچي سر پنهنجي
 جوڻ تي جهليس. مگر ڏسي چيس ته: ڪاڪا ڪاپڙي! پويان ڏاڙهي تران
 آندئي!! جڏهن انوراءِ ڳوٺ پهتو ۽ معلوم ٿيس ته مٺو آيو هو، ته نيري تان لٿو
 ڪونه ۽ پويان اهڙو ته گهوڙو ڪاهيائين جو جنگ واري ميدان کان اک ڏيناري
 تي گهوڙو ڪري مري پيو.

هئي مَني ڪي من م ته ايندو انوراءِ
 سو واڳو وڳندي. گرڙ گجندي ٿي آيو انوراءِ
 اچي ڏڙهه ڏيئي ٿيو. ته نيري ڏنو ساهه
 مٿي تان انوراءِ جي، نيو صدقو رد بلاءِ.

انهيءَ جنگ ۾ منور، هاڙهو ۽ مگر وڏي مردانگيءَ سان وڙهيا. راڄ ملڪ کان اتر ويندي ڀنڀور تائين مال جي بويان واهر ڪندي اهي مقابلا ٿيا. راڄ ملڪ کي ويجهو پراڻي ڦٽي درياءَ لڳ "چٽي پير" (سهڻي وارو) جو مقام آهي. انهيءَ سڄي پيئي کي ڪنهن وقت "چٽي پير" جي نالي سان سڏيندا هئا. هن مقابلي ۽ جنگ کي "پويت" نالي لنگهي هيٺين بيتن ۾ ڳايو:

سنگهاريون سرهيون ٿيون ته سردار صحي ڪندون
منور پٺو مال کي ته جيئري نه ڏيندو
جان وڃي وارينديون، نه ته ڏيندو سر ڏياڇ جيئن

منور کي ٿيو مامرو، هٿيو وڃن يار
مئل متاري ڏجهڻ ڌاري پلاڻيسو سينگار⁽¹⁾
واري آڻيسو وڙهيون ڪڍو تنگ دُٺار⁽²⁾
بڙي ڪوپا ڪيريون، ساهڻو ٿيا سوار
پير چٽي جي پٿر ۾، گڏيا پيادا ۽ سوار⁽³⁾

پير چٽي جي پٿر ۾، اچي چڱاري چيڙيائين
آيو هاڙهو، ونهه ڳاڙهو، وڏي وٺ جهليائين⁽⁴⁾
ڀنڀور ٻنهي ڪنڌين، آڻي ڪٿوري ڪوليائين
وٺ سڀيئي واسيا، چپر چڪت مڪائين
جوپ پيئندا جاڪرا، تڪون ڏيندا تڙائين
ريس نه ڪجي پاڻرا، سوڀون ڏيندو سائين.

منور چيو مالهنگ ڪي، مَ ڪر اُتالي⁽⁵⁾
پاڻ وڙهون سين ويرين، پر بيلان ڙي بيلي⁽⁶⁾

⁽¹⁾ "مل" منور جي گهوڙي هئي

⁽²⁾ وليون = گهوڙيون.

⁽³⁾ چٽي پير جو مقام. ڦٽي تي گهاري کان ڏکڻ.

⁽⁴⁾ وٺ = مرن جي وٺ وڃڻ.

⁽⁵⁾ اُتالي = تڪڙ، اُٻرائي.

⁽⁶⁾ بيلان ڙي بيلي = گڏ. بيله بڻ ٿي. گڏ ٻنهنجن سين سائين سان.

وڃينءَ جو وِير آئي جيجهان جهڙو ڪري⁽¹⁾
تنهن منجهه مِيرل تَرِيو. واهو وڌيري
اَڪين اما جهليا، ٿي قضا ايئن ڪري
موڙيو تار سرڪڻ جا مير ٿو ايراضي آئي
سَرڪ سَڪاڻي ساريو، منو ٿو ناڪڻا نهاري⁽²⁾
ته اڄ نه گبول آيا، نه مون جي عيسائي پاسي⁽³⁾
آڏي ٻانهن اسان جي، ڳورئي اصل ئي آهي.⁽⁴⁾

پهريون عشق حسڻ جاڪرا! خان جي کاٽ سنائين⁽⁵⁾
جاڪرن کي جهڙاري مِيرڻ ماريائين⁽⁶⁾
اٺ تراريون، نائون پالو، چوڪا گهاٽ چڪيائين.

ڪُلها مير ڪڪوريا، رڻ رتو جهونجهيائين⁽⁷⁾
منو هڻي، جولڻ جهلي، ڪنا خوب ڪُٽائين⁽⁸⁾
گهريو گهوٽ گهوڙي تان ڏاڍو ڏمر ڪيائين.⁽⁹⁾

گهريو گهوٽ گهوڙي تان، ڏمر ناهي يار
مندي پوڻو مڃنو لاهي وينو بار⁽¹⁰⁾

(1) جيجهان = زور مان، چوه مان.

(2) ناڪڻا نهاري = عزيزن ڏانهن ڏسي.

(3) منو پاڻ گبولن جي عيسائي پاڙي مان هو.

(4) آڏي = ڪڍي.

(5) کاٽ = ڪهڙو، جهڙو.

(6) جهاري = (ڌوب. يعني سُنڊ وارن جو اصطلاح) جُهر يا وڏي سُنڊ جي وير جو اچڻ. هت معنيٰ

وڏي وير کي آڻڻ. وڏي آڻڻ آڻڻ.

(7) جهونجهيائين = ڏونڊيائين.

(8) "جولڻ جاڪرو هو، ڪٽائين = ڪوڙيائين. هنياڻين.

(9) گهريو = ڪريو.

(10) مندي بوڻو = موڳبول.

نگو = چيرم تڱمي وارو نداء، جتي اصل جوکيا ويٺل هئا. ”تڱو“ نالي ٽيپر باڙي جو وڏو پٽ
 جم بچار جي وقت ۾ هو.

پوٽو پڙاور پير جو، ڏوهت ڄام بچار
جڪو پڇين پڇ تون، وڃي ست پيڙهيا سردار
ته "مگر" اُت ٿي مڻئون ڪيون، وڙهي ڏئي نه وار⁽¹⁾
گهوڙيءَ گهوٽ گڏائي، "ساتاڻي" سوار.⁽²⁾

سڄي ٿيپر ڪار مان آنيهر ڪونه ٿيو
بيٺي ڏٺو ٿيپرين، مگر ٿي ماريو.

مٺا توکي سرائين ساريو، جئن هورندين م شهزاد⁽³⁾
تون پاٿارين پڌرو هئين رهارين دھدار⁽⁴⁾
ٻاروڇاڻي لڇ لاءِ هئين ساماڻو سردار
ٻهڳڻ ٻهراڻي تي توجا هٿ هنزار.⁽⁵⁾

مريد مڻو موڪليو ته ونءِ تون ڪيهرين ڏي
سو جوڙي جڪي آيو سڄون سڀ ڪري
پوٽو مندي مير جو، ڏوهت "راڌين" ڪي
وجهي تراري توريان ته آ طوطا جي توري⁽⁶⁾
پر جي وجهي تراري توريان ته مڙگئي مير ٿو سهائي.⁽⁷⁾

هن پوئين بيت ۾ شاعر، مٺي کي ملڪ کان به ڪڍڻو ڪري، مڻو
بهادر به هون ٿو پلو مڙس به هو، جو ٻين لاءِ سر ڏنائين. ان وقت مٺي لاءِ مٺين
پنڻ ڪيو ته:

مڻو ميرين منجهه مير هو
پارائي ۾ پير هو.

⁽¹⁾ مڻئون ڪيون = (مٺ = ڪٽ مان ڇڏ وات ۾، ۽ منهن ۾ گهندي، ڪڍڻ مان جيون ڪيون.

⁽²⁾ گڏائي = ڪهاڻي، ساتاڻي = ٺيڀرن جو هڪ پاڙو.

⁽³⁾ رندن ۾ شهزاد = شهزاد. ونه سردار مير چاڪر جو پٽ هو. هندن کي لشڪر جي مدد ڪڍڻين.

⁽⁴⁾ پاٿارين پڌرو = بگڏرن جي مجلسن ۾ مشهور.

⁽⁵⁾ سرائي = ملڪ مريد، جڪو وڏي ملڪ سر جي اولاد مان هو.

⁽⁶⁾ طوط جي توري = وڏي مٺڪ طوط جي برابر.

⁽⁷⁾ مير مريد کان نو سرس ٿئي.

مٺي. هاڙهي ۽ مگر جي بهادريءَ جي ياد ۾ پوءِ مَلڪ مُريد ۽ ڪرمت راج
پٿر جون "ماهيون" ٺهرايون. گندين مثل اهي ڇهه فوت ڪن گول منارا، پنيور واري
پيٽيءَ لڳ تلاءَ کان اتر طرف ٻڌايا ويا. پاسي وارا ٻئي مٺي ۽ هاڙهي جي نالي
ڪيائون ۽ وڃون مگر جي نالي، جو جنگ ۾ مڙسن مگر کي پنهنجي وچ ۾ ڪيو
هو ته جئن سندس بچاءُ ٿئي. اهي ماهيون مڙسن جي بهادريءَ جي يادگار طور
ٻڌايائون، باقي مڙس ٽيئي "قدمن واري مقام" ۾ رکيل آهن.

---

13. ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڪرمتين تي چڙهائي

ڪرمتي بلوچن جي قبيلي جي ملڪ پنهنجي قوم تي ٿيڻ گورا ٻڌا ته اهي ساليانو ڪلهوڙن کي ڏين، پوءِ غلام شاهه ڪلهوڙي چيو ته: مون کي پنجاهه رپيا گوري جي حساب سان ڏيو. ان وقت گوري جو ملهه ڏهه رپيا هو، سو ڪرمتين قبول نه ڪيو ۽ منهن رکي بنا ماني ڪاڻڻ جي ڪلهوڙن جي ڪچهريءَ مان اُٿي آيا. انهيءَ تي ڪلهوڙي لس پيلي جي حاڪم پاڙ خان ڏانهن مصلحت لاءِ لکيو. پاڙ خان چيو ته: ”انهن تي ڪٽڪ چاڙهي ختم ڪريو.“ پوءِ خداآباد مان ڪٽڪ چڙهيو، انهن اچي ملير تي چڙهائي ڪئي. ان وقت ڪرمتي بلوچ سڀ ملير ۾ ويٺل هئا.

هن جنگ ۾ جن قومن حصو ورتو ۽ جن شخصن بهادري ڏيکاري، انهن جو احوال شاعر تهر گبئيءَ جي بيتن مان ملي ٿو، جيڪي هن بعد شامل ڪيا ويا آهن. انهن موجب تفصيل هن ريت آهي:

ڪلهوڙن جو لشڪر ارڙهن هزار هو، جنهن جو اڳواڻ جمالين جو سردار عالم خان هو. ملير ۾ ڪرمتين جو ملڪ حيدر خان هو، جنهن کي صلاح ڏنائون، ته ڪلهوڙن جي لشڪر سان پڇڻ پيڻي ڪانهي، ڀڄي هلون! پر حيدر خان چيو: اهو لشڪر هزارن ۾ آهي، پر جي لڪ مڙن، ته به آءٌ نه ڀڄان.

هوڏانهن عالم خان ملير ۾ پهتو ته سامهون مقابلي ۾ (ڪرمتي) بلوچ ڏسي، چوائي موڪليائين ته: ”آءٌ تيسين لشڪر کي ترسان ٿو، جيسين اوهين ٻاريچا ڪڍي، حفاظت واري هنڌ تي موڪلي ڏيو.“ ڪرمتين پوءِ ٻار ڪڍيا. ڪرمتين سان سندن ڀائر راج گبول ۽ ٻيا ڀيڙا هئا.

هالو مبارڪاڻي گبول نمازي شخص هو، هميشه پاڻ سان وضوءَ لاءِ پاڻيءَ جو ڪرو ڪڍندو هو. اهو به ڪري سوڌو جنگ ۾ ٽپي پيو ۽ ڪلهوڙن جي لشڪر سان ڏاڍي ويڙهه ڏنائين. آخر مارجي ويو. ڀير (گبول) تازو پريٽل هو، تنهن کي گهر ۾ ڇڏي ويا هئا. سوچيري گهوڙي (بنان سنج، اولائي گهوڙي) تي چڙهي وڃي کين رسو ۽ چيائين ته: مون کي زال ڪري پئڻ لاءِ ڇڏي ٿا وڃو ڇا؟ انهيءَ تي کيس تسلي ڏنائون ته: وڃون ڪونه ٿا، تون وڃي سنبري آءٌ. اهو به وڃي گهران ترار کڻي سنبري آيو ۽ جنگ ۾ وڙهيو.

ڪلهوڙن جي لشڪر سان ڪرمتي ۽ گبول هڪٻئي پٺيان سورهيائيءَ سان وڙهندا ڪرندا ويا. تنهن تي ڪلهوڙن جي سالار چين ته: اوهين اجايو جنگ ۾ پيا مارجو، موت جو ڊپ نه اهي ڇا؟ تڏهن ”تانهر“ نالي ٻروچ جواب ڏنو ته: ترار هڻڻ اسان جو مرڪ آهي، ڀلي ته مارجي وڃون، پر پنهنجون اُنيون ڪلهوڙن کي هرگز کين ڏينداسين.

هن جنگ ۾ ٻروچن جا گهڻا مڙس مارجي ويا، پر ڪلهوڙن جي آڻ نه مڃيائون. **ٿوهر گڊي جا چيل بيت**

گورا آءُ نه قبوليان، ائين ڪريو تڪين جي وار
هي سنجهي ويا سگهڙ چو، ڳوڏا ڳري بار.⁽¹⁾

”پاهڙ“ جي پاران، آيو ڪاغذ ڪلهوڙن
سو پُوري اندر پاڙاهيو، وانچايو وزيرن
ڪاغذ ڏئي ڪٽڪ چڙهيو، جنهن جي ڪل نه پيئي ڪن
ڪٿو خدا آباد مان، ارڙهين هزارن⁽²⁾
آئي ملهه ملير تان، ڪا گهل وڏي گهوڙن
سو ”حيدر“ هنڌائي نه چڙي، توڙي لڪ ميرن⁽³⁾
آئي پوءِ جي پڇڻا، اسين پڻ طعنا ڏيون ڪي تن
عهدي ”عالم خان“ سان، ڪي جُلُهه جمالين⁽⁴⁾
ڪلي سي ڪينڪاريا، ”حيدر“ بيليئڙن
تنهن ”ٻروچ“، ڀلي ڊوهيا، پسي ”پشڪيڪن“⁽⁵⁾
ته آءُ ٿو لشڪر ڊوهيان، ائين ٻاهر ڪڍو ڪي ٻارن
جهڙيائي ”عالم خان“ ڪي، تهڙي ڪي ڪي ڪن
سندا ساڀُرسن جون، ڳالهيون ٿيون ڳاڻجن

⁽¹⁾ چو = چوي، سنجهي ويا = سنجهي مان بنا مانيءَ هليا ويا.

⁽²⁾ ڪٿو = ڪٿيو.

⁽³⁾ حيدر ٻروچ ڪرمتي گبول.

⁽⁴⁾ عالم خان = ڪلهوڙن طرفان جمالين جو سردار.

⁽⁵⁾ ڊوهيو = خبردار ڪيو.

وتئي، ٻوٽي وٽ آهي. سنڌي اسان ڪلهوڙن⁽¹⁾
پئسو لڳسي بازار ۾، آءٌ سمجهندو سيئن⁽²⁾
ٿوڙي ڪرو ڪامن، تو ۽ هي ڪرهو تنهن قطار مان.

آئي "هالي" هوت تي، ڪا گهن وڏي گهوڙن⁽³⁾
سو ڪامل پنهنجي ڪرئي، ڇڏي ڪنهن نه چن⁽⁴⁾
ڪاڪي پاسي ڪڙهي ڏنيون، ٿي سئون گهاءِ سينهن
سڙجائون سورهي ڪي، ٿا ٻانهن منجهه ٻڌن⁽⁵⁾
"پير" پرچائي ڪڍيو، اڳاٽو عهدين
تنهن گهوڙي اوچيا گهر مان، ٿا وڳا ويرجون
پاڳا پڇيڙو ٻانڌڻو، بهڪو ڪيو پيڙن⁽⁶⁾
چم ڇوٽيءَ جو چاڳلو، هو ربي تنهنارن⁽⁷⁾
سو لائجي هليو لائق، عهدي تي آئين
هڙي گهوڙين گڏ ڪيو، ٿيون هورين منجهه هجن⁽⁸⁾
مائون مڙهين جون، ٿيون راتو ڏينهن رڙن
پاڻ ٿيا سوارڪا، هاڻ ٿا پويين لاک پچن
تن سورهي چاري چاڙهيو، بيگين تان پتن
چاريءَ ڳالهايو: عهديا! هو الفاريو اچن
تنهن تي جيئڻ ۽ جوانيءَ جو ڇڏيو آيو "عهدين"
سنهان سهڙا سڙپتيا، هئا پٽا ملوڪن
متارڪا ڳاپرو، اهي ننڍا نه چئجن

(1) وٽي، ٻوٽي وٽ = اسان کي پاڻ مارائڻو آهي.

(2) سين = ساڻن.

(3) هالو = ٻروڇ ڳول مبارڪاتي.

(4) ڪرئي = ڪرو.

(5) سڙجائي = سڙجڻ جي ڇني. جا انهيءَ کي ٻڌندا جو بادشاهه جو ماريل هوندو ته مٿان پويان

ٿيڻون ٻان ۾ وڙهن ۽ ڀرو وڃن.

(6) پڇيڙو ٻانڌڻو = ٻانڌڻي جو قسم. جو گهوٽ (ٻروڇ) مٿي سان ٻڌندو يا ڪلهي تي ڪندو: پيڙو

= ڪٽوڙيءَ جو.

(7) تنهار = ترار جي قبضي ۾.

(8) هورون = پٺون جتي وڃي آئين گڏ ڪيائون.

اها وائي وات ۾ اچي صحيحي واري سراين⁽¹⁾
 ته مانجهيا! اسان کي موت ناهي من
 تنهن تي "تانهر" ڳالهايو، "توهر" چئي، ورنه سان ويرين⁽²⁾
 ته مانجهيا! اسان کي موت آهي من
 اٿيون جي اسان جون، اسين ڇڏيون ڪنهن نه ڇن
 کاڌا آلا اٿين جا، اسان آهن جوڀ سندا جوانين
 سيلين تلين سونهڻيون، ٿيو جهوريڙيون جهمڪن
 سي مور نه ڏيون مائجيون، پنهنجون ڪاهي ڪلهوڙن
 مَر جان رڄن رت مان، سنديون طرفون تن⁽³⁾
 متاريون ملير مان مَر اچي ڳاٽ وڃن
 "تانهر" کي "توهر" چيو، مَر هيري هار بجهن
 پوٽو مير "پُرتوس" هو، اتل مان عهدين⁽⁴⁾
 انهيءَ ڪَر وڌائي آيءَ ته: مصريون هڻي پوءِ مرڪن
 مَٽ ماريائين پانهنجو، ڪوڏر جو مان ڍڳن⁽⁵⁾
 موتي مائڪ مير کي، ٿا پاڻ اڳيان پوڄن
 "زهر پوٽي" زور وڄايون، سَر چڙهيو سيلن
 "ميرائئي مجني" هنين تراريون، وڌي کي ريرين
 پوشيدي "پير جون، ڪيون ٿي واکاڻيون ويرين
 وڏو مهڄڻ مڙيو، "پندين" ۽ "ٽيپنرن"
 سو سڄو ٿي سُرهو ڪيو، آهي "مندين" جي پوٽن
 اهي ڪوندا ڪاملين، اهي مير مارڪا ڪن
 اهي گولا گهوڙيون، اهي تازي طيلن
 اهي راءِ رهاڻيون، اهي ٿا مير مارڪا ڪن
 "سورينگ" پٽين پيءُ ٿئي برڪت وليئڙن.⁽⁶⁾

(1) سرائي = مرن جو لفظ.

(2) تانهر = پڙج، توهر = گهر شاعر.

(3) طرفون = نواز جون جونيون.

(4) پرتوس = گبول، ان جو ڏاڏو.

(5) درجو = ڏنيل

(6) سورينگ جي اولاد مان نظر محمد چڪري تي وٺل، عمر اسي ورهه.

14. الله ٻني واري جنگ يا جهل واري جنگ

هيءَ جنگ جوڪين ۽ برفتن جي وچ ۾، ڪراچيءَ کان ٻارهن ڪوهه اُتر ۾ حب نئن جي ڪپ تي لڳي. برفتن وڏو حملو ڪيو. ڄام بڄار جوڪئي چيو ته: هڪ طرف ٻني ٻئي طرف درياءَ حب جو. هي "الله ٻنو" اهي جتي بيٺا آهيون. برفتن سان مقابلو ڪنداسون. انهيءَ تان هيءَ جنگ "الله ٻني واري جنگ" جي نالي سان مشهور ٿي.

ٻي روايت موجب¹ جوڪين ۽ ٻروچن جي جنگ لڳي. پهرئين حملي ۾ جوڪيا ماري، باقي پنڌرهن مڙس وڃي بچيا، سي آيا "لال بکر پنڊ" وٽ، جيڪو جوڪيو فقير درويش هو (سندس قبو اڃا تائين منگهي پير طرف موجود آهي). لال بکر پنڊ، جوڪين کي چيو ته: مون کي ڇڏيو. آءُ پاڻ دنيا کان پري ٿي وينو آهيان. پر جوڪين کيس جڏهن مدد لاءِ زاريون ڪيون. تڏهن چيائين ته: سڀئي ڏوٽرو گابو اچي ٻروچن جي لشڪر ۾ پوندو. جي ان کي جهلياڻو ته سوڀ سندن آهي. پر جي گابو حب اُڪري پڇي ويو ته فتح اوهان جي آهي.

ٻئي ڏينهن ڏوٽرو گابو ازغبي اچي ٻروچن جي لشڪر ۾ پيو. پر ان کي جهلي نه سگهيا ۽ گابو حب ٽپي ويو. پوءِ جوڪيا آڙ ڪري وينا. بندوقون ڇوڙياڻو، جنهن تي هتي ويا.

ان کان پوءِ "عالي" ساڪاڻي جوڪيو. جيڪو گجرات طرف راجا وٽ هو، سو آيو اهو پلتي راند ڪندو هو. عالي ساڪاڻي، سون مياڻي وٽ ويٺل جوڪين ۾ ويو. اتي زنگياڻي ٻروچن جي جوڪين تي حملي جي خبر پيس. عالي ساڪاڻي، زنگياڻين کان پلاٽ وٺڻ لاءِ روانو ٿيو. هو ڪنهن طرف ٻئي ويا. جو انهن جي مٿان اچي سهڙيو ۽ انهن مان مڙس ماريائين ۽ باقي جيڪي بچيا، سي اچي ڄام بڄار کي ڏنائين. جنهن اُهي ڪرمتين جي ملڪ ڏانهن موٽائي موڪليا.

الله - ٻني واري جنگ کان پوءِ برفتن وري به جوڪين سان جنگ جي تياري ڪئي. جنهن تي ڄام لاسي طرفان برفتن جي ڏوهي برفتن وٽ ميڙ ٿي آئي ته جوڪين سان جنگ نه ڪريو. پر برفتن ميڙ نه مڃي. تنهن تي مائيءَ چيو ته:

¹ راوی عبدالله جوکيو.

منٽ نه مڃاؤ منهنجي، آهيو بي ٿورا بُزدار
 جوکيا آهن جيئرا، بانڪا وٽ بچار
 ڪڍي ڏيندا و ڪسُونبو، ڏوٻا ڌارو ڌار
 هاڻي ٿاڻو آهيو ٿريو، آهيو مٿان ڄام بچار.⁽¹⁾

پوءِ برفت اڳتي وڌيا ته آڏو جوکيا جبل جهليو بيٺا هئا، سو برفتن کي
 ماري وڌائون. پوءِ ڪنهن برفت ڄام بچار کي چيو ته:
 "ڄام بچار! واڳ به تنهنجي پاڳ به تنهنجي
 جهل، جيسين مان ڪرڪاڻ ڪڻان."⁽²⁾

انهيءَ جنگ ۾ جوکين جو ثمر ۽ سامان ختم ٿي ويو ۽ جهل جو ٻج ڏٺ
 طور کائي گذران ڪيائون. جنهن ڪري اها "جهل واري جنگ" جي نالي سان
 پڻ مشهور ٿي.

⁽¹⁾ وڏيري علي مراد پري. اٽل (لس) جي ڪچهري ۾ سادو نه ڇاڪر جي مارجن بعد ڄام بچار هٿو
 ٿي لس طرف آيو ۽ لياري طرف اچي رهيو. نائب ۽ عبدالرحمان روزجهي سڀني جي شهر ۾ پڌارو ته
 موجوده لاڪري جي باب ۾ (الڳ لياري) ڄام بچار مامرو موجود آهي. جو شايد ڄام بچار جي
 جاگير هو.

⁽²⁾ راوي پير محمد گورڻن. ڪچهري خان صاحب امام بخش جو ڳوٺ.

15. ناڙا ٿر جي جنگ

هيءَ جنگ برفتن ۽ جاڪرن جي وچ ۾ لڳي، جنهن کي شاعر براهم لنگهي گهنڊاري بيتن ۾ ڳايو. بيتن موجب جنگ جو تفصيل هن ريت آهي:

برفتن ڪنهن جهيڙي ۾ آري جاڪري کي ماريو. جنهن تي قلات جي خان برفتن کي سيڪڙ ڏيڻ لاءِ ڄام بيجار کي حڪم ڪيو. ڄام بيجار پنهنجي طرف جي جتن، ڪلمتين، جوکين ۽ نومڙين جو لشڪر تيار ڪيو. ٻارڻ جوکيي، برفتن جي ائين هڻڻ جو ٻار کنيو، جنهن تي سندن برفتن جون اٺيون هڻي آيو.

اتي برفتن به پنهنجا راڄ گڏ ڪيا. سندن اڳواڻ عزت خان هو. تنهن وري دودن کي سڏايو، جن جي اڳواڻن بولي ۽ سالار. جاڪرن سان جنگ ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڳواڻي پاڻ ڪيائون. پوءِ جتي به جاڪرن جا راڄ سجهندا هئا، حملا ڪري، انهن کي نقصان پهچايائون. پوءِ سڌو ”ڌڙبي“ ڏانهن رخ رکيائون، جيڪو جاڪرن ۽ سندن طرفدارن جو مرڪز هو. پر برفتن جي چڱن مڙس چيو ته: دودن کي جس هجي، جو اسان جي پاران وڙهيا آهن پر جاڪرن جي ميار اسان تي آهي، تنهنڪري دودا پويان مدد ۾ ٿين ۽ اسين اڳ ۾ جاڪرن سان وڙهنداسين، نه ته اسان تي ٽڪو ايندو. تنهن تي بولي ۽ سالار ورائيو ته: اسين آيا آهيون ته هاڻي جنگ ڏينداسين.

ناڙا ٿر جي جڙ ۾ ٻئي لشڪر آمهون سامهون ٿيا. هن جنگ ۾ ٻنهي طرفن جي سورهيڻ پاڻ ملهائيو. پر آخرڪار جاڪرن هارايو. انهيءَ جنگ تي برفتن جي لنگهي براهم گهنڊاري بيت ٻڌا، جنهن جي اڻپوري روايت هن طرح آهي ته:¹¹

ساراهيان سچو ڌڻي، جو سڪرئين جو سويار
جنگيون، جهيڙا، جهڳڙا، اصل الله جا آچار
اول آري ماريو، جاڪرو جهونجهار

¹¹ اصل روايت اسل لنگهي جي ڄام سرفضل نالاري. لکي فضل کان سگهڙ الهه بخش نالاري عمر (90 سال 1961ع) ۾ سڳي ۾ فقط حويلي سي ڄام سور وڌيڪ جنهن ۾ اڳتي ملڪن جيڪو جاڪرن جي گهڻ سڏ تي جهڙي ڪئي. ان جو سريسو احوال هو. هيءَ روايت سگهڙ الهه بحر نالاري کان مٿي جي سڳي ۾ قبل ڪجهڙي (29- اپريل 1961ع) ۾ قلمبند ڪئي وئي.

عڪس انهيءَ ڳالهه جو. رهيو "خان" کي ڪار
ڌاري ٿيا آهن دودا کي پئي اُڪتا پار.

سڏي ٿو سالار کي، بکهر ڄام بچار
ته جت، ڪرمت، جوکيو، نومڙيو پنهنجو رکي پار
پاڻ پرنيئون پهرڙ کي، سدا ڪرمت ڪار

جان کي جوکين جو. بارڻ کنيو بار

اٿيون اٿي اُن جون منڍو ماڻا دار⁽¹⁾
ويرين ايءَ هاڻ وساري ڇڏيو ڪيائون سڪ قرار
عمل نٿا مڃين جاڪرا، جن ۾ گهڻو هٿ ڦڪار
تن ڦري ساڻ ڦڪل سٺان، ڪيو غيٻاڻو گار.

تنهن تان عزت خان اُٿيا، دودا دعويٰ دار
بُولي، سالار پاڻ ۾ ڪيو وڏيرن ويچار
ته اُٿيو جهوريون جاڪرا، جن ۾ ايڏو اختيار
تن ماڻهو موڪليو راج تي، سڄي نومڙيا ڪار
مڙي جڙي مڇ ٿيا، دودا دعويٰ دار
دودا ٿين مهندي ۾، صوبا سلحدار
هيلجيءَ تان هليا، سوڙ مڙي سردار
صبح جو سانگين تي ڄاڻي وڌائين چار
ماري جهوري جاڪرا، پوءِ ڪيائين سڪ قرار.

هاڻي راڄن لڏون واريون. وٺو دڙي جو ديدار⁽²⁾
ڍائي آهيئون ڊگاريءَ جي، بيگن لائو بار

(1) مندو = هاتو هو.

(2) دڙو، جيڪو هتي ڪراچي سڏجي.

ان نہ چڏي اُن جي، ٿيو دودائي ديدار
 ڀانڻي راڄ منهنجو جاڪرا، آءُ سٺي آهيان سردار
 تہ ايڏي نيئي لائيو، سانڍي تنهن سالار
 سو وڙهي ٿو سڪ م، دودا سين دلڪار
 عزتون ڏيون اُن کي، سڏي پيو سالار⁽¹⁾
 آهي جاڪري جنگ جي، مٿي مون ميار
 بولو پنهنجي راڄ تي، وير نہ سهي وار
 هاڻي جوڙيان جاءِ جيئند تان تيسين ناه تڪرار
 رکيو آيو راڄ جو، ديرو دودا هار
 پاڻ وهنداسين، پوٽ ٿينداسين، ڪيا وڏيرن ويچار
 تہ وڃ تون بولا نڪري، اسين آهيون ڳوٺ ڳهار
 پيرھ جو پڪدين جو، صبح لهج سار
 اسان جا پويان پارچ، ڌڳ ڌتارچ، سانڍج تون سردار
 اسان جي پوين جو، آهيءَ تڪو نراڙ.

بُولي تن کي گهوڙيون ڏنيون، تازاينون تلڪار
 سي پي جنبي جريدا ٿيا، ٻڌي هول هٿيار
 تان ديريندا ديکيا، پهريندي "پراڙ"
 سي "روئيس" "راڻو" اُٿيا، عيسباڻي اوجار⁽²⁾
 ٻئي پائر پيله ٿيا، چڄي نہ ٿيا ڌار
 تن مهندان مزمانن جي، ڪيائون ڪلندي ڪيڪار
 پري پوچ پلاءِ جا، ٿيلهي ڪاڏائون ٿار
 پر پڪڻائي ڪي پڪڻندي روئيس روئسيدار
 پنج پنڻائي جهلي ويو، پتنگ پهرئين وار
 راڻي مينرگا ڪيا، سَمهائين سينگار⁽³⁾

⁽¹⁾ اُن کي، يعني جاڪري کي.

⁽²⁾ روئيس ۽ راڻو، ٻئي پٽ عيسب جا.

⁽³⁾ سمهالين = سامهون گهٽن.

تيسين عيسب جاکري اُسري، کنا هنيا کنگهار
 کوڙيو منجهس کيئيڻي، پالو بي ميار
 لاڳي نئيڳين وچ ۾، کي اچي اڌڪار⁽¹⁾
 هئي ماما ماري موٽيو، ڪرهو قلعي دار
 مٿان تن ميرا ٿين کي چڱيرين چمڪار
 الڳ اُن جا اڱرا، ڏوئي ڪيائون ڌار.

پوءِ وٺو مينهن وسونءِ تي، ڪيا اچي وڃين واپار⁽²⁾
 اوڪارينائين اُتان، ٿيلهيائين ٿاڻي پار
 هوتي، ڪلو، ٻاڙو، سچيڏنو سوار⁽³⁾
 هي چارئي وڃي نڪتا، واسو تيسڙي وار
 پوءِ اڱرا گڏيا عاقل کي، گڏيا منجهه گهندار
 هئو اتي خالقڏنو حماتي، ديمين جنگ پچار
 اهي جهئي چڱيرا گڏيا، تازا ئي تلڪار
 ڏوڪي ڏوران ئي ڏٺا، ويندا اوجھه اپار⁽⁴⁾
 سي جهئي چئي پيا، ان جي رند پٺي رانجهه
 آيو هئين دودا جي پٺ، پر ڪٽي ڪانه کنگهار⁽⁵⁾
 پڙين پھ ڪري تون دهليين دعويٰ دار.

پڙين جا اڃان پٿرا ٿيندا موراڪا مهندار
 اڳي هڻو هئين حماتي، اڄ رڻ نه چڙهين راندار
 تڙا تنهن جي تڪ جو هڏو ڪٽندا هئا هزار
 تان چئي: ڪوم مرڪي ست تي، آهن الله جا آچار
 سڀڪو لوچي سوپ کي، سوپون هٿ ستار.

(1) نڱين = فوج.

(2) وسونءِ تي يعني پراڙن تي.

(3) "هوتي ۽ ڪلو" پالاري، "ٻاڙو" ٻاڙو، "سچيڏنو" ملڪ جو پٽ خاصخيليائي، مان.

(4) اوجھه = دشمن جاڪرا.

(5) سچيڏنو جي ست جهلي وڙهي ها ته هي پنهنجو ميدان موڪل ها، پر هو نه بيٺو.

اڏ وٺندي ان جي ڪي پالارين پڪار⁽¹⁾
 تن لوڏي لوڙهه ڇڏائي، ڪي هوتين هاڪار
 خالٽڏنا ٻاٻڙا ڪڍي وڃو ٻار
 ته اُني منجهان هڪڙي عاقل ڪي، ڏنر ويڻ وڏو وانڌار
 ته گار ورائي گهڙي پيو، هوتيءَ ڪئي هاڪار
 تيڪين وڃ ۾ تارون هڻي، هڻي حاجي مصري. هن گهوڙيءَ کي گهٽلار⁽²⁾
 تڏ ٻار ٻار پائيج تي، چيو پاڻ ڇڳار
 هنياين ڪڍي حاجي کي نيزو منجهه نراڙ
 ٻئي پڪين اچي ويا دولهه دعويٰ دار
 ٻئي گهوٽ گهٽا پيا، مانجهيءَ ڪيا ملار
 ڪارنهن ڪاتيون. ٻارنهن تراريون، جهليون هيون انهي خبردار
 انهيءَ لڳي هڻي نٿو ٻولي، اهي آهن پنجاهين جا پار.

عمر ڄاڻي، نيزا لائي، هڻي ڪي هٿ نارا⁽³⁾
 خوش ڪٽولا چڱي چوڙيا، رڱيا هئا رڱدار
 هن جي واکاڻ وڙين ۾، پهرئين پاڻو واڻ پچار
 پوءِ نوڪ بندي اچي نيري ڇڏيو، هڻي خنجر ڪڍيائين ڪارا⁽⁴⁾

هوتيءَ سامتي پاڻ ۾ ڪي ڪني جي ڪينڪار
 جيئن ڪڪر ڳيون ٿين آپ ۾، تيئن وڃيون
 هوتيءَ جوان تي ونيون اچي اپار
 هيون جت هوتيءَ سين سوڍيون منجهه سونسار
 سي ڪريون ڳالهون خبرون وڃي ڪندا جاڪرا جهونجهار.
 هاڻي چڙهي ڇهتا ڪلي ڪنگهار

(1) اڏ وٺندي = پاسو وٺندي.

(2) حاجي جاڪرو. جنهن هوتيءَ جي گهوڙي بحريءَ کي ترار هڻي.

(3) عمر ڄاڻي = عمر جي پٽ.

(4) نوڪ بندي جاڪرو.

يالو هڻي گهوڙي کڻي نڪتو منجهان هزار
 وڃي ڪلانسڪتورن ۾ مارايو يار
 چئي: وڃان جي نڪري، ته ڪر ڪي آ ميار
 جتي بيهندي منهنجي سواري، ڪندس ترارين جا تار
 شويو اچن تنهن کي چاپيو اچن سوار
 ويندي گهوڙي وسائي ٿيڏي تنهن وار
 هاڻي ڪلو گهوڙي پيو، اچي سان اختيار
 اچي سورهي سوين کي سامهون ٿيو، ڪڍي ڪنو ڪپان ڌار
 ڪلي پوءِ ڪوڏ پڇنديا، ڏيرا چڱيءَ ڌار⁽¹⁾
 ڪيائون راند رڳي رهڙين جي، ڌڙڪت جهونجهار⁽²⁾
 تهر آيا ترارئين جڏهن ڪيرو ڪيرو خمار⁽³⁾
 هت به ٻئي پاران هدر جاڪري ڪئي هاڻيءَ تي هاڪار
 هن به ٻهگڻ پنهنجي ٻانهن سان ڪڻي جهوڙيري جهمڪار
 پوءِ محمود جي اچي ڪٽيس مصري تڪ وڏي کان تلڪار.

(1) ڏيرا = پٿرا.

(2) روھڙين = پٿرن.

(3) تهر = تڏهين. اڳ ۾ مڙس کي پري کان پٿر هنيائون. جڏهن مڙس زخمي ڪيو ٿيو. تڏهن ترارين جا وار ڪيائون.

16. بجار جو کيبي ۽ راڻي ار جن جي جنگ

روايت-1

جڏهن نٽي جي حاڪم شڪرالله، بجار جو کيبي کي گهراڻي مٿس زور رکيو ته راڻي کي ڪنهن طرح ماري پورو ڪري، ته بجار پنهنجا ماڻهو تيار ڪيا ۽ رات جو ٻيڙين ۾ چڙهي، راڻي جي ڪوٽ لڳ ڪناري تي لٿا.

شڪرالله بجار کي ڪوٺيو سڏائي ته آڻ سڀي ار جن جي يا تون پنهنجي ڏي هڻندو سئين هٿن سين، جوکيا! جنگ نه ڪندين جي.

سو وير انهيءَ وڪڙ ۾ ٿو ورنهه وِما سي⁽¹⁾
مٺي، بنگل، بيگ، مراد، پنڻ سان ٿو ڳوڙو ڳالهائي
ته اوهين پائر منهنجا هيڏي. اچو سي
ميار جا مڪلي جي سا اچون لاهي⁽²⁾
مرنداسين ته مڇارا ٿينداسين ويريءَ سان وڙهندي
بتاسين بجار چئي ته اينداسين منهن اُچي.⁽³⁾

سو جوکيو چڙهيو جنگ تي پنج سو ٻيڙين هاڪاري
تڏهن ماڙهو ڪريمداد جا رميا راڻي ڏي⁽⁴⁾
ته بجار چڙهيو آهي بحر ۾، راڻا اوريان ٿو اچي
سي اچي آڏي، اُٿا سڪي جوکيا سي⁽⁵⁾
چون: پونداسين پره جو مَر پئي سماءِ سڀني کي.

⁽¹⁾ وڪر = نڪر، وِما سي = ويچار ڪري.

⁽²⁾ مڪليءَ واري جنگ ۾ هن کان اڳ جوکين جي هار ٿي هئي.

⁽³⁾ بتاسين = بچياسين.

⁽⁴⁾ ڄام ڪريمداد پٽ ڄام مريد جوکيو

⁽⁵⁾ سڪي = سڪي، تي ڪناري تي

جوکين جي قومي پگ اڃا مريدائين تي هئي. سو ڄام ڪريمداد پاڙي جو لحاظ رکندي، راڻي کي بجار جي حملي جو ڄاڻ ڏنو. راڻو ارجن، نگامرن راڻن جي پيڙهيءَ مان "اجماليين" جي سردار گهر مان هو. کاتس اڳ سندس ڏاڏو راڻو عبيد هو. مغلن جي دؤر تائين راڻن جي رياست قائم رهي. جڏهن نئي وارو پاڳو ميان نور محمد ڪلهوڙي کي مليو، ته نئين حڪومت اڳئين دؤر جي سردارن کي مڃائڻ ۽ پنهنجو مطيع ڪرڻ شروع ڪيو، پر راڻي جو ڪرمي بلوچ سردارن سان دوستيءَ جو ناتو هو ۽ پڻ راڻي جو لشڪر ڪرمين جو هو، انهيءَ ڪري ميان نور محمد پهريائين ڪرمين خلاف لشڪر ڇاڙهيو. ميان غلام شاه جوکين جي پٺپراڻي ڪئي ته جيئن ڪرمي هيڻا ٿين ۽ راڻي جو به زور پڇي. ملير ۾ ڪرمين جو سردار "ملڪ طوطا" هو. ملير تي خداآباد طرفان موڪليل لشڪر جو حملو به ٿي چڪو هو. هاڻي بجار دانائي ڪري ملڪ طوطا وٽ لنگهي ويو ۽ چيائين ته: مون تي ميان جي حاڪم جو بار آهي، انهيءَ ڪري آءٌ راڻي تي حملو ڪندس. اوهان راڻي جي پاران پيو ڪو قدم نه کڻجو ۽ نڪي کيس مدد ڪجو. ملڪ طوطا اها ڳالهه مڃي. هوڏانهن راڻي ۽ سندس ماسات رحمت الله مڪين پوئي ڪي جڏهن ڄام ڪريمداد جو پيغام پهتو ته هنن پرواه ٿي ڪانه ڪئي. جو ڀانيائون ته جڏهن ملڪ طوطا اسان جو پرجهلو آهي ته بجار ڇا ڪندو.

راڻي ۽ رحمت الله جو مور نه اڏڪيو من
هو جي دوري رهن طوطا جي، سي مانجهي منهنجي من.⁽¹⁾

ساڪري طرف وارا ڪرمي، راڻي کي وڌيڪ ويجهه هئا. هنن کي جڏهن خبر پئي ته راڻي تي حملو ٿيڻ وارو آهي ته هنن پاڻ ۾ مصلحت ڪئي: مريد، مدعار، دورو، فتح چارڻي ساڻهه هئا سردار تن ڪرمي ڪوٺائيا، مصلحتي مهندار ته وڃي عيسب ڪيڪو آڻيو. جي آهن دوجا دعويدار.

هنن سردارن پنهنجا به وزير سڏيا: هڪ عيسب، جو "بگهياڙن" جي پاڙي مان "مڪ هو" (۽ جيڪو پوءِ مڪليءَ واري جنگ ۾ ماريو) ۽ ٻيو ڪيڪو جيڪو

¹ تور = آڏو، ٽيڪ، طرفداري. ان وقت جو سگهڙ شاعر ٿو چوي ته: اهي بهادر منهنجي دل تي جڙهيل آهن. يعني راڻو ۽ رحمت الله.

"هَديِه" پاڙي مان مڪ هو. هنن راءِ ڏني ته اسين ساڪري واري راتي جا ويجهڻا پاڙيسري ۽ اصل کان وٺي راتي سان پيڙا آهيون اسين هر حال ۾ راتي سان مدد ڪنداسون. مگر نوتڪ اها ڳالهه قبول نه ڪئي، جو بچار سان سندس دوستي هئي ۽ بچار ان کي پنهنجي پاسي ڪري ڇڏيو هو. جڏهن به رايون ٿي پيون ته ساڪري جي ملڪ مريد به نڪو نوتڪ جو طرف ورتو ته نڪو راتي جي ئي مدد ڪيائين. نوتڪ تي پوءِ اها ميار لڳي:

نوتڪ ناميائي نه ڪيئي ڳوڏا ڳالهه ڳسي

بيلي ٿئين بچار سان، وڌيڪي پائر مارائي.

پوءِ عيسب ۽ ڪيڪو جي اڳواڻيءَ هيٺ بگهياڙ ۽ هديِه پاڙن جا چونڊ بهادر مڙس راتي جو طرف وٺي بيٺا ۽ گهڙا بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويا. راتي ارجن کي ڄام ڪريمداد جو ڪيئي اڳواڻ ڄاڻ ڏنو هو. جڏهن ڪيس اها خبر پئي ته ملير ۽ ساڪري وارا ملڪ به شايد سندس مدد نه ڪن. تڏهن البت دل لوڙهيائين ۽ پنهنجو سڄو سامان پنهنجن پيڙين ۾ پراڻي. حاجي بگهياڙ جي حوالي ڪيائين ته صبح جو سوير "اوکا بندر" (ڪڇ ۾) ڏانهن هاڪاري هلي. پر جڏهن بچار جي ڪٽڪ جي خبر پيس. تڏهن سمجهيائين ته پڇڻ جي پيئي ڪانهي، تڏهن پاڻ به پيڙين ۾ چڙهي. ڪوٽ کي ڇڏڻ جو ارادو ڪيائين. پيڙين جي بيٺه لاءِ حڪم ڏنائين، پر ان کان اڳ پيڙيون پوري وقت تي هاڪارجي ويون هيون ۽ جيڪي اڳ هاڪاريون، سي هاڻي نه ترسيون. تڏهن چيائون ته:

"هاڪاريون راتي ارجن لاءِ به نه بينيون

جنهنن جنهنن هيون ابڙيون."

ڪيڪو هديِه. عيسب بگهياڙ ۽ راتي ارجن جو ماساڻ رحمت الله ملين. پوئو پنهنجن ماڻهن سميت راتي سان پيڙا تي بيٺا ۽ ڪيس هٿيائون. مڙدن مقابلو ڪيو. پر حملو وڏو هو ۽ راتو، رحمت الله. ڪيڪو هديِه نوتياڻي ۽ سندس ٻيا گهڻا ساٿي مارجي ويا.

ڪيڪو پليٽڙا. مڇ مرڪندي مارڻ

انهن مان گهڻن جي بهادريءَ کي ڳيائون. تن مڙسن قول ڪيا ته اسين لشڪر چيري وڃي بچار کي ڏک هڻداسين. انهن قول ٻاريا. پر بچار جو بخت زور هو. جو هو سلامت رهيو. انهن مان هڪ بنبا بگهياڙ جنهن بندوق هئي.

ٻيو چئو منداڻي هو جنهن پالو هنيو. جنگ شروع ٿيڻ واري هئي ته سائين سومار کي سجاڳ ڪيو ته:

ساجو ٿي، سومار، آيا جو ڪيا جنگيائي
 اڳيئي اچن اٿي تان، مرڪي منداڻي⁽¹⁾
 سومار سائي پاري، جا پر پڇاڻي⁽²⁾
 بنبا پنهنجا موڪيا پيالا ۽ پان.

بنبا پيري، فوج مان ڦيري، کٽيس ڪار ڪري
 گهاٽ ڳليلي، پوئس پهرين ڪيو باري بچار ڪي
 غلاميائي گس مچايو، چڻي چڱي ڪري.

بنبا چيو بچار ڪي ادا اوري آءُ
 تون جو ڪيو جهجي پائرين، پيلي مون الله
 پاڻ منهن ۾ ڏيئي مصريون گهوٽ وڃايون گهاٽ⁽³⁾
 آءُ اٿي جو پيءُ، جن انگيرا اڌ ڪيا.

انگيرا اڌ ڪري، آ سواڻي سومار
 توڪر وڌائي اها جئن ڪني خبردار
 جيڏا جائن يار، ته هي انگيل ماڻ اڳي هئا.

هئن منداڻي مڇ ۾، چئو منجهان تن
 گنبد ساندیل گمر ۾ ڪارڻ اُن ڏينهن
 مبارڪ مردن جون، ڳالهڙيون ڳتجن.

درياهي ۽ ڪيو وڏي همت وارا هئا.
 آهينئون "درياهي" دل ۾، ساريون ٿا "سومار"
 ڪيڪو ڪنگهار، رهيو آهي ني روح ۾.

مردن پنهنجيون موڪيون، قرقل سوپاريون
 ننگر ناتاريون، وڏيون بگهاڙين "بيگ" چوءِ.⁽⁴⁾

⁽¹⁾ اتي تان اچڻ = جنگ جي ميدان ۾ ڪنڊ تان ڪاه ڪري اچڻ.

⁽²⁾ پڇاڻي = پيشاڻي، پيءُ - ڏاڏي جي. وڏن جي.

⁽³⁾ مصريون = تراريون، اڏو ترارين جا وار ڪري.

⁽⁴⁾ "بيگ چوءِ" يعني "بيگ چوي". بيگ گڏو هو. بکرائي گڏن مان.

روايت-2

جوكيا اصل ڪنگور علائقي جا هئا، جيڪو شاھ بلاول جي ڀرسان آهي. پوءِ ملير ۾ اچي نڪاڻو ڪيائون. انهن مان بجار وڏي همت وارو سامڻو ۽ وڃي نٿي ۾ ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي نواب وٽ نوڪر ٿيو. ان وقت ڌاراجا (ميرپور ساڪري ۽ بهارن کان اولهه) ۾ راڻو ارجن راج ڪندو هو. ميان غلام شاھ ڪلهوڙي (1170 - 1186ھ - 1756 - 1772ع) نٿي جي نواب شيخ شڪرالله کي حڪم ڏنو ته راڻي ارجن کي ماراءِ ته انهيءَ علائقي تي قبضو ڪجي. انهيءَ تي نواب، بجار جوکيي کي سڏيو ۽ تاڪيد ڪيو، جنهن تي بجار، راڻي ارجن کي مارڻ جو ڪم پنهنجي ذمي ڪيو.

شڪرالله بجار کي ٿو ڪوٺيو سڏائي
ته آڻ سڀسي ارجن جي، يا پانهنجي تون ڏي
نه ته هڻندو سئين هڻن سين، جنگ نه ڪندين جي
سو وير انهيءَ وڪر ۾ ٿو ورنهه وِماسي.

مٺي، بنگل، بيگ، مراد، پنڻ سان ٿو ڳوڙو ڳالهائي
ته اوهين پائر مَنهنجا، هيڏي اچو سي
ميار جا مڪلي جي، هلو ته اچون لاهي.

اها "ميار" اها جو ڪلهوڙن طرفان خداآباد مان گهل چڙهي هئي، تنهن جوکين کي هيسائڻ لاءِ مٿن جُلهه ڪئي.

"ڪنيو خدا آباد مان گهل وڏي گهوڙن"

اُن وقت بجار ۽ تڳو ٻئي پائر پڇي ويا، باقي سندن ڀائيڄو ڪالا مڙس ٿي بيٺو ۽ مارجي ويو هو. جوكيا ان وقت مال وٺي وِسَ جي سانگي مڪلي تي ويٺا هئا.

تڳي چڏيو تار ۾، ڏٺو ٿي بجار
مامن تي ميار، رهي قابل ڪالا خان جي.

يعني ته مامي تڳي پنهنجي ڀائيڄي "ڪالا" کي وڏي مصيبت (تار پائي) ۾ چڏيو ۽ پڻ بجار پري کان پئي ڏٺو. پر ڀائيڄي سان پيڙو نه ٿيو. اها ميار مٿن رهيل هئي. سو پائرن کي سڏي چيائين ته: هلو ته هلي وڙهون. سر ڏيون ۽ پاڻ تان اها ميار لاهيون.

بجار پوءِ ملير جا اسي جوکيا ساڻ ڪري، لاهري بندر ڏانهن ڪاهي هليو. راڻو ارجن ان وقت ويهن ماڻهن سان "رتي ڪوٽ" ۾، جيڪو هڪ ٻيٽ تي هو، شڪار لاءِ لٿل هو. وهاڻي رات، جڏهن راڻو ارجن پنهنجي طنبوءَ ۾ ڏيئو ٻاريو ستو پيو هو، تڏهن بجار ۽ سندس ساٿي تراريون وات ۾ ڪري، سيڙهن تي تري وڃي مٿس ڪڙڪيا ۽ ماري ڇڏيائونس.

ميان غلام شاھ انهيءَ فتح جي عيوض، بجار جوکيي کي "ڄام" جو لقب ڏيئي جوکين جو سردار مقرر ڪيو. ڄام بجار پوءِ زور ورتو ۽ ڪرمتين ۽ برفتن سان جنگيون ڪيائين.

راڻي ارجن کي بجار ماريو، ان واقعي بابت روايتون هن ريت آهن: ميان محمد امين پوتائي⁽¹⁾ چيو ته: راڻو ارجن پنجاه مڙس سان هلندو هو ۽ سمند ۾ ٻيڙا ڦريندو هو. بجار جوکيو به ڏاڍو مڙس هو. پنهنجن ساٿين جو نوڪر بنجي ميان غلام شاھ جي درٻار ۾ ويو. بجار جو پير وڌو هو، تنهنڪري سڃاڻجڻ جي ڊپ کان هاڻو به پاڻ سان کين نيندا هئس. ميان غلام شاھ جي مٿس نظر پئي ۽ پهلوان ڏسي کيس چيائين ته: تون وڃي راڻي ارجن کي ماري اچ. راڻو ارجن به تراريون ٻڌندو هو. جڏهن بجار مٿس حملو ڪيو، تڏهن راڻي سان گڏ هڪڙو بلوچ هو. تنهن مقابلو ڪيو، پر مارجي ويو. پوءِ بجار ترار جو وار ڪري راڻي کي ماريو.

سگهڙ عبدالله جوکيي جي روايت موجب ڄام بجار، راڻي کي مارڻ وقت ست ڏاڍا مڙس جوکيا پاڻ سان وٺي ويو هو: (1) سينڌل شهدادائي (2) ابراهيم ساڪائي (3) حاصل ساڪائي (4) لائقڏنو ساڪائي (5) ٻچل ساڪائي (6) نورو ڍاڳرو ۽ (7) ڌڻي ڏنو ساڪائي، پر مٿي آيل شاهد بيت ۾ مٺي، بنگل، بيگ، مراد ۽ پنڻ جا نالا آهن.

سگهڙ حاجي محمد سودي بگهياڙ جي روايت موجب راڻي ارجن کي ڪلهوڙن مان ڊپ رهندو هو، تنهنڪري هن پنهنجا ٻار ٻچا سامونڊي ٻيڙين رستي روانا ڪري ڇڏيا. ٻيڙيون هليون ته خيال آيس ته هتي وڙهي پورو ڪونه پئس، تنهنڪري هيءَ پيڙي ڇڏجي. اهو خيال ڪري ٻيڙياتن کي سڏيائين، پر ٻيڙيون کين بينيون، انهيءَ تان ٻهاڪو مشهور ٿيو ته: "هاڪاريون. راڻي ارجن لاءِ به کين بينيون، جنهن جون ٻائيون هيون." ان بعد راڻي ارجن دستور ڪري ڇڏيو ته رات جو پنهنجي همراهن سميت جدا هڪڙي ٻيٽ ۾ وڃي ٿيندو هو.

⁽¹⁾ وٽل درجي جو.

جڏهن ڪلهوڙن جي طرفان، راڻي ارجن تي حملي جي سڻس پئي، تڏهن ڪرمتي بلوچ، جيڪي راڻي ارجن جي علائقي ۾ ويٺل هئا، تن پنهنجي ملڪ طوطا خان کان پڇيو ته ڪنهن جو طرف وٺون، ملڪ چيو ته:

"سدا رهون ساڪري، اجهي راڻي جي"

يعني ته اسان اصل کان راڻي جي اجهي ۽ راڻي سان ڀيڻ آهيون. تڏهن ڪرمتي راڻي جي طرف ٿيا. جڏهن بجار جوڪي، راڻي ارجن تي حملو ڪيو، تڏهن ڪرمتين جو راج سڄو وڙهيو، پر ملڪ جو پاءُ "نوتڪ" ڪرمتي، جنهن کي بجار ڳالهين ۾ پنهنجي پاسي ڪري ڇڏيو هو، سو بجار جي طرفان وڙهيو. انهيءَ ڪري ملڪ طوطا خان نڪي راڻي جي طرفان وڙهيو نڪو نوتڪ جي مدد ڪيائين. ان تي ڪنهن شاعر چيو ته:

نوتڪ نامياءَ ڪينڪي، ڳوڏا ڳالهه ڳڻي

بيلي ٿي بجار جو، وڏو پاءُ مارائي.

جنگ جون ڳالهيون پئي هليون ته ڪرمتين جو شاعر بيگ گڊو، تنهن پئي اُٿيو ۽ اُندي جهونگار يائين ته:

اهيئون درياهي دل ۾، ساريون ٿا سومار

ڪيڪو ڪنگڻهار، رهيو آهيم روح ۾.

ائين چئي زال کي چيائين ته: الا! تڪ زبان مان نڪري ويئي، مڙس مارائي وڌم.

پُرتوس، نوتڪ ملڪاڻي جي طرف جو هو، تنهن راڻي ارجن جي طرف وٺڻ

تي، ڪرمتين کي طعني طور، بيگ گڊي کي چوائي موڪليو ته:

پاراڻو پُرتوس جو، نيئي بيگ ڪي ڏيڇ

ته تنهنجي ميرن مڇاريون ڪيون، هاڻي تون پڻ ڪي چڻج.

بيگ گڊي جواب ۾ چوائي موڪليو ته:

پاراڻو پُرتوس جو، سڻي ڪيوسين ڪن

رائي ۽ رحمت الله جو مور نه اڌڪو من

اهي طعنا ڏجن تن، جي ملڪ مارڻ آيا.

يعني: نون نوتڪ جي راز جو آهين، نوتڪ وارن کي طعنا ڏي. جيڪي

ملڪن سان وڙهن آيا آهن، رحمت الله مٿي - پرتو ويٺل پير محموداڻي تي، سو

راڻي جو ماسات هو ۽ ٻئي سدائين گڏ هوندا هئا.

حاجي سرماڻ خان⁽¹⁾ چيو ته سومار منڌائي. ٻنبا بگهياڙ ۽ چُتو بگهياڙ. انهن ٽنهي وعدا ڪيا هئا ته بجار کي جيڪو ڏک نه هُئندو، سو ميارِي آهي. اهي راڻي جي طرف هئا. جنگ ٿي هلي ۽ سومار کي سڏيائون ته:

ساڄو ٿي سومار جو ڪيا آيا جنگ تي.

تڏهن سومار اُٿيو ۽ حقو ڪٽي جنگ تي هليو. چيائونس ته: حقو ڪنيو ٿو هليو! چيائين ته: پويان هاڻي حقو ڪنهن جي لاءِ ڇڏيان؟ سومار ڀڄڻ مڙس هو، پوتي پئي لڙڪندي هيس، پر چوندو هو ته: "ادا! هنئون ڳڻيون". پوءِ جنگ ۾ پهرين مڙس کي حقو هڻي ماريائين. انهن ٽنهي مڙسن قول پاڙيو ۽ بجار کي ڏک هئا، پر ڏک ٿورا لڳا. بجار پوءِ چوندو هو ته: "ٺپ فلاڻي فلاڻي جو آهي". چُتي بگهياڙ بندوق هڻي جا بجار کي ڇڏڻ ۾ لڳي.

ٻنبا چيو سومار ڪي، ادا! اوري آءُ
جو ڪيو جهجهين پٺاڙين، پيلي ميسر الله
منهن ۾ جهلي مصريون، گهوٽ وڃايا گهاءَ
تون تني جو پاءُ، جن انگيرا اڌ ڪيا.

انگيرا اڌ ڪيا، آءُ سواڻي سومار
تو ڪُر وڌائي اهائي، هُئڻ ڪني خبردار
جيڏا ڄاڻن يار، ته هي انگيل ماڻ اڳي هئا.

ڪيڪو هديءَ نوتياڻي، راڻي ارجن جو وزير هو، سو انهيءَ جنگ ۾ ماريو. سندس قبر قدمن واري مقام ۾ آهي، جنهن تي گهوڙي جي تصوير ٺهيل آهي. ڪيڪو مير مني جا، هئا ڳورن ڳورا بار
گري چڙهي گندبي، تنهن عهدي ڪيا الغار
نوزڪ ٿيو نروار، تنهن کان پوءِ ترار ۾.

⁽¹⁾ حاجي سرماڻ خان بگهياڙ سان سندس گوٺ يعني ميرپور ساڪري ۾ تاريخ 22 جون 1956ع تي ڪڇيري ٿي. حاجي سرماڻ خان کي گهڻو خبرور هيون ۽ وڏو داناءُ هو. وڏيءَ عمر جو هو ۽ تورر ٻو. گذاري ويو.

17. پيمجي جي ميان غلام شاه سان جنگ

پنهجن پائرن کي مچائي مطيع ڪري، ميان غلام شاه سن 1170ھ (1757ع) ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو ۽ ان کان پوءِ ڪڇ جي راءِ طرفان ٿيندڙ زيادتين طرف توجهه ڪيائين. ٻه طاقتور قومون نوتيار ۽ جت ساڳئي وقت ڪڇ توڙي سنڌ (جاتي ۽ بدين) ۾ آباد هيون ۽ انهن جو ڪڇ جي راءِ سان تاريخي ناتو هو. ان وقت ڪڇ ۽ ان کان اڳ ڪڇ جا راءِ، جيڪي جاڙيجا سما هئا، سي عقيدي طور مسلمان هئا. جيتوڻيڪ ڪي هندڪيون ريتيون رسمون به ڪندا هئا، انهيءَ ڪري انهن جا سڱ بند جا به رشتا هئا. ان وقت ڪڇ جو راءِ گوڙجي هو. جنهن جي پيءُ آسوجي نوتيارن مان شادي ڪئي هئي، جيڪي "بني" ۾ ويٺل هئا. اها چوڪري ايڏي همت واري هئي، جو سائيه ڊيگي کي ڪن مان جهلي قابو ڪيو هئائين. کيس ٻه پٽ ٿيا: پيمجي ۽ ويسوجي. هو ٻئي همت وارا هئا، پر پيمجي وڏو پهلوڻ هو. سندس نانائو نوتيار هئا ۽ سندس شادي به سنڌ جي سوڍن مان ٿي هئي. سنڌ سان سندس گهاٽو تعلق هو. ميان غلام شاه جي حملي وقت آڙ نه مچيائين. "جهاري جبل" وارو علائقو هنن جي جاگير ۾ هو ۽ پيمجي ۽ سندس پيءُ ٻئي مقابلي لاءِ "جهارو جبل" جهلي بيٺا، ميان غلام شاه جي طاقتور لشڪر سان ٻيچي نه سگهيو، پر آخر دم تائين وڙهيو ۽ سر ڏنائين، پر ميدان نه ڇڏيائين. تڏهن چيائون ته: "واه پيمجي! جنهن جهارو ملهائيو." هن جنگ جا هيٺيان بيت اسان ننگر پارڪر جي سگهڙ جي سروپي فقير ڀاڳي مڱڻهار کان ٻڌا¹:

ميان ماڻهو موڪليو، پيمجي اوري آءِ
لونگي ٻڌايان لڪ جي، سوني سروپاءِ.

پيمجي امان ائين چيو، مٿان لجائين ڪير
چئي: جيئري جهارو نه ڇڏين پلي اچن امير.

¹ مرحوم محمد اسماعيل خان نون ۽ صوبيدار سوڍي ستيان جي مهرباني. سان فقير حيدرآباد ڀيرو ۽ اسان جو مهمان ٿيو. جتي سائين 29 فيبروري 1960ع کان به - ٽي ڏينهن رهن ٿي

لغاري لاشاري چانديا، پيڙا رند سروج
علي علي ڪري آيا ڪڙڪيا ڪوٽ ڪروڙ.

پيمجي چيو پاءُ ڪي پڇڻ ناهي ويسر
هٿو تراريون تڪيون، پڙ ۾ ڪوڙيو پير.

ڪارو گهوڙو ڪجس، ملير مورائو
اچي پيو لشڪر ۾ پيمجي پالارو.

سوڍي راڻي ايئن چيو: پيمجي ڪو ڪري
سون ڪٽاري هٿ ۾، رک سان راند ڪري.

18. ڪڪرالي جي ڪيهرن سان جنگيون⁽¹⁾

اوپڻي درياءَ جي ڏکڻ وارو پاسو، ڪيئي بندر شهر کان اُڀرندي وارو پاسو، موجوده سنڌو درياءَ جي اوڀر طرف شاهبندر تعلقو، اهو سڄو ملڪ ڪڪرالو يا ڪڪراڙو سڏبو هو. ۽ اڳاٽي وقت کان وٺي ڪيهر قبيلي وارن جي اُتي هڪ مقامي رياست هئي. ڪو وقت هو جو ڪڇ جي آبڙاسي واري علائقي ۾ به ڪيهرن جي حڪومت هئي، انهيءَ ڪري ڪڪرالي جي ڪيهرن ۽ ڪڇ جي راڄن جي وچ ۾ ويجهڻا ٿيا هئا. خاص طرح سمن جي قبيلن ۾ ڪڪرالي جا حڪمران به "ڪيهر سما" هئا ۽ انهي ڪري "ڪيهر ڄام" سڏبا هئا. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي اڃا جڏهن حڪومت هٿ نه ڪئي هئي ۽ ڀاڙن سان سندس مقابلا پئي هليا، تڏهن هن هيٺ لاڙ طرف پئي گشت ڪيا ۽ ڀانڄي ٿو ته هن ميرپور ساڪري طرف ڌاراجا جي راڻي، ملير ۽ ساڪري جي ڪرمتين ۽ ڪڪرالي جي ڪيهر ڄامن کان مدد گهري. اهي ٽيئي طاقتور ڌريون هيون، پر ميان غلام شاهه ۽ سندس ڀاڙن جي جهيڙي ۾ نه پيا. پوءِ جڏهن ميان غلام شاهه حڪمران ٿيو ته انهن تنهي ڌرين خلاف قدم کنيا. ڌاراجا جو راڻو اتي جي "نگارمن جي رياست جو آخري" حڪمران هو، جنهن تي ميان غلام شاهه طرفان ڄام بچار جوکي حملو ڪيو جو هو مارجي ويو. سن 1173ھ جي آخر ۾ ڪڪرالي جي ڄام ڏيسر جي ڪن مهٽ ڪرڻ لاءِ ميان غلام شاهه توجهه ڏنو. پهريائين محمد اويس ۽ ٻين سردارن کي ڄام جي خلاف موڪليائين. انهن ڄام ڏيسر کي هڪ ٻئي پٺيان شڪستون ڏنيون. آخرڪار 7- صفر 1184ھ (8- ڊسمبر 1760ع) تي ڄام ڏيسر مجبور ٿي ڀڄي وڃي ڪڇ ۾ پناهه ورتي.

تي سگهي ٿو ته ان کان اڳ به ڪلهوڙن حاڪمن طرفان موڪليل لشڪر مٿن چڙهائي ڪئي هجي. اهو به ممڪن آهي ته ٻين طرفان ڪي حملا ٿيا

⁽¹⁾ هي بيان ساڪري جي داناءَ سگهڙ حاجي سرفراز خان مرحوم کان 1951-1955ع ۾ ڪيل ڪچهرين ۽ ان بعد سندس سڄاڻ فرزند حاجي محمد سودي کان 13 جنوري 1963ع تي ميهڙ شاهه جي ميلي (بنورو) تي ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

هجن، پر ڪڪرالي جا ڪيهر ميان غلام شاھ جي حملي کان پوءِ ڪمزور ٿي چڪا هئا. هنن بيتن جي ٻولي مان ڀانئجي ٿو ته هي 18- صدي عيسويءَ کان اڳ جا ناهن، هنن بيتن مان ظاهر آهي ته "بستان بندر" تي ڪو حملو ٿيو جنهن ۾ ڪيهرن هارايو. ان کان سواءِ ٻي به ڪا لڙائي ٿي، جنهن ۾ ڪيهرن جي لشڪر اچي "ڳڙھ آباد" (آباد جي قلعي) ۾ پناهه ورتي ۽ منجهانئن ڪي ملڪ ڇڏي ڪنڀات طرف هليا ويا. ڄام ڏيسر کان اڳ يا پوءِ ڪيهر پوڄراج⁽¹⁾ ٿيو جيڪو وڏو سورهي هئو. هنن بيتن ۾ "ڪيهرن جي مخالف" واري طرف جي شاعر سندن ڳلا ڪئي ته "ڪيهرن جي طرف جي شاعر" ان جو جواب ڏنو.

مخالف ڌر جو بيت

ڄمعي بعد جا سئي ڪا بستا منجه بندر⁽²⁾
 ته ڏسو ڏيسر ڄام جا ڪيهر هئا ڪوندر
 ڏڪي جي ڌمال سين پير نه کتن پر
 وٽائي وڌئون وات تي پنهنجا هٿن سان هٿير⁽³⁾
 پوءِ ناحق موٽي نر، لُڳڙ لوڏي آيا

ڪيهرن جي طرف جو جواب

خدا ڪنان خير پين، وائي ايءَ م وار
 ڪيهر ڪابل ڪرمي، طالع سندن تار
 نيگهن، ٻولو، ڪانهيون، مُنگرُ مَل متار⁽⁴⁾
 اي چارئي چڙهيا امراءِ اچن، پڙ جني تي بار⁽⁵⁾
 ساڀئي سَنڃائي چڙهيا، "ديري" جن دربار⁽⁶⁾

(1) مسلمان هو، پر ڪيهرن ۽ ڀڄم جي سمن ۾ "پوڄراج" ۽ "پرٿوي راج" نالا هلندا آيا، جيتوڻيڪ اهي صدين کان وٺي مسلمان هئا.

(2) جمعي نماز بعد هي ڳالهه بستا بندر ۾ هلي.

(3) وٽائي وڌئون = ڦٽا ڪيائون. هٿير = هٿيار.

(4) اهي چار ئي وڏي همت وارا.

(5) امراءِ = امير. پڙ = همت پريا، سگها.

(6) ساڀئي = سانهي، گڏ. جن جي دربار يا گادي "ديري" ۾ هئي.

اُن سين راڄو روجهيءَ تي چڙهي ٿيو پليءَ پاڻ سوار⁽¹⁾
تل واهيندا تار، جي سانھ سانيٽيا پان ۾⁽²⁾

مخالف

توحي سانھين سَتَ ٿي نہ جھلي، ثنا تَراھ پئي
ڪي پڳا "گڙھ آباد" تي، ڪن وڃي "ڪنيات" ڪئي
ڪي لڪا اهڙي لڻ سان، جئن لکين ڪونہ لهي
جيءَ لڪانيئون جانينون، توڻي هيٺ ٺهي
سَنپت سردارن جي رُڪي ڪانہ رهي
سانجھر سوڀر ٿي، آيا "گڙھ آباد" ۾.

پر جو لوڏ ڪندو هو لاڏڪو، مڙد سونهريءَ مٺ⁽³⁾
سو پڙ ڪي ڏيئي پُٺ، توجو پوجراج پڇي ويو⁽⁴⁾

موافق

ان پوجراج جي پڇڻ جو، آءُ سنهن ڪٿان سوڳند⁽⁵⁾
ڪَ گنگا اُٿي وھي، ڪَ جھري سڪندر ٻند
ڪَ قطب تارو پوئتي، رڙهي وٺي رند
ڪَ موتي پوي ماه ۾، سندو هاڻيءَ ڏند
تہ بہ ڪيھر ورائي ڪند، پڙ کان پنيرو نہ ٿئي.

مخالف

پر پڙ کان پئيرا ٿيا توجا موٽيا مٿيرا
ستن پنجن پاڻ ۾، گهوٽن ڪيا گھيرا
پاڳون پنجاهين جون ڌري ٿيون ڏيرا
اچن لوڏيل لڪندا، جهڙا ڳڱاٽيل ڳيرا⁽⁶⁾
سانجھر سوڀرا، آيا "گڙھ آباد" ۾.

(1) راڄو = سردار، روجهي = گهوڙي، روجه جي رنگ واري، پليءَ پاڻ = چڱي سون سان، پلي پئي تي.

(2) رت جون ترايون وھائيندا، سانھ = سگھا سورھ، سانيٽيا = ٻڪرين پيا، جنگ ۾ مقابل ٿيا.

(3) سندن تراز سوني مٺ سان هئي.

(4) توجو = تنهنجو.

(5) آءُ قسمر ٿر ڪٿان تہ هو ڪڏهن ڪونہ ڀڳو هوندو.

(6) سيءَ جا ستيل ڳيرا پڪي.

پڙ کان پٺي را نه ٿيا جڏَ دانهه هئا "ديري"
 وڏي بخت بلند هئا ڪهر ڪراڙي
 ڪوڪ تني جي ڪچ م ڪنڀات ۽ ڪاري
 ڏينهن لڳن راتيون پون. ورق وجهن واري
 وئا بول پنهنجا پاري، ڪهر ڪراڙي ڏٺي.

19. ميبين عبدالرحيم گرهوڙي جي ساميءَ سان جنگ ڪلام گرهوڙي ۾ آندل روايت⁽¹⁾

گرهوڙي صاحب هيءَ جنگ سن 1192ع ۾ ڪئي. مهاڏيو جي مڙهي خيرپور (ضلعي) جي ٿر واري ٽڪر ۾ هئي. چون ٿا ته انهيءَ مڙهيءَ جو بنياد 500 هه ۾ پيو. روايت آهي ته مڙهيءَ جو ٻريا ڪندڙ گنگا نديءَ مان پاڻي کڻي نڪتو هو. انهيءَ ارادي سان ته ڪٿي هڪ وڏي مڙهي ٺاهي وڃي ويهان. ڪٿي ۽ ڪهڙن اصولن تي مڙهي بنائي وڃي، انهيءَ لاءِ گنگا جر ڪنيو هئائين ۽ دل ۾ رڻيو هئائين ته جنهن هنڌ جو پاڻي گنگا جر سان تور ۾ هڪ جيترو بيهندو، اُتي اها مڙهي اڏائي ويندي. گهڻائي ڏيهه ڏور يائين، مگر پاڻي وزن ۾ گهٽ ٿي بيٺو يا وڌيڪ. آخر جڏهن رلندي رلندي هڳورن وٽ آيو تڏهن اُتي جو پاڻي گنگا جر سان وزن ۾ پڇي آيو. پوءِ اهو ٻائو اُتي مڙهي ٻڌي ويهي رهيو ۽ ان کي مهاڏيو جي مڙهي يا مهاڏيو جو مندر ڪري سڏيائين. آهستي آهستي ان جي چوگرد شهر بنجي ويو.

انهي مڙهيءَ جي مهنت کي جادوءَ جي زور تي ڏاڍي طاقت هوندي هئي، جنهن ڪري سڄو ملڪ نيمو پيو هوندو هئس. ٻارهين صدي هجريءَ جي آخر ۾ مهاڏيو جي مڙهيءَ جو مهنت سوامي دنگر نالي هو، جو پنهنجي ننڍي پاءُ گرت گر جي حمايت سان وڏي هستي رکندو هو. هندو خواه مسلمان هزارن جي تعداد ۾ سندس پوئلڳ هئا ۽ گهڻيءَ پسگردائيءَ ۾ سندس مڃتا هلندي هئي. سندس لنگر هميشه جاري هو، تنهنڪري آيو ويو سندس نمڪ کائي، سندس ارادتمنديءَ جو دم ڀريندو هو. چانهيا ۽ گجوات جا مسلمان پڻ سندس مريد هوندا هئا. انهن جي استدعا تي سوامي دنگر کين شت ڪري هندو ڌرم داخل ڪندو ٿي ويو.

جڏهن کان مسلمانن جي مرتد ٿيڻ جو پيڙ لاءِ گرهوڙي صاحب جي ڪن تي پيو، تڏهن کان وٺي دلدارو هوندو هئس ته اها مڙهي منهدم ڪري، ساري مانڊان کي نابود ڪري ڇڏيان. هڪ دفعي لنواري شريف ڏي ويندي، مڙهي جي طرف کان ايندڙ يارن وٽان معلوم ٿيس ته بتخانو اڳي کان به وڌيڪ زور تي ويو

آهي. اها ڳالهه ٻڌندي ڏاڍو جوش ٿيس ۽ يارن کي چيائين ته بتخانو ڊاهڻ ضروري آهي. حاضرين مان هڪ درويش کي پنهنجي پاران خواجه گل محمد صاحب ڏي موڪليائين ته وڃي احوال پهچائي ۽ پاڻ پوئتي موٽيو. انهيءَ درويش خواجه صاحب وٽ پهچي احوال پيش ڪيو ۽ عرض ڪيائين ته شيخ صاحب مون کي اماڻڻ وقت هيءَ بيت روئي پڙهيو هو ته:

جنهن ڪن توپايا ڪوڏ مان، تنهن ڪي ڪهاڙو
مٿس ستاڙو، پشس نالو ڪينڪسي.

حضرت خواجه صاحب اهو سنهيو سئي ڏاڍو افسوس ڪيو ۽ فرمايائون ته: "شيخ صاحب پنهنجي عمر جي پهچائي ڏني آهي."

پوءِ گرهوڙ ۾ پهچي عام پڙهو گهماريائين ته: "آهي ڪو غازي، جو جهاد في سبيل الله ۾ ساھ ڏئي؟" مگر هلي اهو، جنهن کي قصي ڏيڻ جيڏي ڏاڙهي هجي. "ڪل ٻاهر مائهو ساڻس هلڻ لاءِ تيار ٿيا. رواني ٿيڻ وقت هڪ خط مارو ٿيبي هٿان مير بجار خان ڏي لکي موڪليائين ۽ هي نياپو پڻ ڏنائين ته: جنهن جي نياپي تي مون توهان کي دنيوي رهائش لاءِ هڪ زمين جو ٽڪر هٿ ڪري ڏنو هو، انهي نياپي موڪليندڙ جي ڪم سان مان هتان روانو ٿو ٿيان. توتي هاڻي فرض آهي ته اچي منهنجي مدد ڪر. حڪم موجب مارو ٿيبي، مير بجار خان کي وڃي خط ڏنو. مير کي انهي وقت ايمان ڇڏي ويو. پاڻ ته ڪونه آيو، پر مدد به ڪانه موڪليائين. پاڻان جواب ڏياري موڪليائين ته: توهين ۽ مهنت سئي فتنه آهيو، اسان جو انهيءَ ۾ واسطو ناهي، جيئن وٺيو تيئن ڪريو. هوڏانهن سٺ ڏي جوائي موڪليائين ته اسان جو مگري جي ڪاه سان ڪهه واسطو ڪونهي، توهين مگري سان ڪهڙو به سلوڪ ڪري سگهو ٿا.

گرههڙ کان پهرين منزل "رڪن ڍليار" وٽ ڪيائون، جو ڪپري کان ڪنڀر اڀر ۾ آهي. اتي ٿين وٽ سرنهن جي وٺ هيٺ ڏينهن ٺاريائون. مارو ۽ الياس ٿيو ٻئي ياتر جهاد لاءِ تيار ٿيا. پر پاڻ الياس کي پوئتي گهر جي سنڀال لاءِ ڇڏيائين ۽ فقط مارو کي ساڻ ڪيائين. اتان ڪوچ ڪري "راڙ" جي سيدن ۾ آيا. سيدن کي چيائون ته: "اوهين سونهان ٿي هلو." سيدن چيو ته: "مهنت تمام ڪرڙو آهي، هي لشڪر ڪڏهن به ڪونه ڪٽندو، ۽ جيڪڏهن مهنت کي خبر پئي ته اسان سونهپ ڪئي آهي ته اسان کي پيڙي ڇڏيندو." ائين چئي هلڻ

کان انڪار ڪيائون. سندن ساٿ ۾ ڪامل نالي هڪ ڪوري هو، جنهن چيو ته: مان تازو اتان آن خريد ڪري آيو آهيان، وات آءُ به ڏيکاري سگهندس. تنهن تي پاڻ چيائين ته: تون جيڪڏهن هنن ٻاهتر چئن جو سونهون ٿيو ٿو هلين، تڏهن ڏينهن قيامت جي به هنن ٻاهتر چئن جو سونهون ٿي هلندين. هنن سيدن جي سڀني وٺي ٿو ڏيان ڪورين کي ۽ ڪورين جي ڪورپ وٺي ٿو ڏيان راڙ جي سيدن کي. "راڙ" ڪوريءَ تعلقي ۾ هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، جتي اڃا تائين ڪيترا سيد ويٺا آهن. جي ڪورڪو ڪم پيا ڪن، ڪامل ڪوريءَ جا پويان اڃا تائين گرهوڙي صاحب جي درگاهه جا مجاور ٿيندا اچن، مرحوم سنگهار فقير، جنهن جي واتان هيءَ روايت آندي وئي آهي، سو به ڪامل ڪوريءَ جي ڪٿڻ مان هو. آخر راڙ مان رڙهي اچي مهاڏيو جي مڙهيءَ کي قابو پيا، ان وقت سڄي عملي وٽ فقط هڪ ڏور واري بندوق هئي.

مهنت وٽ هڪ ڪشتو هوندو هو، جو هر ڪنهن طرف کان اُن، گيهه ۽ گوشت وغيره گڏ ڪري اچي ڍيڳ ۾ وجهندو هو، جا رجهي تيار ٿيندي هئي ۽ اُن مان اُتي جا رهاڪو - هندو خواه مسلمان - کائيندا هئا، انهيءَ ڍيڳ ۾ اهڙي حڪمت هئي، جو سوين ماڻهو کائي اُتندا هئا، پر هو، اوتري جي اوتري رهندي هئي. از انسواءِ ڪهڙو به مريض وٽس ايندو هو، ته مٿس به - ٽي لفظ پڙهي شوڪاريندو هو ته مرض لهي ويندو هو. انهن پنهنجي ڪرتبن ڪري ماڻهن ۾ مهنت جي وڏي مڃتا هوندي هئي.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي شهر جي ويجهو وارد ٿيڻ شرط جتيءَ جي هڪ پادر کي حڪم ڏنو ته ڪشتي کي ڪيڏانهن به نه ڇڏج، سو ڪشتو جيڏانهن وڃي تيڏانهن موچڙا کايو موٽيو اچي ساميءَ جي اڳيان ڪري، سامي حيران ٿي چيو ته شايد ڪو جادوگر آيو آهي جو ڪشتي کي گدائيءَ کان روڪي ٿو، چوڌاري چاري موڪليائين، جن خبر اچي ڏيس ته پيو ته شهر جي چڪر ۾ خوند آيو آهي، سواءِ گرهوڙ واري مڱريي فقير جي. ساميءَ کي اڳتي سنڌ هئي نه مڱريو وڏو درويش آهي، جنهن ميرن کي سنڌ وڃائي ڏني هئي، تنهن تي ساميءَ جي ننڍي ڀاءُ گرت گر کيس چيو ته هن کي ميرن جي ضرور مدد هوندي ۽ از انسواءِ فقير به آهي، انهيءَ سبب ساڻس وڙهن چڱو ناهي. بهتر ٿيندو ته منٿ ڪري چند ڇڏائجي ۽ کيس ڪجهه ڏن ڏيئي پوئتي موٽائجي. ڏنگر کي اها

صلاح آڙي ۽ ٻئي چٽا گرهوڙي صاحب وٽ لنگهي ويا. گهڻي منتون آزيون
 ڪيائونس. سون، هيرن جواهرن ۽ سوڍين عورتن جي لالچ ڏنائونس، مگر
 گرهوڙي صاحب سڀني اچن کان انڪار ڪيو، بلڪ ٻنهي چٽن کي اسلام جي
 دعوت ڏنائين ۽ کين صاف چيائين ته: جيڪڏهن ايمان نه آئيندا ته مان جنگ
 کان ڪين گسندس. ٻنهي چٽن ايمان آڻڻ کان نابري واري. تنهن تي پاڻ کين
 چار شرط پرڪا طور وڌائين ۽ فرمايائين ته: جيڪڏهن انهن مان ضربه شرط
 قبول نه ڪيو ته پنجنون شرط تلوار جو آهي، جا پاڻهي فيصلو ڪندي. پهريون
 شرط: هندن جو سردار اسان وٽ اچي، اسين کيس چاليهه راتيون هڪ ٻڙ کين
 کان سواءِ جاءِ ۾ بند ڪري، ٻاهران قلف ڏئي ڇڏينداسين. اهڙيءَ طرح آءٌ جو
 مسلمانن جو مهندار آهيان، سو وٽن چاليهه راتيون قلف اندر بند رهندس. پوءِ
 جيڪو به اسان مان فوت ٿيو، تنهن جو لشڪر آڻ مڃيندو. ٻيو شرط: هڪ
 ميدان مقرر ڪجي. هندن جو لشڪر هڪڙي طرف بيهي ۽ مسلمانن جو
 سامهين طرف، جيئن هڪٻئي کي ڏسي سگهن. پوءِ آءٌ ۽ هندن جو سپهه سالار
 ميدان ۾ ٿي ملهون وڙهنداسين. جيڪڏهن ٽيئي دفعا آءٌ مٿس غالب پيس ته هو
 مسلمان ٿيندو، نه ته آءٌ جتيو ٻڌي ساري لشڪر سميت سندس تابع ٿيندس. ٽيو
 شرط: مون کي ۽ هندن جي سرڪردي کي سڀني ماڻهن جي روبرو پڌري پٽ
 ساهميءَ ۾ تورين، جيڪڏهن هو باوجود ٽلهائيءَ جي ڳورو ٿيو ته آءٌ سندس
 رسمون پاڻ تي هموار ڪندس، پر جيڪڏهن آءٌ باوجود ڏهرائيءَ جي وزن ۾
 سرس ٿيس ته هو اسلام آڻيندو. چوٿون شرط: هندن پنهنجي بٽ اڳيان راڳ
 روپ ۽ ريتون رسمون ڪن، جڏهن جوش ۾ اچن تڏهن آءٌ تن تنها وٽن حاضر
 ٿيندس. پوءِ جيڪڏهن مون تي تصرف هلايائون ته آءٌ سندن جماعت ۾ شامل
 ٿيندس، يا آءٌ ذڪر جي حلقي ۾ اندر ويهي رهندس ۽ سندن سردار اڪيلو اچي،
 اڃان اوڻيهه وڪون پري هوندو ته ازخود ڪلمه شهادت پڙهي مسلمانن جي دين ۾
 داخل ٿيندو. پنجنون شرط آهي: جهاد، جنهن جي لاءِ سنڀري آيا آهيون.
 انهيءَ پيغام موڪلڻ بعد عبدالرحيم گرهوڙي، پاڻ کي ڪلهن تائين
 واريءَ ۾ پورايو ۽ سڀني سپاهين کي سڏي کائڻ پيئائين ته ڪهڙي صلاح
 آهي؟ جيڪڏهن ڪافر چار شرط نه مڃين ته پوءِ؟ سڀني پڪ آواز چيو:
 صلاح ماڻهه آست ڪه ان تراست صلاح

(اسان سڀني جي اهائي صلاح آهي، جا اوهان جي آهي)

تنهن تي پاڻ فرمايائين ته: مون کي هيءَ ڳالهه منظور آهي يعني ته شهيد ٿي پورجون، سڀني چيو ته شهادت جو موت قبول ڪري آيا آهيون. تهاڻ پوءِ زمين کان ٻاهر ڪڍيائونس.

مٿيان چارئي شرط ساميءَ قبول نه ڪيا. تنهن تي گرهوڙي صاحب کيس پيو به وجهه ڏنو ۽ چيائينس ته: اوهين ڪشتو گهرايو ۽ ڪانئس پڇو ته جيئن هو چوي تيئن ڪريون. ڪشتي کان دريافت ڪئي وئي، پر جواب نڌارڊ. تڏهن گرهوڙي صاحب چيو ته: هاڻي وري جمنيءَ کان ٿا پڇون، پوءِ جيئن چوندي تيئن ڪنداسين. ساميءَ سمجهيو ته جمني به ڪشتي وانگر خاموش رهندي، سو اهو شرط ڪڍي قبول ڪيائين. جمنيءَ وٺي ڪيو "دين! دين!". ساميءَ مڪر ڪري چيو ته: جمنيءَ مان "ڏن، ڏن" جو آواز ٿو اچي. تنهن تي "حق، حق" جو آواز اچڻ لڳو. انهيءَ ڪشمڪش تي ننڍي پاءُ گرت گر وڌي پاءُ دتگر کي چيو ته نيزاري ڪري پاڻ ڇڏائجي، نه ته هن بلا مان چند نه ڇٽندي. پوءِ ٻئي پاتر صلاح ڪرڻ لاءِ اجازت وٺي پنهنجي جاءِ ويا.

جاءِ تي پهتا ٿي مس ته مير بجار خان جو مخفي خط به اچي ملين. جنهن ۾ لکيل هو ته اسان جو مڱريي فقير جي لڙائيءَ سان ڪوبه واسطو ڪونهي، اوهين پاڻ ۾ ڄاڻو. ٻنهي پاترن کي مير صاحب جو ڊپ هو، پر جڏهن خبر پين ته مير جو هٿ ناهي، تڏهن پيٽ ۾ ساھ پين ۽ چيائون ته انهن ٻاهتر جتن کي اجهو ٿا گهمائي وٺون. انهيءَ خيال سان وٺي پير تي ڏونڪوهنيائون ۽ جنگ لاءِ تياري ڪرڻ لڳا. ايتري ۾ گرهوڙي صاحب جي ماڻهن به اچي احوال ڪيو ته: قبل، سامي ۽ سندس پاءُ ته صلاح مشورت لاءِ وقت وٺي ويا هئا، مگر ڏسجي ائين پيو ته جنگ لاءِ تياري ٿي رهي آهي. تڏهن پاڻ فرمايائون ته: شايد مير بجر ڏوهه ڪيو آهي، ٿيندو به ساڻس ڏوهه:

اسان پاري. بجر نه پاري

وئي بجر جي سرداري.

هن جنگ ۾ ڪي ٽالپور به شامل هئا، جن عرض ڪيو ته: قبل، بجر ته دعا ڪئي. پر اسان ٽالپورن ڪهڙو ڏوهه ڪيو، جو اسان کي به ٻارائو ڏنو ويو آهي؟ تڏهن پاڻ فرمايائون ته: "اوهين مير پيا سڪيو پيٽ پاليندا." انهيءَ دعا جو اهو

نتيجو ٿيو، جو اڃا اڃان تائين سڀڪنهن تالپور وٽ ڪجهه نه ڪجهه زمين جو تڪر آهي ۽ خوش گذران ڪري رهيو آهي.

ٿوري وقت ۾ ساميءَ جو لشڪر اچي ويجهو پيو. پاڻ پنهنجي ساٿين سان اڳيرو وڌيا ۽ رامڻ تالپر کي حڪم ڏنائون ته بندوق پري ڇڏ. رامڻ جواب ڏنو ته مون اڳئي پري ڇڏي آهي. چيائونس ته ٻيوڪان به پري ڇڏينس ۽ جڏهن مان چوان تڏهن چوڙج. جنگ ڇڙڻ تي پاڻ ڀرپور ٿي رامڻ سان گڏ وڃي بيٺو. مريدن هڪ ترار ۽ ڍال واري کي موڪليو ته وڃي ڀر ۾ بيهه ته وقت سر ڍال سان بچاءُ ڪري سگهجي. پاڻ يڪدم ڍال واري کي هٽائي چيائين ته:

سپر سورڪنديا، مرڻ باس ته مير ٿين

پوءِ ته مجاهدن وٺي هندن جي لشڪر تي هلاڻ ڪئي. گرهوڙي صاحب پاڻ نڪو هٿيار هلايو ۽ نڪي ڪو ڪاوڙ يا پٽ جو لفظ وات مان ڪڍيائين. رڳو "اياڪ نعبد و اڀاڪ نستمين" واري آيت پئي دهرائائين. ايتري ۾ سامي دستگر، ڪاري گهوڙيءَ تي چڙهيل، ڪٽاري چيلهر سان ٻڌل ۽ نيزو هٿ ۾، لشڪر اڳيان گهوڙيءَ کي تپائيندو ۽ ڪڏائيندو نظر آيو. پاڻ رامڻ تالپور کي حڪم ڏنائون ته سامي جي سيني ۾ بندوق هڻ. بندوق لڳڻ سان سامي گهوڙيءَ تان آهٽجي پيو ۽ سندس تنگ رڪيب ۾ ڦاسي پئي. هندن جي لشڪر جڏهن ڏٺو ته سندن صوبوڪري پيو آهي ۽ گهوڙي کيس گهليندي وئي. تڏهن چيائون ته پهرين ساميءَ کي بچايون ۽ پوءِ انهن ٻاهتر ماڻهن کي گرفتار ڪندي ويرم نه ٿيندي. دشمنن ۾ ٽاڪوڙو ڏسي مسلمان پٺيانئن ڪاهي پيا. اهو وجهه وٺي، دشمن جا ڪي آدمي گرهوڙي صاحب تي آور ڪري آيا. پهرين پهرين لڪاني چانهين گرهوڙي صاحب تي بندوق چوڙي، ٻي بندوق ڦاٽي پئي. پوءِ بندوق اچلي اچي کس بڙجيون هنياڻين ۽ ستابي گجوءَ ترار جا ڌڪ هنيا ۽ هڳورني ۽ راڄڙ مٿس ڪهاڙين جي وار ڪئي. ماروٿيبي جڏهن هيءُ حال ڏٺو تڏهن ڊوڙندو ڊوڙندو "ابو، ابو" ڪري اچي گرهوڙي صاحب جي مٿان پيو ۽ انهن ساڳين نامرادن کيس ترار هٽي ماري وڌو. اهڙيءَ طرح گرهوڙي صاحب جي مارو، جي حق ۾ پيشنگوئي پوري ٿي ۽ سندن رت گڏيا.

ايڏن زخمن هوندي به گرهوڙي صاحب جي بدن مان رت جو هڪ ڦڙو به نه وهيو ۽ سڀئي ڪهاڙ اندران اڇا ڏسڻ ۾ پئي آيا. انهيءَ حادثي بعد پاڻ تي

ڏينهن جيئرو رهيو. ساميءَ جي لشڪر تي اچي الاهي مصيبت ڪڙڪي. جو سڄو ناس ٿي ويو. گرهوڙي صاحب جا به ڪيترائي اصحاب شهيد ٿي ويا. پاڻ پنهنجي لشڪر کي حڪم ڏنائين ته مڙهيءَ کي ڏاهيو ۽ بت پڇي پورا ڪريو. پوءِ انهيءَ جاءِ تي مسجد ٺهرايائين ۽ مٿس مجاور مقرر ڪيائين. لشڪر کي هدايت ڪئي وئي ته کائڻ پيئڻ مباح آهي. مگر ڪنهن شيءِ کائڻ جي اجازت ناهي. تن ڏينهن اندر سارو انتظام پورو ڪري پوءِ دم ڏنائين.

چون ٿا ته وصال وقت امر ڪيو هئائين ته مون کي يڪدم نه پورجو. جو تن ڏينهن بعد جيئرو ٿي اُتندس. پر جيڪڏهن منهنجي مڙھ تي ڪا هڪ ويهي ته پوءِ هڪدم دفن ڪيو وڃي. سندس همراز ساٿي اڃا پٺ ۾ سندس حڪم موجب ڪم ڪري رهيا هئا ته سندس جنازو اچي گرهوڙ ۾ پهتو. سندس شهادت جو ٻڌي ڪيترائي ٽالپور به اچي گرهوڙ ۾ ڪنا ٿيا هئا. جڏهن انهن کي خبر پئي ته گرهوڙي صاحب جو هي فرمان آهي. تڏهن کين اچي ڊپ ورتو ته جيڪڏهن گرهوڙي صاحب جيئرو ٿي اُٿيو ته اسين سخت ڏوراپي هيٺ اچي وينداسين. جو اسان سندس سڏ نه ورنايو هو. سو اچي تاهوت مڃايائون نه بزرگ کي هڪدم دفن ڪيو وڃي. آخر انهن جي زور تي جنازو تڙتڪڙ ۾ زمين داخل ڪيو ويو. جڏهن سندس سڄا ساٿي پهتا، تڏهن ارادو ڏيکارياڻون ته قبر کوٽي جنازو ٻاهر ڪڍي رکون، مگر خواب ۾ اشارو ٿين ته اهو هلي چليءَ جي برخلاف ٿيندو. تنهنڪري ضرورت ناهي.

مهڏيو جي مڙهيءَ واري شهر جو نالو مٿائي دينپور رکيو ويو. اتي جا مجاور اڃا به گرهوڙ جي درگاه تي ايندا آهن ۽ هر سال اتان جي ڪجور نذراني طور رکي. ڪجهه نه ڪجهه وٺي ويندا آهن.

عليم فقير مڱريي جي روايت

فقير عبدالرحيم مڱريو. مڙهي پڇڻ لاءِ گرهوڙ مان ٿي نڪتو ته نياڻيون قرآن شريف ڪڍي ميڙ تي آيس ته نه وڃ. تڏهن چيائين ته:

ڳوٺڙا ٻئي ٻار. هڻو ٻار نه هڪڙو

وهان تان ويرم پئي. نينهن ٻئي نهار

هت وعدي جي وار. هت سوتيم سرتيون.

جهاد لاءِ تيار ٿيو ته ساڻس ڪل ستر ماڻهو هئا. اڳهڙيون پاڻ هو.

شادي پلي ۾ انس پلي هو. جو بڻ تسبيح کنيو پيو نڙڪائيندو هو ۽ ميين گرهوڙيءَ کي چيو هئائين ته آءُ به جهاد تي هلندس. ان کي فقير صاحب سڏيو. مگر هن چيو نه اوهين هلو. آءُ اچان ٿو. انهيءَ تي فقير صاحب چيو ته: انس پلي، نڪر نڪر ٺلهي جيڏانهن ميدان علي، تيڏانهن پير نه ڪشي پلي.

فقير صاحب اُتان رڪن ڊليار (ڪپري کان 5 ميل سر اوڀر) ٿيڻ منجهه ويو، جتي هڪ سرنهه هيٺ وڃي ڏينهن ٺاريائين⁽¹⁾. رڪن ٿيو مڙني جو وڏو هو، اهو نه هليو، پر مارو ۽ الياس به ٿيا پاڻر آيا. تن چيو ته: اسين هلنداسين. فقير صاحب چيو ته اوهان مان هڪ پوئتي جي سنڀار لاءِ رهي. پوءِ مارو گڏ هليو⁽²⁾.

رڪن ڊليار کان ڊيڍاڙي (ڪپري کان اتر ڇهه ميل) پهتا. اتي سيدن ماني ڪارائي. فقير صاحب کين دعوت ڏني. پر هنن چيو ته اسان کي ڪم ڪار آهن. ڪنهن چيو ته اسان کي جهنگ وڌو آهي. اتي فقير صاحب چيو ته: اوهان جي ناني جي پنيءَ ۾ جهنگ ٿي ويو آهي. سو اسين وڃي ٿا وڍيون. اوهين پلي وڃي پنهنجي پنيءَ جو جهنگ وڍيو. رڳو مڙهي ڏيکارڻ لاءِ به ڪو گڏجي نه هليو. اتي ميرن جي ڳوٺ ۾ ڪامل نالي ڪوري هو، تنهن چيو ته: آءُ ٿيو ڏينهن مڙهيءَ تان اُن جو اُٺ پري آيو آهيان، جي اڪيون ٻڏي ڇڏيندين، ته به هلي ڏيکاريندس. تنهن تي فقير صاحب ڪامل کي چيو ته: آءُ اي ڪامل، بهشت جا سونهان! تنهنجي ڪورپ ڏيان ٿو سيدن کي ۽ سيدن جي سيدي ڏيان ٿو توکي. پوءِ اُتان آيا، سي اچي مڙهيءَ کان ميل - ڏيڍ پنڌ تي هڪ ڪنڊيءَ هيٺ لٿا.

اها مڙهي ڪپري کان اٽڪل ٽيهه ڪوهه اتر - اوڀر طرف هئي. اتي به تڙ "رهو" ۽ "ڏيڏرو" هئا. "رهو" مڙهيءَ کان ڏکڻ طرف چار ميل پري ۽ "ڏيڏرو" مڙهيءَ کان اولهه طرف ٽن ميلن تي هو. فقير صاحب جنهن ڪنڊي هيٺ اچي لٿو هو، اهو ڏيڏرو تڙ لڳ. الهندي طرف ڌڙي تي هو.

ساميءَ کي اڳي چوائي مڪو هئائين. تنهن کي به فقير صاحب جي اچڻ جي

عيسر بنس چيو ته مون جوانيءَ ۾ اهو سرنهه ڏٺو هو. علير فقير سن 1972ع ڌاري 110 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي.
 هڪ روايت موجب فقير صاحب چيو ته ٻاهر ڄڻا بس آهن. جو حضرت امام حسين عليه السلام سان به ٻاهر ڄڻا هئا.

خبر پئي. تنهن وري چوائي موڪليو ته: اسين ٻئي فقير هڪ گودڙيءَ ۾ آهيون. ٻان
 ۾ صلح ڪريون. وڙهون نه. فقير صاحب اها ڳالهه نه قبولي. پوءِ ساميءَ صبح جو
 وقت جنگ لاءِ مقرر ڪيو. فقير صاحب به پنهنجي مائٽن سان صبح جو سوير اتي
 پهتو. فقير صاحب سان گهڻا سندس شاگرد هئا. پر انهن مان هڪ شاگرد ٽالپور،
 جنهن وٽ بندوق هئي، ان کي چيائين ته: جڏهن آءٌ حوان تڏهن بندوق هڻجان. اول
 سامي جي طرف وارن بندوقون چوڙيون. سڄو ميدان دونهن ٿي ويو. سمجهيائون ته
 فقير گرهوڙي وارا ختم ٿي ويا. سامي بندوقون جهلايون ۽ ٻان اڳتي وڌيو. ان وقت
 فقير صاحب حڪم ڏنو. ٽالپور جي بندوق سان سامي وڃي ڪريو ۽ ٻيا جيڪي
 سامي سان گڏ هئا، اهي پئي پڳا. انهيءَ جهيڙي ۾ فقير صاحب جو هڪ به ماڻهو
 شهيد نه ٿيو. پوءِ فقير اتي مسجد ٺهرائي، جا اڃا بيٺل آهي. هڱورا، جي مڙهيءَ جا
 وينل هئا، تن کي چيائين ته مسجد جي سنڀال ڪجو.

ساميءَ جي مارجڻ کان پوءِ، فقير صاحب ۽ سندس ساٿي مڙهي وٽ هڪ
 ڪنڊيءَ جي هيٺ اچي ويٺا. ان وقت ستابو جانيهه ۽ لکانو گججو (جانيهه
 گججو مڙهي تي وينل هئا)، سي ٻڙجيون لڪائي فٽس وٽ زيارت لاءِ آيا ۽
 ٻڙجيون هتي فقير کي سخت زخمي ڪري وڌائون. مارو ٿيو هاءِ هاءِ ڪري اچي
 مٿان پيو. ٻئي فقير سمجهيو ته ميين گرهوڙيءَ کي "مارو" شهيد ڪيو آهي.
 تنهن تڪڙ ۾ ترار هڻي ته مارو مري پيو. ايتري ۾ فائل وٺي پڳا. تن جي
 پويان فقير صاحب جا ماڻهو ٿي ويا. پر فقير صاحب منع ڪئي ته انهن کي
 ڪجهه به نه چئجو. عيوض نه وٺجو. عيوض مون کي ڏئي ڏيندو. فقير صاحب
 پويان ڇو شهيد ٿيو. سج لٿي لاش اُٿ تي ٻڌائون. ٻئي ڏينهن سمبائيءَ وقت
 گرهوڙي تي رسيا. فقير صاحب جي شهادت تي الياس ٿيبي چيو:
 عبدالرحيم اڏ ٿيو "مارو" تنهن مٿا
 اُٺي جا الياس چئي. ليڪا سڀ لٿا

فقير صاحب جي شهادت تي ڪنهن شاعر ستابي ۽ لکانيءَ کي مددعا
 ڪئي ته:

ستابو ٿيو عنايو جنهن ڏڪيل دڪ هنير
 لک لعنت لکان تي. جنهن سورده ڪن سڃاتو.

باب ڇهون

سند ۽ بلوچستان جي سرحدي علائقن ۾ جنگيون

1. رندن جو مگسين تي حملو

وڏيري عمر ۽ قنبر خان پنهورن جو واهر ڦٽڻ ۽ مارڻ

مهرائ خان رند پنجاهن مڙسن سان مگسين مٿان اچي پيو. مگسي به اردا هئا، پر حملي وقت اويلا هئا. انهيءَ ڪري مارجي ويا. شايد انهن مدد لاءِ سڏ ڪيا، جنهن تي وڏيرو عمر پنهور ۽ وڏيرو قنبر پنهوڙ، جيڪي ٻئي سوٽ هئا سي واهر وريا. مهرائ خان اڳتي نڪري ويو هو پر هي پويان وڃي پهتا. اربع جو ڏينهن هو جو ٻنهي طرفن جو مقابلو ٿيو، جنهن ۾ عمر ۽ قنبر بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويا. جيئن ته ٻين جي سڏ تي مڙس واهر ٿي آيا ۽ ميدان ۾ سر ڏنائون. انهيءَ ڪري ٻيڙي فقير چارڻ⁽¹⁾ کين ڳاتو.

ڏس احسان اٽشي بهر، سگهه سندي سبحان
جنهن ڪيا ظاهر زمين تي، بر بحر بئيان
سهس انارهن عالما، جن و انس جوان
اچي ٿيا آهن اوچتا، مانجهي مڱج مڙمان
هو ڏهن ٿي هڪل ٿي، هيڏهن ئي "آيان"⁽²⁾
تڏهن ٻئي سوٽ ٻيڙو چوي، هليا جڙي منجهون جوان⁽³⁾
تن سان پاڻ محمد مصطفيٰ، ٻيا اڳي ڪين احسان
اتي عمر ۽ قنبر ٿي ڪهيا ڪونءِ ڪلام
ونئن ته ممٽ تون موٽي، آڏو قلعي جا به ڪمار⁽⁴⁾
چئي: ادا! مڙئون لڳيون ميهڙو، آئي اٿئون رضا ڏنهن رحمان
وڙهيو بس بجير ڪي، ڀڳو چانڊيو موئن چوگان

⁽¹⁾ هيءُ بيت قلجي (ضلعو دادو) جي مشهور چارڻن سگهڙن مان ٻيڙي چارڻ چيا، ۽ مڪن فقير چارڻ کان سن 1957ع ۾ دادو ۾ ميان دين محمد چارڻ سان ڪيل ڪچهريءَ ۾ قلمبند ڪيا ويا.

⁽²⁾ واهر لاءِ سڏ ٿيو ته هتان چيو ته "آيا"

⁽³⁾ ٻئي سوٽ عمر ۽ قنبر.

⁽⁴⁾ "ممٽ" لفظ سمجهه ۾ نه آيو.

اوري اوشو تي پئي، جنهن ڪوڙهي باري ڪانه
جڏو جيءُ جهان ۾ ناحق ڪائي نان
اچي وهراڻن تي، آهن جوڙا جوڙ سندن
تن کي، پيرين ميرين محڪمين ٿڪن ٿيلين
ڪوپا وڙهن ڪاهه تي، وري وير وريام
سي پرزا ٿي پيا پڙ ۾، وڃي جنت جاءِ ٿيان
تن کي پر پيالاهشت جا، وڃي حورن هار ڏنان
ڪري هوءَ هنگام، وڃي سنگت سان سرها ٿيا.

اصلي ڪئونس خلل جي، ڪا "مهراڻ" کي هئي من⁽¹⁾
پيو پيل پنجاهن سان، ريلي تي به رندن
سي ارڏا هئا به اويسلا، ٿا مگسي مارجن
مونهيون مونهن سان گڏيون رڪبن رانه رُون
جيڪرا پيرا ڦڦڙ ڦڙڪن، ذرا ذرا ڪن
ڏيئي باهه بندوقن کي وڌو اگهاري اُنن
هيڏهن هڻي پنجويهه پڙ تي وڌا ماري مغيرن⁽²⁾
رندن ميڙي راڄ کي، ٿا ميڙيون مصلحت ڪن
فائق فتح سان هليسا، مانجهي موڙ ٻڌن
وڻيون وڪ وڃن، ٿا مخفي پنهنجي ملڪ تي.

اچي اربع ڏينهن پرهم جي آرڻ تي اٽڪليل
ڪاهي قنبر خان پيو آ رُڄان ڪري اتي ريل
وڙهيو ورنهه ويرن سامهون ڪري خان ڪني جي ڪيل
ارڏي عمر نيليون واريون واهه ٽڪي تنهن ويل
ڪوميون ڪاريون، وجهن ڌاريون، نامياننگ پجن نيل:

⁽¹⁾ مهراڻ خان رند.

⁽²⁾ اصل، مگيرن.

واگھ تہ ٻيٺا، پاڻ تہ ونگي
 آيا سر آرڻ جي انگي
 مارن چوڻيان، وجهن چنبي
 ڪن پتنگن وانگي پيل.

جي اٺ ڪونڌ ڪلام نہ ڪهندي
 سي اٺ تَنڪا مور نہ سَهندي
 ماريون مَت مَتان ڪُون مهندي
 لاهيون پرڳل گهٽن پيل.

سانچي سورھ اعليٰ آڪن
 مصريان رت اُٿائين چڪن
 پٽين ٻانھين اُٿان پڪن
 ڪرن مرد اُٿاھون ميل.

اڪ ٻيڙا، انصاف انھان دي
 جي ڪلمي نال ڪليون ڪن ڪيل.

2. رندن ۽ مگسين جو بنگاه (جنگ)

هيءَ جنگ مير صاحبن جي اوائلي دور ۾ لڳي، جنهن ۾ رندن سان حليائي، جتوئي، جمالي، عمرائي، ٻڙدي، ڳوڏ، گبول، گاڏهي، ديناري، لاشاري ۽ ٻيا قبيلا گڏجي ويا. ته ٻئي پاسي مگسين پنهنجي پاڙيسري قبيلي چاندين کان مدد ورتي. ۽ اهي ٻئي سورهيه قبيلا، ڪلهو ڪلهي ۾ ڏئي، مرد تي، بين مڙني قبيلن کي منهن ڏئي بيٺا.

هيءَ جنگ هن سببان ٿي جو مغيري قوم جا ماڻهو مگسين جا پاڙيسري هئا ۽ پاڳيا ماڻهو هئا. جمالين کي اچي جوش جاڳيو ته مغيرين ۽ مگسين جو مال هڻي اچون. نيٺ اهي حملو ڪري ويا ۽ مغيرين جو مال ڪاهيائون ۽ مقابلي ۾ انهن جا به - ٽي ماڻهو به مري پيا. ان وقت سردار احمد خان مگسي "شاديپڙ" شهر ۾ لٿل هو. جنهن کي ڏاهين وڃي انهيءَ گهل جي ڏاه ڏني. احمد خان بهادر ۽ ارڙو هو. سو ڪوڙ ڪري اچي جمالين سان جنبي مارو ڪرڻ لڳو. هاڻو مال ڇڏي وٺي پڳا ۽ جيڪي احمد خان جي سامهون ٿيا، سي مارجي ويا.

انهيءَ ئي غلام محمد خان جمالي پنهنجي ڳوٺ ڳڙهيءَ مان چڙهيو ۽ سردار شير محمد خان رند (جوان وقت حيدرآباد ۾ ميرن وٽ رهندو هو) وٽ حيدرآباد ۾ ويو ۽ شير محمد خان رند آڏو پڳون اڇلائيندي احمد خان مگسيءَ جي حملي جي خبر ٻڌايائين ۽ چيائينس ته "مگسي پاڻ کي جنگ دوست" ٿو سڏائي. هن جي ڪنهن تي نگاهه ٿي نٿي پئي! سنجهه صبح اوهان جي ڳوٺ "شورڻ" تي ٿو حملو ڪري!". اهو احوال ٻڌي، سردار شير محمد خان چيو ته مان مير صاحبن کان ستن ڏينهن اندر رخصت وٺندس ۽ پوري مدد ڪندس. پوءِ

---

1. هن جنگ جو احوال ۽ سڳڙو قدر بخت جويي جا بيت پهريائين مولان غلام مصطفيٰ قاسمي رسالي "ميران" ٽيم 3-4 سال 1960ع) ۾ شايع ڪيا. جتان انحصار سان سڄو احوال ۽ بيت ڪٽ وٺ آهن. ٿرپارڪر ۾ پڻ ڳوٺ جوڻي معنيٰ ميسرو خان ضلعي ڏکڻ ڪڏي جو وٺل هو ۽ 85 ورهيس جي عمر ۾ سن 1913ع ۾ وفات ڪيائين. طوفان ۾ قبر جي حد جي منهن، راشدي خاندان جي پير محمد، ٻه ٻه جو مريد هو - ٻن پنهنجي مرتبه وانگر يوناني علاج ڪندو هو ۽ ڪنهن کان پيسو - به نٿي وٺندو هو. اسحو به اهو لکي ڏيندو هو، جو ڀڄڻ سان کان وڌيڪ ڦيس جو - هوندو هو. عابد به ٿر ۾ به هت هو. سحر سان سندس ڏاڍو چاهه هو. جڏهن ته فني جي مٿي سرائڪي هئي ان ڪري سندس گهڻو ڪلام سرائڪي، ۽ اهي ٻه منڍي، ۽ ڪنهن مولود ۽ ٻين گستاخي جا اس

سردار شير محمد خان ميرن صاحب جي سلام تي ويو ۽ سمورو احوال ٻڌائي موڪل گهريائين. مير صاحب سمجھائين ته اوهان سردار گڏجي ويهي فيصلو ڪريو ته خير ٿئي، جو جنگ وارڻ خلل کان خالي ناهي. مگر سردار رند نه مڙيو ۽ جمالين سان گڏ لشڪر چاڙهي اچي پهتو.

احمد خان کي به خبر پئي، تنهن به پنهنجن مگسي پاڻن کي ڪنو ڪيو ۽ چيو ته جيئن جمالين وڃي رند تمندار کي چاڙهيو آهي، ته اسين به چانديي سردار وڏيري ولي محمد خان جي مدد وٺون. پوءِ سندس پٽ ۽ ڀائٽيو ميهان خان ۽ گهراڻو خان سپاه ساڻ ڪري ڏيري پهتا. ولي محمد خان کين مان ڏٺو ۽ چيائين ته راجداري جون ڳالهيون ڪنداسون، پر جي رند سردار نه مڙيو ته جنگ ڪنداسون، پوءِ پنهنجي پٽ ڪُنڊي خان سان چاندين جو لشڪر چاڙهي موڪليائين، ۽ کين چيائين ته "جنگ جي سوڙه ڏسو ته مون ڏانهن ڏاهي ڏياري موڪلجو ته مان به اچي نڪرندس" نيٺ چانڊڪو لشڪر جهلي وڃي "جهل" شهر ۾ رسيو.

چاندين جي اميرن جنگ تارڻ جي ڪوشش ڪئي. شهنولي خان چڙهي ويو، جنهن تي سردار رند چار مهينا مهلت ڏني، ۽ چاندين کي چوڻ لڳو ته "اوهين پراڻي باه ۾ ڇو اچي پيا آهيو، مان ته اڳيون پريون ڪل قرض مگسيءَ کان اڳاڙيندس." اهو چئي، پنهنجي سپاه کي بڙدين ڏانهن وٺي ويو، ته جيئن چانڊيو ويهي ويهي ڪڪڙي "ميل" ڀڄي وڃي، نيٺ "جهل" ڇڏي وڃي "ڪنڌ ڪوٽ" پهتو. تڏهن چاندين به مگسين کان موڪلائي ڪئي ۽ چيائون ته "جڏهن ڪا صورت پئي ته اسان کي سڏ ڏجو." تنهن تي مخالف ڌر، چاندين کان ميدان خالي ڏسي، وري حملي جون تياريون ڪرڻ لڳي.

وڏيري ولي محمد خان کي خبرن خبر اچي پهچائي، سو پنهنجن پاڻن کي چيائين ته بروهين جا عذر رهيل آهن، سو هلو انهيءَ بهاني سان هلي سردار شير محمد خان کي ويجهو ٿيون. ۽ ساڻس ملي کيس جنگ کان موڙيون. پوءِ اچي بروهين وٽ پهتا، جن ڏاڍي آڌر ڀاءُ ڪئي. پر سردار شير محمد ساڻس ملڻ نه آيو. تنهن تي وڏيري کي عجب لڳو. تنهن هوندي به صلح جو خيال ڪري، علي الصبح چڙهي ويو سردار شير محمد وٽ. پنهنجي سردارن ۽ پاڻن پاڻ ۾ ويهي ورونهه ڪئي. ولي محمد خان کيس رنج ڪڍڻ لاءِ چيو. جنهن تي غلام

محمد خان جماليء چيو ته: ادا ولي محمد. تون اسان جي وچ ۾ نه پئس. اسين مگسيءَ کي ڏسي رهنداسين. "انهيءَ ادا" جون ٽي سويي خان چٽائي جڏي کي ڏاڍي چڙ لڳي ۽ چوڻ لڳو ته "هوش ڪري ڳالهه. اسين تنهنجا ادا آهيون. تون ٿو اسان جي سردار کي ادا سڏين!" تنهن ٽي غلام محمد خان کيس تير محمد خان جو دڙ ڪوڏنو ته "اوهين ڏيري وڃي دانهون ڪندؤ!" اهو دڙ ڪو ٻڏي، چاندين جو وڏو پهلوان محرم چٽائي (جو اڳتي هلي سچل سائين درازيءَ جو خليفو ٿيو ۽ هڪ وڏو شاعر به هو) گجگوڙ ڪري للڪارڻ لڳو. پوءِ ته جمالين، رندن ۽ چاندين جون تراريون مٺاڻن مان نڪري ويون. پر بروهين وچ ۾ پئي جنگ ٿاري: چي: "مهمانن سان جنگ نه جڳائي."

سردار ولي محمد خان وري اچي رسيو مير احمد خان وٽ پر تڏهن به صلح جو خيال نه ويس. نيٺ پنهنجي هڪ امير الهه بخش خان چٽائي چاندي کي رائيپور ڇاڙهي موڪليائين، جو پير صاحب کي ڇاڙهي آيو. پر رندن جي سردار اهو چئي پير کي واپس ڪيو ته "مان مگسيءَ کي ڪڏهن به نه ڇڏيندس. پير فقير اسان کي پنهنجا به گهڻا آهن!"

پوءِ سردار رند جو لشڪر اچي "جهل" کان اُٺ ڪوه پري روهيلن ۾ رسيو. اُتي کي سيداڻيون بيبون به وٽس ميڙ ڪري آيون. پر مڙيو ڪونه. پوءِ ته اچي جنگ لڳي. ڇهه سؤ چانديا هئا. ۽ هڪ هزار مگسي. سردار شير محمد خان پنهنجيءَ فوج کي هن طرح هدايت ڪئي: "گڙد، گبول، گاڏهي، ديناري، جلب، جتوئي ۽ لاشاري، وڃو چاندين تي ڪاهي، باقي ٻيا مگسيءَ تي مارو ڪن." پئي پاسي احمد خان ۽ ولي محمد خان پنهنجي لشڪر جون صفون سڏيون ڪيون. مگسي اڀارو ٿيو ۽ چاندين اولاهين ٻانهين جهلي. شير محمد خان شير خود هڪلون ڏيندو جنگ ۾ ڪڏي پيو. ۽ ڪڻڪ ۾ ڪاهي پيو. جيڪو سورهيه پئي سندس سامهون آيو. سو ٻيڙين ڏک مان حتم ٿي پئي ويو. نيٺ سرج نالي ڪاٿير سان وڃي پڪيو. اُتر ۾ خول مني کان ٿڙي ويس. ۽ مٿي تي سرواهي جهلي. ڪوٽڙ وڃي زمين تي ڪريو ۽ سندس پناهه پورا ٿي. جڏي مائٽس همراه هئا. سي به مڙو تي ويا. سردار شير محمد تنهن کان رڳو نه هو. پر غرور مڙس کي ماري وڌو.

هن "بنگاه" تي گهڻن شاعرن "بلوچڪي" ۾ "شعر" چيا، جن کي ٻڌي شاعر
قادربخش پڻ پنهنجن بيتن ۾ جنگ کي بيان ڪيو.

"ٻاروچي ٻوليءَ ۾ سوين شعر چيا سگهڙن
آءُ پي منجهان تن، ڪيرائي ڪُڍي ڪٿي."

سندس تفصيلي بيت هن طرح آهن.

تون صاحب صفتن جو ڌڻي، تون مالڪ مالڪ جهان
ڪهڙيون تعريفون ڪجن، ڪيئن ظاهر ساڻ زبان
حڪمت ڏس حڪيم جي، اونهان بحر بيان
ڪير پروڙي پرور ڪي، ڪنهن کي طاقت ڪان
شان شفيع اڳرو ٿيو، درماندن درمان
چارئي يار رسول جا افضل عاليشان
اُچي قرب ابوبڪر، عمر ۽ عثمان
علي مير، امير ڪسي، ساراهيو سبхан
حسن مير حسين جون ڪيون تعريفون قرآن
پئي دلُها — دادلا گوهر گلستان
مڙئي ٿيا مادتن، سڀئي سلطان
ڪوئي ڪوهستان، احمد خان امير جا.

احمد خان امير هو، مگسي مڳ مڙ
هر منهن هڪل تي چڙهي، دودو ڌم دلير
رند مگسيءَ جو پاڻ ۾، هو اصلوڻ وڏو وير
شور مچايو شير، توهانڪ هيئن هاڃا ڪري!

گانه تـ غازي شير جو، جوڙ وڏي سان "جهل"
وڃن نغارا ويڙهـ جا تنهين منجهـ طبل
پري بجهي پردان جي هيٺ سان هڪل
ڪاهيو ڪڙڪن سان وڙهي، پوي اڙدن منجهـ اچل
ديو نويا دل، جي جوان بهادر جنگ جا.

بيا پي ڪونڌ ٻروچ هئا، سنگ صوبا سردار
 حاڪر پنهنجيءَ حد جا دانهه دعويٰ دار
 هيڏا هاڙهن ڪوڻ ڊڄن، ويٺا جي ويچار
 ماڻهو تن ملاحظي، ڏڪن سڀ ڏهڪار
 ڪريو ڌاڙا ڌاڙ، هڪٻئي مال هنيو وڃن.

هو هاتڪ حيدرآباد ۾، شير محمد رند
 شهر ته "شورڻ" جاءِ هئس، نرجو "ناڙي" هنيو
 مانجهي ميرن وٽ رهي، بانگو بخت بلند
 رانول رندستان جو، صوبو هو سرمند
 ڪين نوايئين ڪند، هو جيسين جوان جهان ۾.

مغيري، مگسين وٽ هئا پَرَ ڪلهي ياڳيا
 پهون پوياريءَ ڪي، تن ٿي سنڀاليون ساڳيا
 جمالي جاڳيا، ته مگسين مال ٿي اچون.

مگسين مال هڻي اچون، آوِرتين سر وڳ
 هلي هونگن سان ڪيون، ڪني راند ڪڙڳ
 پيادا سوارن ڪوڻ اڳسي، ڏوڙيا مٿي ڊڳ
 جنهن پيچ ورايو پڳ، سي سڀئي چڙهيا گهل تي.

مال مخيرين جو هڻي، واہ ڪيئون وارو
 به ٿي معرّس مري پيا، تيودڙن سان ڌاڙو
 شير ته "شاديهر" سندنو، اُڙڏو اُٿيارو
 ڏاه پئي ڏس گهل جو، ڪيو ناميءَ نغارو
 "احمد خان" اچي پين، نر هڻي نعرو
 جنبي جمالين سان تنهن هو مرد ڪيو مارو

پيادا پوکڻ ۾ لکا، مٿان پوي مٿن پساڙو
 ٿيو لشڪر لهوارو، پوکڻ مال چڏي پڳا.
 ٿيا جيڪي سورهي سامهون، سي ماريا مرد مٽيار
 جنين کڻن توفيق وٺي، تن تي ناهه ميار
 پيادا پوکڻ مٿن پڳا، پير چمي پيڙار
 وري ويا هئا تن تي مگسي ملغذار
 پيادا پوين کي پڳا، رڻ رهيا ريڍار
 دنوي دعويدار، جنهن پيلي کونڌ پڙي ڪيا.

هڪ آيو هو گهل تي، ناتوان نادان
 جڏهن ڏٺائين جنگ کي، بيٺو ٿي حيران
 بيش وڏيري جي پيو، اچي عاجز ٿي انسان
 ٿي ميان مهربان، ڏيئي هٿ پناهه جو.

نيچو ٿي نادان ڪيو، اوچو آڌر پاءُ
 مون کي هيڏي موڪليو، ڏٺي ڏس جيڄل ماءُ
 کونهي ڊڳو در تي، وڃي نڪر کڻ وٺي آءُ
 جوڙي هيءُ جڙاءُ، جنگ رسي هٿن جا ٿي.

ڏياريس ڏاند وڏيري، هو ڪڏندو قداور
 پري پوري ان جي، مٿو وجهي آٿر
 باغ لنگهائي بر، هي نيئي ويجهو وٺن کي رسيو.

جيئن منجهه جهان، اهڙا راجا راو
 همت هيئن کي ڏين، آڙين ڪن اُپاءُ
 صاحب سخا جا ڏٺي، ناميارا نر ناءُ
 شيرن جا شعاع، ملڪن ۾ مشهور ٿيا.

بيهي نه سگهيا بر م، جنگ تي جمالي
 گون وڃي گاليون ڪن، خبرون ڏين خالي
 هٿ نه مگسين ڪي لڳو، مال نه ٻي مالي
 هادي بچائي هنن ڪون، آندو ورائي والي
 جي ساڻ هليا سوالي، سي ماهو ٿيا ميدان م.

پيوڙو شور شهر م، اوڻيوڙو اندوهه
 مٿي مگسيءَ جي لڳو، هو رک مثل روھه
 پيادا مڪرايو پڙ م، ڊوهڙ ڪري ڊوهه
 جڏهن چنڊايو چوهه، تڏهن البت ٿيو آرام م.

جيڏو جماليءَ ڪي ٿيو، غلام محمد غم
 وير ته ويريءَ ڪون وٺان، وڏو آهه وهم
 هاتڪ حيدرآباد م بانڪو سو بهرم،
 جيڪو اٿيون جنگ تي، رند چاڙهي رستم
 اسان جي ايڏا جو، ٿيندو شير شرم
 وٺي وير اسان جا، ميل ڪري محکم
 تنهن کي جال ڏياريون جم، جنهن مگسيءَ ڪالهه مذاق ڪئي.

مڙي جمالين پاڻ م، مردن ڪئي مصلحت
 جن جا جگر چڄي پيا، ريلاهندي رت
 وڃي تنهن ورانه سان هيءَ ڪر حقيقت
 آئي وجهه ويريءَ تي، ڪا ازغيبي آفت
 بلڪ نه ڪر فرحت، رات چڙهي وڃ رند ڏي.

غلام محمد غم م، چڏيو گون بڙهي
 سانجهي ڪي منبري هليو، چانگي تي به چڙهي
 بيا پي به تي تنهن ساڻ هليا مرد مڙي
 رانول تبت رڙهي، ٿيا رات روانا رند ڏي.

ٿيا رات روانا رنڊ ڏي، ڏوري ڪيائون ڏک
هوري جهوري هيانوَ، جيئڙي اندر جُڪَ
نڪي ڪاٿن خوشيءَ ڪوڻ، باهه اندر منجهه بَڪَ
سُور وڃاين سَڪَ، هليا ديس ڇڏي پرديس تي

هٿوڻ حيدرآباد اُٿو، پنڌ پري سو ڪوهه
سَليون سُورَ اندر جا، گَنو سان سڀ گروهه
ايندو اسان سان چڙهي، جي طالع وريو توهه
جيئن لوهه ڦوڪي لوهه، تيئن مدعي ڪي ماءُ ڪندو.

ساهي واڳَ سَتيون، باز بڇيون بانڪا وڃن
عاقل ڪاهن اڳتي، پويان ماڳَ مٿيون
دل ۾ درد فراق جون، سنديون زهر وٽيون
نر وڃي نروار ٿيا، رهبر راهه وٽيون
هيون سي حيدرآباد جون، گهاٽا سير گهٽيون
پوءِ پيلي پنڌ پٽيون، وڃي دُرس مليا دانءَ ڪي.

پاڻو لاهي پَـڳَ، اڇليائون ارغون ڏي:
مگسيءَ هٿ مارو ڪيو، اسين پڇي ٿياسين پَـڳَ
هڻي نبي هيٺون ڪيا اٿس واهه اسان جا وڳَ
جاڙ اهاڻي جَـڳَ، ساري ملڪ سڄي ٻڌي.

آياسون اسين ڪهي، دانهن وٺي داناهه
ويري وڳَ هڻي ويو، نر چڙهي ناگاهه
"ميرو" ميڙ وٺي وياسين، چاڙهي منجهون چاهه
ڪين مڃيائين تنهن ڪي، هو پُٺ سندو بادشاهه
پوءِ وياسين مال هڻڻ، جُنگَ انهيءَ جا ڳاهه

وڃي مال هنيوسين تن جو. ڪَستون ڪري ڪاهه
 احمد خان اڳي لٿل هو. ڏاڍي پشت پناهه
 هي مڱسي حملو ڪري پيو. جاري منجهه جنگاهه
 ماري مال ڇڏايائين، رکي سيف سلاح
 پيادا ماريا پڙ ۾، هٿا جيڪي همراهه
 مڱسيءَ جي ڪنهن مرد تي، ناهي نر نگاهه
 ڏس، ٿو سنجهه صباح، شهر ته "شور" جو هٿي!

نانءُ رکايو پانهنجو، جنهن مڱسيءَ "جنگ دوس"
 لاهي ٿو لُٽ ڪينڪي، وٽي ڪنيو شر شروسُ
 آهسي اڳ اندر ۾، ڏيئون ڏاڍو دوسُ
 ڪونڌ! وڏو ڪر ڪوسُ، وير! چڙهي هل ويريءَ تي.

تون آهين بانڪا بلوچن جو، رند بيشڪ بادشاهه
 تون سونهين سيني وڃ ۾، جيئن منجهه ستارن ماهه
 ويريءَ هٿ وٿاهه، ڏس جو ڏاڍوئي ڪيو.

تڏهن وَرنهه ڪي ورندي ڏني، شير محمد شير
 موڪل ميرن ڪنڻ ڪندس، ستين ڏينهن سوڀر
 جلدي هلي جهل تي، پاڻ گهميان پير
 وَرنهه تنهنجا وير، ڏس ونان ٿو ڏينهن ۾!

[غلام محمد خان جماليءَ چيو]

ويئي ورهيه لنگهي ٿو. ساعت ساعت سال
 جيڪا مرضي تو سنڌي، پر خاوند! رکج خيال
 جي مرضي منهنجيءَ تي هلين، چڙه هڪدم حال في الحال
 هم معلم (سعلوم) حال، ٿئي اسان جي ايذاء جو.

هليو سنگُ سلام تي، اُتان ميرن تائين
جماليءَ جي جنگ جو، قصو چور يائين:
مگسيءَ هِت مارو کين، هڻي هنڌائين
مان وٽ مڙي آيا، دانهن وٺي دانهين
ماڳ چڙهي مائين، آءُ دانهه ويندس ديس تي.

قبلا! اڄ اوهان ڪوئن ٿو مير! گهران موڪل
نيئي جهنڊا نشان سڀ، جهلڻاڻا منجهه "جهل"
گهوڙا منجهه گهٽين جي، ڪڏيان ڪونٽل
جيئن ڪري ڪڙمي دل، سا پر مگسيءَ سان ڪندس.

سمجهي وڃڻ سيال تي، ميرن پايَس پڪل
وَس ڪوئن جنگ نه وارجي، سي پَن خوف خلل
هنئين ڪوئن اولاريو، ڪٿراها ڳالهه عقل
مرد، سڃاڻي مهل، جي ڪيڏي راند ڪٿي اچن.

مير ڏٺو هو ميهڙو، ڪرياد سخن يڪبار
چيو هو چرچي ۾، سو ورنهه کين وسار
جا هڻندس هِت ترار، سا هِت ڳوٺ اچي ڳالهيون ڪندس.

[شير محمد خان چيو]

منهنجو مير اوهان سان، قبلا آهه ڪلام
جاري ڪندس جنگ جو، سڀاڻي سرانجام
ڪڏهن مڙندس ڪينڪي، هڻندس تيغ تمام
باقبائل بند ڪندس، مگسيءَ کي به مدام
دانهه وجهي دام، آڻيان پيش اوهان جي.

باندي هِت بڻي، تي مر ڏوئن ڪاٺيون گاهه
ائين ڪيم ته واهه، نه ته مان کي مير! نه مڃجو.

موڪل ميرن ڪوئن ڪري، جان اُٿيو اڻ گيل
 سڏو صبح جو ڪري، مانجهي ڪيو ميل
 لشڪر آيو لاڙ جو، ٻڌي دير دليل
 تنهن دم تر تريل، چڙهيو آڏو آلا دين جان.

جيئن دولهه دودي راو ٿي، چاڙهيو چنيسر
 هليو حيدرآباد کان، کان پڇي ڪيبر
 وڃي نڪتا ويڙهه جا، دامما ڏهون در
 اُسهيو آلاهر، الغرضو اقبال سان.
 ڪري ڪارونپار، سارنگ جيان سنبري هليو
 ٿيو ڪڙو روٽ ڪئون سان بادل چاڙهي بار
 پهري پاونگ ٿي چڙهيو، جنگ جنگي جنسار
 درس ڪري ڌڌڪار، لٿو دانهه ديو درياءَ تي.

پُور لنگهائيندي پاڻي، ماندا ٿيا به ملاح
 به ٿي بيڙيون گڏ ٿيون، وهن لنگهائڻ واهه
 وهن مٿانهون وير جي، تائين سنجھ صباح
 پوءِ ڍلڪي توڻ درياهه، لشڪر سڀ لنگهي پيا.

سان ڪنڀاها سارڌو، سڀ سيڏا ۽ سامان
 رنگدا وڃن راهه سان، گلن جا گهمسان
 ريشم رُبي سون جي، ڪمي هيڙن کان
 مانجهي منجهه ميدان، هڪ لحظي منجهه لهي پون.

پور ٽپائڻ بڪر ٿي، ستر واڳان ساھيو
 ڏنگ جين جي دست م، پيئڻ منهن لايو
 ونن هرڻ هٿن سان، ڦيري ڦاسايو

ڪونڌَ وڃن ڪاهيو. ماڳ ڪپيندا منزلون.
جهُلي جهانگاران م، ڪُل ڪٽڪ آيا
رندَ ڪناري روهه جي، هئا هر دم همسايو
سرس ڪري سعي، اُت پي جوان ڪنيائين جوهرِي.

جوان ڪنيائين جوهرِي، ڳوڏي ڏيئي ڳن
جنهن ڪي هُيڙو جان م، زهر اندر سان زن
جوڙي ڪيائين جنگ جو، سڄوئي سر تن
دهوڙي دشمن، ذري م ضايع ڪندس.

منزلَ منزلَ تي رڪن، دانهه دادا ڳير
اڳئون اُن سامان جا، مهمايا مهمير
وڃن ڪَره قطارِيا، بودامنجهه بهير
آيا ساڻ اڪير، سرحد ڪاچي سنڌ جي.

نَرَڪي ناري پَر تي، رند اچي پئي رات
ماڻهو ملاقات تي، اچن ذات بسڌات،
ڪن مهمانيون ملوڪ جون، طرحين طرحين تات
ورنهن وائي وات، مَور نه مگسيءَ ڪي ڇڏيان!

مَور نه مگسيءَ ڪي ڇڏيان، ڪنهن ڪي ڪندو ڪوڪ؟
ماڻهو اُنهيءَ حد جا، مليا ساڻ مَلوڪ،
خبر جنگ بنگ هه جي، هر جا پيڙي هُوڪ
ريڍر، رندستان جي، ڇا جهليندو ڦوڪ
جڏهن ڏيندس باهه بندوق، تڏهن روهه رِيون ڪندو.

ڪري جمالي چوڃرو، راتيان ۽ ڏينهان
جن جا جهيڙي ور جهلي وڌا، سي رڙيون ڪن ريهان
درد تين جي دل تي، پلپل ڏي پميهان
ڪوڪ ڪريو ڪيهان، ٿا چورن هنيانو ڇڄيو پون.

شیر محمد شور وجهي، چٽو هيئن چيوس
 دھوڙي دشمن کي، مُدعي ماريندوس
 ڳارو وجهي ڳچيءَ ۾، آءُ پي آئيندوس
 نال وٺي نيندوس. جاتوڻ قول ڪري هليس.

ٿوري گهڙي ڏينهڙي، آيو ڪهي منجهه ڳوٺ
 جيڏي جماليءَ ڪٺي، سورهي سان سهوٽ
 هل ته هٽوڻ ئي هليون، چڙه اٿي ڏي چوٽ
 ڪاه قلعي منجهه ڪوٽ، پيڙ ته پيليون "جهل" کي.

جي سڌ پائي اٿم سنگتي. سي ميڙيان ڪريان گڏ
 ننڊ تنهين کي ناه ڪا، هنيون جنهنجو هڏ
 هڪل هاڙن کي ڪري، سڀني ڪندس سڌ
 تان ڀڄندس تڏ، جنهن زوراور زور ڪيو.

اٿسي خبر امير کي، سڌ پئي ساري
 تنهن مڱ مڱين کي چيو، چڙهي ٿيو چاري
 اُڏ ڏسي اٿلي اچر، پوءِ ڪريو پوئواري
 تن ڪئي تياري، هلوته ڏيل ڏسي اچون.

تازين چڪي تنگ، جنگ هليا جاسوس ٿي
 ويجهو ويرين کي ٿيا. ڪڏائي به ڪُهنگ
 ڏيهان ڏور رهيا. دانهه مٿي ڏنگ
 راوت وقت رات جي. چاري ٿيا چورنگ
 سي مڱ موٽيا پوئتي، اُڏ ڏسي اڙنگ
 اچي لٿا آورنگ، وڀر وڏيري جي اڳيون.

ويهي وڏيري سامهون، هن جو ڏٺائون حال
 بيحد آهه بلرچ سان، باري اڙد بحال
 اڃا ٿو اڳتي وڃي، خاني رکيو خيال
 نڄاڻي ڪائون اچي، ڦيري سوفي الحال
 نيٺ ته ايندو جنگ تي، جنهن ميڙيو آهه محال
 اڙد آهي احوال، بهڳڻ! ٻڌ ٻنهي ڪنن.

پنه ڪيو پاڻ ۾، مرد اڳيون مگسين
 جيڪي هليا جنگ تي، آخر نيٺ اچن
 منهن ڏينداسين سامري، سامهون سيالن
 پيري جام شراب جا، ٽُرت پيساريو تن
 ڏسندي ڪيڏ ڪئن، اٿي سويان هٿ ستار جي.

پڪڙ چيو پائون ڪي، ارڏي احمد خان
 اوهان جي انصاف جي، ڪمي آهي ڪانه
 هن پي به ٿي پوڄن جا، گڏ ڪيا تمان
 هيڪڙائي هاديءَ جي، آ پئي ڪي طاقت ڪانه
 اسين به اٿيون وٺي ڪي ڪهر جنگ جوان
 راز جنين رحمان، سوپ تنين ڪي سامهين.

چڙهي وڃ چاندي ڏي، اٿي دنگ پائي دهدار
 جنهن جا پٿر جوهرِي، بٽڙا بيشمار
 قابل سو ڪاڇي ڏٿي، سورهي آ سردار
 دهڪو دشمن ڪي پوي، ڏور ٻڌي ڏهڪار
 ٿي ٽريل تيار، وڃ وڏيري وير ڏي.

قابل ڪاڇي ڏٿي آ، ولي محمد واهه
 منهنجي پي مرضي هئي، پر ڪهڙي ڏيو صلاح

پُٽ يائٽو احمد خان جا، ها مرد مثل جئن ماهه
مينهان خان ملوک هو، کيو ساڻ کماهه
پيو غازي گهرام هو، بانکو بيرواهه
تان پي تياري ڪري، اُٿيا علي الصباح
دنگ لنگهي دانهه، وڃي دولهه ڏيري ۾ لٿا.

گَنو سِين گڏيا پاڻ ۾، فائق سان فرحت
ڏين تعظيمون تنڪي، روح گڏين راحت
تان پي تواضع ۾ ٿيا، خان اڳيون خدمت
مردن ڪئي محبت، ويهي وڏيرن پاڻ ۾.

خبر خانن ڪوڻ پُڄي، هو دانءَ جو دستور
جي، سائين! جماليءَ جي جنگ جو، معلوم اٿئي مذڪور
چارهي آيو رند ڪي، سور ٻڌائي سُور
ميڙيو مڙني ڪي اچي، ڪي پاڙا جمهور
پيم اندر ۾ پور، ته وڃان دانهن وٺي دانهه ڪي.

اردڻ ڪي ائين چيو، مانجهي شير مٿير
ابا! رڪُ الله ٿي، ڪر وڏي دل دلير
هوڏانهن حيدرآباد هجي، هوڏانهن جيسلمير
هوڏانهن حد قلات جي، مر گڏ ڪري گجمير
هڏا سونس ٻنهي هٿين، شوق منجهوڻ شمشير
اٿم اُميد الله ۾، ڏيندم سوڀ سوڀر
پويان ڏيئي پير، ويندو ڪين وٿاڻ تي.

آياسين آس ڪري، وڏيرا ترو وٽ
ابا، ڪر اسان مٿوڻ، سورهي سر جي مڪت
چوڪند ويريءَ ويڙهيو، کونه پانيوسي گهٽ
ڏوليا، هل تون ڏت، مومل مسهي هاب ٿئي!

[وڌيري ولي محمد چيو]

منهنجو آھ اوھان سان، قسم قول قرآن
 مَرُ جيڪي ميڙيون اچن، آدم ڇا حيوان
 ڪنهن ڪوڻ ڊڄان ڪين ڪي، توڻي هجن تمان
 "جهل" ته منهنجي ماءُ آھ، ڄاڻي هڪ سبحان
 ڇڏي مادر مان، پُٽ ويهن ڪيئن پوئتي!

سڏايو صوبن ڪي، ماڻهو منهنجي مير
 وڃو وڌيرن سان چڙهي، مٿي جنگ منير
 "ڪُنڊو" ڪيهر شينهن هو، پٽ ولي محمد وير
 ڏيئي چوٽ چڙهي هليو، حاضر سان حمير
 جڏهن پانيون جنگ جي، سوڙهي اچي سير
 ڏاهي مون کي ڏاهه ڏئي، هلي وانگي هير
 آءُ پي جلد امير، ڄاڻ اوھان وٽ آئيس.

چڙهيا لشڪر چانڊڪا، "ڪُنڊي" سان ڪرگل
 رات پئي هُئڻ وڃ تي، تائڻا ڏين ٿرٿل
 چانڊيا مگسي پاڻ ۾، محڪم گڏيا مل
 اڙنگ شير اچي لٿا، جهلي رسيانجهه جهل
 ٻڏي هاڪ هڪل، مَرُ دهڪو دشمن کي پوي.

وڃي پئي ورنهه جي، پانڌي ڪن پچار
 لشڪر آيو چانڊڪو، گجني منجهه غبار
 حد وٺيو هاڙهو گهمڻ، چوڪنڊا چوڪيدار
 هيڏانهن هوڏانهن خابرو، ڪل رڪن ڪلدار
 ٻول ٻڌائون بيهار، تيا قولين "قادر بخش" چئي.

شير چڙهي ويسو "شَهولي" مير طريقي مل
 پيش پيو پرڏان جي، دانهُ ڏوڙي دل

[شھوليءَ رند کي چيو]

صلح صلاحيت خير جو. عاقل کي به عقل
چڏ تون جنگ جنجل. مهلت ٻارنهن ماهه ڏي.

[رند چيو]

چار مهينا مهت ٿي. اگهيو تنهنجو عرض
چو وڙهو، چاڪا ڳرو، ناهه اوهان جو غرض
اڳيون پريون قرض، ڪل اڳاڙيان مگسيءَ ڪوئن.

شير محمد شير جئن، ڳڻو ڪئي گفتار
پار ٻڌو سڀ يار، هيءَ ٻا ڳالهه ڳڻي اسان.

جيڪر هتون ئي هلون. ٻڌڻ ڏي بيشڪ
ڪڏهن هلندي ڪين ڪي، چانڊي جي چڪ مڪ
وڃي ٿيندو ڪڪ، مر جان ميل پڃي وڃي.

هو ورنهه ويجهو "جهل" کي، ويڙو مرد مڙي
پانو پاساهون چڙهي، هليو رند رڙهي
ساري رات صبح تائين، رند جي فوج آڙهي
پوءِ لائق شير لڙي. وڃي ڪونڌ لڏو ڪنڌڪوٽ ۾.

ڪونڌ لهي ڪنڌڪوٽ ۾، ماڳي ٿيا مهمان
بانڪن ٻڌڻ جا هئا انهيءَ هنڌ وٽان
مانجهي ملڪن جا ڏٿي، پارس ٻهلوان
تائي جي تلوار جا. ساڻ ڪنيائون سرواڻ
جڏهن ٿيا به پريان، روٽ ويندا رڻ سامهون.

[چاندين چيو]

خرج خزاني خورش جي، ناهي ڪا پرواهه
ڪائن لشڪر لاڏڪا، ويهي ماهه بماهه
جتي خرج ڪئي وڃي، اُن اٿن جا تاهه
بڙدين مال متاع، آهن سڀ اسانهجا.

ڏينهن به - ٽي ويهي رهيو، ٿاڻ ڪري ٿاڻو
چانديو ويهي ڪڪ ٿيو، اڪثر اهڃاڻو:
مانيون ڪاڻون مفت جون، ناحق ڏيو ڏاڻو
راز ڇڏيو راڻو، ٿو موڪل مگسيءَ ڪوڻ گهري.

هي سو آيو ڪينڪي، ويڙو پنڌ پري
سانگ چرڻ ويو سنڦرو، مالن پاڻ پري
اڳي پوءِ ايندو اُتي، جو آيو ڪاهه ڪري
مَر جان گاهه چري، "مَل" ۽ "روجهان" جا.

هاڻي موڪل ٿا گهرون، دل ڪوڻ ڏي داناھه
جنهن دم اچي جود مان، ڏاهي ڏئي ڏاهه
اينداسين اسين چڙهي، رمي راتو واهه
اٿي سويان وس الله، ڏاتيون وس ڌاتار جي.

اهو سخن ستار ڏني، چيو چوليائي
پيو پت تنهن سان پيل هو، خيالي قبراڻي
دائود خان دلير هو، بهڳڻ پراڻي
احمد خان اول جهنڊو، مڙھڻ ماڻھڻي
ٺلو تري ڪينڪي، جيئن پيل ڪري پائي
جنگ مڙھڻ جنگ دوست" جا، اڙنگ آريائي
وتن ٺٺي ويڙھه جي، ڪنيو ڪانيائي
جا ڪبي ڪهاڻي، انهن جي انصاف جي.

اها ڳالهه ڳڻي، پرسن هيئن پهلي
هرڪو جنگ جا ڳالهه ويو، راتيون تَت رهي
ڪو دم دولهه دير ٿي، ويندو لڙ لهي
ڪُنڊو خان ڪهي، ديري آيو دير سان.

ڏاهپ ڪري ڏانءُ، ڏنگ لنگهي دُور ويو
لڙي ها ته لڙي چڪي ها، هو ويجهو ڪُنو جو ڳانءُ
هن کي ٻين پروجن جو، گيرب هيڙو گرانءُ
تنهن جو ٻڌي نانءُ، اڃا ته مرد مڙي ويو.

خبر سڻائي خابرو، چونڪي سان چالاڪ
ٻڌائين پنهي ڪي، هاڙهو سان هوشناڪ
منهنجا سواري هيٺ هئا، باقي جا بوران
پنڇي پرڏانن ڪي ڏهاڙيون پئي ڏاڪ
هئي جنين جي هاڪ، سي چانڊيا ڪالهه چڙهي ويا.

خبر پئي تنهن خان ڪي، ويا جوان چڙهي جائِي
پهڳن تنهن پروج جي، ٿي سورهي سرهائي
هاڻي مگسي هيڪلو، ويس پڇي پائي
وات اٿس وائي، ته مور نه مگسيءَ کي چڏيان.

پهڳن پروجن ڪي، آندو رند تائين روجهان
فاتق فلڪ نه ڪنهن تي، ڪانه ڪنهن جي ڪان
ڪري ڪُرنشون تن سان، جن سان روح رهان
ماڳ هلي سان مان، جا "جهل" ڏيهي جا گير ٿي.

سڀني سردارن ڏي ماتو مڪئين
ملي آيا ميل ٿي، جوان چڙهي جائين
سان هلو سائين، ٿيو مير! اسان جا ماد تپو.

ٻول ٻڌائون پاڻ ۾ عهد رهيو اقرار
مرجان ميل پڇي وڃن، ڏيري مؤن دهدار
مٿئون مگسيءَ جي پئون، اُت ڪري الغار
هرڻ چڙهي پئڻ تي، هڻو سنڌي شوق شڪار
هٿ نه پرڃي رت ۾، هڻو سڀ هٿيار
ويهيون ڀاڱو وار، هوند نه اچي هڪڙي ڪي.

جائي ڏينهن به تي رهي، هرڪو ٿيو حيران
آهنجا اُڙدن ڪي ڏين، سڀ سيڌا ۽ سامان
مٿو مائهن جو ڦري، ڏيندي آب و نان
ماڳ ٿيو مهمان، ڏاٽي پٽ غلام عليءَ جو.

فوجون ڦيرائي ڪري، آندا اُڙد امير
ڏاٽو پٽ غلام عليءَ جو، بڙدي بلند بهير
خبر ڪاٿو ٿي جي ٻڌي، ولي محمد وير
ترت ڪيو تدبير، من ڪو پڳهه پڇي پوي.

ويهي وڏيري ڪي، چاندين هيئن چيو
ڪاڏي حيدرآباد ٿي، ڪاٿون پنڌ پيو
ڪڏهانڪون مگسيءَ سان، وڃي واه وڙهيو
ترسيو آهه توڪوئن، تڏهن رند رهيو
جنهن سو قول ڪيو، ڪڏهن مڙندو ڪينڪي.

منهن مٿاندر ڪهڙي، پانو پائيو پير
هاڙهي هيس هڪجهڙو، مصري خان مٿير
مجي منٿ مٿي وڃي، ڇڏي جنگ چڱير
خاصو آهي خير، بهتر جنگ بنگاهه ڪوئن.

اچڻ وڃڻ جي واٽ آه، بڙدين ساڻ ڀلي
 آهن عذر انهن جا، ڏيون هلو ته هلي
 هي ڀي لٿل آتهين ڪڻڪ ساڻ ڪلي
 سائل ٿي سندايون، عرض ڪيو عقلي
 ڇڏي چوه چلي، مَن مڃي منٿ مڙي وڃي.

فائق فاتح ڪاڻ چڙهيو، ساڻ ٿورن سوارن
 سائس صوبا ڪيترا، سرڪش سردارن
 رس رکيا هئا پاڻ ۾، گهوڙن ۽ مهنرن
 بانڪا منجهه بڙدن، اچي جنگ لٿا "جيو" چئي.

جنگ لٿا تنهن جاء تي، عاقل اوتاري
 ماڳين مهمانن کي ٿيا خوش ٿي ڪيڪاري
 اڳيون اُڙد لٿل هئا، شهبهرون پساري
 سڀ عذر ساري، فهميدي فاتح ڪئي.

ماڳين مهمانن جي، ڪن خاصي خدمت خاص
 ناهه بکيو نغن جو، آيو وٺڻ واس
 ڏسي اُڙد امير جا، هر ڪنهن ٿئي هيراس
 پر منجهه تائين پڌرو، رند مثل راڪاس
 مانيون چانورماس، گهوڙن تن گهڻا ڪيا.

گئون کي گڏجڻ گانءِ ۾، رند نه آيورات
 ٿيو وهڻ وڏيري کي، گهڻو عجب لڳس اثبات
 جيءُ ته پنهنجي جيءُ کي، چڱيءَ طرح آه ت
 جي مرد رڪن مرجات، سي سرندي ٿرن سارڌو.

اٿي اوڏانهن هليا، ساجهر ساڻ صبح
 گئون سين گڏيا پاڻ ۾، ويهي ڪن ورونهه

شرم ڏئي تون شير محمد، رنج ڪڍج مٿن روح
لهس ڦٽي ڪر لوه، چو هلاڻ هيئن تي ڪرين.

تون بهڳڻ پروجڻ ۾، جيئن چوڏهينءَ جو چنڊ
سونهين سڀنيءَ وچ ۾، جيئن ڪير گڏجي ڪنڊ
گور ڦٽي ڪر گنڊ، چو هلاڻ هيئن تي ڪرين.

سڀ گگيلا تنهنجي، آهن منجهه آمر
هڪ مگسي آه هڪڙو، ٻي واه نه ٿس واهر
منهنجا قسبر پروج سان، آهن ٻول ٻڌل ٻيهر
چڏ ته پاڻ چڏائين، ڪنهن حرفت ساڻ هنر
هو جي ڏوهن کان ڏمر، هن باندن تي بخشيش ٿي.

غلام محمد گور ڏئي، ڪيو گوڏي هيءُ ڳالهه
ادا ولي محمد وچ ۾، تون اسان جي نه پئس
اسين مگسي پاڻ ۾، مرڏاڻي ڪيو ڊءُ
اسين ادا تنهنجا، تون چڱيءَ طرح سان چئ
مَٽ وڏيرو شير محمد، واڏو ناھي جئ
تيز ڪرين ٿو تڪ، تون رند وٺي هن راه سان!

ورائڻي ورندي ڏني، جماليءَ جواب
تون آهين چانڊيو اهڙو، ناھي ڪنهن جو باب
ايندءِ شير محمد شتاب، ته سڀ ڏيري وڃي دانهون ڪندو

[محرم چيو]

زور وڌو ٿئي زيادتي، ڏسي اڏدميقت
ٻيا ڀي آئي ايترا، گسڏج ساڻ رفيقت
دَر دَر مٿي ميڙسون، شامل ڪئي شريڪ

جڏهن مگسي هو هيڪلو، تڏهن ڪرين ها توفيق
تڏهن وهندءِ..... جڏهن ايندءِ مهڙدار محرم جو.

چڙهي ويئي رند ڪي، ڪاوڙ ڪاپاري
تون آهين اُمڙ گاهه جو، مگسيءَ سر باري
وڃي گڏج پيءُ سان، متان ٿئين مياڙي
جلدي ايندس ”جهل“ تي، بار ڪٿي باري
دائود خان، ٿلو خان، ڪئي گوها هي گفتار
چڏ وڏيرا چوهه چنڊي، سر هلي تان هاڙي
جنهن ڏني آه ڏاڙهي، سو پلڪ نه رهندو پوئتي.

آين ڪاوڙ قهر جي، ڦيري رمز رندن
هنيائون حملو ڪري، هٿن تي هٿيارن
دستين بندوقون ڪنيون، چاهه منجهان چانڊين
وڃون پئي بڙدين، هو چني هوڏي ڪيا.

مهمانن سان مامرو، ناهي رسم رندن
جنگ نه جڳائي تن سان، جي پيهي اڱڻ اچن
ساڻ تڏي آين، هوت نه گهرجي هيتري.

اٿئي سريان هت ستار جي، گهڙي ٿوري ناهي
ڏسي اُڙد اُڀاروان، تون ٿو بانور پائين
سر تين تون صدقي ٿيا، جنين جيءُ تائين
جڏهن آياسون جائين، ته واه جا جنگ مزو ڪندي.

اسهيو الاهر تي، دولهنه چاڙهي دم
گسو سان نڪتا گام مون، بسڙدن وڏو بم
وري وڃون پوئتي، مساڳين ٿيون محڪم

گهڻن ٿورن سان مرڻ، اهو آه اسان جو ڪم
هوندو جيئن حڪم، تنهن مان لڪ نه لهندي هڪڙي.

ارڙي احمد خان کي، نيئي چارڻ چٽايو
چانديي چوٽ اُتي ڏنيس، پر بـڙڏن بچايو
جاڻ ته جهولي ”جهل“ تي، اڄ سڀيان آيو
سَنبري ڪر سعيو، مگسي نند متان ڪرين.

وري وڏيرو آئيُو، جاڳهه پنهنجيءَ جاءِ
مان جي ٻول ٻروچ سان، ويهي قول ڪيءَ
اٿم اُميد الله م، پوءِ ڏيندو سانس پاءِ
يسارو، جيڪا راءِ، سا ڀلي ٻڌايسو پيائرو.

[احمد خان چيو]

راءِ ته آهي جنگ جي، ٻي چئون ڪي هي
ڪالهه ڪيائون قول تو، ورنهه جي ويهي
نيٺ هلندين هن هنڌان، هي ديش ڇڏي ديهي
جيهي آهي تيهي، بيهي سر نڀاهيون.

[احمد خان چيو]

راءِ ته آهي جنگ جي، چئون مرڪڻ مور
ويريءَ ساڻ وڙهڻ م، ڪهڙي ڪس ۽ ڪنور
هڻداسون پنهي هڻين، زخمان منجهون زور
دل وڏا ڏي ڏونر، اٿئي سويان هٿ ستار جي.

[شعوليءَ چيو]

اٿو ڀاري اُڙد بلوچ سان، ڏاڍي روح اريـڙ
جنهن کي طلب ترار جي، سانگ هليو سانگهيڙ

هڪڙي صبح اڳي ڪيو، پوءِ هلو سر ويڙه
ماڳ سنباھي ميڙ، ڪنهن ڏياري ڏهيءَ کي منجئون.

[ولي محمد چيو]

ڪل پيرن ۾ پڌرو، آه پارس منهنجو پير
اوڪيءَ منجهه اچي ڪري، واهر ڪندو وير
جو رانول راڻيسور ۾، آه دولهه دستگير
الهه بخش ڇٽائي امير، اڙهي مڪائين محبوب ڏي.

هن حقيقت حال جي، وڃي ڪر دانهن مٿي درگاهه
پير ڪري پيرن تي، پهريون گهر پناهه
رند مگسيءَ تي ٿو وڃي، ڪاهيو ڪاهه بڪاهه
آئي آهي اهنجي، سختي مٿئون سر آه
سيد! پهچ سگهو رس، والي ڪر ڪا واه
وڃ تنهين ڏي ميڙ ٿي، ارڏا لڳ الله
سهڻا "صالح شاه" بهڳڻ اچي پيله ٿي.

عاجز ٿي عليل، وڃي دانهن ڪئي درگاهه ۾:
مرشد وڃ تون ميڙ ٿي، جانب لڳ جليل
ظاهر باطن زور جي، ڪر ڪا واه وسيل
پيو ڪو ناهه دليل، توريءَ ترهوتار ۾.

ديس توڙي پرديس ۾، هن دولهه جا ڏاڪا
سنڌيو سڏ اچي ڏئي، ورائي واڪا
اڳيون مير مطيع سڀ، ٻي ڇا آهي ڇاڪا
جنهن مڃيو ناهه محبوب کي، توڙي تنهن ڪا
ڏائن جا ڏاڪا، چارئي پڇي جوڙ ڪوڻ.

سند جا محبوب جي. صاحب سينگاري
وڃي طبل وليءَ سندن، چوڪند چوڌاري
نون اڳيون نر جي، سند ڪڇي ناڙي
لکين فيض لهيو وڃن، جي اچن آڙي
تي تڏهن تياري، سيد جي سانباھ جي.

چڙهيو شاهنشاھ، عاصين کي آڌار ٿي
باندن بند خلاص ٿي، معافي ڏوھ گناھ
مڙي جماعت پير جي، فائق جو فقراھ
سونر ناڙي تي هليو، ڏونر ڪري درياھ
هن جو ڏس تنبوءَ ۾، ميڙو منزلگاهه
رند پچائي راھ، اچي ڪامل لٿس ڪنڌ تي.

پير کنيو هو پاڻ سان، سخي سو سھراب
لڪاري لائق پريو، ناميو نر نواب
گهڙي ڪوئن به گهڙو ڏين، اچيو تنهن کي آب
پهچايائون شتاب، تڏا ڪٽولا خان ڏي.

مڃن مارڪن ۾، ڪن ٽڪر ٿا ٽوليون
خزان ڪن خوشيءَ ڪوئن ٻارو چيون ٻوليون
مگسي هن ملڪ ڪوئن، لهندين ڳلين مون ڳوليون
”جهل“ ندر جهوليون، ٻڌندين هن ٻروچ جون.

پاسيرو تنهن پير سان، اچي گڏيو منجهه غماز
نڪو عجز نڪ عاجزي، نڪو نرت نياز
صبر ٿيو سيد کي، ڪئي دولهه دل دراز
روءِ ڪچهري راز، مڙيوئي معلوم ٿيس.

خبر پڇائين پيسر ڪوئن، منهن ۾ وجهي مير
(پير چيو) گهرون خير خدا ڪوئن، دل ۾ اٿئون خير
جي خير گهرندين خوش رهندين، ڪونه جوهيند ڪير
مٽري وڃ مگسيءَ ڪوئن، بخش اسان کي وير
گاهه نه ڪمزورن تي، ڪجي اهڙو ڪين انڌير
ڪر پلاهي پير، ته مان مڻهت لهي موٽي وڃان.

[شير محمد چيو]

نڪي مٿان مگسيءَ ڪوئن، نڪي ڪنڊس خير
هي چرچا ٿو چانڊيو ڪري، سو ٿيندو آهي ڪير؟
اول سمجهي ها ڳالهه ڪي، پوءِ وجهي ها پير
جايون جوڙايان "جهل" ۾، ڏوندي ڪريان تنهن ڏير
ڪيئن ڪريان وير اوير، نيٺين ننڊ حرام آه.

پلپل پوريون، روز چڪن ٿا چاڪ
ڌرتيءَ ۾ اُپ ٿو سڻي، وسي ڏنهد نه افلاڪ
جنهن اوجھ ڏاڪيو آه ڏاڪ، تنهن جو لاهيان ور ترار سان.

[پير چيو، ابا:]

جنهن جي ور ترار ڪي، سا ٿيندي ڪين سٺين
سگهڙ سيد فقير ڪي، موٽايو نه ڪنهن
ناحق اُڙد نئين، ٿو ڪپائين ڪان ۾.

[شير محمد چيو]

پير اسان کي پانهنجا، سڌ سان ٿين سائي
ڏسندين خلق خدائ جي، پيلي پوتائي
چڙهي تنهن چانڊي جي، گهمائيندس گهائي
جڏهن پرتيا رک پائي، تڏهن ڪان به ويند ڇاڪ ٿي.

موج آئي "مهران" کي، ڪيائين ڪنڌيءَ تي ڪاه
 ڏيئي پيڙ پڇون وجهي، ڏوڏو منجهه درياھ
 آيو جُزب جِلائيءَ کڻي، شورِيو شاهنشاه:
 ڇا سمجهيو ٿئي رندڙا! ڇا ڏيکارين ٿو ڏاھ
 تون آھين مثل گاه، اٿئي چانڊِي ڏاڻوھٿ ۾.

اٿئي چانڊِي ڏاڻوھٿ ۾، لاهي ڪنڌءِ لاپ
 وجين تہ ويڙھ ڪري ڏس، تہ وٺين هڪ حساب
 سٽِي وجهندءِ سامهون، تيرَ رکندءِ تاب
 ٿيندين نئين بُوھ ھاب، ٿو مُڙي منافق ڪينڪي.

ٿو تڪڙا پوين تنگ، اُجهڻا ٿي پيش اچئي
 منڊئون ئي مُنڊجي وئي، تنهنجي تيغ تفنگ
 جاڻي ڪندين جنگ، ڪڏهن کٽين ڪينڪي.

اُسهيو الاهر ٿي، نڪرُ ڪري نعرو
 پارس موٽيو پوئتي، سيد سونهارو
 چواڻين الهه بخش چٽائيءَ ڏي، سڀ قصو سارو
 ڪيو عالم امارو، دُرُ ورتيون ٿي دعوتون.

دُرُ ورتيون ٿي دعوتون، نيڪ تہ جاءِ نشين
 جلوو جِلائيءَ سندنو، وڏي رنگ رنگين
 سوين سائل سيڪڙا، دنيا ڪارڻ دين
 مطلب مڙنيءَ جا ٿيا، ماڻهو جي مسڪين
 خاوند خبر ۾ ڏيئي، پهريندين پرين:
 معاملو مگسيءَ ڪوڻ، ڪڏهن کٽندو ڪين
 اهو سوال امين، اسان دُرُس گهريو درگاه مون.

خوش وزيرو خان ٿيو، شاد گهڻيرو شاد
منهنجو تنهن مرشد تي، اصلوڻ آهه اعتقاد
چئي پيو چاندين کي، ٿيو مدعي ماد
الله ڪئي امداد، سڀ اوهان کي سامهون.

چڙهيا تنبو جي شهر مان، اڙد ڪري اورات
لشڪر ليکون ناهه ڪو، جيئن ماکڙ جا ميلات
وڃن نغارا ويڙهه جا، ڪيون ڪنواٽن ڪڍاوت
ٿيو سوگهو سچ رئي م، لٿيو منجهه لڙاوت
واهه وڌائون واٽ، ويا ملڪ منجهاروڻ خانڪي.

هاڻي "شورڻ" نه هلون، جيترو ڪيون ديڪا ديڪ
مهڙ مگسيءَ کي ڏسون، مَر رُڪ گڏجي ريڪ
بيهي ڪي پڄي وڃي، جڏهن ٿئي ترارن تيڪ
محڪم ڪوڙي ميلڪ، نئين پاڳهه پنجڪ م هڻون.

ڪاهي آيا ڪوٽڙي، لوڏ ڪري لشڪر
ويجهي چانو چير جي، ڏسجن پيا ڏونگر
ناميا ڀر نغور جي، ٽڪيا ساڻ ٽڪر
آيا "پاڇهه" شهر، منجهه ديهه ديناري.

گاڇ گڇي جهڙ ڪاڇ ڪي، "گاڇو" جي مٿون
لٽاهون "سادو" مٿون، جي يار هئا باقي
سي پي سنبرائي ڪنيون، جي هئا بهادر باقي
ڪاهي ڪانڌوريءَ م، اڄ ٿيون اوڻاڻاڻي
جيون پيا جاڪي، ته مگسيءَ لڙ لاهي ڇڏيو.

سبائي سهرهه ٻڪڙي، گهڻو چڙهيو گهوڙي
مرد بيهو ميدان م، جنگ بيهو جوڙي

وَسايو ويريءَ ڪي، خوب ڪَـسَـنا ڪوڙي
 ڳوٺ ڳڙائي نه ٿيو، ته منهن ويندو موڙي
 ٿيو ويجهو وڪوڙي، ته مَرُ اکين "جهل" جهنبا ڏسن.

وَنـايـو لـشـڪـر جـو، چـهـرو چـهـرـيـدار
 جلب جتوئي جهوريا، جهيڙي جا جهونجهار
 رند، جمالي، عمراڻي، بـيـڙـي بـيـشـمار
 ڳڙد، ڳبول، گاڏهي، ديناري دهلدار
 ڪلفر، لاشر، ڪيڙي، قـدَ وڏي ڪاپار
 لاشاري هئا لاڏڪا، جوڙ وڏي جنسار
 ٻارهن ٻروچن جا، تمن ٿيا تڪرار
 ليڪو لشڪر جو ٿيو، ساڍا اٺ هزار
 جڏهن گڏجن گهوڙا پاڻ ۾، هانهو ڪن هٿڪار
 بادل چاڙهيا بار، مورھ ڪلجي مينهن جا.

ساز وچن ٿا سـنـرنـدڙا، رنگ لايو شعرن
 ساز ڪڙا ڪيا سارنگن، تارون طنبورن
 نادَ نفيلن نوبتن، ناز ڪيا نقرن
 ساز سنباهيو جنگ جا، ويلون ويل وچن
 اڄ صبح اُڏن، آئي مند ميلاپ جي.

اولاهو ٿي آڀريو، ڪاري ويس ڪڪر
 ٿيو ڪڙو روٽ ڪنوڻ سان، باني ڏيئي ٻر
 وسندي ورجي ڪينڪي، سانوڻ مينهن سڀ
 جڏهن پيس ڏکڻ جوڌر، تڏهن ڪڪر نه ڪريءَ ڪي گڏبو.

ڪاهيو ڪاهه ڪري، ساجهر آيا سته تي
 پهڻ ڪنيائون پاڻ سان، جهوليون جهول پري

اول جنگ اها ڪريون، بيهي پنڌ پري
جنهن کي جان ۾، ڪري زخم ڌري
جان پڻ مرد مري، جان وري ايندو ويجهڙو.

لنگهي پيام لغڙ، شوريا ڪاڻ شڪار جي
بحريون باشن سان گڏيون، ڪاهن ٿيون ڪڙڪڙ
ڪڙڪيا ڪانڌوريءَ تي، جوان وڏي سان جر
چڏي ور وڪڙ، سڌا ٿيا ساڙيه تي.

رات ته "روهيلن"، ديمر لهي ديرو ڏنو
ماڻهو ملڪ چڏي ڀڳا، مڙيا ڪان ميلن
هڪ ديهه دائو گاهه ٿي، بنا پسن ويلن
تائين تنهن اڙدن، ڪائي ملڪ خزان ڪيا.

عصر ويل کي ڪئي، تان پي تياري
"جهل" هتان اٺ ڪوهه ٿيو، منزل موجاري
پهر ڏينهن هلي پڇون، ڏيون ڏيڪاري
نيٺ هڪ واري، اڄ اٿو ڏينهن مقابلو.

بيبيون آيون ميڙ ٿي، بالا سان برڪت
ستيون ساداتيون هيون، اعليٰ جن عزت
قرب ڪرامت اڳريون، قوي سان قوت
صاحب آيا سيگهه ۾، راحم سان رحمت
مرسل مير مدد، ڪر عربي ڄام اسانهجي.

آيا علي الصباح، ڪنهن هنڌ حاويليءَ لڏا
پاڪ ته پهري پوش هئا، پهري منجهه پناهه
آيائون "ارغون" کي، ڄائي تنهن جاڳاهه:

[بيبين چيو]

اڀا توتي شير محمد، سندي رب نگاهه
مڙي وڃ مگسيءَ ڪوڻ، ڪسَ ڦٽي ڪر ڪاهه
اڳ موٽائيندو ميرُ ڪوڻ، سهڻو "صالح شاهه"
اسين به تـوڙي آئينون، وٺي اسر الله
ڪر معافي ڏوهه گناهه، ڏي مهت هن مصحف ڪي.

ڏي مهت هن مصحف ڪي، ته ٿيئو دعا نصيب
چرين ته آڻي پيش وجهون، مگسي آه غريب
هي جي هٿ ڏسين ٿو، هلندو ڪونه قريب
اکثر سان عجيب، پوندو ڪم ڪريم سان.

[شير محمد چيو]

نڪي مڙان مگسيءَ کان، نڪي ميرُ مڃان
اڇ آءُ ڏينهن مقابلي، هرگز پون نه پڃان
هڪ نه پڳي اٿم هڪڙي، جا اٿم اميد اڃا
پوءِ سو واهه وڃان، وڃي "شورڻ" شڪارن ڪيا.

[بيبين چيو]

جي جنگ نه ڇڏين جوان، ته ڪر چار مهينا دير
فوجون ڦيرائي هٿان، وڃ موٽي پوئين پير
نيٺ ته هلبو اڳتي، هٿ نه رهندو ڪير
مڃ تون منٿون ميرُ، ڏي ڪو مهت مصحف ڪي.

عصر ويل اٿي ڪري، سوارن وڏا سنج

[شير محمد چيو]

دعا ڪريو تان فتح ٿئي، ڏيندس گهڻا گنج
ساعت سيڙاڻو ڪريان، توڙي رهو منجهه رنج
سجهر تائين سنج، اڇ فوجن ٿيندو فيصلو.

بيبيون بينيون ئي رهيون، هن پڪڙيو هٿ لغام
وڌئين پير رکيب ۾، نڪرڻ سان تمام

[بيبين چيو]

ادا رندا! اسانهجو، پُٺَ هي قرب ڪلام
وج تہ وڌجين ويڙهه ۾، اڄ اٿئي انجام
سيان پچندين اُت وڃي، جاتي ماڳ مقام
آه پاڻي اُن حرام، جيتر لاشو لنگهندي نہ ڏسون!

وج تہ وڙهيا ويڙهه ۾، وينا اٿئي واسينگ
هي جي گڏه ڪيئ گجرات جا، سي هڪ نہ ڏيندئ هينگ
مهٽ نہ ”چانديي“ جي جهلن، تنهنجا ڍور ڍينگ
پيلي ڪندئ پينگ، ساڙي باهه صفا ڪندئ.

پاڪ تہ موتيا پوئتي، ڏاڍي ساڻ ڌمر
وڃي وينا شاھ تي، قبي ڏيئي در
جڏهن لاشو لنگهي هتان، پاروئن هن شهر
پوءِ لهي ڪا ڪر، هلي حاويلين وڃون!

جنهن ڏينهن هليو سٿ ڪان، داميو دلاور
ڏاهي هليو ڏاهه تني، صبح ڪي ساجهر
اڏاڻو به عتاب جيئن، راهه وٺي رهبر
بحري چڪڙي بر تي، لنگهي ”شاديٺڙ“
شهر پريوئن پرواز ڪيئن، پر ساهيائين پر
داخل ديري“ ۾ ٿيو، جان گذيس هڪ پهر
وڌيرو ويوهو، ڪوٺ ڪچهريءَ ڪر
ايندو ڏٺائونس اوچتو، درس لنگهيو هو در
دانهينءَ اچي دانهن ڪئي، اٿي شير سنير
جنهن جو ڏور ٻڌو هو ڏر، سو سرتي آيو سارڌو.

خاطيءَ کان خبرون پڇي، واتوڻ وڪائي
 ڪَھ لشڪر ڪاٿي ڇڏي، آيو ڪنهن ٿاڻي
 ساجهر هليو سٿه کان، لڏي پلاڻي
 مون کي هيڏي موڪليو، رقعو ڏئي راڻي
 دير نه سهي دم سگهان، هل چڙهي هاڻي
 ساجهر سپاڻي، اٿئي جائزو جنگ بنگاه جو.

اٿي خان کڙو ٿيو، ڪيو نعارو نـ
 وڳو نعارو ويڙه جو، ڪئي دما من ڌڌڪر
 پري وارا ڪين پڳا، لحظي ۾ لشڪر
 ٻڌي خان خوشيءَ کان، سورهيه سيف سپر
 جنگي جنگ زيور، جادم پهرين جان تي.
 وڳو نعارو ويڙه جو، عالم سڀ آيا
 سايون سرخيون بيرقون، جهندين جهڙا ليا
 سڀني ڪيا سعي، بانڪن دل بهار ٿي.

ڪنڀا هٿ خدائ تي، ولي محمد وير
 چڙهان تنهنجي آسري، ڪنڀر رب قدير
 مرشد منهنجا مادتو، ڪامل قطب ڪبير
 پارس سهڙا پير، اچي بهڳن مون سان بيله ٿي.

چڙهيو ملهه مهر تي، هاڻڪ پھري ھول
 "شھوليءَ" منع ڪيس، ڏي نه اسان کي ڏول
 مٿو پھڻ سان هٿن، مغز پڇي منهن مول
 سوساڻ ڏائين جمھوريا، ماڻڪ موتي ڏھول

[ولي محمد وير چيو]

ٻڌل هن ٻر وڃ سان، بهڳن منهنجا ٻول
 اسان سر اخيار ڪيو، ڪارن منجهه الول
 پارت غيبيءَ جي آڻي، اھ تنهنجي واھ وندول
 "ڪنڊو" ڪر موڙي چڙهيو، ڇنڇل ڏيئي ڇول

[ڪنڊي چيو]

پوءِ نه رهندس پيءُ کان، گڏجي ڏيندس گول
شال منهنجا قول، قادر ڪوڙا نه ڪري.

چڙهيو ملهه مهم تي، قابل ڪٿي ڪاهه
اٿئي مدد منهنجي، شاهن سندا شاه
سنمڪ ٿيا وڃي سيال سان، البت لڳ الله
تريون ٽپائن تيز مان، گهيڙن ڏيارين لاهه
لٿا راتون واهه، وڃي شهر ته "شاديهر" ۾

آڙا آجهاپو ڪري، اٿيا هئا اڌ رات
ڏيئي چوٽ چڙهي هليا، ساجهر ٿي سنهات
سمند، سونهاري، سرخا، گهوڙا پاتون پات
پر هه ڦٽي پريات، جهاڳي آيا "جهل" ۾.

تيو جاري سر جنوب، جهڙ روت اظهار ٿيو
تان وڃون ڪن تن سان، سهڻو سرنڱ روپ
وڃ ڪوٺ وڻنگس سهڻو، منهن روشن محبوب
آه اڏاسي جنهن لئه، "قادر بخش" فلوب
ڪيٽ پنان خوش خوب، ٻي ساوا ٿي سر حال ٿيا.

اڳن آهر سيرين، ساريندي مٺي ٿي
جنهن جي ڪارن جي، ۾، هير اڪنڊ اڳي ٿي
ٿيا ويجهو سارن ڪوٺ، هئا پرين پري ٿي
هر سر صدقي ٿي، گهر آين تان گهورجي،
اڄ ملي اچي مون، جنهن لئه جيءُ اداس
ويئي واٽ نهاري، روح نه هو ڪنهن راس

جانب آيم جوهری، جن ڏني ڏينهن ٿياس
اچي ڪنهن اخلاص، مليا مشفق پاڻ ۾.

ملي مشفق پاڻ ۾، خوب ٿيا خوشحال
ونن ويٺا پاڻ ۾، ورنهه حال في الحال
ڪير قدر آگهڻو، اسان جو اقبال
مايا مڏي مال، گهورن مٿون گهوت جي.

ماڳين مهمانن جون، تن ڪيون تلافيون
لکين شعر لنگها چون، ڪي چون ڪافيون
ملڪ پنا معافيون، تن آين ڪي امداد ٿيا.

چڙهي ويا چارڻ ڪاڻ، گهوڙا ڪاهي گهوت
جوان بهانه جنگ جا، ارڏا ڪونڌ آموت
مڪڙن منهن اچي ڪڍيا، چاندين ٻڏي چوت
سي مڳ موٽيا پوئتي، مڙڏسي اٿموت
سندي رند رپوت، اچي جوانن جلديءَ سان ڪئي.

اڀري سج سنئون ٿيو، آيا فريادي
ڪي ماني ڪائي خوش ٿيا، ڪن ويٺي ڪاڏي
پاڪر پشت پناهه ٿئي، هر ويلي هادي
دم بهاءِ الحق هادي، نعرو نر ڪري اٿيا.

چَينُ وڏيري ڇاءِ، ته چانڊيا گهوڙي نه چڙهون
هر ڪو پيادو ٿي هلي، توڙي شاه گدءِ
پيءُ نه ساري پٽ ڪي، پٽ نه ساري ماءُ
مڙس نه ساري زال ڪي، پيءُ نه ساري پيءُ
سيال اڳيون اٿو سامهان، هلي لهر سڌ سماءُ
ڏسي ترارن تاءُ، مٿان پوندي پيڙ پڇي وجو.

لھي ٻڌائون ٿا ٿيون، پورڻون پورا
فوائدا مڃي پوري ٿيا، انهن جا املاڪ
جڏهن گهڙي پڻ گهر م، ڏس اسان جا ڏاڪ
جيڪي ٿيڻ وڃن ٿا، مڙيون نه پھتي هٿ ٿيون.

پيڙهي ڏکڻ جهل ٿيون، جدا جهڙائي
جڏهن ڏسڻ تي چڙهي، ڏيکڻ کڻي ٿي
پهچڻ مڙي هڻو، پڇاڻو ٿي
اڄ به پنهنجي اڏڻ ڏيون، پڇاڻي پنهنجي
هٿن هيٺ نه ڏن، ٿيڻ سورهه سر آڻي
پڇاڻي ٿي، مانڪا لاهي سر جا.

ڪنڊ سڀر سڀر مڙن، گڏو گڏ ڪڍي ڪڍي
ڪڍڻ وڃن ٿا، پڇاڻي پڇاڻي
ٿيڻ وڃن ٿا، مڙي ڪن ڪن ٿي
ڏسڻ ڏري، ڪڍڻ ڏاڍو ڏوڏو

گجڻي زعفران ڪڍي، ڏسڻ ڏاڍو
ڪڍي مينهن لڳي لھي، جيئن پائر پوڙ
وڃي پڇاڻي هڻون، ڪنڊن لاهڻ ڪوڙ
ٿيڻ ڏم رسي توڙ، هڪ ڏاڍي اڙ ڪن وڃي پوڙ.

هٿ وڃن ڪڍي، ڪڍڻ پڇاڻي گهرام
پڇاڻي ڪڍڻ ڪڍي، ڪڍڻ ڪڍڻ ڪڍڻ
ڏوڏو ڪڍڻ ڪڍڻ، ڪڍڻ ڪڍڻ ڪڍڻ
ڪڍڻ ڪڍڻ ڪڍڻ، ڪڍڻ ڪڍڻ ڪڍڻ

احمد خان ائين چيو، هُو گڏ ترار
چانديا مگسي پاڻ ۾، دير ٻڌو درڪار
ولي محمد ويز چيو، مٿان ڏٺي ڪو گار
ڪين مڃيندس ڪار، اها ارڏا ڳالهه اوهان جي.

چانڊيو مگسيءَ کان ٿئي، ڇڄي ڌارو ڌار
جي ڀڳو چانڊيو پيڙ مان، تہ بہ ڳانڊو ڳلاڌار
جي مڙيو مگسي پوئتي، تہ چانڊيي سر ميار
خوب ڪٽوري¹¹ سڏجو، اڄ اٿو پرڪا پار
هاڙهي ٿيو هٿيار، ڀڄي ڀڄي سڀامهون.

آڙ ۾ آئي توڇجي، ويهاريڪا وينگس
صف جوڙيائون سيگه مان، گام پري کان گس
اڳي اباھر نہ ڪجو، اچي ويجهي تين منجهہ وس
جزارن تي جامڪون، چاڙهيائون چوڪس
شھتائون ششخانيون، ڪن رانئي بندوقن رس
ڪيئي ڪوئيڊار هيون، لاريون لوھن لس
ست ساھت بندوق هئي، ڌار هٿن تي دس
تڏھن چوڙيو دس، جڏھن داروڻ ئي ڌڙڪو ڪري.

اوپارو مگسي ٿيو، چانڊيو اولاهين پانهين
پير نہ رکجو پوئتي، جڳلھ ڪجو جائين
چھرا ٿي بہ چڙهي اچن، مَر و آڙ تي اڳاهين
تاءُ ڪجو تائين، جڏھن چڙھن بندوقون ڪينڪي.

[ولي محمد وير چيو]

وريو واءُ ڏڪڻ جو، اُتھر هو اعليٰ
چانڊيا چار اڪيون ڪجو، آھن مگسي مٿوالا

¹¹ جانين کي ڪٽورب" چيو ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪٽوري. معنيٰ خوشو، وارا.

متان ڏيئل ڏسي ڏڪو. پيڙيندو پالا
انشاء الله تعاليٰ، آهي سوپ اوھان جي سامھون.

چوڪي چار چڻا، چڙهي آڙ ڪوئن لنگھيا اڳتي
پيا پاپو وينا پوئتي، هئا ڪي گھوٽ گھڻا
جنين ۾ توفيق جي، وڏي رب مڃيا
"پارو" يارن ڪي چئي، خوشيون وڪ ڪڙان
بگھڙ ذات اسان هنجي، ويري سر وڙهان
من ڪو هٿ هٿان، متان ڪوري ڪاٺر ڪونجي.

هڪڙو هٿو بانوريو، پيو ڪاندي ڪوهه فروش
تيو "ميوي" نالي مرد هو، جنهن کي جيءَ اندر ۾ جوش
مجي موت مٿي ٿي، "پاروءِ" پهريو پيش
هائي ڪجو هوش، من ڪو هٿ هٿي مرون.

رڻ سندنو رحميداد هو، بلند بروهي گھوٽ
پرس پنجاه سان چڙهيو، ڪوئن قابل تڪي ڪوٽ
مدد مگسيءَ جي هليو، ڪنوڻ ڪري ڪاٺوٽ
شامل ٿيو اچي شير سان، آڙ جي وقت آموت
چاڙهي ماشا چوٽ، هن به سورهي هٿ سنوان ڪيا.

شامل ٿيو شير سان، آڙ جي وقت اچي
ڏس هاٿڪ هٿ اسانهجا، باهيون ڪين پڇي
جنهن جي دل ٺوڙي دوست ڏي، سو ڪيئن گپ گچي
سورهي سخڻ سچي، اچي پاڙيو پانهنجو.
جهه سو چانڊئي جا هئا، مگسيءَ هڪ هزار
يٺا برابر ٿي، سنيالي به ستار
ڪٽڪ ڪيهر شينهن جا، ٿيا اولاهون اظهار

واس ڪريو وڃندا اچن، دماڻن ڏڪار
 علَم اُپا تن هٿ ۾، جهاڻون ڏين جهلڪار
 ناميا ٿين نروار، اچي راوت رڻ ڪي ويجهڙو.

سوين سارنگ ساڻ، بادل هئا برسات جا
 سانول پٽري سَڪَرتي، مستي ۾ مهراڻ
 دوري آب ڀري پئي، هيٺانهين ۾ هاڻ
 ڪري ويس وسڻ جا، پهريائين پهريائين
 مينهن ٻڌو مانڊاڻ، آيو اوهيڙا ڪري.

وڃوڻ ٿوري پنڌ، لشڪر سڀ لاهي پيا
 پويان اڳيان پاڻ ۾، مڙي ٿيا هڪ هنڌ
 شير محمد آڳو، بانڪا ڪيو ڳالهو بند
 ڪامل چاڙهيو ڪمند، ته هڪدم هٿن سان ونون.

ٻڙديءَ بانڪي جي اڳوڻن، هيءَ بات ڪهي بهرام،
 مگسين ڏانهن اٿئي مرتضيٰ (رضه) چانڊيي ڏانهن امام (رضه)
 اوهين ڪين اڪين ڏسو، مڪامرسل ڄام
 ورهيه وير وريام، سوڀ نه ٿيندي سارڌو.

ٻڌو ٻوٽ چريسي جو، ٿو خان ڳالهائي خام
 وير هيسو همسرن ڪي ڏسي، ٿيس اهڙيءَ طرح تمام
 ڪَل ڦري ڪا وئي، بيبيو آهه بهرام
 نَر وڃايو نام، اڳيون پويون پانهنجون.

درس بندوقن ڏاڙ، گهوٽن جڙ گهڙي ڏني
 جيئن وڌڦڙيو واکا ڪري، تيئن تيرن تارو تار
 پڪين هيانو پري ڇڄن، راڻي ٻڌائون راز
 اُٿيا اُڏا وٽار، هلوتو حملو ڪريون.

ديمن کي دستا ڪيو، ورنهه ورهائي
گڙد، گبول، گاڏهي، پيو ڏيناري آهي
جلب، جتوئي، لاشاري، وچو چاندي تي ڪاهي
پيام تي مگسيءَ جي، چڙهو بهگن ٻولائي
ٺاهه اهو ٺاهي، خان جڏ ڪڙي ڪئي.

جله ڪيائون جنگ جي، ڪڙا ٿيڙا خان
کوپا ڪڏندا آيا، جلدي سان جوان
اڳيون پينا پڙ م، چارئي منجهه ميدان
منهن م مٺي رند کي، هنئين پارو پهلوان
ڪڙو کوهه فروش ٿيو، فابل پڇي ڪان
ميومڙيو ڪينڪي، جنهن کي جيءَ اندر جولان
بجلي پرو ڪري هئي، دست ڪئي دستان
ڪلهه، رندڙا ڪاڏي پڳبن، ڏس ترارن تان
اڳيون ٺٽو شير لٿل هو، اٿئي يٺ غيبي سلطان
آيا اوڻ روات م، گڏيا منجهه گسنان
هنن ڪو شوق شمع جو، پيا جلي پروان
آڙڏا سان ايمان، چارئي شير شهيد ٿيا.

ڪسريا هئا ڪوپر، حا، ڏڙ سر مٿون دور
لٽو منجهه لتاڙي، پانو پهرئين پور
وري وطن نه وريا، رن اوڏا، گهر ڏور
هئا جوان گهڻا جمهور، پر هنن جهڙو ڪونه ڪو.

پاروءَ جهڙا پڪڙا، مر چيو جتي ماءُ
مرندي مڙيو ڪينڪي، پوءِ موڙيائين پاءُ (پير)
پا پي شامل شير سان، جن سيف هنئي سهڄاءُ
هئا جوان بڙي جارا، پر هنن جهڙو ڪونه ڪو.

ڪاهه ڪري ڪمڙ ڄاڙ ۾ وڃي آيا ۽ ڄڻ
 ڪل تين ڪي ڪاڻ ڪا. ته ڏي اڙهي منجهه اتيار
 مٿ ڀيڙي ماڻسا ويا. باهه آيا ڏار ڌار
 ڏي ڏهوڙي دور، ٿيون. ڇنگا ڪسي ڄمڪار
 ٿي هڪل بندو ڪن ڪئي. گساج مٿون ڪرڪار
 مٿون ملوڪس جي. ٿي ڏارون ڪيا ڏڪار
 هٿ نه ڏسي هٿ ڪسي. اهڙو اندوڪار
 ٻن ٽن ڪون تير ويا. ڪري گهڻو ٽڪرار
 ڪريا جهنڊا هڪڙن هٿن. ٻين کيا ٻيهار
 هني ٻوڪ هڻيو وجهي. سر سڄي ڪون ٻيهار
 ڪوڪو ڪاٺ ڏسجي. نظر منجهه سرور
 پر ڪريا ڪار. ڪاڻ هيٺو ڪڍي ڏن.

ڪاٺن هيٺو ڪڍي وڌن. سر جا ڦٽن ڦٽن ڦڙڙا
 هڪڙن ساهه مٿي ويا. ٻي گهايل ڪر گهڙڙا
 ڪرنگهه ڪيرائن ٻن ٽي. جنن مٿن ڪر مٺهڻا
 ڪنڪيا ڪين ڪنواڻ. ٻوڏا باهه ڏسي وڏا

ملهڙيان پيا ميدان ۾. پوين ڪيا پرواز
 لتاڙي لنگهي پيا. ڪوپا ساڙ ڪواڙ
 ارهاتي اڙ تي چڙهيا. وجهي وڪ دراز
 هٿي دس دهيون ڪيا. شهتائن شهباز
 آينا آتس وات ۾. بحبي تيراسداز
 جي هٿا ٻانو بلٿي ٻڙ. سي سي ساڙي باهه صفا ڪيا.

اٿي ڄاڻي اڙ مان. چين آيا اندرڪار
 پنج پيا جيءَ پيا. چماٽون مٿن چاه

"خير ڪٿوريئا تـڙوڏي". جوايـن الله
هٿ نه ورن هن جا، سختي پسي ساه
اتن اڪين ۾ پـَراه، جڏهن ديدان ڏوين ۾ گڏيون.

پـَڙ اُٿي پيا پاڪرين، ڳنڍيائون. به ترار
اها ساعت اُهنجي، آهه ڪنهن جي ڪار
ماڻُ پئي جاڻي رُڪ جو، سا هن پڙ جي پار
توڻي آب اڪين ڏيڪار، ته به پاڻي وات ۾.

پڙ اُٿي پيا پاڪرين، ڪاهه ڪري ڪيهر
ڪـُـنو خان ڪڙو ڪيو، وچ ڪنوي وڻن
وڪوڙيائون ويڙهه ۾، چانڊيي ڪي چوڌر
مٿان وسن مينهن، پاهن پٺ پٿر
هن ڪٿوريئا اڳتي، پيڙ ڏيئي بهتر
پير نه موڙيو پوئتي، ارهه ڏيو اڪثر
بينجا جنگ بنگاهه ۾، چانڊيا بنائي بازار
نامين جنگ نظر، اُتي دل لڳي دانءَ ڪي.

"نانگائيءَ" نعرو ڪيو، ڏقن سان ڏقيرو،
سامهون وڃن شينهن جي، مڙن ڪين مٿير
هڪ پارِي هرگز وهي، پٺن چڏائن پير
ديمن ۾ دل شير، ٿي پرڪيا چانڊيي سون جا.

ولسي محمد وير هو، هاڙهي هاڪارو
جهلي وٺيا جنگ ڪي، چنڊي چوڌارو
مهڙ چڏيو ته مان وڙهان، ساه نه اٿم پيارو
شابس منهنجا پيائرو، يار بندو يارو

ساعت رهي آه هيڪڙي. ٻيو وقت لنگهيو سارو
تلو⁽¹⁾ احمد⁽²⁾ دائود خان⁽³⁾، نڪري ڪيو نعرو
واري تي وارو، جوڌن ڏٺو جنگ ۾.

ماڻهو مگسيءَ کي سڏن، لکين ئي لک پال
صحت رند سو سامهون، ٿيو دانهن سان دوجال
بهگن ڪوڙيس پانهن ۾، بانڪي ڏيئي پال
سيف نڪا سر ليڪ ڪئي، تڏي زخم زوال
هاديءَ هٿ بچائيو، سال رهيو سال
وري وير وارو ڪيو، پوت بڻي برحال
رند ٿيو رهوال، هن پي روات رڻ ملهائيو.

مگسيءَ پي منهن - موڙ ڪئي، هوڏنهن بڙديءَ ڪئي پاڇ
ڦاڏان ڦيرائي ڪري، هليا سي هنگلاج
ٿيا ترارن ڪاڇ، رات جهليا رڻ پڪت ۾.

"مينهان خان"⁽⁴⁾ مڙي، نئي مارو مگسين ۾ وڏو
ڏسي پيڙيگا وڃو، ٿا ڪيو خر ڪڙي
هو ٿو ڇاڇي⁽⁵⁾ مارجي، گهوڙو هن گهڙي
ڏيو چوٽ چڙهي، ٿيو پيلي سان پروج جي.

مرندي تائين مهڙو، وڃو ٿا وڙانند
موتي چاندين سان هلي هرڪوئي هڪاند
وٽ ملي اٿو ٿانند، جو بڙديءَ پڇي پاڇ ڪئي.

سارائي چاندين مارو

⁽¹⁾ ماڻهي ڇانديو.

⁽²⁾ دعوائِي چانديو.

⁽³⁾ مگسين جو سردار.

⁽⁴⁾ چاندين ڏانهن اشارو.

مگسي موتيو پوئتي، چيائين رند پنا
ورنهد ورندي ڏني ڪانه، آکسي رند پن
رند ته ائين آيو، جيئن پيلي آب پنا
آه آگي در آندا، نه نه ڪن ها مچي خور مٽابلو!

هڪلون ڏيندو آيو، شير محمد شير
ڪاهي پيو ڪٽڪ م، دهشتن سان دلير
ڌڪ پهرئين سان ٽڪ ڪري، وهائي تمشير
ڪو آهي مٿس مٿير، جو دهشت جهلي ديوجي.

ماريا سي ميدان م، جي حال پائي هس هنڌ
نه آيس سرد نگاهه م، جي گهوٽ پنا هس گڏ
باقي ڪونه بچيو نئي، جو سختي م ڌڻي سڏ
رند وڏو هورڏ، پر پٽائي پاڙون ڪڍيئين.

سامهون سورعيه سر مٿي، ڪاتير ڪئي ڪاهه
جنهن جو نام سراج هو، پرس نه ڪئي پرواهه
پکيو بهگن سان وڃي، چست منجهارون چاهه
ٿڙيو خول مٿي ڪان، جا پهريل هيس پناهه
وڃي ان وٽي ٿي، نر جي پئي نگاهه
چڱيا چٽائي هنئي، سهجون تنهن سرواهه
ڪريو ڪوند پٽ تي، دل نه ڪئي ڪا دانهه
ڪيرن سان ڪونڌر جا، پورا ٿيا پساهه
جي هئا هاڪ جا همراهه، سي مڙيوئي ماهو ٿيا.

3. رندن، مگسين، جمالين ۽ چاندين جي جنگ

هيءَ جنگ قلات جي والي خان محمود خان جي عهد ۾ لڳي، جنهن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جون قومون شامل هيون.

ڪاڇي ۽ ڪڇي طرف ڪوڪل خان مگسي سردار هو. جنهن چاندين جو وڳ هيو. چاندين وڳ وارن لاءِ ڪوڪل خان ني ڪاهه ڪئي. چانديا پاڻ ۾ جاليهه مڙس هئا. ۽ سندن اڳواڻ صويو هو. جيڪو سورهي هو. هوڏانهن ڪوڪل خان سان ڪوسا ۽ جمالي گڏ هئا. سي به چاندين سان مقابلي لاءِ تيار ٿي آيا. پر صويي جو نالو ٻڌي انهن منجهان راڌو ۽ مرزان خان همت به جهلي موتي ويا. باقي لشڪر چاندين سان منهن ڏنو. انهي جنگ ۾ ٽي سؤ ٽيهه ڪوسا هئا. ان کان سواءِ جمالين جو لشڪر هو. چاندين جي طرف جاليهه مڙس هئا. جن سان سورانهن صويي جا ساٿي هئا. اهي سڀئي مڙس وڏي همت وارا هئا ۽ هنن جنگ کٽي. ڪوڪل خان پوءِ ڪاڇو ڇڏي ٻيءَ جڳهه ۾ وڃي رهيو.

ڪوڪل خان طرفان بهران خان جمالي به انهي جنگ ۾ وڙهندي مارجي ويو هو. تنهن جي ڏي، چاندين کان وڃڻ لاءِ قلات جي خان وٽ دانهين ٿي وئي. قلات جي خان چاندين کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ لشڪر ڏياري موڪليو. جنهن ۾ عمراني ۽ مگسي قبيلن جا ماڻهو شامل هئا. انهيءَ مقابلي ۾ به سرسي چاندين جي هئي. پر پوت مگسي هلاڻ ڪندو اچي صويي چاندي کي اوڏو ٿيو. صويي مڙس تلوار جو وار ڪيو پر سندس گهوڙو باهڙيو ۽ وڃي ڪريو. پوءِ پوت مگسي تلوار جا پنج وار ڪري ماري ڇڏيس. صويي چاندي جي مارجڻ بعد چانديا هيٺ ٿيا ۽ پوئتي موٽيا. ان بعد جمالي توڙي مگسي ڪاڇي ۾ موتي آيا.

راهي راهي رند، وڏو "ڪوڪل" وڃي وڳ⁽¹⁾

لشڪر موٽيو پنتي ڪري ديرو ڏنگ

انسائي اٺ ٽي ڪوڪل ڏنو ڪند

ريڪو راڌي ڪيو گاهي مرزان گند⁽²⁾

وڏو = ورتو، وڃي = دشن.

⁽¹⁾ انهن مڙس کان ڪوڪل ملهائون.

مڙي هوند انهي مال تي ڪيو بارو بلوچن
پوءِ تريا تهل جن، اگربه ان کي هنيا.

تي سئو ٽيهه اڳرا کوسا ڪڙڳ هڻن
رڻ ۾ راهو منڊيو ٿا چانديا چاليهه چون
تن مان سورنهن سارڌو صوبي ساڻ هجن
پوءِ سوپ ستار ڏنن، جو چانديا چهرا تي وريا.

روح مڙني رُڪ جو هو ستار ڏنو سارو
خاني رند خلاص ٿيو، جنهن ماڳ ڏنو مارو
غلام محمد گل آه ولي سويارو
جو رانديون راون ڪسان ڪٽي.

نيئي سنيهو ڪو ڏئي خان محمود خان کي سر:
ته ڪريا ڏئي قلات جا ڪونڌ وڏا ڪيهر
وجهه ڪو تاب ترار جو اٿئي انبوهه اهر
بيٽي بهرام خان جي وڃي دانهون ڪيون در
هي سر صدقو لجن ٿئون آپرمائي پڪر
پوءِ زينت وٺيون زر، سڱ لنگهائي سنڌ ۾.

اتڪل عمراڻين سان آيو ڦوڳيو ڦيرائي
دانهن ته ديري ۾ اچي ورڪي واڏائي
آڏاڙيا امير پانهنجا سردار سڏائي
وڏيرا ويرن سان ڪجي جيٺ جوڙائي
چڙهي جنگ تي جوان ويا ڪنگرو ڏي ڪاهي
اتي عمراڻين کي وڏو گهٺ هٿي گهائي
اڃا توڻين آهي، سور ته سامجيءَ جو.

نه سڪي نه سوري، نه اڳي نه اوري، نه ڀاڱي نه ڀاڙي
 جنهاندا وڳ ماري، سي ڳڻي ٻانهان لڙائي
 انهان ڪشومت ٻنهان سر چڙائي^(۱)
 نائنا بندوقنان لسان لاس لائي
 ڪره ڪل ڪونت، آدمائي غريب سپاهي.

جڏ پوت پڇڻ جي ڪئي، تڏ مڱ ڏنو موڙو
 مونائي مگسيءَ جو گهوٽ ڦٽي ڪيو گهوڙو
 پنج هنيائين پڙ تي خان وڌو ڪوڙو
 زخمن زور ذرا ڪيو، سنگ نه ٿيو سوڙهو
 لاهي ويو لوڙهو، صويو تن جمالين تئون.

صويي ستي سڀني ڪي ڪس ڪڙائي ڪُور^(۲)
 واڙ وجهيائين ڪنڊ جي، پاس ڍورايائين پُور^(۳)
 پوءِ جن ڪي صويي ڏنا سور، سي رڙنديون وتن راج ۾.

^(۱) ڪشومت = خصومت، دشمني

^(۲) ڪور = ڪڙيو، راهو.

^(۳) پور = ڍنگرن جا ڍڳ.

جاسدين ۽ مگسين جي پهرين جنگ اها هئي جنهن ۾ جعفر خان پوتائي
مگسي کي ماريو. انهيءَ جنگ ۾ جڏهن ماڻهن تي سوڙهه ٿي، تڏهن جعفر
خان ميدان مان هٽيو ۽ ميدان تي ڇڏيائين جو صوبي جا نديي ڪڍي وڃي کيس
ماريو. صوبو ارڙو ۽ جنگ جو جهونجهار هو. هن کان اڳ ٻين سان به وڏا
مقابلا ڪيائين جو ڪنهن چيو نه.

وڏي ڪوڪل پير جيئن پيرس ڏيندو هو پور

جس صوبي ماندا سور، سي رزديون وتن راج ۾.

ابنهي انهن بهادرن جون ماڻون جن کي صوبي ماريو.

هر جنگ ۾ جعفر خان پوتائي گهوڙي تي هو جو صوبي مٿس جالبه ڪئي
۽ گهوڙي تان ڪيرائي مٿس کي ماريائين ۽ پوءِ پاڻ به جعفر خان سان گڏ اتي
ئي ماريو.

جڏهن پوت جيئن جسي ڪٽي، سڌ سڳ ڏٺو سوڙو

سونهائي مگسي، جو گهوٽ ڪريو گهوڙو

نچ هٻائين پٺي ڪسي خاڻ وڏو ڪوڙو

رحمن زور ڏا، ڪيو سٺو ڪم ٿيو سوڙو هو

ٺاهي ويو سوڙو، جو پيو سٺو ڪم ٿيو.

جعفر خان جي مارڻ کان پوءِ مگسين جو لشڪر بيٺي نه سگهيو ۽ سندن

هار ٿي.

5. جتوئين ۽ مرين جي جنگ

نئين بولان (بلوچستان) ۾ مهيسر جي ڳنڍي تي مرين ۽ جتوئين جي جنگ لڳي. مري قوم جي وڏي طاقت هئي جنهن جو سڄي ڏيهه ۾ ڏهڪار هو. جتوئي به پنهنجي نالي سان هئا، تنهنڪري مرين انهن سان هٿ ڳنڍڻ جو پڪو پھ ڪيو. هڪڙي ڏينهن چڱو ٿاڻو ڏسي جتوئين تي حملو ڪيائون. ڳوڌل جتوئي ڳوٺ جي چڱي مڙس ساڻن مقابلو ڪيو پر مارجي ويو.

نورنگ جتوئي انهي واقعي تي آسپاس ماڻهو ڊوڙيا ۽ پنهنجا ڀائر گڏ ڪيا، جن ۾ فيروزاڻي به اچي شامل ٿيا. صلاح ڪري مرين جي پويان پيا، جيڪي ان وقت مهيسر جي ڳنڍي تي پاڻي جي سَنِي قبصو ڪيون ويٺا هئا. جتوئي اتي آيا، مڙس کي سڃاتائون ۽ کين چيائون ته: اوهين جيڪا اڌار ڪشي آيا آهيو (يعني اسان جو ماڻهو ماري وير وجهي آيا آهيو) تنهن جو پلاٽ ڪرڻ آيا آهيو. پوءِ جنگ لڳي ۽ سورهي هڪ ٻئي کي للڪاري مقابلو پئي ڪيو. جمعي جتوئي جو پٽ پهلوان مڙس هو، تنهن جي آڏو ڪرم خان مري آيو، هڪل ڪيائينس ته: منهنجو مٿ تون آهين، اڄ ته ڪا پرڪا پوي! ٻئي پهلوان تلوارون ڪڍي وريا ۽ وڙهندي مئا.

مرين ۽ جتوئين جي لاشن سان ميدان ڀرجي ويو ۽ رت ريلا ڪري وهڻ لڳو. اتي خانصاحب قلات جو لشڪر اچي پهتو، جنهن ۾ ڪاڪڙ پٺاڻ هئا، جن پڙ ۾ پيل جيڪي زخمي هئا تن جون سسيون وڍي کين ختم ڪري ڇڏيو. ساره صاحب جي ڪيان، الله ڏانهن آڌار تنهين جي تعريف جو شرو ناهي شمار نبي نبوت جا ڌڻي، هليسا راه هزار سهسين کڀي خاڪ ٿيا، صوبا ۽ سردار مريءَ جي منهن ميل جو هو ڏيهن ۾ ڏهڪار جتوئي جي جنگ جو ڪرھ وڏي سان ڪار

¹ جنگ جو بيان ۽ بيت سگهڙ مرحوم محمد يعقوب برڙي کان نل. (ضلعو جيڪب آباد) ۾ ڪجھري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

پلنيو پاسائو ڪري، ناڙي نئن تي سردار
لشڪر وٺي بولان تي، آيو بيحد بيشمار

واءِ وسند وارو ڪيو، ڏسي ڏينهن چڱو موحار
”گودل“ پنهنجي گوث تي ڏٺو سر سچار
لاهي مرد ميار، هيءُ تان شير شهيد ٿيو.

هيءُ تان شير شهيد ٿيو، بينو نوءُ رنگ نهاري
دانهن تـ دانـ کان وٺي چوڪند چوڌاري
”مـري“ موٽيا پوئتي، مرد اهو ماري
هن پاڻ پڪڙ سڏاڻا نهـ پهـ م ناري
فيروزاڻي پهلوان هئا، اندائين سڀ ساري
رنگ تـ روشن مير ڪي چون چانگاري
سان وٺي هليو سارڙو، سهجئون سينگاري
هلو تـ انهن ڪي ڏسون جي ويڙهه جليا واري
مري مهيسر جي گندي تي پاڻي پياري
ديدان ديداري، مڪردن مڪدي ڪي ڏٺو.

مردن مدعي صاف سڃاتا، دوران ديداري
”ڏي تون قرض اسان“ جو آندئي اڌاري
پڇي مري به منهن وٺائي ڪيڏون چوپڻ ڌاري
بگڙان باه بندوقان چاتي، ڪڙڪن کان ڪوهياري
ماريان شهبان، شهتور يان له پيان، بس اوڻر اٿاري
بڏن قطاران بند صفيران، مٿ ڪون مٿ نهاري
جوان جتوئي جمعي جو، مري سورهيه سنياري
ڪوپو پٽ ڪرم خان جو، هي نال هشياري
تونهن منٿ جو ميڏا، آتون وڪ وڌاري
پهلا هٿ ولايونئي، مرڻ جو قدم ماري

ائين رت ريلاڏيندي، جيئن مينهن وهي ناري
 آيا لشڪر خان صاحب دا، بيحد بيشماري
 ڪاڪڙ ذات پٺاڻاندي، بي سانگي هن بسياري
 ساه ويندي دي سري ڪپيندي، جند ڪوڻ جند بيزاري
 آيل آڪي بخش اُنھانن، بخشين بخش ٺھاري.

---

6. ٻُڌن ۽ ٻُرڙن جي جنگ

"ٻُڌ" (ذات جا، ۽ نه ٻُڌ ڌرم وارا) ڪنهن وقت هڪ وڏي قوم هئي. کين پنهنجي سرداري ۽ رياست هئي. هن پوئين دور ۾ هنن جو خاص ملڪ "ناڙي" (ضلعو ڪڇي، بلوچستان) رهيو. جيتوڻيڪ ڪي ٿورا گهڻا ٻُڌ سنڌ ۾ ضلعي خيرپور ۽ ضلعي لاڙڪاڻي (واره طرف) ۽ ٻين جاين تي رهن ٿا. ناڙي ۾ ٽي سؤ سال کان اڳ تائين ٻُڌن جو ملڪ وڏو هو، پر ٽڪرا ٽڪرا ڪري ٻين قومن کي وڪڻي ڇڏيائون. هن وقت "مٽ" جو شهر خاص ٻُڌن جو آهي. ۽ ٻيو شهر هيٺ ڏکڻ طرف "هاشم ٻُڌ" جو آهي. "هاشم ٻُڌ" واري علائقي جون حدون هن وقت هي آهن: اتر ۾ ڪوڪر (ڪلو ۽ آباد جا شهر)، الهندي مگسي (جهل جو ملڪ)، ڏکڻ ڏي جمالي (گڙهي خيرو) ۽ اُڀرندي ڏي عمراسي (طنبو وارو ملڪ). اهو علائقو اندازاً 10 ميل اتر ڏکڻ ۽ 5 ميل کن اوڀر - اولهه اراضي وارو آهي. گذريل صدي ۾ اندازاً 75-1870 ڌاري هن علائقي ۾ ٻڌن جو وڏيرو هاشم ٻُڌ هو. هن کان ڏکڻ طرف ڀر واري ايراضي به ٻڌن جي هئي پر ٻرڙن کي وڪيائون، جتي هن وقت "گهارو" شهر ٻرڙن جو آهي. ٻرڙن جو ارباب ان وقت سائينداد هو، جيڪو "دُر" جي شهر ۾ رهندو هو. هاشم ٻُڌ سان سندس چڱي واٽ هئي، پر ٻرڙن جون ٻڌن جي زمين ۾ اڪيون هيون ۽ وڙهڻ جا بهانا پئي ڳولڻا. جمعي ٻرڙي جي ڀاءُ کي ڪن ماريو پر محراب ۽ سهراب گولن اچي جمعي کي ٻڌايو ته اوهان جو مڙس ٻُڌن ماريو آهي. پوءِ جمعو آيو "دُر" ۾ ارباب سائينداد وٽ، جنهن ٻارهن مڙس ڏنا ته وڃي هاشم تي حملو ڪن. انهن ۾ ارباب سائينداد جا ٻه سوٽ علي نواز ۽ قاسم هئا، ۽ انهن سان شاهل، ربو، فتح محمد، فقيري جو پٽ الهداد ۽ ٻيا گڏ هئا. جمعو ٻرڙو جنهن جو ڀاءُ ماريو هو سو ٻرڙن جي "جهمراڻي" پاڙي مان هو.

ارباب سائينداد پوءِ هاشم ٻُڌ کي ڄاڻ ڏنو ته ٻرڙا توڏي اڄ ايندا ۽ تون ڪنهن پاسي نڪري وڃ. هاشم جواب ۾ چوائي موڪليو ته: ڀل اچن، باقي تڏو ڪونه ڇڏيندس. پوءِ ماڻس منٿون ڪيس ۽ قسم وڌائينس پر هاشم چيو ته: "امان! ٻرڙن جي اچڻ جو ٻڌي، تڏو ڪونه ڇڏيندس ۽ پاڻ کي ٽڪو ڪونه

پاء ته بنهنجي پاء کان. ڳوڙها رت رڻن⁽¹⁾
جهمراڻي ڀڳا جهار جان، ٿا پويان پير وڻن⁽²⁾

—

"واهه فقيرا، جنگ جنگيرا، جنگ دا ڪيرا
پهرين پورا، سانوڻ سيرا" وائي سر وڙهنڊن⁽³⁾
تڏ ٻرڙا موٽيا پوئتي ٿا بحري باز چئن
ٿيو ٺهڪو ٺهڪو سونتن جو، ٿا ڪڙڪا ڪوهه بجهن
ٿيو ڏهڪو ڏنالن جو، منهنن مٿي توفن
فقيري ڪي ڪري پاسيرو ڪنو پئي ڪيهرن⁽⁴⁾
چئي: "آءُ ابا الهداد، آءُ ور چڙهيس ويرين!"
تان ان نموني باز شتوني، ڪري آيو وانڪو واسينگن⁽⁵⁾
پيءُ ڇڏايائين سانهنجو تڪڙون ترارن.

—

هاشم شير شهيد ٿيو رکيو تولي امامن
هاشم جهڙا پڙا مائون مر چئن
حسينڻ ات ماريو، ته به ٻرڙا ڪين مڙن⁽⁶⁾
آندو جوڙو، گاڏي، جوال، ٻڌن ڪوڻ ٻرڙن⁽⁷⁾
اني هوت حساب ڪيو، ته جنگ ڪٿي ٻرڙن.

—

(1) کان (ائين) = کان.

(2) جهمراڻي ٻرڙا، جمعو ۽ ٻيا.

(3) فقير ٻرڙو همت وارو هو، تنهن کي شاعر شاهاش ٿو ڏئي. هن هٽيل مرسن کي وري ميدان م آندو.

(4) ڪيهرن، شينهن مڙس ٻڌن، فقيري کي ڪيرابو ۽ ماريائونس تي.

(5) پٽس الهداد سن ڇڏي اچي پهتو.

(6) حسين بخش، هاشم جو ڀاڻيجو هو.

(7) ٻرڙا ڪين مڙن = ٻرڙا اڃان به ڪين مڙيا جو سوء ٻڌن جا جواڙا گاڏون وڃي ڦريائون.

باب ستون

تالپورن جي دؤر ۾ سنڌ جي لشڪر جون باهريون

حملي ڪندڙن سان جنگيون

1 مير فتح علي خان جي تيمور شاه جي ڪابلي لشڪر تي چڙهائي

مير فتح علي خان، ميرن جي پهرين چوڌاري جو مشهور حڪمران هو. هن سن 1812ع ۾ وفات ڪئي. سندس وقت ۾ افغانستان طرفان تيمور شاه جي وقت ۾ سنڌ تي حملو ٿي ٿيو. مير صاحب فتح علي خان پاڻ مقابلي لاءِ لشڪر سنباهي چڙهيو. سندس حملي سان افغان ڀڳا ۽ ڪي سڌا ڪابل (افغانستان) ڏانهن ته ڪي سڌا ڪابل (افغانستان) ڏانهن ته ڪي "ناڙي" (بلوچستان) واري گس سان ويا. جنهن جو احوال شاعر سهراب فقير چارن⁽¹⁾ پنهنجن هيٺين بيتن ۾ ڏنو آهي.

ڏان ڏان منجهه درياءَ، جيئن ڪن بينو ڪڙڪا ڪري
تئن فائق مير فتح علي چڙهيو، جنهن لس لپيتيا لاه
سو پهرايو پيرن نسي، سخي شاهنشاه
سچا هئا سهراب چوي تنهن جا اڪابر امراء
تنهن رک راوت ريلي هنيو سورهي سان سپاه
اڳيون گهوڙا گهوڙن ڪوڻ ڀڳا، تان تان ڪري تاه
ڪي پسي تئو ترار جو رليا مٿي راه
ڪي ويا ڪهندا ڪابل ڏي، ڪن ڪي ناڙيءَ ڏانهن نگاه
اها خبر آگاه، وڃي تترت رسي تيمور ڪي.

گجي گاج گروڙ، جيئن ڪڙڪو ڪڪر ۾ ڪري
جيئن وڏو ڦڙو واکا ڪري، جهان جهان جهور جهڪور
تيئن پيلي پنائن ڪي ڪيائين ڪور ڪڪور
سي گاد چنيسون ڪن وات ۾، جيئن ڪائن ڀڳا ڀور
اهي زوراور جا زور، وڃي تترت رسي تيمور ڪي.

¹ سهراب فقير چارن، قلمي (دادو) وارن چارن مان وڏو سڄان هو. مير فتح علي خان نالي واري وقت ۾ جيئرو هو. مان دن محمد چارن (شهر دادو) سان ڪيل ڪچهري دوران هي بيت ملندو.

2. اُتمين واريون جنگيون

ارڙهين صدي عيسوي جي آخر ۾ سنڌ جي ڪناري تي خصوصاً سونمياڻي، ماريپور ۽ ڪراچي بندر تي سامونڊي ڦورن حملا ڪيا، ماڻهو ماري ۽ ڦريون ڪيون. اهي حملا اوچتا ٿيندا هئا ۽ انهن حملي ڪندڙن کي ”اُتومي“ يا ”اُتمي“ سڏيو ويو، يعني ته جيڪي اوچتا اچي مٿان ڪڙڪن. اهڙن ٽن حملن جون روايتون اسان چڪري (ڪراچي)، ويڻجي ۽ ميريپور ساڪري طرف حاجي محمد سوڍي بگهياڙ (ڪرمي بلوچ) جي ڳوٺ ڪيل ڪچهرين ۾ قلمبند ڪيون جيڪي هيٺ ڏجن ٿيون.

سون مياڻي تي اُتمين جو حملو

ڄام مير خان اول جي اوائل عهد حڪومت (76 - 1784) ۾ مسقط جي علائقي راسل چشم جي هنڌ جا رهندڙ اُتمي ٻيڙين ۾ سامونڊي رستي سان اچي، سونمياڻي تي حملو ڪري آيا. شهر کي لُٽ مار ڪري آخر ۾ باهه ڏيئي ساڙي، راتو رات ٻيڙين ۾ سوار ٿي هليا ويا. وقت جو نائب ٻوٽو ڄاموٽ شهر ڇڏي ڀڄي ويو. عمر رسیده ماڻهو هو، جنهن جي نسبت پاربيي رونجهي هيٺيون بيت چيو:

پوٽا هئو ۽ ٻنگ، مرن جو مياڻي تي
هڪنيو ڪين هڻندڙن کي ڏمر منجهان ڏنگ
پڪو هو پار پيو چوي ثابت توجو سنگ
هاڻ نهاري اهڙو ننگ، ڪڏهن لهندين ڪونه ڪو.

انهيءَ حملي وقت ڄام مير خان موصوف صغير هو. پر پوءِ خيلفي حاجي صوبي ٻري جي سرڪردگيءَ ۾ هتان ٻيڙين جو لشڪر ويو جيڪو وڃي بدلو وٺي آيو.

ماريپور لڳ اُتمين جو حملو¹

پوٽا يا پٿوڻا، هذيب بلوچ آهن. اصل مڪران طرف جا ويٺل هئا، جتان سندن وڏو ”شالو“ پٿوڻو سنڌ ۾ آيو، جنهن منجهان پٿوڻ جو راڄ ٿيو، جيڪي

¹ رازي مرحوم حاجي ڪرمي ويٺل ويڻجي، حاجي ڪرميءَ جي پٽ سان جو وڏو ڏاڏو ڪندو پٽ سوڄو پٽ شالو هو.

دابیچی ۽ وٽیجي واري پیشی تی رهیا. "آتمین" ماریپور وٽان حملو ڪیو جنهن ۾ ڦر کان پوءِ ملڪ جڙي ۽ ٻين کي جهلي پيڙين ۾ نظربند ڪیائون. پوءِ هتان "جڙ جولڻ" پوئو لشکر سان چڙهيو، جيڪو ٻن قبيلن پئوئن ۽ زنگیائين جو گڏيل لشکر هو، تنهن وڃي باقي بچيل پيڙين جا واهه وڍيا، ۽ قيد ٿيل ماڻهو ڇڏايا.

"آيو جڙ جولڻ، ڀري گهاءَ بازڻ"

("جڙ جولڻ" بازڻ وانگر لوهه ڏيئي مٿان آيو) پر جيڪي پيڙيون روانيون ٿي چڪيون هيون، ملڪ جڙو انهن ۾ هو، جنهن کي کڻي ويا. ڪراچي بندر تي آتمين جو حملو⁽¹⁾

سن 1794ع کان وٺي ڪڇ ڪاٺياواڙ جي واگهر قوم ازار مڇائي ڏنو هو. هي ڪيترا سال سمنڊ جي ڪناري تي، ڏاڙهاهندا، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي شهرن ۾ ڦرلٽ ڪندا رهيا. آخرڪار پيڙين ۾ چڙهي سامونڊي پيڙن ۽ جهازن تي به ڦرلٽ ڪرڻ لڳا. سمنڊ ۾ جيڪو ٿي جهاز هٿ لڳن سو ٿي ڦريائون.

مير غلام علي خان جي ڏينهن 1217 - 1227ھ (1802 - 1812ع) ۾ ڪراچي بندر تي حملو ڪيائون. سنڌ ۾ انهن ڏاڙيلن کي "آتمی" يا "آومي" جي نالي سان سڏيو ويندو هو. آتمين جي حملي جي خبر ڄام مهر علي جوکيي ۽ الهرکيي لوهار کي ملي، جيڪي ان وقت ڪراچي ۾ مسرن طرفان نواب ۽ محافظ مقرر ٿيل هئا، تن ماڻهو گڏ ڪري، پيڙين ۾ چاڙهي "آتمين" سان مقابلي لاءِ تيار ٿيا.

ساڳئي وقت ڪرمتين ۽ گبولن ڏانهن به حڪم آيو ته: وڃي ڪراچي بچايو. ڄام مهر علي جوکيي ۽ الهرکيي لوهار به پيڙيون تيار ڪيون ۽ ڪرمتين ۽ گبولن هڪ پيڙي، هن طرف وارن وٽ ٿي پيڙيون هيون ۽ هن طرف وارن وٽ ٻارهن پيڙيون هيون. انهيءَ تي ڄام مهر علي، الهرکيي نواب واريون به پيڙيون پوئتي موٽيون. باقي هڪ پيڙي جنهن ۾ مير نوتڪ، سمڙي ۽ ٻيا جملي سٺ مڙس هئا، سا مقابلي لاءِ هلي. هنن مڙس واکهڙين سان وڙهي سر ڏنا.

هن جنگ جي خبر هينين سگهڙن کان ملي: (1) رواب پوئو حان گبول وٽن حڪرو. ڪر جي (2) سگهر ڪٽ خان (3) حاجي ڪرمي پوئو (4) سگهر حمزو حڪو ۽ (5) سگهر دسم گورو

ڪراچي کي ان وقت ”ڏڙيو“ چوندا هئا. رکيبي لوهار اُتمين کي ڏسي چيو ته: ڊپ کان منهنجي ڏاڙهي جا وار به پيا ڏڪن، تنهنڪري آءٌ موٽي ٿو وڃان. نوتڪ ملڪن جي طرفان ۽ دريا خان جوکين جي طرفان هن جنگ ۾ شامل هئا. نوتڪ اهو ساڳيو جيڪو راڻي ارڃن واري جنگ ۾ بجار جوکي سان شامل هو. ٻيڙيون اڳتي وڌيون ته رکيبي لوهار پوئتي موٽڻ لاءِ ٻيڙيءَ جو ساڳو ڪيو. انهي ٻيڙيءَ ۾ سانيون گبول به چڙهيل هو. تنهن جڏهن ٻيڙي موٽندي ڏٺي، تڏهن ترار وات ۾ ڪري سمنڊ ۾ ٽپي پيو. پر نوتڪ واري ٻيڙي تي ڪونه پهتو ۽ وچ ۾ ئي ٻڏي ويو.

”ڪري ترار وات ۾ آيو تڪ مان تري جيئن ته هوند ڪيائين ايئن. جيئن ڪن دودا ڊيمن وچ ۾“.

سَمڙي نوتڪ واري ٻيڙي ۾ هو سو وڙهيو. ڄام مهر عالي جي ماڻهن واري ٻيڙي پوئتي موٽي. ڄام انهن کي ڏٺو پر وڏي هنن کي جنگ ڏيڻ لاءِ ڪونه موٽايائين، تنهن تي مٿس ميار آئي ۽ ڪنهن چيو ته:

وڏي وٽ نه جهلي تـو، مهمت مهر عالي
جڏو تون ٿي وراهيون، تڏ تون ڪس وٽين خالي.

لکي خط لنگهائيو، ڪو ٽالپر تيليڊار

ته هلي ويهه ڪراچي جي ڪوٽ ۾ مَلڪ مُنيادار⁽¹⁾
ڪيهر! اوهان تي ڪوٽ جو مانجهيا آه مدار⁽²⁾
ڏيئي ڪاتي ڪيهر ڪي، ڪيائون نوابي نروار⁽³⁾
ولهي سيٺ گهراڻيو آءٌ تون پُرتوس تيڏي وار⁽⁴⁾
مُهنڊائي پُرتوس جا، ڪنهن ڀت پانيان پار⁽⁵⁾
ڪُنجون ڪرف هٿ انهيءَ جي، وير ڏنا وينجهار⁽⁶⁾

⁽¹⁾ ملڪ ابراهيم ڪرمي.

⁽²⁾ ڪيهر = اي ڪيهر تينهن.

⁽³⁾ گبولن ڪيهر ماري نوابي ورتي هئي.

⁽⁴⁾ رلهو = ڪراچي جو وڏو سڪيو سيٺ.

⁽⁵⁾ پرتوس = بلوچ چيائين ته: ڪراچي جي نوابي توهان جي آهي.

⁽⁶⁾ بان (پانيان) = ڳڻڻ.

دوسي وينا درين تي، ڪيائون نلھين تي نهڪار
 ساهو گھڻو سونهڻا، جن جي ڏاڙھين پٺا وار
 ڪمر ڪاتيون ورنه پاتيون، آيا تيگ ڪسي تلوار
 دولھ ڏنگين ۾ چڙھيا، ڌڙسان ڌاروڌار
 عھدي "اليت" سين، آھن منھن ڪارا مردار⁽¹⁾
 تن جي تاب تڙيين تي، ٿا چور ڦرن چوڌار.

سمڙي نوٽڪ مير سين چڙھيا جنگ مٿي هي جوان
 ڪيائون اگھت "ڪاري در" سين، بيٺا سگ آڙائي سان
 تن جا ماڙي چڙھيو مشاھدا، ڏٺا جگ جهان
 اُتمين جي "الھداد" چڻي وڃان قصي تان قربان⁽²⁾

چٺا چيڙا پڳا بيڙا، لُچي ساڻ لوھار⁽³⁾
 پُونڊا ڏين پچندڙن ڪي، سينيون شاھوڪار
 پائي پاند مٿي تان، آيو لشڪر ساڻ لوھار
 بگھيو بجهي ڪينڪي، جنهن ۾ لڪ لغار⁽⁴⁾
 ڏوٿيا ڏنوت ڏڪان تي، وڃي عادت ڪر اڱار⁽⁵⁾
 موٽيو مھر عاليءَ تي ٿا ماڻھو ڪن ميار
 عذر انھيءَ ڳالھ جو، آءُ ڏيان ڪھڙو يار
 مري مرنڊو سڀڪو، ھو ٿيا سرھا منجھہ سنسار.

راوت پٽ رحيمداد جو، ھو غلام علي گلدار
 سو پٽ پيري چڙيو، تھڊل تيلڏي وار
 تہ تون آھين وزير وڏيرن جو، اسان تي مانجھي ڪندا ميار

(1) 'اليت' اتمين جو اڳواڻ ھو جنھن سان ٻي وڏا بھلوان (عھدي) سڏجن ٿا.

(2) اتمين = ڪاھ ڪندڙ اتي.

(3) لوھار = الھريڪيو لوھار.

(4) لوھار سان گڏ ٻيو بگھيو ھو.

(5) ڏوٿي = ڪل - ڏمڻ يا ڏوٽ.

(6) پيري چڙو = وراڻي چڙو.

آءِ موڪلاڻي تئون پنهنجي ڪنان سردار
سو عذور لاهي آئيو، تيڳ ڪڙي تلوار⁽¹⁾
گڏيو پڙ پائين ڪي، ٿو ڪري هٿ هٿيار.

الله جل جلاله، الله ٿي توهان
بهڳڻ چڙهيا پيڙيءَ ۾ سامان ڪڙي سردار
نوتڪ وڏا ٺاڏ ڪيا ته اسان جي رهائڻ جا آبي پسج پار
رکي چيو: آءُ ڪيئن بيهان، منهنجا ڏڪن ڏارهي وار⁽²⁾
دريا خان جو ڪيو درماندو ٿيو، جنهن بيلي ساريا پار
هڪڙي هٿي ڪڙڪڙ نارين جي، ٻي دمامين ڌڌڪار
هيڏانهن به ليڪو هو ڪونه ڪو، هوڏانهن به هئا هزار
هڪڙا رکيائين درزي دڪانن جا، ٻيا سوئين جا سگنهاري
لعنت هوءَ لوهاري، ڪهڙو منهن ڪيو موتي وڃين.

رڪيا پڇ م رهائڻ مان جئن ٿي تڪبر ڪيا لوهاري⁽³⁾
ڪڏهن مردن ڪينڪي، جي هوندئي ڏينهن ڪنا ڏاتار.

لائق ڳالهه لڄ جي، نوتڪ خان نهاري
تنهن سينهن سونهري دست ڪري، هٿي مڙد چڱي ماري
تنهن پنجاهي پاري جا، هتان ڪري هليو.

خان کتن جو هيرئون جڏهن دولهه ٿيڻ وڌو
سنهون، سهڻو سڀيتو، هونڪ ڪنڍي سان نر
ڦڙڪي فوجين مهند ۾ ٿو شير سندن شهر
تنهن ارڏي، الهداد چئي، آ ڪيهر جيڏو ڪر
ناپون پايو نر، بيٺو هٿي دست دماڪ سين.

⁽¹⁾ عذور لاهي آيو = موڪلاڻي آيو، راوي پري خان چيو ته اهي بيت گهڻا هئا پر مون کي وسري ويا.

⁽²⁾ رڪيو لوهاري

⁽³⁾ مردن جي جنگ لڳندي هڪلن واري رهائڻ.

هئي دست دماڪ سين. ڪاوڙ ساڻ ڪنڌير
محمد پوٽي مير ڪي پيڙ جو ڏاڍو پير
ارڙي الهداد چئي جڏ پڙ ۾ ڪوڙيو پير
جر تي جيشمين جا ڀوند ڪيائين ڏير
مر سئي جيسرمير، ته ڪرمتين ڪيڏي ڪي.

نوتڪ ٿيو نروار، بينو سيف سڀئي
اتمين جا الهداد چئي بينو ڪنڌ ڪٽي
ورنهد ونگ وٽي، هونگ پريو ناموسيو.

اهڙي ڪنهن نه ڪي، جهڙي نوتڪ مير ڪئي
جيئن سانوڻ دريا سڙڪا ڪري، رکي پڻ تي پڙڪي¹
تيئن ميرل مٿير آئيو، سموند تان سڙڪي²
اتمين ۾ الهداد چئي، تنهن شير وڌي سڙڪي
لهرين ۾ لتڪي، هولال لهو وڃ لال ٿيو.

محمد پوٽي مرد جي هئي سڀيت ڳالهه سچي
جوان ته ويلي جنگ جي، بينو مرد مچي
تنهن جو رخ اڳي هو رک تي، ٻي تان پيس پوک پچي.

سائينو مصري ڪري وات ۾ تڪ مان تري آيو تيئن
جنهن ڪيو اچڻ سان انصاف ائين، سو ڪريو دودو ڏيمن ۾.

مٿين ٽن جنگين کان سواءِ شايد ڪي ٻيا معرڪا ۽ مقابلا پڻ ٿيا جن ۾
لاشاري وڙهيا. گهوڙا ٻاري طرف به شايد ڪو ”اتمين“ جو حملو ٿيو جنهن جي
ياد هيٺيون بيت آهي، جيڪو هن پوئين ويجهي دور جي سگهڙ جمال خان منڌير

¹ درياد = سمنڊ.

² ميرل = سامهون گبول. سڙڪي = تري.

لاشاري چيو⁽¹⁾ منڌير لاشارين جو آڳاٽو ڳوٺ "پن" آهي جيڪو تعلقي گهوڙا ٻاري جي "پلي" ۾ آهي.

گنجي آيون گياليون جن ۾ هئا هزار
دارون وڏو دونهون ڪيو، سَتيا سِيهي يار
ڪيا پيالا پٽڙا عارب. آجهي دار
ڪوي قادرن کي آيون نه اختيار
شاهي وڏا شتم ڪيا، جنهن جي پاڻارين پچار
جنت ۾ جمال خان چئي جايون تنهن جهونجهار
ست ماري آيو سيچ تي مانجهي هو منار

"گياليون" يعني پيڙيون (واحد. گيالي) حملو ڪري آيون. حملي ڪندڙن وٽ بندوقون هيون، جن جي (سيهي جي) گولين گهڻا مڙس گهيا ۽ ماريآ. عارب خان لاشاري هتان جو آڳاٽو هو. "شاهي" به ان جنگ ۾ وڏي همت ڪئي ۽ دشمن جا ست جڙا ماري پوءِ پاڻ مئو. قادرڏنو وڏو بهادر هو، پر ان کي ڪو مونجهارو ٿيو يا وقت سر جنگ ۾ پهچي نه سگهيو.

اتمين جو درياءَ ۾ اچڻ

هڪ پيري اُتمِي ٻاهران سمنڊ مان اندر درياهن ۾ آيا، ۽ بگهياڙ درياءَ جي چَڇ، يعني "چچ عاقليل" ۾ پهتا. پوءِ ڪرمتين انهن تي حملو ڪيو ۽ هو پيڙيون هاڪاري پوئتي پڇي روانا ٿيا.

⁽¹⁾ جمال خان "منڌير" لاشارين جي "مورياتي" پاڙي مان هو. گذريل صدي (19-هين عيسوي) ۾ ٿي گذريو ۽ سن 1900ع ڌاري وفات ڪيائين سندس پائيني سگهو ظاهر محمد مورياتي هي بيت اسان کي الله بجائي خان جلباڻي جي ڳوٺ (تعلقو گهوڙا ٻاري) ۾ 13 - 14 آگسٽ 1962ع تي ڪيل ڪچهرين ۾ ٻڌايو.

3. کرڙي واري جنگ⁽¹⁾

کرڙي واري جنگ سن 1149ھ / 1834ع ۾ سنڌ جي اميرن تالپورن جي لشڪر ۽ شاھ شجاع طرفان ڇاڙهيل فوج جي وچ ۾ کرڙيءَ واري ميدان ۾ لڳي. درياءَ کان لاڳيتو اُتر ۽ پراڻي سکر شهر کان ڏکڻ اولھہ واري ايراضي سڄو جنگ جو ميدان هو. موجوده جيل جي اُتران پوليس جو ٿاڻو اڃا تائين "کرڙيءَ وارو ٿاڻو" سڏجي ٿو. جو اڳين کرڙي واري ميدان جي نالي جو يادگار آهي. هن وقت اها ايراضي جا کرڙي جي نالي سان سڏجي ٿي ان جون حدون هي آهن: ڏکڻ کان درياءَ، اوڀر طرفان دنگ شاھ جو اوتارو ۽ پاڻي ٻالي جو مندر، اولھہ طرف جي حد "واٽر ڪورس" کان قدرتي اولھہ، ۽ اتر طرفان پراڻي ۽ نئين سکر واري وڏي رستي ۽ کرڙي پوليس ٿاڻي کان به قدرتي اُتر - اولھہ وارو ڀاڱو. کرڙيءَ جي جنگ بابت جن مصنفن لکيو آهي تن مان منشي عطا محمد (جو ان وقت شڪارپور ۾ هو) پنهنجي تاريخ "تازه نواي معارڪ" ۾ تفصيلي بيان ڏنو آهي⁽²⁾ جو هن ريت آهي:

تالپر اميرن سنڌ ۾ حڪومت جي نظام کي پختي ڪرڻ بعد ڪابل جي ڪاڻ ڪانه ٿي ڪڍي، انهيءَ ڪري سن 1248ھ ۾ افغانن طرفان سنڌ جي اُترين سرحد تي زور ڀريو ۽ اميرن جي حاڪم نواب عالم خان مري شڪارپور جي بدران اچي سکر ۾ پنهنجو محاذ پختو ڪيو. افغانن جي طرفان هدايت الله اچي گوسرڙجي ۾ پنهنجو اڏو ڄمايو ۽ وجهه وٺي اڳرائي ڪري، نواب عالم خان مري تي حملو ڪيائين ۽ عالم خان شهيد ٿي ويو. عالم خان جو پٽ جهان خان مري هڪ وڏو بهادر ۽ باهمت جوان هو. جنهن پوءِ هدايت الله تي چڙهائي ڪئي ۽ هدايت الله مارجي ويو. انهي تي ڪابل طرفان سمندر خان فوج ساڻ ڪري اچي

⁽¹⁾ هي مواد "خيلفي صاحب جو رسالو" (ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ، 1966) ۾ اسان تفصيل سان ڏنو آهي ۽ اتان ئي ڪڍيل آهي.

⁽²⁾ تاريخ "تازه نواي معارڪ" مطبوعه سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع ص 388 - 306. منشي عطا محمد پاڻ خود "ترين افغان" هو. انهيءَ ڪري پنهنجي عبارت آرائي سان ويهي سنڌ جي طرف گهٽتائي ۽ افغانن جي سرسي جو سمان ڇڻيو اٿس. "خيلفي صاحب جو رسالو" ۾ سندس بيان کي اسان سنواري پيش ڪيو آهي.

شڪارپور پهتو. نواب عالم خان مري جي بيگناه قتل تي سنڌ ۾ ڪافي شورش ٿي ۽ ويتر جو سمندر خان چڙهي آيو ته سنڌ جي اميرن سندس مقابلي لاءِ فوج تيار ڪئي. مير رستم خان طرفان محبت خان مري، ڏگاڻو خان مري، جلال خان مري، فضل محمد خان مري ۽ نظاماڻين، جلباڻين ۽ باگراڻين جا دستا روانا ٿيا. مير علي مراد جي طرفان گولي شاهه قهيري جو پٽ سورهيه سپهه سالار غلام مرتضيٰ شاهه فوراً روهڙي مان درياءُ اڪري اچي سکر پهتو. حيدرآباد طرفان آغا اسماعيل شاهه جو فرزند سيد محمد ڪاظم شاهه ان کان اڳ خيرپور آيل هو ۽ کيس حڪم مليو هو ته هو لاڙڪاڻي وڃي بهادر خان کوکر سان ملي. هو تندي لقمان خان مان لاڙڪاڻي ڏانهن روانو ٿيڻ وارو هو جو کيس نواب عالم خان مري جي شهادت جي خبر پهتي ۽ هن لاڙڪاڻي جو خيال لاهي موٽي اچي مير رستم خان سان مشورو ڪيو ۽ پوءِ اتان پاڻ ۽ سندس ڀاءُ محمد تقی شاهه پنهنجن سپاهين سميت روهڙي آيا ۽ اتان فوراً درياءُ اڪري سکر پهتا.

خيرپور جي اميرن طرفان سندن سپهه سالار پنهنجن فوجي دستن سميت موجود هئا، مگر حيدرآباد طرفان فقط سيد ڪاظم شاهه ۽ سيد محمد تقی شاهه پنهنجن ساٿي سپاهين سان بر وقت پهتا. وقت جي تنگي سببان حيدرآباد طرفان پوري اهمت سان ڪو وڏو لشڪر ڪونه پهتو. هوڏانهن سمندر خان پوري تياري سان آيو هو ۽ شڪارپور مان ست توپ گڏيون ۽ ٽي هزار سوار ۽ پيادا ساڻ ڪري چڙهيو ۽ اچي سکر جي ڀريان چئن ميلن تي ڳوٺ جعفر آباد ۾ ڇانوڻي هنيائين. سنڌ جي لشڪر جو هڪ حصو آڏو لال واهه جي ڀيٽ ۾ اڙ ڪري ويٺو. سمندر خان سامهون ميل کن تي ڏيکائي ڏيئي، جنگ جو جهنڊو وڻ تي چاڙهي، ٿورڙو لشڪر اتي بيهاري کين جنگ جو طبل وڄائڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ چال سان سنڌ جي لشڪر کي دوکي ۾ رکي، پنهنجي ٻي فوج ڦيرائي پوئين پاسي کان آهستي آهستي ٿي ٻه توبون اُٿي ٽڪري تي چاڙهيائين. سنڌ جي لشڪر جي مکيه ڇانوڻي اتان توبن جي مار ۾ هئي، ۽ افغانن بنان دهل دماي جي اتان مٿن توبون وسائڻ شروع ڪيون.

باوجود انهيءَ اوجھتي بمباري جي، سنڌ جو لشڪر چڙوچڙ ٿيڻ يا پوئتي هٽڻ جي بدران مقابلي لاءِ تيار ٿيو. غلام مرتضيٰ شاهه سنڌ جي فوج کي سورهيائي جو سبق سيکارڻ لاءِ سڌو ٽڪري طرف حملو ڪيو. حيدرآباد جي دستن جو

سپه سالار سيد محمد كاظم شاه، جو غلام مرتضيٰ شاه جو دوست هو، تنهن گهوڙي جون واڳون چڪي اڳواٽ وڏي دليريءَ سان حملو ڪيو، ۽ دشمن جي پيادل فوج جون پٿيون ڪڍي ڇڏيائين ۽ آخر دم نائين وڙهندي ميدان ملهائين. سيد محمد كاظم شاه جي ڪرڻ تي، غلام مرتضيٰ شاه پڻ مست هاڻي واري حالت ۾ تلوار هٿ ۾ ڪري ميدان ۾ اڳتي گهوڙو ڪڍايو، پر اتفاق سان توب جي نيشاني جو شڪار ٿي پهتو. سندس ڪرڻ تي حيدرآباد جي اميرن جي وزيرن مان خاص ملازم دريا خان نظاماڻي اڳواڻ ٿي اڳتي وڌيو ۽ آخر سمندر خان جي پائتي هٿان شهيد ٿيو. ان بعد جهان خان مري پنجاه سن جنگجو جوانن جي دستي سان اڳتي وڌيو. هنن سورهيڻ هٿي جي پهراڻن جا پلو ٻڌي ڇڏيا هئا ته صف بنجي آخر دم نائين مقابلو ڪن. مردن ترارين هٿن سان انصاف ڪري ڇڏيو ۽ روھيلن جون پٿيون ڪڍي ڇڏيائون. جهان خان جنهن مردانگي سان وڙهيو ان جو مثال ڪونه هو. باوجود دشمن جي وڏي تعداد جي هي مڙس ڪين مڙيا ۽ آخر دم نائين وڙهندي ميدان کي پنهنجي رت سان رڳيائون.

دنيا ۾ اهڙي سورهيڻي جا ڪي ٿورا مثال ملن ٿا. سنڌ جا پهلوڻ ٿورا هئا مگر ان هوندي به حياتين بچائڻ جي ڪٽ ٿي ڪاڌ ڪيائون. ۽ مرد ٿي منهن ڏيئي موت سان مقابلا ڪيائون. تازو نوابي معارڪ ۾ حرم مصنف مڃي ٿو ته ميان غلام مرتضيٰ شاه، عاليجاه سيد محمد كاظم شاه، عالم خان مري ۽ شجاعت نشان جهان خان مري جهڙا دلير ۽ بهادر مڙس هن جنگ ۾ ائين مرڻ جا ڪين هئا پر تقدير ائين هئي.

روھڙي جي قاضين مان ڪنهن بزرگ جي بياض ۾ ”کرڙي جي جنگ“ جا هيٺيان واقعا تاريخن سميت لکيل مليا. جن مان ظاهر آهي. ته نواب عالم خان مري ۽ سندس ساٿي هفتواڳ پهريئن حملي ۾ شهيد ٿيا ۽ خاص ”کرڙي“ واري جنگ ”تاريخ 27 شعبان، اربع ڏينهن، سن 1249ھ تي لڳي. جنهن ۾ سنڌ جا سورهي سپه سالار بهادري سان حملو ڪري مڙس ٽڪر تي چڙهي وڃي دشمن جي ڪڙڪيا ۽ اتي ئي وڙهندي شهيد ٿيا.

خليفي نبي بخش صاحب کرڙي جي جنگ ۾ سنڌ جي انهن سورهيڻن واري سمان کي سامهون رکندي پنهنجي رسالي ۾ ”سر ڪبادري ۾ هيٺين ريت لکايو آهي.

فصل-1

شجاع! نيڪ صلاح. وٺ ته ويڙي نه پَسِين
جڻائي هڪ الله. قلم جنهن جي هٿ ۾.

شجاع سَنَدَ ۾ ويهه. اوڏا اڏي نجههرا
هيءُ تني جو ڏيهه. حامي حيدر جن جو.

شجاع ويهه ۾ سَنَدَ. اوڏا اڏي نجههرا
هتي راوت رند. وتن قلعي ڪوڏڻا.

اچي اڄ امير. ڪرڙيءَ خيما ڪوڙيا
پيڇي پيڙا نه ٿيا. مهند نه آيا مير
ڏنو سر سَنَدَير. مرتضيٰ ميدان ۾.

ڪرڙي ڪاڻي رت. پَڪَت نه وجهي وات ۾
پڙ ۾ پهلوانن جي. ويٺي پرڪي پت
جني نين نِست. نينهن نه لائي تن سين.

ڪرڙي ڪاڻي ماهه. پيئي رت پيالون
ويني سڏي شاه. جو ڏيندو سر ڏياچ جان.

ڪرڙيءَ ڪپن پير. ته مون وڏو وس ڪُڻو
ڪوڙين پڳا ڪيترا. ٻڌي دنگ دلير
وڏو سڄي وير. ڪنهن ٻر ڪهي ڪاٿيان.

ڪونڌ قلعي جا ڪوڏيا. نونڌ نچندا پس
چڏي تن ترس. پلٽيو شاه پناڻ تي.

ڪونڌ قلعي جا ڪوڏيا، ڪانئين مور نه ڪن.
ايندي لائو آسرو، توڙئون مٿان تن
جوڳ مچائي جن، پوک پچندي تن جي.

پره جهلندا پس، علم - طوق امير جا
ڌڙ ڌرتيين گڏيا، لوئون لچن لس
حورون پائي هس، اچي ويٺيون اوڏيون.

ڪري پوه پٺاڻ، اچي پئو اوچتر
ڌوڙا لک درياه ڏي، تارو رکي تاڻ
جنهن مرتضيٰ سين ماڻ، سوره پريندو رک جي.

مٿي آرڻ اڄ، ڪونڌ ڪڏندي آيا
پڙ ۾ پهلوئن ڪي، لڏڻ ڏي نه لڄ
پيئو وڃن پڇ، سائو ٿين سامهان.

پڙ ۾ پوڙي رنگ، مانجهين رتا موليا
تريا رت تـُـرنگ، رڻ ۾ رامائا ڪري.

ڪٿاري ۽ ڪات، مَن مرادون پُنيون
رت پريائون وات، مانجهين هڏ مڇاڻيا.

هَلو مَلهو مانجهيا! ويرين ونون وير
جيئن تورا ڏينھڙا، پوءِ گتبا ير
ٿيندو هڏ رير، صبح شين ڪي.

سجڻائون هڏ جيءَ جيءَ ڪري آيا
غازي ٿيندا گڏ امل علي شاه سين.

فصل-2

سو مَر مرڪي مير، مَل جنهين جو مرتضيٰ
 دٻائي دشمن ڪي، ڪنڌ ۾ ڪوڙي ڪير
 هادي همہ گير، هڻي ڪُنڊ هٿن سان.

مرتضيٰ جي من ۾ وڙهڻ جي وائي
 شجاع سالر سنگتي، سائس سپاهي
 قضا الاهي، آئي سر امير جي.

سويون سر گهرن، سر ري سوپ نه سڀجي
 سوپ برابر سسسيون، توريان تان نه ترن
 جي هينئڙي منجهه هرن، سي منل مهانگا سپرين.

سسسي لٽي سوپ، جي هوند پايان پاند ۾
 هي جڳ سوڌو لوپ، هو پڻ گهريو گهوريان.

سو سسسين ڏيئي، وڪ ونجي هيڪڙي
 جنهن نيزي سر نيئي، مرڪايو ميدان ۾.

رڻ ۾ مٽي راند، اڄ اگهوري آيا
 ڪونڌن ڪلها گڏيا، پائي ٿي پسماند!
 چمڪيون چٽي پاند، مٽي سر سرواهيون.

هي؛ گل گولي شاد، مرڪا ڪارن پوکڻو
 ڪنڊو منجهه صباح، مقابلو ميدان ۾.

مر کايائون مير، پت پاريائون پانهنجي
اهڙو مڙد منير، گهر ساڳي سڀجي.

وڙهه وڙهند سان، هيٺي هن م هٿڙا
ڪڏائي ڪيڪاڻ، غازي! مار غيم ڪي.

مڇن مٿي هٿڙا، رت پڪليا وار
چٽا دس ديون ڪري، گڙيا گرز غبار
اڇي اڙد امير تي، آلتيا انڌوڪار
چونڊيو چئي پار، ٿو ياڱا پيچن کان وٺي.

هٿين، چڪين، ڪاتين، وڙهه ويڙهي سان
پهرين مارچ پاڻ، ته سوڀ ملي ئي سڙي.

ڪٽارو م ڪڍي، ويڙهي جي وجود مان
وڍڻو ويندو وڍ، اُنڊو وجهي آڱرا.

جان جان جهيڙو نه ڪري، تان تان ناهي سڪ
وڍڻو ويڙهي آڱرا، پيڇڻو لاهي بڪ
راوت هٿان رک، رت م رامائڻا ڪري.

هن ڪٽارو ڪات، ويڙهي ويڙم نه سڀي
مڇن ڪا مصلحات، ڪاٺر وجهي ڪن تي.

ڪن ڪن تي ٻولي هن م بند
مر ته سوچو ٿين، هي نه مور ممد
ڪن منجهان ڪند، تي ڪن بند ڪي.

پڄ م پڇين ڪاء، پاء پانجاري ان سان
مڃن تنهنجي ماء، منهن مٿاهون نه ڪئي.

پڇي پڄ م ڪانڌا مر ته مانائتي ٿيان
توسيگا توسيجا، رڻ م رمن راند
توسير سوڙ پاند، آء ڪيئن اوڍي سمهان.

جي تون پڇي آئين، ته اوڏو مون م اڄ
تو ڳل ڏيان ٻانهڙي، ڪر ڪي لايان ڪڇ
مون سهائي سڄ، ڪوڙيون ڪانڌن ڪوڏيون.

جي تون پڇي آئين، ته آء تنهنجي پيڻ
نت تنهنجي نڪ م وجهان ڏيئي ويڻ
توڏي ڪٿان نين، ته ڪر پڪسان پٽ ڏي.

جي تون پڇي آئين، تان تون ڪانڌ م ڪڇ
ويه ڪوڙائي ڪوڏ سين، مادر جهوليء مڇ
جا ڏاڙهي پڪي، پڄ، ساکونڌ ته ڪاڏي اجري.

ڪاڏي ڪٿي صاف ٿي، ڇٽ چٽائي مانگ،
تو سر چڙهي نانگ، ته مون منهن مٿاهون ٿئي.

فصل-3

موتيا مادر زاد، بست پين جا رانڀا
وڻ واري نڪري، بار نه ڪيائون ياد
مندر سوڀ سواد، سر فروشن سڃي.

هٿان حيدر شاه. سبق شجاعِي سَڪيا
مٿي آئي مامري. ٻي نه ڪندا ڪا
جيڪا رب رضا. سا ڪوٽر قبولي هليا.

سوره سندي سِر تي، سِسيءَ سندو بار
جي تَري تن تَرار، تہ حق ادا ٿو ان تان.

چڙهي تير تَرنِگ، پڙ ۾ پاھورا ڪري
جھلُون رت جھلِيُون، ڪيائون سنج سَرنِگ
دعويٰ - دار دُرنِگ، ڪٺا شاه ڪٺار سين.

مَري ذات مَريءَ جي، تنهن ڪوئ ڊڄي ڪيند
ظاھر بت بشر جو، سيني اندر شيند
تني چاڙهي چيند، ڪلنگيون جن ڪَپار م.

ڪلنگيون جن ڪَپار م، پائي تن پرڪ
هڻي هٿ هاڻيءَ ڪي، ٻي سڀ مَهَنَدان مڪ
ويا اڏامي ڪڪ، پڙ تان پاھن نہ چَري.

مرڻ ٿو مَرڪ، جيئن جَنِيرو ڪري
جي ڪندا تن تَرڪ، سوپ سَرندي تن ڪي.

ٻاڪر اوڍ مَ تن تي، آڏي جھل مَ اوٽ
ڪوڙين آڏا ڪوٽ، تہ پڻ ڪانَ قضا جو نہ گسي.

تنن توڪل ٻاڪر ٿو، ساڪر هُءُ م سا
سِينو سِر سَلمُون، آڏو ڏيندو آ
سندي رب رضا، مڃ نہ مٿاهون ٿين.

رڻ، راوت ۽ رڪ، ٿيئي پرتا پاڻ ۾
 پيتاڻون پُرتبا، منجهان سيف سُرڪ
 تيموري ترڪ، هاڃو ڪري هليا.

—
 هاڃو ڪري هليا، ٿيو شاه شهيد
 روزو چٽو رڻ ۾، اڳيئون آين عيد
 مرشد ۽ مريد، هر دوئي هڪ ٿيا.

—
 ڳاڻو ڳجهه ڪاءِ، ماهي ماس نه هيرئين
 تني ڪي واجهه، کلنگيون جن ڪار ۾.

—
 ڳجهون نه ڳاڙهي وات، مون لمندي ڏنيون
 جيڪس مانجهي ماريئا، رڻ ۾ پيڻ رات
 پڪارون پريات، بدم پانهيارين جون.

—

باب اٺون

ٽالپرن جي دور جون جنگيون

1. گهگهي واري جنگ

هي جنگ جوکين ۽ ڪرمٽين جي راڄدارن جي وچ ۾ لڳي، جنهن ۾ ڪرمٽي ملڪ يا ڄام بچار پنهنجي سر شامل ڪين هئا، راڻي ارڄن واري جنگ کان پوءِ ميان غلام شاھ جو بچار تي وڏو راض ٿيو ۽ ”ڄامائي“ به کيس ڏنائين. ڄام بچار پوءِ ڪاري جبل کان وٺي حب ۽ ملير تائين پنهنجي طاقت قائم ڪئي، ۽ اڃان به اڳتي ساڪري واري آباد زمين کي پنهنجي قبضي هيٺ آڻڻ جي ڪوشش ڪيائين. انهيءَ طرف ڪرمٽي ملڪ ۽ ڪرمٽين جا راڄ ۽ راڄدار طاقت وارا هئا. اهو ڪلهوڙن جي حڪومت جي پڄاڻي وارو دور هو. سن 1196ھ ۾ جڏهن مير فتح علي خان هالائي ۾ فتح حاصل ڪئي، ته هن سنڌ جي اندروني طاقت وڌائڻ خاطر ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ قومن ۽ راڄن ۾ صلح ۽ ٺاهه ڪرائڻ واري روش اختيار ڪئي.

ساڪري واري زمين جنهن تي نزاع هو سي به ديهون هيون. گهگهي ۽ سيري، جيڪي ميرپور ساڪري کان سر اُڀرندي ٽن ڪوهن کن جي مفاصلي تي آهن، مير صاحب فيصلو ڏنو ته ”پڏيا“ جي ديهه سڄي ڄام بچار کي ٿو ڏيان، باقي ”گهگهي“ لاءِ اتي جا ٻيا راڄ امين ٿين ۽ انهن جي قسم تي فيصلو ٿئي، جيڪڏهن ڪا ثابتي پيدا نه ٿئي ته پوءِ ”گهگهي“ وراهي اڏواڙ ڪريو، انهيءَ فيصلي لاءِ مير مزار ڪرمٽي کي امين ڪيائون. شاهديءَ ثابتي لاءِ پاڙيسري راڄن ”ڏيڙن“ ۽ ”سورن“ کي سڏيائون، جن قسم ڪئي شاهدي ڏني ۽ ان موجب مير مزار ڍنگ ڪڍايو، جنهن موجب گهگهي جي سڄي ديهه ڪرمٽين جي پاسي اچي ويئي. پوءِ مير مزار حيدرآباد ويو ته سڄو فيصلو وڃي مير صاحب کي ٻڌائي ته اهو قائم ٿئي، ٻئي طرفان ڄام بچار جي طرف جا جيڪي ماتيرو فيصلو ۾ آيا هئا، تن وڃي ڄام بچار کي ٻڌايو ته:

دڄيـا آيسـا ڍنگـگ تـيـي، يـيـر سـسـئي وارا

ڪـسـي مـصـحـف مـٿي تـي، ٿـي سـسـهـت سـورا

نـيـٺون گـڏ گـهگـهيءَ سـين، ڄـام! پـسـ ٻـڏـي جـا.

يعني وڌاءُ ڪري وڃي ٻڌايائون ته گهگهي سان گڏ پڌي جي ديهه جا پاسا به ڪشي ويا. تڏهن ڄام بجار جو پٽ ڇاڪر - جيڪو اڇي جوان ٿيو هو ۽ وڏو بهادر ۽ پهلوان هو، ان سان گڏ هٽيلو ۽ ڏنگو هو. ڄام بجار به هاڻي ڇاڪر جي چئي پٺيان هو - لشڪر سان چڙهيو ۽ اڇي گهاري وٽ ڪٿي لٿو. ان وقت ڪرمڻين جو پڳدار ملڪ مريد هو، سو ڇاڪر وٽ هلي آيو ۽ چيائين ته: زمين جي فيصلي تان ڪين وڙهنداسون، تون حيدرآباد وڃ، مزار خان اتي آهي ۽ فيصلي ۾ توکي اوتري ٻي زمين وٺي ڏي. نشاني طور ملڪ مريد کيس پنهنجي گهوڙي "واڏي" ڏني.

تنهن "واڏي" واري ڏني، پنهنجي ملڪ مٿيادار ته مزار تو لٿي در تي، ڪندو عرض اپار.

پوءِ ڇاڪر پاڻ جنگ لاءِ ڪونه آيو، باقي پنهنجو لشڪر چاڙهيائين ته وڃي گهگهي تي قبضو ڄمائين. جڏهن هي لشڪر اڇي پهتو ته ڪرمڻين ۽ سندن راڄدارن جو به جيئي نوتياڻي جي اڳواڻي هيٺ لشڪر سنڀري آيو ۽ چيائون ته: "سرين" برابر سنگ، آهن گهگهيءَ جا گلاب چوءِ جوڪيا جنگ ۾ جنگ، نه ته مڙس پوندا ماري"

پوءِ جيئو انهيءَ لڙائيءَ ۾ ماريو ۽ فتح ڪرمڻين جي ٿي. جوڪين جا به گهڻا ماڻهو مئا ۽ هو قبضو ڇڏي اٿي ويا.

جيئو نوتياڻي جنگ جو جهونجهار هو. راڻي واري جنگ وقت هو، پر پهچي ڪونه سگهيو هو.

راڻي ۽ رحمت الله سين هئا ڪين هزار جيئو جهونجهارن جي سگهي لهج سار.

جيئي جي جنگين تي ڦلاڻو چيائون ته:

جيئو جنگان ايويڻ جيوڻين مينڌري چنگان
نر مزار ايويڻ جيوڻين ڪنبرين گوهران.

(جيئو جنگين ۾ ائين هڪلون ڪري ۽ ترارين جا واڃت وهائي جيئن مڻين ۾ چڙا پيا وڃن، مڙس کي ائين ماري جيئن شينهن گوهرن کي جهوري.)
سندس بهادري کي ڳايائون ته:

جيئون سدائين جنگ ۾، جيئون نه جنگان ڌار
 جيئي جي جنگ جا آءُ پڇ ته ڏيان ٻار
 جهڙي ڏت ڏندين جي تهڙي سونهن سردار
 جهڙو نڪ نراڙ ۾، تهڙا ڏاڙهيءَ پنيا وار.

جيئون هليو جنگ تي، پڇاڙي پتنگ
 تنهن گهگهيءَ جو گلاب چئي، وڃي دولهه ڪڍيو دنگ
 ترارين ترڪند، ڪونهي ملهه مانجهيءَ جو.

جيئي جهڙا جوان، مَر چڙهي ڪامائڙي
 تڪيءَ ويل ترار ۾، آهن پَر پليرا پائي
 ميرن ملهائي، سڻ گهگهي تون، گلاب چوءِ

جيئون هليو جنگ تي، ڪٿي پَر پالو
 ڦڙڪي فوجين مهند ۾، آهي اُتالو
 نوتياڻي نالو، اُڃاري اُڇو ڪيو.

2. قدمن واري جنگ

گهاري کان ڏکڻ، ڳوٺ ”راج ملڪ“ لڳ، سنڌو درياءَ جي اڳوڻي پيٽ ”ڦٽي“ تي ”ميران جو مقام“ يا ”قدمن وارو قبرستان“ آهي، جتي ڪرمتي ۽ جوکيا ماڻهو دفنايندا هئا. ”گهگهي واري جنگ“ کان پوءِ هديه قبيلي جي ڪرمتين جو ڪو ماڻهو گذريو هو ۽ هو نعرش دفنائڻ لاءِ ڪشي آيا هئا. کين رات اتي مقام ۾ ئي پئجي وئي ۽ اتي ئي ترسي پيا. چاڪر جوکيو پنهنجن ماڻهن سان آسپاس پئي هليو ته ڪيئن ”گهگهي واري جنگ“ جو پلانڊ ڪري. ان وقت هو قدمن واري مقام کان اوڀر ”اهب“ جي ڳوٺ ۾ اچي پهتو هو. ”قدمن واري مقام“ تي ان وقت هڪ مجاور ”پنڊ“ پاڙي جو جوکيو هو، جنهن وڃي چاڪر کي خبر ڪئي ته وير وجهڻو اٿئي ته مڙس (ڪانڌي) ستا پيا آهن، هلي مارين. پوءِ جوکين رات جو انهن ڪانڌين تي اوچتو حملو ڪيو. ڪرمتين جي طرف وارن مان هسو لاشاري (پاڙو مڇر) ۽ پيروز وڙهيا ۽ وڙهندي ماريآ. هسو چار مڙس ماري اچي چاڪر کي چتايو ۽ ترار سڌي ڪاپار تي ورايائينس:

هسو ٿي هاڪار ڪيا، مڇر مڙيادار
تي ڇهڻايائين چاڪر کي، ڪومي منجهه ڪپار.

ان وقت ڪنهن هڪڙي پالو هنيس جو هسو وڃي ڪريو ۽ مري پيو. اهڙي طرح چاڪر بچي ويو. پوءِ جوکيا اتان اٿي ويا. شاعر بکر گدي انهي واقعي ڏانهن اشارو ڪيو آهي ته:

پيروز پورين اکرين، هو سورهي ساڪاڻي.

جاڳائي جوانن ڪي، جي هئا هٿائون
ته خبر لڏائون، هوند بازن جي بکر چوءِ.

جيئن ته اها جنگ ميران جي مقام يا قدمن وٽ لڳي، تنهن ڪري ”قدمن واري جنگ“ جي نالي سان مشهور ٿي. ”پنڊ“ جوکي جي چغليءَ تان اهو پهاڪو مشهور ٿيو ته:

”جڪ ماري جوکي، ته به چوندو سڀڪو چاڪر کي.“

(يعني حرف چاڪر تي آهي، باقي چغل تي ڪهڙو حرف).

قدمن واري جنگ ۾ جڏهن ڪرمتي ماريآ ته ڪرمتي وري جوکين تي چڙهيا. قيصر خان حماتي به ساڻن شامل هو. گهاري جي لڳ ڀڳ ويسو جوکيو همت وارو هو. سو ترار ڪٿي بيهي رهيو ۽ چيائين ته: جيڪي گهوڙن تي چڙهيا ٿا اچن. سي گهرن تي اچي سهڙندا. پوءِ پنهنجن ماڻهن سان گڏ مقابلي لاءِ بيهي رهيو ۽ ڪرمتين جي لشڪر مان ڏيسر کي ماريائين. پوءِ سُمڙي گبول حملو ڪيو، جنهن ويسي کي ماريو.

ويسو ڏيسر مَٽ ٿيا، راندين پيا يار
ويسو ڏيسر ماريو، ڪيائين پئي جي پچار.

سُمڙي گبول سيف کڙي ڪي،
تنهن بجلي جيئن برسن لايو.

سُمڙي ويسو ماريو، ڪيائين پئي جي پچار
لاهي شال ڪلهن تان، وڏي مٿس حماتي ڪر اُچار.

ڦل مَچر لاشاري پهلوان هو ۽ جنگ ۾ به پتيون ڪڍندو هو. پر جوکين سان جهيڙو ڏيندي ڦل لاشاري جنگ مان وٺي ڀڳو. هَسُو لاشاري کيس ڀڄندو ڏسي پويان ترار هنيو، جيڪا ٻنڌڻ ڪئي ويس.

ڪرمتين سان گڏ ٻيا جيڪي لاشاري هئا، تن مان مَنڌي منڌير، موسي منڌير، شاهي موراڻي منڌير، جيئن پنايائي منڌير ۽ مريد شنبائي لاشاري کي ڪنهن شاعر پنهنجي هڪ بيت ۾ ساراهيو آهي، جو انهن جي حملي سان جوکين جي لشڪر مان "ڍارا نانگرا" ۽ "ميري" پاڙن وارا ميدان مان ڀڳا.

مندو مَنڄي اٿيو. ڪنيو خان ڪيڙو
شاهي وڏا شوڪارا ڪيا. ڪو ڳانڀ وڏو ڳيڙو
جيئن جهونجهارن ۾. هو عهدي انگيرو
مريد تي ميڙو. هو اير اواري جو.

ڀڳا ڍارا "نانگرا"، سَريا ٻيڙو
"ميري" تن جي مهند ۾ سَريا سوڀرو.

3. راهيجي واري جنگ⁽¹⁾

راهيجي وارو مقابلو خاص طرح لهارائين برفتن ۽ ڄام بجار جي پُٽ ڇاڪر جوکيي جي وچ ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڇاڪر ماريو. راهيجي جو مڪان، ڪاري جبل کان اتر طرف آهي جتي پٿرن جا نشان لڳل آهن. ڇاڪر جوکيو، ڄام بجار جوکيي جو پٽ هو ۽ وڏو بهادر هو. ايڏي طاقت هئس جو تازي مٿل جانور جا عضوا پٽي اڇليندو هو. جهيڙي جو جهونجهار هو. مخالفن سان وڙهڻ ۽ وير وجهڻ جو ڪوڏيو هو.

ڇاڪر پٽ بجار جو، سورهيہ ساماڻو وڙهي ٿو ويرين سڀين، ڪر گهمي ٿو گهاٽو منڊل مانڊاڻو، آهي سورهيہ سنڌي سڀر تي.

ڄام بجار کي به گهر هئا: هڪ مان به پٽ ۽ ٻئي مان هڪ پٽ ڇاڪر هوس. ڇاڪر جي ماءُ مائي برفتن جي حملائي پاڙي مان هئي. ٿيئي پٽ اڃا ننڍا هئا جو بجار کان پڇيائون ته انهن مان بهادر ڪهڙو؟ تنهن تي بجار آزمودو ورتو. هڪڙي تازي وياليل ڪُٽي جا ٽي گلر آڻائي تنهي پٽن کي هڪ هڪ ڏيئي چيو ته وڃي گور تي ڪُٽيءَ کي ڏيو. هوڏانهن اشارو ڪيائين ته ڪُٽيءَ کي ڇڏيو. ڪٿي هئي ڏنگي ۽ ڇتي ٿي ڀيني هئي، تنهن ڇوڪرن تي رومڙ ڪئي. ٻين ڇوڪرن ته ڊپ کان گلر ڪڍي ڇڏيا پر ڇاڪر نه ڇڏيو. ڪٽيءَ چڪي ڪاٺي لڙي لڙي ڇڏيس ته به گلر کي نه ڇڏيائين، تڏهن بجار ڇاڪر ڏانهن اشارو ڪري چيو ته منهنجو بهادر پٽ اهو آهي.

ڇاڪر سورهيہ هو پر ڏنگو ۽ ارڏو سورهيہ هو. هڪ ڀيري سن ۾ سيدن وٽ ويو. اتي ڪنهن نوجوان وٽ گولي مار نئين بندوق هئي، جنهن چيو ته هي گولي پري کان شينهن کي اڳت ماري ڇڏيندي. اهو وقت تيار جو هو ۽ ڇاڪر

⁽¹⁾ هن جنگ جي خبر، ان جو سبب ۽ ڇاڪر جوکيي بابت حالات هڪ ڪافي وڏي عرصي ۽ وڏي محنت سان جدا جدا ڄاڻو ماڻهن ۽ سگهڙن کان گڏ ڪيا ويا. جيئن ته: (1) دريچي جو سگهڙ مرحوم محمد امين پوتائي (اميد علي خان جو مامو)، سردار اميد علي خان پوتائي، سگهڙ حاجي محمد سودو بگهياڙ (ميرپور ساڪر) ۽ حاجي اسماعيل بنديجو (ڪرمڻي)، سگهڙ عبدالله جوکيو، وڏيرو علي مراد ٻيرو (اٽل)، عبدالرحمان رونجهو (شهر پيلو)، سگهڙ الله بخش پالاري، ڀرڻو خان گبول (ڇڪرو، شهر ڪراچي)،

ترار جو تڪو هو. اهو ٻڌي چاڪر چيو ته: اها شينهن کي ماريندي پر ميدان ۾ مڙس کي نه ماريندي. نوجوان سيد چيو ته: نه، ماريندي، تڏهن چاڪر چيو ته: آءُ تو ترار ڪڍي ٻاهر نڪران ۽ ڀل ڪو اها بندوق کڻي ميدان ۾ اچي، پوءِ ڏسون ته مون کي ٿو ماري يا آءُ ٿو اڳ ۾ مٽ ڪريانس. پوءِ هن نوجوان بندوق کڻي ۽ چاڪر وڃي سامهون پڙ ڪيو. ايتري ۾ اها ڳالهه اندر حويلي تائين پهتي ۽ وڏو سيد وڏي اچي وڃان پيو. چون ٿا ته ⁽¹⁾: هڪ پيري چاڪر سن ۾ آيو ۽ سيدن جي اوطاق تي پين سان گڏ ويٺو هو جو پريان ڪارو نانگ ڪچهريءَ ۾ گهڙي پيو. ٻيا ماڻهو ڊپ کان پڇي پاسي ٿيا. پر چاڪر جيئن ڪانپ ڪڍيو ويٺو هو، تنهن ويٺو رهيو ⁽²⁾.

چاڪر کي مقابلي ۾ ڪنهن ڪونه هٽايو سواءِ دريا خان حمائي جي، جيڪو پڻ ڏاڍو مڙس هو. چاڪر به کيس هيسائڻ لاءِ زوري وڃي دريا خان جو مال هنيو ۽ دريا خان به اچي منهن مقابل ٿيو. چاڪر ترار جا ٻه تڪا وار ڪيا جيڪي دريا خان ڍال تي جهليا. پوءِ دريا خان جڏهن وار ڪيو ته چاڪر ٻڪين پوڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو، جنهن تي دريا خان جو ڪڙڙو (ترار جي منڻ) وڃي ڪلهي ۾ لڳس. پر اهڙو زورائڻو ڌڪ لڳس جو چاڪر وڃي ڪريو، جنهن تي دريا خان ڪريل مڙس کي پيو ڌڪ ڪونه هنيو. پوءِ چاڪر کي کڻي ويا. اهو ڌڪ هن کي اهڙو اثرائڻو لڳو جو ڪڏهن ڪڏهن ننڊ ۾ دريا خان جو نالو وٺي اتي ڪڙو ٿيندو هو.

چار بجار غتل جو اڪابر هو، پر چاڪر ايتري وڏي نظر وارو ڪونه هو ۽ بعضي پنهنجن جوکين مان به گهڻن کي ڏکيو ڪيائين، تنهن تي ڪنهن چيس ته:

چاڪر چو چڪاسين جيڪي ٽڪي روزگار

بيچ ڪنهن بادشاهه تي جنهن ۾ لپ لغار

هڪ پيري گودڙ نالي "مهمت" جوکي کي، جيڪو به همت وارو ڏاڍو مڙس هو، ڪنهن ڳالهه تان ڏويون ڏنائين ۽ گابي وانگر رنپايائين. جنهن تي گودڙ چيس ته: مارڻو اٿئي ته ماري ڇڏ، باقي جڻيون نه ڪر. چاڪر ته به نه مڙيو، جنهن تي گودڙ

¹ جيتري قدر مون کي ياد آهي ته اها ڳالهه مون سان سائين غلام مرتضيٰ شاه صاحب (جي. ايم. سيد) پاڻ ڪئي (نبي بخش)

² ڪنهن اهڙي خبر به ڏني نه جيئن شي نانگ جاڪر وٽان مٿيو ته سج مان جهلي زمين تي ستيائينس ۽ ماريائينس.

چيس ته: مون کي سو رنپايو اٿئي، باقي ڪا مهل آئي ته آءُ به ڪجهه ڪندس. گودڙ پوءِ ڇاڪر سان اهو پلانڊ راهيجي، واري ڏکي ويل تي ڪيو.

"قدمن واري جنگ" کان اڳ حڪومت ڪلهوڙن کان ڦري تالپورن جي هٿ ۾ آئي هئي. مير فتح علي خان اها ڳالهه ڳڻي ته سنڌ ۾ جتي جتي قومن ۽ راڄن ۾ وير ۽ جهيڙا جنگيون آهن اهي ختر ڪجن، ۽ راڄن جا پاڻ ۾ صلح ڪرائجن. مير مزار ڪرمتي جڏهن وٽس ويو ته کيس چيائين ته اوهان صبر ڪريو. اسان ٻنهي ڌرين جون ڳالهيون ٻڌي فيصلو ڪنداسون ۽ ڇاڪر جيڪا اُره زورائي ڪئي تنهن کي به سمجهائينداسون، پوءِ ڄام بجار ۽ مير مزار به پاڻ ۾ ڳالهايو ۽ مڪلي واري جنگ کي ملتوي ڪيائون.

ڄام بجار، ڇاڪر کي سمجهايو، جنهن مير مزار کي ڏاڙهي ڏني ته آءُ ڪابه اڳرائي نه ڪندس. پوءِ ميرن ڇاڪر کي پاڻ وٽ گهرايو. ڪن جو چوڻ آهي ته برفت ملڪن گهگهي واري جاگير تي قبضو ڪري ڄام بجار کي ڪنهن به مالڪاڻي حق ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. انهي دانهن لاءِ ڄام بجار پنهنجي پٽ ڇاڪر کي مير صاحبن جي درٻار ۾ موڪليو ۽ پڻ چواڻي موڪليائين ته: آءُ پير مرد آهيان، ڇاڪر خدمت ۾ موڪليان ٿو. کيس به سمجهائيندا ۽ برفتن کي به هدايت ڪندا، اسين صلح ڪرڻ لاءِ تيار آهيون.

ڄام بجار، ڏريجي جي پوٽائي سردار کان سندس ڌيءَ جو سڱ ڇاڪر لاءِ ورتو هو. وقت گذري ويو هو، پر مسلسل جنگين سببان شادي ڪانه ٿي هئي. اڃا به هڪ طرف ڪرمتين جو ته ٻئي طرف برفتن جو وير بيٺل هو. ڇاڪر جي ماءُ به ڄام بجار تي زور رکيو ته ڪيئن به ڇاڪر جي شادي ٿئي، جنهن تي ڄام بجار طرفان مير مزار ڪرمتي وٽ نياڻين جي ميڙ آئي ته جنگ هٽايو جيستائين ڇاڪر جي شادي ٿئي. مير مزار ميڙ کي مهٽ ڏني ۽ ماين کي چيو ته: ڀلي آيون، ڇاڪر کي ڀلي حيدرآباد مان وٺي وڃي پرڻايو. چئن مهينن تائين اسين نالو نه وٺنداسين، پوءِ ٻي ميڙ برفتن جي "حملاڻي" پاڙي وٽ وٺي جو "جهل واري جنگ" ۾ انهن جا مڙس مٽا هئا. هڪ ٻي روايت موجب ڇاڪر، عارب ۽ اوباهي برفت جو ڀاءُ ماريو هو، جيڪي مول جا ويٺل هئا. اهي وير لاءِ سنڀريل هئا. برفت چيو ته اسين ويري آهيون ۽ وير وٺنداسون. جي ترارين جي باهه ۾ ڇاڪر جي پٽ رهجي وڃي ته ڀل رهجي وڃي، پر ائين ڪين ڇڏينداسون.

بيء هڪ روايت موجب "قدمن واري جنگ" کان پوءِ ٻروجن، چاڪر کي چوائي موڪليو ته: وير ڪونه ڇڏينداسون. هيءُ قضا هئي جو ائين وڃي، باقي اسين سڀ مري ڪين ويا آهيون. ان وقت چاڪر جو ڀاءُ ۽ ڪي مايون ميٽر تي ملڪ مريد يا ملڪ ابراهيم ڪرمتي وٽ آيون ۽ ست ڏينهن ويٺيون رهيون ته: اسين چاڪر کي ٿيون پرڻايون، ايستائين وير نه ٻاڙيو. ملڪ چيو ته: اوهان نياڻين آئي مون سڀ وير ڇڏيا، پر چاڪر تي به ڪو اعتبار آهي! چون ٿا ته ان وقت يا ان کان اڳ جڏهن مڪليءَ جي جنگ جا هاواڻا پئي هليا، تڏهن ڪنهن جو ڪيائي مائي پنهنجي سهيلي ٻروچاڻي مائي کي چيو ته: ادي، چاڪر جو خيال رکجو. مائي ٻروچاڻيءَ چيو ته: "اسان کي الڪو ڪونهي جو چاڪر (جنگ نه ڪرڻ جي) ڏاڙهي ڏني آهي." مائي جو ڪيائيءَ چيو ته: "جي نانس انورا⁽¹⁾ جي ڏنائين ته ٻاڙيندو، پر جي پئس بجار جي ڏنائين ته ڪين ٻاڙيندو."

ڄام بجار جڏهن ڏٺو ته چاڪر جي ماءُ جو زور آهي ته هو پرڻجي، تڏهن شادي جا ڏينهن ٻڌائون. پوءِ هتان مائي پاڻ سان چڱو اتالو وٺي نڪتي ته حيدرآباد مان چاڪر کي ساڻ ڪري پوتائين ۾ وڃي کيس پرڻائي. چاڪر کي مير صاحب حيدرآباد ۾ رهائي ڇڏيو هو ته فيصلي کان پوءِ راجداري صلح ٿئي ۽ پوءِ وڃي، پر چاڪر تڪڙو ٿي "وڃان وڃان" پئي ڪئي. جڏهن سندس ماءُ مائي حيدرآباد پهتي ته مير صاحب، چاڪر کي موڪل ڏني ۽ فيصلو ملتوي ٿيو. انهيءَ تڪڙ سببان چاڪر مارجي ويو ۽ ڪن ڀانيو ته کيس مير مارايو آهي. جڏهن روانا ٿيڻ وارا هئا ته مائي چاڪر کي ٻڌايو ته: ابا! ڪرمتي لاڳو ڏنو باقي برفتن نه ڏنو ۽ ميٽر موٽائي ڇڏيائون. تڏهن چاڪر چيو ته: امان، تون ٿي چوڻ شادي، پر شادي واسطي هلڻ لاءِ واٽ ته برفتن مان آهي. شادي جي ڳالهه اوهان اڳ هلائي ڇڏي آهي. جي نه هلندس ته به ماڻهو چوندا ته چاڪر ڪنوار ڇڏي ويهي رهيو، سو امان! تو ته مارايو. پر هاڻي هل ته هلون. چاڪر سان ان وقت ڇچ ۾ جهجها ماڻهو گڏ هئا. الهداد پند (جوڪيو پاڙو پند) ۽ ان جا ماڻهو، گودڙ جوڪيو ۽ سندس پنجاهه کن ماڻهو. اقبال شيدي، هَسُو لنگهو، گلاب لنگهو ۽ ٻيا نوڪر چاڪر گڏ هئا. حيدرآباد مان روانا ٿيا

⁽¹⁾ منو گبول. هاڻو احمدائي ڪرمتي. ۽ انورا جوڪيو ٺيڻي يار هئا. وڏي ڳالهه ڳت وارا هئا ۽ جيڪو وعدو ڪندا هئا سو ٻاڙيندا هئا. (ڏسو "پنيور وارو مقابلو ۽ مڙسن جون ماهيون".)

تہ چاڪر، الھداد کي چيو تہ: فلاخي واٽ سان ھلنداسون جيئن رات ھلي "راھيجي" تي ٿيون. اھا ڪڙڪ گودڙ جي ڪن تي پئجي وئي. ھن جي من ۾ مدي ھئي، جو چاڪر ساڻس جنيون ڪري کيس رٺايو ھو. جي گودڙ دغا نہ ڪري تہ چاڪر سلامتي سان نڪري وڃي ھا:

چوؤ وٽ ۾ چاڪر جي، گانڊو گودڙ ھو
چور کان چڱي نہ ٿئي توڙي سَر سکر ھو

گودڙ ڏاڍو مڙس چور ھو، ۽ ڪو وقت حملائين مان عارب ۽ موٽي سان گڏجي مال ڪاھيا ھئائين. جڏھن حيدرآباد ٿي ويا، تڏھن عارب ۽ موٽي، گودڙ کي چيو ھو تہ: "پاڻ ھڪ ٿانءَ ۾ کاڌو آھي. اسان کي رڳو ايتري خبر ڏجڻ تہ چاڪر اسان وٽان ڪڏھن ۽ ڪٿان ٿو مٽي؛" عارب شيرو ھو يعني تہ برفتن جي "شيرو" پاڙي مان ھو ۽ موٽيو "چورو" ھو، يعني تہ برفتن جي "چورو" پاڙي مان ھو.

چاڪر حيدرآباد مان روانو ٿيو تہ گودڙ اڳواٽ عارب ۽ موٽي کي چواڻي موڪليو تہ چاڪر رات راھيجي تي اچي رھندو. راھيجي جي جوءَ بارڻ ۾ "اُٺ پلاڻ" مڪان جي مٿان آھي، جتي چوڪنڊيون آھن. ٻي روايت موجب گودڙ اڳواٽ چواڻي ڪونہ موڪليو، پر مقابلي وقت چاڪر کي ڇڏي ويو.

چاڪر وارا راھيجي تي اچي رھيا، چيائون تہ رات جو ھتان نڪرنداسون، سفر لاءِ الھداد پٺ پائي ڪٿڻ لاءِ ويو تہ ھڪڙي ھنڌ تماڪ جو دڪايل پتو ڏنائين. موٽي اچي ٻڌايائين تہ برفتن جا مڙس ھتان مٽي ويا آھن، سي ڄاڻ تہ پھتا. اتي برفت بہ اڙ ڪريو ويٺا ھئا، سي اچي سامھون ٿيا. چاڪر جي ماءُ وڌي وڃي کين شرمايو تہ "ھينئر موٽي وڃو تہ آءٌ چاڪر پرڻيان، باقي پوءِ آءٌ چاڪر کي سونگيءَ ۾ ڪانہ سانڍيندس." مائي جو اھو گفتو ٻڌي ھو مڙس مڙيا ۽ چاڪر وارا بہ اتان اڳتي روانا ٿيا. پر برفتن مان ڪنھن ڪريل پريان بندوق چوڙي. اتي چاڪر بيھي رھيو ۽ ماءُ کي چيائين تہ: امان! ھاڻي پُٺ ۾ بندوق جھلي اڳتي ڪونہ ھلندس. پوءِ جنگ لڳي جنھن ۾ ٻيا سڀ پھچي ويا، باقي رڳو الھداد پٺ سندس ماڻھن ساڻ چاڪر سان پيڙو رھيو.

ٻي ھڪ روايت موجب، چاڪر جي جڏھن "مول" کان ڪاچيل ۾ اٽڪل ڇھ ستن ميلن پٺ تي "اُٺ پلاڻ" مڪان تي پھتي تہ ھوڏانھن برفت جيڪي

سنپريل هئا. سي به بندوقن سان چڙهيا. اوباهيو ۽ عارب شيرو سندن اڳواڻ هئا. لنگها ساڻن گڏ هئا، جيڪي دهل وڄائيندا پري کان چٽائي (اطلاع) ڪندا آيا. ڇاڪر ڪي آواز ڪن تي پيا ته بيهي رهيو. اتي گودڙ جوکي چيس ته تو مون کي گابو ڪري رنپايو هو. اڄ آءُ توکي رڻ ۾ ڇڏي ٿو وڃان، سو پنهنجا ساٿي وٺي هليو ويو¹. ڇاڪر سان باقي الهداد پند ۽ سندس ماڻهو. اقبال شيدي، لنگها ۽ نوڪر ڇاڪر وڃي رهيا.

جڏهن برفت سامهان نڪتا ته مائي ماءُ ڇاڪر کي چيو ته: تون ترس ته آءُ وڃي ٿي برفتن کي موٽايان. ڇاڪر چيس ته: "ٿورو نه ڪٽجان، باقي چوڻ ته وير پئي دفعي وٺن. مائي وڃي سامهين ٿي، جنهن تي برفتن چيو ته: "مائي، وير پراڻو نه ٿئي. اسان هينئر مڙون ٿا." پراڳتي ڍوري "سنهڙي راهيجي" تي وڃي هوا ۾ بندوق چوڙياڻون ۽ چياڻون ته بندوق ٻڌي ڇاڪر ڪونه مڙندو. پوءِ ڇاڪر موت کاڌي ۽ جڏهن مقابلو ٿيو ته:

دنگ الهداد دست ۾ ٿو ڏئي ويرون وريامن

حبو، گلاب جهڳ مڱ جهومڪ پيتو پياڪن

ڇاڪر پيو وڙهي ته الهداد پند (جوکيو) ڇاڪر کي بچاءُ ڏيڻ لاءِ سندس پاسو نه پيو ڇڏي، تڏهن ڇاڪر چيس ته:

ڇاڪر چيو پند ڪي نه هئ مون مهنداءُ

هئ آڏي، هئ جيئي، هئ هٽندو آءُ

الهداد جواب ۾ چيو ته آءُ اڳتي رئيسن مهندان وڙهندو هوس ۽ اڙجهل ڪندو هئس. بٺ جون لکڙيون بٺ تي ٻرن، هاڻي آءُ به تنهنجي بٺ جي لکڙي آهيان. ائين چئي الهداد ڏک هڻندو ڏک جهليندو ڇاڪر جي آڙ ڪندو آيو. تان جو وڃي ڪريو. اقبال شيدي وڙهيو پئي ته پاسي ۾ ترار لڳس. گهاٽو ڏو هو ۽ چر لڙڪيس پئي، جنهن کي ڏسي چياڻين ته اهي مير ڇاڪر جا جهندا آهن.

هڪ روايت موجب ڇاڪر خان برفتن کي چيو ته: بندوق متان هڻو! جنگ ترارين سان ٿيندي. مگر برفتن مان ڪن چيو ته: ترار جي جيئڙي ۾ ڇاڪر خان سڀني کي کڻي ڇڏيندو. انهيءَ ڪري "سيدي" کي چياڻون ته: گودڙي تي ڏک

¹ اله بخش بالاريءَ جي روايت موجب: گودڙ پنجاه جوکين سان ڀڄي ويو.

هٿينس، مٿان پوئتي موٽي. "سيدي" نالي هڪ برفت چوڪرو⁽¹⁾، بندوق جو ملوڪ، ساڻن گڏ هو، تنهن بندوق هنئي، مگر بندوق جهليو ڇاڪر هليو آيو. ائين ڇهه بندوقون جهلي وڃي ميڙ کي رسيو. ڇاڪر خان کي هلڻ وقت ماڻس چيو هو ته: موٽيو تنهنجو مٿ آهي جو منهنجي ٿڃ پيتي هٿائين، اتي ڇاڪر موٽي کي تنواريو، موٽيو ميڙ مان نڪتو ۽ سامهون ٿيو⁽²⁾ پر ڇاڪر ترار سان ٻانهن کڻي ڇڏيس، مگر پوءِ پاڻ به وڃي ڪريو.

بي روايت موجب چون ٿا ته ڇاڪر زخمي ٿي ڪريو، پوءِ موٽيو مٿان آيس. ڇاڪر کي چيائين ته: تون مون کي ڏک هڻ، پر ڇاڪر چيو ته: نه، اڃان به تون هڻ. پوءِ اڳ ۾ موٽي ڏک هنيو، ڇاڪر موٽي جي ڏک آڏو ڪيڙي (ڍال) ڪانه ڏني ۽ ڄڻ پنهنجي مٿ ۽ يار جي هٿان مٿو.

ميان امين محمد پوتائي جي روايت موجب موٽيو برفت، ڇاڪر جو يار هو. اهو سامهون آيس، تڏهن ڇاڪر چيو ته: "تان پي موٽيو". ائين چئي ڏک هنيائينس ۽ ڪلهو کڻي ويس. ڇاڪر ماريو پر موٽيو به گهٽائجي پيو. تڏهن لنگهي چيو ته: اهو گهاءَ ڄڻ گدڙ جي ڏاڙهه آهي. مڙئي خير آهي. انهيءَ تي موٽي چيو ته: مٿان ائين چئين! هيءَ شينهن جي ڏاڙهه آهي ۽ آءُ انهيءَ وگهي ئي مرنديس. پوءِ موٽيو انهي زخم وگهي مٿو.

"موٽيو مٿ ٿيو، چاندي ڇاڪر خان جو"

صفر لنگهي پنهنجي بيت ۾ ڇاڪر کي ساراهيندي انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو ته:

پڇو مرد موٽي ڪوئن، جو آيو ڇاڪر ڪوئن چڪي
هو مٿ سندس، صفر چوي، هونديس روح ۾ ڳالهه رکي
ليکي منجهه لکي، هو جو ڪيو هزارن ۾ هڻو.

ڇاڪر جت جهٽائي ات ساڻس ستيا ست
پيچي ڏاڍا پڙ هئا، هو هاڙهي پاڻ همت
الله داد ڪيائون اڳ، ۾ جنهن جي مڙئي مصلحت
ڪي سردارن صفت، جو ڪي سندي جنگ جي.

⁽¹⁾ اله بخش پالاريءَ جي روايت موجب سيدي هڪ ڇورو چنورائي ملڪن وٽ آيو، پوءِ ان مان ڇورا ٿيا.

⁽²⁾ موٽيو لهرائي برفت، چمڙ لهرائي جو رڌو پيا:

سگهر ڀرئي خان گبول چيو ته هن جنگ ۾ الهداد ڀنڊ ۽ چاڪر جا بيا ساٿي ۽ نوڪر چاڪر وڙهيا ۽ ماري. چاڪر پاڻ ترار سان ڪي مڙس ماري. پر چاڪر ڪي بندوق جو پهريون ڌڪ چڱي برفت جو لڳو ۽ ٻيو بندوق جو ڌڪ عارب شيري جو لڳو جنهن سان مڙس مئو. چڱو برفت ڪو ايڏو پهلو ان ڪونه هو. پر اتفاق سان ان جو ڌڪ اڳ ۾ لڳو ۽ چاڪر گهاٽجي پيو. انهيءَ تي مشهور بيت آهي ته:

جڏهن جنگ جڙي، تڏهن چڱو موجو مٽ ٿئي
نه ته حماتي حمر جي تڪوري ڪيئن ٿري
جيئن اڳي آدم ماريو هو نوڙڪ ناڌ ڪري
تيئن "چڱي" جي "چاڪر" تان اچڻو ڦڪ ڍري
قضا ائين ڪري، جيئن چڱي چاڪر ماريو.

آدم حماتي هو. جيڪو ڌڪي ۾ اڪن جو ڪير ڏهي مينگهواڙن کي چوڙن رڱڻ لاءِ ڏيندو هو. هڪ جنگ ۾ اهڙو اتفاق ٿيو جو نالي واري مڙس نوزڪ خان کي آدم جي ترار جو ڌڪ لڳو ۽ هو مئو. نوزڪ احمدائي "پٽ مڙهو" مڪان جو ويٺل هو ۽ وڏو پهلو ان هو.

آدم ڌڪي ڪڙڳ ڪواڻي مٽ ٿيو متارن
جنهن هنيو نوڙڪ مير کي ٿاڻي ۾ توڪن.

چڱو (ڪڪن مان ٺهيل جُوتو) ڪڏهن به موجي (موزي) جي مٽ نه ٿيندو. پر جنگ ۾ چاڪر جهڙي پهلو ان تي چڱي جهڙي رواجي ماڻهو جو پڪو اچي پيو. جو چڱي بندوق هنئي جيڪا اچي چاڪر کي ران ۾ لڳي. مٿان وري عارب جي بندوق به بت مان نڪري ويس. چاڪر ڪري وري اُٿيو ۽ عارب ڏانهن هليو آيو. چاڪر کي ايندو ڏسي عارب هڪل ڪئي ته: هاڻي ڇڏيوس جو ڪريل مڙس هليو ٿو اچي. سو ڀلي اچي مون کي ماري.

ڀرئي خان چيو ته: منهنجي ڏاڏي ملوڪ خان چيو ته ڪريم ڏنو گڊو "اٺ پلاڻ" ۾ رهندو هو. آءُ ان وٽ مهمان ٿي ويس. اتان گڏجي عارب شيري وٽ وياسون. ان وقت عارب شيرو جهڙو پوڙهو هو ۽ ڪن جون پايڙيون پئي لڏيس. عارب کان خبر پيڇي سون. تنهن مٿين حقيقت ٻڌائي ۽ چيائين ته "چاڪر کي منهنجي بندوق بت مان نڪري ويئي ۽ ڪري پيو. ته به وري اُتي هڪ تنگ تي ڪڏندو آيو ۽ ٽپ ڏيئي مون تي اچي تلوار اُلارائين. پر ٽپ ۾ ساھ ڇڏيائين ۽ اٿلي وڃي بوٽي ڪريو. چاڪر جي تلوار

منهنجو ٿورو ڪلهو اچي وڌيو، جنهن جو نشان اڃان بيٺو آهي. آءُ ڇاڪر جي سر تان ٿري آيس، بت ۾ ساھ ڪونه هئس پر مٿس جي مڇ پئي ٿري. هَسُو ۽ گلاب پئي ڇاڪر جا گڏا ساڻس گڏ هئا ۽ اهي به وڙهيا.

هَسُو گلاب جهڳ مڱ جهومڪ پيتو پياڪن
دنگ الله داد دست ۾ ٿو ڏئي وٽيون وريامن.

"راهيجي واري جنگ" تي سُنگر لنگهي، صفر لنگهي، محراب لنگهي ۽ ٻين سگهڙن بيت ٻڌا ۽ ڇاڪر کي ساراهيو.

ڇاڪر ڳالهه چئي، ته آءُ ويندس پاري پوت ڏي
تڏهن "عارب" "فتح" پاڻ ۾، آهي پُرسن ڳالهه پهي
ته ويڙي اسان جي وچ تان، ٿو وڃي گس گهي
سي مڙي سڙي مڇ ٿي، هليا ڪونڌ ڪهي
بجاراتي⁽¹⁾ بيگ ڪي، پيئي سٺ سهي
تنهن ٻڌائي بيلين ڪي، ڇاڪر ڳالهه چئي
ته "جهل" برفتين جاد ڪي، تا وڙهن واجهه لهي⁽²⁾
اوھين ائين ماريجا مصريون، جئن ٻڌن پار پئي
ليڪا لاکيئن جا، تون "سُنگر" سار سهي
رونسو راهيجي تي آهي، وڏي وچ ڳئي
ڪڪرين ڪڙڱهه لائي جنهن ۾ ڏاڏا ڏوڏ ڳئي
ويئي ريك رهي، چوڏس ڇاڪر خان جي.⁽³⁾

ڇاڪر ٻيا چئون، پر آهي بجاراتي پير پيو
عهدي اهڙو اڀڙو، جنهن جون پلڪون پري پون
منهرو مڙي مرد جو، توڙي هوڏانهن هزارين هون
جئن پتنگ آڳ پون، تن پئي ٿو "ميرڻ پوٽو" مڇ ۾.
رڻ جهڙو راهيجي تي، پڪو ٿا پون

⁽¹⁾ بجاراتي = ڇاڪر.

⁽²⁾ "جهل" يعني "جهل واري جنگ" جنهن ۾ برفتن جي هار ۽ جوکين جي سرسي ٿي.

⁽³⁾ ريك = مال (پڪرين) جي ڏند تي ليڪو.

ڪَشي ڪَسُونبا دست م، پياڪ پيالن
اهدي الهداء ليڪيان، پاري مان پسنڊن
اقبال الولون ڪيون، لڳي چاه چون
جهيڙي جهونجهارن، ٿي موڪ هيائون مصريون.

رڻ جهڻ راهيجي، ٿي، پڪڻ ٿا پون
"چڱي" جون چاڪر تي ٿيون سانگيون ساڻ ڪن⁽¹⁾
چڱي جا چاڪر تي اچيو ڦڪ ڦرن⁽²⁾
تڏهن ايئن چون، ته "چڱي" "چاڪر" ماريو.

جيئن ٿي چيو چاڪر مير، ڪيائين ارڻ اُٿي اونھئين
ستن ساڻ، سَنگر چوي، ويو سَوُ سين نيئي سير
هوڏانهن به ڪَڙهو ڪڏي بينو، لوهار پوئو پير⁽³⁾
وجهي وڪڙ ورن سين، اُت بينا جوان جنجير
راهي رک وراهيو، موٽي چاڪر مير
بجاراتي بَھير، پانجي سر ڏيئي سرهي ڪئي.

چوڏس چاڪر مير جي، هو آئي اُتو پير
سو پيالين جو پارکو، چلين ڌڻي چُگير
هڻو سنگت سان، سَنگر چوي، ڪلي وير ڪَنڌير
گجي جيئن گَجَمير، ٿيئن جوکيو ڏنو جنگ م.

چڻو جيئن چاڪر مور جي، ڪُڙي نه ڪڙڪي
موٽو چاڪر مَت پيا، تن کا ڏران ڳالهه ڏرُڪي
پيئون پڪون پرت جون، کا سَنر بت جي سرڪي

⁽¹⁾ سانگيون = تراريون، شعري م ائين چيل آهي باقي چڱي کا ترار ڪانه هئسي. پندرو
هيٺين جيڪا ڪر ڪي گودي م لڳي
⁽²⁾ ڦڪ = ڪنو، ڦڪو.
⁽³⁾ لوهار پوئو يعني موٽو.

رُڪَ جي گهوتيا، مس سي موٽيا، اها پنجاهين پَرَڪي
 بانڪي پٽ بجار تان، رُڪَ ڏني رڙڪي
 آيا ڏوڏوڪار ۾، تڏهن لهرو پيا لڙڪي
 مور ماريو مَرڪي، ڪڙڳ ويل ڪني جي.

چئو جيئن چاڪر مير جي، ڪُڙي تان نه ڪُڙياس
 گهوت گهڻن کي سامهون، سِيهي ست ڏنياس
 ست ڪُٽ سڪيلن جي، اچي ڪُندين ڪر رکياس
 اها سوڌي ڳالهه سندياس، ملڪن ۾ مشهور ٿي.

جهه ۾ چاڪر خان جي ڪُڙي تان نه ڪُتياس
 جاره ڳوٺ هياس، سا وِڪَ ويڙيءَ سامهون.

اُيو عهدِي اڳرو، جهه ۾ چاڪر خان
 بيٺو برفتين سين، سڱ اڙائي سان
 اندين لڙڪئين آيو، جنهن جي قدم تان قربان
 هن مامري جو "محراب" چوي، مرد مرندي لڏو مان
 سو جوکي پوئو جوان، ڪڏندو آيو ڪُڙيءَ تي.

ڌَر ڌرتي، پڳ پاوڙي، ٿا چاڪر خان چون
 تئين سَئِن تَپين آيو، آندا ڳجهڙين
 رڻ ۾ راهيجي جي پڪڙ ٿا پون
 ستن ۾ سرهو ٿيو، چاڪر خان چون.

چون ٿا ته جڏهن ڄام بجار کي چاڪر جي مرڻ جي خبر ملي، تڏهن ارمان
 ۾ پئجي ويو. وڏيءَ عمر جو اڳڻي هو. ويتر پٽ جي خبر ٻڌي زمين تي تريون
 کوڙي آهستي ٿي آيو، ۽ چيائين ته چاڪر جو وير جوکيا وندا.

ڏهِي ڏهِي اٿيو، پوندا ڏيئي پون
 ماءُ مرادون پنيون، گهنگهرن پيون مون.

ڄام بجار پوءِ پڇي نه سگهيو ۽ برفتن کي رڳو پئون ڏنائين ته:

برفت بک پُڪا ڪيا، ٻارڻ ٿيو بيرون
 چُرئين ڪي چوريءَ جون، آهڻ هميشه هيرون
 وٺا آهڻ ويڙ ويرون، جاد ڪري، جوکيو چئي.

نٿالي گبول جي روايت موجب، جڏهن ڄام بجار برفتن کي پٽيو ۽ ٻارڻ جي
 ويران ٿيڻ جو چيو، تڏهن موٽ ۾ برفتن بيت چوائي موڪليو ته:
 جيئن باغ ٻارڻ جا، ڏين ٻارڻ تي بوڙيون
 صحيح هٽنداسون ساڪرو، ڪڏائي گهوڙيون
 ڪٽاريون کوڙيون، ڪاتيون ڄام ڪڇن ۾.

وڌيري علي مراد پُري جي روايت موجب، ڇاڪر جي مارڄڻ بعد ڄام بجار
 هيٺوئي لس طرف آيو ۽ لِساري طرف اچي رهيو. عبدالرحمان رونجهي جي
 چوڻ موجب ته موجوده لاکڙي جي باب ۾ (لڳ لياري) "ڄام بجار جو مامرو"
 اڃا موجود آهي، جو شايد ڄام بجار جي جاگير هو.

4. مکلي واري ٻي جنگ⁽¹⁾

ڳچ عرصو اڳ هڪ جنگ مکلي تي لڳي هئي. جيڪا ڪرمتين کڻي هئي. هيءَ مکلي واري ٻي جنگ هئي جيڪا جوکين ۽ ڪرمتين (بلوچن) جي وچ ۾ لڳي. جوکين جو اڳواڻ ڄام بجار جوکيو ۽ ڪرمتين جو مير مزار ڪرمتي هو. هيءَ جنگ 1203ھ ۾ مکلي تي لڳي، جنهن ۾ مير مزار مارجي ويو. جوکين جنگ کڻي. ان بعد ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي پٺڀرائي سان ڄام بجار جوکيو، ڌاراجا جي راڻي ارڃن کي ماريو. راڻي ارڃن سان ڪرمتي مدد ۾ هئا. تنهنڪري پڻ ميان غلام شاھ جوکين جي پٺڀرائي ڪئي ۽ هو طاقتور ٿيا. هنن مکلي واري پهرين جنگ جي وير وٺڻ لاءِ وڏي جنگ جو سانباهو ڪيو. ۽ ان لاءِ ڄام بجار جي پٽ چاڪر جوکيو کي موڪلياڻون. جنهن قدامت واري مقام تي کانڌين تي حملو ڪري وير وڌو. ان تي ڪرمتين مکلي تي جنگ ڪرڻ جي تاريخ ڏني.

روايت-1

مکليءَ جي پهرين جنگ هارائڻ کان پوءِ ڄام بجار ٻيلي ۾ وڃي رهيو هو. اتان پوري سبب ڪري آيو ۽ چئن مهينن بعد مکلي تي ٻي جنگ لڳي. ڄام بجار وڏي سبب سان وڏو لشڪر گڏ ڪيو ۽ مکلي تي ميسن علي شيرازي جي قبي وٽ ڇانوڻي هنياڻين. بيسن کي دعا لاءِ وٺي آيو. مير مزار خان ۽ ڪرمتي ڇڙهيا ۽ مکليءَ تي لوڻنگ پير جو اچي سلام ڀريائون. مير مزار کي جتيءَ ۾ ڪنڊو لڳو. تنهن پنهنجي لشڪر کي چيو ته: سوڻ سئوناهي. موٽي هلون پر هنن جو ضد ته جوکين کان وير وٺجي. هوڏانهن ڄام بجار دعا لاءِ آيو سيد علي شيرازي وٽ. سيد چيو ته: "ڪرمتي جي سواريءَ تي آيا ته اسان جي جهلن جا ڪين آهن. پر جي پوئتي (پيادا) آيا ته تون ڏانڻو ۽ هو آهن پن. لڙي وجهجان.

⁽¹⁾ هن روايت جو مدار ڪوهستان جي مشهور شاعرن براهيم گهاندازي. ڄام بجار جوکيو. ملهه ڪرمتي ۽ ڪن نامعلوم شاعرن جي جبل بيتن. مرحوم حاجي سلمان خان بگهياڙ. حمزي جوکيو. وسائي سائينداداتي. حاميد خان رند. ظاهر محمد مورياتي ۽ محمد امين پوتائي جي ذاتي روايتن تي آهي. جيڪي 1944ع کان 1962ع تائين مختلف هنڌن تي ڪيل ڪچهرين ۾ قلمبند ڪيون ويون (ن-ب).

جوكيا آڙ ڪري ويٺا هئا. ڪرمتي چڙهيا پئي آيا. کين حو کين جي نوبين جا چندا نظر آيا. تڏهن مير مزار گهوڙي تان لهي پيو ۽ چيائين ته: جيڪو مڙس مرڻ لاءِ تيار هوندو، سو گهوڙي تي نه چڙهندو. انهيءَ تي سڀئي گهوڙن تان لهي پيادا ٿيا. تڏهن فقير ڪڙيائي شيخ کين چيو ته: جنگ ۾ سوڀ اوهان جي ڪانهي، ڀلو ڄاڻو ته موٽي وڃو، پر هنن چيو ته وڙهنداسون. پوءِ کڻن ڀاڳ. تڏهن شيخ کين چيو ته: هاڻي چئو ته جوکين جي ترار بند ڪريان، چئو ته بندوق. چيائون ته بندوق بند ڪر. جو هو آڙ ڪري ويٺا آهن، اسان جو نيهو ڪڍي ڇڏيندا. پوءِ شيخ وڃي آڏو ليڪوڪڍيو ۽ چيائين ته: ليڪو نه ٽپجو، جي ليڪي جي اندر هوندا ته اوهان کي هار ڪانه ٿيندي، پر هو جوش مان ليڪو ٽپي ويا. شيخ وري وڃي پنهنجو پٽڪو وڇايو ۽ چيائين ته: هيءُ نه مٽيو ته هنن جي ترار به ٿو بند ڪريان. پر هي پهلوڻ جوش ۾ اهو به مٽي ويا ۽ وڃي جوکين کي آڙ مان اُٿاريائون. هنن کي وجهه ملي ويو ۽ جڙهه ڪري مزار خان جي لشڪر مٿان وري ويا.

ڄام بجار، سيد عالي شيرازي جي درگاه جو پاڇو جهليو بيٺو هو ۽ اندر سيد عالي جي قبي ۾ دعا لاءِ بيببون وينيون هيون. مير مزار خان جي لشڪر ۾ فتح خان گبول بندوق جو ملوڪ هو. سندس بندوق تي طلاق لکيل هئي ته هڪ دفعو گئس ته پيو دفعو نه هٽندس". چيائونس ته هو بجار بيٺو آهي، هٿين بندوق! چيائين ته: ڪٿار ۾ ٿو هٽانس. بندوق هٽائين ته بجار جو ڪٽسريو (ڪيمخواب جي ٿوپي جي چوڌاري پٽ جو دوشالو) کڻي ويئي. چيائونس ته: اڃان بجار بيٺو آهي. چيائين ته: منهنجي طلاق لکيل هئي، هاڻي وڃينءَ تي روزو ڪونه ڀڃندس ۽ ٻي ڪانه هٽندس. پوءِ بندوق ڦٽي ڪري. ترار سان وڙهيو ۽ مارجي ويو.

مصري گبول لاڳائي، مزار خان جو وزير هو. جنهن جي هٿ ۾ جهنڊو هو. جڏهن جوکين جي آڙ مان ڪيل حملي ۾ ڪرمتين جي لشڪر جا چڱا مڙس مارجي ويا ته هنن وڃي جهنڊي تي حملو ڪيو. تڏهن ڪرمتي جهنڊي کي ڀڄائڻ لاءِ اڃي مڃ ٿيا:

جهنڊي اتي جهور هئي. ڪلهيا - گهٽ ڪرمتين جي. مير مزار خان کي به گنڀرو ڪري بيٺا. ڄام بجار جو پائيٽو شهزاد جنگ جو سپه سالار هو. تنهن

ان وقت اچي للڪاريو ته: مزار خان منهنجو مٽ آهي، سو ميدان ۾ اچي. مزار خان سٺو، سو چيائين ته: "اڏا مصري! پٽَ جي گندي کين آهيان، جو ڏکيندام، هتي پري ٿيو ته سيال سامهون ٿيان". پوءِ هڪل ڪري هڻي شهزاد کي ترار سان به اڏ ڪري ڇڏيائين، مگر ترار به جهري پيس، ڦر نڪري ويو ۽ مٽيو جدا ٿي ويو:

سڻيائين شهزاد کي، جنهن جو ڪيائين ڌڙ سسيءَ کان ڌار
جهري سونهري ساهوءَ جي، ڪانهي مانجهيءَ تي ميار
اتي ٻيا جوکيا ورائي ويس. مزار کي ٻين ترار ۽ ڪاتي آئي ڏني، پر اها
سٽ تان وهي پر هڏ تان نه وهي.

يارهن ڪاتيون، تيرهن تراريون، هنيون مير مزار
ته وار نه وڃي هيڪڙو، سڪنديون ٿي وئي ڌار.
پوءِ مير مزار وڙهندي مارجي ويو. اندران بيبين کي پسن پئجي ويو، تن
بجا رکي چيو ته مزار مارجي ويو، پر بجار جنگ جو زور ڏسي جواب ڏنو:
اڃان مير مزار جا، جهنڊا پيا جهلن
پٽا مير پير جا، اڃان ڪٿڙا پيا ڪڏن.

پير چايا سڀ سڙايا، جن ۾ ڍاءُ نه پوي ڍنگ
پاسي مير مزار جي راڌن لايان رنگ.

اڳ برفت ڪرمين سان پيڙا هئا، پر جنگ کان اڳي ڄام بجار برفتن مان
"آري" جي گهر کي پنهنجي پاسي ڪيو. ملڪ ننگر چيو ته: آءُ هيئن روبرو
بيهي ڪرمين کي ڪونه مارائيندس، پر جنگ ۾ پاڇ لاءِ چونڊس. پوءِ اوهين
همت ڪجو! پوءِ هلنديءَ جنگ ۾ ننگر برفت چيو ته "پڇو ڪرميتيا، بندوقن
نياسين!" انهيءَ تي ڪرمي ۽ ٻيا وٺي ڀڳا. مير مزار ميدان جهلي بيهي رهيو،
پر هاڻي ٿورا ٿي پيا. انهيءَ تي ڪنهن چيو ته:

آري، راڌو پيار ۾، اصل هئا يار^(۱)
پير اوڳو اٺ آريءَ جو، تڪيل هو توڻار

^(۱) آري = برفت ۽ راڌا = ڪرمي

رڻ ۾ راڌن جو اچي، سر ۾ لاڙيائين بار
هين ڳالهيون پاڻ ۾، ڏنائون ڏاڙهيون ڪي مزار
سي پرس پاڙيون ڪينڪي، نه آيون منجهه نيسار^(۱).
ڪرمي ڪي مڻا ڪي ڀڳا، ٻي جا پٽ يارهن هئا.
"بيتا مير ٻي جا، يارهين گل هزاري"

انهن مان هڪڙو ملڪ ابراهيم، جيڪو نٿي ۾ ڪجريون نچائيندو هو، جنگ ڏي
خيال ڪونه ٿيس. جنگ جو ٻڌي چيائين ته: جوڪي تي ٿا وڃن، ڄڻ "سهو ڏنائون
آڪور ۾"، سوماري ايندا. آءُ ڪونه ٿو وڃان. پوءِ خبر پيس ته مزار مارجي ويو، تڏهن
زره وجهي آيو، جوڪيا سوپ کيڻ، چانوٽي ڪيو، مڪليءَ تي ويٺا هئا ته ملڪ
ابراهيم ڪي ايندو ڏنائون. پڇيائون ته: هي ڪير؟ بچار چيو ته: هي ملڪ ٻي جو پٽ
ابراهيم آهي، آهي ڪو اهڙو مڙس جو وڃي وارس! الهداد مهمت جوڪيو، تنهن چيو
ته: منهنجو يار آهي، جي اوهين چئو ته وڃي اٿلايانس. بچار چيو ته: ڀلي، پر پيا به
يارهن پاڻ سان وٺي وڃ. هاڻي يارهن مڙس اٿيا. الهداد وڃي ڪينڪاريو ۽ چيائين ته:
هتي يارهن مڙس وٺي توکي منٿ ڪرڻ آيو آهيان. ڄام بچار چيو ته: پنهين ۽ ڏاڏهين
جو سهائو اُجهامي ويو، هاڻي اٿلي وڃ. اتي ملڪ ابراهيم چيو ته: اٿلي ڪونه ويندس.
ائين چئي ابراهيم ترار هنئي ته الهداد (مهمت پاڙو) وڃي ڪريو:

جهرڪي جلوا ڏئي، مهمت منهن ۾ مصري.

ترار الهداد ڪي لڳي ۽ ڪريو پر وري اٿي ويو. باقي ڌڪ سو حياتيءَ تائين
پئي وڙهس. ملڪ ابراهيم ائين ٻين ڪي به ڪرايو. اتي بچار چيو ته: مٽي
اُٿاريو ته منهن ۾ پئيس. پوءِ مٽيءَ جا ٻڪ اُڇلايائون ته ملڪ ابراهيم ڪشي
اڪين تي هٿ رکيا. پوءِ مڙس ڪي ڪيرائي ماريائون.

جنگ کان پوءِ جوڪيا جڏهن وڃي ڪچهريءَ ۾ ويٺا ته ڄام بچار ڪي چيائون
ته: اسان فتح ڪري مڙس ماري ڏنا، هاڻي اسان ڪي ڳا. ڄام چيو ته: بيشڪ
فتح اوهان جي، پر اوهين گهڻا هئا ۽ هو ٿورا هئا ته به ڀڳا ڪين.

الله اوم پڄن، هوءَ پڙ ۾ پڄار جن جي
جڏ ٿورا پسي ٿيلهيما. تڏ جنگ اندي جوڪين.

ڄام بجار داناءُ هو. جيڪي مڙس ميدان ۾ بهادريءَ سان وڙهيا ۽ ماري، تن کي
مرڻ کان پوءِ نندڻ مناسب نٿي ڄاتائين. پر جوکين پاتروئن زور آندو ته من اسان جا نالا
وٺي بيت ڏئي ته اسين مرڪون. تڏهن چيائين ته مون چيو ڪونه ته هو ٿورا هئا، ۽
ٻارهن جوکيا هڪڙو ٻروڇ، هئي وڙهڻ جي وار
رات هليائي ڪانه ڪا، ٻوڙا هئا ٻيهار.

هاڻي ڪيئن اوهان جو انصاف ڳايان! باقي چئو ته سيد عالي جي ڪرامت کي
ڳايان، چئو ته منهنجي نصيب تي اڃان. پوءِ بيت ڏنائين ته:

آئين الهداد اُسري، تون مٿي مير برهام
توڪي ٻولي پڻ پراڻي، عازي پري گام
توبه ڪڍي مصري مڙه مان، سورهيه سرت سڄاڻ
پر اهي اڳي جا احسان، نه ته دست چڙهيو هئين ديوجي.

تڏهن جوکين چيو ته: پر جو پين کي ماريو سون؟ تنهن تي هڪڙي جوکي کان بجار
پڇيو ته: ها ابا، توکي ڪنهن جو ڌڪ آهي؟ ان جواب ڏنو ته: ڪڪي مڇين واري جو.
ائين ٻئي کان پڇيائين، وري ٽئين به ائين چيو. اهو ڪين مڇن وارو سورهيه سوڍو
ڪلائي هو. جيڪو وڏي لڪر خان جي پيڙهي مان هو. تڏهن ڄام بجار بيت ڏنو ته:

آراڌي اُٿيءَ تان آيو نڪراڻي نسل
پاڻي تَراري توريان، ته ڪونهي مانجهي سندو مل
اهو الله جو اَمَل، جو مور ٿلندي ماريو⁽¹⁾

پوءِ بکر گڏي، ڄام بجار کي بيت ڏيئي چيو ته:

ڏکڻ آڏيڪاءُ ڪيو، ته جئن ڄام بجار
تئن اتر وڃون آئين، ڪي مانجهي ساڻ مزار
سي وسن ورن ڪينڪي، اچي گوڙ ڏني گرنار
آجين پٽين آيا، ڪرمتي ڪاٿار
سي واري ورنندا ڪينڪي، مانجهي ساڻ مزار
تيه جوکيا هڪڙو ٻروڇ، هئي وڙهڻ جي وار
بيگين جا، بکر چوءِ، ڄام! پورا ڏيان پيار⁽²⁾
مٿي آهي ميار، جو منهن نه آئين مير جي.

⁽¹⁾ الله جو اَمَل يعني امر

⁽²⁾ بکر چوءِ = بکر چوي. بيگين جا = بيگن جا. شاندار مردن جي.

اها ميار ڄام بجار تي رکيائين، جو هو جنگ جي ميدان ۾ ڪونه لٿو ۽
ميين عالي شيرازي جي روضي واري طرف بيٺو هو ۽ پري کان جنگ ٻئي
ڏٺائين، اهو انهي ڪري به جو ڪجهه وڏي عمر جو هو.

منهن نه آئين مير جي، دوران ٿيڻ ڏيار
ته هڪڙا هئا صاحب ڌڻي سنڌ جا. ٻيا چير چڱيدار
منهن گهندي، چپ وات ۾، اچي ڏمريا ڏاڙهيوار
سهندا سهندين گڏيا، ته ٽريو ڪن به تار⁽¹⁾
اها ساڪ سگهڙ چسوءَ، آتو تي ڄام بجار
مٿي آه ميار، جئن منهن نه آئين مير جي.

روايت-2

قدمن واري جنگ کان پوءِ ڪرمتي ڪاهي پيا، نن "نالي جو ڪوٽ"
جيڪو درساڻي چني ۾ هو، سو ڦريو. نٿالو پٽ سائينڌني جو، ڄام بجار
جوکي جو چاچو هو. ان بعد ڪيرائي ۾ "وڏي جو ڪوٽ" (ڦٽي تي ميران کان
الهندي) ڦريائون. اهڙي طرح يارهن ڪوٽ ڦريائون انهيءَ تي ڪنهن ڄام
بجار کي چيو ته:

پئسا ميڙي پياپ جا، ڄام! ڪارهن ڪوٽ آڏيا
تن مان نالي نه پيو هڪڙو، جهڙي ڪيرائي جي وان⁽²⁾

ڪرمتين جي ڪاهن سبب جوکيا حب ٽپي وڃي لس پيلي ۾ رهيا. اتان
ڄام بجار، گاديءَ واري سيد شيرازي نٿو کي ماڻهو موڪليو ته وڃان پئي
صلح ڪرائي. سيد شيرازي جي صلاح سان جوکيا نياڻيون ميڙ وٺي ڪرمتين
وٽ آيا. مير مزار ميڙ کي مان ڏيئي ڪرمتين کي چيو ته: ميڙ قبوليو! پر
ڪيڪو هديءَ چيو ته: اسان جا ڪانڌي ماريائون، صلح نه ٿيندو. ڪرمتين جو
پڳدار ملڪ مريد هو. مير مزار چيو ته: ملڪ مريد ڏانهن کان موڪليو⁽³⁾.
پوءِ جيڪو فيصلو ڏنائين اهو قبول آهي. پوءِ ڪرمتين ملڪ مريد ڏانهن کان
ڏياري موڪليو ۽ جوکين جي ميڙ جو ٻڌايائون. ملڪ مريد "کان" پڇي
موڪليو. يعني ته جنڪ جو فيصلو ڪيائين.

⁽¹⁾ يعني سهندا سهندين گڏيا، ڪي ڪرمتي ۽ ڪي جوک ۽ ۳ ۾ يار هئا. پر جنگ ۾ ڪين مڙيا.

⁽²⁾ ڪيرائي جي وان، ڪري وان.

⁽³⁾ سائي طور.

پڇي ڪانَ موڪليو. ملڪ مريد مڙيادار

تہ مٿي بَچَ بچار، مَ چڏيو ڪي مُدعين.

ميڙ موٽي وئي ۽ پڳل ڪانَ وڃي ڄام بچار کي ڏنائون، جنهن چيو تہ:

اسان ميڙ موڪلي، سنڌي سَيدن

جني ميڙ موٽائي، پيو پيئُون پاساروتن⁽¹⁾

پيئون ٻارهن بچار جا، وڏا واليئون

الله ڪَشي اوباهيو، ڳيرو منجهه ٻازن⁽²⁾

ڪرمتين جو کين ڪي چواڻي موڪليو هو تہ: چوٿين مهيني مڪليءَ تي

جنگ ڪنداسين، تيستائين ڪو ڪنهن جو نالو نہ وٺي.

هوڏانهن ڇاڪر جو ڪيو جيڪو ميرن وٽ حيدرآباد ۾ هو، تنهن جي شاديءَ

جا ڏينهن ٻڌا. ڇاڪر حيدرآباد مان موٽيو پئي تہ واٽ تي راهيجي وٽ برفتن

هٿان مارجي ويو.

هڪ روايت موجب ميرن ٿورو وقت ٿيو هو جو ڪلهوڙن کان سنڌ ورتي

هئي. مير مزار کي مير فتح علي خان چيو هو تہ: اسين تازا آيا آهيون، تون

صبر ڪر. اسين پاڻهي اوهان جو فيصلو ڪنداسين ۽ تنهنجا هٿ رت ۾ ڀرڻ

ڪين ڏينداسين. مير مزار اها ڳالهه سڀني کي سمجهاڻي، مگر عمر ساڪاڻي

گبول چيو تہ: مزار! جيترا آهن تنهنجي ماءُ جي پٽي ۾ وڙ⁽³⁾، اوترا اچن ٿا

تنهنجي دل کي گوتا، اسين پنهنجو وير پاڻ وٺنداسين، مير اسان جي پاران وري

ڪهڙو وير وٺندا!

صلاح مصلحت بعد ٻاهر نڪتا تہ مير مزار کي جُتيءَ مان ڪنڊو لڳو. انهيءَ تي

زوري بہ سمجهايائين تہ: هيئنر صبر ڪريو جو هي سوڻ سولو ڪونهي. انهي تي عمر

ساڪاڻي هيڪاري تيزي ڪئي. انهيءَ تي مير مزار کيس چيو تہ: اڙي! ويندين پڇي،

ناحق ٿو مڙس مارائين. جڏهن جنگ تي چڙهڻ جو فيصلو ڪيائون تہ انهي ٿاڻي مير

مزار وڏي مهماني ڪري سڀني کي هڪ جهڙو ٻوڙ پلاھ ڪرايو.

(1) تن جو داغ نہ لڳو، تن جو ڀاڳ ڦٽو.

(2) اوباهيو = مٿي ڪيو. وڌايو.

(3) مير مزار جي ماءُ ماڻي سوني سلطاني ٻاهر جي هئي. ڪرمتين مان ڪانه هئي.

جڏهن مير مزار جي نه هلي، تڏهن "ڪڙيائي شيخ" جيڪو هن طرف جو وزير هو، تنهن به اچي سمجهايو ۽ "ميران ڪڙيائي" (شيخن مان وڏو درويش) جو ليڪو ڪڍيائين ته متان اڳتي وڌو. مگر هي ڪانڌين واري غم ۾ هئا، تن کي ڪٿان ٿو ليڪو جهلي! سي ليڪو لنگهي ويا. آخر شيخ چيو ته: جنگ ۾ گهوڙي تان متان لهو! جي گهوڙي تي هوندا ته فتح اوهان جي آهي. انهيءَ تي هڪ بلوچ سخن ڪري قسمر وڌو ته: هاڻي متان ڪو گهوڙي تي چڙهيو آهي. پوءِ سڀ گهوڙن تان لهي پيا.

مڪلي واري جنگ جبل کان الهندان لڳي. مير مزار ۽ ڪرمتي الهندين ميدان کان نڪتا ۽ ڄام بچار، ميين سيد عالي شيرازي تان دعا گهري، اُڀرندڙن آيو. چون ٿا ته پيروز جي پاءُ عمر ساڪاڻي جنگ ۾ اڳرائي ڪئي. هن جنگ ۾ ڪرمتين هارايو ۽ ڄام بچار کٽيو.

روايت-3

ڄام بچار، ميين عالي شيرازي جي روضي تي ويو. خواب ۾ اشارو ٿيس ته: "تون ڏاتو. هو گاه". مير مزار خاص ترار گهڙائي هئي، سا به ڪانه وڙهي. مير مزار پهلوڻ هو، ڪنهن شاعر چيو ته:

"هيڏانهن هون هزار، هوڏانهن هڪڙو مير مزار"

انهيءَ جنگ تي برفتن جي لنگهي براهه گهانداري بيت چيا ته:

مانجهي مير مزار سين، چڙهيو "ڪرمت" ڪار

چونڊي ڪيائون چاري، "مصري" اوني جو مهندار⁽¹⁾

سو هُنئي ڪي حامي ٿئي، بانڪو بور سوار⁽²⁾

جو "ميرل" ڪنيو مدار، سو مڙني ڪي معلوم هو⁽³⁾

مانجهي مير مزار سين چڙهيو "ڪرمت" ڪُل

عيسب اُني جي مهند ۾، غازي سُونهي گل

سو آراڌي اُئيءَ تان، آيو ٺڪراڻي نل⁽⁴⁾

⁽¹⁾ مصري خان گبول چوڪيدارن جو سرڪردو مقرر هو.

⁽²⁾ هُنئي ڪي = ڦاڙي ۽ حملي وقت حامي ٿئي = مدد ڪري ۽ اطلاع ڏئي.

⁽³⁾ بور = سوار = بور گهوڙي تي سوار. ميرل = يعني مصري خان گبول.

⁽⁴⁾ آراڌي اُئي = جدا خاص ڪنڊ يا پاسو (جنگ جي ميدان جو). ٺڪراڻي = ٺڪر خان جو پوٽو.

جان تَراري توريان، تان مانجهي ناهي مَل
اهرو ئي امل، مور تَلندي ماريو.

سو مور تَلندي ماريو، ڪيو پيرو بگهياڙن⁽¹⁾
"عيسب" ڌاري اڳ ۾ پتنگ ٿا پڇن⁽²⁾
وٽون ڏنيون ٿي وترين، عيسب جي يارن⁽³⁾
وٽي حَسَن هٿ ۾، "پسي پسي" پيالن⁽⁴⁾
"مليرائي" مور جون، ٿيون ڳالهڙيون ڳڻجن.⁽⁵⁾

"راڌو" ريشم پٽ جئن، ڪرنگهر نه ڪوئي⁽⁶⁾
مير هنيون ٿي مصريون، جت هئي جر چِي چيري⁽⁷⁾
"محمد" ميهي سانُه جيئن، مرڙو نه موڙي⁽⁸⁾
شينهن شُماري چيلهه تي، ٽڪا ڪيو توري⁽⁹⁾
احدي "الهيار" ليڪيان، جنهن ڪوند وڏا ڪيري⁽¹⁰⁾
جهونجهارن جهوري، رڻ سڄو ئي رڱيو.

نَڪَر پُٽ نَڪَر جا، عيسب خليفا
تيغ اُچارِي آڀُسي، هُئي ڪڙو ڪوڏ منجهان
مرزا ۽ مريد جا، اهي اُهي اُهي سدا
جنگ ۾ جُوڏ جُٽا، ڳوري پير، براهڙ چئي.

- (1) پيرو = حملو.
(2) عيسب ڌاري = عيسب جت وڙهيو ۽ ماريو اتي.
(3) وٽون = ڪسونين جون ورهون.
(4) حَسَن، رودڙائي پاڙي مان بگهياڙ.
(5) مليرائي = راڌو مليرائي، ڳالهڙيون ڳڻجن = سندس بهادري، سان وڙهن ۽ مرن جون ڳالهيون.
(6) راڌو يعني راڌو مليرائي.
(7) مير، يعني راڌي.
(8) محمد رودڙائي پاڙي مان بگهياڙ، مرڙو نه موڙي = خيال ئي نه آهي.
(9) شُماري = شينهن جي ڪل.
(10) الهيار بگهياڙ پاڙو رودڙائي.

مانجهي مير مزار، اچي ننگر کوڙيا نينهن جا
 هوڙين اوڙ نه هڻا، ڳوڙا ڳوريون ٻار
 مير مزار، مائن سر بي اوار
 تولا رائيون روئينديون، سارينئي سردار
 اُڀرندي ڀاران آئينون، وڃون ڪري ولهار
 تن آئي ابر اوتيا، ڪي جوڙ چڱي جنسار
 جوڙ جوڙن جڙواڙ، براهه بهدورن جون.

هن جنگ ۾ بگهياڙن جو "رودڙاڻي" پاڙو سڄو ڪم آيو ۽ منجهائن ڪوبه
 ڪونه بچيو. گهرن ۾ پوئتي فقط ننڍڙا ٻار وڃي رهيا هئا. محمد رودڙاڻي جو
 هڪ پٽ نالي "شهز" ننڍڙو هو، باقي "الهيار" اڃا ڳيرو هو، تنهن ڪي محمد
 چيو ته تون پوئتي سنڀال لاءِ ره ۽ سندس تلوار به مٿ کان ڌار ڪري ڇڏيائين،
 پر الهيار پوئتي نه رهيو. تلوار جو ڦر ۽ مٿ ته هٿ ڪائين، پر انهن ڪي جوڙ
 سان گڏين جي ضرورت هئي. خبر پيس ته جوڙ سندس مڱ وٽ آهي. اها
 چوڪري ملاحظي ۾ هئي (يعني منهن لڪائيندي هئي) پر هيءُ هن وٽ هليو
 ويو ۽ وڃڻ سان جوڙ گهريائين. چوڪريءَ منهن ويڙهي، اُٻتي هٿ سان هن ڪي
 جوڙ ڪڍي ڏني. تڏهن الهيار جوڙ وٺي کيس چيو ته: منهن انهن کان لڪائجانءِ
 جيڪي موٽي اچن. جوڙ وٺي، تلوار ٺوڪي، ننڍڙي ڀاءُ شهز ڪي ڀڳڙا ڏيئي
 پرڄائي، پاڻ جنگ تي روانو ٿيو. ميدان ۾ محمد پڇيس ته: پوئتي ڪير ڇڏي
 آيو آهين؟ تڏهن چيائين ته: پوئتي شهز ڇڏي آيو آهيان. پوءِ هي سڀ وڙهيا ۽
 ميدان ۾ مئا.

چون ٿا ته مير مزار ڪي به تراريون هيون، جي ڌڪن ۾ مٿين مان نڪري ويون. پوءِ
 سوڍي ڪلاڻي کيس بي هٿيار ڏسي، جهلي پاڻ سان بيهاريس ۽ پنهنجي توڙي مير
 مزار جي مٿ، ٻنهي ڪي پئي ڌڪ هنيا. انهيءَ تي ڪنهن شاعر چيو ته:
 سوڍو وڏي شان سين، هو ميرل وٽ مزار
 سو ڪڏهن چرندو ڪين هو، آرڻ آئيءَ وار
 سو ائين اوارين اچليو. مٿس ناهه ميار⁽¹⁾

اهي پنجاهين جا پار، سئامون سگهڙ چوي.
جهڙو وڙهيو سوڍو ڪلائي، تهڙو جي وڙهي ڪرمت ڪار
ته ڪاريءَ قنڌار، هوند ملڪ وٺي ڏين مير کي.⁽¹⁾

حاميد خان رند ۽ سگهڙ حمزي جوکيي جي روايت موجب⁽²⁾ هن جنگ ۾
هڪ جوکيو، جيڪو ماءُ جو هڪڙو پٽ هو ۽ مير مزار کي پائيندو هو، سومير
مزار جي آڏو آيو. تڏهن چيائينس ته: تون به ٿو سامهون اچين؟ هن چيو ته: اڄ
جنگ آهي! اتي مير مزار چيو ته:

"منڻي ماءُ بيگم، جنهن جو تون هيڪڙو!"

ائين چئي ڏک هنيائينس ته وڃي ڪريو. هن جنگ ۾ رجيرن ڪرمتين جي
"مروئا" پاڙي جي ٻن چئن ڌري ۽ حمر پڻ وڏي بهادري ڪئي:
سونا ڌر ڌري ڪئي، پيٽا حمر هار
جنهن پرماريا مروئا، تنهن پر ڪٽجان پار
ست پيڙهيا سردار، مروئن ڪل ملهائيا.

عمر ساڪاڻي گبول ۽ سندس ساٿي جنگ مان لڪي پڇي ويا. مير مزار
باقي ٿورن ماڻهن سان وڃي بچيو. تڏهن سڀ اچي جهنڊي لڳ ڪڍ ٿيا ته جيئن
جهنڊو سلامت رهي.

جهنڊي مٿي جهور، هئي ڪلها - گه ڪرمتين جي
سٺ پڪٽ سر واهين جي، هئي جهنڊي مٿي جهور
احدي الهداد چئي، اُت ڪري پيا ڪنگور
لڪي ويا لغور، تڏهن وٺو مينهن مزار تي⁽³⁾

مير مزار وڏي بهادريءَ سان وڙهيو، پر سندس ماڻهو ٿورا هئا. سندس هار
ٿي ۽ پاڻ ماريو. سندس وصيت هئي ته مون کي مڪليءَ تي ئي دفنائجو ۽
پوئتي ڪٿي نه هلجو. کيس ۽ ٻين سندس ويجهن ساٿين کي اتي دفنايو ويو.
ڄام بجار شاعر هو، کيس سڀئي وٽون مليل هيون. کيس سندس ماڻهن چيو ته
مڪليءَ جي جنگ ۾ جن سورهيائي ڏيکاري، انهن جي لاءِ بيت ڏي. پانپائون ته اسان جي

⁽¹⁾ ميو کي يعني مير مزار کي.

⁽²⁾ تاريخ 3 ڊسمبر 1962ع تي ڪچهري بنگلي ميرپور ساڪري ۾ حاميد خان رند جي زباني قلمبند ڪيل.

⁽³⁾ لڪي ويا يعني عمر ساڪاڻي گبول ۽ ٻيا سندس ساٿي لڪي پڇي ويا.

ساراه ڪندو ۽ ڪرمتين جي ندا. بجار چيو ته: شاعر سچ چوندا آهن، تنهن ڪري آءُ جي
ڪا اهڙي ڳالهه ڪري وڃان ته ڪاوڙ نه ڪجو. پوءِ بيت ۾ ڪرمتين ۽ مير مزار جي
ساراه ڪيائين ۽ جوکين مان جن پاڙن وارا جنگ مان ڀڳا هئا، تن جي ڪوار ڪيائين:

ماڻهو مڙيو چئون ته تون بيت ڏي بجار!
مور جي هئا مڪلي جا، تن جي مٿه ساڪ بجار
ڪندا شاعر سچيون، ڏيندا پورا پار
پر شاعرين سنڌي سچ ۾، ٿو ڏسان لب لغار
اچي پئي آيا، ڪرمتي ڪاتار⁽¹⁾
مورين مڃون مڪڙيون، ڏاڙهيئن پنيا وار
بيزارون پيرون ۾، ڪيڙا ڪيڙي ڍار
رات هئي ڪانڪا، پوڙا هئا ٻيهار
"ڏيلا" ڀڳا "ڍاڳڙا" "بنديجا" "سالار"⁽²⁾
"ڄام" چڏيائون پڙ ۾، ٿيا الاهي تهار⁽³⁾
ٻارهن جوکيا هڪڙو ٻروچ، ٿي وڙهڻ سنڌي وار
ميڙهي مير مزار، مڪلي سڀ ملهائي.

انهيءَ تي جوکيا اچي ڪاوڙيا. تڏهن بجار نالا ڪڍي ٻڌايا ته اوهان مان
فلائن فلائن کي نپ ڪنهن جا آهن؟ سڀني چيو ته اسان کي ڪڪي مڇ واري
(يعني سوڍي ڪلاڻي) جا ڌڪ آهن.

ٻارهن تراريون ٻروچ جون مڇيون ٿي مردن
جهڙي سوڍي هڪڙي ڪي، تهڙي جي ٻيا ڪن
ته مزار مٿانهون ٿئي، هوند ميرمنجهه مردن.
سالارن جوکين به مڪلي واري لڙائيءَ ۾ مڙسي ڪانه ڏيکاري، تڏهن ڪنهن
چيو ته:

سالارن کان سچ پلي، ان کان پلو ويرو
ٽڪر ۾ ٿيرو، پنهنجو ڪٽجان پاڻ سين.

(1) اچي پئي = پتري پت.

(2) ڏيلا. ڍاڳڙا. بنديجا ۽ سالار = جوکين جون اوڙ ڪون. جن مان "ڍاڳڙا" ميرپور ساڪري جي آسپاس.

۽ سالار هن وقت درساڻي چئي (ملير جي اُڀرندي طرف) رهن.

(3) ڄام = ڄامن جي اوڙڪ (موسي وڏو ۽ ٿر ننڍو).

ڪنهن سڄاڻ. ملڪ ننگر برفت تي حرف رکيو ته:

"مزار مارائي، وڃي ڪوٽڙي ۾ قراريو"

باقي برفتن جي راڄدارن مان قيصر خان حماتي نه ڦريو:

"ڪڪي قيصر خان جون، هيون پڇارون پاٿارين"

قيصر خان توڙي سندس پٽ بهادري سان وڙهندي ماري:

ڪڪا پٽ قيصر جا، هئا بهرام ٻئي بانڪا

وڙهندي ويرين سامهون، واري ڏين وڪا

لاڻي توڙي ترارين، سر واهين جا سٽڪا

ڪري لوهوسين لٽڪا، وڃي گڏيا جوان جنت ۾.

قيصر خان حماتي جنهن قول ڪيا هئا، تنهن پنهنجا پورا ڪيا ۽ مڙس مير

مزار جي پاسي وڙهندي ماريو.

ڏيئي ٻول ٻروچ ڪي، ٻڌا هئا حماتي هٿيار

چئي: موٽان لڳي ميهڙو، بنا مير مزار

پسئون ڍٽ پچار، هئي ڪڪي قيصر خان جي.

چون ٿا ته گندبي منڊائي يا ڪرمين مان ڪنهن ٻئي ڏاڍي مڙس اڳ جو کين جو

مال هنيو هو. انهن ۾ هڪ مائيءَ جي مينهن به هئي. مائي گندبي وٽ لنگهي

وئي ۽ چيائين ته: هڪ مينهن اٿم جنهن جو ڪير پڪڙو قيصر پيئندو آهي.

گندبي چيو ته: امان! تون پنهنجي مينهن ڪاهي وڃ، ۽ مائيءَ کي گنديءَ جا

پئسا به ڏنائين. پوءِ قيصر جڏهن وڏو ٿيو ته ماءُ چيس ته: جي منهنجو سڀوت

پٽ هوندين ته هميشه ٻروچ جي پاران وڙهندين. قيصر جو کين جي "حماتي"

ٻاڙي مان هو. جڏهن مڪلي جي جنگ لڳي ته قيصر اهو سڀوتائي وارو اکر ياد

ڪري ٻروچن جي طرفان وڙهيو ۽ پڇاڙي تائين بيٺو، تان جو مارجي ويو. پوءِ

ملڪ ڪرمي، انهيءَ انصاف ۾ حماتين کي ساليانو خراج سارين جو ۽ هڪ

ڀاڙو ڏيندو هو. جيتوڻيڪ هن جنگ کان پوءِ ڄام بجار، حماتين کي ڦيرائي

پنهنجي پاسي ڪيو:

"بجار بار وجهايا. ٽپ ڇڏيو ٿيڻ"

مير مزار باقي بچيل ٿورن ماڻهن سان ميدان جهلي بيٺو، تان جو سي

وڙهندي مارجي ويا.

اڳ جئن ابڙي ڪيو، ساڻ سڀر ۽ سالار
جئن دودي ديميون پيليون هئي منجهه هزار
جئن عبدالله خان اُٺاڪي، تئن ڪي مانجهي مير مزار
جئن ڪيهر شينهن ڪيڏارا ڪري، تئن ڪيا مانجهي مير مزار.

هن جنگ ۾ ڪرمتي ٿورا هئا ۽ تڪڙا ٿي آيا هئا، جو هارا يائون. جيڪي
پويان رهجي ويا هئا تن مان ڪنهن چيو ته:

پر هئي جي اسين هيڪاندا هئون، تڏهن تيڏي ۽ وار
ته ڪيئن جو ڪيو جنگ ڪئي وڃي. اسان ڪنان پيهارا!

هن جنگ لاءِ جو ڪين جو هڪ وڏو لشڪر "هاليجي" واري پاسي کان آيو.
رُوحا ۽ رحميداد انهيءَ لشڪر جا اڳواڻ هئا.⁽¹⁾

روها رحميداد، ڪشي جنگ جلالي آيا
هاليجي تان هيٺ پئي. وڃي نيمنا ننگريسار
هن به پنهني ميرين پاڻ ۾، ڪيو آريون استيمار⁽²⁾
"هن هن" حمزائين جي، هائيءَ ڏين نه وار⁽³⁾
آتش مٿي اُسرڻ، ڪري سيلاسر سينگار
پڇي وئين بچار، جو سَرڻ پئين وڃي سيدين جي.

مُريد ميهي سان هه جئن، اچي پُور پئي⁽⁴⁾
تن سانين سگهه اڙايا، واگهيئن وڳنديئي
ڪوٽ خرازين نه پيئي، ورتا ڏريندي ڏيئي
سانگو ڪن نه ساه جو، هينرو هڻ نيئي
پڌن پار پيئي، ته ڪا حمزائين هيڏي ڪئي!

¹ شايد هي بيت برٽن جي طرف جي گلاب لنگهي جا هجن.

² ميرين = ڪرمتين.

³ حمزائين = ڪرمتي بلوچ.

⁴ مُريد، سرائين ملڪن مان هو.

خيري خلوت خسار جي، ٻي وائي نه واري⁽¹⁾
 بينو مير ميدان ۾، برگه باهه ٻاري
 چوڏس چوڪس ڪيائين، آندائين آڏيءَ اُٺائي
 چُر پُر چاهه چوگان ۾، وڌئين ڳوٺ ڳاهي
 وٽڙا رڪ راهي، نر پنهنجي ناموس جي.

مڪلي واري اها جنگ 6 جمادي الاول سن 1203ھ ۾ لڳي، جنهن ۾ مير مزار ماريو. مير مزار، مير خيري ۽ مير ابراهيم تنهي جون قبرون هڪ ٻئي سان لڳو لڳ مڪلي تي آهن. اهي قبرون مرحوم حاجي عبدالرحيم شاهه جي بنگلي جي لڳ ڏکڻ طرف آهن. مير مزار جي قبر جي سنگتراش جو نالو "باد محمد شاهه سنگتراش" لکيل آهي. ڄام بجاراڻ سال پوءِ سن 1211ھ (1796ع) ۾ وفات ڪئي ۽ "چوکندي مقام" ويجهو اوڀر طرف دفن ٿيو.

⁽¹⁾ خار = کار. جنگ جي ڪاوڙ. خيرو. مير مزار جو ڀاءُ هو. ۽ جنگ ۾ ماريو.

5. چورڙي واري جنگ⁽¹⁾

هيءَ جنگ برفتن ۽ گبولن جي وچ ۾ "چورڙي" مڪان تي لڳي. "چورڙو" کيرٿر جي لڪ طرف ٿاڻي بولاخان کان اُٺ ڪوھ الهندي طرف آهي.

مينهن ونو ته گبول مال سانگي اتي اچي ويٺا. حملائي برفتن مان هڪ شخص، پاڙو "شودو" تنهن هڪ گبول کي ماريو. گبولن ان جو عيوض ڪيو ۽ ان شودي کي ماريائون. پوءِ هتان مَلڪ احمد خان ۽ ملڪ جيئند خان لشڪر وٺي چڙهيا. "بچاني" جي مڪان وٽ مَلڪ احمد خان ناچاڪ ٿي پيو، سو موٽي آيو. باقي جيئند خان لشڪر وٺي گبولن تي ڪاهي ويو. موٽي انهن گبولن به مقابلي لاءِ لشڪر چاڙهيو. اها خبر ملڪن (برفتن کي پئي، سي رات جو وڃي پاڻيءَ جو گهٽ جهلي ويٺا. پوءِ گبول جيئن لڪ مان لهي هيٺ آيا ته پويان اڙن مان برفتن بندوقون هنيون، جنهنڪري گهڻا گبول مارجي ويا. هنن کي واه ٿي ڪانه ملي جو جنگ هڻي سگهن.

پوءِ ميرن، مَلڪ احمد خان کي حيدرآباد گهرايو ۽ چيو ته: اوهان زيادتي ڪئي آهي، جو راجن جي بن ڌرين جي وچ ۾ عيوض پوري ٿيڻ کان پوءِ اوهان پاڻ لشڪر ڪري چڙهيا ۽ ويساهي ماڻهو ماريو. ملڪ احمد خان چيو ته: شودو منهنجي لشڪر جو اڳواڻ هو، انهيءَ ڪري آءٌ پاڻ چڙهيس. باقي جيڪي گبولن جا مڙس مٿا تن جو عيوض ڀرڻ لاءِ تيار آهيان. ميرن جو اصول هو ته ڪنهن به طرح راج نه وڙهن، سو گبولن کي به صلح لاءِ چيائون.

پوءِ ميرن، برفتن ۽ گبولن جو صلح ڪرايو ۽ پاڻ ۾ "گَرڙو سُڪ" ڪيائون، يعني گڏ ويهي پيال پيائون.

⁽¹⁾ هن جنگ جو ايترو بيان، سگهڙ الله بخش ڀلاڙي ۽ لال بخش حملائي کان مليو.

6. مينهين پنهور جو مقابلو⁽¹⁾

پنهورن مان هڪڙا وڏيري دودي خان وارا هئا ۽ ٻيا خان محمد وارا. انهن ٻنهي جو پاڻ ۾ صلح ٿيو ۽ گڏجي هڪ ٿيا. اهو وقت هو جو ڪنهن اچي دانهن ڪئي ته ڪو مغيري وڏو ڌاڙيل ۽ هاڻو آهي، انهي کي ڪو جهلي. انهيءَ تي وڏيري خان محمد چيو ته: آهي ڪو مڙس جو هن سان مقابلو ڪري. تڏهن مينهنون لڏائي اٿيو ۽ چيائين ته آءٌ مقابلو ڪندس. پوءِ هي مڙس وڃي وڙهيو. ٻيو ساڻس سنگتي اسماعيل پنهور هو. مينهين وڏو مقابلو ڪيو ۽ شهيد ٿيو. ٻيڙي فقير چارڻ هيٺين بيتن ۾ مينهين جي جنگ کي ڳايو ۽ وڏيري خان محمد جي ساراهه ڪئي، ته هو خوش ٿي کيس انعام اڪرام ڏئي ۽ زري زريافت واري لباس جي پاڪر پهراڻي.

ساراهيان سچو ڏئي، ساراهه جنهن جي ڪن
 قادر جي قدرت جا ٿا چارا چٽ چلن
 دانهه دودو خان هُنيو دولهه ڏنهن ديرن
 هڪ صاحب سرداري گهڙي، ٻيو سونين سردارن
 خشڪي سيلابي خير سين، ٿا پرڳڻا پرڪن
 پرچي سرچي پاڻ ۾، حاضر ٿيا حڪمن
 آڏو خان محمد خان هو عادل سين عملن
 تنهن تواضع تمام ڪيو، سين ورنهه وڏيرن
 دانهين اچي دانهن ڪري، ڪوڪ وڏي آ ڪن
 ته تنهنجي عمل عدل جي ماڻ لڳي اٿئون من
 مغيريءَ جي مڪئي جو هوند حاڪم هٿ ڀڄن
 ته ڪڏهن نه اهڙي ڪن، ناحق ڪنهن سان نه ٿئي.

ناحق ڪنهن سان نه ٿئي، ڏس ورنهه ويچارِي
 آڏو دزد دلاور ويندو آڻ اختيارِي
 ته ڪو مَرڪي مرد چڙهي وڃي ڙي قابل ڪيڏاري

¹ ڪمن فتر چارڻ کان سن 1957ع ۾ دادو ۾ ميان دين محمد چارڻ سان ڪيل ڪجهريءَ ۾ قلمبند ڪيا ويا.

هو پي وري نه ويندا ويسلا، رڻ ٻارڻ ٻاري
 خان محمد خان مڪا چڱا چالاري
 هيڏهن ڏک دلاور دل جا، هاڻون هاڪاري
 پوندا پساري، ڪندا مردن ساڻ مقابلو.

الله جل جلاله سائين قادر پنهنجا ڪم هلائي
 جا تقدير ڏئي جي توڙئون، امر منجهه سيڪنهن آهي
 وير وڏيرا وچ ڪچهري، جنگ وينا جايون جوڙائي
 خان محمد خاص آڏو اهو آلاءِ آڻي
 ڪي همراھ اوهان جا قابو، ڪواڙينگ جوان اوهان ۾ آهي
 اتي مينهنون مڱ مانڏان اٿيو آ، جو درس دلاور دل لائي
 ٻڌي مڇي مڇي ني بينو، محڪم مٿي موت چڙهي
 هاڻون هائڻ ڪي گڏيا، هن پي ڇڏين هٿ چڪائي
 بيو اسماعيل ساڻن سنگتي، واه پنهور وڙهيو ونگ پائي
 ڪون ڪنهن ڏي قابو اچي، سيڪنهن جي سر تي آهي
 مار ترار، اتار اتاهون، لوهو لعل اتي رنگ لائي
 موله سلامت مينهنن آندي، گهاٽو وڏو ڏاڍي پڻ گهاٽي
 لرزيو ڪين اتي پڻ لائق، ڪيهر آيس ڪستون ڪاهي
 منجهه ڪچهري "مينهنون" آيو، نمڪ جو ننگ ملهائي
 وير وڏيرن تنهن کي واريو، "جوڙ مينهنن کي جس جڳائي
 آئين ڪم اسان جي اهڙي، سورھ سانگو سر تئون لاهي"
 جهڙو جوان لڙايون ڪري، اعتبارين اهڙو ئي آهي
 پئي جليو پتنگن وانگي، اوئس آرڻ جو آهلائي
 سورھ شير شهادت رسيو، ويو وارو پنهنجو وڃائي
 خان محمد خوش وسي اعليٰ عز جنهن جو آهي
 پاونگ، گهران ساڻ پلايو، پيڙو عالم منجهه ٻڌائي
 زري تـران زر بـفتـون، پيچون پاڪر مون پهرائي
 پيڙي اتي باجهون ڪندو، ڪلمون ڪوڏ منجهان جوڙائي.

7. وسائي مهر جو مقابلو¹¹

وسائو مهر (پاڙو ڇٽا)، ساڏور مهر (ساڏور مهرن جو وڏو) ۽ ڪريو ماڙيجو، ٽيئي ڏاڍا مڙس هئا. وڳ وڃي هنيائون ته پويان واهر به اچي پهتي. وسائو وڙهيو، باقي ٻئي ڄڻا بي ايمان ٿي پيا ۽ واهر کان جانا پري جند ڇڏائڻ لڳا. وسائي تي مڙس ماري، پوءِ پاڻ به مارجي ويو. ساڏور ۽ ڪريو به واهر هٿان مارجي ويا، پر مڙس ٿي ڪين مئا. وسائو سنڌ ۽ جيسلمير جي ٻني (سرحد) کان پريان جيسلمير جي حد ۾ رکيل آهي ۽ "وسائو شهيد" پيو سڏجي. هاتڪ پٽ هيمر جي، ارڏي ڪيو آلاءُ؛ هو ٽيهه ڄڻا اسان تي ڄڻا، ڪونهي جنگ جفاءِ سَڪَت ٻڌڻ آ سَورهيان، آهن سويان هٿ الله.

ڪريو پري پري ڪنجري، هيڙي واريائين هام
بانهان ٻڌي ٻارجان، پيو ڪري ساڏور سلام.

پائيتو منا خان جو ڪريو قرارو
وسائي وس ڪيو وڙهڻ جو وارو
مهر ته مت وارو، هيڙي شير شهيد ٿيو.

¹¹ سگهڙ صابر قاسميءَ جي روايت جيڪا اپڙي ۾ ڪيل ڪچهري (8 جون-1962ع) ۾ قلمبند ڪئي وئي.

8. لنجن جي ڪريڙ جي ٺڪرن تي چڙهائي¹¹

"لنجا" دل قبيلي جو پاڙو آهي. لنجن مان درويش راجسين سومراڻي ٿيو، جنهن جي اولاد مان "راجسين پوٽا دل" لڏي وڃي ڪڇ ۾ ٻني ايراضي ۾ ڪارنگي ۽ ٺڪرائي جي جهل (ٿڙ) تي ويٺا. "پڇم ۾" ڪريڙ جا ٺڪر، جي اتي جا راو به هئا، سي "گهوڙا واهي" ڏاڙا هڻندا هئا ۽ ٿريون ڪري مال ڪڍي ويندا هئا. انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ آزار مڃي ويو هو. جڏهن تالپورن جو دؤر آيو ته حڪومت طرفان سنڌ جي قومن جي مدد ٿي. ان وقت خليفي گل محمد راجسين پوٽي جي وڏي عزت هئي ۽ هن ڪڇ ۾ پرندياري تي وڃي راڄ ٻڌو هو. ان وقت ٺڪرن سنڌ جي حد مان لنجن جو مال هنيو. پهريائين راڄوڻي ٺاهه لاءِ "ٻني" وارن "راجسين پوٽن" فقيرن جون ٻه دفعا وٽن ميڙيون ويون پر ٺڪرن کين مڃيون. پوءِ هتان سنڌ مان لنجن جو لشڪر چڙهيو ۽ فقيرن کي پرندياري مان ميڙ لاءِ گهرايائون. پر تڏهن به ٺڪرن نه مڃيو پوءِ سنڌ جي لشڪر ڪريڙ ۾ ٺڪرن تي چڙهائي ڪئي. انهيءَ مقابلي ۾ ٺڪر هيٺا ٿيا. ان مڃيائون ۽ مال موٽائي ڏنائون. ابن، الياس، سرماڻ، لڪو، مانجهي، همير ۽ ٽينجو لنجن مان همت پريا مڙس هئا. ٻئي طرف سيڏل، هالو، واگهو ۽ راوت ٺڪرن جا اڳواڻ هئا. انهيءَ جنگ تي پرندياري جي راجسين پوٽن فقيرن مان ڪنهن بيت چيا:

الله جل جلاله، جڏهن سفر سنڀوڙا
سور سقرا سڀائين، ويندي واٽ ٿيا
"ابن"، "الياس" پاڻ ۾ ٿيا "سرماڻ" وٽ سرڙها
ته هلو پڇون "لڪي" کي جو پلو آن جو پاءُ
"مانجهي" پٽ "مظفر" جو آرهائين جو راءِ
هلايائون ٻئي همير کي، جنهن دانءِ در پڳا
سميو ڪري سومراڻي، هنيو پاڻ هئا:

¹¹ راوي (مرحوم) خليفي صابر ٽ خينو علي راجسين پوٽو لنجن دل ويل ابن جو نر. نعلتو مٺي. خليفي مرحوم سان 1959ع ۾ ڪچهري ٿي ۽ هي احوال قلمبند ڪيو ويو.
¹² سومراڻي يعني اولياءَ راجسين سومراڻي. جنهن جي هن طرف کي دعا هئي ۽ دشمن کي پڻ جي ڪاٽي.

وڃي ڪڙڪيو ڪوٽ ۾ "تينجڻ" ڪيرتسڪا
تنهن ڀڄي پست پورا ڪي، وڙهڻ جي ويرا.

ڪڏا ڪريو ڪوٽ ۾ سينڌل سنئين نه ڏي.

"هالي" گهڻا هلايا، ڪيڏي ڪاڳريا.

ڪڍيو ڪاڳرن ڪي، وينو واگهو ائين چو
"ڀڄن سي پتين ڇڏي، اڏڪو جنين هو" (1)

سائو مٿي سونڊري، ٿو پورا ڪڙي پير
مٿي جا وڙهڻ وير، سا رکي راهت روح ۾.

ڳڙيو مٿان ڳاٽ، نهاري راوت راءِ
هڪڙا ميڙا مريدن جا، پيا پسو پير اُڀا
ڪن نير بُڏا ڪپڙا، ڪني لال لائوگوتيا
ڪي گهڙا پُڻن گودڙين، ڪي سونهن سفيدا
اوچڻ جن سين اهڙا، تن سين هٿيار پڻ هئا
ڪُند، ڪٽارا، ڪاتيون، هئا جَنبُورن جوڙا
ري سسراڻان سَڪا، پيهرن پڙ پيا
ويڏيائون تنهن واگهي ڪي، جنهن جا ڏهن ڌڙ پيا
راوت روڻسي وڌائون، جنهن جي نڙي ناڏ ڪيا (2)
ڪٽي چمڪي ڪينءَ سين، لال لنجا وريا
لٽن ڏولائي جا ڏينھڙا، لٽن واءِ سسڪا
وينداسي ايمان سين، جي ڪلمون چون مَها.

(1) "پتين ڇڏي" ڪڇي سنڌي جو محاورو آهي - معنيٰ 'پتيون ڇڏي'.

(2) روڻسي وڌائون = مري وڌائون. نڙي ناڏ ڪيا = نبض مان رت رلا ڪيا.

9. جتن ۽ چانگن جي چاڻي واري جنگ

هيءَ جنگ ميرن جي اوائلي دور ۾ لڳي. "چاڻي" هڪ "گهاري" يا "ڪاري" آهي، جنهن ۾ سمنڊ جو پاڻي وِرتي چڙهي ۽ لهي. "چاڻي" جي پريان ڏکڻ طرف به ڪافي گهڻي زمين آهي. چاڻي جي ڍنڍ، ديھ ڪاڪ (تپو ڏوجھو) تعلقي جاتي ۾ آهي. هن جنگ ۾ هڪ طرف جت هئا ته ٻئي طرف ٻيا راج هئا، جن مان گهڻا چانگ هئا. انهيءَ ڪري هن جنگ کي "چاڻي واري جنگ" يا "جتن ۽ چانگن جو مارو" سڏيائون. جت، "چاڻي" جي پرينءَ ڀر (ڏکڻ طرف) هئا ۽ چانگ ۽ ٻيا راج اورئين (اُترئين) طرف کان آيا. ٻنهي طرفن جا جيڪي ماڻهو مئا ۽ اتي لڏيائون، انهن ماڳن کي "جتن ۽ چانگن جا ڍير" چون، جيڪي جاتي تعلقي جي ديھ هيتمان ۾ آهن.

هن جنگ جون ڳالهيون ويندي هن دور تائين نٿي ۽ لاڙ طرف مشهور رهيون آهن ۽ اسان پنهنجي پڇا دوران ست روايتون قلمبند ڪيون. جن مان پهرين پنج ٻين سڃاڻن جون آهن ۽ باقي پوين ٻن مان هڪ حاجي ناهڙ چانگ جي ۽ ٻي چڱي جت جي آهي. جيڪو پاڻ انهيءَ جنگ ۾ موجود هو.

روايت حاجي سرماڻ خان⁽¹⁾

مرحوم حاجي سرماڻ خان بگهياڙ چيو ته: "چاڻي" واري ماري ۾ جڏهن هڪٻئي کي سامهون ٿيا ته شير خان جت، سمندر چانگ کي پنهنجو مٿ ڇاڻي سڏيو. هو ٻوڙو هو ۽ سڏ ڪونه سمجهائين، تنهن تي اڳ ۾ پيروز شاھ وڃي شير خان کي سامهون ٿيو. پريان سمندر به وڃي ساڻس گڏيو. شير خان جت جو ترار هڻي ته ٻنهي مان ٻاهر هلي ويئي:

سڏ ڪيائين سمندر کي ته آيو پيروز شاھ

هنيئائين هڪل ڪري ته ٻنهي مان بهار

شير خان جت وڏي همت وارو ۽ بهادر مڙس هو. ترارن جا ڏڪن مٿان ڏڪ لڳس ۽ پاسي کان گوشت پئي لڏيس ته به پئي وڙهيو. جڏهن چيائونس ته هي

⁽¹⁾ حاجي سرماڻ خان جي گوٺ مڪن مونبري ۾ 2- جنوري 1950ع تي ڪل ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي وئي. آمريڪ مان بڙهائي ڪري 1949ع ۾ وطن ورتو. بعد ۾ سند جي سگهڙن سان ڪچهرين ڪيون واري رٽيل ارادي موجب هي پهرين ڪچهري هئي.

زور وارا ڏک آهن، بيھي ڪونه سگھندين. چيائين ته: "هي قسمت جا کيسا آهن. پل پيا لڏن." سندس سوٽ راڌو به سائس جنگ ۾ گڏ هو ۽ وڏو پهلوان هو. پوءِ سندس دل توڙڻ لاءِ ڪنهن چيو ته: "راڌو مري ويو ۽ تون به ڄاڻ ته مٿين." تڏهن وڙهندي ورندي ڏنائين ته:

"راڌو ڪو مري!

راڌو مري ته ڌرتي ڌبي، نونڌ نچن!"

تعني ته جي اڃا ڌرتي ڪانه ڌبي آهي ته راڌو به ڪونه مٽو آهي. ائين تراريون هڻندي شير خان اچي راڌي جي لوٽ مٿان بيٺو. راڌي کي بندوق لڳي هئي جو مٽو هو. چيائين ته:

"راڌي جي ڏيڻ (ڏاڻڻ) هنيون ڪڍيو آهي."

پوءِ ست ڏيڻي سامهون هڪ چانگ کي ڏسي چيري سندس رت جو چرون ڀري پيئڻ لڳو. جنهن تي سندس لنگهي چيس ته: "متان هن جو رت پئڻ جو هن کي ڪهڙي جي بيماري هئي." تڏهن چيائين ته: "راڌي جي موت مون کي هٿين تي کڻي وڌي آهي. چير ته دشمن جو رت پيان ته من باهه ڀري ٿئي!" ان لڙائي کان اڳ دلدار جت مارجي ويو. جنهن تي سندس يار الهداد ڪرمي شاعر بيت چيا، جن مان هڪ هن طرح ته:

ارڏو الهداد چو ۽ مون سين هو ياري برابر يار
سومن کي مور نه وسري دل منجهان دلدار.

روايت خانبھادر خير محمد خان چانڊيو⁽¹⁾

اول ڪنهن وقت چانگن، "ڄام" نالي جت کي ماريو هو. پوءِ چانگ ۽ جمالي هڪ ڀيري جڏهن "مگر - پين" جي ميلي تي جاتي ۾ آيا ته دينار نالي جمالي کان بندوق ڇڏي وئي ۽ جت مٽو. انهيءَ تي جتن، سردار شيرخان چانگ سوڌا چاليهه مٽس ماريو. پوءِ چانگ ۽ جمالي سنڀري ٺهي وڏو لشڪر وٺي جنگ لاءِ آيا. فيروزشاه ۽ سمندر چانگ سردار هئا ۽ ٻئي طرف شير خان جت سردار هو. جنگ ۾ شير خان کي تراريون لڳيون ۽ آندبا لڙڪيس ڀر چيائين ته: "هي قسمت جا

¹ مرحوم خير محمد خان چانڊيو سان سندس فرزند مرحوم محمد يوسف چانڊيو جي دعوت تي سندس پنهنجي ڳوٺ (لڳ لاڏيون) ملاقات ٿي. مرحوم ان وقت پيرمرد هو پر اڃا پڙ هو. اڳئين وقت جون چڱيون خبرون ٻڌايائين.

کيسا آهن، آخرڪار ماريو. جتن سان پيا سندن پنهنجا راڄ وارا پيڙا هئا. شير خان وارا راڌاڻي جت هئا. لاکاڻي جت هن جنگ مان پڇي ويا.

اهو لائق نه هو لاکي جو، ويو ڇاڻيءَ ويسر ڇڏي
راڌا راڄ اڏي، جوان گهڙيا آهن جنگ ۾.

ڪنهن ٻئي قبيلي جي ٻروڄ اڳواڻ به شير خان جت کي ڏاڙهي ڏني هئي ته
هو ساڻس پيڙو رهندو، پر اهو به پڇي ويو، تڏهن ڪنهن چيو ته:

ڏاڙهي ڏنياءَ جت کي سا وڏي ڊرپ ٿيلاءَ
جهڳو جهڻ ڪيلاءَ، گهر گهگهريون لڄايئي.

حاميد خان رند جي روايت

شير خان راڌو جت هو. سمندر ۽ پيروز چانگ هئا، جن جمالين سان گڏجي
جتن تي حملو ڪيو. جت ماريائون ۽ انهن جي گهرن ۾ گهڙي سامان کنيائون ۽
ماين کي ڦريائون. شير خان کي جڏهن چانگن جي حملي جي خبر ملي ته
"سمندر سمندر" ڪري اٿيو. مقابلي ۾ سمندر ۽ پيروز کي ماريائين ۽ پوءِ پاڻ
به مارجي ويو. انهيءَ جنگ تي شاعر الله داد هيٺيان بيت ڏنا:

سڏ ڪيائين سمندر کي، وڃي پيروز خان
ٻوڙي بيلين کان پڇيو، ته هو ڇا ٿو چوي خان
چئي: سڏ ڪيائين توکي، وڃي ٿو پيروز خان
اتي سمندر ڳالهه سمجهي، ڪئي عمرائي اٺاڻ
پر سڏيائين سمندر کي، پوءِ اٿيو پيروز خان
شير خان جو پهريون ڌڪ سمندر ۽ پيروز خان ٻنهي کي کڻي ويو:
شابس واليدانا لوهار، جو تو گهڙيو شڪيلو شير خان جو
هڻي جي هڪڙي کي ته ٻنهي مان بهار.

سرها ويري سي جي لوءِ نه لڄين ۽ گهر ٻار نه ڦرين. چانگن جا چڱا
مارجي پيا ۽ پوين کي پوءِ اها ساڃاءُ نه رهي ته جتن جي لوڙهي جي ليڄ رکن.

چانگن ۽ جمالين کي ڇا چوان آئون
چانگن ۽ جمالين جون مڻيون نه ماڻون!!
هوند پڪا پشگيزن جا ڏنگر نه ڏاڻائون
ڪپر ڪيائون، نياڻون پڙچ پسنڊا پاڻ سان.

دودي زنگيجي جي روايت^(۱)

ان وقت جت، ديهه "چچ درس" ٽپو مڙهو بولا خان، تعلقو جاتي ۾ ويٺل هئا. اتي جتن جي هڪ مائي گيهه ڪڍي هٿ تي وڪڻڻ آئي. مائي ۽ واڻيو تڪا مٺا ٿيا. هٿ تي هڪڙو چانگ ڪٽ تي ستو پيو هو، تنهن واڻيي کي چيو ته: "ڪهڙو نه حسن وارو ماڻهو آهي، اڙي واڻيا ڏي پئسا!" اتي مائي چانگ کي چيو ته: سنڀاري ڳالهه، تڏهن چانگ چيس ته: توکي به حسن ڪنڀو پيو گهمي، انهيءَ تي مائيءَ جو هنيس منگهه گيهه وارو مٿي ۾ ته ڪٺا گهڙي ويس ۽ چانگ مري پيو. پوءِ چانگن پلانڊ وٺڻ لاءِ مائي جي پاءُ کي ماريو، جيڪو جتن ۾ سکر هو. اتي جتن وري چانگن مان ڪنهن سکر ماڻهو کي مارڻ جو قصد ڪيو. سو رات جو راڌي ملڪ جي ترار ڪنيائون، جنهن تي راڌي جو نالو ۽ لوهار جو نالو لکيل هو. جت چانگن جي راڄ ۾ گهڙي پيا ۽ چانگن جي سکر کي مارڻ لاءِ تلوار جو وار ڪيائون. چانگ ته مري ويو پر ترار ڪٽ کي لڳي ۽ ڪُپي ويئي ترار کي ست ڏنائون ته ترار ڀڄي پئي ۽ نالي وارو ٽڪر ڪٽ ۾ لڳل ڇڏي موٽي آيا. چانگن صبح جو ترار ڏني. ڏنائون ته ترار آهي جتن جي سردار راڌي ملڪ جي، سو اها ترار ڪڍي آيا شير خان چانگ وٽ، جيڪو چانگن جو سردار هو. شير خان اتان ئي چڙهيو. اول اچي جاتي وٽ پيو شهبينگن جتن جي ٽولي مٿان. جت وڙهيا ۽ شير خان چانگ کي ماريائون. اهو حملو ٿيو "ڪُٽڪي" وٽ ٽپي مغلين ۾، پر چانگ اصل ويٺل تعلقي بدين جا هئا. پوءِ چانگ موٽيا تن وڃي چوڏهن راڄ چاڙهيا هوڏانهن ڪڇ مان پڻ جت اُڪري آيا، ٻئي لشڪر "چاڻي" ۾ اچي دويدو مقابل ٿيا. پهرين ست ۾ جتن جو وڏو راڌو ملڪاڻي مارجي ويو. پوءِ باقي وڃي رهيو شير خان جت، جيڪو پڻ ملڪاڻي جتن ماڻهو. انهيءَ لڙائي ۾ ونهين فقير جت جي پاءُ سان رڃو پوتو سالار وڙهيو هو. "چڱو" جت جيڪو سگهڙ ۽ شاعر هو، سو به هن جنگ ۾ وڙهيو هو، سندس نڪ تان ترار آئي، جنهن تان پوءِ سونو نڪ وجهرايائونس.

^(۱) هي روايت سگهڙ دودي زنگيجي جي ڌياني. ڪچهري چوهر جالي ۾ تاريخ 22 - اپريل 1962ع تي قلمبند ڪئي ويئي.

روايت ڪيٿا خان⁽¹⁾

ڪو چانگ بيمار هو، تنهن جتن جي ائين ڀڙهي ڪير پيتو ۽ اتي ئي ڪٽي مري ويو. چانگ گڏجي شير خان جت وٽ آيا، تنهن چيو ته: ادا! چانگ اهڙو سگهو مڙس ٿي ڪونه هو جو جتن ماريو هجي. اوهين مڙي وڃو، خواهه خواهه ماڻهو وڙهي خراب ٿيندا. شير خان جي انهي جواب تي چانگن ڪي جت ماريو.

چانگن ڏٺو ته متان جت وير وٺن، سو چانگن جي سردار وڃي ميرن کي سڱ ڏيئي ساڻن مائٽي گندي ۽ پوءِ جتن تي جوڻي کنيائون. انهي تي ميرن، جتن جي سردار شير خان کي فيصلو لاءِ گهرايو. ميرن سندس هلت چلت ڏسي چيس ته: شير خان! تنهنجي مٿي ۾ گهنڊي آهي. شير خان جواب ڏنو ته: اها تراريون ڪڍنديون. ائين چئي ڊپار مان هليو ويو. ميرن کي شير خان جي سرڪشي تي ڪاوڙ آئي، تن چانگن کي مدد ڏني، جن جاتيءَ ۾ وڃي جتن تي حملو ڪيو.

اُٿي جت جوان، توتي دودا ديميون آيون
توڏانهن مير سرائي موڪليا صوبا ۽ سلطان
شير اٿي شير خان، ڪر ڪا ڪيڏ ڪني جي.

جت به شير خان جي اڳواڻي هيٺ لشڪر گڏ ڪري مقابلي لاءِ ميدان ۾ آيا. لڙائي هلندي شير خان جت، چانگن جي سردار تي وار ڪيو ته ان جو پاڻيڇو اچي وڃان پيو ته من جت سردار جي ترار مون کي لڳي ته پوءِ مامو ڌڪ هڻي ماريس، پر شير خان ترار هڻي ته مامي پاڻيڇي ٻنهي مان ٻاهر.

بِن مَنَ مان ٻاهر پئي، تنهنجي سونهري سلطان
مر مرڪي پيءُ تنهنجو دولهه "دريا خان"
مر مرڪي ماءُ تنهنجي گهگهيڙي "گلشان"
جنهن توکي ٿڃ ڏني، تو هڻي پيتي پهليون
سانگين جا سلطان، آهن وٺا مينهن مٿانءِ تو.

¹ هيءَ روايت سگهو ڪيٿا خان جي زباني، وڻيجي ۾ حاجي ڪرمي مرحوم، ٻن ٿيل ڪچهريءَ ۾ تاريخ 23- سيپٽمبر 1961ع تي قلمبند ڪئي وئي. راوي ڪيٿا خان سن 1963ع جي آخر ڌاري وفات ڪئي.

پوءِ شير خان جت تي به سانگين يعني ترارين جو مينهن وسي پيو. زخمي
ٿي ڪري پيو ۽ اتي ئي پَساه پورا ٿيس.

جتن چانگن جهور، ڪيائون نل پل ناڪوڙو
جتن سٽي چانگ سٽو ڪيا، ڀڳا تئون ٽوپڻ ٿور
ساهو جت شير خان سين، مرڪي بيٺا مور
تن ملڪ مغلين وٽ، وڃي ڪي قائر ڪچهري ڪور

انهيءَ واقعي کان پوءِ جت وڃي جاتيءَ ۾ ويٺا.

هن جنگ ۾ جتن جي سورهيائي ۽ ميرڻ خان جت ۽ سندس ساٿين جي
بهادري کي ڪنهن ڳايو. هي سڀ مڙس هن جنگ ۾ ماري.

جت بيٺا عيد نماز ۾ پرهي پست (پڙهي)
تن پورا پاڳو تن ڪي، هئا واري ڏنا وَرَ
سوڌا سڪيلن ڪي هئا ساهوين ڪڍيا سر.⁽¹⁾
سيهي جو سڏ ٿيو، جت لڳي ٿي لاري
مانجهي ميرڻ خان جي، هئي اوچي انباري⁽²⁾
سونهي مير شير خان جي، رڻ ۾ پاٿاري.

رڻ ۾ زنگي خان جي ٿي خاشي ڪير وڙهي
جيڪي آيا عالم خان سين تن مان وڙو ڪين وري.

جيڪي آيا عالم خان سين سي سڀ جنگين جا جونجهار
سونهي سونھري چيلھ تي، هو ميرڻ مڙدار
انهين ساهورن جا سينگار، وڃي لحظي ۾ لال ٿيا.

منشي محمد صالح جي بياض ۾ لکيل بيان

مير فتح علي خان سڀ پاٿرو (اڳواڻ) مصلحت لاءِ گهرايا. سڀني مير
صاحب جي ڳالهه مڃي، پر شير خان جت چيو ته آءُ راءِ سان شامل نه آهيان. مير

⁽¹⁾ ڪڍايا سر = سران چاڙهايو.

⁽²⁾ ميرڻ خان چانگ.

زور رکيو ۽ جواب گهريو. شير خان جت منهن مٽي ٻئي طرف ڪيو. مير چيو ته: "تنهنجي ڪنڌ ۾ ور آهي." شير خان چيو ته: "جي سڄي ميريءَ جون تلواريون گڏ ڪندين ته به هي ور ڪڍي ڪونه سگهندين." ائين چئي پنهنجا ماڻهو وٺي هليو ويو. مير پوءِ جمالين، چانگن ۽ کوسن جي راڄن جي پٺڀرائي ڪئي جن کي جتن مان خوف هو. تڏهن شير خان جت وارا ڦليلي جي ڪپ تي ويٺل هئا. پهريون مقابلو ٿيو جنهن ۾ جمالين، چانگن ۽ کوسن جون جتن پتيون ڪڍي ڇڏيون. پوءِ انهن جا وارث لوڻون ڪٽي اچي حيدرآباد جي ڪوٽ هيٺان ٿي لنگهيا. مير ٻئي پڇيو ته ٻڌايائونس ته هي جمالين جون، هي چانگن جون ۽ هي کوسن جون لوڻون آهن. هن جهيڙي بعد جت لڏي وڃي جاتي ۾ ويٺا.

ان واقعي بعد سڀني راڄن جتن کان بدلي وٺڻ جي رٿ رٿي. پوءِ اُنن تي چڙهي تڏن ۾ تراريون ويڙهي جاتي ۾ ويا ۽ اوچتو جتن تي حملو ڪري انهن جا ٻار ٻچا ماريائون ۽ مال ڪاهيائون. شير خان کي اوچتو خبر ملي ۽ هو هليو آيو. جمالين ۽ چانگن جا سردار ٻئي گڏيا آيا. ٻنهي مان هر هڪ جي مرضي ٿي ته آءٌ شير خان کي ماري مير وٽ سرخرو ٿيان. مگر جيئن هو ويجهو آيو ته شير خان هنئي جا ترار ته ٻنهي مان ٻاهر هلي ويئي.

اُٿي جت جوان، توتي دودا ديميون آڻيون
توڏانهن "مير" سرائي موڪليا، صوبا ۽ سلطان
تون ڪر ڪو ڪيڏ ڪني جو، شير اُٿي شير خان
تو پيتو اوبارو علي جو، ڪ پڪ پيتا پهلوان
ٻنهي مٿين مان ٻاهر وئي تنهنجي سونهري سلطان
هوندين حوالي حورين جي، جنت منجهه جوان
تو لڏيو عهدي سين ايمان، هي فاني جڳ فنا ٿيندو.

ڪاڏئون پيئون ڪنهن جو ڪونه ٿي، نڪو ٿي ڪيو گناهه غريبن
جنهن تي چوڏنهن راڄ چڙهي پيا، حملو ڪيو هزارن
پوءِ سِرهي ٻڌي سندرو، لڄ جو "لاڪائين".⁽¹⁾

چانگن جمالين جون مَسنينون نه ماڻئون!!
 پُشڪ مان پيدا ٿيا هوند لڄون نه لڻيائون⁽¹⁾
 چولي ۽ گهگهي جو ڪر ويڇو وڌائون
 ڪُپر ڪيائون، جو نياڻون پڙچ پندا پاڻ سان.

ماين معصومن جي، ڪانهي موت مدام
 ڪُهڻ ويل ڪانه ڪي، ڪا چانگن اٽڪل اوڱام
 ماين جي ملا، تن تي رهي ڳلا گهگهيري جي.

حاجي ناهڙ چانگ جي روايت⁽²⁾

ميرن (1786ع ۾) بادشاهي ورثي ته ان وقت جت ۽ چانگ زور واريون قومون هيون. جتن جي سردار توڙي چانگن جي سردار جو نالو شير خان هو. ميرن جي ڪنهن وزير مير صاحب کي چيو ته انهن قومن مان حڪومت کي خوف آهي. وزير جي انهيءَ انديشي جو آزمودو هن طرح ورتائون، جو مير صاحب ٻنهي قومن جي سردارن کي پاڻ وٽ گهرايو. آڏو وزير جو طنبو هو. اتي سلام ڪونه پريائون پر قناتون ڦاڙيندا اچي مير صاحب جي طنبو تي سهڙيا. اتي مير صاحب کي به پڪ ٿي.

چانگن جو سردار شير خان چانگ هر سال جاتي ۾ "مُگرپين" جي ميلي تي اچي اولياءَ جا پٽ کير سان ڏٿاريندو هو. اها جتن جي جوءُ هئي. تنهنڪري وزير مصلحت ڪري جت سردار کي چيو ته: شير خان چانگ تنهنجي حد ۾ اچي ٿو پٽ ڏٿاري، تون ڇو نٿو ڏٿارين؟ جتن جي سردار چيو ته: اها رسم آهي جا هو اچي ڪندو آهي. آءُ به ڪانه ڪندس.

(1) پُشڪ = گهگهو. حاميد خان رند هيءُ بيت هيئن ڏنو ته:

چانگن ۽ سراين کي ڇا چوان آئون

کوسن ۽ جروارن جون مَنيون هيون ماڻون

تڏهن پڪا پشڪيڙن جا ٿي ڍنگهر ڍانڻون.

(2) هيءَ روايت حاجي ناهڙ چانگ پٽ حاجي ميران (1964ع ۾) عمر اسي سال کن ويٺل ڳوٺ مرزا خان چانگ جي زباني. پير ملوڪ ساهه بدين وٽ ڪچهري ۾ تاريخ 19- ڊسمبر 1964ع تي قلمبند ڪئي وئي.

شير خان جت جو اهو جواب ٻڌي، وزير پين جتن سان مصلحت ڪئي ته وڃي چانگن سان وير وجهي اچو. پوءِ دلدار نالي جت پيو هڪ جت ساڻ ڪري، ويس مٽائي، جوڳي بنجي مرليون ڪڍي "مار ڏ مَلير" (هن وقت ديهر، بهديمي کان 4 ميل ڏکڻ اوڀر تي) ۾ گل محمد نالي چانگ جي ڪري تي آيا. واٽ تي هڪ ماڻهو دلدار کي سڃاتو، تنهن کي چيائين ته: "ديس چوري پرديس بکيا، وڃون ٿا بکيا ڪندا." ڪري تي گل محمد کي چيائون ته رات ترسندا سون. پوءِ رات جو مڙس کي ڪهي هليا ويا. اها سڌ چانگن جي سردار شير خان کي به پئجي وئي.

هوڏانهن جڏهن شير خان جت سردار کي خبر پئي، تنهن "بيبان نور" وٽ لاسي ڏيڃائي ("ڪيڏ" کان هڪ ميل ڏکڻ تي سندس قبو، جتي "بيبان غوث" به سڏجي) کي گهراي ورتو ۽ کيس ڪجائي تي چاڙهي، دلدار جت جون ٻانهون ٻڌائي، مٿي تي قرآن شريف رکائي، ڪلهي تي واڳ ڪري ڏنائينس ته هاڻي وڃي خون بخشاءِ. ميڙ پهتي ته شير خان چانگ راڄ گڏ ڪيو. تن مصلحت ڪئي ته ميڙ کين موٽائينداسين، گل محمد جو خون معاف ڪنداسين. گل محمد "محبڻائي" پاڙي مان هو ۽ محبڻائي "وڏا کن" (شير خان چانگ وارن) جا پيائڻ هئا. انهيءَ مصلحت ۾ هڪ ڳسڻائي چانگ به ويٺل هو، جو ٻوڙو هو. تنهن اها ڳالهه نه سمڏي. سو صبح جو سوڀر ترار ۽ ڪوٺري ڪڍي ٻاهر جهنگ تي ٿي ويو ته دلدار جت ڪجائي سوڌو سامهون گڏيس. هنياڻينس جا ترار ته سسسي وڃي پري پيس. اهو لقا ڏسي بببان سڳوري اُٿ ڪڍي پوئتي واريو.

شير خان چانگ کي جا اها خبر پئي ته چيائين ته: ٻوڙي قهر ڪري ڇڏيو، پر هاڻي وير پئجي ويو. مٿان مڱرين اولياءَ جو ميلو به اچي پريو آهي. صلاح ڏنائونس ته: هاڻي تون پڙ ڌار نه وڃ. شير خان چيو ته: ولي تان پيرو ڪونه پيچندس، پر اڳي وڏي ناٺ سان ويندو هوس، هينئر رڳو پنجاهه گهوڙي سان ويندس. انهيءَ مصلحت سان شير خان چانگ پنجاهه ماڻهن سان سوار ٿي "مڱرين" وڃڻ لاءِ سنڀريو. جهلياڻونس ته نه وڃ، پر شير خان چيو ته ويندس. اها خبر جت سردار کي پئي، تنهن چانگن جي اچڻ واري گس تي ڪاهو ڪڍائي، مٿان مٽي پرائي، زمين هموار ڪري ڇڏي ۽ پنجاهه توبجي ڪوڏي جت وهاري ڇڏيا. چيائين ته جي چانگ وڙهي ته وڙهجن، نه وڙهي ته گس ڏجو.

تڏهن ڪنهن چيو ته: "سردار، چانگ تي ايڏو ٿو وسهين ته پلا آزمودي خاطر ڪو اڪيلو سوار موڪل جيڪو وڃي چانگن آڏو مٽي، پوءِ ڏس ته ڇا ٿا ڪن." پوءِ سوار موڪليائين، جنهن اچي شير خان چانگ وارن جي اڳيان گهوڙو واريو. شير خان چانگ سان گڏ همراهن ۾ دينار نالي جمالي هو، جو ڪوڏي چٽ توبجي هو، تنهن چيو ته: دشمن آڏو اچي گهوڙو واريو آهي، هٿان ٿو بندوق. شير خان تي دفعا جهليس ته به هو نه مڙيو ۽ هنياڻين بندوق ته مڙس وڃي ڪريو. اهو لقاء جو پريان جت سردار پئي ڏٺو، تنهن پوءِ ماڻهو موڪليو ته چانگ اچن ته نه ڇڏجڻ.

چانگ ويجهو آيا ته هنن بندوقون هنيون ۽ پنجاهي مڙس وڃي ڪريا. پوءِ جت سردار چيو ته اڃا به جيڪي منجهن جيئرا آهن، انهن کي به ڪهي ڇڏيو. شير خان چانگ زخمي هو سو ميدان ۾ ترار نراڙ کي ڏيو ويٺو هو ته ڪنهن چيس ته هاڻي ٿا ڪهنئي. جواب ڏنائين ته: "رد بڪري ميلي کي منهن ڪانه ڏيندي. جڏهن انور (پاڏا) ڪُسندا تڏهن ميلو مچندو." پوءِ مڙس سڀ مارجي ويا. جاتي جي پهلاج واڻيي، اها خبر شهر ۾ ڏني ۽ اتي جي مسلمانن گڏ ٿي لاشن کي تڙ ڏياري، جنازي نماز پڙهائي، لاش پيڙين ۾ بند ڪرائي "رام باراهي" جي مقام تي موڪليا.

پيروز شاه ۽ حسن (مزاراڻي چانگ) ٻئي ڄڻا "مارڏ ملير" کان پئي آيا ته نوڪرن چيو ته مقام ۾ ميڙ آهي. پڇيائون ته ڪهڙي پاڙي تي "نوڪرن چيو ته پنهنجي پاڙي تي. تڏهن گهوڙا مقام ڏانهن واريائون. اتي پيروز شاه قول ڪيو ته: "ادا شير خان! ائين ڏينهن اندر وير وٺي اچي تنهنجي ماني ڪندس يا پاڻ پنهنجي ماني گڏ هلندي، هاڻي گهر وڃڻ اسان کي حرام آهي."

پيروز شاه ۽ حسن پوءِ ڳوٺ جي ٻاهران طنبو هڻائي ان ۾ رهيا ۽ راڄ گڏ ڪيائون. همراهن کي چيائون ته: اوهين سبب ڪريو ته اسين مرشد کان دعا پنيو ٿا اچون. لشڪر کي ان نه ڪارايو پر ڪير ۽ آمل جو ڳاڙ پياريو. ائين چئي بدين ۾ احمد شاه قلندر ڏانهن روانا ٿيا. احمد شاه جي خيلفي، پيروز ۽ حسن کي ايندو ڏسي شاه کي ٻڌايو ته ٻئي پيا اچن. قلندر شاه چيو ته: مون ڏي نه اچن. پيروز شاه ۽ حسن غم ۾ اتي ئي ويهي رهيا. ويني ٿيو ڏينهن ٿين، تڏهن احمد شاه سندن پڇا ڪئي. خيلفي ٻڌايو ته: ٿيو ڏينهن ٿيو اٿن

انهيءَ پيشي تي، نه ان نه پاڻي، وينا آهن. احمد شاه چيو ته ڪو ظلم ٿيو اٿن، سڏيون. چانگن چيو ته: تون مرشد آهين، دعا ڪر ته جتن کان وير وٺون. احمد شاه خليفن کي جهنڊي آڻڻ جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ جهنڊو چانگن کي ڏيئي چيائين ته: جمعي ڏينهن جهنڊو ڪوڙجو.

هتان پيروز شاه چڙهيو ته ساڻس چانگن سڀ گڏ هئا. هڪڙا سنجراڻي چانگن (جيڪي تلهار کان الهندي وينل هئا) تن جو وڏو ڏاڏو سنجر ۽ ٻيا بنورائي چانگن جن جو وڏو شادمان. ٿيا سيراڻين وارا جمالي (جي اقتدا ويهندا چانگن سان هئا ۽ دينار به انهن منجهان هو) ۽ ٻيا راڄ به ساڻن پيڙا هئا.

جڏهن جت سردار اها خبر ٻڌي، تڏهن "ڇاڻي واري ڍوري" وٽ ڪاهو ڏياري سڄو راڄ ۽ ٻار ٻچا اندر ويهاري حفاظت ڪري ويهي رهيو. پيروز شاه به وڃي گهيرو ڪيو ۽ جت سردار شيرخان کي چيائين ته: راڄ ڇڏي ٻاهر نڪر ته لڙائي ڪريون، پر جت رڳو حفاظت ڪري ويهي رهيو. پوءِ چانگن سوڻ^(۱) ڏسي ٽوليون ٺاهي، ڪاهي جي چوڌاري حملو ڪري آيا. بنورائي چانگن پٺيان پئي آيا ۽ سامهون پيروز شاه وارا هئا. اتي شيرخان جت سنجر چانگن کي سڏيو پر هو سامهون نه ٿيو. انهيءَ تي پيروز شاه چيس ته: آءُ تنهنجو مٽ آهيان، تون مون کي سامهون آءُ، تڏهن شير خان چيس ته: چڱو تون منهنجو مهمان آهين، تنهنڪري اڳ ۾ وارو تنهنجو آهي. پيروز شاه چيس ته: منهنجي اکين ۾ رت توڙي، پهريون وارو توکي آهي، پوءِ وارو آهي ئي ڪونه. اتي شير خان ترار هنيو جا مٿان زهره ڪٽي اڌ مٿي تائين اچي بيٺس. ايتري ۾ شادمان بنورائي چانگن اچي وڃان پيو ۽ جت سردار کي ٻانهن آڏي ڏيئي، پوئتي ڪري، ترار هنيائينس ته ڪلهي وٽان بغل تائين ڪٽي ويس. بت ڇنڊيائين ته ڪري پيو. بنورائي چانگن ۽ ٻيا اچي جي پويان پيا، تن راڄ کي به ترارين مان ڪڍي ڇڏيو. ننڍو وڏو ڪونه ڇڏيائون. سنجر چانگن ڪونه وڙهيو. لاکائي جت سامهون آيس، تنهن کي چيائين ته: آءُ توهان ڪونه ٿو وڙهان. مون کي گهڻي ڏي ته آءُ نڪري وڃان. ان کي گهڻي ڏنائين سو هليو ويو.

^(۱) احمد شاه قلندر کان مليل نيزو ڪوڙي وينا، چون ٿا ته مينهن سان گڏ سٽي مچي وئي. اهو سوڻ ڏسي پوءِ جتن تي حملو ڪيائون.

پيروز شاھ پڇيو ته فتح ڪنهن جي ٿي؟ چيائونس ته پنهنجي. پڇيائين ته شير خان ڪٿي؟ چيائونس ته سامهون ڪريو پيو آهي. وري پڇيائين ته سنئون آهي يا اونڌو؟ چيائونس ته اونڌو. اتي پڇيائين ته جاتي اسان کي نه ڏنائين. مٿي کان پوءِ به زمين ۾ چڪ اٿس. وري پڇيائين ته سندس راڄ بچيو؟ چيائونس ته راڄ به مارجي ويو. تڏهن چيائين ته پوءِ سوڀ پنهنجي ڪانه ٿي، باقي وير ونيو ٿا هلون. هاڻي باقي جيڪي جيئرا دشمن آهن، تن کي ڪهي ڇڏيو. چڱو جت به زخميو پيو هو، چيائين ته اهو شاعر آهي ان کي نه مارجو.

چڱي جت انهي لڙائي تي پوءِ بيت چيا ته:

سڌ ڪيائين سنجر ڪي، جنهن گيدي ساريو گهر

نڪهرو نڪري آئيو، پيروز شاھ نر

جنهن جي بن مڙسڻ مان ٻاهر وئي سونهري سمندر.

وڏو گهر سنجرائي چانگ هئا، ڀڳ انهن تي هئي، پر انهي جنگ کان پوءِ ڇڏي ڏنائونس.

هڏائي هل تي آيا، جڙي جنگ تي آيا

ڏاٽي ڏيهه ڪلايا، ڪيڙين ڪيل لائيا.

هڏائي چانگن (شير خان جي ڳوٺ کان اوڀر طرف وينل) مان ڏاتو اڳواڻ هو، جيڪو وڏا قول ڪري جنگ تي چڙهيو هو، پر ڏاتو به ڀڳو.

شاعر چڱي جت جا بيت⁽¹⁾

چڱو جت شاعر ۽ پنهنجي راڄ ۾ سڙيال هو. ڪڇ جي ابڙاسيي واري علائقي ۾ "سنڌيارا" تلاءُ تي رهندڙ هئا. جڏهن خبر پهتس ته جاتي ۾ جتن تي ڏکيو وقت آيو آهي ته ماڻهو وٺي چڙهيو ۽ "چاڻي واري جنگ" وقت اچي پهتو ۽ پاڻ جنگ ۾ وڙهيو. پوءِ هن جنگ بابت بيت چيائين جيڪي هيٺ ڏنل آهن.

انهن بيتن ۾، جنگ کان اڳ وارا ڪي ٿاڻا ۽ جنگ جو سندس اکين ڏٺو احوال ڏنل آهي. چڱو پنهنجي طرف جي ڳالهه ٿو ڪري، جنهن موجب سنڌ جي

⁽¹⁾ چڱي جت بابت احوال ۾ اهي بيت اسان مرحوم مالڪڏني فقير تالي جت کان 2- جون 1971ع تي پڌرا ۽ لکيا (فقير 80 - 85 سالن جي وڏي عمر جو ۽ وڏو سڄاڻ هو). سندس خدمت ۽ عزت اسان پاڻ تي ڪئي ۽ فقير انهيءَ محبت ۾ ڪيئي سال اسان وٽ (سنڌ يونيورسٽي جي حيدرآباد شهر واري احاطي ۾) رهيو ۽ وفات به اتي ڪيائين. چڱي جي احوال ۽ چڱي جي بيتن بابت سندس زباني بلڪل تصديق واري آهي.

حڪومت ۽ ان طرف وارن کي جتن سان وڙهڻ جو ويچار هو. ان جو سبب اهو هو جو پهريائين ڪنهن چانگ هلي اچي چُرچ جاڳائي ۽ جتن مائي "ڪوٽر ٻائي" کي اڃايو اکر ڳالهايو. جيڪا هٿ تي گيهه وڪڻڻ آئي هئي. مائي همت واري هئي، جنهن اهو گيهه وارو ٿانءِ هن کي اهڙو ته زور سان مٿي ۾ هنيو، جو ان جا ڪُنا اندر گهڙي ويا ۽ اهو مڙس مري ويو. انهيءَ تي فتح علي چانگ، جيڪو شايد حڪومت طرفان هتي ڪنهن عهدي تي هو، تنهن ڳالهه کي وڏو ڪري وڌائي حيدرآباد لکي موڪليو ته قومن ۾ فساد ٿيو آهي ۽ اهي وڙهي ولتي ڌارو ڌار ٿيا آهن ۽ جتن ڏاڍائي ڪئي آهي.

اڳتي بيتن ۾ ڏنل ڪن ٿاڻن، جنگ بابت ٻين روايتن ۾ آيل اهڃاڻن ۽ فقير مالڪڏني جت جي وضاحتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته مير فتح علي خان راجن ۾ صلح ڪرائڻ ۽ اندروني طور ملڪ کي مضبوط ڪرڻ واري رٿا موجب، شير خان جت، شير خان چانگ ۽ ٻين چڱن کي گهرايو ۽ سمجهايو. ملڪ شير خان جت، سنڌ ۽ ڪڇ جي جتن جي وڏي طاقت کي خيال ۾ آڻيندي، مير صاحب جي ڳالهه تي ڪن نه ڏنو ۽ سامهان سوال جواب ڪيا. مالڪڏني فقير چيو ته: شير خان وڏو دلير هو ۽ ڪنڌ ۾ گهنڊي وجهندو هو (ڪا ڳالهه نه وڻندي هيس ته منهن ۾ گهنڊ وجهي ڪنڌ ورائيندو هو) اها سندس عادت هئي. مير صاحب جي ڪچهري ۾ به ائين ڪيائين، جنهن تي مير صاحب چيس ته: شير خان، گهنڊي ڪڍي ڳالهه سمجه. انهيءَ تي شير خان جواب ڏنو ته "مير اها گهنڊي مصريون ڪڍنديون يا ڪناريون لاهينديون، باقي ٻئي جي لاهڻ جي ڪانهي." مصريون يعني تراريون، يعني جنگ ۾ تراريون لڳنديون ۽ پوءِ جي اها گهنڊي نڪري ته نڪري. چاڻي واري جنگ ۾ شير خان تراريون هنيون ۽ جهليون ۽ مير صاحب سان پنهنجي ڪيل قول کي پورو ڪيائين. چڱي پنهنجي بيت ۾ چيو آهي ته:

"جو مهندان ڪيائين مير کي سو ٿو پنجاهيو پاري"

ملڪ شير خان اهو جواب ڏنو ۽ في الحال فيصلو نه ٿيو. تڏهن شير خان چانگ لشڪر گڏ ڪيو. هتان ملڪ کي پنهنجن سمجهايو ته صلح واري ڳالهه چڱي آهي ۽ چانگن ڏانهن ميڙ موڪلجي. اهو مڃيائين. پوءِ دلدار هلائي جيڪو مناهي قبيلي جو هو ۽ چانگن سان به دوستي جو ناتو هئس، تنهن کي

قرآن شريف ڪٿائي ميڙ مڪائون. اهو جڏهن ميڙ ڪڍي شير خان چانگ وٽ ويو جيڪو جاتيءَ ۾ "مگر پين" اولياءَ جي ميلي تي آيل هو. ته ان کي ايندو ڏسي دينار جمالي جو اتي هو تنهن بندوق هنيو ۽ دلدار مڙو. شير خان چانگ کي اها ڳالهه ڪانه وڻي پر دينار جي اڳرائي صلح جون واٽون بند ڪري ڇڏيون. چڱي به پنهنجي بيت ۾ دينار کي ننڍو آهي. دلدار جي مارڇڻ تي ملڪ شير خان جت سڀ آسرا لاهي، خود شير خان چانگ کان وير وٺڻ جي رٿ ڪئي. اها چٽائي ٻين روايتن مان به ٿئي ٿي. غالباً جڏهن شير خان چانگ پنهنجن ماڻهن سان "مگر پين" جي ميلي تان ٿي موٽيو، تڏهن جتن گس جهل کيس سندس پنجاهه ماڻهن سان گڏ ماريو. اها ايڏي وڏي اڳرائي ٿي وئي، جو حڪومت طرفان جتن جي خلاف لشڪر ڇڙهيو. جنهن جو سپهر سالار مير نارو خان هو. هي حڪومت جو لشڪر هو، جنهن ۾ سنڌ جي مختلف ڀاڱن ۽ قومن جا ماڻهو شامل هئا. ٻئي طرف رڳو جت هئا، جيڪي چڱي جي چوڻ مطابق:

"تيا سامهان ساري سنڌ کي."

جنگ جي ميدان ۾ مڙسن جي مقابلي جا چڱي جيڪي اکين ڏنا احوال ڏنا آهن، انهن موجب جتن طرفان مٺائي قبيلي وارا آخر ڊمر تائين وڙهيا. "پلاڻي" نڪ مان عبدالله وڏي همت سان وڙهيو. ملڪن سردارن سان جيڪي راج پيڙا هئا، تن مان هڪڙا حمراڻي ملڪ جو راج هئا ۽ ٻيا "راڌن" ملڪن جا راج هئا. "ننڍار" جت (ڳائي مال وارا)، جن مان مٺائين جو ڏاڏو منو هن جنگ ۾ موجود هو. "مٺائي" ۽ ٻيا قبيلو حمراڻي ملڪ طرفان آيا ۽ وڙهيا. "اوناڙي" جت (اٺن وارا) راڌي ملڪ جي لٽ ۾ هئا، جن مان ڪي ڀڳا. چڱي انهن کي ننڍو آهي ته ائين جي کير جي ڦيڻ ڇڏيندڙن سٺ نه جهلي ۽ ڏانهن (گڻا) ڪري وٺي ميدان مان ڀڳا. شير خان وڏي بهادريءَ سان پنهنجي لشڪر کي هٿايو ۽ وڏي دليريءَ سان وڙهيو. سنجر چانگ کي للڪاريائين ته: تون منهنجو مٽ آهين ۽ مقابلي لاءِ اڄ. پر چانگن جي لشڪر مان سنجر به سوڀ ڪانه ڪئي. شير خان جي سامهون نه آيو ۽ ميدان ڇڏيائين (جيئن ٻين روايتن ۾ ڄاڻايل آهي). شاعر چڱي پاڻ پنهنجن ساٿين سان گڏ ميدان ۾ اچڻ ۽ وڙهڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

1. ساراهيان سڄو ڌڻي جو صاحب رب ستار
 قادر جي قدرت کي پڪريون ڪونهي پار
 هو اهل ڪن آڙاه جي پيا انهيئن پار⁽¹⁾
 هو سوڻجو سرايڪن کي ڪو وڙهڻ جو ويچار
 تن هلي اچي هٿ تي ڪيو ڪيئو منجهان ڪار
 منهنڊان ملڪزادي، حمزي پوٽي، پس تنهن جا پار⁽²⁾
 "ڪوٽر ٻائي" ڪر اجاريو، پيڻ ملهايا پار⁽³⁾
 تنهن ٻائي ٻولائي هنئي پاري پهرينءَ وار⁽⁴⁾
 گهڙيءَ جا گهڙي ويا ڪنا منجهه ڪپار
 پوءِ مردود مري پيو اهڙي سان آچار.
 تڏهن فند فتح علي گهڙي ورتو انهيئنءَ وار⁽⁵⁾
 ته معلوم پهچن مير کي وڃي سوڌا سماچار:
 ته پٿر ولتي پاڻ ۾ ٿيا ڌارو ڌار⁽⁶⁾
 پيا ويسر وڌاندار، خاصا خريدار.
 ڌومسي ديميون چڙهيون ڪٽڪ ڪارونپار
 تني ليڪو ناه ڪو، بيحد بي شمار.
 سي جنبي آيا جنگ تي سنڌي پينءَ بازار⁽⁷⁾
 اول ڪانئر مان ڪين ٿو جنهن دڪائي دينار⁽⁸⁾
 ڏني باهه بندوق کي انڌي منجهه آهنڪار⁽⁹⁾
 هو منهنڊان ميناڻين مان ڪو ساهو سلحدار

(1) اهل ڪن آڙاه جي = جنگ جي آڙاه يا مڇ کي مڇائڻ جي بيا ڪن.

(2) ملڪ زادي = ڄڻ راڌن جتن جي طرف جا جيڪي ملڪ ۽ سردار هئا. حمزي پوٽي = امير حمزي

پوٽي بلوچاڻي.

(3) "ڪوٽر ٻائي" = مائي جو نالو جيڪا "مناڻين جتن" جي پاڙي مان هئي.

(4) پاري = گيهه وجهڻ واري وڏي مائي يا گهڙي.

(5) فتح علي چانگ ان وقت سٺ سٺي ۽ رت ڪشي.

(6) پٿر = پٺ، راج، ولتي = ڪاوڙجي، ڦري.

(7) پينءَ = مغل پينءَ، پينءَ بازار = مغلپين يا جاتي شهر جي بازار.

(8) دينار جمالي چانگن جي طرف جو.

(9) آهنڪار = هٿ، غرور.

- تنهن اول تان عيسب جهلي جنگ جَت جهونجھار⁽¹⁾
 گڏ تنھين سان گاڱن هرو جيڏا هئا يار⁽²⁾
 گهڻو ملوڪن مڃيا تيجي جا توار⁽³⁾
 بنڪي بازيون ڪيڏيون مڻي مڻي اڏار⁽⁴⁾
 ڪڏي پيا ڪڏڪ ۾ ورنهه چوڙي وار
 پوءِ سَراين جي سار، سوڌي لڏي ساهُئڻ⁽⁵⁾
 2. پنڌرهن پٿر آڻيا سنڀري سَراين ساڻ
 هتان هئي هڪڙي سنڌي جتن جات
 سي نينڪي نٿار آيا تن ماري ڪيا مات⁽⁶⁾
 هُن هينئڻ جي حَما، ٿيا سَمُهان ساريءَ سنڌ کي⁽⁷⁾
 3. ٿيا سَمُهان ساريءَ سنڌ کي جنبي جت جونجھار
 هلي هالاڻي آيو تنهن ڪي پنجاهي پڪار⁽⁸⁾
 ته صبر ڪجا ساهُئا آهي اسان جي وار
 مري لاهيون ميهڻو سڻندو جيڏن جار
 سو مرڪي مصحافن سان، هليو وري هٿيار
 ڪيڙو خنجر خان سين ڪاتي نه ڪاڻار
 وسوڙو ويساه گهڻي پانڀائين ڪانه پلڪار
 پر مڌي مَسُومَن ۾ هئي شومت بي شمار⁽⁹⁾

(1) عيسب مٺائي، چڱي شاعر جو ڀاءُ.

(2) گاڱن مٺائي جت.

(3) تيجو مٺائي.

(4) مڻو مٺائي.

(5) سَراين جي = جانگ. جمالي وغيره.

(6) نينڪي آڻيا = ٽپ ڏيئي آيا. نٿار = نٿي وارا، ڳاڙين جي مال وارا، هڪڙا جت "نٿار". پيا

اوناڙ" (اٺن وارا).

(7) حَما = حمايت.

(8) هالاڻي = دلدار جت. پارو مٺائي، لک هالاڻي.

(9) مسو جمالي، جنهن شايد دلدار جت کي ويساهي آندو.

تنهن ڪاڻي ڪوڄهو ڪر ڪيو گيدي گلادار
هي وڃي گهڙيو گهوت گهڙن ۾ الله جي آڌار
تہ مصريون تنهن ملوڪ تي وڏيون انهيءَ وار
سامهان سرائين ڪي دست هنيا دلدار
پوءِ پَنَڻ پڻي پڪار، تہ راوت راج - گهو ٿيو ⁽¹⁾.

4. راوت راج - گهو ٿيو تنهن تي ويرا ايءَ وهي ⁽²⁾

جيڪا چانگن چَتَئي سا جي ڪيائين سهي ⁽³⁾

مرڻ جي ملوڪ سان تن جي پرنديئي ڳالهه پهي ⁽⁴⁾

تہ مصري مير ملوڪ جي جيڪر خان ڪئي ⁽⁵⁾

تہ هنياين هٿ ڪڍي هوند چيتاري چئي ⁽⁶⁾

ويشي ريڪ رهي، دليءَ سين دلدار جي ⁽⁷⁾

5. دليءَ سين دلدار جي رکي پت پرور

دٻائين دستن سان جو هو جمالي جَبر

موڙائي مسوءِ جو تنهن ڪُونڙ جهوريو ڪر ⁽⁸⁾

رڻ ۾ رامائو ڪيو، هالاڻيءَ حشر

تڏَ سردار سڀ سڏائيا تہ پاڻ ڪريو پر ⁽⁹⁾

واريون ويرُ ورنهه جو، ونڪا ڪريو ور ⁽¹⁰⁾

بينو مرد ميدان ۾ وجهي هوڏَ حمر ⁽¹¹⁾

(1) راج گهو = راج جو گهو، راج جي عيوض قربان.

(2) ويرا اي وهي = مٿس اها ڏکي مهل آئي.

(3) چَتَئي = چٽائي.

(4) پرنديئي = پرنديئي، شروع کان ئي.

(5) مصري = ترار.

(6) چئي = ٻولائي.

(7) ريڪ = همت ۽ سورهياڻي قائم رهي.

(8) مسو جمالي جو ڪنڌ مروڻيائين.

(9) سردار شير خان جت.

(10) ونڪا ڪريو ور = بانڪا اوھين ڦري اچي گڏ ٿيو.

(11) حمر = شير خان جت کي شاعر سندس وڏي ڏاڏي حمر جي نالي سان ٿور سڏي يا حمر ملڪاڻي سردار جو ان وقت شير خان سان پيڙو هو.

- ڪڙي ۽ قاتل جو هو ساھُن ساڻ ٿمر⁽¹⁾
 هيءُ ست پيڙھيو سردار هو، هو نسورو نوڪر⁽²⁾
 هن ميڙي ميلھي ڪار جو پٿر ڪيو پرڏر⁽³⁾
 هت سنڌ، سرارو، ساڪرو، ڪاڇو، ڪارونجھر⁽⁴⁾
 اُچ سرو ۽ غمر ڪوٽ، پچم پار ڪر
 پيڙو ٿيو پيڙن تي، ٿيلي سڀوئي ٿر
 پر ساھُن سراسر، هئي موران ڳالھ مرڻ جي.
 هئي موران ڳالھ مرڻ جي سنڌي روح ريلي 6.
 سو نڪي ڏانهين ويو دليءَ تي، نڪي ويو ٻيلي
 منهن گھنڊي، چپ وات ۾، بينو خان ڪنو ڪيلي
 سارنگ سارين ڪي مٿان ويو ميلي⁽⁵⁾
 عبدالله ائين آيو، جئن رو اچي ريلي
 پوءِ "پلائي" ٻيلي، ڪني ساڻ ڪٽي ويو⁽⁶⁾
 ڪني ساڻ ڪٽي ويو، تنهن جا پارِي هئا پاءُ 7.
 پائر، پالا، پليون، جي هوتن مل هئا⁽⁷⁾
 تـ هـي پاتارين ۾ پٿرا حمراڻي هئا
 ڏاڍو تـو تـرار جو، مٿي پيڙ پيا
 اومانجهي ماڳ مٿا، پر لڳي چاهه نه چريا⁽⁸⁾
 پر راڌي جي رهڻ ۾ جي حماتي هئا 8.
 تن ٿرڪ نه جهلي ٿي چٽين گيدي ڪن گئا
 چڙي لڄ لسا ٿيا ڪهڙ ڪير - ڏها
 هي مانجهي ماڳ مٿا، لڳي چاهه نه چريا.

(1) ڪڙو ۽ قاتل = نشو، جنگ کان اڳ نشو پي مست ٿي وڙهندا هئا.
 (2) هيءُ = شيرخان جت، هو = چانگ يا جمالي اڳواڻ ڏانهن اشارو جنهن کي ميرن جو ماڻهو ٿو سڏي.
 (3) ميلھي ڪار جو = پهلوئن جو، هادرن جو، پٿر ڪيو = ميڙ ۽ مجرعو گڏ ڪيو.
 (4) هت = آڏو، آڏي طرف وٽ.
 (5) سارين، يعني سامهون چانگن جمالين جي لشڪر تي توارين جو مڀنهن وسي ويو، مٿائن جنگ جو
 ڪڙو وري ويو، کين ڍڪي ويو.
 (6) سورھ عبدالله جت، پاڙو مٽائي، نڪ پلائي.
 (7) پليون = پليون گھوڙيون، هوتن مل هئا = جتن وٽ هجن ها.
 (8) لڳي چاهه = جنگ جي باھ لڳڻ سان.

9. لڳيءَ ڇاهه نه چُرڻا، هُو هو اُحدي آڻيارو⁽¹⁾
 راڌي تي رحمت جو ٿيو نرمِل نغارو
 مَلڪ ٿيو مهند ۾، کڻي ڪرُ ڪارو⁽²⁾
 نان نان پير نڪاءَ ٿي، هڪل هو ڪارو
 لائِي بيٺا لاڏڪا چڪر چوڻڪارو
 جوانن جي جنگ سان ٺهڪيو مير نارو⁽³⁾
 "واروڙي وارو، متان ڪا گگهيڙي گلا ڪري!"⁽⁴⁾
 10. گگلا گهيڙين جي چڏيو لاڏڪا لاهي
 سڀڪو پنهنجي سر ڪي سوريءَ سنباهي
 تڏ سڀ اُڀي ويا آڙن ۾ لاڳا پا لاهي
 اُتان زنگيائي آيو ڪڻڪ سان ڪاهي⁽⁵⁾
 تنهن وڏا هٿ وڃين ۾ "چڱي" چٽائي
 تنهن ڪي وڏيري ورائيو سکر سڏائي⁽⁶⁾
 تہ مرڻ ڏيو مَ ملوڪ ڪي مَر پوءِ جا پير ڳائي⁽⁷⁾
 پر وڃين واجهائي، اچي چئنچل چور ڪيو⁽⁸⁾
 11. آڻي چئنچل چور ڪيو، وڃين ڪنهن وڙڪا⁽⁹⁾
 رڻ جهڙ راڙو رُڪ جو، جت سانگين ڪيا سڙڪا⁽¹⁰⁾
 جوانن جي جنگ جا پيا ات پڪڙڪا⁽¹¹⁾
 هڪل هيبت هن جا ڪڇ سڻا ڪڙڪا
 مانجهي سي مرڪيا، جن ڪڻي ڪڻڪ واريا.

(1) هو = ملڪ شير خان جت، راڌو پاڙو.

(2) ڪارو = شير خان جت جيڪو سانورو هو.

(3) مير نارو خان ميرپور وارو جيڪو سامهون لشڪر ۾ هو.

(4) شير خان ائين چئي پيو پنهنجن کي هٽائي.

(5) چڱو جت (شاعر) جيڪو "زنگي" جو پٽ هو انهيءَ ڪري "چڱو زنگيائي".

(6) وڏيري = شير خان جت.

(7) هي شاعر آهي، هن کي بچايو تہ پوءِ مڙسن جي بهادري کي واکاڻي.

(8) چئنچل چور = چڱي جت کي زخمي ڪري وڌ،

(9) وڙڪا = ورائي.

(10) سانگين = ترارين.

(11) پوکا = هڪل ۽ ڏڪن جا نواڏا.

12. کُٽي ڪُڪ واريا، سڀئي ساري
 شير خان شـَـلِين مِ وڌا هـِٽ واري⁽¹⁾
 سڏايو سـنـجـر کي ٿو کليو کينڪاري⁽²⁾؛
 "آءُ تون اوڏو اُسري، توکي سـَـرتيو ٿو ساري"
 جو مهندان ڪيائين مير کي سو ٿو پنجاهيو پاري⁽³⁾
 سَـٽ ڪُـٽ سـراين جي هئي دلاور ڌاري⁽⁴⁾
 پوءِ چڱي چيتاري، ڪيائون مزماني مير کي.

---

(1) شلين مِ = چلين مِ . چلون = لشڪر جون شاهي ٽوليون.

(2) سنجر چانگ. جنهن کي شير خان ڄڻ للڪاريو.

(3) جيڪو قول شير خان ڄڻ حيدرآباد م مير صاحب جي آڏو ڪيو هو سو ٻيو پورو ڪري (يعني

ترازيون هتي ۽ جهلي).

(4) شير خان دلير جي مٿان ترازين جي سَٽ ڪ هئي.

10. پيتاري واري جنگ⁽¹⁾

هيءَ جنگ "چاڻي واري وڏي جنگ کان ڪجهه پوءِ جتن ۽ سنڌ جي انتظامي اٽالي جي وچ ۾ "پيتاري جي اُتران "بني" ۾ رڻ جي دنگ تي لڳي. شاعر چڱو جت ان وقت حيات هو ۽ هن هن جنگ تي بيت چيا. بيتن ۾ ڏنل اهڃاڻن، مالڪڏني فقير جت جي وضاحت ۽ ڪچهري ۾ بيان ٿيل ڪن ٿاڻن ماڻهن مقابلي جو سبب هن طرح معلوم ٿئي ٿو.

ميان غلام شاھ ڪلهوڙي ڪڇ تي چڙهائي ڪري پنهنجي فوجي طاقت جمائي هئي. سندس وفات کان پوءِ ڪلهوڙا حاڪم ڪمزور ٿيا ۽ سنڌ جي سرحدن تي ٻيا قابض ٿيا. سنڌ سان لاڳيتو ڪڇ ۾ جتن جي قوم طاقتور هئي. اهي ڪڇ جي راڻ سان پيڙا هئا. ڪلهوڙن جي آخري دور کان وٺي ٽالپورن جي اوڻائي دؤر تائين، هو سنڌ ۽ ڪڇ جي سرحد تي خود مختار ۽ طاقتور رهيا. انهيءَ طاقت جي زور تي ئي ملڪ شير خان جت بالآخر سنڌ جي نئين حڪومت سان طاقت آزمائي ۽ "چاڻي" واري جنگ لڳي. ان جنگ ۾ لاکاڻي جت کين وڙهيا ۽ ٻيا ڪي "اوناڙي" جت پڻ. "مٺاڻي" وڙهيا، پر منجهائن هڪ مڙس نڀهندو عاليڻي ميدان مان ڀڳو، پر بتال ٿي ويو ۽ ست پيرا "چاڻي" ٽپيو. هڪ پاسي کان گهڙي ٻئي پاسي وڃي وري موٽي. ان تان ٻهاڪو پيو ته "نڀهندو ست پيرا سير اُڪتو" لاکاڻين ۽ نڀهندي عاليڻي جي پٽ ۽ پوٽي پوءِ ٻئي اها ڳالهه ڳڻي ته ڪنهن پر "چاڻي" واري ميار لاهجي.

لاڪاڻي لوڻي تي ويندڙ هئا. ساڻن پيرو راج "مٽوئن" جو هو. ميان غلام شاھ واري وقت ۾ انهن تي "ماليات" ٻڌي وئي، يعني ساليانه ڊائيندي يا ٻئي ڪنهن حساب سان رقم ٻڌي وئي. ڪلهوڙن جي زوال واري دؤر ۾ هنن ڪانه ڏني، پر ٽالپورن جي حڪومت ۾ نئين سر سرحدن تي انتظام ٿيا، جنهن موجب ڪو ڪٽيار فوجدار، لُنڊن ۽ ڪوسن جو مختصر اٽالو ۽ منشي سان ڪري "لوڻي" ڏانهن روانو ٿيو ته اتي لاکاڻي جتن کان ماليات وصول ڪري.

⁽¹⁾ فقير مالڪڏني مٺاڻي تالي جت جي زباني قلمبند ڪيل.

هي اڳواٽ جنگ جي تياري ڪري ويٺا هئا. جڏهن سنڌ وارا پريان روانا ٿيا ته هنن کي خبر پئي ته انهن ۾ ڪي ته دفتری منشي ۽ عملي جا ماڻهو آهن، باقي سپاه ايترو گهڻو ڪونهي. جڏهن هو رڻ وارو پنڌ ڪڍي اچي پتاري جي آترئين طرف رڻ جي ڪنڌي تي پهتا ته پتاري ۾ پاڻي پين ۽ ساڙي ڪڍي اڳتي لڙي ڏانهن روانا ٿين ته هنن مڙسن دير ئي ڪانه ڪئي ۽ مٿن حملو ڪيائون، جنهن ۾ عارب مندائي سامهون لُنب بروج کي ماريو ۽ پاڻ به مئو ۽ شير عاليائي ڪٽياڻ کي ماريو ۽ پاڻ به مئو. کوسا جيڪي ڪٽياڻ جي اتالي ۾ هئا سي ميدان ۾ ڪين بيٺا. پر ڪٽياڻ جي اڳواڻي ۾ لُنب ۽ پيا جيڪي مڙس هئا سي آخر تائين ميدان ۾ بيٺا ۽ جتن، مٽوڻ، واڍن ۽ مينگهوڙن مان گهڻن کي ماريائون. سنڌ جو باقي بچيل اتالو لاشا ڪڍائي پوئتي موٽيو. جتن ۽ پين کي ٻئي طرف ڪڍائي ”بُرڪر جي تڙ“ کان اُتر ۽ لوڙي جي تڙ“ کان ڏکڻ دفن ڪيائون. بودلو شيهه به هن مقابلي ۾ ماريو. هو درويش قبيلي جو هو. سو هن مقام تي ”شهيدن جو مقام“ نالو پيو. چڱي جت هن جنگ تي بيت چيا جن مان جيڪي مالڪڏني فقير کي ياد هئا سي اسان لکيا ۽ هيٺ ڏجن ٿا.

”لاکھائی“ لکھوئی م ہمدائی^(۱)

”مَتَّوُتَا“ ان مالیات م پیرا ہٹا پائی (۱)

“خداي (بلوچکي بولي جو اچار) = خداي. دسي جا پيارا.

(۱۲) مالیات = زمین ء پیدایش.

- ”جيوي“ ڳالهه جتن کي سورهه سڻائي
 ته اُپڙي ٿي اُتر ۾ ڪا پيليلا بلوائي⁽¹⁾
 مانجهيما متان ڪا ڪريو ڪوجهي ڪمائي
 تن مردن مچون رتيون ڪُني ڪير ڪائي⁽²⁾
 هونهُهرا نِـبـوائي، راوت رکي اُپيا⁽³⁾.
 2. راوت رکي اُپيا سي لاکائي لُـوـٿار
 مهندان ڏنو مير کي قيصر شينهن قرار⁽⁴⁾
 ته: وک مَف ڪُڇج وٽري هي آهن ٻاروڄاڻا ٻار
 گس تي پُـت گگهيـرين جا آهن پاري وڏا پار⁽⁵⁾
 مر سڻي ڪيچ قنڌار، ته مانجهي ميرن گڏيا.
 3. مانجهي ميرن گڏيا مهندان ماهيا سانَـهه
 روٽ پچايائون رُڪ جا سي مرڪائي موٽن خان⁽⁶⁾
 هي دفتری دنيوان، وڃي ڏين سماچار سنڌ کي⁽⁷⁾.
 4. ڏين سماچار سنڌ کي، ڪهي ڪاڳـريـا⁽⁸⁾
 ته: هي قيصر شينهن ڪاڇي جا، هو ٻروچ ٿي پيا⁽⁹⁾
 سورهه ڪندا سا، جا ڪي سويڊار سنڌ سان⁽¹⁰⁾.

(1) پيليلا = اي پيليو، ساڻيو، بلوائي = پچار، چڻبول.

(2) ڪني = ڪن، ڪندو.

(3) نهرا (’ن‘ جي پيش سان، جتن جو اچار) = نهرا، وڏن سڱن وارا ڏاڍا جوان، نواڻي رکي اُپيا -
 ناري ڪري جنگ لاءِ اُٿيا.

(4) قيصر شينهن = سير نالي جت، نڪ عالياني پاڙو مڙهي.

(5) پارو = گرا، وڏي هٿ وارو، بار = باٿر.

(6) رڪ جا = نوابن جا، جن = سنڌ جي لشڪر جا اڳواڻ، سبھ سالار ڪنيان.

(7) دفتری ديوان = سرڪاري منشي جيڪي اڪثر هندو هئا ۽ ديوان سڏب هئا ۽ جيڪي لشڪر سان
 ۾ لکپڙهه لاءِ گڏ هوندا هئا.

(8) ڪاڳري = ڪنڊل وارا، دفتر رکندڙ.

(9) ڪاڇي جا = ڪڇ جا، هو ٻروچ = سنڌ وارا پيا ٻروچ.

(10) سويڊار = ملڪ سير حار جا، جنهن نواڻي ڪئي پر ان نه معي.

5. جا ڪي سويڊار سنڌ سان، اهڙيءَ منجهه آهين⁽¹⁾
 ڏهه ڏهه پيرا ڏينهن ۾ ٿا وڃن وڌائين⁽²⁾
 پڙ ٿا پنجاهين جا مر ڳڃان ڳوٺ ڳاهين⁽³⁾
 راوت سڀ راهين، لاکاڻي لوڻي ۾⁽⁴⁾
6. لاکاڻي لوڻي ۾ مڙيو مصلحتون ڪن
 ته: جوانا ڪو جواب ڏيو "ڪيئن وڙيو سين ويرين!
 لڄون، لڏون، لاڏڪا ڇڏيا ڪين پڄن⁽⁵⁾
 حرم ڪريو هلندا پهرو نه پاسي تن⁽⁶⁾
 نان وڙهي سين ويرين، ساڻو سوپارا ٿيو."
 ساڻو سوپارا ٿيو، انهيءَ اهڃاڻن⁽⁷⁾
7. ڪُٽا ٿي ڪونه پڙي پڙن⁽⁸⁾
 آيو عارب ات هئا منجهان مندائين⁽⁹⁾
 لڏائي رکيو لڏائي ڪي هائينگ پئي هئن⁽¹⁰⁾
 مهندين لڳيون منهن ۾، جهليا پير پوين⁽¹¹⁾
 ڪوما ڪسي چريا، ڪئي لوٽ لڏن⁽¹²⁾
 خوشيءَ سان خانن، تن ڪٽي ڪٽڪ واريا.
8. ڪُٽي ڪٽڪ واريا، پاوانگ ڪوڙي پير⁽¹²⁾
 هڪڙيون شيرون شاه بدين تان، ٻيو شيرون مٿان شير

(1) اهڙي منجهه = اهڙي رٿا ۾.

(2) وڌائين = رت کي وڌو ڪن.

(3) پڙ ٿا = پڙ، جنگ ۾ ڪڍڻ، پنجاهين جا = اهي جيڪي جنگ ۾ اڪيلا پنجاهن جا مٿ. ڳڃان

= ڳوٺ. ڳاهين = وراڻي وراڻي بيان ڪن.

(4) راهين = جنگ جي فصل جون راهون ڪن.

(5) ڇڏيا = پوئتي گهرن ۾ ڇڏيا.

(6) زالن کي اڳتي هلندو روانو ڪريو ۽ انهن سان پهريدار مڙس موڪليو.

(7) ڪٽا ٿي ڪونهي = هنن اچي ڪوهر (پاڻي لاءِ) ڪوٽيا. پٽري = پٽاري وٺ. پڙن = پڙ مڙس.

(8) عارب = مندائي جتن جي پاڙي مان.

(9) هائينگ = پهلوان (عارب).

(10) اڳين کي جو تارايون لڳيون ته پويان بيهي رهيا.

(11) ڪي چريا = ميدان مان ڪسڪي ويا. لوٽ = ڌڙ ان لڏ جو.

(12) پاوانگ = پهلوان جيڪو پڙ ڪري بيهي وڙهي. شيرون = چيرون فتح جون. شاه بدين (مهتاب

دمن) = بدين جي ولي کي.

- (1) پهرين شرم شهيد ڪري، پوءِ پريائين پير
 (2) ڪني سان ڪٿيان ڪي ڊڳ ڪيائين ڏير
 (3) سڄو ڏيهه سانڪي ٿيو، شال ڏنو جو شير
 (4) هن جهوري مٽ جهوڙي، وڃي اڳيون ڪر اجاريو
 (5) آيو بولدلو اُسري، تتي تيڏي وار

.....
 .....

- (6) جن پيتي شاه شيرن جي سي چريا ڪين چمار
 (7) مٿي شرم ماهو ٿيا مري مينگهوڙ
 وادي پنهنجي وار، ات مري تنهن ملهائي.

- (1) شرم شهيد ڪري = پنهنجي زال نالي "سڪان" کي ماري. پوءِ پريائين پير = پوءِ اچي جنگ م
 پيو.
 (2) ڪٿيان = سنڌ جي لشڪر جو سپه سالار.
 (3) سانڪي ٿيو = ساڪي ٿيو، شاهد ٿيو، شال ڏيو = چال ڏنو. ڪڏي اچي ترار هڻي. شير = شير
 مٿي جت.
 (4) جهوري = زخمي ڪري. ماري. مٽ = پنهنجي مٽ کي. آڏو مٿي ڪندڙ کي جهوپڙير =
 جهوڙي وارو، وڏي پٽڪي وارو، وڏي تري وارو (ڪٿيان). اڳيون ڪر = اڳ وارو بن. سندس پنهنجو
 ڏاڏو ٺهندو، جيڪو اڳ "چاڻي" واري جنگ م بنال ٿيو هو ۽ نه وڙهو هو.
 (5) بولدلو = "بولدلو" نالي جتن جي "شيھ" (= شيخ، يعني فاطمي ۽ درويش) باڙي مان.
 (6) شاه = چاه. لسي. شيرن جي = جنن جي. چمار = مينگهوڙ.
 (7) مٿي شرم = سندن ننگن تي. ماهو ٿيا = وڙهندي وڙهندي مارجي ويا. وادي (اسر جنس طور
 "واڍو" لاءِ آندل) = واڍا جيڪي جتن طرفان وڙهيا.

11. مير ناري خان جي جنگ⁽¹⁾

هيءَ جنگ ذوالحج مهيني سن 1218ھ (1803ع) ۾ لڳي. هڪ طرف ميرپور خاص جو حڪمران مير ناري خان ۽ سندس سپاه هو ته ٻئي طرف حيدرآباد طرفان مير محمد خان ۽ سندس سپاه هو. هن جنگ لاءِ ڪو خاص سبب ڪونه هو. ميرپور خاص جي طرف وارن مرين ۽ حيدرآباد جي طرف وارن لغارين ٿوري جهيڙي کي وڌائي وڌو ڪيو. مير ناري خان بروقت موجود ڪونه هو، ۽ پنهنجين ڪيڏين ۾ هو. جي هتي هجي ها ته ايڏو ممڻ نه مچي ها. کيس خبر تڏهن ملي جڏهن طرفدار قبيلن جنگ لاءِ تيار ٿي ويا هئا.

سهراب فقير چارڻ جو ان وقت جو وڏو داناءُ سگهڙ هو. تنهن پنهنجن منظوم بندن ۾ هن جنگ جو سمان چڻيو آهي ۽ جنگ ۾ جيڪي بهادر وڙهيا ۽ ماري، تن جا نالا وٺي کين ڳايو آهي. سگهڙ سهراب جا اهي منظوم بند "جنگنامي" جي نظر جو هڪ انوڪو ۽ اعليٰ مثال آهن.

قادر قدرت جو ڌڻي، راز رب جبار
 خاوند خالق خلق جو، آ قدرتي ڪلتار
 جنهن جوڙي راس جهان ڪيو، درس ڪري ديدار
 خاصو خلقيائين خلق ۾ نوري نبي نروار
 سو شفاعت سائين ڪندو، امت تي اظهار
 پيو علي شاه سخي جوان، دين سندن دھوار
 تڪنهن جي تعريف جو شرح ناهه شمار
 حيدر حمايت ڪري ڏني سنڌ ميرن کي مختيار
 سي سڀ جڙيا سنڌ ۾، عامن سندن سينگار
 بيحد بلرجن ڪيو، ٿي قابلن قرار
 تن دزد مارائي ديس مئون، ڪڍا چور چڪار
 امن ۽ امانت جو آهي بانگن مٿي بار

(1) سهراب فقير جو هن جنگ بابت هي منظوم بيان، اسان ميان دين محمد چارڻ (دادو) جي معرفت ڪمن فقير چارڻ کان ٻڌو ۽ قلمبند ڪيو.

پر فائق مير فتح علي هو سنڌ جو صاحبدار
 جنهن جو وچندو هو ويرن سر نوبت نت تقار
 رکندو هو راوت سو سندنو شوق شڪار
 سو هاڻڪ هزارن سان چڙهندو هو دولهه دل سينگار
 تنهن جي تڪ ترار ڪئون ٿي ڪنڀيو ڪڇ ڪنڌار
 جنهن جو داپ دهلي ٿئون نه لٿو، ڪابل ناهه قرار
 جيسلمير ۽ جوڌپور، هوڏانهن ڪر هالار
 پيو پيڇ پيڇي اُٿي، ڏر وڏو ڏهڪار
 مڻي مڏي ملڪ ۾، ناميو ٿيون سرور
 تنهن جو گونجو گنداوا ٿي دارو ڏند آندار
 تنهن جا سوين سلامي هئا، سهراب چئي سئوار
 جنهن جو ايڏو هو اختيار، سو راوت رب رضا رسيو.

—

هاڻي سن ٻارهن سئو ذوالحج ماھ ارڙهن ورهيه اظهاري
 غازي مير غلام علي کي، صاحب سنڌ ڏني سرداري
 شير سلامت تخت تنهين جو، بخت بلند ٿيو بسياري
 زابر زور زبر سان ظاهر، مير مسند منصبداري
 ڪوبي سان ڪرامت قائم، عارف اعليٰ ٿيو اظهاري
 ڪرم عليءَ تي ڪرم الله جو، جسوت جنگ سندن جهونجهاري
 شان شعور شناخت سورهي، ڪريو قابل ڪلاتداري
 مير مراد علي مڪي ساچر، صاحب سخن سچاري
 پير سدير بهادر بانڪو، لڄيت لائق لطفداري
 تاءِ ترار تنهين جو ثابت، نام بلند ٿيو نرواري
 جنهن جو لشڪر آهي جوانو، سنڌ سرو ۽ سنگت ساري
 هوڏانهن نارو مير مڇارو، مڪي جسوت جوڙ وڏي جنساري
 سو اڙنگ ارڻل، سرحو سورهي، ڪوبو، ڪلي قرب قراري
 تن گڏ سنڌ جو شان وڌايو، همت ڪئي هوشباري
 تيز تني جا نائب نهڙا، لائق خان لغاري

اٺ ڏسي تن ڏائي ڇڏي جنهن تي ول جني ويڇاري
 مري مڳ هئا ميرن جا ديريدار اتي دھواري
 تن سڏائي سوگهو ڪاريو. ساڻ حڪومت حڪمداري
 تڏهن پيلي ٻول ڪيو ٻولائي، ڏانهن ڏانهن پسي پوڪاري
 تڏهن لغاري لائق هليا، وير ڇڏائڻ تنهن کي واري
 اولاڀيا اُتي سي انڪي. تن سرواهن ڪئي سٽڪاري
 مري مڳ وڌائون ماري، ڪڙڪي ڪوٺ هنيس ڪاپاري
 هن پي هيا هٿيار هڪل سان، هاڙي ڦٽي ڦٽ وڌا ڦيڪاري
 هڪ ڦٽير ماري پڻ ماريو، اجل آهي جني اختياري
 هيڏانهن مَرين وڃي ڪيو ميڙو، هوڏانهن واهر لغارين واري
 جنگ ڪنداسون جوڌئون جوڙي، ذات جني کي ڌاتر ڌياري
 جني آهڙي اختياري، سي مرسوپ گتي سرها ٿين.

ڪوسي هيءَ خبر، وڃي ڏانهن ڌياري ديري تي⁽¹⁾

.....

خط پرواني خوب تي نامئي ڪئي به نظر
 تَنهن تَرت تيار ڪيا، سڏي سڀ سکر
 تن کي چاڙهيون ٿو چوي گوئي هيءَ گفتَر:
 تـ ارڏا اڳيئون اٿـ پير بلوچ بشر
 تن سان تلوارن جا ڪڇو ڪوٺڻڻ قهر
 سي مرڪي مرد چڙهي هليا لائق سان لشڪر
 تن اچي غازي خان لغاري سان ڪيا هل هنگام حشر
 هي پي سڀ سچا هئا سارڌو، گل گوئي گوهر⁽²⁾
 تن ڪيو ماڳ مقابلو، ٿيو سُنچو منجهه شهر

⁽¹⁾ هن ست کان پوءِ ڪي ستون ڪٽل آهن، جن موجب اندران ڪوٺ مان ڪنهن معزز يا مير صاحب جي ڪنهن ڪاردار ڏانهن سفارش جو خط مليو. ڪوسي اهو خط سڃاڻيو، انهيءَ لکيل خط تي نامئي نظر ڪئي. بهرحال مير ٺارو خان ان وقت موجود نه هو.
⁽²⁾ سارڌو = شينهن.

تيا ستَ قَتَ سرواھن جا، ڪڙڪيا ڪونڌ ڪپر
هيڏانهن نوَ ماريا نرمِل، هوڏانهن ٻارهن ٿيا ٻاهر
جن ٿهه ٿهه ٿهڪا ٿي وڌا، ڇهڪا ساڻ ڇڪر
سي موٽي مارائي ويا، جدا ٿين جگر
جن کي ذات ڏني ڌاتر، سي مر سوپ ڪٽي سرها ٿين.

تڏهن لکي خاص خبر، هن "مير ناري" ڏانهن موڪلي⁽¹⁾
تان قابل ڪرڻ نه ڪجي، ساڄا سڻ ڪ سڀر
اها مصلحت اٿئي مڃ تون، عقلئون اڪابر
جي پائر ڏي پائن جو، تن کي ڪرھين ناه ڪثر
هوند ماري ملڪ منانجي، پرائو پرڏر
اها سڌ سکر، جوڙ اٿئي به جنگ جو.

واهه بُڌي تنهن وير، وهندو ورائي مُڪو⁽²⁾
ته جوڌئون انهي جنگ جي، تتر اٿم تدبير
جيئري جنگ جي جڳهئون، ڪين ورنڊس وير
تون تان پرمل پيڙهين جو، سڻ صاحب مير سڌير
آءُ به بچيندس تير، جيڪي جوان آيا سر جنگ جي.

هاڻي ميرن ميڙ موٽائي، قابل ڪڻڪ ڪا ڪونائي
ظاهر مير چڙهيو سر لشڪر پنهنجو پاڻ پيو مرڪائي
سانڄو سَرو صنوبر سورهي، سوار پيادا چوڪس چائي
فائق فقيرن ساڻ فقيرن سنمڪ سڀ سپاه سڏائي
"چتو" چوهئون هليو چٽڪي، نال هليو هو نام لڪائي
گوهر "گنهر" چڙهيو تن غازي، "راوت رڌ" هليو رنگ لائي
هڪ سهڻو پيو سر جو سورهي، ڪوپو ڪستون ڪنوت ڪڏائي

(1) مير ناري خان کي حيدرآباد طرف جي مير محمود خان جي مصلحت.

(2) مير ناري خان جو جواب.

سڀ سوار سنگت جا سڙ سان، دولهه ڏک چڙهن دل لائي
 منزل منزل ساڻن ميڙا، ڪاءِ ڪڙن ڪيڪان ڪڏائي
 هڪ ٻئي کي هو چون حقيقت، مڙس تجو ميدان مچائي
 ان جيها افضل ايماني، بهگڻ ٻول چڙهن ٻولائي
 جود منجهان جنگ اتي جوڙي، نر ڪيا نخرا ناز نچائي
 نيلا نيزن سان نرمانا، تازي هليا تيز تپائي
 سرخ سنجاف سينگاري سورهيه، برچا پنج ڪلياڻ بڙائي
 ڪٺ ڪميت وهن تن ڪاچي، سرخ سفيد سمنڊ سڏائي
 پور بوراق چوئون بلخي، عربي ابلق اسڀ اُٺائي
 تُرنگ اتي طاوسي تُرڪي، مُشڪي مردن کنيا مچائي
 ثابت سنج سي ڪي سهڻا، پاڻ چڙهيا پوشاڪون پائي
 تن پوشاڪون ڪهڙيون پهريون، جملل هول ڪنگول هلائي
 پستو، بيرم، بجوا اسري، صاف صاف ٻڌن سانباني (1)
 پيچئون پيچ وجهن سر پڳئين، پتڪا پت ٻڌن پهراڻي
 زري ظاهر ڪن زرينا، لونگيون لعل ڪڙن لٽڪائي
 گنديون گلبدن جون گهريون، سرسيون پانيون تن سبائي
 ڪيمخابون تن ڪڙن ڪليلا، مرد مٿي ڪن مغزي لائي
 املايا اطلس غنبر سان، ريزه راز ربا رنگ لائي
 سون رتيون سڙيائون سونهن، هال رتيون هالار هواڻي
 تاس ڍڪيو سر پائڻ طرا، جود ڪرڻ ۾ جنگ جڳائي
 ملتانِي مردانيون چيئون، چنيون ڍڪيون تن چُونڊائي
 واه بنات ڍڪائن ڍالين، بيحد بخمل ساڙ بناڻي
 گلنگيون ڪوڏ ٻڏيون سر ڪوپن، سوسيون سرخ سبز سڏائي
 ڪان ڪمان هڻن کانوتا، مرد چڙهيا سي موزا پائي
 هندين هار ٻڌا تن هاڙهن، سون سروپائون سبائي (2)
 سرس صتيلان لعل لهورو، چيلهن ٻڏيون تن چوچائي

¹¹ اصل ائين.

⁽²⁾ اصل ائين.

مصريون موڪ ڪنيون متوالن. اصفهاني عرق اڙائي
 جمدر جوڙ ڪيون جوانن، بحتا پٿر پولاد پچائي ⁽¹⁾
 تت تلواريون ذات بذاتيون، جونهدار جسفت جڙائي
 هنداسين هاڙهن کي هيڪر، ڪلي منجهه ڪڍي ڪڙڪائي
 تن ڪنيون بندوقون بهت بڌاريون چڙيون چوٽ ڪڍيون چٽڪائي
 ششڪانيون ۽ شير - دهانيون، رميون راز هنن رنگ لائي ⁽²⁾
 مهڻيون جهڻيون ڪهڻيون قابو وڌ ڦڙو جئن مينهن وسائي ⁽³⁾
 بل بلوچ بهادر بانڪا، چليا سي سڀ ڪستون ڪاهي
 جلد جمالي جنگ جهونجهاري، مري هليا مڇ مچائي
 نظاماڻي ناميا نرميل، چل ڪري هليا چل چٽائي
 پٿر باڪراڻي ڪن پلڪارون، جود جاداڻن جس جڳائي
 واه لغارن ڪيون للڪارون، پورا پوندا پاڻ پچائي
 ڪرن ڪاه ڪلوتي قابل، چاڪ چڙهيا سڀ چونڪ چٽائي
 واه ڪليري وير وڙهن جا، جعفر ڪي مر جس جڳائي
 نوحائي سڀ ناميا ناطق، چڙهيا جوڙنگ چستون چائي
 ڪيل ڪٽياڻ اتي ڪن خاصا، ڪهاوڙ ڪنو خوب ڪسنوائي
 ڪورڪاڻي سڀ خان ڪني جا، شوقئون آيا شور چٽائي
 جلاڙي جوان جنگ ۾، آڙن آيا سي به اُٺائي
 پل بلوچ پرڳڙي بانڪا، جوان آيا تت جهرڪا لائي
 چانڊيا، لُٽ، لشاري لائن رند رمت ات رس رهائي
 ڪڙائي بوهڙ بچايون، ڏک ملهن سڀ ديميون لائي
 گڏ گوبانگ گاڏهي غازي، مگسي آيا مولهه ملهائي
 جت جوتي سي جوان جنگ ۾، پئي آيا پڙڪا لائي
 ڪليرن ڪاه ڪڙي تت ڪڙڪي، جوبا جوان رڪن جلدائي
 بانڪا سي بوزدار بهادر، نون لهنگ امنگ اُٺائي

⁽¹⁾ اصل. همدرد جوڙ ڪيون.

⁽²⁾ بندوقن جا نالا.

⁽³⁾ ترارين جون صفتون.

مَلوڪاڻي مرد مٿيرا، سِوڙا سنگت ساڻ سِوائي⁽¹⁾
 کوسا خان اتي مرڪيلن، نيزا هڻندا نر نچائي
 هي سڀ اڙد اُٺايو اچن، ده ده ديميون درس دٻائي⁽²⁾
 تن ڪاري ٿي منزل قابو، وڏي ڪلي تي ڪاه ڪڏائي
 مير ناري جو ملڪ مَٺاڙي، ترت وڏو تن طنبو لاهي
 مير محمود مردانو آيو، نر آيو نريان نچائي⁽³⁾
 سانچو صاحب سوڌو سورهيه، چڙهيو هراسان ڇٽ لاهي⁽⁴⁾
 بدير سَڌير بهادر بانڪو، آڙن آيو سو به اُٺائي
 مير اچي ات مصلحت ڪئي تان ديرو وجهو درس دٻائي
 هاتڪ ڏي ٿا چوڻ هلايون، راوت راز رکو رنگ لاهي: (5)
 "پانه آ پرجاء موحارو، وڙهڻ واٽ اسان تو ناهي
 سمجه صحيح ڪر مير موحارا، جنگ اسان کي تو نه جڳائي"
 تڏ ڏنو جواب جوانا جسوت، نارو مير چڙهيو ٺهڪائي
 تنهن سان خان هڻا سڀ چڙهيا، چورنگ چستئون چائي
 سڀ جوان هڻا سي سورهيه، اچن چاه منجهئون چارائي
 عبدالله خان احمد خان آيا، بانڪا پائر سي پڙڪائي
 نهال خان چوهڻون آڻن، آڙن آيا سو به اُٺائي
 سجاوڻ مري مڱ ميلي، سرس صقيلن ساڻ ستائي
 لال خان فتح خان لائق، مري آيا موله ملهائي
 صوبدار لغاري آيو لائق، مَلهيو پاڻ وڙهيو مرڪائي
 سعد خان پرڳڙي بانڪو، جوان آيو تن جهڙڪا لاهي
 ڏتو جمالي جوان جنگن ۾، پيارو پاڻ وڙهيو پرچائي
 پيا پي سوين سپاه وڙهي ڪن وارا، جهڪا جهڪ ڪرڻ جهڪائي
 خدمتگار هڻا نسي خاصا، آيا سي ان موت اُٺائي

¹ سڀ به صحيح ملوڪاڻي.

هي سڀ = مير محمد خان سان گڏ حيدرآباد طرفان.

نريان = نر گهوڙو.

³ اصل ائين (؟)

⁴ هاتڪ ڏي = حافظ دي. معنيٰ مير ناري خان ڏي جيڪو وڏو سپاهو آهي.

وَنڪا وير آيا تت وهلئون، گوني وينا گاجون لائي
وئي شينهن اچي آڙ وٺو، ترئون تير تنگون تائي
هيجان هيڏانهن چيو هلائڻ، اڳيئون مير ڇڏي موٽائي
آڙن منجه آسر جو آسري، بيٺا بانڪا توفون تائي
ماري مڙس وڌا تنهن مانجهي، دهر دس هنيا دس لائي.

تڏ مير محمود ٻڌا تت مورجا، ڦري آيس فوجون لاهي
ظاهر پي تڙ پيڙ تني کي، پيس پڇاڙي سو پريائي
ورنھ وير وڙهيو تت وهندو، ڪيهر ڪستون آيس ڪاهي
اُتلي پيو ات ظاهر اٽڪي، ڇه ڇه ڪن اتي جهڪائي
مور مقابل ٿيا ات مرڪي، وهندو واه وڙهيو ونگ پائي
ٿيا امام جوان جنگن جا، ڪوڪر خان وڙهيا کونسائي
چئي تڪبير تني تت تيئن، لت پت لوه هڻن لڪ لاهي
هڪ ٻئي کي سي هڻن هُميلان، لاشا لعل وجهن لينائي
ناري ٺاه وڌا ٿي ٺهڪا، ڳوڏن ڳاه ٻڌا تت ڳاهي
واه هڻن جو مورجو ملين، لڙن پڙن ات لحظا لاهي
چئو چارڻ تون تن جون صفتون، سيڪنهن سورهه سچ سهائي.

ديمي درس ٿيا دود ستا، ڪليون ڪڙڳ وهاون خستا
ماريومٽ وهاون مَستا، راوت رک ٻڌا تت رستا
ڪُڙها ڪلي پون ڪاهيُون
ظاهر خان ڪيون به طفيلان، کوسي ڪڙڳ هڻي ڪيون ڪيلان
زنگ وڌي پيو زرهان زيلان، پڙ ڀر پتنگ پيون ڪن پيلان
ماري ات وڃي مڻهن ڪايون
ظاهر تيز وڙهيو تت تائو، غازي گڏ ڪري تت گهائو
وير وساڻ صَٽيلَن سائو، بير بهادر جنگ جنباؤ
آرڏو اڌ ڪسري اٿلايئون.

واه وڙهڻ جا جنهن ڪيا وارا، ڇهڪا چاهه وڌا تن چارا
سندس سپاهي سي سويارا، ڪڙڪي ڪُونڌ ڪَن ڪپارا
وهندو وڍ وجهن وهايون.

دانه درس هڻن دو دستي، ڪوپو ڪپي ڪيهر ڪستي
هُوڪ هنئي تنهن هاڙهي هستي، ماري مَت مناون مستي
تائو تيز وڙهيو هو تايون.

گوهر گنهر چڙهيو غازي، سَت ڪُت سيف صقيلن سازي
بیر بندوقن سان ڪئي بازي، اَرڏو اَلت وڙهيو اغمازي
عارف اڙبنگ پيرو انايون.

جسوت جلد وڙهيو تن جاڻي، ڪنا ڪڙڳ ويس تن ڪاڻي
سر شهيدن موت لڪائي، وڙهي ورنهه وک وڌائي
رڻ ۾ رڌ رهي ڪن رايون.

جوان وڙهيو تن جهڙڪا لائي، اڳ ۾ اڙبنگ ويو اُنائي
پيو پتنگ جان پاڻ جلائي، بانڪو هشت بهشت سڏائي
ناميو نيڪي ويو نباهيون.

غازي خان مري مڇارو، وڃن ساڻ وڙهي ڪيائين وارو
سر صقيلن جو سڻڪارو، ڇهڪو چست ٿيو چوڌارو
ورنهه واه وڙهيو وک وارو، غازي گڏي تني کي گهايو
ڪونڌ مڙئي اُت ڇهه ڇهڪايون.

عارف عقل ساڻ آلايون، مري مرد وڙهيو مرڪايون
غازي خان تنهن تي گهايون، سهڻو شير شهادت پايون
جعفر خان ڪليريءَ ڪاهيو، نمڪ جر جنهن ننگ ملهايو
پرتئون پير اڳيون ٿي پايو، ڇهڪو چست هئي ڇهڪايو
ورنهه واه وڙهي وڌ گهايون.

ڪيهر ڪونڌ اُتي ٿي ڪُئا، بارا بهل وجهون تنهن ٻڌا
نامئي ننگ هڻئون لک لٽيا، چستون چست اٿي ٿي چٽا
مڙي ڪليري پاڻ ملهايون.

ميهـر شاھ مهـايون مارو، ڏوڪن ڌار وجهيو تن ڌارو
 ناميي نيڪيءَ ننگ نهاريو، اڳ ۾ اڙنگ ويو انايون.
 کوکر خان وڙهيا تن خاصا، سورهيه شير کتن شاباس
 رڻ ۾ رت پريا تن پاسا، جن مقابل هنيو مهايون.
 بيڙو ٻول وڙهيو ٻولائي، نهرو ناميو ننگ نوائي
 بهادر بان نشان بچائي، ميل وڙهيا ات مڇ مچائي
 رڻ ۾ ريلاپاڻ رچايون.

رتو راض وڙهيو رنگ لائي، ڪيهر ڪست منجهئون پيو ڪاهي
 فوجون ڦاڙ وجهي ڦهڪائي، چستو چوه هليو چمڪائي
 مڱ وڙهيا سي پاڻ مرڪايون.

فتح خان اتي ڦهڪايون، ڪوبي ڪونڌ اتي ڪڙڪايون
 مصريون مڱ هنيون به - منهايون، لاشا لال وجهن ليتايون
 ستا شير شهادت پايون.

ونگ ونگارو وهنگ وهائي، شير شمشيرون ڪوبو ڪاهي
 تنهن کي نپ ڪيا تنهن ناهي، ڪنا کوکر پيا ڪنوائي
 واهه وجهن سي جلد جلايون.

ڪوپر ڪڙڳ جتان اُت ڪتن، ٻارا ٻهل وجهون جت پتن
 ناميا ننگ هنيو لک لتن، چورنگ چست اتي ٿا چتن
 دهره دست هڻن دٻايون.

ڪمال خان ڪليري ڪڙڪيو، سورهيه سيفن سان ٿي سرڪيو
 اٽڪيون اڌ ڪيون ٿي اڙڪيو، غلام الله ملوت مَرڪيو
 جهور جهڪور ڪنگور ڪڙڪيو، تائو تيز وڙهيو تن تايون.
 جهان خان جوان لغاري، جلمل جن ڪنيا جونجهناري
 جهڪا چوڪس ڪري چوڌاري، ڪپي هول ڪنگول هزاري
 ڪوبو ڪره ڪلي م ڪاهيون.

خيري خان ڪيا تن سٽڪا، لغاري لايا چوڪس چٽڪا
 ڦه تي ڦه وڌا تنهن ڦٽڪا، لوھو لعل ڪيا تن لتڪا
 شير شهيد ڪيو سر سهيون.

وه وه واه وڙهي ڪن وارا، ڪٽڻ سٽڻ ڪونڌ قرارا
 ماريو وڃن موت نقارا، ڪونڌ ڪٽڻا تن قرب قرار
 جودئون جود وڙهيا جنگ لايون.

واه ولي محمد جت وڙهيو، جنگ ۾ جوان غازي تن گهڙيو
 ڦه ڦه ڦيهه وجهي وڌ - ڦڙيو، مٽو مٽ ڪٽڻ ڪي مڙيو
 بيحد باز بندوقين لڙيو، نامي لحظي ڪيون لڙايون.
 لائي لغاري ڪيا وهه وارا، غلام الله وڌا گلزارا
 وڌا شير تتي سٽڪارا، دتگ ڪي ڪيا تنهن ڌڪارا
 غازي گهوٽ وڃي تن گهايون.

شير وڙهيو سهراب سواڻي، جنهن جوهر خوب ڪنواڻي
 راوت رڌ ٿيا رڻ وائي، واه بهوڙن خوب بچايون.
 عالم شاه سيد سويارو، ويڻ ساڻ ڪيو جنهن وارو
 سورهيه صقيلن سان ڪيو وارو، محب مري ٿيو مڱ متارو
 جنهن جواني جس جڳايون.

وڌو ڪرم علي رند ور وڌائي، ڪيهر ڪست منجهڙن پيو ڪاهي
 مهرا مٽ ڪيون ڪڳ ڪاڻي، ستو شير شهادت پائي
 پيو پتنگ جان پاڻ جلايون.

غلام علي مرزو رند حيدر، هڻي هٿيار سڄا ٿيا سڀر
 ڪهن ڪونڌ اتي ٿا ڪيهر، ونگا وير وجهن ٿا ويهر
 چهڪا چهڪ وجهن چهڪارو، گل محمد، محمد خان مارو
 تائن تيز هنيو تڪرارو، وڌئون وڌو ڪائن وارو
 ڪڙڪيو ڪونڌ ڪٽڻ ڪاپارو، دانهن درس هڻن دل لايون.
 خيرو خان جمالي جنگي، ناهر نسنگ وڙهيو تن ننگي
 راوت رت منجهڙن ٿيو رنگي، ترت ترارن جي ڪئي تنگي
 ڦٽڪا ڦاڙ وجهن ڦهڪايون.

اميد علي اتي اچي اٽڪيو. قابل ڪونڌ ڪپر جان ڪڙڪيو
 سورهيه سيفن سان جئن سرڪيو، هيبت ملهه وڙهي تتي مرڪيو
 مصريون مرد هڻن مڙهيون.

حيات خان هٿو حَمِيلان، کوسي کڙڳ هٿي ڪيون ڪيلان
 بهادر پٽ اتي ڪيون پيلان، محمد خان ٻڌا تن ميلان
 ناميا ننگ وجهن نر نايُون.

جنگ جمالي جودئون جوڙن، مصريون ماڳ مُنهيون موڙن
 ٽيڪان مار تان اُت ٿوڙن، ڪنان خان اتان اُت ڪوڙن
 واه جمالي ڪن جلدايُون.

شير خان اُتڪيو شير بهارو، فتح خان وڏو ڦهڪارو
 چاڪر دودي وڏو ڇهڪارو، سونو عرزي جيئو جهونجهارو
 چاڳ وڙهيو تن ڇهڪا لايُون.

پيا ڪٽياڻ اتي جنگ جوڙي، ڪنان خانن وڏا ڪوڙي
 موسو مُنهن مور نه موڙي، واه اسماعيل وڏو ولوڙي
 قابل ڪونڌ وجهن ڪيرايُون.

جوان خضر پيو جنگ ۾ جائي، جيري جوان وڙهي جنگ لائي
 قوس ڪٽياڻ خوب ڪِنوائي، جن سَتوڻا ڪيون سرسايُون.
 ڪهاوڙ ڪيل ڪيون اُت ڪيلان، زنگ چنان ۽ زرهان زيلان
 پڙ ۾ پتنگ پئي ڪيون پيلان، تائو ترن ڪيون به تفيان
 لائق لڏيون رڻ ۾ لائُون.

بھادر پيل ڪئي تنهن پيلي، هنيون تراريون مڱ جان ميلي
 رڻ ۾ تڙڦي پير طفيلي، وڏو بندقن رڻ ۾ ريلي
 جوان وڙهيا هوند جند جلايُون.

عزت خان آيو ات اُسري، دانهه دُرس وهائي دُسري
 نامي ننگ هٿي ات نسري، ماري موڪ هٿي ات مصري
 مري موت پنهنجو مرڪايُون.

آدم خان ڪوپو ڪاهي، اڙن ۾ اڙبنگ اُٺائي
 مري محراب وڙهيو مرڪائي، ستو شير شهادت پائي
 سانچن ثابت هنيون سرواهيون.

مري مڳ هئا مردانا، خاني خان وڙهيا وچ خانسا
جن لائق سرناما، مريد پت پيا پروانسا
ڏوڪي ڌار وجهن تت ڏايئون.

گاه فقير پيو واه واري، سنگت منجهه هيو سو باري
مصريون مڳ هنيون تنهن ماري، دانه درس هيو دلداري
بانڪو پڙ وڙهيو پڙ ڪايئون.

ڪوپو گاه وڙهيو تت ڪاهي، اڙن ۾ اڻ موت اُٺائي
قابل ڪوند هنيو ڪڙڪائي، جنهن ستوڻا ڪيون سرسايون.
پتي آه ڏتو پڙ بانڪو، دوله دست وڌو تنهن ڏاڪو
ست ڦٽ شير وڌو واه واکو، جهڳ مڳ جوڙ جهڳوڙ جهڙاڪو
وهندو وجهي هن به وهايئون.

گل محمد مگسي مارو، ڏاتو ڌار وجهي تت ڌارو
ناميي نمڪ جو ننگ پارو، پتنگ وڙهيا پهچي پت پايئون.
جعفر خان ڪلوي آيو، باگي پائن ڪي پڙ ڪايو
سنگت فقيري ساڻ سوايو، سورهي سرند ڪيون سرسايون.
سوين سپاه وڙهي ڪن وارا، چهڪا چاه وڌا تن چارا
شير وڙهيا سي سخن سچارا، رڻ رهيا سي رت وهايون.
پيا جي پوءِ آيا لڳي لائي، سيڪو پنهنجو قدر سڃاڻي
پير پنهنجا ٿو هر ڪوئي ڄاڻي، ڪهڙي ڳاله ڪيان واکاڻي
لڪامورن منهن لڪايئون.

ناري ناه وڌا تنهن نهڪا، ڦٽي ڦٽ وڌا تنهن ڦهڪا
چورنگ چست وڌا تنهن چهڪا، آگي اڌ ڪين اُٿلايون.
ڦه ڦه ڦاه جڻان ات ڦهڪن، لاون لحظي دي وچ لهڪن
چتمق چست چوڌاري چهڪن، دلمل دست دپايون دهڪن
ڪڙه ڪلي ۾ پون ڪاهيئون.

جهڪا ڦڪا ٿيا چوڌاري، ڪڙڪيون کان لڳر تت ڪاري
ڪوند ڪرن ات هفت هزاري، چٽڪيا بان اتي پڙ ڪاري
دهرا دست هڻن دپايئون.

ڪهڙو ڪرڇ ٿيو ڪيڏارو، دارون ڏنڌ ڪيو ڏنڌ ڪارو
 رڻ ۾ رڌ وڙهي ڪن وارو، سورهيه سيفن سان سٽڪارو
 ڇهڪا ڇهڪ وڃهن ڇهڪايون.

ڇڻو سهراب تني جو وارو، پڙ ۾ پتنگ ڪرڻ پوڪارو
 ڇٽڪيا موت نقارا مارو، سورهيه ساڪ هڻي ڪن سارو
 زنگ هڻن تت زور وهايون.

زابر زهوان ڇاون زيلان، ڪني ڪوڙ اتان ڪن ڪيلان
 هاڙهي مارن تت حميلان، ره ره ريج ٿيا تت ريلان
 خانا خان وڃهن تت ڪايون.

ڪوپر ڪرنگه جتان رت ڪٽن، ٻارا بهل جتان ات پٽن
 ناميا ننگ هنيو لڪ لٽن، لت پت لال لهو ۾ ليٽن
 ڪڙه ڪلي ۾ پسون ڪاهيون.

جهان جهان جهور جهڪور جنباون، ڪه ڪه ڪونڌ ڪيو ڪيرائن
 وه وه وير اتان ورڪاون، ڪوپر ڪرپ ڪلنگ ڪيرايون.
 ده ده دس هڻن سي دهر، مَه مَه مله ٿيا تت مهر
 لايون لال ليڪن لهر، غازي گل ٻڌن تت گهر
 بيحد بان نشان بچايون.

پڙڪيو باز ڏيون پلڪاري، ڪٽن ستن ڪونڌ قراري
 سر شهيدن موت پڪاري، مرڪي موڙ ٻڌن مڃاري
 جوان وڙهن جت جنگ جنبايون.

ناري ڪئي ٺاه، سا سيف صلاح، رتا رڻ ۾ راه
 ڇهڪو وڃهن ڇاه، اتي دلخواه، ڪيل ڪيلن اتي خان خماري.
 سندس جو سپاه، وڙهيا اتي واه، ڇهڪي اٿيا ڇاه
 اتي دلخواه، ڪيل ملنگ اٿي امير انباري.
 سي پاڻ ٺول، اتان ڪن ٺول، ڪپي ڪنگول
 ڪوڏيا ڪن قول، جوڌئون وڙهيا نت جوان جونجهاري.
 رڻ ۾ ڦٽيو رڌ، پيو تن سان گڏ، سورهيه ڪن سڏ

ماري پڇن هڏ، مير مٿن ڪندو ڪون ميارِي.
 ڪلي ان ڪبير، چئي ڪبير، وڙهيا تت وير
 لکينَ تقدير، مرن مهير، جو ڪڙه ڪلي ۾ پون قهاري.
 دلو پڳودت، رڻ ۾ ڏسي رت، اُتان چوڙيس ست
 ٿيو بي همت، سوئي کائي پت، جي ٻاهر ٻٽاڪ هڻندو هو ڪراري.
 اتي بچل جي شاه، گهوڙي ڪئي ڪاه، سا سيف صلاح
 رميو اتي راه، ميرن جو ميارِي.
 هيڏنهن سڀ شير، جي دل جا دلير، سڀڪو سڌ ڪلير
 ڪپيو ڪن ڏير، جو ڦه ڦه ڦاهه وجهن ڦهڪاري.
 چڪاون چوٽ، اُتان اڻ موٽ، ڪراون ڪوٽ
 جوڙيو جنگ جوٽ، سي ڪونڌ قزاق هاتڪ هزارِي.
 وڙهيا جت واگه، سي ڪونڌ قزاق، هاڙهي وجهن هاڪ
 جهڪي وجهن چاڪ، سي سورهيه سخي سخن سچاري.
 ڪن سورهن سينگار، گلي گل هار، کنيو چڻ انار
 جنگي گل جوان آڻن اختياري.
 اتي اڙپنگ، خاطو ته ختنگ، پون پتنگ
 وڙهيا پائي ونگ، ڪپن سمن ڪلي ۾ قهاري.
 ڊوڙي وڙهيا ڊوڙ، ڪنسي ڪيائون ڪوڙ
 ٻڌائون موڙ، جُتا جنگ جوڙ، کڻي سوڀ ساري.
 کڻي جنگ جن، مٽارا مرڪن، ڪپيا ڪُڪن
 ڦٽيا ڦڙڪن، ڪلمون ڪهن، چڻي سنگت سوياري.

-----

12. نوحائين جو جهان خان پر ڳڙي تي حملو

نوحائين اهو حملو 5 محرم سن 1212ھ ۾ جهان خان جي ڳوٺ ۾ سندس ڪوٽ (حولي) تي ڪيو. جنهن ۾ جهان خان وڏي بهادري سان وڙهندي شهيد ٿيو. اول جمالين ۽ نوحائين جو جهيڙو ٿيو، جنهن ۾ جمالي ٻنهي نه سگهيا سو وڃي جهان خان پرڳڙي کي دانهيائون. جهان خان مير صاحب جو مامو هو. هوسڙيءَ واري جاگير سندس هئي، ۽ ”جيڙو شاه“ جي تڪيي جي ڀرسان سندس حوالي ۽ ڪوٽ هو، پر وڏي ڳالهه ته جهان خان سرڪش ۽ سورهيه مڙس هو. هر دانهيءَ جي دانهن اوتائيندو هو، ۽ هيئن جي مدد ڪندي پراڻي جهيڙي ۾ به ڳهڙي پوندو هو ۽ خود پاڻ ڏر ٿي بيهندو هو.

جمالين جا ماڻهو ماريل هئا، سو انهن جي پلانڊ لاءِ جهان خان جمالين کي ساڻ ڪري چڙهيو. نوحائين کي خبر پئجي وئي سو لشڪر گڏ ڪيائون. جهان خان اتان مڙيو جو گهڻا ماڻهو مرن ها. بلوچن جي ريت موجب، وير اوترو پاڙيو جيترو هوندو. نوحائين اوچتو مٿان پئي جمالين جا ٽي ماڻهو ماري هئا، انهيءَ ڪري نوحائين سان به اوترو ئي پلانڊ ڪرڻو هو ۽ نه وڌيڪ. اتي رکي پرڳڙي، جهان خان کي خبر ڏني ته ٻه نوحائي پياڙ ڏرو ۽ دولت فتح باغ وٽ جدا ويندڙ آهن. پوءِ جهان خان اوڏاهين اٿليو، ۽ ڏري ۽ دولت کي وڃي چتايائون ته مڙس ٿيو جو وير پاڙو آيا آهيون. ان وقت وٽن پيڙي معرفتي چاندي جي پٽ مهمان هو. هي ٽيئي مڙس مقابلي لاءِ اٿيا پر مارجي ويا. مڙسن جي ميار رکي پرڳڙي تي رهي جو جوشي (چغلي) ڪنيائين. ڏرو ۽ دولت پئي رامين (پٽ جَلو جو) غلامائي جا سوٽ هئا، پر ڪاوڙجي وڃي فتح باغ وينا هئا. رکي پرڳڙي جي ساڻن سنگت هئي، پر هن کين خاطري ڏني هئي ته جمالين جي پاران سندن وار به ونگو نه ٿيندو.

ڏري ۽ دولت جي مارجڻ تي نوحائي اچي تنهن ٿي جمالين بدران هاڻي سنئون سڌو جهان خان کان وير وٺنداسون. نوحائي گهڻا حيدرآباد جي لشڪر ۾ هئا، پيا مير صاحب جي نوڪريءَ ۾ هئا. رامين خان خود مير صاحب جي حاضري ۾ هو، تنهن دانهن ڪئي ته جهان خان جمالين جي جهيڙي ۾ پئي اسان جا مڙس ماري آهن. هاڻي اسان جو مقابلو سنئون سڌو جهان خان سان آهي.

ميرن جو دستور هو جو راجداري فيصلو ڪندا هئا ۽ راجن کي پاڻ ۾ وڙهڻ نه ڏيندا هئا، سو رامڻ کي منع ڪيائين، ۽ چيائين ته عيدالضحىٰ گذري ته فيصلو ڪنداسون.

عيدالضحىٰ اچڻ واري هئي جو مير صاحب جا نوحائي نوڪر ۽ سپاه موڪل وٺي ڳوٺ روانا ٿيا، پر رامڻ جو رخ ڏسي مير صاحب کيس پاڻ وٽ جهلي ڇڏيو. ٻئي طرف جهان خان ڏانهن ماڻهو موڪليائين ته ٻنهي کي روبرو ڪري فيصلي لاءِ تاريخ مقرر ڪجي. جهان خان آيو ته رامڻ اڳ ۾ ئي ڪچهري ۾ مير صاحب آڏو ويٺو هو، ۽ جهان خان کي ڏسي مڃڻ تي هٿ هنياين. تڏهن مير صاحب گهور وجهي ڏانهس نهاريو. جهان خان به ٿورو ويهي اٿيو ۽ فيصلي لاءِ چيائين ته جڏهن ٿيو تڏهن ڏسنداسون. تنهن تي مير صاحب کيس آگاه ڪيو ته: تيسٽائين پنهنجو خيال رکج، متان نوحائي توسان پلٽ ڪن. جهان خان اردو مڙس هو، تنهن رامڻ ڏي نهاري چيو ته: ريڊر ڪهڙو پلٽ ڪندا. اتي رامڻ ٽپ ڏيئي ٿيو ۽ هوڏانهن جهان خان ترار ڪڍي، پر مير صاحب وچ ۾ پئي جهليو، پر جهان خان جا ٻانهن ورائي ته مير صاحب جو تاج ڪري پيو. مير صاحب انهيءَ ڏينهن توڙي ٻئي ڏينهن غم ۾ ويٺو رهيو، ۽ رامڻ به پوءِ پگهار وٺي عيد لاءِ موڪلائي روانو ٿيو.

رامڻ جو مير صاحب کي غم ۾ ڏٺو سو پانياين ته جهان خان کان ناراض آهي. هي جو چڙهيو ته پنهنجي ڳوٺ ڪونه ويو، ۽ سڌو آيو "ڪنگوري" لڳ هيسب خان وٽ، جيڪو ان وقت نوحائين جو پڳدار هو. هن ماڻهو موڪليا ۽ سڀ نوحائي اچي گڏ ٿيا. پوءِ خود جهان خان کان پلٽ وٺڻ جو فيصلو ڪيائون ۽ ان لاءِ سبب ڪيائون. هڪ سو مڙس نوٽڪ خان سنجرائي (نوحائين جو پاڙو) سان حيدرآباد روانا ٿيا ته جي جهان خان اتي عيد جي ڏينهن اچي ته ماريئس. باقي ٻيا مڙس غلامائي، هيسباڻي، سريائي ۽ سنجرائي پاڙن مان رامڻ ۽ هوت خان جي اڳواڻي هيٺ جهان خان جي ڳوٺ تي ويا.

بروجن جي جنگ جي رسم هئي ته ٻولائي وڙهن. سو پهريائين جهان خان جي ڳوٺ جو گهورڙيو وائيو تنهن کي ٻاهران ڦري اماڻيائون ۽ چيائونس ته: اسين نوحائي آهيون. وڃي جهان خان کي دانهن ڏي ۽ ٻڌاء ته اسين سندس مهمان آهيون. وائيو دانهن کڻي ويو ۽ جيئن چيائون تيئن وڃي چيائين. پر

جهان خان هن جي ڳالهه ڪن ئي ڪانه لائي. پوءِ نوحائين نارو چانديي (پيڙي معرفاتي جي پٽ کي جنهن جو پاءُ ڏري ۽ دولت سان گڏ ماريو هو، ۽ جيڪو پاءُ جي وير وٺڻ لاءِ نوحائين سان گڏجي آيو هو) کي چاري ڪري موڪليو ته جهان خان کي ڏسي اچي ته ڪٿي آهي ۽ ڪوٽ ۾ اندر ٿيڻ جي واهه جانچي اچي. هي جو اچي ڪوٽ جي چوڌاري ڦريو ته کيس جهلي وڌائون ۽ جهان خان جي آڏو آندائون ته هي ڪو جانچوس آهي. جهان خان پچيس پر چانديي سڄي ڪانه ڪئي، تڏهن حڪم ڏنائين ته هن کي ماريو. اهو ٻڌي هن چيو ته: منهنجي مٿي چانديا ٿورا ڪين ٿيندا، پر نوحائي جي تنهنجا گهرورا آهن سي توکي اڄ ڪ سپان گڏجن، تون انهن جو ڪو جتن ڪج. اتي جهان خان چيو ته: هاڻي جيڪي چوي ٿو سو سچ ٿو چوي. مڙس کي ڇڏي ڏيو ته جيڏهن جو آهي تيڏهن وڃي. نارو چانديي موٽي اچي سڄي خبر ڪئي ۽ ٻڌايو ته: ڪوٽ جي ٻاهران هڪ شاهي اروڙي آهي، جنهن تي چڙهيو ته مٿان ڪوٽ جي چوٽي ۾ هٿ پئجي ويندو ۽ مڙس اندر ٽپي پوندا.

هاڻي جڏهن نوحائين کي پڪ ٿي ته جهان خان کي ڄاڻ ٿي چڪو. تڏهن سانجهيءَ ڌاري وڃي ڪوٽ تي ڪڙڪيا. گبر خان نوحائي ايندي ئي بندوق چوڙي ته پل جهان خان سجاڳ ٿئي. سمي غلامائي، جهان خان جي اوطاق جي ٻاهران اچي بلرچڪي جنگ جو ”شعر“ هنيو⁽¹⁾. جهان خان اڳ اندر ڪوٽ ۾ داخل ٿي چڪو هو، پر جيئن ته مڙس وڏو دلير ۽ بي پرواهه هو، سو خبرن ملڻ تي به مقابلي لاءِ مورچا پوريءَ طرح ڪونه ٻڌائين. ٻيو اتفاق اهڙو ٿيو جو جهان خان اندر ويو ته ڪوٽ وارو دروازو پوريءَ طرح بند نه ٿيو ۽ هڪ طاق کليو رهجي ويو. پوءِ هڪڙا نوحائي وڃي دروازي مان اندر گهڙيا، ته ٻيا وڃي ڪوٽ جي مٿان اندر ٽپڻ لاءِ اروڙيءَ تي چڙهيا.

دروازي وٽان جيڪي گهڙيا تن جي اڳ ۾ رامين هو. انهن سان آڏو مڙس مقابلو ڪيو ۽ جهان خان رامين کي ماريو. ساڻس گڏ جاني غلامائي به ماريو. اروڙي تان اڳ ۾ حيدر سحائتي⁽²⁾ وڃي ڪوٽ تي اچائيو. پر پويان ملهنگ محسوداتي به پٺ هوس. تنهن چيس ته: ”اندر ڪوٽ ۾ ٽپ، نه ته جاءِ ڏي“.

بلوچي ۾ شعر معنيٰ جنگ جو شعر يا جنگي رجز.

⁽²⁾ يعني اسحاق ٽي پڙي مان نوحائي.

حيدر چيو ته: "جاء ڪونه ڏيندس. تپان آءُ ٿو باقي منهنجي مٽ جو وارو ونجان" (يعني ته آڏو هو مون تي وار ڪري ته تون سپر ڏيئي جهلجان). ملهڻ چيو ته: "واه جو وارو وندس". ائين مڙس ٿي پيا، ۽ نوحائين کي دروازي ۽ ڪوٽ تان به - طرفي حملي جو وارو ملي ويو.

پر جهان خان وڏيرو دلير هو سو دهليو ئي ڪونه. دروازي وارن کي چوٽ ڏيئي وري اچي ڪوٽ وارن کي سامهون ٿيو. پنهنجن مڙسن کي جيڪي نوحائين کان ٿورا هئا، همٿايائين ۽ بچون ڪيائين. پاڻ هڪلون ڏنائين ۽ جلهون ڪيائين. نيٺ هڪل ڏنائين ته: "هيسب خان ڪٿي آهي، منهنجو مٽ آهي ۽ ميدان ۾ اچي". هيسب خان ڪونه هو پر سندس پيءُ هوت خان سامهون هو، جنهن جواب ڏنو ته: "هيسب خان آءُ آهيان، جهان خان هليو آءُ". تڏهن جهان خان وڪ وڌائي چيس ته: "بروج، منهنجي اڱڻ آيو آهي، سو مهماني جو اڳ ۾ وارو اٿئي" (يعني ته پل اڳ ۾ تون مون تي ترار جو وار ڪر). هوت خان وڌي وار ڪيو، پر جهان خان جبل هو، رڳو سپر ڇنڊيائين پر مڙس چريو ئي ڪونه. پوءِ جهان خان وار ڪيو ته هوت خان سپر آڏو ڏني، جيڪا ڌڪ سان اٿڙي اچي سندس مٿي ۾ لڳي، ۽ هو پاڻ پوئتي ٽڙهي ويو. جهان خان پريان چوٽ ڪيس ۽ ماريس ها، پر هوت خان جو پيءُ جعفر خان جيڪو پنهنجو مٽ ماري بيٺو هو، تنهن تڪو ٿي اچي پاسي کان جهان خان تي وار ڪيو ۽ سندس ڪيڙي (سپر) واري ٻانهن ڪٽي ڇڏيائين (ڌڪ سان وڍجي ويئي)، ساڳئي وار ۾ هيٺان وري سڌري (پنيري ترار) ڪري پيءُ ٻانهن ۾ هنيا ٿين ته جهان خان جي ٻانهن مڙي ويئي. پوءِ مٿان پيو وار ڪري اها ٻانهن وڍيائين. پوءِ جعفر خان هوت خان کي چيو ته: "اچي ماريس جو تنهنجو مٽ آهي"⁽¹⁾. ائين جهان خان ۽ پيا تيرهن مڙس پرڳري ڪوٽ اندر ماري.

جڏهن جهان خان کي ماريائون ته اندران روڄ ٿيو ۽ اوسارو ڪنيائون ته:

"جهان خان، خان آها"

"ڪٿيرين ماري، خان آها"

"ريڏيرين ماري، خان آها"

دستور هو ته مٽ مٽ کي ماري. اهو وڏو عيب ۽ وڏي گلاهي جو ڪو گهٽ ماتهو ڪنهن نالي واري مڙس کي ڌڪ هڻي ماري.

جهان خان جي ماءُ وڏي حوصلي واري مائي هئي، تنهن منع ڪئي ته ائين نه چئو، چئو ته:

"خانين ماري، خان آها"

اتي جعفر خان هليو آيو ۽ چيائين ته: اڃا اسان جو پلڻ رهيل آهي سو ونڻ ٿو اڃان. جهان خان جي ماءُ پچيس ته: باقي ڪهڙو پلڻ رهيل آهي؟ چيائين ته: دولت خان جي ماءُ اچي وڃان پئي هئي تڏهن جهان خان جي بندوق جو ڪنڊاڪ مائي کي لڳو هو، سو جهان خان جي ماءُ ڪٿي آهي جو اهو پلاٽڊ ڪرڻو آهي. تڏهن مائيءَ چيو ته: اها آءُ آهيان، ۽ آءُ اڃان ٿي. جڏهن مائي آئي ته: جعفر خان مٿي تي ادب وارو هٿ رکي، ڪنڊاڪ ڪٽي پئي تي چٽو.

رستم خان پرڳڙي نوجوان هو، سو ڪنهن محبت ۾ گرفتار هو ۽ ڪوٽ کان ٻاهر ڪٿي پاسيرو هو. نوحائين ميدان ماري بندوقن جو دس چوڙيو ۽ پوءِ وڃي گهوڙن تي چڙهيا. رستم خان اهي نڪاءُ ٻڌا ۽ ٽپ ڏيئي اٿيو. تڏهن چيائونس ته: توکي ڪنهن ڏٺو ته ڪونهي، تون چوڻو وڃين. جواب ڏنائين ته: تو ته مون کي ڏٺو آهي، سڀاڻي تون ئي چونڌين ته آءُ نڪاءُ ٻڌي ويهي رهيو هوس. سو بندوق کنيو ڊوڙندو آيو ۽ نوحائين کي هڪل ڪري چيائين ته: اڃا آءُ جيئرو آهيان، مقابلو ڪري پوءِ وڃو. ائين چوڻ سان، سامهون ڳوڏو ڪوڙي هنن تي بندوق سڃيائين. اتي ڪن چيو ته ڇڏا ٿيو، نه ته هڪ کان ٻه مڙس ماري ڇڏيندو. ٻين چيو ته مڙس پڪي سر آيو آهي، ڇڏيوس ته اول وارو وٺي، هڪ مٿي پاڻ ٿورا ڪين ٿينداسون. تڏهن سعيد خان سحائڻي جيڪو سگهو چوڙي - پٽ مڙس⁽¹⁾ هو، تنهن چيو ته: آءُ ٿو مڙس کي سامهون ٿيان: آءُ سندس مٿ آهيان، پل ته مڙس وارو وٺي. ائين چئي ترار ڪڍي مٿس سوڙهه ڪيائين. رستم خان بندوق هنيو ته کان سيني مان نڪري ويس، پر چيائين ته گٽو آهي! رستم خان چيس ته: "آءُ گٽو ڪونه آهيان پر هوئي هڪڙو" (يعني ته کان هڻوئي هڪڙو، ٻيو آهي ڪونه جو هٿان). ائين چئي بندوق ڪڍي اڇليائين ۽ سعيد خان کي سامهون هٿ نه واريائين جو مڙس کان جهليو ٿي آيو. سعيد خان اچي ترار جو وار کيس ۽ هيڏانهن رستم خان وڃي ڪريو ته هوڏانهن سعيد خان وڃي ڪريو.

¹ چوڙي پٽ = اهڙو سگهو جو ڪل درجي ٺڳ مرونجي چڪي ٿي ڪڍي

نوحاڻي، جهان خان ۽ ٻين کي ماري هليا ويا ۽ پويان ٻيو ڪو ڀاتي يا ساڻي ڪونه بچيو هو. جهان خان جي والده پوءِ چڙهي وئي حيدرآباد. جڏهن اها خبر اتي پهتي ته مير صاحب سخت ڪاوڙيو ته نوحاڻين ڏاڍائي ڪئي آهي. پوءِ حڪم آيو ۽ نوحاڻين کي گهرايائون. سڄي راج مان ست جڙا چونڊ ويا. مير صاحب جي خاص ڪچهريءَ ۾ هر ڪو هٿيار چوڙي پوءِ اندر ويندو هو. نوحاڻي به دستور موجب هٿيار چوڙي اندر ويا، پر ان کان اڳ مير صاحب ڪچهري مان اٿي ويو هو. ٻيا جيڪي هئا تن رت ڪري ڇڏي هئي ۽ ماڻهو بيهاري ڇڏيا هئا ته جيئن ئي نوحاڻي هٿيار چوڙي حاضر ٿين ۽ ويهن ته ڪٿي ٻڌجڻ ۽ پوءِ ماري ڇڏجڻ. سو هي جيئن هٿيار چوڙي آيا ۽ اچي ويٺا ته کين ڪٿي ٻڌائون ۽ پوءِ ٻڌل مڙسن کي مارڻ لاءِ ٻاهر ڪڍيائون. جهان خان جي ماءُ جيڪا اندر هئي ۽ فيصلي جو پئي پڇيائين، تنهن کي خبر پئي ته ست نوحاڻي آيا جن کي ٻڌي ٻاهر ڪڍيو اٿن ته انهن کي مارين. مائي وڏي مرداني هئي، تنهن چيو ته: ٻڌل مڙسن کي مارڻ سان جهان خان جو بدلو ڪونه ٿيندو. مائي ڊوڙي ٻاهر نڪتي ۽ سڏو هلي آئي. تيسرائين پنجن مڙسن کي پورو ڪري ڇڏيائون جو مائي اچي وڃان پئي ۽ باقي ٻن مڙسن گهر خان ۽ شير خان کي بچايائين ۽ ڇڏايائين.

هن مقابلي تي پانڌي فقير کيبر، جيڪو ان وقت تنڊي باگي لڳ "ڪاڪ" جو ويٺل هو ۽ پوءِ مال ڪاهي اچي نوحاڻين سان گڏ ويٺو، بيت چيا، جن مان ڪي دستياب ٿيا، جي هيٺ ڏجن ٿا⁽¹⁾ ظاهر آهي ته فقير اهي بيت نوحاڻين جي طرفان چيا.

رامڻ خان روان ڪيو چانڊين مان چاري
 بهڳڻ پٽ پيٽڙي جو نٿارو عتباري
 چانڊيو چارالي آيو ته سوڀ اٿو ساري
 هو اچي ڪڙڪيا ڪوٽ تي هام پري پاري
 غوث پير گودڙي هن تي ڍار چڱي ڍاري
 سا پنجاهين پاري، جا ڪري چڙهيا هئا ڪنڊ مان⁽²⁾

⁽¹⁾ اهي بيت شاھ محمد خان نوحاڻي جي گورٺ 14 مارچ 1968ع تي ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

⁽²⁾ ڪنڊ = هڪ دورو جو غالباً "بران" جي چاڙھ. جنهن کي "ڦٽي جا ڪنڊ" ڪري چون. جتي نوحاڻي ويٺل هئا.

چانديو چاري جنگ جو، واقف ٿيو ويهي
 نر نوحاڻي نيش هئا نڪليءَ جا نيهي⁽¹⁾
 مڪلي آبا مينهن جيئن، پاڻي جيئن بيهي
 ڪوٽ قذاق ٽپي آيا، آڙ پڇي ايهي
 ڳالهه ڪريان ڪيهي، هن جي واجب وير وٺڻ جي.

رامڻ روڻڪو منديو، زور ڀلي پائڻ
 چڙهيو دٽر ڪميت تي سر مورو سرتن
 حويليءَ ۾ هل ٿيو ڪيو راڱاڻو رندن
 هڻي ڳڙهه ڳاڙهو ڪيو، ساندهه سرائين⁽²⁾
 منو پٽ مراد جو هو سنجراڻي ساڻن⁽³⁾
 واريو وير وڃن، دُري دولت خان جو⁽⁴⁾

جهان خان جبل تي سنڌ ۾ ساماڻو
 اڏڪيو ٿي پيٽ ۾ نڪر وڌي نائو⁽⁵⁾
 ناحن نوحاڻين سان وڳيو ويڳاڻو⁽⁶⁾
 پيلي تڏ ڀرڳڙي جو پڳاڻو پائو
 هو پنجاهيا پانڌي چئي هميشه هائو
 پڊ مٿي پائو، ڪڏهن ايندو ڪينڪي⁽⁷⁾

جهان خان جبل هو، ڏاڍو ماڏو مير⁽⁸⁾
 ڪوپن ڪاهڻ ساڻ ڪيو اچڻ ساڻ انڌير

(1) نر ۽ نيش = همت پريا. وڏي طاقت وارا. نلي = نوحاڻين جو اصلي قديم ملڪ.

(2) يعني نوحاڻين جي سرائي پاڙي جي مڙسن.

(3) منو نوحاڻين جي سنجراڻي پاري مان هو.

(4) وارو وڃن = وٺيو وڃن. دري دولت خان جو = دري جو ۽ دولت خان جو.

(5) اڏڪيو ٿي = اڏيو ٿي (نائو). نروڻي = نروڻي ڪي. نر مڙس ڪي.

(6) وڳيو = وڙهيو.

(7) جهان خان پاڻ مري ويو سو وري ڪونه ايندو.

(8) ماڏو مير = ڏاڍو ڏونگر. ڏڪيو ٻهڙ (تنبيه موجب)

تنهن حاذاق حويليءَ ۾ ڊڳ ڪري ويسا ڏيسر
واري ويسا ويسر، ڌري دولت خان جو.

خان ته مڙسي خان هئا، پر خان ته هيسب خان
هو سوالين آئي سرهو ٿئي، ڏئي مهمانن کي مان
قلعي وير ڪاوڙ ڪري لڳيءَ جنگ جوان⁽¹⁾
سر مورو سڪرتن جو هو هاڙهي هوت خان
هيڏي ڪندو ڪير پيو ڪي جيڏي جعفر خان
نڪر نوحاڻي نيش هئا "نلي" جا نيشان
جوڙي ڪنيائون جنگ جا سڀئي سامان
ڪهاڙا ڪٽين ۾، پيا وادين ماڻ وريار⁽²⁾
سي اچي ڪڙڪيا. ڪوٽ تي سمهائيءَ سلطان
دوڙي تن درن تي اچي ڪوپن هنيا ڪان
اڳيان به اٿي پيا ڪٽن مٿان خان
جن جنگ پٽ جاوا جوهرِي، تن مائين لڏا مان⁽³⁾
نلن منجهه نڪاءَ ٿيا سئا جڳ جهان
"مني" هنيون ٿي مصريون سنجراڻي سروان
"تاجو" وڙهيو تار ۾ اچي سان ايمان⁽⁴⁾
ملهڻ ڪيا ٿي مجرا، لڏا محموداڻيءَ مان⁽⁵⁾
صوبي سعيد خان، پڳا در پرگڙيءَ جا.

هڪ روايت موجب ٽنڊي باگي طرف جا ٻه زئونر بلوچ، منگو ۽ فريد.
جهان خان وٽ مهمان هئا ۽ اهي به جهان خان جي طرفان ٻاهرئين دروازي تي
حملي وقت وڙهيا ۽ مارجي ويا.

ڏينهن جمعي جي دؤر پڙهيائون چنچر ٿيو چنچار
رڪن راسيون ڪڍيون، نهڪن ٿا نهڪار

⁽¹⁾ قلعي وير = جنگ وقت.

⁽²⁾ ڪٽين م = اٿن مٿان پکڙا ۽ انهن جا ڪٽب (تن م).

⁽³⁾ جهان خان جهڙن جنگ مڙسن جي ساڻن مان لڏا.

⁽⁴⁾ اچي ايمان سان = پوري بغي سڄي ايمان سان.

⁽⁵⁾ ملهڻ محموداڻي.

رات چاندوڪي، آيا ڊوڪي، ويري هن آوار
 آيو عبداللہ آساني ڪشي تيغ ترار
 ڏک هنيائين وارين کي ڪي چاليهن مٿي چار
 حسن، حمزي ٿيه وڃائي جن جا دُور بجهن دهڪار
 ائين غلام حسين ڪر هو ڪڏائيو جئن آڳ پتنگن آر
 رامڻ کي رائي وڌو، توفڪ جي تڪرار
 زئونر زوراور زور وڙهيا جن جي ڪرھ ڪلوهڻي ڪار⁽¹⁾

پرڳڙي جيڪي جنگ ۾ ماريا سي "تندو جهان خان" (جيڪو هن وقت ويران آهي) لڳ دفن ٿيا. اهو مقام (تعلقي حيدرآباد ۾) تندي حيدر کان تندي قيصر ڏانهن ويندڙ رستي لڳ تندي حيدر کان اٽڪل ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هن مقابلي ۾ شهيد ٿيل پرڳڙين مان ستن جي قبرن تي، جيڪي پٿرن جون آهن ۽ مٿن سنگتراشي آهي، شهيدن جا نالا ۽ تاريخون لڳل آهن⁽²⁾

- شهيد رئيس جهان خان پرڳڙي 15 محرم سن 1212 هـ ڏينهن جمع، معمار استاد جمع خان.
- شهيد رئيس عبداللہ، خان، 15 محرم سن 1212 هجري ڏينهن جمع.
- شهيد رئيس رستم خان پرڳڙي، 15 محرم سن 1212 هـ ڏينهن جمع، ڪمدار ڪرم خان پرڳڙي فقير، مالڪ نواب خان.
- شهيد رئيس محمد خان پرڳڙي، 15 محرم سن 1212 هـ ڏينهن جمع.
- شهيد رئيس غلام حسين خان پرڳڙي، 15 محرم سن 1212 هـ، ڏينهن جمع.
- شهيد رئيس حسن خان پرڳڙي، 15 محرم سن 1212 هـ ڏينهن جمع.
- شهيد رئيس بهادر خان پرڳڙي، 15 محرم سن 1212 هـ ڏينهن جمع.

¹ هي روايت ۽ بيت ماستر شجاع محمد ٻگهي جي مضمون "تندو جهان خان تان وريل آهي، جيڪو رسالي نئين زندگي، مهيني سيپٽمبر 1967ع ۾ ڇپيو.
² اهي نالا به جشن مٿين مضمون ۾ ڏنل آهن تنهن ڏنا ويا آهن.

13. لغارين ۽ رندن جي جنگ

تالپورن جي دؤر ۾ "شهدادپور تعلقو" جڻ ضلعي جي برابر هو، جنهن ۾ موجوده سانگهڙ ضلعي جي شهدادپور، سنجهري ۽ سانگهڙ (آلهنديون ڀاڱو) تعلقن واري ايراضي شامل هئي. مير شهداد خان هن ايراضي مان شهداد واه کڻايو هو. ان بعد شاهوخان، مارڪ واه کي کوٽائي وڌو ڪري اوڀر طرف ان کي شهر "جهول" کان به اڳتي وڌايو، جنهنڪري ان کي "شاهو واه" سڏيو ويو. انهن واهن جي ڪري گهڻي زمين آبادي هيٺ آئي. شاهو واه سان لاڳو ڏکڻ طرفان (موجوده سنجهري تعلقو واري حد ۾) اندازاً موجوده جمڙائو واه کان وٺي اوڀر ڏانهن ويندي ڳوٺ ٻرڙا تائين، مير محمود خان (جنهن جي نالي سان تڏو مير محمود سڏجي ۽ جنهن جي اولاد مان هن وقت مير حاجي علي احمد خان ۽ مير رسول بخش خان⁽¹⁾ وڏي همت ۽ حوصلي وارا آهن) جي جاگير هئي، جيڪا "مير محمود خان جي پٺي" (رڪ واري زمين جنهن ۾ فصل کان سواءِ گاهه ٿئي ۽ مال چري) سڏبي هئي. هن "پٺي" جي ڏکڻ طرف "مٽهلي" واري ايراضي (موجوده ڳوٺ "شاهن رند" وٽ) ۾ رندن جو راڄ هو، جنهن جو وڏو نهال خان رند هو. هنن حيدرآباد جي حڪمران گهراڻي کي سڱ ڏنو هو ۽ انهيءَ ويجهي مٽي جي ڪري سندن مقامي اثر رسوخ ۽ طاقت ۾ اضافو ٿيو. نهال خان پاڻ وڏو لائق هو، پر هڪ اوڏڻ گهر واري مان کيس گل محمد نالي پٽ هو، جيڪو نهايت سرڪش ٿي ساماڻو ۽ نه رڳو پاڙيسري راڄن سان اهڃ ڪيائين پر مير محمود خان واري پٺي ۾ پنهنجون گهوڙيون ۽ ٻيو مال چوڙي ڇڏيندو هو، جيڪو ٻيو پيل ڪندو هو.

انهيءَ تي اتي جي هارين ۽ ڀاڳين حيدرآباد ۾ وڃي مير محمود خان وٽ دانهيو، جنهن پنهنجا ماڻهو موڪليا ۽ نهال خان ڏي به چواڻي موڪليائين پر هن ٻڌي ان ٻڌي ڪري ڇڏي. تڏهن مير محمود خان ڀڄا ڪرائي ته انهيءَ طرف ٻيو ڪهڙو همت وارو مڙس آهي جيڪو رندن کي جهليندو! تڏهن کيس ٻڌايائون ته جعفر خان لغاري اهڙو آهي، جو اوهان جي طرفان کيس خاص پيغام ويندو ته ان کي مان ڏيندو ۽ رندن کي منهن ڏيندو.

¹ مير رسول بخش خان ڏيڍ سال کن اڳ (1- مئي 1982ع تي) گذاري ويو.

جعفر خان جو ڳوٺ شاهو واهه جي اتر طرف هو ۽ سنجهري کان ڏکڻ ويندي شاهو واهه تائين ساڻس راڄ پيڙا هئا ۽ سندس وڏو اثر رسوخ هو. جڏهن مير محمود خان جو ونس خط آيو ته سڀني کي سڏي صلاح ڪيائين، جن اها راءِ ڏني ته: اسان جو تعلق گادي وارن ميرن سان آهي، جن سان رند سڳيا آهن، انهيءَ ڪري رندن سان مقابلو ڪرڻ ڇڻ خود ميرن سان مقابلي جي برابر ٿيندو. جعفر خان چيو ته: مير محمود خان کي اهو سڀ ڪجهه معلوم هوندو، پر انهيءَ هوندي به هن مدد لاءِ لکيو آهي. مناسب ناهي جو مدد نه ڪجي. پيو ته نهال خان رند وڏو لائق آهي ۽ منهنجي ساڻس ڏيڻ ويٺ آهي. ان سان ڳالهائينداسون ته معاملو صلح سانت سان نبري ويندو. تڏهن سڀني جي اها صلاح بيٺي، ۽ جعفر خان پوءِ مير محمود خان ڏي لکي موڪليو ته: اوهان حجت سنڀاري اسان ڏي لکيو آهي، سو اسان ان جو تدارڪ ڪنداسون ۽ ڏئي ڪندو ته سڀ چڱي ٿيندي.

جعفر خان پوءِ نهال خان ڏي سلام موڪليا ۽ چيو ته: اسان تي مير محمود خان جو بار پيو آهي ته سندس "بني" کي پيل کان بچايون. تون پاڻ لائق آهين ۽ پنهنجن ماڻهن کي منع ڪر ته "بني" ۾ گهوڙيون ۽ مال نه ڇڏين. نهال خان سلامن جو مان رکيو ۽ پنهنجي ماڻهن کي زباني هدايت ڪئي پر گل محمد ڪونه مڃيو ۽ وٽر وڌيڪ پيل ڪرائي. تڏهن جعفر خان پنهنجي سوٽ شاهه علي خان کي موڪليو ته وڃي "بني" واري ايراضي ۾ اوطاق ڪري ۽ غريبن کي پيل کان بچائي. شاهه علي خان وڃي اوطاق اڏي ويٺو. مقامي آبادگارن کي آسرو ٿيو، پر گل محمد حملو ڪري اوطاق پٽي ڏني ۽ چيو ته: "جعفر کي جي ڇيڙي نڀري ڪرڻي آهي ته شاهو واهه جي پريان (اتر طرف) ڪري!" شاهه علي خان پوءِ جعفر خان ڏي حال موڪليو ته: اوطاق پٽي ڏني اٿن پر آءٌ هن هنڌ جو اچي ويٺو آهيان سو ڪونه اٿندس. اڳتي جيڪي ٿيو تنهن کي منهن ڏيندس، پر رند صلح واري ڪا ڳالهه ڪانه ٿا مڃن.

سو سو ڳالهه سرائي جي رند کين ڪين ٿو لائي⁽¹⁾

وٺيو ٻانهان ٻاجهه سان بيٺو سنگ ستا سڀ لاهي

اوڏڻ ڄاڻو سڀ کان ساڻو. سنج گهوڙي تي ساهي

چئي: زور گهٽو جو لائي، تنهن سان ڪريان طور ترار هو.

الله بخش پيروزائي (موجوده ڊنڙي شهر جي لغارين مان ان وقت وڏو) کي معلوم ٿيو ته رند جنگ لاءِ تيار آهن، سو شاه علي خان جي پٽ پيروز ڏانهن چوائي موڪليائين: رند (گل محمد) وڏا هل هلايا آهن ۽ هو جنگ ڪرڻ وارا آهن، انهيءَ ڪري اوهان به پنهنجي تڪڙي تياري ڪريو.

الله بخش ماڻهو موڪليو رهبت روانو
منهنجو تنهن پيروز کي ڏجو ظاهر زبانو
تہ: رند ڏاڍي اچي راند ٻڌي آ دل تي ديوانو
ستت سمانو، اوهين جوان ڪريو ڪو جنگ جو.

تڏهن جعفر خان راڄن کي ڄاڻ ڏنو ۽ تڪڙو لشڪر ڪري چڙهيو ته متان شاه علي خان کي ماري وجهن. ساڻس سندس پنهنجا ويجهه عزيز، ٻيا ڪلڪلي پاڙي جي لغارين مان کي اڀرا مڙس، پاڙيسري راڄ "آرادين" جن مان آڏو آرادين وڏي همت وارو هو، خاصخيلي ۽ ٻيا شامل هئا. پر وارن لغارين مان پليو خان ۽ مير محمد خان همت وارا هئا پر وقت سر پهچي نه سگهيا:
هوڏنهن مڳ مير محمد هو. هوڏنهن پليو خان
جي ڪا وڻي وقت جي ته ڪڏائن ڪيڪان
پر ويو وقت قضا ٿي پهتا نه پهلووان.

ڊنڙي وارن پيروزائي لغارين مان "نظر" نالي آيو: ۽ ڪڏڙي طرف جي "بودائين" مان به ڪي آيا پر وڙهيا کين:

نظرنسريو ڪونه ڪو ٿيو اگهن جي آچار
"بودائي" به بس ٿيا جن هنيو ڪونه هٿيار.

جعفر خان جي پٽن مان علي بخش ترار جو وڏو ڪيڏاري هو ۽ خدا بخش بندوق جو وڏو توبجي هو. علي بخش کي هڪ پيري حيدرآباد ۾ مير صاحب تلوار ڏيکاري ۽ سندس راءِ پڇي. چيائين ته: "مير صاحب! واه جا آهي". تڏهن مير صاحب چيو ته: "هاڻو! پر منهنجي ڏرا ڪوتاهه آهي" (يعني ڏرا ننڍي آهي). تڏهن علي بخش چيو ته: "اها وڪ وڌائي هڻبي". مير صاحب چيو ته: "جنگ ۾ وڪ رتئين وڪامندي آهي". علي بخش جواب ڏنو ته: "سر ڏني سڀانگي ملندي". جڏهن جعفر خان لشڪر ڪري چڙهيو. تڏهن علي بخش کي چيائين ته: تون وڏي هلي چاچي شاه علي خان سان پيڙو ٿي متان کيس ڪو نقصان

پنهنجي. هن وٽ ڀلي گهوڙي هئي سو وڏي وڃي پهتو. پر جنهن اوطاق طرف ويو سا رندن جي هئي ۽ پويان رندن جو لشڪر تيار هو. گل محمد پري کان ڏسي چيو ته: "علي بخش مون توکي آسمان تي پئي گوليو پر تون ته زمين تي ملي ويو آهي". علي بخش اهو ويٺو ٻڌي لهي پيو. ايتري ۾ جعفر خان وارا شاه علي خان واري ماڳ تي پهتا ۽ علي بخش ڏانهن ماڻهو موڪليائون ته اچي ساڻن پيو ٿئي. علي بخش چيو ته: رند ويٺو ڪڍيو آهي، هاڻي فيصلو اتي ٿيندو جتي آءُ بيٺو آهيان. زمين چري ته علي بخش چري. تڏهن جعفر خان به لشڪر سان اتي آيو ۽ چيائين ته اول صلح جون ڳالهيون ڪنداسون ۽ صلح ٿيو ته جنگ نه ڪنداسون، هن طرفان ڪوبه اڳرائي نه ڪري.

جعفر خان، نهال خان ڏي ماڻهو موڪليو ته: ادا، ڳالهيون ڪنداسون. نهال خان اها ڳالهه قبولي ۽ پنهنجن ماڻهن سان اڳتي وڌي آيو. ٻئي طرف اچي هڪٻئي کي ويجهڻا ٿيا. تڏهن جعفر خان ۽ نهال خان پاڻ ۾ ڳالهايو. هو پاڻ ۾ ڪنهن ڳالهه تي بهيڻ وارا هئا. جو گل محمد کي اها ڳالهه نه وئي ۽ هن اوجتو جنگ جي باهه ڏکائي، يعني ته جعفر خان جي طرف وارا جيڪي اويسرا بيٺل هئا ۽ جن مان پيروز خان سڀ کان ويجهو هو، تنهن تي گل محمد جلوه ڪئي ۽ ترار جي ڌڪ سان پيروز خان کي پورو ڪري ڇڏيائين. اتي علي بخش خان ترار ڪڍي چوٽ ڪئي ۽ وڃي گل محمد سان آڙا اٽڪايا. نهال خان جي ڀرسان بيٺلن مان ڪن جعفر خان کي چٽايو. تڏهن خدا بخش خان به خود نهال خان تي بندوق سڄي. هن طرفان مڙس وڏا ٿي مس ته خدا بخش جي بندوق نهال خان کي نشان ڪري ڇڏيو. پوءِ ٻنهي طرفان مڙس جنبي ويا. آڏي آرادين اچي ٻئي طرف ڄمي هڪ خاصخيلي جوان کي کنيو، جيڪو نيٺ ڀڳو ۽ آڏو پويان ترار جون چوڪون چڪائيندو ويس. علي بخش خان اچي گل محمد کي کنيو ۽ نيٺ ترار جي اهڙي ته تڪي وارو وار ٻڌائين جو گل محمد وارو وٺي نه سگهيو ۽ رڳو ڪيڙي ڏيڻ ۽ پاڻ بچائڻ ۾ پورو هو. نيٺ علي بخش جو ڌڪ لڳس جو وڃي ڪريو، علي بخش ميدان ڪري ٻيهي رهيو ۽ ڪريل مڙس کي پيو ڌڪ نه هنيائين. ڪن بيانن موجب گل محمد جا وار وڏا هئا. کيس علي بخش جي ترار ڪجهه لڳي جنهن تي سندس وار نائجي ويا. پنباٺو ته هاڻي هي مڙس ڪريو سو ڪونه اٿندو. پر هن

پوء وار هٿاتي. پوئتي ورائي ڏٺو ته پيرو ز خان پاسي سان اويسرو بيٺو هو، جنهن کي ترار هٿي ماريائين ۽ پوء پاڻ به ڪريو ۽ مٿو.

نهال خان جي مرڻ تي ٻئي طرف جا ماڻهو ميدان ۾ نه بيٺا ۽ جعفر خان پڙ کڻيو.

جنگن ۾ جنگ هو، جنگ به جعفر خان

راڄن ۾ راڄائون، پڙ ۾ پهلوان

ڪائين ڪيائين ڪانڪا. ڏٺين مير صاحب کي مان⁽¹⁾

"پني" پليائين، پيل جهليائين، هيڙا همٿيائين

چارهي شرطون شهلي خان

اڳيون به نرسنگ هو نهرو نهال خان

سو جي پلي پنهنجن کي ته لهن هل هنگام⁽²⁾

پر هن جي هلي ڪانڪا پڙ نه موڪيو پاڻ

چهي ٻج مان ڪين ٿئي چڱي منجهه چوگان⁽³⁾

اوڏڻ ڄاڻو ڪين ڄاڻو، جنهن هليا هوند شغان⁽⁴⁾

تنهن تي اسري "علي بشڪ" آيو مرد ڪري مدان⁽⁵⁾

پيا ترارين پاڻ ۾ سڱ اڙائي سانھ

ٿي ست پٽ سَرواھين جي گهوگهٽ ۽ گهمسان

سڱي بندوق سرائي ات، نر ڪري نشان⁽⁶⁾

ڪڙ ڪڙ ڪري کان ويو جنهن نيو نهال خان⁽⁷⁾

"آدي" آراڏين ات ملهسا يو ميدان

⁽¹⁾ ڪائين ڪانڪا ڪيائين = اڪار ڪونه ڪيائين مير صاحب = مير محمود خان.

⁽²⁾ سو نهال خان جيڪڏهن پنهنجن کي پيل کان جهلي.

⁽³⁾ چيو ٻج = چي ڏارو ٻج، جنس ۾ ان جي پلي ڏني هر قسم جي جنس مل هجي.

⁽⁴⁾ شغان هليا = ويٺ ڏنا، ڊيڪ ڏنا، ڌاڙ هڻي.

⁽⁵⁾ تنهن تي = اوڏڻ ڄاڻي گڏ سجد ٿي. علي بشڪ = علي بخش. جعفر خان جو مد. اسري آيو = حملو ڪري آيو.

⁽⁶⁾ بندوق سڱي = ڊڪ هڻڻ لا. بندوق سڱي سڱي سرائي = خدا بخش. جعفر خان جو مد.

⁽⁷⁾ نيو = نهوڙيو مارو.

اوڏن پٽ الٽي پيو جڏهنيس ڏک دگران⁽¹⁾
 بانڪو پوءِ بيهي رهيو جنهن سوڀ ڏني سبحان⁽²⁾
 چئي: پيو ڏک هٿس ڪيندي جو مڙس ڪريو ميدان
 پر هن چڱائي ڪانه ڪري. جنهن ماريو ويسرو وريام⁽³⁾
 پيروز پئي پڙي سينگارو سامان⁽⁴⁾
 جڙيو جعفر خان جنهن جو شاهه رکيو هو شان
 "متهلي" جو مان، لغاري لاهيو وڃن⁽⁵⁾

⁽¹⁾ الٽي سو = الٽي پيو. ڪري پيو. دگران = جيلوان (عني بخش).

⁽²⁾ بانڪو = خاڏو علي بخش.

⁽³⁾ هن = گل محمد. جنهن کي علي بخش سو ڏک ۾ هنيو ويسرو = ويسرو بيل. پيروز خان.

⁽⁴⁾ پئي پڙي = ميدان ۾ مارجي ڪري.

⁽⁵⁾ جڙيو = ڪامياب ٿيو. متهلو = 'متهلي' نالي علائقو (هن وقت دٻه جو نالو).

14. احمد پور لما واري جنگ⁽¹⁾

ٻڳهو دستي تنهن ڪو ماڻهو ڪارو ڪري ماريو ۽ الهيار خان شروٽ
بيروٽي ۾ اچي پناه ورتائين. دستين چيو ته مارين ته عورت به مار، پر هن
ائين نه ڪيو. دستي انهي تي الهيار شروٽ آيا. الهيار چيو ته: هو بائڻ ٿي
آيو آهي. انهيءَ کي ڪيئن ڇڏيندس؟ انهيءَ تي وڏي جنگ لڳي. هڪ طرف
الهيار شروٽ ۽ ٻيا ڪي لنڊ ۽ ڪوسا ساڻس، ٻئي طرف دستين جي مدد ۾
بهاول خان رياست جو نواب (وفات 1224ھ / 1809ع) جنهن پنج سو روهيلا
چاڙهيا. احمد پور لما ۾ جنگ لڳي. الهيار شرپڙ ڪٽيو. هن جنگ ۾ دستين
وٽ توب هئي جنهن کي بخش پٽ سخيءَ جو جهنڊو ڪٽي سامهون ٿيو. الهيار
خان جو پٽ دين محمد ۽ ڀاءُ صوبدار خان پڻ اهڙي سورهياڻيءَ سان وڙهيا، جو
نواب جا ڪيپتان مارجي ويا ۽ انهن جا جنازا احمد پور ۾ ڪڍي آيا. انهيءَ جنگ
مان بارڻ دستي ڀڄي ويو. پر پوءِ مڙس وٺي آيو ۽ بيروٽيءَ ۾ اچي الهيار خان
کي ماريائون. پر پوءِ شرن به بارڻ دستي کي "مانسنگ جي ڪڙھ" ۾ وڃي
ماريو ۽ وير ورتائون. ان وقت شرن سان به ڪوسا ۽ ٻه مڙس لنڊ گڏ هئا. احمد
پور لما واري انهيءَ جنگ تي هڪ بيت هيٺ شامل آهي:

بسڪ پٽ سخيءَ جي، ڪيون سڃايون⁽²⁾
دينڻ سان هٿن، جهنگن ڳايون⁽³⁾
صوبدار، علي جي يار، وه جو وير وڳايون⁽⁴⁾
اٿان آون، ڪلمان ڳاون، اٿان ڪنا خوب ڪنوايون
اُيون احمدپور ۾، ڪپتانن جون ڪايون
ٿڪ هئي بارڻ دستي کي، ويو منهن ڀڄتي پايون
ٿيڪ ڪنن تلوار نه ڪڍيس، ويندو آڏ لڪايون⁽⁵⁾
پر ۾ بارڻ دستي کي، ويارن ۾ رڪ ڇايون
لنڊ ڪوسي شر بازيون چايون، ويا وير ڀڄايون.

⁽¹⁾ ڏاکڻ بلوچ جي قلمي ذخيري تان ورتل.

⁽²⁾

بخش پٽ سخيءَ جو.

⁽³⁾ دين محمد پٽ الهيار جو.

⁽⁴⁾ صوبدار ڀاءُ الهيار جو.

⁽⁵⁾ ٿيڪ = ڪپ.

باب نائون

سند جي سورھين جون انگريزن سان جنگيون

1. انگريزن طرفان ملڪ فتح ڪرڻ جي سازش ۽ قنڌار

جي افغانن، بلوچستان جي خانن ۽ سند جي ميرن جون

انگريزن سان لڙايون

جن ڏينهن ۾ شاھ شجاع بادشاھ ڪابل ۾ حڪومت ڪندو هو، تن ڏينهن ۾ دوست محمد خان سندس وزير هو. شاھ شجاع بادشاھ، دوست محمد خان جي پاءُ فتح خان کي غزنيءَ جي حاڪم کان (جو شاھ شجاع جو نانيءَ ڏن پڙو هو) ساليانو لوازمو وٺڻ لاءِ موڪليو ۽ ايترو به ڄڻي چڏيائينس نه جي نه ڏي يا ڏياري موڪلڻ جو انجام نه ڪري، ته جنگ ڪري تابعداري مڃائي اچجائينس. انهيءَ تي فتح خان غزني ۾ آيو ۽ اچي انهن جي حاڪم کان لوازمي جي تقاضا ڪيائين. جنهن ڏيکاريو ته هن سال فصل جي نه ٿيڻ ڪري ڊل ڪانه اڳڙي آهي. ٻئي سال اکين سان بادشاهي ڏن موڪليندس، سو فتح خان کي ڏينهن اتي رهي پيو. هڪڙي ڏينهن غزني جي تلاءُ تي فتح خان مجلس ڪئي ۽ انهن جي حاڪم کي چوائي موڪليائين ته: پنجن سوارن سان اچي مجلس ۾ شريڪ ٿي، جنهن تي هي حاڪم بي ڊيو مجلس ۾ آيو، مگر فتح خان ڏک هئي ماري وڌس ۽ اهڙي ظلم ڪرڻ بعد يڪدم ان جي محلات ڏي ويو ۽ سندس راڻي (شاھ شجاع جي ڌيءَ) کي چون لڳو ته تنهنجي پيشگير ۾ جو نٿو لکن روپين جو قيمتي اڳڻ پيل آهي سوڪڍي ڏي. راڻيءَ چيس ته ائين توکي لائق ناهي، مگر هن ماري چڏڻ جو ڊپ ڏنس. تنهن ئي لڇار ويڇاري راڻي پاسيرو وڃي اهو اڳڻ لاهي آئي ڏنس. اهڙي ظلم ۽ بي عزتيءَ جو سارو احوال راڻيءَ بروقت پنهنجي خاص ماتيو هٿ پنهنجي پيءُ شاھ شجاع ڏي لکي موڪليو. بادشاھ اهو احوال ٻڌي ڊل ۾ سور ساريءَ تي الحال صبر ۾ رهيو. فتح خان جڏهن غزني کان موٽي آيو، تڏهن شاھ شجاع کي اچي چيائين ته

۱. هيءُ حوالو اخبار تعليم مطبوعه قسريه پريس حيدرآباد، سنڌ، مارچ 1909ع ۽ سيپٽمبر 1909ع
مارچ 1910ع ۽ مئي 1910ع ۾ قسطنطنيه ۾

غزني جي حاڪم ڍل ڏيئي نه ڪئي. لاچار حاڪم پٽاندر جنگ ڪيئون. جنهن ۾ هو مري ويو. بادشاهه چيو ته نهيو. مگر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن فتح خان بادشاهه جي ڪچهريءَ ۾ آيو. بادشاهه وجهه وٺي ترار جا اڳيان رکي هئي، ان سان فتح خان جو سر لاهي رکيو. حاضر اميرن وزير کي انهيءَ تان ڏاڍي مٿيان لڳي ته بي قصور وزير جي پاءُ کي ڇو ماريائين؟ اڄ هڪڙي کي ماريو اٿس سڀاڻي ٻين کي ماريون. انهيءَ ڪري کيس تخت تان لاهي، دوست محمد خان کي ڪڍي تخت تي ٿاڦيائون⁽¹⁾.

شاهه شجاع کي دوست محمد صلاح ڏني ته هتي پٺاڻ سڀ تنهنجا مخالف آهن، متان توکي ماري وجهن، تنهنڪري ٻئي ڪنهن ملڪ ۾ وڃي ره. تنهن تي شاهه شجاع چيو ته: آءُ فرنگين جو لشڪر آڻي به هڪ ڀيرو ڪابل قنڌار جو تخت ضرور هٿ ڪندس ۽ اوهان کان وٺي وٺندس. ائين چئي پنهنجي وزير کي وٺي ڪلڪتي ڏانهن رخ رکيائين. ڇو جو ان وقت انگريزن جي ڪئمپ اڃا رڳو ڪلڪتي ۾ هئي.

جڏهن ڪلڪتي جي ڪوٽ ۾ شاهه شجاع ۽ سندس وزير کي ويٺي گهڻا ڏينهن گذري ويا. تڏهن هڪ ڏينهن وزير کان صلاح ورتائين ته هاڻي ڇا ڪرڻ کپي؟ وزير صلاح ڏني ته فرنگيءَ جي در تي وڃي فرياد ڪر. من ڪو داد ٿئي. نيٺ ائين ڪيائون. فرنگي سندن دانهن ٻڌي کين دلاسو ڏنو ته: آءُ اوهان جي دانهن ضرور اونائيندس، پر مون کي سربستو احوال ڏيو. تنهن تي شاهه شجاع ٻڌايو ته: آءُ پنهنجن چئن دوستن سميت قنڌار جي ڪوٽ مان نڪتو هوس ۽ واپار سانگي سنڌ مان ٿيندو جيسلمير وڃي نڪتس.

سنڌ امن وارو ملڪ هو. اتي جيترو وقت رهيس ۽ وڻج واپار ڪيم، ڪنهن به مون سان ڪوٽس ڪانه ڪئي. پر جڏهن جيسلمير ۾ آيس ۽ منهنجا چارئي دوست واپار سانگي شهر ۾ ويا ته ڌاريا ماڻهو ڏسي اتي جا رهاڪو ساڻن وڙهيا ۽ چئني کي ماري ڇڏيائون. هاڻي اوهان وٽ انهيءَ لاءِ آيو آهيان ته مون سان ڪجهه لشڪر گڏي ڏيو ته جيسلمير سان جنگ ڪنداسين. ملڪ اوهان جو ٿيو پر سنگتين جو وٺي آءُ وٺندس.

⁽¹⁾ استاين نشر ۾ خود راوي جي ٻولي آهي. ڏسو اخبار تعليم مارچ 1909ع

انگريزن کيس پهريائين پنج هزار لشکر ڏنو. جنهن سان جيسلمير تي حملو کيائين. پر به هزار لشکر ماراڻي پوڻي موٽيو. وري ٻي مدد وٺي ساڍن ستن هزارن جي لشکر سان ٻي چوٽ کيائين. پر انهي پيري به هڪ هزار ماڻهو ماراڻي موٽي آيو.

آخرڪار باقي بچيل لشکر کي گڏ ڪري انهن کي شراب جا شيشا پياري. جيسلمير جي سوڍن کي سامهون کيائين. انهي ٽئين حملي ۾ جيسلمير فتح ٿيو. پوءِ مال خزانو لٽي سڀني کي خوش کيائين.

اتي افغانستان کي وري هٿ ڪرڻ ۽ دوست محمد کي شڪست ڏيڻ جي تياري کيائين. هاڻي انگريزن وٽ بيشمار لشکر اچي گڏ ٿيو. سموري لشکر کي پاڻ سان گڏ وٺي هلڻ جي بدران، لشکر جا جدا جدا جڳا ٺاهي روانا کيائين. پهرئين جڳي ۾ ويهه هزار لشکر هو جنهن کي مسقط واري وات کان افغانستان ۾ پهچڻ جو حڪم ٿيو. ويهه هزارن کان به وڌيڪ لشکر جو پيو جڳو. ٿر واري وات کان ڪابل قنڌار ڏانهن روانو ٿيو. باقي سٺ هزار لشکر سنڌ واري گس کان روانو ٿيو.

انگريزن جو لشکر سنڌ اندر پهريائين گهوڙا ٻاري ۾ آيو. اتي ڪجهه ڏينهن آرام ڪري پوءِ درياءَ جو ڪپ ڏيئي لشکر وچ سنڌ مان مٿي هليو ۽ هلندا هلندا اچي شڪارپور ۾ پهتا. جيڪو لشکر ٿر واري وات سان روانو ٿيو هو، تنهن مان بڪ ۽ اُچ وگهي ماڻهو مرندا، باقي ڪي ٿورا اچي سکر وٽان نڪتا، سي به اچي شڪارپور ۾ پهتا. هوڏانهن ڪوهستان واري وات کان ويندڙ لشکر جڏهن "ميري" (قلات) جي ڪوٽ وٽ پهتو، تڏهن "ميري" جي حاڪم کي چواڻي موڪليائون ته: ڏن ڏي. نه ته جنگ ڪر. ان وقت قلات جو حاڪم محراب خان هو. تنهن جنگ ڏيڻ جو اعلان ڪيو. ڪوٽ تان توفن ۽ بندوقن جي نڪاڻوڪي شروع ٿي. انگريزن جي لشکر به مقابلو ڪيو. آخرڪار بروهين جي لشکر جو گهڻو تعداد پنهنجي ملڪ لاءِ وڙهندي ڪم آيو ۽ محراب خان به شهيد ٿيو. انهي جنگ ۾ محراب خان جو پنج هزار لشکر ۽ انگريزن جا ڇهه هزار ماڻهو مارجي ويا. محراب خان جو پٽ نصير خان وڏو سورهيه سردار هو. تنهن دودي آڻ ڪانه مڃي. پر يڪدم آسپاس کان لشکر گڏ ڪري. انگريزي لشکر سان مقابلو ڪيو ۽ آخرڪار کين قلات مان تڙي ڪڍيائين.

انگريزن جو لشڪر ڪابل قنڌار کي ويجهو پهتو ته شاھ شجاع، دوست محمد کي چواڻي موڪليو ته: جي پڇڻو هجڻي ته مهل اها اٿئي، تنهن تي دوست محمد جواب ڏنو ته: ڪابل قنڌار جي بادشاهي آءٌ مٿي مارائي ڪان سواءِ نه ڇڏيندس. توکي جيڪو لشڪر چاڙهڻو آهي، وٺي آءٌ.

پهريون حملو جرنيل جي ڪمان هيٺ ٿيو، پر پٺاڻن اڳتي وڌڻ نه ڏنس. جنگ جو نمونو ڏسي جرنيل صلاح ڏني ته هتي پهچڻ پيڻي ناهي، پڇو ته پڇون. ٻيو حملو قنڌار جي ڪوٽ تي جيڪب صاحب جي اڳواڻي هيٺ ٿيو. جيڪب صاحب اهڙي حرفت سان پٺاڻن کي گهيري ۾ ورتو جو پٺاڻن پنهنجا پنج سو ماڻهو مارائي پاڇ ڪاڏي، انهي حملي ۾ انگريزن جا چھ سو ماڻهو مري ويا. دوست محمد پنهنجي لشڪر سميت جنگ جي ميدان مان ائين پڳو جو پنهنجي پٽ عبدالله خان جي به خبر ڪانه ورتائين. جيڪو قنڌار جي ئي قلعي ۾ رهيو. عبدالله، پيءُ جي پيڇي وڃڻ کان پوءِ باقي بچيل لشڪر جيڪو هزار کن هو، تنهن کي گڏ ڪري بهادريءَ سان انگريزي لشڪر جو مقابلو ڪيو ۽ ميدان جنگ ۾ ئي وڙهي سر ڏنائين. اتي ڪابل کان به قاصد ڊوڙندو آيو ۽ دانهن ڪيائين ته: "قنڌار مان پيڇي جيڪي ڪابل ويا، سي اتي ئي ماريا."

شاھ شجاع، انگريزن جي مدد سان قنڌار تي قبضو ڪري ويهي رهيو. لشڪر جا جيڪي ماڻهو هند سنڌ مان نيا هئائين، تن موٽڻ جي ڪئي. اهي انگريز جرنيل جي ڪمان هيٺ موٽيا ۽ سڌو اچي سکر ۾ ساھ پٽيائون. مير علي مراد سندن ساٿ ڏنو، باقي مير رستو خان حيدرآباد ڏانهن مير نصير خان کان مدد وٺڻ لاءِ روانو ٿيو. مير نصير خان کيس دلداري ڏيئي مدد ڪرڻ جو واعدو ڪيو، پر مير صوبدار انگريزن کي چواڻي موڪليو ته: مهل اها اٿو، جي سنڌ هٿ ڪرڻي اٿو ته يڪدم لشڪر وٺي اچو، انهي خط تي انگريزن پنهنجو لشڪر وڌائي هالن تائين آندو. اهو خط ملندي ئي انگريز حيدرآباد ڏانهن وڌيا ۽ مياڻي ٻيلي ۾ ڪنڊن جو لوڙهو ٺاهي، ان جي آڙ ۾ ويهي رهيا. ساڻن ساڍا ست هزار لشڪر هو. هوڏانهن مير به انگريزن کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجو ٻارهن هزار لشڪر وٺي مياڻي ٻيلي وٽ ڦليلي جي ڪپ تي اچي ويٺا¹¹.

اهي انگ اکر انگريزن جا ڏنل آهن ۽ صحيح آهن. انگريزن رساهي حملو ڪيو ۽ سنڌ جو لشڪر وڌيڪ سر ڪڍي نه سگهيو.

صبح جو پرھ ڦٽي، مهل پنهي طرفن کان هڪڙي پاسي توفون ۽ بندوفون هليون. ته ٻئي پاسي آمهون سامهون ترارين جي جنگ شروع ٿي. هڪڙو صبح جو پهر، ٻيو بارود جو دونهون، انگريزي لشڪر وجهه وٺي ميرن جي لشڪر کي پٺيان ڦري اچي ميرن جي لشڪر تي حملو ڪيو. هن جنگ ۾ انگريزن کٽيو. ميرن جا اٺ سؤ ماڻهو ماري ۽ انگريزن جو هڪ هزار لشڪر مڙو.

انهيءَ جنگ ۾ ميرن کي هارائڻ ۾ مير صوبدار جي سازش جو وڏو هٿ هو. انهيءَ اميد سان ته سنڌ جي حڪومت جي پڳ کيس ٻڌائي ويندي، پر انگريزن کيس نوڙ جي پڳ ٻڌائي، پري بازار ۾ بي عزت ڪيو ۽ ٻين ميرن سان گڏ کيس جهاز ۾ چاڙهي قيدي بنائي روانو ڪري ڇڏيائون.

شاعر ڪامل جا چيل بيت

1. ساراهيان سچو ڏٺي، آهي عالمن الله

ڪابل آئون ڦٽار هو شاه شجاع بادشاه

دوست محمد خان پٺان هو. تنهن جو وهلو وزير اه

شاه شجاع سوڙهو پيو تن مائهن جي مٿاء

رعيت راهون بنديون. ايا دانهين در مٿاء

وري وزيرن ٿي چيو، تون راض نه ڦٽاء راء

سمجھيو شجاع ڪينڪي، توڙي در آيو داناء

فتح خان پٺان هو، "دوسن" سندن پياء

شجاع سو ماري وڌو، گهٽ وهائي گهاء

پر "دوسن" در منجھاء، ڪڍي تخت تان تالان مڃيو.

پوءِ دوست محمد چيس:

2. هيڏهن ٿين هيڪلو، هوڏهن ڦري پٺا پياء

اٿي ٻي ڪا دس چٽاء، اٿي گهم مٺ هيڪلو.

جواب شاه شجاع جو:

3. ڪنڊ نه ٻري ڪنڊڙين، اچي نوڻ منجهه ساڙ پانو

وڃي ڪنهن ولايت توڻ، چول جليون آيانو

پوءِ ڦرنگ ڦرنگي آيانو، وڃي ڪنهن روايت مون.

4. کلکتی سندی کوٽ ۾ گھڻا لڳاسين ڏينهن
والی من و سائي موٽڻ سندا مينهن
تنهن وري وزير کي چيو: ادا هاڻ ڪريون ڪيئن
راتين پٺيان ڏينهن، ائين لنگهي ويندا ڪيترا.
5. فرياد ڪر فرنگيءَ کي ساجهر سوڀرو
دانهين وچ در تي، دائر جهلي ديرو
ته من ڪو موڪل ملهيو، ساجهر ٿيئي سهنج سان.
6. ڦيري فرنگين پڇيو: خبر ڏيو خير جي
متان ڪي ماندا ٿيو، اوهين مٿس ٿيو مڇي
پوءِ لکن سان لوڇي. دارون ڪندو سانوڊل جو.
7. چي: قنڌار سندی کوٽ مان، مون سان يار چڙهيا چار
سونهاري، تنهن سنڌ جا. ٻڌ ته ٻڌايانءِ پار
ڪنهن نه چيو ڪڏهن، توڻي وڃ ڪيم واپار
ايس جيسلمير ۾، پري لٿو پيو هوس پار
سوڊي خاطر سوڊ جي منهنجا چلي ويا ها چار
جنگ ته جيسلمير ۾ لڳي چئي سان چوڌار
صاحب چنچل ماريا چار، شاه شجاع جا سنگتي.
8. فرنگي فلڪ چاڙهي پهريان پنج هزار
جنگ ته جيسلمير ۾ وڃي ڪنداسين ڪا ڌار
ماڻهن به هزار، مارائي موٽيا پوئتي.
9. وري پڇهيءَ چوٽ تي چڙهيا ساڍا ست هزار
وري به هڪ هزار، مارائي موٽيا ماڳ تي
10. ٽيجهيءَ چوٽ تي چڙهيا، تيارن مٿي راهسي
رانءِ ڪيائون ريب جي نڏهن بدلي بندي
ڏيئي شام شراب جا، تن جي وائي وڃائي
پوءِ سوڊا سرائي، اچي ويڙهي ورتائون هٿ سان

11. پوءِ هٺو هٺو پياڻرو، پڇئون "دوسن" جا پار⁽¹⁾
 "ڪامل" چوي، انهيءَ ڪوٽ مان چُرِي هليا چوڌار
 لشڪر ليکوناهه ڪو، سوا لک هزار
 هڪڙن جو منهن مسقط ڏي سي ووڙن ويهه هزار
 ٻين جو منهن ٿيو ٿر ڏي، سي به واڏو ويهه هزار
 پوءِ سڄا سٺ هزار، سمهون هلي تنهن سنڌ مان.
12. راتيان ڏينهان پنڌ تي هئي سنگت سا ساري
 شاه شجاع سان سنگتين يـست چڱي پاري
 ٿورين گهڻي ڏينهڙي آيا "گهوڙي جي باري"
 جتي ڪا واري، ويهي ڪيائون ورونهن جي،
 ڏيئي لب لنگهيا هئا، سمهون سنڌ منجهاءِ
13. رعيت رنجايان ڪينڪي، پاڻي نياڻ نه پاءِ
 ڪاٺيون گاهه پنهنجو ٽڪين ڳنهنڊس گاهه
 ڄاڻي هيڪ الله، سو سو ڳنڍن توسان ٿو ڪٽان.
14. ڪنهندا وهندا ٿي ويا، پس مٿيائون پاري
 آيا شڪارپور ۾ وانگسي وڄائي
 ٿر رارا ٿورا بچيا، آيا سکر ڪوٽ ساهي
 جن جو منهن مسقط ڏي، سي آيا لکن ڪوٽ لاهي
 اچي سوڙها ٿيا ساهي، شوقيا شڪارپور ۾.
15. آسُر ويل اُٿي ڪري جڻيا جڙيائون
 ٿورين گهڻين ڏينهڙي اچي ميري مٿيائون
 اچي ٿيڙيون ويجهڙيون فرنگي فوجيائون
 پوءِ ميريءَ مير چوايائون، اچي سلام ڪر سيگهه مون.
16. سلام ڪريان ڪينڪي، جنگ ڪريان ڄاڻي
 محراب خان ميريءَ ٿوڻ توب به گهرائي
 ڏهه ڏهه بندوڻن جي ٿي، بي نوڻن تپائي

- قلات سندي ڪوٽ سان رُڪ ٻڌي رائي
 رُڪ تہ راهو منڊيو قلات ڪوٽ تائي
 بانڪن بروھين ملھائي، ميريءَ جي ڏڻي اتان.
17. پوءِ قلات سندي ڪوٽ ۾ ٿي ڏاڍي لڙائي
 ٿڪ سا عيسيٰ خان کي آهي جو ڀڳو پرائي
 چوندِي چئي مٿي تي ڏني مٺي کي مائي
 منهن تي محراب خان جي آئي هيري لڙائي
 هڻ هڻ وائي وات ۾، پيو سوڌا سوائي
 پنجاهه مئو ميريءَ مئون، هوڏانهن سڻ سا سوائي
 پوءِ هن به ميري ملھائي، ڏيئي سر سرهو ٿيو.
18. پٽ تہ محراب خان جو، نصير خان به نر
 وڙهي تنهن ويريءَ جو ڪٽي پڳائين ڪر
 هو سورھيه سنگ سڀر، تڙي ڪڍيائين تخت تان.
19. هلو هلو پيائرو، هلو هٿانئون
 ٿورين گھڻين ڏينھڙي اچي ويجهي پيا هئا واهون
 پوءِ دودل جي مٿانئون، اچي پيا اوچتا.
20. پھرينءَ چوٽ تي چڙھيا، دودل سنڌا يار
 اچي پيا اوچتا ڌوڏو ڪري ڌڌڪار
 پوءِ پھريان پنج هزار، دودل ماريس ديم مئون.
21. بيجهيءَ چوٽ تي چڙھيو، دودو سو دانءِ
 اچي پيس اوچتا رات ڏيئي راءِ
 دودل ماريس ديم مئون ٿي سئو پنجاهه
 پوءِ گيدي ٿيا گڏ گاهه، پور پچائين پاڻ ۾.
22. تيجھيءَ چوٽ تي چڙھيو، وير وڻ وڻ ڪري وائي
 ڪٽي ڪرمائين سان تنجي وائي وڃائي^{۱۱}

- دودل ماریس دیم مان ست سا سوائی⁽¹⁾
 وچن جي وائی، ست کيائون سیگه مان.
 23. هلو هلو پيائرو، هلو هتائون
 پچو دودل جي دیم مان، متان پئی، اچئون
 اچي ڪنهن پکت تي، متان پئجي ماريئون
 دوست محمد سندی در ڏي، اسپن قنڌاري ڏي ڪاهيون
 اچي ڪوٽ به ڏنائون، تورین گهئي ڏينھڙي.
 24. اسر ویل اُتي ڪري پوتیون پاتائون
 جوڙ کڻي سڀ جنگ جا، جڻیا جڙیائون
 دوست محمد کي دیمن جا ماتھو مڪائون
 هاڻ اُتي پڇ اُتائون، قنڌار سندی ڪوٽ مان.
 25. قنڌار سندی ڪوٽ مان، اسان کي پچئون ناھي
 وجهانء لکن ڪوئن لاهي، دیندوسانء دیمن کي.
 26. پھرين چوٽ ني چڙھيو جرنیل کڻي ذاتیون
 پنائن پري جھلیر توڙي رھي هلیو راتیون
 پوء بانکا ناھن باتیون، موٽو موٽون پوئتي.
 27. بیجھيء چوٽ ني چڙھيو، جیکب ٿي آیو
 فرنگي پنھنجي فلڪ سان ست ڪري سعيو
 ٿيو ڊوھ تنھن ڪوٽ سان، پیو ریب به رھایو
 اچي رُڪ ٻڌو رایو، قنڌار سندی ڪوٽ سان.
 28. رُڪ تہ راھو منڊیو، قنڌار ڪوٽ چوون
 گاڙھا گانھا گچین م پاتیا پنائن
 لڳي ترار تنھن ڪوٽ م پڳا پوت وڃن
 چھ سا فرنگین جا مئا، پنج سا پنائن⁽²⁾
 پوء پڳا پنائن وڃن، پيءُ چڙیو تنھن پکت کي.

(1) ست سا = ست سو.

(2) چھ سا = چھ سو، پنج سا = پنج سو.

29. پڙهو فاتحه عبدالله جي ته ثواب ٿيو سؤ وار
 ڏسڻ ايندا ڏينهن کي فرنگي سو هزار
 شڪ ته پين ڪونه ڪو منت ڪسين سردار
 سٽي سڪيلن سان ڪٽيائون ڪاپار
 ڌڙ ڪيائون ڌار، تڪي ترارين سان.
30. ڪرور ڪوڪي آيو، ڪاهي ڏانهن قنڌار⁽¹⁾
 دانهن ڏنائين در تي ڪنڌ پٽي ڪاپار
 ته جا ويئي ڪابل ڏانهن قطار. اهي اتيئي ماري.
 31. هٿڙا جيڪي ٿڪيا، منجهه سي ڪوٽ قنڌار
 پير ته پاڙئون پڪي شاه شجاع ويڙهه سار
 مٿان پويان رلن ٻار، موٽو موٽون پوئتي.
32. "ڪامل" چوي قنڌار مان ٿي ڀڳا اتان ئي
 ويلو نه ٿڪيا وڃ تي، ڪيائون سکر منجهه ساهي
 اچي پٽيون ڪيائين، علي مراد کي هٿ سان.
 33. علي مراد جو آڪيو سو فرنگي سوهانو
 رستم کي رات جو ڪيائين لاڙ ڏي روانو
 مير آيو ميريءَ م تنهن جو بتليو بانو
 پوءِ خوش ڪرين خانو، نصير خان توکي ننگ اٿي.
34. صوبدار لکيو لنگهائيو، فرنگيءَ ڏي ڦيري
 ڪونه چونڊو ڪڏهن، وڃ وطن ڏي واري
 سگهو آءُ چاڙهي، ملڪ اچي ڪر مات تون.
35. فرنگي فلڪ چاڙهي سگهيو ڪرين سعيو
 سمهون تنهن سنڌ مان اوهين ڪوٽ اتي ڪاهيو
 هالن منجهه آيو، اچي وينن ويجهڙو.
36. صوبدار لکيو لنگهائيو، آءُ اڳهاون آءُ
 لشڪر ايندءِ لاڙ مان ڪاچي وارو ڪاهه
 دودل وارو داءِ، ويٺل ته وڙهين جي اٿسي.

37. هليو تنهن هالن مان پس مڙسائين پيار
 فرنگيءَ جي فلڪ جا آهن ساڍا ست هزار
 ٻارهن هزار مير سان نڪري ٿيا نروار
 اچي وينا آڙ ۾ ڪري ڪنڊن جي واڙ
 پوءِ ٿيا توفن جا ڌڪار، ڦليلي جي ڪپ تي.
38. هل حشر هل ٿيو صبح ساويرو
 تپائي توفن ڏنا ڪيائون پاسو پساو
 موتي تنهن مهاڙيءَ کان فرنگي ڪيو ڦيرو
 توفن تي تڪرار ڪيو، پيو اوندهه انڌيرو
 ڊهه ڊهه بندوقن جي پيو گوڙ به غبارو
 ٿي باهه چپي چيرو، ترار نڪتي ڪانه ڪا.
39. ڦليليءَ جي ڪپ تي ٿيا توفن جا ڌڪار
 پڙ مڙي پرزا ٿيا چانگ مڙئي چوڌار
 لڏي لشڪر هليا، ڪري ڪانڌ قطار
 سر ڏيئي سرها ٿيا جي سچا هئا سردار
 اٺ سا ماريا ميرن جا، فرنگي هڪ هزار⁽¹⁾
 پوءِ سڙي ڪاڻي صوبدار، آئي ڏني هٿ سان.
40. پڳ جي خاطر پنهنجي سيند به ڏنائين
 اُپي تنهن بازار مان مار به ڪاڏائين
 پنهنجي ملڪ مڪائين، وجهي تن بونين م⁽²⁾.

⁽¹⁾ اٺ سا = اٺ سئو
⁽²⁾ بونين = جهازن.

2. سنڌ جي لشڪر جي انگريزن جي ڪئمپ تي ڪاھ

ڏکڻ هندستان ۾ سڀ کان وڌيڪ طاقتور ٿيڻ کان پوءِ، انگريزن اتر هندستان تي قبضي ڪرڻ جا گهاٽ گهڙيا ۽ سڀ کان پهريائين سنڌ ۾ اڪيون وڌيون. پنهنجي مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي اميرن کي هڪٻئي پٺيان نئون عهدنامن تي دستخط ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيائون. 1830ع کان حيدرآباد ۾ پنهنجو سفير رهايائون، پنهنجي لشڪر جي سنڌ ۾ حد دخلي ڪرايائون. پهريائين پنهنجي خاص ايجنٽ "پاتنجر" ۽ پوءِ "اوٽرم" کي موڪليائون ته حڪمرانن کي هر قسم سان مجبور ڪري هر قسم جا شرط مڃائين. آخر ۾ سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري هر قسم جا بهانا ڳوليائون. چارلس نيپيئر فوج وٺي مٿان سکر طرفان اچي پهتو. باوجود انهيءَ جي حيدرآباد جي حڪمران مير محمد نصير خان، انگريزن سان ڪيل معاهدن جي شرطن مطابق سرڪاري طور ڪوبه اهڙو قدم کڻڻ نٿي چاهيو، جنهن سان انگريزن کي حملي ڪرڻ جو بهانو هٿ اچي. ٻئي طرف وزير نواب احمد خان لغاري، خاص صلاحڪار مير شهداد خان ۽ ٻيا امير امراءِ انگريزن جي منافقي ۽ ان سان گڏ دٻاءُ کان تنگ ٿي چڪا هئا، پر مير محمد نصير خان بهرحال عهدنامن کي توڙڻ نٿي چاهيو، انهيءَ ڪري کليو ڪلايو ڪنهن به قدم کڻڻ کان مجبور هئا.

حيدرآباد ۾ موجود سنڌ جي لشڪر جيڪي ڪجهه پئي ڏٺو، سو کانئن سٺو نه ٿيو. جڏهن کين معلوم ٿيو ته نواب احمد خان ۽ مير شهداد خان انگريزن جي اُره زورائيءَ جي برخلاف آهن، تڏهن حڪومت طرفان اختيار ڪيل خاموشي واري پاليسيءَ جي پرواهه نه ڪري، درياءَ جي ڪنڌيءَ تي انگريزن جي ڪامپ تي حملو ڪيائون. وڏي همت سان ڪامپ جو بنياد اُڀيڙي ڇڏيائون ۽ اوٽرم ڀڄي جند ڇڏائي، ۽ سڌو وڃي نيپيئر وٽ ساهه کنيائين. انهيءَ ڪاھ جو ڪجهه بيان انهن بيتن ۾ آهي جيڪي علي مگهٽهار جي نالي سان پوءِ انگريزن جي قبضي بعد ٻين جڙتو بيتن سان گڏ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا. انهن مان هيٺيان اسان سگهڙن جي ڪچهرين ۾ ٻڌا.

الله جل جلاله ماهيون ئيون ملڪن⁽¹⁾
 جنگيون، جهيڙا، جهڳڙا ڪيا اڳ اميرن
 هيلوڪي هن جنگ جون ٿا شاعر سئون ڪن
 پلڪارون جرنيل جون، پڙها ٿا به پون⁽²⁾

ورنه وڪيل پنهنجا پيو نندو حال هلائي⁽³⁾
 پهيو پاتينجر سان نندو ڳالهه وڃيو ڳالهائي⁽⁴⁾
 جو ڪامپ وڃيو ڪوٽڙي ۾، ٿو بنگلا خوب بنائي⁽⁵⁾
 وجهي بنگلا وينو ساري سنڌ چٽائي⁽⁶⁾
 درس پنهنجا درياھ ۾ ٿيو آڳوٽ آڻائي
 "سگهه ٽڪا سنڌ جا مون کي پڻا ڏيو پڄائي".⁽⁷⁾

سورهيه مير شهادت ڪي ٿو خبرون سڻائي⁽⁸⁾
 اٿو انگريزن اهڙو، جنهن سان هيڙي ڪومر هلائي
 گهڻيون ولاتون ورتيون فلنگيءَ دڙڪي ساڻ دٻائي
 سنڌ نه ڏجو سورهيه! پنهنجا مرد ڏجو مارائي
 تنهن تي مڙي ميرن مصلحت ڪي، صوبا سڀ سڏائي.

⁽¹⁾ ماهيون = لوايون.

⁽²⁾ پلڪارون = طاقت ۽ زور جون ڌمڪيون، جرنيل = نيبير.

⁽³⁾ ورنه = مير محمد نصير خان، وڪيل = ايلڇي، جيڪي سنڌ جي حڪومت طرفان انگريزن ايلڇين

سان ٿي مليا ته عهدن من موجب هجي ۽ زوراوري نه ڪجي.

⁽⁴⁾ نندو حال هن بيت موجب اهڙو هڪ ايلڇي هو جو اڳ پاتينجر سان مليو هو.

⁽⁵⁾ جو = معنيٰ پاتينجر.

⁽⁶⁾ سنڌ چٽائي = سڄي سنڌ کي اڳ م ڪري.

⁽⁷⁾ انگريزن جي لشڪر جي خرچ لاءِ وڏيون رقمون پيو گهري.

⁽⁸⁾ سورهيه = نندو حال.

مٺيان لڳي مير کي، ڪاوڙ قصد ڪمايا⁽¹⁾
 "جنگ ڪريسون ملڪ نه ڏيسون" وائي مير ورايا.

ڪاهي پيڙا ڪامپ ۾، غازين کين گهٽايو
 پڇائي اُتارام کي، غازين غوراب لٽايو.

اُتارام پڇي اُتھون پيو پيڙين ۾ ڪاهي
 اچيو تنهن جرنيل کي توڙ ڳالهيون ٻڌائي
 اٿي سنير ساڄو ٿي، تنهنجي ڪامپ لٽي آهي.

اها ڪاھ جيتوڻيڪ وزير نواب احمد خان لغاري جي پوري پنيرائيءَ سان ٿي هئي، مگر سرڪاري طور مير محمد نصير خان جي اجازت کان سواءِ ٿي هئي. انهيءَ ڪري ئي مير صاحب طرفان خسرو بيگ ۽ محمد يوسف خدمتگار خاص طور تي چارلس نيبئر ڏانهن سفير ڪري موڪليا ويا ته وڃي حڪومت جي پاليسي جي وضاحت ڪن ۽ هو ڪامپ تي لشڪر جي ڪاھ بابت غلط فهمي دور ڪن. مگر چارلس نيبئر اڳيئي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪو هو، تنهن کي هڪ بهانو ملي ويو. باوجود انهيءَ جي منافقيءَ کان ڪم وٺي، ٻاهرين طور هنن ايلچين کي ڪوڙا وعا ڏيئي چيائين ته: اسان جو لشڪر سنڌ مان لنگهي رهيو آهي ۽ اسان کي جنگ جو ڪوڊ خيال ناهي.

"مياڻي جي جنگ" کان پوءِ نواب احمد خان وڃي مير شير محمد خان سان گڏيو ۽ گڏجي انگريزن خلاف جنگ جاري رکيائون. پر مير شهادت خان پنهنجي چاچي مير محمد نصير خان ۽ ٻين سان گڏ انگريزن جو قيدي ٿي پيو. جيئن ته صلاحڪار جي حيثيت ۾ هو ۽ انگريزن جو مخالف رهيو هو، انهيءَ ڪري هاڻي انگريزن ساڻس سختي وارو برتاءُ ڪيو ۽ هن وطن جي آزادي جي حامي نوجوان مير کي ٻين ميرن صاحبن کان جدا ڪري سورت ۾ قيد ڪري رکيو ويو، جو نيبئر کي چيو ويو هو ته حيدرآباد ۾ انگريزن جي ڪامپ کي باھ ڏيڻ ۽ ڪپتان انيس کي قتل ڪرڻ ۾ مير

⁽¹⁾ مٺيان لڳي مير کون = مير شهادت خان ڏانهن اشارو جنهن کي ڪاوڙ لڳي.

صاحب جو هٿ هو. آخر پنجن سالن کان پوءِ 20 مئي 1848ع ۾ هڪ عدالت قائم ڪئي وئي، جنهن ۾ مير صاحب تي ڪيس هليو، پر مٿس ڪابه ثابتي ڪانه ٿي. باقي هڪ سورهيه محمد پٽ ڏتو لغاري تنهن کليو اقرار ڪيو ته هن ۽ ٻئي لشڪر حملو ڪيو هو. انهيءَ تي هن کي حيدرآباد قلعي جي دروازي تي قاسمي ڏيئي شهيد ڪيو ويو. باقي ٻين کي، جن ۾ لغاري، نظاماڻي، ڪٽياڻ ۽ ڪوڪر هٿا، تن کي قلعي جي ٽڪري هيٺان قاسمي ڏيئي شهيد ڪيو ويو. مير صاحب کي عدالت جتوئيڪ بي ڏوهه ٺهرايو، تڏهن به انگريزن کيس وطن وڃڻ بدران وري به ڪلڪتي ۾ نظربند رکيو، جتي 8 محرم 1284ھ ۾ وفات ڪيائين. مير شهداد خان وڏو ڏيرينو، داناءُ، شاعر ۽ اديب هو. سندس تخلص "حيدري" هو. سندس ديوان موجود آهي.

---

3. مياڻي جي جنگ

هيءَ جنگ ماهِ محرم سن 1259ھ (17- فيبروري 1843ع) ۾ انگريزن جي سنڌي آيل فوج، ۽ سنڌ جي تڙتڪڙ ۾ گڏ ڪيل لشڪر جي وچ ۾، ڦليلي جي "مياڻي" وٽ لڳي⁽¹⁾. انگريزن وقت هندوستان ۾ وڏا طاقتور هئا. ڪڇ کان وٺي ڪلڪتي تائين سڄي سامونڊي ڪناري، توڙي ملڪ جي اندروني حصن ۾ اڌ هندوستان تي سندن قبضو هو. سنڌ هڪ ننڍو ملڪ هو. انهيءَ ڪري ڪلهوڙن توڙي ٽالپورن جي دور ۾، سنڌ جي حڪومت سياسي حڪمت عملي کان ڪم ورتو ۽ انگريزن سان سفارتي تعلقات جاري رکيا ۽ سياسي معاهدا ڪيا. انگريزن 18-صدي ۾ تجارتي بهاني سان هندوستان ۾ حد دخلي ڪري قبضا وڌايا، ۽ 19-صدي ۾ سنئون سڌو طاقت جي زور تي سڄي هندوستان تي حڪومت قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. اتر طرف قبضي وڌائڻ لاءِ هنن پهريائين سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي سٽ سڻي ۽ سنڌ جي حڪومت تي زور آڻي پنهنجي فائدي ۾ عهدناما ڪرايائون.

سنڌي معاشري جي شرافت ۽ صلح جي لاڙن توڙي دوستي دشمني وارن اصولن موجب، مڙسن جي ڪيل قول ۽ چڱن جي اقرارن ۽ خاص طرح حاڪمن جي عهدنامن کي وڏي اهميت هئي. سنڌ جي حڪومت انگريزن سان ڪيل عدنامي جي باوجود ڪن بيجا شرطن جي پوئواري ڪئي ته ٻئي طرف انگريزن وقت بوقت هڪڙا عهدناما رد ڪري پيا پئي ڪرايا، جنهن تي بالآخر تنگ ٿي بلوچن جي لشڪر اوڻرام جي ڪيمپ تي حملو ڪيو ۽ ڪيمپ پتي کيس ڀڄائي ڪڍيو. پوءِ چارلس نيپيئر فوج وٺي چڙهيو.

انگريزن جي طرفان تيار ڪيل گهوڙي سوار توڙي پياده فوج، توپن ۽ هٿيارن سان، سنڌ جهڙي صلح پسند ملڪ ۽ صلح پسند حاڪمن جي بربادي لاءِ اتر سنڌ کان پنهنجون ڪارروايون شروع ڪيون. هن فوج جو سپه سالار

⁽¹⁾ اهو ماڳ هن وقت حيدرآباد کان هالا ڏانهن ويندڙ رستي ۽ ڀيلي کاتي جي مياڻي واري تجرباتي ڀيلي ايراضي کان ميل کن ڏکڻ طرف آهي. اتي ڦليلي کي ٿورو ور هو، انگريزن جي فوج اتر طرف ۽ سنڌ جو لشڪر ڦليلي جي ڀيٽ ۾ توڙي ان کان ڏکڻ طرف هو. اصل اتي ڦليلي مان مڇي مارڻ لاءِ مير بحرن جا گهر هئا ۽ انهيءَ ڪري اها "مياڻي" سڏبي هئي.

چارلس نيبپئر هو. جنهن سنڌ کي انگريزن جي غلامي مڃائڻ لاءِ چالبازي ۽ ڌوڪي بازيءَ ۾ ڪسر ڪانه ڇڏي. خيرپور جي گهراڻي مان مير علي مراد ۽ حيدرآباد مان مير صوبدار پنهنجن سان رنجيده هئا. جن کي نيبپئر لالچون ۽ دلاسا ڏيئي پنهنجن کان پري ڪيو. ٻنهي گهراڻن جي منشين ۽ دفتری ڪاروبار هلائيندڙن مان ڪن کي چونڊي پنهنجو ڪيائين. هنن انگريزن طرفان جاسوسي ڪرڻ، پنهنجن هر دلعزيز حاڪمن تي چوڪسي رکڻ ۽ حملي ڪندڙ دشمنن کي مدد ڏيڻ ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن سان غداري ڪرڻ ۾ جيڪي ڪجهه ڪري سگهيا، سو ڪيائون.

خيرپور جو والي مير رستم خان پير مرد هو. هن نيبپئر جي فوجي مظاهري ۽ بد ارادي، توڙي علي مراد کي لالچائي پنهنجي پاسي ڪرڻ واري چال کي ڏٺو، پر پاڻ کي بيوس ڏسي حيدرآباد جو رخ ڪيائين ته نيبپئر به پريان ڪوچ ڪندو لڳو آهيو. مگر وڏي حرفت سان جنگ يا حملي واري ارادي کي مخفي رکيائين. مير رستم خان جي حيدرآباد پهچڻ تي مير محمد نصير خان پنهنجن صلاحڪارن کي سڏايو. هڪ طرف هي ظاهر هو ته نيبپئر فوج سان چڙهي آيو هو، ٻئي طرف هي ڳالهه هئي ته حڪومت جا انگريزن سان صلح ۽ دوستي جا عهدناما تيل هئا، جن جي حيدرآباد طرفان ڪابه پڇڪڙي ڪانه ٿي هئي. انهيءَ ڪري هڪ انگريز جرنيل کي ڪهڙو اختيار هو، جو هو خواه مخواهه حملو ڪري! مير محمد نصير خان طرفان موڪليل ايلچين انهن عهدنامن ڏانهن نيبپئر جو ڌيان به ڇڪايو هو.

جڏهن مير محمد نصير خان وٽ امير ۽ اڳواڻ حاضر ٿيا ته ٻه رايون ٿيون: هڪ اها ته عهدنامن تي اعتبار ڪجي ۽ ڪوبه تڪڙو قدم نه کڻجي، ٻيو ته هي جرنيل جيڪو چڙهيو پيو اچي، تنهن تي اعتبار نه ڪجي ۽ پنهنجي طرفان حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ تياري ڪجي. وڌيڪ سڃاڻ صلاحڪارن انهيءَ پوئين راءِ تي زور ڏنو، ۽ جڏهن نيبپئر جي بد ارادن بابت پڪيون خبرون پهتيون ته اهو فيصلو قائم ٿيو. پر هاڻي وقت تمام ٿورو هو. حيدرآباد ۾ جيڪو لشڪر موجود هو يا جيڪو لشڪر حيدرآباد کان اوڀر طرف ۽ ڏکڻ طرف وارن راڄن مان گڏ ٿي سگهيو، تن کي وڏي همت سان گڏ ڪيو ويو. ٻي رٿ اها بيٺي ته حيدرآباد ۾ قلعي بند ٿي ويهن ڪمزوري ڏيکارڻ جي برابر ٿيندو. انهيءَ ڪري

ضروري آهي ته وڏي وڃي دشمن جو اڳ جهلجي. ٽيون ته قلعي کان ٻاهر اهو ضروري آهي ته اهڙي جاءِ جهلجي جو جنگ لاءِ آڙ ٿي سگهي. انهيءَ جنگي تدبير مطابق سنڌ جي سڄاڻ سپهه سالارن، حيدرآباد جي قلعي کي 8 ميل اتر طرف، پريان ايندڙ دشمن واري گس کي سامهون، مياڻي لڳ ڦليلي جي پيٽ ۽ پسگردائي ۾ وڃي مورچا ۽ آڙون ڪري پنهنجي لشڪر کي بيهاريو.

نيپيئر چپ چاپ ۾ ڌوڪي سان حيدرآباد تي قبضي ڪرڻ جو جيڪو منصوبو رٿيو هو، سو رٿي ويو. سنڌ جي لشڪر کي آڏو مقابلي لاءِ بيٺل ڏسي ويتر ششدر ٿيو. اڳتي وڌڻ وارو خيال لاهي ڪيمپ هنيائين. اتي مخفي طور مير صوبدار جو خاص منشي آوتراءِ وٽس پهتو ۽ ان جي معرفت پوءِ حيدرآباد جي طرف جا سڀ احوال نيپيئر تائين پهچڻ لڳا. نيپيئر جي اها ڪوشش هئي ته خيرپور جي مير علي مراد وانگر مير صوبدار به سنئون سڌو اچي سندس ساٿ ڏئي، پر سنڌ جي سورهنين ۽ سرويچن جي مرڻ ۽ مارڻ واري ماحول ۾ مير صوبدار اهڙي جرئت ڪري نٿي سگهيو. نيپيئر جڏهن ڏٺو ته ٻئي طرفان ڪوبه ساڻس اچي ملڻ لاءِ تيار ناهي ته جنگ شروع ڪيائين، پر پهرئين حملي ۾ شڪست کائي هٽيو. ان بعد جاسوسن کان ڪم ورتائين، جن جنگ هلندي لشڪر کي برغلائيو ته انگريز پڇي ويو. انهيءَ لاءِ ته هو پنهنجا مضبوط مورچا ڇڏين، جن کي ٽوڙڻ مشڪل هو ۽ آڙن مان اُٿي ٻاهر نروار ٿين ته انگريزن جي توبخاني جو شڪار ٿين. نيپيئر جو اهو ڌوڪو ڪامياب ٿيو. ڦليلي جي پيٽ وارن مورچن ۽ آڙن ڇڏڻ سان سنڌ جي لشڪر جا پير اُڙي ويا، پر ان هوندي به سر جي ست ڏٺائون ۽ بيهي مقابلو ڪيائون، ۽ جڏهن فتح جي باقي ذري جيتري به اميد نه رهي، تڏهن باقي بچيل لشڪر لاچار ٿي ميدان ڇڏيو.

"مياڻي جي جنگ: جو احوال انگريزن لکيو، جن پنهنجي ساراه ۽ سورهياڻي بيان ڪئي ته اسين تمام ٿورڙا هٿاسون ۽ ٻئي طرف پيشو ٿيسو لشڪر اسان تي حملي ڪرڻ لاءِ سنڀري آيو هو. حقيقت ۾ سنڌ جو لشڪر نه فقط ٿورو هو پر ٽڙڪڙ ۾ گڏ ڪيو ويو هو ۽ ان جو خاص مقصد بچاءُ هو. نيپيئر شروع کان آخر تائين - جنگين کان اڳ، جنگين ۾، توڙي جنگين کان پوءِ - ڪوڙ ۽ فريب، جاسوسي ۽ فتنن، ڏلبي ۽ ڌوڪي سان صلح پسند سنڌ تي غاصبانہ قبضو ڪيو، جو پاڻ جيڪا خبر پوئتي موڪليائين، تنهن ۾ چيائين ته: مون گناهه ذريعي سنڌ قبضي ڪئي آهي.

سنڌ جي طرفان "مياڻي جي جنگ" جو صحيح احوال بروقت ڪونه لکيو ويو ۽ پوءِ جيڪي لکيو ويو سو انگريزن جي بيانن مطابق هو. جيڪي سورهيه مياڻيءَ جي ميدان ۾ شهيد ٿيا هئا (جن مان ڪي "شهيدن جي مقام" ۾ دفن ٿيل آهن، جيڪو مياڻي واري ماڳ تي آهي)، تن جي پوين مان ڪن وٽ زباني خبرون هيون، جن مان پوري تصديق ٿي ٿئي ته انگريزن جي پيٽ ۾ سنڌ جو لشڪر ٿورو هو، تڙ ٽڪڙ ۾ حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس مان گڏ ٿيو ۽ جنگ ۾ وڏي همت سان وڙهيو ۽ جنگ هلندي ڪوبه ڪونه پڳو. اهي ڳالهون پوءِ انگريزن ۽ سندن خير خواهن هلايون. ان جي تصديق انهيءَ مان ٿئي ٿي جو مياڻي توڙي دو - آبي وارين جنگين ۾، سنڌ جي سورهين جي بهادريءَ تي ڪن سگهڙن بيت چيا هئا، جيڪي ڪن ماڻهن کي ياد هئا. پر پوءِ حيدرآباد جي ڪن عامل هندو آفيسرن (جن جا وڏا اڳ ميرن جا منشي هئا ۽ پوءِ انگريزن جا خير خواه ٿيا) جي ذريعي جڏهن انگريزن جي ساراهه ۽ پنهنجن وڏن جي ڪوتاهين کي ڍڪڻ لاءِ "ميرن جي حڪومت" خلاف ننڍا وڏا ڪتاب لکجن ۽ ڇپجڻ شروع ٿيا⁽¹⁾، تڏهن اصلوڪن بيتن ۾ انگريزن جي شان، ڪن هندو سورمن جي واکاڻ ۽ ميرن ۽ سنڌ جي لشڪر جي ڳلا جا بيت علي مڱڻهار جي نالي سان شامل ڪري ڇپايا ويا. اهڙن وڏايل بيتن کي ڇڏي، باقي بيت جن مان ڪي هن پوئين دور ۾ سگهڙن سان ڪيل ڪچهري ۾ به ٻڌا ويا، سي هيٺ ڏجن ٿا:

فلنگي وڏي فڪل سان وڏو ڏيهن ۾ ڏهڪار
 پير مير رستم ڪين قبوليو انگريزن جو اختيار
 اتان مير رستم لڏيو ڇڏي محل منار
 آيو مير نصير وٽ ٿي بائڻ بي اختيار
 تنهن ڪي ديو دلا سو ڏنو ته دليون تڪرار
 "سنڌ نه ڏيون جنگ ڪريسون" اهڙا قول قرار
 فلنگي وڏي فڪل سان ڪيو جنگ سندن جنسار
 هتان سورهيه سامهان ٿيا "سرگهور ڪرن سردار"

⁽¹⁾ ڏسو - دو - آبي واري جنگ هيٺ حاشيه.

محڪم مير نصير هو مانجهي مرد مزار⁽¹⁾
پر رضا جا رحمان جي، اچي بند پيو سردار.

گهڻا ماريآ جنگ ۾ ڪريان نالا چا نروار
مُهڙ چڪي "مَري" آيا مرد مستاني وار
ڪمال خان، خان محمد هئا جُڳ به جانب يار
فتح خان ماريو نامڪڻو نروار
گوهر خان ملهائيا مڙسي قبول قرار
گمن چاڪراڻي ماريو ڪڏ ڪري ڪوڪار
پير ته پيڻ شهر جو هو مانجهي مرد متار.

فتح محمد سيد تي هو تيز ترارين تاءِ
واگهه وڙهيو سر ويرئين ڏس ورنه سندي واه!
علي اڪبر سيد ماريو، ڳوڌو ٻڌي ڳاهه
ناميا وڙهيا ننگ تي، مر صدقي ٿيڙو ساهه.

مينهن پاڻي پلٽا ڪري پيو اُتر ڪانه اچي
اُت گاجون غلام شاه جون ٿو نيزي سر نچي⁽²⁾
پڙ گهڙي ڪيائون پٿرو، من غلام شاه اچي.

غلام شاه شهواڻي جي ڪندو ڪونه ڪچي-
ويري ڏسي وهسي گهڻو، وڃي تان نه هچي.

نظاماڻي ننگ ڏڻي هئا پٿرا پاڻياري
اُت ڪوڪر ڪٽياڻ ڪليا، ٻي لاتي لغاري.

⁽¹⁾ مزار = شينهن.

⁽²⁾ گاجون = گجگوڙون.

جي ڪيهر شينهن ڪلام ڪيا، سي مير جان محمد ملهايا
 عملو مير جان محمد سان وڪ وڌندي آيا.

جان محمد جوانن ڪي، مير ورنه ڪي واڳهر⁽¹⁾
 نا نا بندو ٿي جا، هوڏانهن تون جا ڏڪر
 لڳا مٽ مٽن سين، سيهي ڪيا سٽڪر
 چانگ ٻروچ ماري، ٻي ڀڳي جهر ڪي جهر.

مراد علي آئيو مڱ به شير مٿير
 جُله ويلي جنگ جي چانگن ڪوڀن ڪئي آير.

آندو ملو مسيت جو، تنهن سورهي ڪئي سٽ
 "علي علي" ڪري آئيو لائين ڏاڍي لٽ
 اڪين ڌاران آدمي، ناهي انڌي جو وس.

سورهي مرد ميدان ۾ ٿا سر جا سودا ڪن
 اها جنگ اتي ڌريو ٿا پيءُ جو سعيو ڪن
 اها جنگ اتي ڪريو ٿا پيءُ جا ٻول ٻڌن.

"مياڻي جي جنگ" بعد مرڻين جي شاعر ثابت علي شاه جي پٽ احسان
 علي شاه هڪ مرڻيو چيو، جنهن ۾ جنگ بابت احوال آهن، پر افسوس جو
 جنگ جي حقيقت ۽ نبييئر جي منافقت ۽ سنڌ جي لشڪر جي همت ۽ مدافعت
 کي آشڪار ڪرڻ بدران، احسان علي شاه محض "مرڻيو" چيو ۽ "مرڻي" جي
 لوازمات کي پوري ڪرڻ لاءِ هن تاريخي واقعي جو غير حقيقي تصور پيش
 ڪيائين ۽ ان کي مخصوص "مذهبي" رنگ ڏنائين: يعني ته "مياڻي جي جنگ"
 کي "ڪربلا جي جنگ" تصور ڪيائين. مير محمد نصير خان کي امام حسين
 واري ڪردار سان تشبيه ڏنائين، سندس عزيزن ۽ صلاحڪارن سورهي سپاهين
 ۽ راجدارن کي شامي ڪوفي ٻڌايائين، مير صاحب کي مظلوم جي حيثيت

⁽¹⁾ واڳهر = هڪل.

ڏيئي، سندس واسطي هاءِ واءِ ڪيائين ۽ سنڌ جي ٻين طرفدارن کي شامي ڪوفي قرار ڏنائين ته هنن مير صاحب سان ڊوه ڪيو جو کيس جنگ لاءِ آماده ڪيائون ۽ جنگ جي ميدان ڏانهن نيائون ۽ انهيءَ ڪري انهن کي ڪوڙو ۽ يزد ڪوٺيائين، مٿن مير صاحب کي ميدان ۾ اڪيلو ڇڏي ڀڄي وڃڻ جي تهمت مڙهيائين ۽ لعنتون وسايائين:

هاءِ راڄن ۽ اميرن ڊوه ڪيو ڏيئي دغا
جيئن امام حسين کان ڪوفي ۽ شامي هئا ڦريا
سنڌ جو لشڪر هو شامين جهڙو ڪوفي بي حيا.

سندس سڄو ڌيان انهيءَ طرف ويو ته "مير مومن، مولائي، حسيني، حيدري، ماتمي هو، جنهن سان وڏو ظلم ٿي ويو. احسان علي شاھ ويچارو محدود نظر ۽ شعور وارو مرثيه گو شيعو شاعر هو، انهيءَ ڪري ڌارئي انگريز دشمن ۽ پنهنجي وطن جي سپاهين ۽ سپه سالارن جي جنگ کي "شيعي سني جنگ" جو غير حقيقي رنگ ڏنائين. سندس "مرثي" جي انهن جڙتو تشبيهن ۽ گلا غيبت وارن بيانن کي ڇڏيندي، باقي نظر جا پاڻا، جن ۾ ڪجهه اعتدال ۽ نسبتاً صحيح صورتحال سمايل آهي، سي هن طرح آهن⁽¹⁾

نامور سلطان سرور سنڌ جو هو بي نظير
جنهن جو بابو بادشاهه ۽ پيءُ عالم جو امير⁽²⁾
ملڪ مالڪ، راج سرور، صاحب صدر و سرير
نيڪ سيرت، نيڪ صورت، نامور محمد نصير⁽³⁾
تنهن کي لشڪر سنڌ جي چيو: "مير صاحب نامدار!
جنگ ڪر پيدين مشرڪ ساڻ، مومن ديندار!"

(1) احسان علي شاھ جو هي "مرثيو"، رسالي مهراڻ (سال 1957ع، نمبر 1 ۽ 2) ۾ ڇپيو، جتان اهي اقتباس ورتل آهن.

(2) مير نصير خان جو والد مير مراد علي خان 1828ع ۾ مسند تي ويٺو. ۽ 1833ع ۾ وفات ڪيائين. سندس تخلص "علي" هو. مير نور محمد خان ولد مير مراد علي خان. مير نصير خان جو وڏو پيءُ هو. 1833ع ۾ مسند تي ويٺو. ۽ 1841ع ۾ گذاري ويو.

(3) آخري حاڪم سنڌ، سرڪار فيض آثار، هڙهائينس مير محمد نصير خان ٽالپر، المتخلص "جعفري" تاريخ 14 محرم 1217ھ، حيدرآباد جي قلعي ۾ ڄائو. 1840ع ۾ مسند تي ويٺو ۽ مياڻيءَ واري جنگ هارائڻ بعد 17- فيبروري 1843ع تي هو ٻين اميرن سان گڏ انگريزن جو قيدي ٿيو. انهيءَ حالت ۾ سنڌ ڇڏي ۽ بالآخر انگريزن کيس "ڊمدم" ڪلڪتي ۾ نظربند ڪيو، جتي تاريخ 7- ربيع الثاني 1261ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس جنازو حيدرآباد آئي ميهن جي ڦير ۾ دفن ڪيو ويو. مير محمد نصير خان وڏو شاعر ۽ اديب هو. سندس تصنيفون هي آهن: ديوان فارسي، ديوان اردو، "مختيار نامو" (فارسي، مصور)، "مثنوي مرزا صاحبان" (فارسي) ۽ "سفرنام جعفري" (فارسي نظر ۾).

سوٽ تنهنجا سي توهان سان گڏجي سيئي ٿا هلن
تنهنجا لشڪر، راڄ پاڻ، سي مڙي ٿا ميڙ ڪن
سي سيئي سنيري چڙهي آيا ۽ هيئن ٿا عرض ڪن:
ٿي مجاهد في سبيل الله، بنام پنجتن
تنهنجو عباس علي همراه شهداداڻي شاه
ڇاڪراڻي، ماڻڪاڻي، هي سيئي تنهنجي سپاه

پرڳڙي ۽ چانگ، مري، ٽالپر ڏوٽا هزار
۽ نظاماڻي، مري، کوسا ۽ کوڪر نامدار
چلگري، گوبانگ، لاشاري، لغاري بيشمار
رند، ڪورائي، جتوئي، باگراڻي ٿيا تيار
خان خانساڻي ۽ شهواڻي ۽ شهداداڻي شير
ڇاڪراڻي، ماڻڪاڻي، نامور سورهيه دلير.

مير مومن مـُـرتـُـضـُـائي، مصطفيٰ جو ديندار
حـُـر حسين ابن علي جو دائما نر نامدار
ها امير وزير جنهن جي در تي دائر بيشمار
خاص خدمتگار ۽ ديوان ڪئين مختار ڪار
تنهن روانا ڪيا وڪيل وزير عاقل بينظير
مرزا خسرو بيگ، خدمتگار يوسف پئي امير⁽¹⁾
تن وڃي انگريز سان ڪيو عهدنامو برقرار
مير صاحب جي دوامي دوستي ڪيائون يادگار
چيائون: چار ئي ملڪ تنهنجي آنڪيءَ ۾ پائدار

⁽¹⁾ ميرزا خسرو بيگ ابن القندر اصل گرجستان جو ويٺل هو. سن 1790ع ۾ طفلس شهر ۾ ڄائو. 1805ع ۾ ملا محمد اسماعيل کيس سنڌ ۾ آندو ۽ مير ڪرم علي خان جي حضور ۾ پيش ڪيو. مير صاحب کيس پنهنجي اولاد وانگر پاليو، جو کيس پنهنجو اولاد ڪوٺو هو. ميرزا صاحب شاعر ۽ طبيب هو. "طب خسروي" سندس تصنيف آهي، شاعري ۾ سندس تخلص "غلام" هو. سندس ديوان، مير صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، جنهن تي سندس سجع هن طرح لکيل آهي:
"سلطان ڪرم علي ست ک خسرو غلام اوست"

محمد يوسف ولد محمد صالح ذات منگواڻو. اميرن وٽ وڏي عزت ۽ عهدي وارو هو. حيدرآباد ۾ "تندو يوسف" سندس نالي تي ٻڌل آهي. مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ مير صاحب جا دبرا اتي وڃي رهيا هئا. شاعر هو ۽ "يوسف" تخلص هوس. "ديوان يوسف" ۽ "مثنوي ماهر مشتري" (فارسي) سندس تصنيفون آهن.

تنهنجا جائز عهدناما، تون اسان جو دوستدار
چون فرنگي دوستي ميرن جي ٿي سالن ڪنان
آئين اسان جا دوست آهيو، ناهيو دشمن اصل کان.

سي رکي هڪٻئي جي مرضي ٿيا دلاور دوستدار
مير رستم کي به چيائون: هل اسان سان ٿي تيار⁽¹⁾
مصلحت ميرن سان تنهنجي پڻ ڪريون اي ڪامگار
سي به تنهنجي مصلحت ۾ مونس آهن غمگسار
ساڻ رستم کي وٺي آيا ۽ اچي ڪيائون سلام
مير صاحب جي اڳيئون احوال سارو ڪيئون تمام.

چيئون: خصومت خرخسا طرفين جا ناهن روا
دوستيءَ موئن دشمني هرگز نه ڪن صادق سچا
سنڌ جي لشڪر جا آئين سردار واقف اصل جا
بعد بابي پيءُ جي تون عقل عالم ڪئين خدا
مير صاحب سنڌ سرور! توتي مڙسي جو مدار
ننگ پرور مير مومن شاه عالم شهريار.

پوءِ سڏيائين راڄ ۽ لشڪر جا ڪوپا نامور
جنگ جا جهونجهار جنگي، رڻ جا راوت شير نر
چيائين: يارو! آئين ته آهيو منهنجا مونس معتبر
ڇا صلاح آهي اوهان جي، مصلحت ڏيو ڇا خبر؟
جنگ جي هئي مصلحت، يا صلح جي آهي صلاح
جا اوهان جي مصلحت، سا ٿي اسان کي پڻ مباح.

⁽¹⁾ مير رستم خان ابن مير سهراب خان، خيرپور جو آخري والي سن 1820ع ۾ مسند تي ويٺو ۽ 1843ع ۾ خيرپور ڇڏي حيدرآباد آيو. جتان کيس انگريز قيد ڪري پوني وٺي ويا. جتي سال 1846ع ۾ وفات ڪيائين.

تڏ آئي شهواڻي سرڪش ٿيو، چيئين: هي فڪر خام⁽¹⁾
 عهد نامن کي وٺي ڦاڙيائين با خشم تمام
 خان محمد ۽ غلام محمد لغاري ڪيو ڪلام⁽²⁾
 چيئون: فرنگيءَ جو اسان کي ناروا آهي سلام
 اُمتي آهيون محمد جا اسين صادق سچا
 ۽ اسان کي صلح هن ڪفار سان ناهي روا.

مير رستر سام تنهنجي آهي، توکان ڪامياب
 تنهن سان پُٽ ۽ پائيٽيا ۽ ٽالپر پا در رڪاب
 اُن سوا ٻيا راج، پاڻ، خلق عالم بي حساب
 تنهنجا پائيٽيا مير صاحب! نامور عالي جناب
 سنڌ جي سردار جا ڏهڻا ۽ پوڻا مير جا
 پنهنجي لشڪر ساڻ گڏ، همراه ٿي توسين هليا.

سنڌ جي شمشير جي ناموس عالم آشڪار
 ٿا ڪنهن ڪُٺيا دلاور، شير سرڪش هر ديار
 آهي ناموس بُزرگان نيت اسان کي يادگار
 ڪيئن ڪريون ناموس ڪم، آي خسرو عالي تبار!
 اُچ ڪنداسين جنگ هن ڪفار مشرڪ سان مڙي
 مير سين وينداسين پر هرگز نه ورنداسون وري.

هئن چيائون ۽ ڪيائون جنگ تي لشڪر تيار
 مير کي ڏئي مصلحت ڪيئون شير غازي شهسوار
 ۽ ڪٿي فرقان رب جو ڪيائون وعدو برقرار
 پڻ لغارو جنگ جو جنگي علم ڪيئون آشڪار

⁽¹⁾ تندي عالم خان جي ميرن جو وڏو مير، غلام شاه شهواڻي ۽ مير خان محمد ماڻڪاڻي، تندي غلام علي، وارن جو وڏو.

⁽²⁾ غلام محمد لغاري، مير شهداد خان جو خاص مصاحب، ويٺل ڪهنڙي (تعلتو ميرپور خاص).

اڳ ۾ ڪيئون نوبت نغارا، پُٺَ ۾ جنگي پهلوان
ٿيا غضنفر شير غران، جنگ جا سورهيه سجان.

ٿيا ٻئي لشڪر مقابل ۽ وڃايائون نفيـر
صف بصف سڀئي دلاور جنگ تي ٿيا جائگير
نامور "نصر من الله" چئي اٿيا غازي امير
جنگ جو جهونجهار جنگي، جان محمد شير گير⁽¹⁾
تنهن سين گڏ سيد فتح محمد لڪياري پهلوان
ٿيا بهادر بي مثل، جنگاه ۾ سورهيه سبحان.

پهرين حملي ۾ هٽائي ڪيئون فرنگي خسته جان
تير باران چوطرف ميدان ۾ ڪيا پهلوان
صف شڪن صفدر صفون ڪيون صاف مرد پهلوان
ڌڙ ڌڙن تي ڏير ڪيا هر سُو سَتي سورهيه سجان
فتح هئي اسلام جي لشڪر جي بيشڪ بيدرنگ
پر گهرو دشمن ڪري ٿي جنگ جو ويو پيو هو رنگ.

ديس جا دشمن ٿيا ديڪوٽ دولابي ڪتا
زر جي لالچ تي فرنگي سان وڃي شامل ٿيا.
۽ انهن جي ئي اشاري تي ڦليلي، پار ويا
تڏ ٻروچن سمجهو هاڻي آهن هي پولو پگا
پوءِ ڦليلي، پيٽ مان نڪري مٿي نروار ٿيا
هٿ ڪشي شمشير، سورهيه دوبدو ٿي تڏ وڙهيا.

پر جڏهن ڪاري قضا جي امر ۾ هٿن هو لکيو
جان محمد مير کي اُت ڪرڻ ڪمڪ ۾ رسيو⁽²⁾

¹ ٽنڊي ڄام جي ميرن جو وڏو، مير جان محمد خان خاناني.

² مير غلام شاهه خاناني به ٽنڊي ڄام جي ميرن مان هو.

سوء سپاهين صادقن سان جوان جنت ڏي هليو
 شاه شهيداءَ جي ڪچهريءَ ۾ شهيدن سان گڏيو
 تنهن تي "رضي الله عنهم" جي سدائين خاص و عام
 "يرزقون فـرحين" ٿيو داور وڃي دارالسلام.

تنهن سين گڏ محراب جو پٽ سوء جنت ٿيو روان
 نامور سورهيہ غلام شاه خانائي جوان⁽¹⁾
 ڏيئي هٿ هٿ ۾ هليو هو اُن سين اُن منزل مڪان
 هڪڙي هنڌ ماري، هڪٻئي سان همدم تـو امان⁽²⁾
 تن پٺيءَ ماري سپاهي چانگ، مـري جان فدا
 اُن تي رحمت رب جي، جن حق نمڪ جو ڪيو آڏا.

پوءِ غلام شاه شهواڻي، امير نامدار
 ڪاهي لشڪر ساڻ آڙه ۾ اچي ٿيو پائدار
 ۽ سندس همراه هو همت علي سيد سچار⁽³⁾
 تنهن کي هٿن هو مير صاحب چيو ته: آي غمخوار يار!
 رڻ ۾ ماريو جان محمد جوان ڪي ويرين آڏا
 ڪرمده اُن جي وڃي، هرگز مـر ٿي اُن کان جدا.

هٿ ٻڏي هاتڪ هلي غازي وٺي رخصت رضا
 چيائين پرتين رب ڪي حامي سنڌ ٿي مصطفيٰ
 مير ۽ همت علي ٻئي گڏجي مـقتل ڏي هليا

(1) ڪڪ. ڪومڪ = مدد.

(2) توامان = گڏ. پٽ.

(3) سيد همت علي شاه جا وڏا خراسان مان لڏي بکر ۾ اچي رهيا هئا. سيد محمد يوسف شاه. مرزا جاني بيگ جي حڪومت واري زماني ۾ روهڙيءَ مان لڏي ٺٽي ۾ اچي رهيو. تنهن جو پائڻيو ۽ ناني سيد اسحاق شاه. جنهن کي "پير پرڏيهي" ڪري سڏيندا هئا. تنهن جي ستين پيڙهيءَ مان سيد ذوالفقار علي شاه. ميرن جي حڪومت ۾ وزير سلطنت هو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ سيد همت علي شاه. مير غلام شاه تنهواڻيءَ جو خاص مصاحب هو.

۽ "رضينا بالقضا" اقرار ڪيئون رب جي رضا
 اڳ ۾ ساڻس پيرزادو سيد محمد شاھ پير
 تنهن پٺيان ايمان سان ڪنجڪ ۾ ايماني فقير.
 بعد تنهن جي ماريئون عبدالله نظاماڻي جوان
 ٽالپر ساڻس غلام علي دلاور پهلوان⁽¹⁾
 في سبيل الله غازي نامور ايمان سان
 گڏجي ٻئي ماريو، مري ڪيئون هڪڙي هنڌ مقتل مڪان
 پنهنجي پياري وطن خاطر سر ڏيئي سرها ٿيا
 تن مٿي رحمت خدا جي شل هجي صبح و مسا.

هنن سورھين ميدان ۾ سر ڏنا پر جنگ جو نقشو بدلجي چڪو آهي.
 انگريزي فوج جو غلبو ٿي ويو هو. انهيءَ ڪري باقي بچيل سنڌ جي لشڪر لاجار
 ٿي ميدان کي ڇڏيو. مير محمد نصير خان خيرپور جو، مير رستم خان ۽ سندس
 ساٿي ۽ مير شهداد خان جنگ جي مرڪز ۾ ڪين هئا، پر هڪ ڪنڊ تي بيٺل
 هئا. وزير نواب احمد خان جو سپاه سندن بچاءَ ۽ حفاظت لاءِ بيٺل هو. هنن تي
 دشمن جي جنهن چلنگي حملو ڪيو انهيءَ کي مقابلي ۾ هٽايائون. شاعر جمالين
 جو نالو به ڪنڀو آهي ته اهي به ساڻن هئا ۽ ڏھ ڇٽا هن مقابلي ۾ مئا.

شير دل غازي غضنفر شاهزادو نوجوان
 انور از نور محمد نامور شهداد خان⁽²⁾
 پگ ڌڻي پاڳارو، ناني ڏاڏي جي مسند مڪان
 ڏاڏي ۽ پيءُ جهڙو نت چاچي جو مشفق مهربان
 جنگ جي ميدان متقل جو بهادر نامدار
 آڙ کان نروار ٿيو نروار عالم آ شڪار.

چيائين: چاچا مير صاحب! هاڻ لشڪر کان سوا
 جنگ جي ميدان ۾ بيهي رهڻ ناهي روا
 جي اسان جا راج لشڪر نامور امراءِ هئا

⁽¹⁾ غلام علي ولد مير فيروز خان ولد مير نندو خان ولد مير بهرام خان

⁽²⁾ مير شهداد خان ولد مير نور محمد خان پنهنجي چاچي مير محمد نصير خان جو صلاحڪار هو.

تن مان ڪي ماريا ڦٽيا، ٻيا سڀ ڀڄي ويا ٻيڄيا⁽¹⁾
 مير صاحب! هاڻ غازي ڪر جلّه ميدان ۾
 هاڻ پٺتي پوءِ پوڻ ناهي اسان جي شان ۾.
 هٿن چٽي ڪيائون جلّه، حملو ڪري اڳتي هليا
 چاڇو ۽ پائڻيو بهادر جنگ جا سورهي سدا
 چاڪراڻي مير سڀ رستم سان گڏ همراہ هئا
 خاص خدمتگار منصبدار سڀڪنهن مير جا
 سڀڪو پنهنجي مير سان همراہ ۽ غمخوار هو
 شيردل شهداد غازي مڙني جو مهندار هو.

—

هڪڙي هٿ شمشير، ٻئي هٿ ۾ بهادر ڪٽي سپر
 چو طرف ميدان ۾ حملا ڪيا اُن شير نر
 اُن جلّه ۾ ڏهه ڄڻا ماريا جمالي نامور
 مير محمد علي، غلام محمد، مبارڪ ٽالپر⁽²⁾
 شير دل شهداد دولهه نامور جي روبرو
 سي شهادت جي شرف، مومن مري ٿيا سرخرو.

—

تير باران رڻ ۾ ڪٽي انگريز ات بي انتها
 چو طرف ٿيا تير بي پايان چو باران بي خطا
 ۽ پليٽن دشمنن جا تير زرهين ۾ لڳا
 ۽ لڳي سڀني جوانن جي چٽي ڪمرن ۾ پيا
 مير مومن نامور کي تير ڪنهن بي پير جو
 ۽ ڪلهي ساڄي کان ڪرتي مڙن لنگهي سو پار پيو.

مير صوبدار جنگ جي ميدان ۾ ڪونه آيو هو ۽ گهر ويٺو هو. نسدس
 وزير ڪوڙو جعمدار ناريجو هو ۽ مير جو وڏو اعتبار وارو منشي آتراءِ هو. هي
 ٻئي نبيئر مان ڪنهن ۾ پڙل هئا. مير صوبدار جو سپرو محمود. جعمدار

مير صوبدار جي ميدان ۾ ڪونه آيو هو ۽ گهر ويٺو هو. نسدس وزير ڪوڙو جعمدار ناريجو هو ۽ مير جو وڏو اعتبار وارو منشي آتراءِ هو. هي ٻئي نبيئر مان ڪنهن ۾ پڙل هئا. مير صوبدار جو سپرو محمود. جعمدار
 مير صوبدار جي ميدان ۾ ڪونه آيو هو ۽ گهر ويٺو هو. نسدس وزير ڪوڙو جعمدار ناريجو هو ۽ مير جو وڏو اعتبار وارو منشي آتراءِ هو. هي ٻئي نبيئر مان ڪنهن ۾ پڙل هئا. مير صوبدار جو سپرو محمود. جعمدار

ڪوڙي ۽ منشي آوتراءِ سان هم صلاح هو ۽ انهيءَ وهم ۾ هو ته انگريز مير نصير خان کي هٽائي مير صوبدار کي تخت تي وهاريندا، انهيءَ ڪري مير صوبدار کي تاڪيد پئي ڪيائين ته پنهنجي جمعدار ۽ منشي تي ڀروسو ڪري. هوش محمد شيدي مير صاحب جو خاص نوڪر هو، سو به ساڻن گڏ هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ ڪونه هو پر مير صوبدار کي سجاڳ پئي ڪيائين ۽ سمجهايائين ته ڪوڙي ۽ آوت جي صلاح تي نه لڳي ۽ پنهنجي سوٽ مير محمد نصير خان سان وفاداري ڪري. مير صوبدار جي سهري کيس چيو ته:

مصلحت ڪوڙي جي ڪوڙي ناهه اي صادق سچا⁽¹⁾
تنهنجو خدمتگار صاحب عقل جو آهي سدا
هن جو ٿاني سڀ اميرن ۾ ٻيو ڪونهي، شها!
هڪڙو "آوت" هن جو ٿاني آهي متصدي بجا⁽²⁾
هوش ۾ ڪوڙو ۽ آوت ٻيئي آهن بي نظير
رڪت دولت جا سندن، اي صاحب صدر و سرير!
انهيءَ تي هوش محمد، مير صوبدار کي چيو ته:

هوش محمد عرض ڪيو، اي مير صاحب نامدار⁽³⁾
هوش ڪر، بيهوش هرگز ڪيم ٿي، اي ڪامگار!
مون سين ڏي فتح علي سو شاهزادو شهريار⁽⁴⁾
پنهنجي لشڪر راج سان ڪر شير غازي شهسوار
مير محمد ڳوٺ ۾، هي ڳوٺ ڀي قائم ڪريو⁽⁵⁾
۽ اوهين لشڪراميرن ساڻن ڪري پڳ ٻڌو!

⁽¹⁾ جمعدار ڪوڙو خان ولد الهرکيو ناريجو، مير صوبدار خان جو مالي زير هو، کيس اولاد ڪونه هو. سندس ڀاءُ ميان پيرائي خان جو اولاد پهريائين ڀائي خان جي چاڙهيءَ تي رهندو هو، پوءِ انهن مان ميان الهورايو خان تندي يوسف ۾ رهندو هو.

⁽²⁾ منشي آوتراءِ پٽ منشي صاحبزاد ملڪاڻي، تخلص آزاد، مير صوبدار خان جو خاص منشي ۽ مالي وزير هو. هو انگريزن سان ملي ويو هو ۽ جاسوسي جو ڪڏو ڪم سندس حوالي هو. هوش محمد جهڙي، مير صوبدار خان جو خاص خدمتگار هو ۽ وڏو ٻڌڻ هو. هن سرحد سر تري، سڀ رڪي، دٻي جي لڙائي، ۾ سند جي آزاديءَ تي پنهنجي جان قربان ڪئي. مير فتح علي خان ابن مير صوبدار خان تاريخ 24 شوال 1264ھ تي ڪلڪتي ۾ نظر بند ڪئي، جي ڀڄائي ۾ وفات ڪئي.

مير محمد خان ولد مير غلام علي خان.

مصلحت ڪوڙ جي ڪوڙي، مير ڳهلا هوش ڪر!
 ڌوڙ پئي آوتَ جي مُنهن ۾، ناهي آوتَ معتبر
 هي مبارڪ توکي نا محمود آهي در نظر
 جا ڏني محمود سهري تنهنجي بدخبري خبر:
 هي ته بچڙا ٿيا جهان ۾، معرڪي کان پوءِ پيا
 مڙس مارائي، هٽائي، جنگ هارائي پڳا.

هي سنڌ سهرڙو ۽ سالو، هي سنڌ ڪوڙو امير
 سو اميرن خاص خيلن ۾ سنڌ خاصو وزير
 مصلحت مقبول آڇ ڪوڙي جي آهي دلپذير
 ۽ اسان جي مصلحت ۽ عرض توکي ناپذير
 ٿو ٻڌائي پاڳ توکي معرفت انگريز جي
 هن جون فوجون ٿو سڏائي، پنهنجو لشڪر ٿو گڏي.

مير صاحب! سوڻ پنهنجي جي مدد ڪر، نامدار!
 فتح هن جي فتح تنهنجي آهي بيشڪ، شهر بار!
 بعد پائن جي جڻجڻ جڳ ۾، آجايو شرمسار
 شير محمد کي مَ موٽايو ز عزمِ ڪارزار⁽¹⁾
 سڀ مڙي همراه ٿيو، رڻ تيغ ماريو بيد رنگ
 پائن سوڻن سان وفاداري ڪرڻ ناموس ننگ.

هوش محمد جي انهيءَ صلاح مير صوبدار تي اثر ڪونه ڪيو. ان بعد
 هوش محمد کيس ڇڏي وڃي ميرپور جي مير شير محمد خان جي لشڪر ۾
 شامل ٿيو.

جنگ هارائڻ بعد، وزير نواب احمد خان، مير نصير خان کي سنڌي صلاح
 ڏني ته درياءَ ٽپي الهندي طرف ٽجي، جو ان پاسي وڏو لشڪر گڏ ٿي سگهيو
 ٿي. ملير مان ڄام مهر علي جو سپاه، ڪوٽڙي ۽ ڪوهستان مان برفت ملڪن

¹ مير شير محمد خان ميرپور جو حُضُران جڳو جنگ جي باري ڪري آيو هو.

جو سپاه، سن مان سيدن جو سپاه، سيوهڻ مان نواب الهداد لغاري (تاجپوري) جو سپاه ۽ مٿي نواب چانڊيي جو سپاه موجود هو. افسوس جو ميرزا خسرو بيگ ۽ محمد يوسف خدمتگار مير صاحب کي نواب احمد خان جي ڏنل انهيءَ صلاح تان موڙي ڇڏيو.

خان احمد خان چيو: لنگهه پار دريائون شها⁽¹⁾
مير مولاڻي، حسيني! تنهنجي واهر مصطفيٰ
سر سلامت شال هئي تنهنجو سدا، پالين پلا
ڳوٺ ۾ ناهي روا توکي هلڻ ۾ مدعا
ڳوٺ ۾ سڀ تنهنجا دشمن، ڪونه تنهنجو خيرخواه
دوست ڪر همراه پنهنجا، پاڻ سان حافظ الله!

هٿ ٻڌي علي بخش خدمتگار چيو: اي شهريار⁽²⁾
تنهنجا خدمتگار آهيون، مير صاحب نامدار
مصلحت مڃاري احمد خان کئي، اي ڪامگار
۽ خزانو خرچ جو منهنجو ڏمو، اي زي وقار!
لک مرادون توسان اي لکپال غازي خسرو
ڪير ٿي حيران هرگز، تنهنجو حامي مصطفيٰ.

ميرزا خسري چيو ڪ: اي مير صاحب ديندار
پار دريائون لنگهه ناهي روا، اي هوشيار
هل ته گڏجي سڀ هلون يڪبار عالم آشڪار
پنهنجا مونس سڀ ڪريون معلوم دشمن دوستدار
۽ خزانو خرچ زر اسباب شاهي سلسلا
۽ عيال اطفال ۽ ناموس سي تنهن کان سوا.

⁽¹⁾ نواب احمد خان ولد نواب ولي محمد خان لغاري.

⁽²⁾ علي بخش خدمتگار، حيدرآباد شهر جو ڪوٽوال هو. سندس پيءُ ميان فقير محمد مير غلام علي خان وٽ برک هو. حيدرآباد ۾ ”فقير جو پڙ“ سندس نالي تي آهي.

سوٽ تنهنجا مير صاحب! سي سنڌ، جاني جگر
 يار پائر هڪڙي پيءُ جا پست ۽ پوٽا نامور
 سي ڪڏهن هرگز نه ٿيندا تنهنجا دشمن سرسڀر
 تنهنجي غم کان بلڪ سڀ غمگين ٿيندا نوحه گر
 تون سندن بازو برادر، هو برادر تو سندا
 تو ڪڏهن قيدي نه ڪيا، سي توکي ڪئن قيدي ڪندا؟

هاڻي تون هل مير صاحب، ڳوٺ ڏي پالين پلا
 مصلحت سوٽن سان ڪر يڪبار حسب المدعا
 جي اچي غمخوار ٿيا مونس ۽ جانب دلربا
 ورنه حق حافظ سدا، خلق خدا ملڪ خدا
 مير صاحب کي وٺي هيءُ مصلحت غمخوار جي
 پوءِ ڇڏي آڙهه، چڙهي اٺ تي هليو هسوار تي.

مير صاحب سان رستم ۽ بيو هو شهداد خان
 ڪاهي آيا ڳوٺ ۾ او نامور سورهيه سبجان
 ڪونه ڪو سوٽن مٿن آيو، نوحه گر ٿي رازدان
 هاءِ ٿيا غمگين محزون، خاطر خسته جان
 هاءِ، ميرن کان ڪئي هرگز تلافي شاه جي
 برج عقرب ڳوٺ جو ٿيو، هاءِ منزل ماه جي!

4. مير شير محمد خان "شير سنت" جون انگريزن

سان جنگيون

1. "دو - آبي" واري جنگ

مياڻي جي جنگ کان ڏيڍ مهينو پوءِ (24 مارچ 1843ع، جمعي ڏينهن) مياڻيءَ وارو ٽريل پڪڙيل لشڪر، مير صوبدار جي ماڻهن سان هوش محمد شيدي ۽ ڪي ٻيا، مير شير محمد خان جي جهنڊي هيٺ اچي گڏ ٿيا. مير شير محمد خان ميرپور کان لشڪر وٺي چڙهيو ۽ حيدرآباد شهر کان اٺ ميل کن اوڀر طرف ناريجن جي ڳوٺ وٽ اچي جنگ جا جهنڊا کوڙيائين. انگريزن جو لشڪر حيدرآباد مان آيو ۽ اچي سامهون ڪئمپ هڻي. جيئن ته ناريجن جو ڳوٺ "ڦليلي جي دو - آبي" ۾ هو، انهي ڪري هيءَ "دو - آبي واري جنگ" هئي. "دو - آبي" کي انگريزي ۾ غلط نموني سان "دبي واري جنگ" ڪري لکيو ويو. ٻئي نالي سان هيءَ "ناريجن جي ڳوٺ" واري جنگ هئي. هن جنگ کي "حيدرآباد جي جنگ" يا "ناريجن واري جنگ" به چون.

"مياڻي جي جنگ" وانگر هن جنگ ۾ به انگريزن جي فوج جي مقابلي ۾ مير شير محمد خان جو لشڪر ٿورو هو. پر هن "شير سنت" پنهنجي لشڪر ۾ سنڌ تان سر گهورڻ جو جذبو جاڳايو. مير شير محمد خان جو توبخانو ۽ ان سان گڏ گولي انداز تيار هئا. بندوقن ۽ ترارين سان گڏ توبخاني دشمن تي گولا وسايا ۽ آخرڪار سنڌ جي سورهيڻ انگريزن جي فوج کي گهڻو پوئتي هٽائي ڇڏيو. پر حيدرآباد تي قبضي بعد نيسيئر سان ڪيئي چغل ۽ جاسوس اچي مليا هئا. هاڻي نيسيئر انهن کان ڪم ورتو ۽ مير شير محمد خان جي بارود خاني کي باهه ڏياري، جنهن تي گولا اندازن جو توبخانو وارو عملو بيڪار ٿي ويو.

مير شير محمد خان هاڻي يڪ وقت سڄي لشڪر سان حملي ڪرڻ جي رٿ رٿي، جو هاڻي يا ته مري ميدان ملهائڻو هو يا ته هن آخري پريور حملي سان دشمن کي ماري مات ڪرڻو هو. سندس سڀه سالارن دورانديشي ڪري چيو ته: اها رٿ قبول آهي پر انهيءَ شرط سان ته مير شير محمد خان پاڻ جنگ ۾ نه پوي ۽ سلامت رهي، جو دشمن سان اڳتي لاءِ مقابلن جي اڳواڻي ڪري.

اهو انهيءَ ڪري جو ٻيا حڪمران قيد ٿي چڪا هئا ۽ باقي ٻيو ڪوبه ڪونه آهي جو جنگ جاري رکي. اهو مڃائي، مير غلام علي خان ماڻڪاڻي، هوش محمد شيدي، احمد خان لغاري، مير غلام نبي خانائي، گوهر خان مري ۽ ڪن ٻين، مير صاحب کي سلامتيءَ واري جاءِ تي پهچايو ۽ احمد خان لغاريءَ کي به مير شير محمد خان جي وزير ۽ صلاحڪار طور سائنس گڏ رهڻ تي زور رکيائون. پوءِ سلام ڪري موڪلائي اچي هن آخري ۽ ڀرپور حملي جي اڳواڻي لاءِ بيٺا. هنن سورهيءَ سپهه سالارن سڄي لشڪر سان وڏا حملا ڪيا پر انگريزن جو توبخانو سلامت هو، جنهنڪري سڄي انگريزن جي فوج جي مرڪز تائين پهچي ان کي چڙوڇڙ ڪري نه سگهيا.

گهڻي عام سپاهه کان سواءِ جيڪي سورهيءَ ۽ سپهه سالار هن جنگ ۾ آخر دم تائين وڙهندي شهيد ٿيا، سي هي هئا: مير غلام علي خان ماڻڪاڻي ۽ سندس فرزند، مير علي خان ماڻڪاڻي، مير عبدالله خان ماڻڪاڻي، گوهر خان مري پيراني وارو، دائود خان ۽ ڪمال خان مري تندو آدم، نواب خان ۽ قربان علي خان علياڻي لغاري، هوش محمد شيدي، جعفر خان ڏاهياڻي مري، فتح علي خان منڌيراڻي مري، مرزو خان بدائي مري، شادمان خان ڪپري، مير بلوچ خان خانائي ٽالپور، بالاچ خان ۽ عنايت خان تُرڪ، علي بدائي، غلام محمد خان ۽ مير صاحب جي ذاتي خدمتگارن مان قيصر قنبراڻي ۽ ٻيا⁽¹⁾.

مير شير محمد خان جي هن جنگ کي ۽ سنڌ جي سورهي جي سورهيائي کي ان وقت جي سگهڙن ۽ شاعرن ڳايو، جن مان ڪي بيت جي اڃا ويندي هن پوئين درو تائين ڪن سگهڙن کي ياد هئا، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:⁽²⁾

(1) "شير سنڌ"، ڇپايل مير محمد بخش خان ٽالپور، (ميرپورخاص، سن 1969ع) تان ورتل.

(2) اهي بيت سگهڙ الله بخش لاشاري (لڳ ڊڙو) ۽ فقير محمد هاشم مڱهار (لڳ اونگر)، حاجي شير محمد نظامي (تندو قيصر) ۽ بچوڪو (تندو قيصر) کان ٻڌا ۽ قلمبند ڪيا ويا. انهن کان توڙي ڪجهه ٻين ڪن ٻين سگهڙن کان سنڌ وارن جي ڳلا ۽ انگريزن جي تعريف جا ڪي به بيت ٻڌجن ۾ نه آيا. جيڪي ڪن هندو پوهن پرفان ڇپايا ويا.

انگريزن جڏهن دغا ۽ ڌوڪي سان سنڌ تي قبضو ڪيو ته بيانن تي بيان ڪڍي، ڪتابن جا ڪتاب لکي، ڪانئن اڳ واري ملڪي حڪومت کي هر لحاظ سان خراب ۽ سندن پنهنجي غاصبانہ قبضي ۽ ڌاري حڪومت کي هر طرح سان بهتر ۽ رعيت لاءِ نعمت ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون. حيدرآباد جا عامل ۽ منشي، جن کي انگريزن نوڪريون ڏنيون، تن سڀ کان اڳ، انگريزن کان اڳئين درو جي احسانن کي وساريو ۽ ان دور خلاف ننڍا وڏا ڪتاب لکي انگريز آفيسرن کي خوش ڪيو، "مياڻي" ۽ "دو - آبي" جي جنگين بابت انگريزن جي طرف جي ساراهه ۽ سنڌ جي (هلندڙ)

- مرد چڙهيوميرپور مان ڳوري ڳالهه ڳهي⁽¹⁾
 بانڪا باشا شير سان، چڙهيا قول ڪهي⁽²⁾
 اچي ڪڙهن ڪيڏارو ڪيو، ناريجن لهي⁽³⁾

شير محمد شير هو، ڏاڍو ڏونگر مير⁽⁴⁾
 ايندي ئي انگريز جا ڍڳ ماري ڪيئن ڏير.

طرف جي گلا جا بيت نهراڻي، ننڍڙن ڪتابڙن ذريعي ڇپايا ويا. گلا وارا اهڙا "انڌي مڱهڻار جا ڇيل بيت" يا "علي مڱهڻار جا ڇيل بيت"، انگريزن جي ڪن خيرخواه هندو آفيسرن جي اشاري تي حيدرآباد مان ڇپايا ويا. "دو - آبي جي جنگ" بابت سنڌ جي سورهي جي تعريف ۽ انگريزن خلاف جيڪي بيت هلندڙ هئا، تن جي اهميت کي گهٽائڻ خاطر انهن سان پيا بيت ملايا ويا، جيڪي نه فقط انگريز جرنيل جي تعريف ۽ سنڌ جي لشڪر ۽ سپه سالارن جي گلا جا هئا، پر انهن ۾ "هندو سورمن" جي ساراهه جا بيت پڻ شامل ڪيا ويا. اهڙي قسم جا بيت "علي" جي جڙتو نالي سان هڪ لکيل پڙهيل حيدرآبادي منشي پنهنجي ڪتاب "سنڌ جا مير" (موتي پريس، حيدرآباد، 1938ع) ۾ شامل ڪري ڇپايا. انهن ۾ پهريون بيت انگريز جرنيل جي تعريف ۾ جوڙي شامل ڪيو ويو ته:

جرنيل جوڌو جوان هر ڪڍي منزل وڌائين
 سڻي شير محمد مير جو وڃي توفون ڪيائين
 جنگ ناريجن شهر ۾ آڻي ڏنائين.

هن بيت جي ٻولي ۽ سٽءَ مان ظاهر آهي ته ڪنهن سگهڙ جو ڇيل ناهي ۽ ڪنهن اڌپڙهيي ٺاهيو آهي. نه فقط ايترو پر انهن بيتن ۾ ملتان جي ديوان مولراج جو نالو پڻ آندو ويو ته:
 مولراج مهتي ڪين گهٽايو، ٻينو مسرد مڇي
 جنگ اڙايائين ملتان سان تنهن جي ڪندو ڪونه ڪجي.

(1) جنگ واري وڏي ڳالهه من ۾ ڪري.

(2) قول ڪيائون ۽ ٻول ٻڌائون ته مارينداسون ۽ نه مڙنداسون.

(3) ڪڙهن = بهادرن. ناريجن جي ڳوٺ وٽ اچي جنگ لاءِ ميدان ڪري بيٺا

(4) مير = جبل.

ديوان مولراج (1844 - 1849ع) ملتان جو والي هو جو سندس ڏينهن ۾ پنجاب مان سکن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو ۽ انگريز قابض ٿيا. انگريزن مولراج کي ملتان جو ناظم مقرر ڪيو، ليڪن انگريزن جو ساڻس ٺاهه نه ٿيو، تنهنڪري سردار ڪاهن سنگهه کي ملتان جو ناظم مقرر ڪيائون. ديوان مولراج انهيءَ فيصلي خلاف انگريزن سان جنگ ڪئي. پر آخرڪار پيش پيو. پوءِ کيس بن انگريز عسدارن جي قتل جي ڏوهه ۾ (جنوري 1849ع) جنرل ٽيپ ڏني وئي.

انهن جڙتو بيتن ۾ اصلوڪن بيتن تان نقل ڪندي ٺاهيو ويو. انهن کان سواءِ سنڌ جي لشڪر جو ميدان ۾ وڏي سورهياڻي سان وڙهڻ واري وصف کي گهٽائڻ خاطر آڳاٽو انگريزن جي استري ني گلا جا نهايت گندا بيت جوڙيا ويا ته سنڌ جي طرف وارا وڙهياڻي ڪين. اهڙن بيتن جي اشاعت پڻ حيدرآباد جي منتين طرفان ٿي.

جوتسي جنگ فلنگيءَ سان سورهيہ شير سَچي
 آيس بادل بحر جا مٿان رڪ رَجي⁽¹⁾
 جنگ ۾ سورهيہ شير جي ڪندو ڪونه ڪچي.

—
 اُحدي پٽ علي مراد جو سدا سويارو⁽²⁾
 هُئي ٿو هڪلون ڪري "مارو ٿي مارو"
 اٿلائي انگريز جو وڏئين پورو پاسارو⁽³⁾
 رڱي هليو رت سان ڦليليءَ ڪپ سارو
 جاسين جيئرو جڳ ۾ تاسين ڳوڏو ڳاه ڪندو ڳارو⁽⁴⁾
 هلي هوش محمد آئيو، ڪري قبرائي ڪاهه
 ايندي اُڙدن ۾ تنهنس ڳهسوٽ وڃايا ڳههءَ
 ڦلو بان ڪٽڙو ڪيو شيدي پنهنجو ساهه
 سئو لشڪر سان شيدي ماريو، ميار مٿس ناهه
 سويون هٿ صاحب جي جنبي ڏئي الله
 مرد مَڙيا ڪينڪي، واهه خانن جي واهه!

2. ڪونهيري يا شهدادپور واري جنگ

مير شير محمد خان ٻيءَ جنگ لاءِ وري لشڪر گڏ ڪيو. وزير نواب احمد خان لغاري ۽ ٻيا، جن انگريزن کي ڌاريو ۽ دشمن ڪري ٿي سمجهيو، سي به اچي مير شير محمد خان سان مليا. جنگ جي حڪمت عملي لاءِ اها صلاح بيني ته جيڪو لشڪر موجود آهي ۽ ميرپور وارو باقي توپخانو ساڻ ڪري درياھ جي الهندين پاسي ٽڄي، جيڪو سڄو پاسو سلامت هو ۽ ٻئي طاقتور قبيلو موجود هئا، جن مان وڏو لشڪر تيار ڪري انگريزن تي زوردار حملو ڪجي. اها صلاح وزير نواب احمد خان ڏني، جنهن اڳ اها ساڳي صلاح مير محمد نصير خان کي ڏني هئي. حيدرآباد طرف انگريزن جو قبضو هو ۽ اتر طرفان سندن طرفدار مير علي مراد ڪوچ ڪري آيو هو. انهن پنهنجن جي وچان سڪرنڊ

⁽¹⁾ رڪ جا بادل رجي آيا = ترازين جا جهڙ لڳي ويا.

⁽²⁾ اُحدي = اڪيلو هزارن جو مٿا. وڏو بهادر

⁽³⁾ انگريزن جي لشڪر جي هڪڙي پاسي جا ميدن مان سِر اڪوڙي حدوتين.

⁽⁴⁾ جيستائين مير شير محمد جيئرو آهي ته انگريز سان جنگين جي ڳهه گاهيندو.

وٽان درياھ اُڪرڻ جي رت پيئي. مير شير محمد جا قاصد سيوهڻ طرف ويا ۽ ٻين راڄن ڏي ويا. ڪن روايتن موجب سڪرنڊ طرف جي انڙ سردارن ۽ سن جي ساداتن طرفان اهڙا پيغام مير شير محمد کي پهتا هئا ته انهي رستي سان اچي ته سندن مدد ساڻس ٿئي. جيئن انگريزن کي انهيءَ نئين جنگي رٿا جو پتو نه پوي، سو مير شير محمد خان ميرپور کان اوڀر طرف ڪوچ ڪيو جو جڻ سنڌ ڇڏي ٿو وڃي. پوءِ پريان ور ڪري سانگهڙ ۽ اڀپور (لڳ جهول) کان شاهپور (شاهپور ڇاڪر) پهتو. انهيءَ عرصي ۾ شهدادپور کان سانگهڙ تائين لغارين جي راڄن مان گهڻا مڙس اچي مير شير محمد سان شامل ٿيا. هيڏانهن انگريزن پنهنجن جاسوسن ذريعي مير شير محمد خان جي گسن پنڌن ۽ رتن ارادن تي چوڪسي رکي. جڏهن سنڌ جو لشڪر شاهپور پهچڻ وارو هو ته انگريزن کي ڄاڻ مليو ۽ نبييئر گهوڙي سوار فوج شهدادپور موڪلي ڏني ته اها مخفي طرح اڳ جهلي رستو روڪي حملو ڪري. سنڌ جو لشڪر شاهپور کان ڪوچ ڪري "ڪونهيري" واري پٽ يا پوني⁽¹⁾ مان لنگهي رهيو هو جو انگريزن جي گهوڙي سوار رسالي کي مٽي ۽ رٿي نظر آئي ۽ هنن آڙ جهلي اوچتو حملو ڪيو⁽²⁾. ٿوري وقت لاءِ، مگر گهمسان جي جنگ لڳي، جنهن ۾ مير شير محمد جي پيدل سپاه جا ڳچ ماڻهو شهيد ٿيا. بالآخر ٻئي لشڪر پوئتي هٽيا.

3. اڀپور وارو مقابلو

انگريزن جي گهوڙي سوارن، مير شير محمد خان جي لشڪر جو رخ معلوم ڪري پوئتي شهدادپور رخ رکيو ته وڌيڪ فوج موڪلڻ لاءِ حيدرآباد ڄاڻ ڏين. مير شير محمد خان ۽ سندس ساٿين جڏهن ڏٺو ته انگريزن کي سندس گس ۽ رخ جو پتو پئجي ويو آهي، تڏهن پوئتي موٽي سانگهڙ کان پوءِ نارو ٽپي "راولي بند" يا "راورو" وٺي مير علي مراد جي قبضي ۽ اثر واري علائقي کان مٿان ميرپور ماٿيلي وٽان وڃي درياھ ٽپي، انهيءَ رت سان لشڪر پوئتي موٽيو. هوڏانهن نبييئر کي حيدرآباد ۾ خبر پهتي، تنهن وڏي فوج موڪلڻ جو

(1) ڪونهيري وارو پٽ يا پوني = موجوده شهدادپور تعلقي جي ديپه موناڇورا، ديپه پورو ڏاهري ۽ ديپه گچاڻي (جي ڀاڳي) واري ايراضي.

(2) ڪن مقامي روايتن موجب انگريزن جو اٽالو سمير واري ڌوري ۾ لڪل هو ۽ ڪن جي چوڻ موجب هو ڌڪاڪ جي ڌڙن بدران هئا. خاطري سان فقط ايترو ڄاڻي سگهجي ٿو ته هن کي جاسوسي اطلاع مليل هئا ۽ هو اڳواٽ اڙ ڪري پڇنا هئا.

انتظام ڪيو ۽ ان سان گڏ شهدادپور واري گهوڙي سوار فوج کي مير شير محمد خان ۽ سنڌ جي لشڪر جي پٺيان پوڻ جو حڪم ڏنو. سنڌ جي لشڪر موٽ تي اڀر (موجوده شهر جهول کان چار ميل کن اولهه طرف) ۾ رات جو منزل ڪئي⁽¹⁾. صبح جو سنڌي ڪوچ ڪرڻ تي هئا جو انگريزن جي گهوڙي سوار فوج اچي پهتي. هن مقابلي ۾ انگريزن جا چار پنج گهوڙي سوار مارجي ويا ۽ مير شير محمد خان جي طرفان فقط ٻه گهوڙي سوار (دريا خان لغاري ۽ غلام حسين لغاري) مئا⁽²⁾. انگريزن جي فوج کي وڌيڪ همت نه ٿي جو سنڌ جي لشڪر سان جنگ جاري رکن.

4. مير شير محمد خان جو گهوٽڪي جي قلعي تي حملو

ميان محمد خان ولد رستم خان احمدائي لغاري (مولوي عبدالله جو ڏاڏو) مير شير محمد خان جو گولو انداز هو. اڀر وٽ انگريزن سان جنگ ۾ بيهڻ شڪست بعد مير صاحب وارا جهول طرف روانا ٿيا، پر انگريزن سندن پيڇو نه ڇڏيو. آڏو ناري جي اٿل سببان هميشه پاڻي هوندو هو. مقامي ماڻهن کي اتي جي زمين جي نشيب و فراز معلوم هئي، تنهنڪري گهوڙا پاڻي ۾ هنياڻون ۽ انگريزن جو لشڪر پويان بيهي رهيو. مير شير محمد وارا سانگهڙ آيا يعني "سانگڙو" اهو "ناي" جو سانگ هو. جنهن جا نشان سانگهڙ جي اُڀرندي طرف موجود آهن. ساڻن چار پنج ٽوپون هيون. ٻن ٻن ڇڙن تي هڪ هڪ ٽوپ رکي کڻي آيا هئا. باروت ساڻن هو. پوءِ انهيءَ سانگ سان چوٽيارين ۾ ويا، اتان وري "راولو بند" ورتائون (يعني ناري جي پريان پٽن ۽ ريتي واري مٿين زمين، "رائي وارو بند"). ملتان وارا فقير به اڳي راوکي واري بند سان ويندا هئا، جو سڌو ميرپور ماٿيلي ويندو هو. مير شير محمد خان وارن داد لغاري جي ڳوٺ ۽ "چانڊن" (جيڪا داد لغاري کان هڪ ميل اوڀر طرف آهي. اصل چانڊو جو چنو جيڪو لغارين ٺاهيو هو ۽ سڀ بلوچ اتي اچي گڏ ٿيندا هئا. ان بعد اتي ڳوٺ

(1) اڀر، سنجهڙي تعلقي ۾ موجوده شهر جهول کان ٻه - چار ميل اوڀر طرف (شهدادپور - جهول واري) پڪي رستي تي آهي. ان وقت جو پراڻو ڳوٺ موجوده ڳوٺ کان ڪجهه پري هو جنهن جي پٺيان جا ڪي کنڊر اڃا تائين رستي لڳ اتر طرفان موجود آهن.

(2) دريا خان لغاري ۽ غلام حسين لغاري، جيڪي لغارين جي انهيءَ دستي جا سوار هئا، جيڪو جعفر خان لغاري طرفان، مير شير محمد خان جي لشڪر ۾ شامل ٿيو هو.

تي ويو جو اڃا تائين موجود آهي) جي وچ تي اچي طنبو هنيا. سڀني بلوچن کي سڏيائون: لغاري، خشڪ، پتافي، گڏاڻي ويندي مسو واه ۽ ڏهر واه جا بلوچ به آيا (اهي واه ميرن انهيءَ لاءِ ڪوتايا هئا ته مارواڙي ڦورن جو رستو بند ٿئي ۽ ماڻهو به واهين ته آبادي به ٿئي. ماڻهن کي چيائون ته جيڪو جيترو واه ڪوٽيندو اوتري زمين انهي جي. پوءِ بلوچن توڙي ٻين واه. جا حصا ڪوٽيا ۽ مارواڙي ڦورو بند ٿي ويا). بلوچن، گهٽا، ڳئون، جانور ۽ ان وغيره مير صاحب جي مهماني لاءِ آندا. انگريزن گهوٽڪي جي قلعي بندي ڪري ڇڏي هئي. مير علي مراد خيرپور واري جو انگريزن سان تعاون هو. جو اهو علائقو کيس ڏيڻو ڪيو هئائون (پر پوءِ ڪونه ڏنائون). پڻ پنائن جو لشڪر انگريزن کيس حفاظت لاءِ ڏنو هو. ست سئو لشڪر گهوٽڪي ۾ هو. انگريزن جو خيال هو ته مير شير محمد جيسلمير يا بهاولپور ڏانهن وڃي. مير شير محمد گهوٽڪي جي قلعي تي حملو ڪيو. صبح کان شام تائين مير جون تبويون هليون. آڏو هنن وٽ ٻه تبويون هيون (اول مير صاحب هنن کي چيو ته قلعو ڇڏي وڃو. پر هنن چيو ته جنگ ڪنداسين). آخر ٻن پهرن بعد هنن اڻ مڃي. فيصلو ٿيو ته ٻيا هٿيار ڇڏي ٻه ٻه ماڻهو هڪ گهوڙي تي سوار ٿي فقط تير ڪمان کڻي نڪري وڃن. ٻئي ڏينهن صبح جو انهيءَ طرح لشڪر نڪري ويو ۽ خوشيون ٿيون. ماڻي صاحب چيو ته: جهول کان ميرپور ماٿيلي تائين ويندي اسان تي هڪ اهڙو به وقت آيو جو فقط هڪ لپ اٿي جي ورهاست ۾ ملي، ان سان لپ چيڪي مٽيءَ جي ملائي پڇائي کاڌي سون.⁽¹⁾

5. مير شير محمد جو شڪارپور تي قبضي جو ارادو

مير شير محمد شڪارپور تي حملي جي رٿ ڪئي. خيال هو ته ٻيڙين ذريعي درياءُ اُڪري فوج شڪارپور تي حملو ڪندي. پر انهيءَ رات سنڌ جي طرف جا

⁽¹⁾ هي بيان مرحوم مولوي عبدالله لغاري ولد نهال خان لغاري ولد محمد خان لغاري جي زباني سن 1956ع ڌاري قلمبند ڪيو ويو. هن هي سڄو احوال پنهنجي والده ماڻي بصري کان ٻڌو. جيڪو پنهنجي گهر واري نهال خان ۽ سنهري محمد خان سميت مير شير محمد خان سان اڀور واري جنگ کان وٺي "سماتري" تائين گڏ هئي. ماڻي صاحب سن 1942ع ڌاري (جڏهن هر تحريڪ ۾ سنڌ جو گورنر سر ڊو موڪل تي وڃي) 124 سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي. مولوي عبدالله کان اها سريسني ڳالهه گورنر ڊو ۽ لئبرڪ عمر ڪوٽ ۾ قلمبند ڪئي ۽ سندس آخري حياتيءَ واري دور ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اسان کي ٻڌائي.

ڪي ماڻهو آيا، جن سان رات جو ڪي ڳالهائون ٿيون. هنن مير شير محمد کي ٻڌايو ته مير علي مراد کي انگريزن اطلاع ڏنو آهي ۽ هو لشڪر وٺي چڙهيو آهي. ٻئي طرف شڪارپور ۾ انگريزن جو بندوبست آهي ۽ شايد حملو ڪامياب نه ٿئي. انهيءَ ڳالهه جو اثر اهو ٿيو جو مير شير محمد کي شڪارپور تي قبضي ڪرڻ جو خيال ترڪ ڪرڻو پيو ۽ رات ئي رات درياءُ ٽپي مزاری علائقي ۾ هليو ويو. ساڻس فقط هڪ ٻيڙيءَ جيترا ماڻهو هئا.

پريان جلد ئي مير علي مراد جو لشڪر اچي پهتو. مير علي مراد چيو ته جن به بلوچن مير شير محمد سان مدد ڪئي آهي، تن کي قتل ڪيو وڃي. انهيءَ تي سڄي علائقي جا بلوچ لڏا ڪئي جيسلمير طرف روانا ٿيا. ساندارا پاڻيءَ جا کين ساڻ هئا. سماتري ديهه (جا نَوَ لڪ ايڪڙ ميرپور ماٿيلي ۽ جيسلمير جي وچ تي) ۾ ئي هئا ته پاڻي ڪپي ويو. موت اکين سان پئي ڏٺائون. اوچتو صبح جو ڏکڻ طرف جهڙ ٿيو. مينهن پيو ۽ تلاءُ پرڄي ويا، اڃا اتي ئي منزل هئي ته انگريزن طرفان ماڻهو اچو جهنڊو ڪٽي "خيرخير" ڪندا اچي پهتا ۽ چيائون ته موتي هلو. اوهان کي ڪوبه هٿ نه لائيندو. بلوچن چيو ته اهو علائقو انگريزن علي مراد کي ڏنو آهي. ڪهڙو اعتبار؟ شرط اهو نه مسو واهه ۽ ڏهر واهه وارو بلوچي علائقو انگريز پنهنجي هٿ هيٺ رکن ته موتي هلون. اهو شرط قبول ٿيو. ان بعد روهڙي ڊويزن وارو سڄو علائقو انگريزن مير علي مراد کان ڪسي ڇڏيو. جڏهن بلوچ موتي آيا ته خبر ملي ته مير شير محمد خان ديرو غازي خان فتح ڪيو آهي، جنهن تي ميان محمد خان لغاري سڀ بلوچ وٺي ديري غازي خان ويو. مگر اها ڳالهه ڪوڙي هئي. پوءِ اتي ئي رهي پيا، جو چارلس نيبير جو خط آيو ته اوهين موتي اچو. اوهان جي جاگير قائم آهي. محمد خان پٽن کي سڏايو ته ڪهڙي صلاح آهي؟ چيائون ته مصلحت انهيءَ ۾ آهي ته موتي هلجي. آخر هاڻي هو سنڌ جو حڪمران آهي. انهيءَ تي محمد خان خط ڦاڙي باهه ۾ وڌو ۽ چيائين ته: "سنڌ فتح ڪرڻي آهي".

5. راڻپور جي سوڊن جون انگريز تروت سان جنگيون

انگريزن جي سنڌ تي قبضي کان پوءِ تروت (Captian Trywhitt) ٿرپارڪر جو ڊپٽي ڪمشنر مقرر ٿيو. ٿرپارڪر مان اڃا راڻپور جي سوڊن راڻن ۽ کوسن بلوچن انگريزن جي آڏ ڪانه مڃي هئي. ان وقت راڻپور جي پونجائي سوڊن مان ڪرڻجي ۽ اڏيسنگ انگريزن جي مقرر ڪيل ڪامورن جا حڪم رد ڪري پنهنجي علائقي ۾ پنهنجا حڪم جاري ڪيا ۽ پاڻ وصوليون پئي ڪيائون. کوسن به ساڳيو ڪم ڪيو، جنهن تي ٻيا زميندار به ستيا ۽ انگريزن جي احڪامن کان انڪاري ٿي ويا.

تڏهن تروت، ڏيئومل کي هدايتون ۽ اختيار ڏيئي ڪاردار (مختيار ڪار) ڪري موڪليو، جنهن اچڻ سان باهه باري ڏني. ڪرڻجي سوڊي پنهنجي يار پاراڻي کوسي⁽¹⁾ کي خبر ڏني جيڪو ڪاردار جي مقابلي لاءِ تيار ٿيو، جنهن کي ڏيئومل حرفت سان پڪڙائي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. هڪڙي ڪولهن ڪرڻجي نڪر وٽ دانهون ڪندي آئي ته تنهنجي راڄ تي ڏيئومل اچي ڏاڍائي ڪئي آهي ۽ تنهنجو لشڪر به قيد ڪري ڇڏيو اٿس. اتي ڪرڻجي آيو. پوءِ غريب ڪولهن، رٻارين ۽ سامين سميت سڀني قومن کي گڏ ڪري انگريزن جي تاشن ۽ آفيسن تي حملو ڪيائين. اتي ڏيئومل، تروت کي لکي موڪليو ته مون کان معاملو زور ٿي ويو آهي. پوءِ تروت گهڻا سين زميندار سڏائي انهن کان مدد ورتي ۽ سرڪاري سپاه وٺي وڏي اتالي سان پهتو ۽ سوڊن جي لشڪر مقابلو ڪيو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ بندوق بازي ٿي، آخرڪار ڪرڻجي ۽ سندس ساٿي پاڇ کائي، پوڏيسر ۽ ڪارونجهر کان ٽپي ڪڇ طرف هليا ويا.

هي بهريون مقابلو هو، جنهن کي شاعر تاجي دل ڳاتو⁽²⁾

ساراهيان سڄو ڏسي ۽ ساراهيان ستار

واڳهن ويٺا واه تي ڪيو موڙائين مدار⁽³⁾

1. پاراڻي کوسن جو ڳوٺ ننگر پارڪر کان 15 ڪوهه اتر اوڀر طرف آهي.

2. ارباب 1964ع ڌاري ڪچهري شڪرپور (تعلقو ٿرپارڪر) ۾ صوبيدار ستيان سوڊي جي زماني ۾ منسٽر ڪئي وئي.

3. ساراهيان = واڳهن جو ڳوٺ.

اڙڻنگ اڏيسنگ هو. ڪرڻجي ڪنڌار⁽¹⁾
 پرڀت سنگ پڙ جوان هو. سائو تيغ سچار
 مڙڙي تن ميواسين جو پئي مانجهين کاڌو مال⁽²⁾
 سنئون ڪانه، سانڙ چئي، ڪنهن حاڪم جي هلڪار
 شيرا تورو پنهنجو، ٿي نبيريائون نروار
 پيٽ پريا پرڌانن جا، ٿيا زورون زميندار⁽³⁾
 تروٽ مڪو هو تاءِ منجهان ڪري مهتو مختيار ڪار⁽⁴⁾
 ڏيئو مل ڏيهه ۾، اچي ڏاڍو وڏو ڏهڪار
 ڪرڻجي ڪاردار سان، توڏيو منجهه تڪرار
 وڃ پارائي پرم سان، هاڙهي هاسيڪار⁽⁵⁾
 ڪولهن آئي ڪوڪندي، جنهن جي دانهن پڳي دربار⁽⁶⁾
 ته ڪڪ تنهنجو ڪرڻجي، سوگهو ڪيو سرڪار
 هاڻي وڃي ڏجان ڏيهه ۾، منهنجي پڙي جي پڪار
 پوءِ ڪوڙي، ناري، رانڪ رباري، سامي سرڙا،
 درزي دُرڙا، ڪاوڙيا ڪنڀار⁽⁷⁾
 هيڪا پيل پالوڙن سان، پيا لئين سان لوهار⁽⁸⁾
 ڪاهير اچن ڪمپن تي، ڪندا مارومار
 پروانو ٿي پڇتيو، تاءِ منجهان تڪڙار⁽⁹⁾
 پڙهي پروڙي پروانو اچي ڪاوڙيو قهار⁽¹⁰⁾

(1) ڪرڻجي = ڪرڻ سنگهه.

(2) ميواسين جو يعني وائين ۽ ڪولهن جو مال پئي هنيائون.

(3) پرڌان = راتن جا وزير ۽ مڪ.

(4) مهتو = ڏيئو مل.

(5) نڪر منهنجي ٻار ٻارائي ڪوسي ڪي چيو.

(6) ڪولهن اچي جو - تنهنجي راج تي ڏيئو مل اچي ڏاڍائي ڪئي آهي.

(7) ڪوڙي = ڪولهن، رانڪ = غريب

(8) پالوڙا = ٻالا

(9) بخشو = موصو ڪرار = نڪر

(10) ڏيئو مل تروٽ ڪي لکي مڪو - مع ملو مون کان زور آهي. سڌو اهو ڏيئو مل وارو لکيو پڙهي

اچي ڪارڻ

هڪدم آڻايائين امراڻن کي. سڏيائين صويندار
فوجون اڳيون فلنگي جون، جن جو انت نه ڀار
هن جون دم ڀريندي دير نه ڪن، هن کي بلڪ لنگهيو جن ٻهار⁽¹⁾
سڪانين سٺ ڪٽ لائي، لسُون لارولار⁽²⁾
برج لوڻين تي باهيون ڪيون، سي هيون ڪارونجهر ڪنار⁽³⁾
ڀوڏيسر جي ڀر ۾ هئي، لاهوري ڇي للڪار⁽⁴⁾
جامڪيون تن جوانن جون، هيون چولي منجهه چنڊار⁽⁵⁾
جودِي وڌي جنگ جي، ڪلنگي منجهه ڪڍار
ميرپور ۾ مردن جي هئي پرسن جي پڇنار⁽⁶⁾
"تاجا" ڪو ترس پوئي ته وري ڪروڻچار
اڳيان ڇڏي اڳتي، هاڻي ڏي پوين جا پار.

هيءَ جنگ ڀوڏيسر جي ڀر ۾ لڳي. انگريزن جو لشڪر ڪارونجهر جبل
واري پاسي کان هو ۽ سوڍن جو لشڪر هيٺ ڀوڏيسر واري طرف کان هو.
راڻپور جي راڻن جي تروٽ انگريز سان ٻي جنگ⁽⁷⁾

انگريزن جي سنڌ تي قبضي بعد، ننگرپار ڪر مان راڻپور جي راڻن
(اڪاسوڊا، پونجاڻي نڪ مان) ڪلجي ۽ لاڏي انگريزن خلاف جنگ جوڙي. ان
تي تروٽ جيڪو ٿرپارڪر جو ڊيپوٽي ڪمشنر هو، سو حيدرآباد مان ڇڙهيو.
هن عمرڪوٽ مان راڻو ۽ ٻيا زميندار پاڻ سان کنيا ۽ اسلام ڪوٽ جي تر مان
جان محمد خان نون، جاني لنجو (سخي)، مانجهي مهراڻ پوٽو، ملوڪ لنجو،
ٻاڙي جو نڪر اڪيراج، رحمر علي وسائي پوٽو، عباس ٿيپو ۽ ٻيا پاڻ سان
ڪري ننگر پارڪر ويو. ڀوڏيسر وارا اڪا نڪر، جي راڻپور وارن جا سئوٽ هئا.

(1) انگريزن واريون بندوقون يڪدم تيار، پر هنن جون منهنان ڀرڻ واريون بندوقون دير ڪن.

(2) سڪانين (ششڪانين)، لس ۽ لاري، سنڌ جي بندوقن جا قسم.

(3) برج لوڻي = "برج لوڻ" بندوقون انگريزن جون.

(4) لاهوري = بندوق جو قسم.

(5) جامڪي = بندوق جو قسم، چولي = بندوق جو پوش.

(6) ميرپور ۾ به هن جنگ جون ڳالهيون هليون.

(7) هيءَ روايت سگهڙ ساهڙ پٽ مارو ٿيبي جي زباني (19 مئي 1961ع) ۽ ان بعد 1964ع ۾ صوبيدار
ستيدان سوڍي جي زباني پنگري واري ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي وئي.

سي به تروٽ سان شامل ٿيا، جن هلي راتپور وارن جا گهٽ گهيڙ ڏيکاريا. ان وقت ننگر پارڪر ۾ مختيارڪاري هئي.

ڪلجي ۽ لاڏو ٻئي ڀائر هئا. ڪلجي تروٽ جو مقابلو ڪيو. لاڏي جو پٽ اڏيسنگ (ڪلجي جو ڀائيٽو) سو جوڌپور ۾ هو جتي سندس پيڻ پڙهيل هئي. ڪلجي وڏو بهادر هو، تنهن ڪارونجهر سان قبول ڪيا هئا ته: توکي رت سان رڳينداسون مرداسون پر توکي نه ڇڏينداسون. انهيءَ ڪري پهڪو مشهور ٿيو ته: "ڪارونجهر ري ڪور، مريئين ته به ميلهئين بهين" [ڪارونجهر جي وٽ مرداسون ته به نه ڇڏينداسون] جنگ ۾ ڪلجي زخمي ٿي پيو، تڏهن ڪارونجهر کي رت جا چنڊا هڻي قول پاڙيائين. نيٺ ڪلجي مارجي ويو ۽ سندس ڀاءُ لاڏو قيد ٿي پيو. اڏيسنگ ان وقت گجرات ۾ هو. سندس پيڻ اهو واقعو ٻڌي کيس ٻانهيءَ جي هٿان ڪچهري ۾ ويڻ چواڻي موڪليو ته: "پنهين جيل ۾ پيو آهي، تون ويٺو آفيم ڳارين." اهو مهڻو ٻڌي اڏيسنگ اتان چڙهيو.

هيڏانهن تروٽ جي فتح ٿي ۽ جيڪي ساڻس گڏ آيا هئا سي به موڪلائي ويا. گورا پلٽڻ رواني ٿي ۽ "موڪئي" ڌاري اچي پهتي. تروٽ صبح جو چڙهڻو هو ۽ پنهنجي ذاتي اتالي سان اڃا ننگر پارڪر ۾ هو ته اڏيسنگ مٿان اچي ڪڙڪيو. سپاهي ۽ پهريدار ماريائين ۽ آخر اچي تروٽ واري طنبوءَ جون قناتون ڪپيائين. تروٽ جان بچائڻ لاءِ وٺي ڀڳو. اتي ڪنهن صلاح ڏنس ته: پاڻ بچائڻو اٿئي ته وڃي ميگهوڙن جي اڏوڙن ۾ لڪ جوانهي پاسي ڪين ايندا. سو هڪڙي ميگهوڙ جي گهر ۾ وڃي لڪو. (جنهن کي پوءِ پنجين ريشن جي معافي ملي ۽ چوڙي جي قيمت کانئس ڪير به نه وٺندو هو. ان جي پوين مان "واگهو" ميگهوڙ هو جيڪو 1938ع ۾ جيئرو هو) ان کان پوءِ اڏيسنگ جيل وڃي ڀڳو جتان تيرهن چٽا پيا ڪڍيائين. جن جون هٽڪڙيون ڀڳائين. هڪ ڪولهي جي هٽڪڙي نه ڀڳي، جنهن چيس ته مون کي ماريو وڃ ۽ جيئرو چو، ٿو ڇڏيو وڃين؟ اڏيسنگ ۽ سندس ساٿي فتح ڪري وڃي ڪنهن مندر ۾ ديويءَ جي پوڄا ۾ ويٺا.

هوڏانهن تروٽ جان بچائي ماڻهو پڇايا، جن وڃي پلٽڻ کي 'موڪئي' مان واريو. پوءِ جنگ لڳي جنهن ۾ اڏيسنگ گرفتار ٿيو. تروٽ چيو ته بندوق نه هٽجوس، جيئرو جهلجوس. جڏهن کيس هٽڪڙيون ٿي هنيائون، تڏهن چيائين

ته: آءَ راجپوت آهيان ڀڄندس ڪونه. انهيءَ تي هٽڪڙي ڪانه هنيائونس ۽ اُٺ تي چڙهيو آيو. پوءِ آئي عمرڪوٽ جي قلعي ۾ نظربند ڪيائونس. جتي گذاريائين. نڪرن ۽ انگريزن جي انهيءَ جنگ تي شاعر تاجي دَل، وينل اسلام ڪوٽ کان ڪوهه الهندي "پورڪي" جو، ننهن بيت چيو:

سارھ ڪر ڪنهن سورھي جي رڪ مردن تي ميار
دل تي چڙهي ويا "دل" ڪي، ڪي پونجائين جا پار⁽¹⁾
وانڪا ويرا واهه تي هئا سائو سلحدار⁽²⁾
پوڏيسز جي پير ۾ هئا مانجهي مل متار
ڪا ورنجهر جي ڪور ۾ هئا هنڊن لک هزار
"ڪلجي" جهڙو ڪنهن نه ڪيو، تروٽ سان تڪرار
لاشڪ پٽ "لاڏي" جو، هو ڪيهر ڪونڌ ڪنڌار⁽³⁾
چوڪس "چوڙيو" "بهرائو" ٿيو نگر ٿي نروار⁽⁴⁾
راوت "راڻي راڙي" مان، گهنڊ چڙهيو گينوار⁽⁵⁾
پيل سڌي پيڙا ڪري، ٻڌئين ڪولھين جي به قطار
ڏيئي ٽڪ ٽڪورن جي، تنبد وڏيائين تار⁽⁶⁾
وسايائين وڏقرو، منجهان ٽڪ ترار
هت سڀ ستا هئا ننڊ ۾، تن ستن ڪهڙي سار⁽⁷⁾
در پڳائين، دَل چئي، ڏيئي لت لغار
تُرم پڳائين، تاجو چئي، هٿن سان هيڪار
باندين جو بند موڪ ٿيو، ڪڍيائين قيدين جي قطار
پيتو ٻاپ ڪڍي ويو، ثابت مان سرڪار
رڪيائين تڪ طنبو تي، ڏسو آرڙي جو اختيار

⁽¹⁾ پونجڻي = نڪرن جو پارو.

⁽²⁾ وانڪ = بانڪ. سورھه.

⁽³⁾ لاڏو تنهجو پٽ آڏسنگ.

⁽⁴⁾ چوڙيو ۽ بهرائو ٻئي گوٺ (لوتي جنگشن تان اوڏاهين ريل وڃي ٿي) جتي سندس ٻين پرنل

هئي، چوڪس = سڌو.

⁽⁵⁾ بهريائين اچي نگر لڳ پنهنجي گوٺ رائيپور ۾ پهتو. اتان وري چڙهيو ۽ اچي نگر ۾ حملو ڪيائين.

⁽⁶⁾ نگر کان ديسا تائين ٿيلين جي تار ڪيائين.

⁽⁷⁾ تروٽ جي فوج وارا جن ڪلجي کي گرفتار ڪيو هو ۽ آرام ۾ هئا.

تڏ "تروٽ" سو گهر تڪيو، جو مڇين جو مهندار
 اڏيسنگ اُڃاريا. پارڪر چارئي پار
 ڪلجيءَ ڪارونجهر تي، ڪٿيا رنگ خرار⁽¹⁾
 سوڍي سڀ ڄمار، سٿي پو سرها ڪيا⁽²⁾

لاڏڙ پڻ حاجي فقير (وينل ڪارڙي) ڍاڍي مڱڻهار، اڏيسنگ جي جنگ تي
 هيٺيون چنڊ چيو.⁽³⁾

تين ڪيڏي نارائڻ تڙا، جوراور سين جنگ
 اڏمل سوڍا آپ ني راءِ شوبها ڏي رنگ

يعني: اي نارائڻ جا پٽ! تو زوراور سان جنگ ڪئي، تنهنڪري اي پيارا
 اڏيسنگ (لاڏڙ جو نالو)! توکي سڀئي راءِ ۽ صوبها رنگ ڏين ٿا، يعني آفرين
 چون ٿا.

⁽¹⁾ ڪٿيا رنگ خرار = گهٽيون ڇاپ سون ڪنيائون.

⁽²⁾ سائڻ = بهادر، پو = جنگ.

⁽³⁾ هيءَ روايت سرسبي مڱڻهار جي (باني سنه ۱۹۶۰ع) ۾ قلمبند ڪئي وئي.

6. شادي خان کوسي جون انگريزن سان جنگيون

سپور اميرن پنهنجي حڪومت واري دؤر ۾ سنڌ جي سرحد تي مختلف قومن ۽ قبيلن کي ويهاريو ۽ وسايو. يا جيڪي اڳ ويٺل هئا تن جي پٺڀرائي ڪئي، ته جيئن سرحدن کي سنڀالين. انهيءَ حڪمت عملي سان راج طاقتور ٿيا ۽ سنڌ جي حڪومت جو موجوده بدين ۽ ٿرپارڪر ضلعن کان ڏکڻ طرف توڙي ٿرپارڪر ضلعي کان اولهه طرف سنڌ جي طاقت وڌي. انگريزن پوءِ اهي سنڌ جون سرحدي ايراضيون چٽي، ڀر وارين رياستن کي ڏيئي ڇڏيون. ننگرپارڪر تعلقي جي ڏکڻ اُڀرندي ۽ چاچري تعلقي جي اُڀرندي طرف سنڌ جي سرحد اڳتي هلي. انهن سرحدن تي کوسا، چانڊيا، سوڍا ۽ سميچا راج سنڌ طرفان طاقتور هئا. اُڀرندي ڏانهن جوڌپور واري سرحد تي خاص طرح لڏائي، گهمڻائي، بلياڻي کوسا سنڌ جي فوجي طاقت جو اهم حصو هئا. ڇهونٺ جبل ۽ ان جي پسگردائي وارو سڄو ملڪ (بعد ۾ تعلقو ٻاهر مير، رياست جيسلمير) سندن سنڀال هيٺ هو. ان جون حدون هي هيون: "بَندي ٻَائر" کان وٺي ڏکڻ - اوڀر رامسر جي ڏونگري تائين، رامسر جي ڏونگري کان ڏکڻ - اوڀر طرف ڇهونٺ جبل تائين، ۽ ڇهونٺ جي جبل کان اوڀر طرف "ڌوري مَنو جبل" تائين. جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو، ته ننگرپارڪر طرف راڻپور جي راڻن ۽ اوڀر طرف ڇهونٺ ڏانهن کوسن جي طاقت ختم ڪرڻ لاءِ ڪارروايون ڪيائون.

ڇهونٺ واري پاسي کوسو شادي خان سنڌ جو سڄڻ ۽ سورهي مڙس هو. عزت خان جو پٽ ۽ کوسن جي گهمڻائي پاڙي مان هو. هن مڙس انگريزن جي پلٽڻ سان مقابلا ڪيا، ۽ انهن کي ماري ڦٽي ڀڄايو. ان وقت "سوڀاري" (تعلقو مٺي، ضلعو ٿرپارڪر) جي درويش سيد جهنڊ ولي شاھ (پٽ فخرالدين شاھ) جي زبان مان شادي خان لاءِ دعا جا هي لفظ نڪتا جيڪي مشهور ٿي ويا.

سنڌ به شادي هند به شادي

ٿرين شادي برين شادي بحرين شادي

هڻ ڙي شادي هڻ

آخرڪار انگريزن جيسلمير ۽ جوڌپور سان عهدناما ڪيا ته هو شادي خان جي ڪابه مدد نه ڪندا. خود شادي خان ڏانهن معتبر ماڻهو موڪليائون ۽

کيس لالچايئون ته هو هٿيار ڇڏي ته کيس ڇهوتو. ننگر يا چاچري ۾ جتي چئي
اتي جاگير ڏني ويندي. جواب ۾ چيائين ته منهنجي بت تي جيڪي ترارن جا
ڌڪ لڳل آهن، سي اوهان انگريزن جي برخلاف ئي لڳل آهن. انگريزن وري
ماڻهو موڪليس ته ترار ڇڏا شادي خان وري به اهوئي جواب ڏنو ته: ترار سر
ساڻ آهي ۽ سر سلامت آهي ته ترار نه ڇڏيندس. پوءِ فرنگي چوڏهن سؤ لشڪر
ساڻ ڪري اچي ملڪ کي گهيرو ڪيو. شادي خان کي چيائون ته! "هائي چوڻي
چوڙي آءُ" (يعني سر اگهاڙو ڪري اچي آڻ مڃ ۽ پيش پئو)، پر شادي خان نه
آيو ۽ چوائي موڪليائين ته:

"لٽ پٽ لو هو ساڻ. هوندين گڏ گڙهي ۾"

ٻڌايائونس ته انگريزن وڏو لشڪر چاڙهيو آهي. چيائين ته: "ايڪ سون
لڙاڻهي، لاک سون لڙاڻا هي". پوءِ لڙندي لڙندي شادي خان شهيد ٿيو. کيتو فقير
مگنهار وينل باڪاسرجو، تنهن شادي خان جي سورهياڻي تي "ڏوٽا" ۽ شعر چيا ته:^(۱)

ڏوٽا

چلو چلو ڇههٽ وڃان. ڏيئي سر سادان
ڏونگر ڏهڪن چو لڳين. تو ۾ کوسو شادي خان.

گهمرائي گهوڙي چڙهي، فوجين پاڙي ڦير
اڙينگ عزت خان رو. شادي بنڪو شير.

شادي ڙي شمشير. عزت ري پانڌي اڏڳ
هڻيل ٻاهر مير. ڪلڪتي تعريفان ڪري.

شعر

اول نام علي شير محمد نبی اڏڳ مير
سيهر آب ڌرتی سور ردون بڙا هئي مذکور
مردون بڙا هئي ايمان جنگان ڪري بنڪا جوان.
ڪاڳن هتي شادي خان.

^(۱) هي روايت سروبي مگنهار بت ڌري جو بت آهي جو پٽ ڏورنگي جو پٽ وري جو پٽ حسن جو.
ڀاڙي فقير، اصل وينل ننگر پڪر. عمر ۶۲ ورهيه جي زماني ڪجهه مئي (۱۹۶۰ع) ۾ قلمبند
ڪئي وئي.

پورامار ڪافر گهيرو صاحب چڙهي آيا شير
 آيا فضل ڪي ڦيري چلو انگريز ڪي ڏيري
 حاڪم حڪم هلايا نهنندل ڪري تيڙايا⁽¹⁾
 اوتاري خان دي آيا گوڙها امل گلايا⁽²⁾
 پهلوان پيلايا⁽³⁾

"زاري" پوڄا جواب شادي مرڻ ڪا شبا⁽⁴⁾
 شادي حق مرڻا هئي ڪي ڪا ڊپ نه ڪرڻا هئي
 ايڪ سون ئي لڙڻا هئي لاک سون پي لڙڻا هئي
 جيسا آرابا پستول ٻاؤل بلوچين را ٻول⁽⁵⁾
 اميد علي چانديا هئي ايم جائي لڙيا شينهان جي⁽⁶⁾
 گڏين گدي گجرات ڏاڍي بلوچين ري ذات⁽⁷⁾
 شادي چوڙ ڏي تلوار "چوڙون لڄي سڀ سنهار
 مير صاحب ڪي تلوار ڌرتي نهين جهلي بار"⁽⁸⁾
 گاوي ڪيتلا مڱهار.

⁽¹⁾ نهنندل = تڪڙ. تيڙايا = گهرايا.

⁽²⁾ گوڙها امل گلايا = جڏهن شادي خان اوتاري تي تڪڙ آيو. تڏهن گهاٽو امل ڳاڙيائون.

⁽³⁾ پهلوانن کي پياريائون.

⁽⁴⁾ زاري = انگريز.

⁽⁵⁾ آرابا = نغارا.

⁽⁶⁾ اميد علي چانديو شينهن وانگر وڃي لڙيو.

⁽⁷⁾ گڏين = گڏين.

⁽⁸⁾ شادي خان چيو: مير صاحب جي تلوار ڏنل آهي جنهن جو بار زمين به سهي ڪانڊ سگهندي. ڇڏين ته سڄي سنهار به لڄي ٿيان.

7. حُرَن جون انگريزن خلاف بغاوتون ۽ جنگيون

سنڌ ۾ "پير صاحب پاڳارن" جي قادري سلسلي جي اسلامي تبليغ ۽ تحريڪ جو بنياد پير صاحب محمد راشد رحه عرف "روضي ڏڻي" (1170ھ - 1233ھ) ٻارهين صدي هجري جي آخر ۽ تيرهين صدي جي پهرين ٽيهن سالن واري عرصي ۾ وڌو. توحيد، ذڪر الاهي، تقويٰ (پرهيزگاري)، نيت ۽ عمل جي سچائي ۽ صفائي، سعيي ۽ كوشش سان حق حلال جي ڪمائي ۽ همت ۽ مردانگيءَ سان دنيا ۾ ڪاميابي سندن تبليغ ۽ تلقين جا مکيه اصول هئا؛ يعني ته ذڪر الاهي، رياضت ۽ عبادت سان دين جي سر بلندي ۽ آخرت جي نجات سان گڏوگڏ سعيي ۽ كوشش، همت ۽ مردانگيءَ سان دنيا ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻي آهي. پير صاحب محمد راشد رحه کان پوءِ سندن سجاده نشين پير صاحب صبغت الله شاه اول، جماعت ۾ همت ۽ مردانگي واري جذبي کي جهاد واري منزل تائين پهچايو ۽ ڌارين جي غلبي ۽ قبضي خلاف جنگ جوڻي آزادي برقرار رکڻ جو سبق سمجهايو. ان وقت سکن پنجاب تي قبضو ڪري اتر طرف سرحد جي پٺاڻن واري پرڳڻي تي غلبو حاصل ڪيو هو ۽ سندن آئنده رخ هيٺ ڏکڻ ڏانهن سنڌ طرف ٿيڻ وارو هو. هندوستان مان سيد احمد بريلوي سکن جي وڌندڙ طاقت ۽ مسلمانن تي سندن حڪومت خلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪري سنڌ ۾ پهتو ته پير صاحب صبغت الله شاه سندس پوري پٺڀرائي ڪئي ۽ سڄي سنڌ ۾ تحريڪ هلائي مسلمانن کي جهاد جي ترغيب ڏني، ۽ مجاهدن جو چڱو تعداد سندن سڌ تي اچي حاضر ٿيو. پنهنجن مريدن ۽ محبن مان هڪ مضبوط لشڪر تيار ڪري، کين حریت ۽ آزادي جو علمبردار بنائي جهاد لاءِ روانو ڪيو.

جماعت ۾ اهو حریت ۽ حُرانيءَ وارو جذبو، سندن پوٽي پير صاحب حزب الله شاه (تخت ڏڻي) جي دور ۾ وڌي وڻ ٿيو. جڏهن سورهيه سرويجن جي "فرق جماعت" جو بنياد پيو، پير صاحب حزب الله شاه سن 1262ھ (1847ع) ۾ سجاده نشين ٿيو. ان وقت سندن عمر پنجن سالن کان به گهٽ هئي. ان کان ٽي چار سال اڳ مهيني محرم سن 1259ھ (فيبروري 1843ع) ۾ انگريزن سنڌ تي غاصباتو قبضو ڪري سنڌ جي آزاد حڪومت جو خاتمو آندو هو ۽ سندن طرفدار مير علي مراد نئين رياست (خيرپور) جو والي ٿيو هو. سنڌ جي اڳين

حڪمرانن ٽالپور اميرن کي انگريزن قيدي بنائي ٻاهر هندوستان موڪلي ڇڏيو. ۽ سنڌ ۾ ٻئي هر همت ۽ حوصلي واري سنڌ جي خير خواه ۽ آزادي جي خواهان کي سازشن ۽ مالي مشڪلاتن جو شڪار بنائي ڇڏيو هو. پير صاحب حزب الله شاھ جيئن ئي عاقل بالغ ٿي درگاه ۽ جماعت جي واڳ سنڀالي ته کيس سنڌ ۾ مسلمانن جي خستہ حالي ۽ انگريزن جي غاصبائي قبضي جو احساس ٿيو. جڏهن انگريزن جي خير خواه مير علي مراد، پير صاحب پاڳاري، درگاه ۽ جماعت خلاف قدم کنيا. ته پير صاحب حزب الله شاھ وڏي دروانديشيءَ سان جماعت کي وڌايو ۽ پڻ سنگت جي تڪن پا "چوڪين" ذريعي جماعت کي منظم ڪيو. ساڳئي وقت پير صاحب ۽ درگاه جي مخالفن، ۽ انگريزن ۽ سندن حامين حمايتين خلاف مقابلن لاءِ خليفي غلام نبي لغاري "فرق" فرقي جو بنياد وڌو. هيءُ شروع ۾ ٿورن سورهيہ سرويچن فقيرن جو ٿولو هو، جيڪو پوءِ آهستي وڌڻ لڳو. مخالفن سان قابلا ڪرڻ ۽ سر گهوري قربان ٿيڻ هنن جو هڪ بنيادي اصول هو.

پير صاحب حزب الله شاھ سياسي بصيرت رکندڙ ۽ نهايت داناءُ ۽ دوراندیش هو. جماعت ۾ انگريزن ۽ سندن طرفدارن خلاف نفرت جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو، پر هند ۽ سنڌ ۾ انگريزن جي تسلط کي ختم ڪرڻ لاءِ ضروري هو ته ٻين ٻاهرين طاقتن سان ڪو سلسلو قائم ڪجي ۽ کين انگريزن جي دور ۾ ملڪ جي اندروني حالت کان آگاه ڪجي. پير صاحب جن ترڪي جي سلطان عبدالحميد ڏانهن اهڙو هڪ خط موڪليو⁽¹⁾ جنهن ۾ لکيائون ته:

"هن وقت جڏهن هندوستان چوڌاري بي دين نصارن جي قبضي ۾ اچي ويو آهي: جڏهن دين ايمان متجي خلط ملط ٿي چڪا آهن ته بگهڙ ڏڻ جا رکوال آهن، شريف ۽ ذليل ٻنهي کي هڪجهڙو سمجهيو وڃي ٿو. هندو زورن زور ته مسلمان ڪمزور آهن. مفلسي گهڻي ۽ بيحد ته سرڪاري مطالبو وڌا وڃي ٿو. ....

¹ هن خط جو مسودو سلامت رهيو آهي جنهن جي ڪاتب پير صاحب جن جي فوٽه مين علي اصغر شاھ ڪئي هئي ان ۾ ڪيترائي حال آهن. آخري ضريحي ۾ "ڪهڙا الفاظ لک ويا ۽ انهيءَ مسودي ۾ خود پير صاحب جن ٻيا ڪهڙا اضافو ڪيا سو معلوم ناهي. مگر مسودو مبار علي اصغر شاھ نهايت سهڻو تيار ڪيو هو. انهيءَ قدر جو بهنجي والد کان خلعت جي تمنا ڪيائين. اهڙن موقعن تي پير صاحب بيحد خوش ٿيندا هئا ته سندن درٻارن کي خاص جلعون بهرائيندا هئا.

اهي صليب جي نشان کي ايمان جي تعويذ کان وڌيڪ اثرائتو سمجهن ٿا ۽ ناقوس جي آواز کي اذان ڪري پائين ٿا ..... نه حڪمرانن کي رعيت جي تباهي تي فڪر ۽ غور، نه وري رعيت جي هٿ ڪرائيءَ ۾ زور. هڪ طرف زراعت بي برڪت ته ٻئي طرف ڍل وصول ڪندڙن جي ڪثرت. باوجود انهيءَ جي، قلم ۽ زبانون، انگريزن ۽ سندن طرفدار تابعن ۽ نوابن جا ٻول ٻولي ۽ ڳڻ ڳائي رهيا آهن.⁽¹⁾

هيءَ نهايت مخفي قسم جو خط هو ۽ اها ڳالهه راز ۾ رهي ته پير صاحب جن ڪيئن ۽ ڪڏهن اهو سلطان عبدالحميد ڏانهن موڪليو. سن 1308ھ (1890ع) ۾ پير صاحب جن جي وفات بعد شايد هن خط جي ٻاڦ ٻاهر نڪتي هجي ۽ انگريزن جي خير خواه جاسوسن اهڙي خبر حڪومت کي پهچائي هجي پر جيئن ته ڪوبه ثبوت موجود ڪونه هو، تنهنڪري هي ڳالهه زباني رهي ۽ لکيت ۾ ڪانه آئي. البت اڳتي لاءِ انگريزن پير صاحب جي اثر رسوخ کي گهٽائڻ بلڪ ختم ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي ۽ جماعت جي همت ۽ حوصلي وارن ماڻهن خلاف عام طرح ۽ حُرن خلاف خاص طرح ڪارروايون شروع ڪيون. انگريزن کان اهو ڳجهو ڪونه هو ته سنڌ تي سندن قبضي (1843ع) کان تيرهن سال اڳ سن 1829 - 1830ع ۾ پير صاحب پاڳاري جن سيد احمد شهيد کي فوجي امداد ڏني هئي. انهيءَ ڪري جيئن پوءِ تيشن پير صاحب پاڳاري، درگاهه ۽ جماعت تي ڪڙي نظر رکيائون.

پهرين حر تحريڪ ۽ بغاوت

سن 1896ع ۾ پهرين حر تحريڪ ۽ انگريزن خلاف بغاوت شروع ٿي، ۽ انگريزن جي پوليس ۽ ڪامورن طرفان پير صاحب جي جماعت ۽ حرن خلاف سازشون ۽ ڪارروايون شروع ٿيون.⁽²⁾ جواب ۾ حرن بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو انگريزن جا قاعدا قانون توڙيائون ۽ سانگهڙ لڳ "مڪي جي ڍنڍ" کي پنهنجو جنگي مرڪز بنايائون. انگريزي حڪومت خلاف ڪاررواين خاطر.

خط جي متن ۽ مسودي لاءِ دسو مندمو ديوان مسکن (پير صاحب حزب الله ۽

مسکن جو فارسي ديوان، تدبیر کل منتهی محمد رحبر، درگاهه پير صاحب ٻڳرو).

⁽²⁾ تفصيل لاءِ دسو لوڪ ادب جي سلسلي جون ٽون ڪتاب واقعي بيت، سنڌي ادبي بورڊ.

ٻارهن جڻن جي "پنهنجي سنگت" قائم ڪيائون. جيڪا هڪ "جنگي ڪونسل" هئي. ساڳئي وقت اها انگريزن جي حڪومت جي بجاءِ هڪ متبادل حڪومت هئي. جنهن ۾ "بادشاه"، "وزير"، "ڪوٽوال" "منشي" (مُراسلات جو سيڪريٽري) ۽ ٻيا ميمبر شامل هئا. اها ٻارهن - رُڪني ڪونسل هيٺين سورھين تي مشتمل هئي، جن کي انگريزن ڏاڙيل، باغي ۽ قانون کان ٻاهر (Out Laws) قرار ڏنو ۽ انهيءَ ڪري هو "بھروٽيا" پڻ سڏيا ويا.

(1) بچو پٽ وريام ذات خاصخيلي ويٺل مٿڙڻو تعلقو سانگهڙ. کيس "بادشاه" بنايائون ۽ هو پوءِ بچو بادشاه جي نالي سان مشهور ٿيو. پير صاحب جن جي نظربنديءَ بعد، سندن اعلان تي سردار محمد يعقوب وٽ سن 1898ع (؟) ۾ پيش پيو، جتان کيس گرفتار ڪري "عيسيٰ ڏاهريءَ" سان گڏ ميرپور خاص ڏياري موڪليائون. جتي انگريز جج مقدمو هلائي کين قاسي جي سزا ڏني.

(2) پيرو پٽ صالح فقير وساڻ ويٺل ڪنڌو تعلقو سنجھورو، "جهوڙي لئي" وٽ سن 1898ع ۾ ليوکس جي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو.

(3) تڳيو چانگ پٽ دوسو چانگ ويٺل سماڙي تعلقو سانگهڙ، "جهوڙي لئي" وٽ 1898ع ۾ ليوکس سان وڙهندي سر ڏنائين.

(4) گلو پٽ پريو موجي ويٺل ڳوٺ نظاماڻي تعلقو سانگهڙ، "جهوڙي لئي" وٽ 1898ع ۾ ليوکس سان وڙهندي سر ڏنائين.

(5) پُلو پٽ گلو ڳاهو ويٺل موجن، تعلقو خيرپور. "مڪي" وٽ غلام محمد جي گهٽ جي پريان ٽڪنبي (ٽڪندي) وٽ، پنهنجن ٻن ساٿين مصري ڳاهي ۽ عثمان هگوري سان گڏ ميدان ۾ آيو. "بچو" جي سهري دينو کي ليوکس وٽ موڪليائون ته هاڻي اچي مقابلو ڪر. ليوکس آيو ۽ مقابلو ٿيو. جنهن ۾ ٽيئي چٽا ليوکس سان وڙهندي شهيد ٿيا.

(6) مصري ڳاهو پٽ خانڻ ويٺل بجر واه تعلقو شهدادپور، مڪيءَ وٽ غلام محمد جي گهٽ جي پريان ٽڪنبي وٽ ليوکس سان وڙهندي مارجي ويو.

(7) عثمان هگورجو پٽ ملوڪ ويٺل چراڻو تعلقو ننڍوالهيار، مڪيءَ وٽ غلام محمد جي گهٽ جي پريان ٽڪنبي وٽ ليوکس سان وڙهندي مارجي ويو.

(8) عيسو ڏاهري هالن واري ٿاڻي تي پيش پيو. جتان گرفتار ڪري، بچو بادشاه سان گڏ مٿس مقدمو هلائي کيس قاسي ڏني وئي.

(9) خميسو وساڻ پت سچل، وينل باکوڙو تعلقو سانگهڙ. گر ٿي ويو: غالباً ڪنهن مقابلي ۾ مارجي ويو.

(10) سومار ڳاھو، پير صاحب جي انهيءَ نوڪر کي مارڻ ويو، جنهن کي پير صاحب طرفان حرن کي انگريزن جي پيش پوڻ جو اعلان ڪيو هو، پر پاڻ مارجي ويو.

(11) فتلو قاضي، سومار ڳاھي سان گڏ مارجي ويو.

(12) راڻو وساڻ وينل باکوڙو، مرشد جي حڪم موجب پيش پيو، جنهن بعد کيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڪاري پاڻي موڪليو ويو.

بچو بادشاهه ۽ پيرو وزير ۽ ان جي ساٿين جي ڏهڪاءَ سبب پوليس سرڪاري ٿاڻا ڇڏي ڀڄي ويئي، سڀني ڀڄي وڃي وڏن شهرن ۾ پناهه ورتي. هڪ طرف حرن جو ڏهڪاءَ ٻئي طرف پوليس ۽ فوجي سپاهين جي مسڪينن تي مار، سو ملڪ ۾ هيڪاري هراس پئجي ويو. جوالاسنگهه نالي سانگهڙ جو دفعدار هو، جنهن حرن کي پڪڙڻ لاءِ ڪوشش ڪئي پر کيس ڪوبه حر هٿ نه آيو. سانگهڙ ضلعي ۾ هر سال مانگهه مهيني ۾ "بهرم بري" جو ميلو لڳندو آهي. جوالاسنگهه به حرن جي ڳولا سانگي اچي ميڙي ۾ پهتو، جتي گلي موچي جي بندوق لڳس ۽ مارجي ويو.

سندن ٻين ساٿين به جدا جدا جاءِ تي مقابلا ڪيا ۽ ست سال کن سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت کي ٿرڻي ۾ وجهي ڇڏيائون. سنڌ جي عوامي شاعرن هنن سورھين جي سورھيائيءَ کي ڳايو ۽ کين جسون ۽ شابسون ڏنيون. هيٺ شاعر محمود پلي عرف "مل"، شاعر شادمان مري، ۽ شاعر تاجي دل جا بيت ڏجن ٿا جي هنن بهادر حرن جي تعريف ۾ ڇيا.

شاعر محمود پلي عرف "مل" جا بيت

شاعر "مل" حرن جي بغاوت ۽ حملن واري دور ۾ موجود هو. سندس جملي بيت تفصيل سان اسان لوڪ ادب سلسلي جي نائين ڪتاب "واقعاتي بيت" (صفحا 42 - 63) ۾ ڏنا آهن. جن مان ڪي ٿورا هت مثال خاطر ڏجن ٿا.

انگريزن جي صاحبيءَ ۾، ڇوڏھين صدي سير
پڪرڙر اچي پيدا ٿيا، بانڪا بي نظير

ٻارهن ڇڻا ٻاهر وٺيا، مڪيءَ پاسي مير
 بچوان جو بادشاهه، "پيرو" اڳيان وزير
 ڪري ڏاڪي سان دلگير، تن ڏيهه ڏڪائي ڇڏيا.

ڏيهه ڏڪائي ڏيا سان، ڪيائون زير زير
 اڪ نه هين انگريز تي، پيو ڪنهن نه مٿي ڪلٽر⁽¹⁾
 ماري سڄو سپاهين جا، ٿي لوڙهيائون لشڪر
 ڏسي هيبت حُرن جي، ٿي گهڻن ڇڏيا گهر
 پوءِ اتي ويا افسر، انهن جي ٿاڻن پئي ٿڪون جهليون.

مانجهي مرد "مڪي" جا، غازي ڪين گسڻ
 عداوت تي اونداهه جو، ٿا ڏئي تي ڏسن
 جت تڪيائون تن هنيائون، تر نه گڻو تن
 رڳا چغل چٽيا، بات مٿي بانڪن⁽²⁾
 اني ڪي انصاف جا، مجرا ٿا ملن
 ڳالهيون پيون ڳائجن، تن مردن جون "مل" چئي.

ڏسو مٿيا مردن جي، ايڏا جن ايمان
 ٻارهن سر سڄي ڏيهه ڪي، سامهان ٿيا سلطان
 حاڪمن مٿن هلائون ڪيون، ٻيا طرحين طرحين طوفان
 پَرين سوڌا پيڙجي ويا، اهي جند ڳاري جوان
 ته به اکر هڪڙي انگريز جي، ڪاڻ ڪڍيائون ڪاڻ
 بانڪن پنهنجي بهادري سين، ڇڏيو توري اُپ آسمان
 آخر خاڪ مڪان، هتان هرڪو ويندو هليو.
 هتان هرڪو ويندو هليو، پنهنجو وارو وڄائي
 هيڪر دانهن دهليءَ سوڌي، ڇڏيائون نالو ڪيائي

معنى ضلعي جا حاڪم 'ضليڪٽر'

⁽¹⁾ ڇٽا = هنن نشانو ڪب مارا.

ميڙي "بهرم بري" جي تي آيا ڪٽڪ سان ڪاهي
 بندوق جولاسنگ ڪي، پٺيائون ٻولاڻي
 موڏي گلي مڇيءَ جي، اها ڪٽي آهي
 ڏهلي ڇڏيائون ڏر تي، ڪٽو ڪيرائي
 ڏيئي پڙهو سي ويٺا سڀني ساڻي
 مٿان ڪو ان حساب ۾، صبح غريب گهاري
 ڊجي ان جي ڏائي، ٿي گهڻن رضائون گهريون.

ٻارهن ڄڻا پهروٽيا، سوريه هئا به ستر
 لنڊن سوڌا لڪجي ويا زور پريا زبر
 رائيءَ ڏاڍو روچ ڪيو سڄي خوب خبر⁽¹⁾
 وٺي سنڌ ساري ٿا هاڻي وڃن حير
 ڪري ڪوٽسلون پاڻ ۾، پيا منجهه پچر
 "دليءَ" ديباجا ويا، "ڪلڪتي" ڪباڳر
 "پوني" ڏانهن وڃي پڳي، اُٿي "امبراسر"⁽²⁾
 لکنوءَ لاهور کان، چڙهيا "گد گام" کان گورنر⁽³⁾
 بمبئي بندر "بٽودي" جا، ڪئين آيا ڪمشنر
 اسپيشلن آڻيون، ڪڍي فوج اڀر
 "اسٽيل" بيهي رهيو، پنهنجا ويڙهائي وڙ⁽⁴⁾
 "ليوڪس" اچي لوڪ جا ڪاڻي ڪاڻيا گهر⁽⁵⁾
 بي قانوني ڪيترا، تنهن هلايا هنر
 ته به آيا ڪين ڪپر، انگريزن جي آمر ۾⁽⁶⁾

ٻارهن ڄڻا پهروٽيا، سوريه هئا سجان
 ڏسي هيبت حرن جي، دڙڪو ۽ دهمان

⁽¹⁾ رائي وڪٽوري.

⁽²⁾ امبراسر = امريسر.

⁽³⁾ گد گام = گدگئون.

⁽⁴⁾ اسٽيل انگريز آفيسر جونالو.

⁽⁵⁾ ليوڪس انگريز جيڪو حرن خلاف ڪاررواي ۾ لاڏاڻو ٿيو. هن ماڻهن جي گهرن کي باهيون

ڊپرون ۽ بي قانوني ڪئي

⁽⁶⁾ ڪپر = ڏاڏا مڙس.

پُوري پئو نه جهليو، پيو هائو هندستان⁽¹⁾
 مددون مڱيائين رائن کان، ڏيئي تارن جا طوفان
 چئو ڏس چوڪيون بيهي ويون دنگن تي دربان
 ڏاڍا مڙس ڏيسي آيا جوڌپور ڪئون جوان⁽²⁾
 ڪي جنگي جيسلمير کان، ڪي مانجهي کان ملتان
 ڪي ڪوٽا ڪراچي کان، آيا پنگجي پهلوان⁽³⁾
 ڪاپون اچي ڪئون ٿيون، ميرڙا منجهه ميدان⁽⁴⁾
 پر جهلي ڪو ايمان، مور نه لڙي مڪيءَ ڪي.

ماري منڪر ڪيتر، ڏهليا تن ڏڦير
 هوند ڪين وٺائن ها ڪنهن کان ڪنهن ڀت پير
 پر مڃي امر مرشد جو آيا اُني وير
 "پيرو" سندي پادر ۾، پيو قدم وجهي ڪير
 ڪٿان لين ڪوڏيا، "گلي" جهڙا شير
 اڙپنگ ڏيئي آلي، آيا ملهه ميدان تي.
 آيا ملهه ميدان تي، سانگو پلي ساه
 ماڻهو مڪائون مير ڪي، جو بچو بادشاه
 تہ: لڙائي اٿئون لوئر سين، تون سگهو اڄ صباح
 تنهن اڳي چغلي هنئي، "ڪيري" ڪري ڪاه
 تنهن تي ڪامپ چڙهي ڪيتري، جنهن جي نه سڌ سماءُ
 ڏسي هيبت حرن جي، دهلي ويا دانا.
 منشين ملت موڙها، سڪي وئڙن ساه
 تہ: آهيون اجل سامهان، ڪهڙو ورنڊو واءُ
 اُيا گوڙيون ۽ گوگا، ڪن ٿيئي ٿيلڙي وچ ۾.
 غازي گوءِ ڪڙي ويا، ٿيئي منجهان ٿيلي
 "پيرو" توڪي پيدا ڪيو پلي رڀ پلي

(1) پورو = انگريز.

(2) ڏيسي = انگريزن جي ڏيهي رياستن جي فوج.

(3) پنگجي = سنڀري، تيار ٿي.

(4) ڪاپون = ڪئون.

وهه واهه تنهن وسڻاڻ جي، بلي ٿي بلي!
 بروج وڏي ٻهڪ سين، ٿو هاڏيون ڪيو هلي
 خودئون وڃي ڪلهو هنيو، غازين سان گلي
 موڏين هڻي موجي ڪي، ڪيو ڌار ڏلهي
 ته به ڪوڏيو منجهه قلعي، وڙهيو ٿي ويرين سان.

ٻارهن ئي ڄڻا پهروڻيا، هونڊ هڪڙي مٺ هُجن
 نه ڪٿا ڪامپن منجهه سي، اهڙا وڍ وجهن
 ته جيئرا هن جنگ جون ڳالهيون ڪئي ڪن
 پر فوجون ڦري آئيون، ڌاروڌار سڀين
 اصل انهيءَ پست جو، مرڻ مٿين
 پوءِ مڪيءَ جي مُردن، وڻ به وڃائي ڇڏيا.

شاد مان مري جا بيب

شادمان پٽ حاجي امام بخش بداڻي مري، ويٺل ڪنڊير، تعلقو ڪپرو.
 شادي ۽ شادمان ٻئي ڀاڻ شاعر هئا. ٻنهي وڏي بيماري (1918ع) ۾ ساڳئي
 ڏينهن وفات ڪئي. شادي کي دفن ڪري وري اچي شادمان کي کنيائون.

1. ساراهيان سچو ڏٺي، سڀني جو سردار
 "مري" چئي، محمد مير کي آهي ذات ڏني ڌاتار
 شافع ٿيندو، شادمان چئي، اچي امت جو آڌار
 آهي اميد امت کي اچي پير اڪاريندو پار
 اچي سانگهڙ شهر ۾ ٿيو "جولو" جعمدار
 ڪئين ڪريزون ڪيتريون، هن جو ڏاڍو ٿيو ڏهڪار⁽¹⁾
 هڪ حڪم حاڪم جو پيو آئي نه اختيار⁽²⁾
 ڏيو قول قرار، ڪري پڇائون "پيرو" جون⁽³⁾.
 2. ڪري پڇائون "پيرو" جون، مانا منهن چڙهي
 ماڙهو سانگهڙ شهر جا ٿو ڪوٺيو گڏ ڪري

⁽¹⁾ ڪريزون = ماڻهن سان جنيون.

⁽²⁾ پرواه نه ڪڍي، ڪنهن تي سندس اک ڪانه پڌي.

⁽³⁾ انعامن جا وعدا ڏيئي، پڇا پيو ڪري ته پيرو وسڻ ڪئي آهي.

- ڪن صدائون سيد ڪي، ايءُ منڪر مان مري
هڪ حڪم حاڪم جو، هرڪو ڏاڍي ڪوڙ ڏري
قادر ڪم ڪري، ڪوڙين ٿين ڪلاڪ ۾.
ڪوڙين ڪم ڪلاڪ ۾ ٿو باري بنائي 3.
- فقير ديڳون فقر جون ٿو چوڏهيڻ چاڙهي (1)
ميڙو بهرم شير جو لال پيشو لائي
اچي گوهر گُل ڪي ٿو سڪ بـ ستائي (2)
"سائين! آه بخيلي بچو ڪي ٿو سورهي سڏائي (3)
هادي انهي حرن سان مون ڪي ملائي"
"ڪنر ڪي ڪاهي، مارينداسون ميدان ۾." (4)
- مارو ڪيو ميدان ۾ جنگ ڏيئي جوانن 4.
سڏي اُٿاريو سڪ ڪي اچي ايمان (5)
ٽياڪڙ ڪل ٿهي ويا، جت ڪڙڪو ڪيو کان (6)
هڪ لغاري لڙي پيو تنهن ڪي وڌيو وريامن
ڪڏني جي خانن، ڏني جنگ جـزيد سان.
ڏيئي جنگ جـزيد سان، هليا منڪر ڪي ماري 5.
- جولي ٿي جولان ڪيا، قول ڏنا ڪاري
سڏي اُٿاريو سڪ ڪي آڻي بچو بيهاري
هنيائين ڪان ڪاپار ۾ سيد سسنياري
هن ٿي هٿوڙيون ڏنيون، ڏسن به - نالين ٻاري
ويرن وهاري، ڏنس تائيرا طنـبوءِ ۾ (7)
ڏيئي تائيرا طنـبوءِ ۾ هليا بـڻيون بچائي (8)
فوجون جي فرنگ جون چڏيون ڪانن ڪنائي

(1) فقير، يعني بهرم پري جي درگاه جو گوهر فقير. فقر = ننگر.

(2) گوهر فقير ڪي دٻائي ۽ ٻين هوي نه دعا ڪر تـ مون کي حر ملن.

(3) اهي الفاظ هن جولانگ جا آهن.

(4) اهي الفاظ هن فقيرن جا آهن.

(5) ايمان = بهادرين.

(6) ٽياڪڙ = ٽپن ڌر وارا. معنيٰ ته عام ماڻهو جيڪي ڪنهن جا طرفدار ڪن هئا.

(7) تائيرا = ايذا.

(8) بڻيون بچائي = ڪان هتي.

- ٻيرو پنهنجي پلتن کي تو سڏيو سڄيائي:
 اسان ئي ماڙ مرشد جي. اهو سو آهي
 مارينداسون ميدان ۾ ڪفر کي ڪاهي
 مڪي ملهائي. وٺي جوان ويهي رهيا.
 7. وٺي جوان ويهي رهيا ڪانه ڪڍيائون ڪاه
 پوشاڪون جي پڪڙ جون سونهريون ٿڻ سان
 اڳي هٿ مَشَر مُلڪ ۾، وري ٿڻن واکاڻ⁽¹⁾
 گهڻو گهرن ڪينڪي، جيئن جو جيڏان
 سڀي صاحب هليو حال حقيقت هڪ.
 انجنيري اهڃاڻ، اچي سهڙيا سانگهڙ شهر ۾⁽²⁾.
 8. اچي سهڙيا سانگهڙ شهر ۾ ٿيو طبن تي تاهوت
 پاڳيا ڪل پڄسي ويا، ٿيو مڪيءَ ۾ ماهوت
 حضرتي حُرن جو ٿيو سندرو ثابت⁽³⁾
 بازبون ڪيون بهوت، پر هنن کي پتو پيوئي ڪونڪو⁽⁴⁾
 9. پتو پيوئي ڪونه ڪو، ڪيائون هنر هزار
 ڏاها پورا ڏيهه ۾ تڏ ڇلاهيون چوڌار⁽⁵⁾
 وزيرين وڪيلن کي ٿي آڇيائون پاڻ پگهار⁽⁶⁾
 ڏيون انعام انهن کي جيڪي طور لهن طومار
 ڪا تن جي خبر چار، آڻي سڏ سڏائيو.
 10. صاحب اُن جي سڏ جون ٿو ڪرين پڇيو پچارون⁽⁷⁾
 هتي غازين گهائي ڇڏيون ڪيئي قطارون
 سپاهين کي سانگهڙ واٽ ۾ موھيو ڏين مارون⁽⁸⁾

⁽¹⁾ منر = مشهور.

⁽²⁾ انجنيري = جرنيلي انگريز جي مليري، جي جرنيلن جا

حضرتي = حضرت پير ۽ گوري جا.

⁽³⁾ انگريزن جي فوج گھمبند ۾ گرفتار ٿيل آهن.

⁽⁴⁾ ڏاها = چانسوي.

⁽⁵⁾ پگهار = اڇيائون ته حرن کي بدلا ڪريو

اڏو = تنهن جو جواب.

⁽⁶⁾ موھيو = جتي ڪٽي.

- اٿن جلسو جنگ جو، اٿي دڙا ڪيائون دارون¹¹
 تن جون تڪرارون، صاحب! اٿي سر تي.
 صاحب سر نه ڪڙو ڪيو، انجيري اٿليو¹²
 منهنجو مڪيءَ وارن سان حڪم ڪونه ٿيو
 آءُ نه وڃان اوڏهين، وڃي پنهنجا پاڻ ٻليو
 هن کي هٿيز وارن مان هٿ آيو، نه ضرر ڇٽي، چور جهليو¹³
 ڪوڙيو ڪندڙاڙهين جا، ٿا ٿي ٿي ڪن ٿيو¹⁴
 قيادي قيد ٿيو، انهن حرن جي حڪمت ڪون.
 حرن جي حڪمت جو ڏاڍو ٿيو ڏهڪار¹⁵
 ٻارهن چڙا ٻيلي ۾ آهن نام ڪنڊا نروار
 هڪ نيڪي نالو تن جو، ٻيا سورهي هئا سڀيار
 ماري تن منڪرن جا ڏڙ وڍي ڪيائون ڌار
 هڪل ٿي، هٿ - تار ٿيا، ڪٽا سڀ کوليوار
 پيرا چٽائڻ پهر جو، اٿي هٿن سون هٿيار
 سسي جا هن ساڌ جي وڍي ويٺا وڌا بار
 "تِي ڪل ناس ڪري، ڪيائون گروءَ جو سهڻو مار"¹⁶
 پوءِ چڙي ٻچا ٻار، ٻچي ويا هن ٻچي ٻار¹⁷
 ٻچي ويا هن پوءِ مان واٽيا ويجهي جا¹⁸
 سٿائون سانگهڙ شهر ۾ ڪڙڪا ڪائڻ جا
 پنهي مهجن پاڻ ۾ ڪڙا خط ڪيا
 "صاحب! ماڙهو ملڪ چڙي ويا، توکي ڪل نه ڪا"¹⁹
 ٽپالون جي نيشنن تان واپسي ويا

11. دڙا ڪيائون = گڏ هڻي دنگ ڪيائون

12. جرنل جو

13. هر ڪي = هر ڪنهن وارن مان = اٿس وارن مان انجيري جي سڃاڻپ ڪرڻ

14. سڀ ڪي ٻيو سڀو ڪريو اٿس

15. هڪ وارن تاهوڪر سڀين جي رڳو نه: گورو جو سنهن روڪ ٿاڻو ساڳئي رڳو

16. پوءِ = ڏند = سڀ جي رڳو

17. واٽين لکي ٿو ڏي.

- پُرزا پئڇجن جا. وڃي راڻي وٽ رجوع ٿيا.⁽¹⁾
 پُرزا پئڇجن جا ڪٿي ويهي وانجڻائونس
 ڪري ڪاغذ اوڏهون لاءِ "لُڪس" لکيائون.⁽²⁾
 صاحب آيو سيگهه مان تنهن کي ائين چيائون
 سائين! مَواسيا گهڻن مڪيءَ ۾ ٻارهن آهڻ پانهون.⁽³⁾
 ماري ڪٿي ملڪ کي پنهنجو جڳ ڪڙو چيائون.⁽⁴⁾
 هنن سان حاجت ناهي هڪ جي، آهڻ کي پنهنجي بلاهون.
 تنهنجي رعيت رولائون، پلٽڻ وٺي وڃ پاڻ سان.
 پلٽڻ وٺي وڃ پاڻ سان، ڪر پنهنجي پختائي. 15
 هُو رڳي وڙهن ٿا رات جو، اچي لائڻ لڙائي
 هيڪاري حُرن سين آهي راڄن رهائي.⁽⁵⁾
 ملڪ آهي مارايو "جولي" کي جائي.⁽⁶⁾
 ڊپ گهڙو ڪڇ ڊوه جو، متان ڪوٺ وڃي ڪائي
 مڪسي سڀ مَواسيا آهڻ صوبا صلاحِي.⁽⁷⁾
 ڪر پنهنجي پختائي، اتي قانون هلي ئي ڪانڪا.
 قانون جي ڪيائين ڪانڪا، اختيار رکي آيو. 16
 آرائيو مڪسيءَ ۾ ليوڪس اچي لايو.⁽⁸⁾
 حُر اوهان تي ڏر ٿيا، مدد ڏيئي جهلايو.⁽⁹⁾
 زابر اوهان جي زور تي ٿا وڙهن ٻولايو
 ٺيڪ نه سر نايو، ويٺي ويل گذر ٿي.

⁽¹⁾ پُرزا = درخواستون⁽²⁾ ليوڪس = Lucas نالي انگريز آفيسر.⁽³⁾ مَواسيا گهڻن = مست ٿيا گهڻن.⁽⁴⁾ پنهنجو جڳ = پنهنجو جڳ ۾ جيئن.⁽⁵⁾ راڄ بعد عام رعيت ۽ راڄ حُرن سان بدل آهن.⁽⁶⁾ ملڪ = حُر ۽ راڄن جو نٺي هڪ ئي جولي ڪر = جولاءِ ۾ ڪر.⁽⁷⁾ مڪسي جي ڏند.⁽⁸⁾ آرائيو لايو = ڀرڻ اچي ٻاريو.⁽⁹⁾ ڏر ٿيا = اوهان تي ٿا ڏس ٿا. - اوهان ئي ڪير لڏو مو اچي

17. ويڻي ويل گذر ٿي، ان کي پتو ڪونه ٿيو
هن گهريا ڪم ڪريو ڪوئن جنهن جڳت آ جوڙيو
ملڪ آ محمد مير جو، جنهن تي ڪلمون راس ٿيو.
اهي اُميد اُمت کي لال لهي ايندو
شافع ٿيندو، شادمان چئي، مرسل اچي منهنجو
جَمجا سلطان جنهن روءِ زمين جو چڙهي سير ڪيو
ڪونه ٻڌوسون ڪڏهن نيٺ آ نيجهه جو
امر سين آيو، هي پارت ٿيو آ پير جو⁽¹⁾.
18. پارت پٺيان پير جي ڏنا سورهن سمن⁽²⁾
قري چتايو فلنگ کي وڙڪي وڙين
چڙهي ايا چوگان تي، اچي ملهائيو مردن
وانگاري ويهي رهيا، هو آڙ نه اوڏو ڪن
هو "گلو" گڏ منجهن، "تڳيو" "پيرو" پاڻ ۾.
11. "تڳيو" "پيرو" پاڻ ۾، هو مٽ ڪوئن ڪيئن مڙن
هوڏنهن آسي ڪوئن اُمت گهڙي. هيڏنهن ٽولي کي آهي تن
تڪ ٻلي تاهو لڳا، ڪڙڪا ڪيا ڪانن
تي زاري زميندارن سين، سي اوڏا ڪين اچن
ڪري ڪاٺ ڪلهن تي ٿا پوئ مان دور پچن
جو سورهه سڪ منجهن، سو عقاب جيئن آيو⁽³⁾.
20. عقاب جيئن آيو ڪوئن هو ڪڏائي
پڙهائي "پيرو" ڇڏيا سنگتي سمجھائي:
افسر آيو ڪونڪو ڪمائيءَ جهڙو ڪاهي
هيءَ مهل هن ڪوئن مڙو ٿي ناهي

¹ سر صاحب جو هي حضر ابو آهي ته ارهائ اچي سر ڏيو.

² سمن = سعام (۱) فلاڻي ڏينهن فلاڻي جاءِ تي حاضر ٿينداسون. ۲. جر جي - رب بنين = پنهنجي مرشد پير صاحب جي جون ويان.

³ سورهه سڪ = جولانگ جو بن ميسنگ، جيڪو گهوڙو ڪڏائي اگتي وڌيو ته پنهنجي پيءُ جولانگ جو ڏير وٺي.

- هو به مينهن مٿي تي ايسو ڏيسري وسائي
 ڪانن ڪيرائي، نئيئي اٿوڙي اٿيو ڪيو.
 21. اٿوڙي اٿوڪيو، ڪيا ريفلن رڙهات
 زور وٺي ظاهر ٿيا ڪڏي سڀ ڪنات
 پلٽن تڏ پلٽي پئي، ماڙهن لڳي ماڻ
 سڪي ويا ساهين ڪي ڪلهن مٿي ڪاڻ
 انجئون اٿلي پيون ٿي ڏنا ڦاٽ
 ريفلن ريڙيون ڪيون، ڪانن ڪيا ڪهات
 ڳارا ڏيئي ڳاٽ، ٿيا شير شهيد، شادمان چڻي.
 22. ٿيا شير شهيد، شادمان چڻي، جون ڏيئي جوان
 هلي آيا حب مان، ڪيائون ڪوڙن واري ڪانه
 بيشڪ بهادر هئا، گهڻو تڳيا تان نه
 هڪڙي جا حاضريءَ ۾ جاڙ ڪري ويا جوان⁽¹⁾
 ساراهجي سبحان، حُرن هيڪڙيائي ڪئي⁽²⁾.
 23. حُرن هيڪڙيائي ڪئي، وڙهي انهيءَ وير
 نه ته سِر ڪهي سامهون ٿئي ڪانن اڳيان ڪير
 ڪاهي پيا ڪڻڪ ۾ هو دهليا ڪين دلير
 فرنگ فرشان ٿيو، جنهن پاڻ سڏايو سير
 ڪڍي ڇڏيا ڪانن جا اخوانن اڏيڙ
 پوءِ پڇي ورتائون پيڙ، ٿاڻا ڪل ٿڌجي ويا.
 24. ٿاڻا ڪل ٿڌجي ويا، وينا نه واپاري
 اُمالڪ اُٿي ويا اهي ڪمبيءَ ڪاري
 هندو هٿ تارون ڪري لڏيا لاجپاري
 تڙيون ڪنهن تحصيل مان سانگهڙ جي صوبداري
 ڪڇ، پڻج ۽ ناڙي، ويون اڇرون اسگريز جون.

ٻجو پوءِ ورتو حصري ۾، اهه ميسر مٿن رهجي وئي

² هيڪڙي ڪي = هڪ اهڙي بهادري ڪري جڏي جڳ بيان کان ٻاهر اهي.

25. اخبارون انگريز جون، چلي ويون چوڌار
جن اصل ٿي انعام کنيو پروجن پگهار⁽¹⁾
تلون ٿلي پاڻ ۾ ڪيا وڌاڪن ويچار
ته اصلي سورهي سنڌ تي هئا تالپور تليدار
متان ڪا ميرائي ٿئي انهن جي آڌار
حلال ڪ هزار، انهن ڏاڍيون ڏاهيون ڪيون.
26. ڏاڍيون ڏاهيون ڪيون، وڌاڪيائون وس
مارو مڪي ڪنڌين بنهه نه ٿئي بس
هيائون ٿي حڪم سان ڏيو دٻالين ڪي دس
پيا هئا پڙ پڙن تي ڪارتوسن جا ڪس
اهي ڏيندا ڏيهن ڪي ڏس، جن ڪي گڏيا هت حرن جا.

هي بيت سگهڙ حاجي محمد علي پٽ رحيمداد خان بڏائي مري، ويٺل لڳ
ڦلهڙيون ٻڌايا، جنهن سان اسان جي 6-اپريل 1968ع تي ڪچهري ٿي. پڇيائين ته
جڏهن بچو ۽ پيرو ٿيا تڏهن شادمان ۽ سندس ڀاءُ شادي پڪا جوان مڙس هئا. حاجي
محمد علي چيو ته اها عام خبر آهي ته حرن ست ورهيه حڪومت ڪئي.

تاجي دل جو چيل بيت

تاجو ذات جو دل، ويٺل ڪانٽيو تعلقو مٺي، ان وقت جو عوامي شاعر
هو، جنهن جڏهن "راڻي پور جي راڻن ۽ تروٽ واري جنگ"⁽²⁾ تي بيت چيا ته
شروعات ٿي حرن جي بهادري ۽ جولاڻي جي مارچ سان ڪيائين ته:
ٻارڻ تن ڪهروڙين جو ٿيو هندوءَ کي هر کان
ته: ڏاتر مون ڏيڪارين تن ديمين جو دهمان
پوري ويهه "پيرو" ڪئي جنهن مڪي ڪئي ميدان
ويهن رنگ وساڻ ڪي جنهن پوءِ نه لڪايو پاڻ
"جولاڻي" جبل هو جنهن سک وڌايو شان
پر پهلوان پوري جو ڌريون رکيو نه ڌيان

⁽¹⁾ بروجن = بروجن، سببان سجهه وارن.
⁽²⁾ مٺي ڏسو.

بيٽ پيلاسي چئنيون باهه بندوقون سان
 "جولي جي جسم مان لنگهيا ڪرايڻن کان.

ٻي حر تحريڪ ۽ انگريزن سان جنگ

پهرين، حر تحريڪ (1896ع) بعد انگريزي حڪومت کي يقين ٿي چڪو هو ته جيڪڏهن "حر جماعت" ۽ "پير پاڳاري" جي گاديءَ کي ختم نه ڪيو ويو ته هندستان جي آزاديءَ واري تحريڪ جي پٺڀرائي ٿيندي رهندي. تنهنڪري هنن حر جماعت توڙي پير صاحب پاڳاري کي ختم ڪرڻ لاءِ منظم طور تي ڪارروايون جاري رکيون. جماعت مان هر سگهي ۽ صحتمند نوجوانن کي سنڌ اندر لوڙهن ۾ بند ڪيائون ۽ هر چُرندڙ ۽ طاقتور فرد کي هندستان ۾ جدا جدا جاين ڏانهن جلاوطن ڪيائون. "لوڙهن" جو اهو سلسلو هلندو پئي آيو، تان جو پير پاڳاري شمس العلماء شاھ مردان عرف ڪوٽ ڌڻي، حرن تان انهي عذاب لاهڻ لاءِ انگريزي حڪومت کي مطمئن ڪرڻ جي هر طرح ڪوشش ڪئي. 1914ع واري پهرين جنگ عظيم ۾ حڪومت آزمائش طور ڪانئن ماڻهو گهريا. پير صاحب نه فقط پنج سؤ ماڻهو فوج ۾ ڏيڻا ڪيا، پر ٻي مالي مدد پڻ ڪئي. تڏهن وڃي لوڙهن جو خاتمو ٿيو. انهيءَ هوندي به انگريزن هن گاديءَ کي اک ۾ رکيو.

ٻئي طرف پير صاحب پاڳاري توڙي سندن جماعت. انگريزن کي نفرت جي نگاه سان ٿي ڏٺو. انهيءَ ڪري جو هڪڙو ته انگريز ڌاريا حاڪم هئا، ٻيو ته انگريزن، ڪيترن ئي بيگناهن کي سخت سزائون ڏنيون ۽ حرن تي بيجا سختيون ڪيون هيون. تنهن ڪري انگريزن سان وفادار ٿي رهڻ بدران، حرن هنن جي خلاف محاذ ڪڙي ڪرڻ لاءِ موقعا پئي تلاش ڪيا. آخرڪار پير صاحب پاڳاري سورهي صفت الله شاھ (ثاني) جي دؤر ۾ عملي طرح "ٻي حر تحريڪ" شروع ٿي.

پير صاحب صفت الله شاھ ثاني ٻارهن ورهين جي ننڍيءَ عمر ۾ گادي نشين ٿيو. سندن ولادت 13-جنوري سن 1327ھ ۾ ٿي ۽ پنهنجي والد شمس العلماء شاھ مردان شاھ جي وفات (7-ربيع الاول 1339ھ) بعد پير پاڳاري جي حيثيت ۾ دستاربندي ڪيائون. سندن ننڍي عمر هئڻ ڪري، هڪ طرف سندن ويجهڻ ۽ وڏن عزيزن کي اها اميد ٿي ته هيءُ ننڍو پير پاڳارو سندن صلاح تي اٿندو ويهندو. ٻئي طرف انگريز حڪومت جي هوشيار ۽ چالاک ڪامورن

اهو ويچار ڪيو ته هن ننڍڙي پير تي اثر وجهجي ۽ کين سڪيا اهڙي نموني ڏجي جيئن خانداني روايتن کان منهن موڙي انگريزن جو دوست ۽ وفادار ٿي رهي. پر پير پاڳاري صفت الله شاهه پنهنجن عزيزن توڙي انگريزي حڪومت جي آفيسرن جي اشارن تي هلڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو.

پير صاحب جي آزاد طبيعت انگريزن کي سخت ڳڻتيءَ ۾ وجهي ڇڏيو ۽ انهن اهو فيصلو ڪيو، ته جيڪڏهن پير صاحب تي جلد ئي ڪو قدم نه کنيو ويو ته انگريزن جي خلاف هڪ وڏو منهنجي ويندو. جلد ئي انگريزي حڪومت کي پير صاحب جي پنهنجن عزيزن مان فريادي ۽ شاهد ملي ويا، جن پير صاحب تي هٿيل الزامن جي سلسلي ۾ شاهديون ڏنيون ۽ انگريزن جي ججن کيس هلائي کيس ڏه سال سزا ڏيئي سنڌ کان ٻاهر رتناگري جيل ۾ نظر بند ڪيو.

اتان آزاد ٿيڻ کان پوءِ پير صاحب جن نئين سر پنهنجي مريدن جي اصلاح ۽ تربيت طرف ڌيان ڏنو. سانگهڙ جي ڀرسان ”گڙنگ“ بنگلي کي پير صاحب جن پنهنجي نئين تحريڪ جو مرڪز بنايو. مريدن کي حڪم ڏنائون ته ڪوبه ماڻهو انگلنڊ جو ٺهيل ولايتي ڪپڙو نه پائي. هن حڪم انگريزن کي پڙڪائي ڇڏيو ۽ حڪومتي طاقت پير صاحب جي خلاف حرڪت ۾ اچي ويئي. انهيءَ دؤر ۾ پير صاحب جن جي طرفان جماعت کي حڪم پهتو ته اهي مڙس جي غازين جي صف شامل ٿيڻ چاهين سي پنهنجا نالا لکائين. هن حڪم کان پوءِ ڪيترائي مريد غازين جي صف ۾ شامل ٿي ويا ۽ روز بروز سندن تعداد ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.

هن جماعت ۾ شامل ٿيل غازين ۾ سرفروشي جو زبردست جذبو پيدا ٿيڻ لڳو. پير صاحب جن انگريزن جي تسلط کان پوريءَ طرح واقف هئا. پاڻ اندروني طور جماعت جي اصلاح ڪندا رهيا ۽ کين قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ڪندا رهيا. ولايتي ڪپڙي نه پائڻ واري حڪم کان پوءِ غازين جي تحريڪ انگريز حڪمرانن کي سخت ڳڻتيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو ته هاڻي شايد سندن خلاف هڪ باقاعده تحريڪ ٿي شروع ڪئي وڃي. انگريزن ”غازي تحريڪ“ کي ناڪام بنائڻ جون عملي ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. هر هڪ دؤر کي بنا جانچ جونچ جي حرن ڏانهن منسوب ڪري، خاص خاص برجستن ماڻهن جي گرفتاريءَ لاءِ رڪارڊ ٺاهيا. نئين وڏن حرن لاءِ پوليس ٿاڻن تي هفتيوار حاضريون مقرر

ڪيون ويون ۽ ڪن تي هٽي جي بدران هر ٽئين روز، بلڪ روزانيون حاضريون مندر ڪيون ويون. پير صاحب جن جي گڙنگا واري بنگلي تي جوشي لاءِ بوليس جو مختصر عملو مقرر ڪيو ويو. پير صاحب انهن يابندين خلاف احتجاج ڪيو ۽ حرن جي حاضرين ڏانهن ڌيان ڇڪايو ته جيڪي ماڻهون انن ڏهن ميلن جي مفاصلن تان پيدل هلي اچي ٿا تن تي حاضريون ڏيندا. سي پنهنجن ٻارن ٻچن جي گذران لاءِ ڪهڙو پورهيو ڪري سگهندا. پر هن احتجاج تي انگريزي حڪومت ڪو ڌيان نه ڏنو، وٽر حرن تي ظلم ۽ سختيءَ کي وڌائي ڇڏيو. انهن حالتن کان متاثر ٿي پير صاحب حاضري ڏيندڙن مان ڊزن ڪن برجسته ماڻهن کي سڏي چيو ته "فقيرن هائي اڳتي لاءِ اوهين حاضري نه ڏيو".

حرن جي حاضرين نه ڏيڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو پير صاحب کي انگريزن نظربند ڪيو ۽ مٿن بغاوت جي الزام ۾ مقدمو هلايو. آخر 20- مارچ 1943ع تي انهن بجي هيءَ آزاديءَ جو اڳواڻ سر ڏيئي سرهو ٿيو. هن صدمي حرن جي جماعت جي جزيي کي ڀاريو. انهن سڀني آڏو اهوئي مقصد هو ته ڪنهن به طرح انگريزي اقتدار کي ختم ڪيو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ هنن جو پهريون قدم 1942ع ۾ تندي آدم وٽ لاهور ميل کي ڪيرائڻ وارو هو. انهيءَ لاءِ ته حڪومت جي آمدرفت واري وسائن کي ڌڪ هڻجي. انهيءَ واقعي بعد حرن بنياڻ هيڪاري باهه بري ويئي، بي انداز فوج ۽ پوليس سانگهڙا ٿرپارڪر، نوابشاهه ۽ حيدرآباد ضلعن ۾ ڪاهي پيئي. هزارين بيگناهه جهلجي جيلن جي حوالي ٿيا. سوين حرن کي ڦاسي ڏني ويئي. سڄيءَ سنڌ سان "مارشل - لا" لاڳو ڪيو ويو، جو ٻه ٽي سال هليو. انگريزن جي حڪومت جي دؤر ۾ دنيا جو اهو پهريون مثال هو جو ايڏي ڊگهي عرصي لاءِ هڪ علائقي سان "مارشل - لا" لاڳو ڪيو ويو.

جيئن جيئن حرن خلاف سرڪار طرفان سختيءَ ۾ اضافو ٿيندو رهيو، تيئن ئي حرن به پنهنجون ڪارروايون زور ڪيون. سرڪاري عملدارن کي مارڻ وري بوليس ۽ فوج سان مقابلي ۾ ڪونه گهٽايائون. هزارن بيڪٽرن مختص ڪيل سميت لوڙهن ۾ ٻڌ ڪيا ويا. سوين ڳوٺ سازي ميدان ڪپ ويا. مکي، جي ڍنڍ کي سڪائي، ڀيلو وڌايو ويو. اهڙي طرح حرن جا ڳوٺ، ٻيون ۽ ٺڪ سڀ تباھ ڪيا ويا. ايتري مصيبت ۽ سختي سنڌي به حرن آن نه مڃي ۽

مقابلو ڪندا رهيا. انهيءَ تحريڪ ۾ جن حر فقيرن اڳواڻ بنجي حڪومت جي طاقت جو مقابلو ڪيو سي هي هئا: وريام فقير خاصخيلي، غلام علي چانگ، علي شير خاصخيلي، منو خاصخيلي، شيخو راجڙ، محرم ڏاهري، عبدالله راجڙ، سهراب راجڙ، دودو ڪوري، مصري لغاري، امام بخش سنجراڻي، راڻو مري، عثمان هڱورو، گلو وساڻ، جڙيو خاصخيلي، ابل ماڪاڻي، عمر ورياه، قوٽو چانگ، همير ماڇي، چاچڙ ٿانوري، ميرو نظاماڻي، رحيم هڱورو ۽ ٻيا، جن وڏيون هستون ڪيون. سرڪار طرفان انهن فقيرن جي گرفتاري يا مارجڻ تي انعامن جو اعلان ڪيو ويو. ڪي فقير دوبدو مقابلا ڪندي شهيد ٿيا، ۽ ڪي جهلجي وڃي جيلن جي حوالي ٿيا. مقابلن جو اهو سلسلو 1947ع تائين هليو. جڏهن انگريزن ملڪ ڇڏيو، ان بعد قومي آزادي واري دؤر ۾ پاڪستان اندر پنجن سالن تائين انگريزن جا پڙهايل ڪامورا حرن خلاف ڪارروايون ڪندا رهيا، ۽ حرن به ويندي 1952ع تائين اهڙن ڪرتوتن وارن ڪامورن جا مقابلا ڪيا.

ان بعد جڏهن پير صاحب پاڳاري جي گادي وري بحال ٿي، تڏهن موجوده پير صاحب پاڳاري جنا ب شاه مردان شاه ثاني سڀني حرن اڳواڻن کي پاڪستاني حڪومت جي پيش پوڻ جو اعلان ڪيو. هيءَ ٻي حر تحريڪ (1942 - 1952ع) انگريزن خلاف آزادي جي جنگ هئي، جنهن جي اڳواڻي خود پير صاحب سورهيه صبغت الله شاه ڪئي.

هن ٻي تحريڪ ۾ حرن جيڪي جنگيون ڪيون، تن کي سنڌ جي عوامي شاعرن ڳايو. اهي بيت ۽ بيان لوڪ ادب سلسلي جي نائين ڪتاب "واقعاتي بيت" ۾ تفصيل سان ڏنل آهن (ص ص 529 - 277). هت مثال خاطر سگهڙ قادر بخش جا ميري فقير نظاماڻي جي مقابلن ۽ شهيد ٿيڻ بابت چيل بيتن مان ڪي ڏجن ٿا.

مردن ڪيا مقابلا، ڏسو مردن جا ميدان
حڪومت هڪل ڪري، جاڳايا جوان
پڇسو منجهن بادشاه، پيرو پهلوان
لڳي جنگ غوغناء، ٿيو گوڙ وڏو گهمان
سوال سٿا ٻڌامون ڪيترا آدم مان انسان
پوءِ "ميري" جو ميدان، مون آهي ڏسو اکين سان.

آهي ڏٺو اڪين سان، مون ميري جو ميدان
 ڪيائين مقابلا ملٽري سين، جنگيون جوتيون جوان
 جنگيون هن جوان ڪيون، جت هئا ملٽري مڪان
 الله ڏٺو هو ايسڏو ان آدم ڪي ايمان
 پهريون پهلوان، ميرو انهي ملڪ ۾.

ميرو انهي ملڪ ۾، ڪيو پهلوان پرور
 پنج سو پندرهن چڻا، ملٽري ۾ مشر
 گهيرو ڪيئون تنهن گهوٽ ڪي، اچي واهن جهليائون ور
 ڪي ڪري پيا هئا ڪڙي ۾، ڪنين جهنگ جهليا تي جهر
 حڪومت واري هڪل ڪئي، پئي خان خبر
 گجني شينهن گڙي نڪتو، نعرو هڻي نر
 هڪل سان حاضر، اچي مرد بيٺو ميدان ۾.

مرد بيٺو ميدان ۾، سنجي ٿيو هو سوار
 "علو" اچ ڪڙي ويو، هائي سڀ هٿيار
 هڻي نعرو هيدري هن ڏاڍو وڏو ڏهڪار
 ڪيا فقير فقير ٿي، ڏهڪائين ٿي ڌار
 هلي سو هڪ وار، اچي مرد بيٺو ميدان ۾.

مرد بيٺو ميدان ۾، پٿرو پاڻ اچي
 گولين جو تنهن گهوٽ تي ٿو مٿان مينهن وسي
 بارهين کان پوءِ بي بجي، ڪاڙهو قيام هجي
 پئي ملٽري منجهي، پٿرو هڪل ڪم جي.

پٿرو هڪل ڪم جي، هئا ڪنهن منجه ڪڙڪا
 ٻن ميلن ۾ "پروچ" چڻي، هئا گولين جا گڙڪ

ميل پنڌ ۾ ماڙهن سٺا، ان دانءَ جا دڙڪا
ميري جئن ڦهڪا، ڪيا هئا بندوقن جا ڀر ۾.

بندوقن جا ڀر ۾، هئا گولين جا گهمسان
گهوگهٽ هئا گهن مشن جا، دونهن جا دوفان
جهنگ ڇڏيو ويا جانور، هائي سڀ حيوان
پڪي سڀ پرڏيهه ويا، چُرڇُر ڇڙهي چوڻان
ات بيٺو آهي بَر ۾، مرد جهليو ميدان
واڪا هئا وڻن ۾، ڪڙڪا ڪن پيا ڪان
زمين مثل ٽانڊي جيئن، اُپ گجي آسمان
اتي به پڙ جهليو پهلوان، بيٺو آهي بَر ۾.

بيٺو آهي بَر ۾، پيو ڪيهر ڪُڏائي
وڌائين مارو ملٽري ۾، پيو ڪٽڪ ۾ ڪاهي
"مڪي" "سانگهڙ" سڀ بيٺو مَرَد به ملهائي
پوءِ لاڳاپا لاهي، سر ڏيئي سرهو ٿيو.

باب ڏهون

انگريزن جي دور جا جهيڙا ۽ مقابلا

1. نومڙين ۽ جوکين جي جنگ

نومڙين ۽ "آري پوٽن" جوکين جي هيءَ جنگ اندازاً 65-1870ع ڌاري لڳي. نومڙين جو "آري پوٽن" جوکين تي ڪو وڃڻ لاءِ حملو ڪيائون. جوکين جو "پنڊ" پاڙو، آري پوٽن سان انهيءَ حملي ۾ نه ٻيٺو. "بنديجا" جوکيا، آري پوٽن سان ٻيڙا ٿيا. مقابلي ۾ تراريون هليون ته جوکيا ائين جي هيٺان ۽ پويان وڃي لڪا. پوءِ حمزائي جوکيو جيڪو همت وارو مڙس هو سو هڪل ڪري ميدان ۾ آيو. تڏهن ٻيا جوکيا به اچي وڙهيا. پنهورن جو ڌرار سچينڙو زنگياڻي بروج اتي آيو ته ڪنهن بنديجي جوکي هن کي ناحق ماري وڌو. ان کي اتي ئي ڍڪيائون. جوکين جو مرشد ڪڙيو شيخ، تنهن کي جنگ جي خبر پئي ته اهو بنان سنجڻ گهوڙي تي سوار ٿي، سڄ لٽي مدد لاءِ اچي پهتو.

هن جنگ جو احوال براهه منڊي حمزائي براهمائي ڪرم تي بلوچ پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو آهي.

الله جل جلاله، الله توهـ

جيئن جنهن کي لکيو، صحيح پاڙيندا سو

پاڙي "آري پوٽي" جي، هئين پنڊ پيڙو⁽¹⁾

ڪڙي ڪر ڪسي وتين، پيراڻا پيرو⁽²⁾

بادل جو، براهه چئي، ڪڙو منهن ميرو⁽³⁾

اوباهي پنهنجي ائين تان، جهليو ڍڍ ڍيرو

هڪڙا پيهي ٿيا پئين هيٺ، پين کي ٿيو وڳ ويرو

لاکو پنهنجي لڄ تان، ڏئي ٿو پانهون نه پيرو⁽⁴⁾

"آري تون اڃاريو، ڪري دل ڍيرو⁽⁵⁾"

واڳهه واڍوڙي هليا ڪري مٿي پيڙ پيڙو

⁽¹⁾ آري پوٽ = جوکين جو پاڙو

⁽²⁾ پيراڻو جوکيو.

⁽³⁾ بادل جوکيو خدا ۾ پيرائي جو جيءَ هو.

⁽⁴⁾ لاکو نومڙيو.

⁽⁵⁾ آري جوکو.

هڪل ڪري حمزائي اٿيو. ڪو اڳيئون اربيلو⁽¹⁾
 هڪل ڪري حمزائي اٿيو. ڪو سورهي سويلو
 چئي: "ڪوڙ هٿڙان ڪاڏي ويسِي" جي آئيون اويلو⁽²⁾
 لڄون لوٽيون جن جون. تن کي سور جاڳي ويو سو
 ڪاڇائيءَ گبول سين، وڃي حاجي هٿين پيو
 تنهن کي مٿي تان، منڊو چئي، ڪو بڻي بانو ويو
 سرواهين شتم سين، ان کي چترهي چوتا ڪيو⁽³⁾
 سو ناحق ماريو ننگ تي، نياڻين گنج شهيدي گو
 ڪن جون بنيون وڃن بود ٿي، ڪن جو پاڻي اڳهو پوءِ
 بنديچا، براهڙ چئي، ڪنانءَ قضيرو ٿيو⁽⁴⁾
 زنگيائي جي زهر جو پيترو پيالو
 سچيندو شتم سين، جيسين وير ورائي نه ويو⁽⁵⁾
 تانسين آڏيءَ ڪيندين اڍڪا، صبحو سويلو
 جئن چاڪر رکي چت م، عارب وير ورائي ويو⁽⁶⁾
 تان ڪو اڏر (عذر) اني کي، تون ڪهڙو پلئ چڪيندين پوءِ
 "باڳي" برحال ڳالهڙي، ته مڙهه نه منزل ڪو⁽⁷⁾
 "سومي" سرهي ڳالهڙي، ته هي مرامانت هو⁽⁸⁾
 جيڪي هوندس جيئرا، سي پاڻهي ڪيندس پوءِ
 هڪ پاڏا پنهورن جا، ٿين جهڻ جهلوءِ

"ڏٺا" ڏوتسي ڏيهه م، چوڪس بيني چيو:
 ته پت نه رهندي پاريا، تو احمد ائين چيو

⁽¹⁾ حمزائي جوڪو جو وڏي هٿ وارو هو.

⁽²⁾ "ڪوڙ هٿڙان ڪاڏي ويسِي" جوڪن جي ڪوهستاني سولي جا الفاظ.

⁽³⁾ سرواهين = نوارين، شتم = جلدي.

⁽⁴⁾ اي بنديچا، نوکان گنده ٿيو (بنديجو بازو جوڪن جو).

⁽⁵⁾ سچيندو رنگيائي پنهنجي پٽ ما باءِ جو ور وڻندو

⁽⁶⁾ عارب برفت جو چاڪر کان وير وٺڻ ڏانهن اشارو.

⁽⁷⁾ باڳي پنهور چيو ته هي مڙهه ماڻهين پيڙو نه ٿي سگهندو سو هتي ٿا ڏڪيون.

⁽⁸⁾ سومي پنهور.

ویر پاڻ تي پرائو آهي. لاڄو لڻين جو⁽¹⁾
 اجهو آسڻ اوهان جو، مٿان تڏو ٽپي پوءِ
 چو وٽ ۾ ڇاڪر جي، اڳي گاندو گودڙ هو⁽²⁾
 ڏاڙهي جا ڏيوڙي تنهنجي، سڪي سمجه پوءِ
 هيڪڙا آهن مٿس بلا بارائين جا، پيو آهين قرضي ڪرمت جو
 آڪڙ رک ۾ ان سين، تون هل گذر غاريبو
 تان ڪو تڳين ڏينهو، تون ڪڍي وڃان ڪو
 وجهين جوڳ جبل ۾، ڳاڳين ڳاري ڪو
 ڪيڙين کائي ڪارڙين، توتي آهي اهر اڏو هي ڪيو⁽³⁾
 جيئن ماه پڇي ميس، تيئن تنهنجو سيخين سڙي ساه پيو⁽⁴⁾
 اوڻ تان ولن ساريون، ڪڻڪن ڪاريون، ان جون پليون پڻڪن پوءِ⁽⁵⁾
 ميران جي منهن سين، ڪر ڪنهي سو⁽⁶⁾
 اٿسي جو اولاهي، ٿي، ڪڙيو ڪاهي پيو
 ملائي مجلس سين، اهي دعاڳي دنڪن جو
 ڪلمو جو چوندو، هوندو سو ايمان سين.

⁽¹⁾ لڻين جو = ڊگهن زوراورن (نومڙن) جو.

⁽²⁾ مٿان اوهان جو تڏو پوءِ ٽپي.

⁽³⁾ اهي الفاظ ۽ ٻيا هيٺيان گستاخاڪر 'ڏنا' نالي وڏ - واتي ماڻھي جي زباني چوايا آهن. جيڪا جوي ٿي

ته: اوهان ۾ به ڪي ائين آهن جيئن ڇاڪر جو ڪي جي سٺ ۾ گودڙ هو جو کيس جنگ ۾ ڇڏي ويو

⁽⁴⁾ ميس = تاندين جي ڇر.

⁽⁵⁾ پيو = واه واه.

⁽⁶⁾ ميران ڪڙيو شيخ.

2. گبولن ۽ ٻُرن جو مقابلو⁽¹⁾

انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو ته ماڻهن ۾ پاڇ پئي. ملير جا خوجا ۽ ميمڻ، گبولن جي راڄ سان گڏجي، حب ندي جي پراڙ لاکيڙي لڪ تي وڃي ويٺا. آخر جڏهن ملڪ ۾ امن ٿيو تڏهن ميمڻ، گبولن کي چيو ته هاڻي اسان کي پنهنجي ملڪ پهچايو. پوءِ انهن جو قافلو نڪتو ۽ گبول ساڻن ساڻي ٿي نڪتا، جن مان بچو وڏو ۽ بچو ننڍو (ٻئي پاڙو نوتاڻي، پاڻ ۾ ماسات هئا) وڏا پهلوان هئا. واٽ تي ٻُرا ساٿ ڦرڻ لاءِ سامهان ٿيا، تڏهن ميمڻن مان ڪنهن چيو ته اسين سيد آهيون، انهي تي ٻُرا مڙي ويا. پر ٻرن چيو ته بکيا آهيون ماني هجيو ته ڏيو. هنن ماني ڏني جا ٻُرا وٺي پٽ پيا. ان وقت بچو وڏو جو شڪار سانگي نڪري ويو هو سو به اچي سهڙيو. حقيقت معلوم ڪري چيائين ته: مري پوءِ آڻ مڃينداسون. چوندا ته مڙس سڄي ساٿ مان مانيون ڦري ويا، سو مانيون ٻُرن کان ڪسي ڪڍي ٻڌائين. ٻُرا روانا ٿيا پر اڳتي هلي اُٿلي پيا، جو چيائون ته: مڙس کان آندل مانيون ڦري ورتائون. هڪ ٻُرو جوان مڙس اڳتي وڌي آيو، هتان بچي وڏي بندوق سڄي، پر هو مڙس ڪڍندو، ور ڪندو، وڌندو آيو. نيٺ بچي وڏي بندوق هنيس ته وڃي ڪريو. اتي وري جو ٻُرن بندوقون چوڙيون سو بچو به وڃي ڪريو. اتي ننڍي بچي جُلهه ڪڍي پر مائين ورائي ڪڍي جهليس، تنهن جي هڪل پئي پوي ته "هڙ ڙي بچا هڙ". ننڍي بچي کي مايون جهليو بيٺيون هيون جو هڪ ٻُري وڏي اچي ترار هنيس، جنهن چيلهه وٽان ڪڍي ڇڏيس. ٻُرا پوءِ پنهنجو مڙس ڪڍي هليا ويا.

گهڻي وقت بعد ٻُرا گڏجي ميڙ ڪري پيريءَ ۾ ملوڪ خان گبول وٽ خون بخشائڻ آيا. تنهن چين ته: اوهين ڌراڙ آيا آهيو ۽ اوهان جو وڏو ڪونه آيو آهي. پر اوهين وري به وڃو ملڪ ابراهيم وٽ. هو اُتي ويا ته ملڪ به ساڳيو جواب ڏنو ۽ چيائين ته: انگريزن جي وقت تائين اسين ڪونه ٿا ڪڍيون. باقي خون اوهان تي آهي، جنهن جو پاتئين حساب وٺنداسون.

⁽¹⁾ هي روايت سريي خان گبول جي زماني تاريخ (20- اپريل 1951ع تي جگرڙي (ڪراچي) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ڏسڻ ۾ آئي.

- شاعر جعفر گبول پاڙو نوتاڻي ويٺل لياري ۽ حب ندي جي وچ تي، هن مقابلي جو بيان پنهنجن بيتن ۾ ڪيو، جن مان ڪن جا تاڻا هن طرح آهن.
1. ڪياسون پيڙا ڪراچي تي خوجا ميمڻ واپاري
تن کي ڏناسين لاکيڻا لانچائي، ٻئي شير شڪاري⁽¹⁾
قضا ڪلتاري، جو اچي ماري مڙس مياچ⁽²⁾ ۾.
  2. ماري مڙس مياچ ۾ نرم مل نوتاڻي
جڙي جنگ، جعفر چئي، ڪو سنگتي نه هڻ ساڻي
نه ته ٻرين ۾، ٻروچ چو، هوند گهوٽين وڏي گهاڻي
اها هڻين اُهيڻاڻي، "هڻ هڻ" وائي وات ۾.
  3. لاکيڻي لڪ تان اچي پچي پريو بار
سو مڪيا مَهاري هليو، توڏا ڪري تيار
سر ڏيڻ، سرڻيون جهلڻ، اهي پنجاهين جا پار
ڏيئي سر ڏاتار، تون ملڪ ۾ مشهور ٿئين،
ملڪ ۾ مشهور ٿئين، آڙينگ انگيرا
ٻرين جا ٻروچ چو، توڻي دٻايا ديرو
هو جا واه چون ويرا، سا نر توکي نصيب ٿي.

⁽¹⁾ لاکيڻي = جانچي. ٻئي = رڌو ۽ نندو جو سڏ ڄڻ.

⁽²⁾ مياچ = ڪراچي جي الهندي هڪ جو.

3. گبولن ۽ گڊرن جو مقابلو⁽¹⁾

ملير طرف مباحثي (هاڻي) علياڻي گبول، جن جو وڏو حاجي نالي هو. انهن جو گڊرو "ملير" نالي سو به ڏاڍو مڙس ساماڻو. سندس پٽ ٺنڊو به همت وارو هو. انهيءَ ڪري ملير گڊري، گبولن جي غرض ڪانه ٿي ڪڍي. گبولن جي پاڏي گڊرن جي مينهن ڦيري، جنهن تي "ملير" مينهن کي ونگ وجهائي مٽ سوراڻي ڇڏيو⁽²⁾. گبولن ڏٺو ته مڙس جي مٿي ۾ واءُ آهي، سو حاجي ۽ ٻيا جملي ست همت ڀريا مڙس نڪتا ۽ ملير جون مينهنون ڪڍي ڪاهي هليا.

صبح جو ٺنڊي پيءُ کي چيو ته: زالن جي پيرن جهڙا ننڍڙا پير مڙسن جا، تن اچي مينهون ڪڍيون آهن. اتي ملير چيس ته: پُلُ مر! هنن جو هڪڙو پير رکيب ۾ ته ٻيو ڪٿ تي آهي. اهي ملير جا مور آهن ۽ گڏي خبرون پونديون.

پوءِ ملير گڊرو ۽ ٻيا ست مڙس چونڊ واهر لاءِ پويان نڪتا. وڻجي ۽ ڀيري جي ڍوري جي وچ ڌاري شاھ حسڻ جي سامهون ڪاري جو ڍورو، اُتي مڙسن کي وڃي گڏيا. ڏٺائون ته عيدو گڊرو مينهن سان ٻيٺو هو ۽ گبول سٽا پيا هئا. عيدو کان پڇيائون، تڏهن چيائين ته: اول مون سين وڙهي پوءِ اڳتي وڌو. پوءِ ان کي ماريائون. پوءِ ٻنهي طرفان ست ٽي مڙس، هڪ ٻئي کي مٽ مٽين کي سامهان ٿيا ۽ ٻولائي وڙهيا.

وڃي مڙس ملير مان، حاجي مينهون ڪاهي جن مينهن مان منگهيون ڏڏيون، تن ساريون ٿي سعي پيئن پرھ جو پير تي چُر يا گڊرا رند رمائي⁽³⁾ پُٽ ٺنڊو پيءُ ملير، مليو گائون ڳالهائي: "ابا! متان وڃن مينهون ڪُنڊيون ڪُر کي ڪچلائي سر ڏينداسين سوڀ ٿيندي. جيئڻ جان کي آهي، اچي پهتا پنهنجين کي ڇيلا هٿ هلائي

⁽¹⁾ راوي هاشم گدري جي زباني ڳوٺ محمد صديق ۽ علي بخش هديب (تعلقو ميرپور ساڪرو) واري ڪچهري ۾ تاريخ 2 جنوري سنہ 1962ع تي قلمبند ڪيل.

⁽²⁾ مٽ سوراڻي ڇڏڻ = ڦر وارو بچ ڪڍائي ڇڏڻ.

⁽³⁾ رند رمائي = پيرا ڪڍڻ.

اول گڏين اڳ ۾ عيدو شير اٿسائي
 عيدو اورانگهي هليا موتي مردن ڏي
 اڳيان گھانج، سَهتڪ، براهڙ، پُرتوس، ميرل، حاجي آهي
 ڪڍيا ڪڳ ڪسپن مان تن چڱيرن چٽڪائي
 سورهي ٿڙا سھين پروج مصرين مرڪائي
 براهڙ نڊو گڏ ٿا پئي ٽراڙين تاڪي
 بهرين پيل پڇنڊي اچي ندي ناڏ ڪري
 سا خان جهلي هئي ڪيڙي ۾ خانيري ڪهڙي
 نهنگ نڊو ماريو سو ڪوٽر وڌائون ڪيري
 حسين گڊرو هلي چڙيو ٿيو لنڊين جي ليکي⁽¹⁾
 لکي جئن ڪانگ لين ۾ ٿو ڪليل ڪوڪائي⁽²⁾
 وجهو بانھين پروج ڪي هاڻي چوڙنگ چيرائي
 گھگھو وجهوس گوجرو ٻي چني چٽرائي
 "ملير" ميهي سانھ جئن آيو هاڻينگ حاجيءَ ڏي
 سانھن سگ اڙائيا، وڙھن واري تسي
 مانجهي "ملير" مھڻو وڌئين گڊرو راھ ڪري.

4. سڪڻ نئن لڳ لئين واري لڙائي⁽¹⁾

انگريزن جو دور هو. وَسُون ٿيون ته پَوا ٻروچ ويٺل گهگهر جا، سي سانگ سان لڏي اچي سڪڻ نئن⁽²⁾ تي ويٺا، جتي ٻئي مال سان گڏ سندن گهوڙيون به چيڪ پيون چرنديون هيون. جوکين مان ڪي ڏنگا مڙس هئا، سي گهوڙيون ڪاهي ويا. پون جو چڱو مڙس ڪرڦل پيو هو، سو ٻارهن مڙس ساڻ ڪري گهوڙيون ورائڻ نڪتو. ساڻس قادو گبول، ملهروغ، موليدڻو، حاجي درياهي، سڪيو مندائي، شيرخان، جلاب، حمر، پنيو، عمر، عالي ۽ ڪرڦل جمائي (ڪاڻو) گڏ هئا. رند (پيرو) ڪڍي ملير جي نئن ڏانهن روانا ٿيا. هڪ هنڌ جبل جي بسني تي چڙهي ڏٺائون ته گهوڙين تي وڃي نظر پين. ان وقت گهوڙين سان رڳو ٻه مڙس چاري هئا. واهر ڏسي هڪڙو وڻن جي آڏ ڏيئي نڪري ويو، باقي ٻئي کي جهلي وڌائون. اتي جوکين جي "مهمت" پاڙي مان عيسو وڏيرو لنگهي آيو ۽ ٻروچن کي چيائين ته: اها ميار مون تي، باقي هي ننڍو آهي، هن کان ٿي، هن کي ڇڏيو. اتي ڪرڦل راڄداري ڪري عيسيٰ کي مان ڏنو ۽ مڙس کي ڇڏيائون. ان ڏينهن ڄامائي جوکين ۾ شادي هئي. راڄوڻي صلح بعد ڪرڦل ۽ سندس سڄي واهر کي دعوت ڏنائون ته ماني ڪائي پوءِ وڃو. مڙس وڃي ويٺا ۽ جيستائين هنن ماني ڪاڏي تيسين پانڌي نالي ٿيڀرن جي پاڙي مان، تنهن ڪرڦل ۽ عيسيٰ جيڪا راڄوڻي ڪئي، تنهن کي ڦٽايو ۽ فتور وڌو. ۽ اها ڳالهه بيهاري ته هنن ٻارهن مڙس کي سڻي سولو ڪنداسون ۽ گهوڙيون به نه ڏينداسون. سو وڃي مقابلي لاءِ جهجها مڙس تيار ڪيائون. ٻروچن مان حاجي درياهي کي سڻس پئجي وئي، تنهن همراهن کي هڪل ڪئي ته مڙس جهيڙي لاءِ گڏ پيا ٿين، اوهين به اتي سنپرو. پوءِ هي مڙس به اُتي پيا. پڙ وارن وڻن جون لنيون وڍيائون، جيستائين هو مڙس سنپري آيا تيسين ڪرڦل پنهنجي همراهن کي همٿايو ته: مڙس ٿي بيهو، اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڏيسر ۽ نور محمد حمائي جوڪيو گهوڙين تي چڙهي ٻاهران اچي پهتا. تن هنن مڙس کي ڏسي چيو ته: هنن سان پڇڻ پيئي ڪانهي. پانڌي جن کي جهيڙي لاءِ تيار

⁽¹⁾ سگهڙ حاميڊ خان رند. هاشم گدري ۽ حاجي پير محمد جي روايتن کي پيئي ترتيب ڏنل.

⁽²⁾ سڪڻ جي نئن، ملير جي نئن کان اوڀر طرف آهي.

ڪيو هو. تن کي سمجهايائون پر هو مڙي مڇ ٿيا، نه مڙيا ۽ جُلهه ڪيائون. ٻنهي طرفن سڀني مڙسن وٽ لٽيون هيون ۽ هن مقابلي ۾ رڳي لٽبازي ٿي. جوکين جو ٿڌو هو ۽ جيڪي چڱا هئا سي جهيڙي ۾ نه پيا، باقي چاليهن مڙسن، هنن ٻارهن تيرهن مهمانن تي حملو ڪيو. ملهوغ ۽ ڪرڦل پاڻ هئا. ملهوغ سامهون هڪڙي مڙس کي پڪ وجهي ٿوري وقت لاءِ ڍال ڪري جهليو، ائين جو جيڪا لٽ اچي سا ان کي پئي لڳي. ٻين سڀني مڙسن لٽيون هيون ۽ ميدان ڪري بيٺا، باقي ٻه چڻا ڪرڦل کائڻ ۽ عالي جمائي لٽين جو تاءُ نه جهلي سگهيا ۽ پڳا. پانڌي جي چوريل طرف ٻه ڀيرا جهلڻ ڪيون، پر هنن چويهه مڙس ڪيرائي انهن کي هٽايو ۽ سوڀارا ٿي، گهوڙيون ڪاهي آيا. قائر سڀاڙ هيٺين بيتن ۾ هن مقابلي کي بيان ڪيو آهي. ڏهن مڙسن جي همت کي ساراهيو آهي ۽ ٻه جيڪي پڳا تن کي ننڍيو آهي.

الله جل جلاله، الله ئسي توهـ سار
مينهن وٺا، مند ٿي، آيا سانگ لڳي سنگهار
پٽ سڃاڻيو پانهنجا، هو چارين ٿا چوڌار
چوڙي اُٺي چڏيون، گهوڙيون مٿي ڍار
ڪن چنڊن کي چوريءَ جي هٿي لب لغار
اچي هريائون هوتين جون، گهوڙيون منجهان ڍار⁽¹⁾
صبح جو سونجو ٿيو، کي پڪونگين ايءُ پچار⁽²⁾
سينهن سائينداداڻي سنيوڙا، ڪري گهوڙين جي گفتار⁽³⁾
ماڻهو تنسي موڪليو، آءُ تون ڪراقل قلعيڌار⁽⁴⁾
تن سين گڏ جي گبول آڻيو، قادو ڪنگهار⁽⁵⁾
گبولين جي گهٽ جي، هٿي پاتارين پچار⁽⁶⁾
اڳي "منو" چڙهندو هو "مل" تي، ڪيو چيل چگار⁽⁷⁾

⁽¹⁾ هريائون = ٻڌائون ۽ (ڪاهيائون). ڍار = جهنگ.

پونگين = ملوڪ مڙسن.

سائينداداڻي = ڀون جو ٻارو جنهن مان ڪي اتي هئا.

⁽²⁾ ڪرڦل جيڪو ڏاڍو مڙس هو ان مان سو ڪرڦل جمائي (کائڻ) ٻه واهر سان گڏ آيو پر پوءِ اهو ڀڳو.

⁽³⁾ ڪنگهار = گورو ۽ سهڻو. قادو گبول هٿ وارو ۽ ملوڪ مڙس هو.

⁽⁴⁾ گهٽ جي = حملي ۽ هٿ جي.

⁽⁵⁾ منو گبول اڳ ٿي گذريو. جنهن جي گهوڙي جو نالو مل هو. (ڏسو مٿي ڀنڀور وارو مقابلو)

هي پڻ ڪيرائيندا ڪوٽن ڪي، وجهي ڏوڪين ڌار
هن نيشي رند، روانو ڪيو، ملير سامهين مهاڙ⁽¹⁾
سي خان چڙهيا "گر ڪري" تان جان درس ڪيائون ديدار⁽²⁾
تان گهوڙين جو گهوڙين تي، وڃي نظر نيمو نروار
آڏو اُني چڪاسيو ته آهي ڪٿڪ ڪارونپار
تڏ هڪ لسو ٿيولِيڪُن ڏي، وجهي وڻ وچار
هڪرو مڙس هٿين جهلي، وريا تيڏي وار
اچي پهتا پانهنجين ڪي، وٺي دُرس دُئار⁽³⁾

عيسو مهمت آيو، تنهن گويا ڪي گفتار:
ته هي ريت آهي راڄوين جي، ناه صلاح سرڪار⁽⁴⁾
چڏيو اوهين چوڪر ڪي، رکو مون تي ميار
تڏ مان ڏنائون مهمت ڪي، چڏيائون پرس پچار⁽⁵⁾
تنهن مانين ڪارايون مردن ڪي، ڪل ڪري ڪينڪار⁽⁶⁾
پاروئڙو "پانڌي" هو، "تپير" ات ٿئونتيار⁽⁷⁾
تنهن چوري مڙس چڙهايا، حملي لاءِ هيڪار
هڪڙا وينا هني وڻ، پين ٿي جنگ جوڙي جنسار
سي سينهن چڙهي سڀڄاڻين تي، نڪري ٿيا نروار⁽⁸⁾
"سڪڻ" اُڪري سنوان ٿيا، ڪي "بيگائي" بچڪار⁽⁹⁾
ڏسندي تنهن ڏيسر ڪي، پيو دل منجهه ڌڌڪار⁽¹⁰⁾

- (1) گهوڙين جي پيرن وارو رند، ملير جي نئن طرف لڳو جيڪو هو وٺي هليا.
(2) ڪر ڪرو = ڀيري جي اسٽيشن کان اتر طرف چئن پنجن ميلن تي مڪان.
(3) پانهنجين ڪي = پنهنجين گهوڙين ڪي.
(4) ريت آهي راڄوين = راڄداري رسو موجب راڄوئي ڪنداسون، باقي (انگريز) سرڪار وٽ فرياد جي ضرورت ناهي.
(5) جنهن مڙس ڪي جهليو هئائون تنهن جي ڀڃ چڏيائون.
(6) عيسيٰ مهست پوءِ هنن جي ماني ڪئي.
(7) "پاروئڙو" = ٻه ويڙهاڻو، فٽي باز. پانڌي نالي ٿيرن جي پاڙي مان. "ٿئونتيار" = ججهرو مڃائيندڙ.
(8) سڀڄاڻين تي = گهوڙين تي.
(9) سڪڻ جي نئن، بيگائي = جوڪين جي بيگ پاڙي جو. ان آت وينل بروجن مهسانن تي ٻڄ ڪئي.
(10) حملي ڪندڙن ۾ ڏيسر نالي هو، جنهن جڏهن بروجن ڪي سامهون ٿيندي ڏٺو ته دهلجي ويو، ڇو جو هو به وڏي نالي ۽ هٿ وارا هئا.

"حملاڻي! هوتن ڏانهن تنون "نور محمد" نهار"⁽¹⁾
 واڳهه وڌوڙا، سينهن سنپوڙا، اچن ڪرمي ڪُر اُجا"⁽²⁾
 نيسِرَ ندي نڪاءِ ٿيو، ڪي وانجهيڻ وارو وار"⁽³⁾
 ڪرڦل ڪسونبو ڪڍيو، ٿي پيالين پچار
 پڪون تن پيتيون، هئي مٿي جن مدار
 سونو نڪ سڀني منجهه هو ڪرڦل ڪُر اُجار
 ڪرڦل تنهن ڪڙهي جي هئي اڙدن منجهه اُپڪار
 شيرو جلاب ساريان، هئا جنگ جا جهونجار
 هنيو ٿوڙو، لايو جهيڙو، جلاب اوڏي وار
 مرڪڻ مٿاڻي، سدا ساڻي، آيو آيت وڏي اُپڪار
 سڪي سانگو نه ڪيو ساه جو، مر ڪورا ٿيئي ڪپار
 ڏينهن ڏاڏي جو آهيسين اڄوڪو، مرڻ گهاء مزار
 قائم چئي، ڪرمين جا، آءُ ڪهڙا ڏيان پار
 ملوڻ ماريون، خوب ڪاريون، جنهن جو جيءُ نه آيو جار
 حمر هنيون چٽيون چيون جوڪيا جاد ڪندا جهونجهار
 درياهي هنيون ديميڪن ۾ جيئن هئي دودو دعويدار
 عمر وڏيون اڄلون ڪيون، جيئن ڪرڪي لوڏي لار
 موليدنا، توجي چنا، تن جو جيءُ پيو منجهه جار
 گجي گبول آڻيو، ڪري گوڙ گرنار
 قادو ٿيو واڏو، جنهن ڏنا ور وينجهار
 پيءُ ڏاڏي پٽڙا، اڳين جا اوجار
 تن چوويهه مڙس چڪي ڪيا، هاڻ مٿن ناهه ميار
 عالي ويسو خالي، جنهن هٿ نه سَجيو هيڪار
 جَسَ جُمائي وڃائي، ٿيو ڪانڌرين جي قطار
 ڪرڦل ڪاڻو، ٿڪن هاڻو، ناهي پون سندو يار.

⁽¹⁾ ڏسڻ پنهنجن هراهن مان نور محمد حملاڻي جوڪي ڪي جو ت: مڙس ڏي ڏس ته ڪرمي
 سينهن واري ڏک پڻ ڏين.

⁽²⁾ ودورا = ودورا، غصا ۽ ڪوڙ واري حالت ۾. اچن = سامهون هو به مقابلي لاءِ پيا اچن.

⁽³⁾ سرندي = گڏجندي. پنهنجن طرفن جي مڙس جو مناجي ۾ هڻ پئي سان ٽڪرندي.

5. رندن ۽ هديھ قبيلي وارن جي لئين سان لڙائي⁽¹⁾

انگريزن واري وقت ۾ رند ۽ هديھ قبيلن جو ڪڪرانڊ جي ڍوري جي اُڀرندي ۽ ماڪي جي آلهندي تعلقي ميرپور ساڪري ۾ زمين تان تڪرار ٿيو. تڏهن ترار ڪانه هئي رڳي لٺ هئي. رندن زوري زمين تي نار چاڙهيا، جيڪي هديهن پتي پئي وڌايا (اُڇلايا). الهڏنو ۽ عيسب هديھ ٻئي همت پريا مڙس هئا. راجواڻين جي پاڙي مان حسڻ، مهنڊ، سومار ۽ مبارڪ ساڻن گڏ آيا. جاڙو گدرو هديهن جو طرف وڙهيو. رندن مان همت پريو "سُمهڻ" هو، جنهن زوري نار چاڙهيا. ٻيو ساڻس قادر بخش هو.

الله جل جلاله ڪري الله ٿي توهار
 سمهڻ سنبهي نڪتو، هو منجهن قادر بخش قرار
 هٿ وجهي هدين وڃي ڪڍيا نانيو ڪوڙي نار
 جهڙي هئي روح ۾ رندن کي، تهڙي ڪيائون خاشي، پر ڪينڪار
 پر ڪڙهو ليڪيان ڪرمي، تنهن ٿي ماريا بهادر بي ميار
 الله ڏنو احدي هر، منجهن عيسب اجهي دار
 راجواڻي راج مان آيا پورا چار⁽²⁾
 تن ۾ حسڻ رڳا هوڪارا ڪيا، اچي درياڻي دڪار
 مهنڊ مڙيوڻي ڪينڪي، سنيون ٿي سومار
 مڙدن ۾ مبارڪ چمڪيو ٿي چوڌار
 گدري جي گهمر ۾ هئي "جاڙي" جي چيڪار.

واگهه پٽ وليداد جو سمهڻ ساماڻو
 ڪاهي پيو ڪٽڪ ۾، جئن گهمي ٿو گهاڻو
 لڳيس لٺ ڪپار ۾، چڏيائين پولهر پُراڻو.

⁽¹⁾ هي بيان سگهڙ هاشم گدري جي زباني، هديهن جي گوٺ واري ڪچهري ۾ تاريخ 2- جنوري

1963ع تي قلمبند ڪيو ويو.

⁽²⁾ راجواڻي، ڪرمين جو پاڙو.

6. علي بخش نظاماڻيءَ جا مير علي مراد جي

پهلوانن سان مقابلا⁽¹⁾

مير علي مراد خان جي وقت ۾ علي بخش نظاماڻي (نظاماڻي) خيرپور رياست جي شورهه تعلقي ۾ هڪ وڏو سورهي مڙس هو. مير جي گاهين جي ڪاڻ نه ڪڍندو هو ۽ گاهه توڙي ان جي اڌ بڻي کان وڌيڪ هڪ تيلي يا هڪ ڪٽو به ڪڍڻ نه ڏيندو هو. گاهين پئي اهڙو ڪو وجهه ڳوليو جيئن علي بخش جو گاهه پئي مٿا ڪڍڻ.

هڪ سال مير علي مراد ناري جي شڪار تي چڙهيو ۽ اتان موٽيو ته اچي "ڏاڏر" ۾ منزل ڪيائين. وهڻ لاءِ گاهه پني جي ضرورت هئي. علي بخش جا جو پوکيل هئا ۽ اها پني ويجهي هئي. گاهي سج لٿي جو اها پني جانچي آيا ۽ پوءِ وڏي اسر اچي ان ۾ ڏانڻا وڌائون. علي بخش کي خبر پئجي وئي، تنهن گاهين کي ماري ڪٽي پوئتي روانو ڪيو. هنن مٿا اڳهاڙا ڪري اچي مير آڏو فرياد ڪيو ته: سائين! علي بخش نه ڪڏهن گاهه جي بڻي جو اڌ ڏئي ته نه وري ان جي بڻي ڏئي. اڄ اسان کي ڪٽيو اٿس، سياڻي سرڪار جي پئي ڪنهن نوڪر کي ڪڍندو.

ان دانهن تي مير صاحب پنهنجي خاص ماڻهو پياري مگسيءَ کي حڪم ڏنو ته وڃي علي بخش جي پيدائش تي ٺهڻو رکي ۽ علي بخش کي به وٺي اٿي حاضر ڪري. سرڪاري تهپدار شيخو ميمڻ به ساڻس گڏ چڙهيو. مگسي سگهو مڙس هو. سو جڏهن علي بخش جي ڳوٺ آيا ۽ علي بخش کي سڏيائون ته مگسي دڙڪي داپ سان ڳالهايو ته سرڪاري حڪم آهي ۽ تنهنجي پيدائش ضبط آهي. علي بخش چيو ته: اڌ بڻي ڏيڻ لاءِ تيار آهيان، باقي پيدائش⁽²⁾

(1) هن ڳالهه جو پٺيان اسان ناري، جونمڪي ۽ سورهه ۾ ڪيل ڪچهرين ۾ ٻڌو. سورهه لڳ ريلن نظاماڻين کان پڇيو جن چيو ته ان وقت جو هڪ بيت آهي پر اهو ماڻهو موجود ناهي. اتفاق سان اهو بيت جيڪو هيٺ ڏنل آهي سر اسان کي مرحوم محمد عالم خان شاهل زئي جمالي (نعتلو اوسو محمد، بلوچستان) جي ڳوٺ سندس اوطاق تي 29 ڊسمبر 1972ع تي ڪيل ڪچهري، ۾ اتي جي ڪنهن سگهو کان مليو.

(2) پيدائشي ٺهي. يعني ان ۽ گاهه تي سرڪاري ٺهڻي جو ڪوڊ ڪئي نه سگهي جيستائين فيصلو نٿي.

نڪو ٺيڻ ڏيندس ته نڪو ڪڍڻ ڏيندس. اتي پياري مگسي زور ڏيڪاريو ۽ اڳتي وڌي علي بخش تي جُلُهه ڪيائين، پر علي بخش جي پهرئين ڌڪ سندس ٻئي ٻانهون وڏي ڇڏيون. اتي شيخو ميمڻ ۽ ٻيا ڀڳا ۽ اچي مير کي ٻڌايائون ته علي بخش حملو ڪري پياري جون ٻئي ٻانهون وڏي وڌيون ۽ پيارو مري ويو هوندو.

تڏهن مير صاحب، بکر خان لاشاري کي سپاه ساڻ ڪري حڪم ڏنو ته علي بخش کي ڪنهن به طرح آڻي حاضر ڪري. ان وقت دستور هوندو هو ته جڏهن به ڪو اچي حاضر ٿيندو هو ته فيصلو ٿيندو هو ۽ فيصلي کان اڳ ڪنهن کي به ڪا تڪليف ڪانه پهچندي هئي، پر ان کان اڳ بکر خان مير جي حڪم تي ڪنهن ڪلهوڙي کي حاضر ڪيو هو جيڪو فيصلي کان اڳ مير جي نوڪرن جي هٿان قتل ٿي ويو هو. سو بکر خان مير صاحب کي چيو ته مون کي اهڙو لکيل حڪم ملي ته فيصلي کان اڳ علي بخش کي ڪا تڪليف ڪانه پهچندي. مير اهڙي "لکي" ڏيڻ جو حڪم ڪيو. مير صاحب ان وقت ڊپ ۾ شڪار لاءِ لٿل هو.

بکر خان اهو لکيو به کنيو ۽ قرآن شريف به کنيو. علي بخش اهو ڏسي بکر خان جي پليڪار ڪئي. بکر خان چيو ته مير صاحب توکي گهرايو آهي، پر هو توسان ناراض ڪونهي، فيصلو ٿيندو. علي بخش چيو ته: مير مون سان ڪيئن نه ناراض هوندو جو ڪالهه ڪالهوئي سندس گاهي ماري اٿم ۽ تازو تازو پياري مگسي کي ماريو اٿم. تڏهن بکر خان کيس لکيو ڏيڪاريو ۽ قرآن شريف جو قسم ڏنو. تڏهن علي بخش بوجڻ کي ڪمربند ڪري ان ۾ شڪليو هنيو ۽ هلڻ لاءِ تيار ٿيو. سندس ماءُ مائي سونڻ جهليست ته: ابا! توتي خون جو مامرو آهي، سو سمجهي قدم ڪڍ. علي بخش چيو ته: امان، آءٌ سر ٿو ڏيان قرآن شريف تي، جي مران ته منهنجو نالو ڪڍي پوئتي تي رکجان⁽¹⁾.

جڏهن بکر خان کيس وٺي آيو ۽ علي بخش اچي ڪچهري ۾ مير صاحب جو سلام ڪيو ته مير سلام نه جهليو ۽ حڪم ڪيائين ته: هٿيار ڇوڙي ڪچهري ۾ آءٌ، علي بخش چيو ته: هٿيار، سر ۽ ڏاڙهي سنوان آهن. تڏهن سيد صالح شاه کي مير حڪم ڪيو ته: بروج کان هٿيار کس. علي بخش چيس ته:

¹ هن مان ظاهر آهي ته علي بخش ان وقت چاليهن - پنجاڻيهن سالن جو هوندو جو سندس پٽن کي به ٻار ٿي چاوا.

سيد تون نه اڄ. پر هن حملو ڪيو ۽ علي بخش جي پهرئين ڌڪ کيس ڪڍي ڇڏيو. اتي ڪو ٻيلو هو جو مير جو پهلو ان هو. مير ان کي بچ ڪئي، جنهن علي بخش کي واروئي نه ڏنو ۽ يڪا ست وار لاڳيتا ڪيا، جيڪي هن سپر ڏيئي ڇڏيا، ۽ پوءِ جو ٻيلو کي علي بخش پاسيرو ڌڪ هنيو سو چليو وٽان به نڪر ڪري ڇڏيائينس.

پوءِ علي بخش سڌو مير علي مراد جي طنبو تي جُله ڪئي ۽ هڪ رسي ڪپيائين جو مڙس جي ڪانچ طنبو جي اڳ واري "جهڳڙ ڪلي" ۾ وڃڻي وئي. اڃا انهيءَ وڃڻ ۾ هو جو گهرام مري اچي پويان ڌڪ هنيو. علي بخش ڏسي چيس ته: تون منهنجو مٿ هڻين، توکي ته سامهون ٿي وڙهڻ کپي ها. ائين چئي ڌڪ جهلي گهرام کي ڌڪ هنيائين جو ڪجهه سپر ۾ ۽ ڪجهه پٽڪي ۾ لڳو ۽ گهرام باهڙجي وڃي ڪريو ۽ ذرا دير کان پوءِ سامت ۾ آيو. پوءِ وڃي مير کي چيائين ته: علي بخش کي ڌڪ لڳو آهي سو ڄاڻ ته مٿو، پر هت شڪار گاهه ۾ رڳو شڪار وارا آهن ۽ سپاهه ٿورو آهي. انهيءَ ڪري سرڪار کي هتان منزل ڪوچ ڪرڻ گهرجي جو نظاماڻي ڄاڻ ته علي بخش جي واهر ۾ پهتا. پوءِ مير حڪم ڪيو ته مڏي ڪٿو، تڏهن قائم شر مير کي دلداري ڏني ۽ عرض ڪيو ته: منهنجي دعوت قبول ڪريو ۽ مون وٽ هلي منزل ڪريو. آءٌ شرن کي چوڪي تي بيهاريندس ۽ ڪنهن جو به وار ونگو نه ٿيندو. پر مير صاحب جيئن چڙهيو ته مهراڻ واري واٽ سان سڌو اچي ڪوٽ ڏجي پهتو.

علي بخش جي هن سورهيائيءَ کي ان وقت جي سگهڙ خير محمد نالي پنهنجي هينن "تڪ - بندي" ۾ بيان ڪيو:

ناري جي به شڪار تي مير صاحب چڙهيو آ
 ڪيڏي شڪار ناري جو، مير "ڏاڏر" لٿو آ
 هت سج لٿي جو گاهين، جو جانچي ڇڏيو آ
 سج اُڀريو ئي ڪينڪي گاهين ڏانٿو ڪوڙيو آ
 خبر پئي علي بخش کي، ڪڍيائين گاهين ڪٿڻ چٽا
 گاهي سڌو مٿي اگهاڙو، مير ڏي پڳو آ
 چئي: اڄ مارياسي گاهي سائين. سڀنيه ٻئي جي مٿي آ
 مير سڏيو: ڙي پيارا مگسي تنهنجي مهل اڄوڪي آ

شيخو ميمڻ ڪوهڙ ھر سو پيل ڇاڙھيو آ
 ھڪلي اچي نداماڻي ڪي ڪيئون سڏ وراڻ
 نڪري آءُ ڙي نداماڻي، توتي حڪم مير جو آ.

(علي بخش چيو):

چار گھوڙيون گھوڙي خاطر مون به پرڪيون آ⁽¹⁾
 اچي ڪم سرڪار جي مان ڪوئن وٺي اڌ وراهه
 ٻنھين ڌرين مير ڪي ڏيڻ جوڙ به ناه.

ڪجهه ڳالھايو پياري مگسي، ڪجهه علي بخش آ
 ڇڏ ڇڪيو نداماڻي، وڌئين مگسيءَ جون پيئي ٻانهون لاه⁽²⁾
 ھرڻ ٽڪا، ڦاڙها ٽڪا، تن ڪوئن شيخو ٽڪو آ
 ٽين ٽين سان مير سان وڃي معلوم ٿيو ڳالھاءِ
 تہ، نداماڻي مگسي سنديون وڌيون پيئي ٻانهون لاه.
 تہ مير سڏيو: ڙي بڪو تنهنجي مهل اڇوڪي آ⁽³⁾
 چئي: ڪرين ڪار ڪلهوڙي واري تہ بڪو ڪين به چڙھيو آ⁽⁴⁾
 به اڪر "پليسي تي" مان ڪي لڪي ڏج وراڻ⁽⁵⁾
 بڪو لاشاري، سنگت ساري، جُودوئن تياري ڪيڙي آ
 اڳ ۾ "ڪلام رب جو"، پٺيون بڪو آ⁽⁶⁾

ھڪلي اچي نداماڻي ڪي ڪيائين سڏ وراڻ
 نڪري آءُ اي علي بخش، توکي حڪم مير جو آ
 "مامو" "مامو" ڪري اچي علي بخش مليو آ

⁽¹⁾ گھوڙيون = ٻاٺيون (پڇ جون).

⁽²⁾ ڇڏ ڇڪيو = هن ٺڪيو. (يعني نداماڻي هتي جو تارا).

⁽³⁾ بڪو = بڪر جان لاشاري.

⁽⁴⁾ ڪلهوڙي راري ڪار = اڳ ڪلهوڙي کي بڪر ڏن وٺي آيو هو جنهن کي فيصل ڪان اڳ ماريو ويو هو.

⁽⁵⁾ پليسي = ڦراڻ سريٽ سي

⁽⁶⁾ ڪلام رب جو = ڪلام الله

چئي: ماما بڪو خير جي تون ورندي ڏي به وراڻ
 بڪو چئي: مير علي مراد توتي ڏاڍو راضي آ
 چئي: ماما بڪو، مير اسان تي ڪاڏهون راضي آ.

چئي: ابا، تنهنجي منهنجي وڃ تي، هيءَ "ڪلام رب جو"⁽¹⁾
 تڏ جوڙي سندن پروج بوجڻ ڪمر ويڙهيو آ⁽²⁾
 سونڻ نالي مائي ماڻس، ڪمر چڪي جهلي آ
 چئي: ابا علي بخش! مامرو اٿي خون جو، تون پرجهي پير به پاءِ
 چئي: امان گهڻا اٿي پٽا، ٿيندءِ گهڻا پوٽا
 "علي بخش" پوٽي تي ڪٿي رکجانءِ نانءِ وراڻ
 سو ٿو ڏيان قرآن تي، جئن ڏوڪڙ گهوريو آ.

پوءِ چڪيلو پروج ڪلڪرت ۾ وڌو آ
 ڳالهين ڪندي سي اچي مير وٽ سلامي ٿيا⁽³⁾
 ته نڪو مير سلام موٽايو، نڪا توجهه وڌي آ
 ته چڪلپ وات ۾ ڏيئي، پروج بيهي رهيو آ
 چئي: سلام ٿي اي مير سونهارا، علي بخش ٿيو اوطاقي آ⁽⁴⁾
 چئي: هٿيار چوڙي ٿيا ڪري پوءِ ٿي اوطاقي آءِ
 چئي: سائين هٿيار پنهور ٿيا ڪري، سر ڏاڙهي ڏيڻ جوڙ به ناه
 ته مير صاحب سيد صالح شاه ڪي حڪم ڏنو آ
 ته حڪمي هٿيار پروج ڪوڻ ڪسي تون وراڻ،
 علي بخش چئي: سيد سونهارا تون مان تي ڪين به آ،
 تنهنجي ڏاڏي منهنجي ڏاڏي ڪلمون پڙهيو آ

⁽¹⁾ تنهنجي منهنجي وڃ م = منهنجي وڃ م شاههءِ امين.

⁽²⁾ جوڙي = جوڙي جو ٿلهو هٿ جو اٿيل ڪپڙو.

⁽³⁾ ڳالهين (هجي ڀر سان مقامي ٻولي جو محاورو) = ڳالهون ڪندي.

⁽⁴⁾ ٿي = اٿي. اوطاقي مير آ = تنهنجي هن اوطاقي تي آيو آ.

ڪنھين ڳالھين سيد سونھارو ڪين به مڙيو آ
 ڏڪو ڏنائين ٻروچ ڪي، ڦھري ڪو چتاءِ⁽¹⁾
 ڇڏ چڪيلو نداماڻي! ڳاٽ - ھڏي واري تلوار ابتائي موئن نڪري پئي آ⁽²⁾
 تڏ ست تراريون پڪلھ بي اتي ڪوڙيون آ⁽³⁾
 سي ستي تراريون ٻروچ سپر مٿي جھليون آ
 ڇڏ چڪيلو نداماڻي! پلھ ڪي وڌين لڪئون لاه
 پوءِ جُسلھ ڪيائين طنبوءَ تي ات مير به مٿي آ⁽⁴⁾
 ڏور ڪيائين طنبوءَ جي، هي عالم شاهد آ⁽⁵⁾
 تڏ ستن جھڳڙ ڪلي ٻروچ جي وڇڙي وئي آ⁽⁶⁾
 اتي پئنيري تلوار اچي گھرام مري ھئي آ
 ڪنڌ ڪڍي گھرام مري ڏي، مالُ ڪيائين ڳالھاءِ⁽⁷⁾
 "تون ته منهنجو مٽ ھئين، تون اڳيئون اچي هام وڙاءِ"⁽⁸⁾
 چوريءَ وڙھڻ پريڪون، اهو ڪم چور جو آ
 ڇڏ چڪيلو نداماڻي! ڪجهه جھليو هوس پڳ پيو سپر لاهيون آ⁽⁹⁾

تئين گھڙي ڪان پوءِ مري سامت آيو آ⁽¹⁰⁾
 چئي: پڇ پڇان اي ميسر سونھارا
 ڊپ ڊپان تي ويڙهي ويندءِ، اجهي نداماڻي آيا
 "آئيو پلو مھري"، چوڻ مير جو ٿيو آ

- (1) چتاءُ = چتائي.
 (2) ڳاٽ ھڏي = ڳاٽ واري ھڏي کان تلوار لڳي ته جسم ڇيري اچي ڇيلھ (ابتائي) تائين بيٺي.
 (3) "پلھ ذات جو جيڪو مير صاحب جو پھلوان هو.
 (4) طنبو وارو ٿلھو ٻي زمين کان مٿي ھوندو هو.
 (5) عالم شاهد آ = جھان شاهد آ.
 (6) جھڳڙ ڪلو = طنبو جو اڳ وارو ڪلو.
 (7) مالُ ڪيائين ڳالھاءِ = (گھرام مري ڪي) پنهنجو گنتو معلوم ڪرايائين. کيس جيانين.
 (8) هام وڙاءِ = ٻولائي ڏڪ ھن.
 (9) سپر ڪي لاهي (وڌي) ڇڏيائين.
 (10) سامت آيو = ھوش م آيو.

ديڳڙا ٻوڙ ٻلاون جا اتي دميا ڇڏيون آ
 تڏڻ ڦاٽر شر مير کسي ڏاڍي دلداري ڏني آ
 هٿئون منزل مان وٽ ڪر تون ٻالڙ بي پرواه
 ريڊو ڪير، جواري ماني، جهجهو ڪندس، ڪر دلجاءِ
 شرن سنڌي چوڪي توتي ٿت بيهاريندس تاءِ⁽¹⁾
 پر ڪنهن ڳالهين مير سونهارو ڪين به مڙيو آ
 وٺي پڪ مهرائن جي، اچي "ڏجي" لٿو آ⁽²⁾

⁽¹⁾ ت = ڀڃي وري، تاء = جاء، ان جاني مقرر
⁽²⁾ مهرائن جي پڪ وٽ = مهرائن جي پر وٺي

ضمیمو - 1

[هيٺ "اوداڀر جي جنگ" جو احوال ڏجي ٿو، جيڪو هن کان اڳ متن ۾ نه آيو آهي. شايد هيءَ جنگ مغلن جي دور جي آخر ۾ لڳي ۽ ان کي "باب چوٿين" ۾ شمار ڪرڻ گهرجي. ان کان پوءِ "جنگو خان جمالي ۽ بلي بدائي جي جنگ" بابت به وڌيڪ روايتون ڏجن ٿيون، جيڪي اڳ متن ۾ نه آيون. انهن کي "باب پنجين" ۾ 66 - 74 صفحن تي ڇپيل روايتن سان گڏي پڙهڻ گهرجي.]

اوداڀر جي جنگ⁽¹⁾

گجرات طرف ڪرمتي بلوچ ويا. بگهياڙن جي پاڙي مان جمعدار گياندار ۽ پيروز ٻئي ڀائر ڪنهن راجا وٽ هئا. پيا به ساڻن پنهنجا ماڻهو هئا، جنهنڪري اُتي سندن زور هو. انهيءَ تي راجا کي سندس ماڻهن چيو ته هنن کي رياست مان ڪڍ. تنهن تي راجا کين رياست مان نڪرڻ جو حڪم ڏنو. ڪرمٽين انهي تي جنگ نه ڪئي، پر پگهارن جي عيوض راجا جو چوڪرو جهليائون. پوءِ راجا وارا ٻچي نه سگهيا. نيٺ عهدنامو ٿيو، جنهن ۾ راجا وري کين نوڪريءَ ۾ رکيو. انهي صلح ۾ اهو شرط به هو ته اسين اوهان جي ڪوٽ لڳ پنهنجو ڪوٽ وجهائينداسون ۽ بانگ صلوات به ڪنداسون. انهي شرط موجب پوءِ دين گڙھ ٻڌائون. پلٽڻ هڙ پيروز جي پُٽ ۾ هئي. راڻي پوءِ راجا کي مجبور ڪيو ته ٻروجن سان رها.

"راڻي سُمهي نه ڏولي، پيروز ئي پٽڙا"⁽²⁾

پيروز ۽ گياندار، بگهياڙن جي "رودراڻي" پاڙي مان هئا. پيروز پوءِ راجا کي چيو ته: جهڙو تون راجا آهين، ائين اسان جو به "ملڪ" آهي. جو هتي رياست ۾ آيل آهي، تنهن سان جيڪر تون ملين ته سٺو ٿيندو. راجا چيو ته: چڱو، ان کي دعوت ڏيئي آڻ. پوءِ پيروز، ملڪ کي راجا طرفان دعوت ڏني. راجا انهي موقعي تي وڏا انتظام ڪرايا ۽ ملڪ جي وڏي عزت ٿي.

⁽¹⁾ روايت حاجي سلمان خان مرحوم ۽ سندس لائق فرزند حاجي محمد سردو بگهار (مستور) ساڳرو، حاجي محمد سردو چيو ته اوداڀر، گجرات طرف آهي.
⁽²⁾ پٽڙا = ڀڙ.

هتان (سند مان) نندو خان رحيرو بگهياڙ، ٻين ٻروجن (خود جمعدار گياندار ۽ پيروز کي اوڏاپور ۾، يا ٻين ٻروجن کي جهونا ڳڙھ طرف) سان ملڻ ويو. چون ٿا ته جيئو نوتياڻي هڏيو، ننڍي جو مامو اُت هو يا وري نندو ۽ جيئو ٻئي هتان گڏجي ٻيءَ رياست ۾ اُتي جي ٻروجن کي ملڻ ويا. اُتي پهتا ته هنن بلوچن سان اڳئي ڪا جنگ هئي، هي به وڃي ساڻن پيڙا ٿيا. اُتي بلوچ نوڪريءَ ۾ هئا، پر جنهن راجا وٽ نوڪريءَ ۾ هئا، ان سان جنگ هئي. پوءِ جنگ ۾ ٻروجن واري طرف جي هار ٿي. بندوق لڳي ته گهوڙي جي تنگ مان مَٽي نندي کي دڏ ۾ لڳي ۽ مڙس ميدان ۾ ڪري پيو. مير عالي پاڙو (ملڪاڻين مان) محمداڻي وٽانئس اچي لنگهيو. ننڍي کي نه ڪنڀاڻين، پر وڏي جيئي کي ٻڌايائين ته نندو ڪريو پيو آهي. پوءِ جيئو آيو. اُت هُشيائين. اُت اڃا پهريان گوڏا مس ڪوڙيا ته پويان دشمن اچي ڪڙڪيا. هي لٿوئي ڪونه ۽ اُتان ئي اُت اُتاري هليو ويو. نندو اُتي ئي رهيو، جنهن کي پوءِ دشمن ماريو.

ننڍي عالي تواريو، اِيءَ اول اهڃاڻي
ته مٿان مون کي چڏين مَيا محمداڻي
سا مير نه لائي من سين، گوشو ڪيائين
نوتياڻي کي نڪهه ۾ وڃي سگهو سَليائين
ته جيا! "نندو" جنگ ۾ ڏس اکين اڳيائين
سو مَڪري مامو آيو، پڙ پيڇ تائين
پر نڪي نياڻينس پاڻ سين، نڪي ناهيائين
ساه ڏيڻ نه سَٿرو، جيڪس ڏاڍي ڏٺائين.

پوءِ ننڍي جي لوٽ ڪڍڻ لاءِ همراهن کي چيائين، پر سڀني عذر ڏنو ته اسان جا وهڻ ٿڪل آهن. ٻيله ڪڍي ڪين سگهندا. انهيءَ تي "هارڻ" گڏي چيو ته: منهنجي گهوڙي نڪا اڀري نڪا بيمار، ٻيله به ڪندي. سو آءُ ٿو مڙس کي ڪٿان. سَجيو ڪر ٿيو. جنهن "هارڻ" هاڪ هڻي ته هلو نندو آئون، پاڙو مان خاڪ ڪشي.

پوءِ ننڍي کي ڪٿي اچي راجا واري طرف جي ٻروجن جي ڳوٺ ۾ کيس دفن ڪيائين.

چون ٿا ته (1) نڪر (2) سرماڻ (3) نندو، ٿيئي پُٽ وڏي خليفي عيسب جا هئا. خليفي نندي کي جهليو هو ته پاڻ پير آدم جي پاڙي جا ويٺل آهيون. پاڻ وٽ سيڪجهه آهي، تون اوڏانهن نه وڃ. پر نندو اوڏانهن (اوڏاپور) ويو جو اُتي ماريو. هتان پوءِ نندي جي ماءُ، پُٽ جي قبر ڏسڻ ۽ مائٽن کي ملڻ لاءِ اُتي ويئي. موڪلائڻ وقت جيئي پيڻ کي چيو ته: ادي! هٿ ڏي ته توکي اٺ تي چاڙهيان (جو اٺ تي بار وڏو لڏيل هو). مائي جواب ڏنو ته: ادا! تو نندي کي هٿ ڏيئي ڪونه چاڙهيو، سو تنهنجو هٿ مون کي ڪهڙي ڪم جو؟ مائيءَ هٿ ڪونه ورتو. جيئو به پوءِ موٽي هٿ آيو ۽ هتي ئي مئو.

نندي جي ماءُ جو نالو "ملي" هو، نندو اُتي امانت ڪري دفنايل هو، تنهنڪري مائي ملي اوڏانهن وئي. مائي ۽ سندس ٻانهي گڏي اُتي ڍنگريدار ڪري ويٺا، تان جو نندي جو لاش ڪڍائي، ڪٿائي اچي هٿ "قدمن واري مقام" (ڳوٺ راج ملڪ لڳ گهارو) ۾ دفنايائين.

جنگو خان جمالي ۽ بُلي بداڻي جي جنگ⁽¹⁾

خليفي محمود نوحاڻيءَ جي روايت

بُلو کوس، پارو بداڻي، "بُلي جون بنيون" جو ويٺل هو. اها جوءَ تعلقي سيوهڻ ۾ جهانگارن کان اٺ ميل اولهه طرف "ڪوٽ ٻاروچي" ۽ "ڪاڻي" جي وچ تي آهي. بُلي جا ست ڀائر هئا (1). ڪوڏو، 2. جهنبو، 3. علي خان، 4. بُلو ۽ ڀيا، جن ۾ بُلو وڏو هائو ۽ ڏاڍو مڙس هو. تنهنجي رحيم خان ڏانهن جمالين جو مال هنيائين. جنهن ۾ راڌو جمالي مارجي ويو. پوءِ راڌي جي زال جنگو جمالي وٽ آئي ته منهنجي مڙس جو وير وٺي ڏي. پوءِ جمالين جي فوج چڙهي.

سائينداد نوحاڻي، ويٺل ڪاڻي جو وڏو پهلووان هو (نوحاڻي اصل گاج تي ويٺل هئا). بُلي ۽ سائينداد پريٽ هڪٻئي جون خبرون ٻڌيون هيون. هڪ دفعي گس تي گڏيا. هڪٻئي کان خبرون پڇيائون. نالي ٻڌڻ سان ٻنهي هڪٻئي کي چيو ته: مون توکي آسمان تي پئي ڳوليو. اڄ گس تي گڏيو آهين! پوءِ ٻئي تراريون کڻي وڙهيا. پر ڪوبه مڙس ڪونه گهايو ۽ ٽڪجي پيا. ساڻي ڪٿي اُٿيا ته ٻنهي مان ڪهن هڪ، ٻئي کي چيو ته: "اُتي يار!". اتي ٻئي ڪٿي ترار ڪٿي ڪٿي ۽ چيائين ته: يار تي ڪا ترار هلندي! پوءِ ٻئي يار بنيا⁽²⁾.

جڏهن جمالين جي فوج چڙهي، سائينداد، بُلي جي مدد لاءِ ميدان ۾ آيو. ميدان ۾ ويٺي جوش مان حُقي جون ٽڪڙيون ٽڪڙيون ڦوڪون پريائين. بُلي پڇيو ته چيائين ته: "اهي فراق جون ڦوڪون آهن، جنگ ۾ الامجي ڪهڙا مرن ڪهڙا بچن." اُن کان اڳ راڄ، بُلي وٽ آيو ته: جمالين جو توسان وير آهي. هتان لڏي هل. انڪار ڪيائين. بالاآخر چيائين ته: چڱو، منهنجون مينهنون ڪاهيو. پوءِ چيائين ته: منهنجي مينهن جيڪي هتي ڇيڻا لڏا آهن، اهي چونڊيو. آخر چيائين ته: بُلي ڪٿو ته آءُ هالن. اتي راڄ بيوس ٿي ڪٿي بس ڪئي.

1. روايت خليفي محمود نوحاڻي جي (جي تاريخ 4، جلد 1965ع تي حيدرآباد ۾ نيشنل ڪٿي ڏني).

2. ا.ي. سندس. حقا. حقا جي ويٺل لڳ هوسڙي نعلني حيدرآباد - ڪنڌري - ريج - 24 - آڪٽوبر 1984ع - حيدرآباد - مير بجار خان وٽ تلوار پئي بدائي جي هئي. هر طرح جو حيدرآباد ۽ کوس جي جنگ ڏيکي حقا ۾ بلو مارجي ويو. سندس تلوار جمالين کي هٿ آئي. حقا ۾ اهي مير بجار خان کي ڏنائون. ٻئي جو بس جو ٿورو ڪونه هو.

جهندي کي ڪنهن ٽڪريءَ تي بيهاريائون ته جمالين جي فوج جي جانچ رک. پر فوج ٻڌي جي ڀر ڏيئي اچي ٻلي جي لشڪر ۾ پئي. جهندي کي پوءِ خبر پئي. تڏهن ٽپ ڏيندو اچي ميدان ۾ پيو⁽¹⁾. پهرئين ڌڪ سان جهندي جا آندا نڪري پيا، پر تڏهن به ترار هٿ ۾ ڪيو دشمن تي ڪاهي آيو. ڪنهن چيس ته: جهندا! آندا پيا لڙ ڪڻي. چيائين ته: "اهي ترار جا عالي بند آهن". پوءِ هڪ دشمن کي ماري مٿ ڪري، پاڻ به مئو.

انهيءَ جنگ ۾ جمالين جي فوج جو اڳواڻ جنگو هو. ڪنهن شاعر انهيءَ جنگ بابت ٻلي ۽ جنگو جي سوالن جوابن جا بيت چيا ته:

بلو: آءُ ڙي جنگو آءُ

سرڪيءَ سڪيلي جو توکي رت چڪايان ساءُ
انهيءَ ٽڪر مٿاءُ، ساٿ نه نيندين سَنَـرو.
جنگو: ساٿ به نيدوسانءُ سَنَرو، تار منجهان تاري
سِرر صدقو لڄ تان جا آئي اوتاري
مڪهائين ماري، وندوسانءُ رت "راڌي" جو.
بلو: جي وندين رت راڌي جو ته هت نه لهندين هنڌ
ڪلهن نه هونءُ ڪنڌ، گهڻو ساريندين سنڌ ڪي.

رحميداد فقير چاندي جي روايت⁽²⁾

"چني" تعلقو جوهي، کوسن جو مرڪز هو. چني کان ڏکڻ طرف ٽڪر تي گولي جي پٽ شهداد کوسي جو قبو. گولو مٿي جبل ۾ "لوهي" ۾ رهندو هو. جنهن کي پنهورن ماريو. حيدر پنهور چني کان اتر - اوڀر جي ڪنڊ تي ديهه "اراڙو" جو ويٺل هو. سندس مسجد اڃا تائين بيٺي آهي. قيصر پنهور "سامتاڻي" ۾ ("يانن" کان پنج ميل اتر طرف) رهندو هو. سندس مسجد به اتي بيٺي آهي.

گولي کوسي وارا مال هڻي سنڌ ڏانهن ويندا هئا. هڪ ڀيري بويڪن ۽ ڀانن جي وچ تي پنهورن جو مال هنيائون. منزل اچي ڪيائون علي مراد خان شاههڻي جي ڳوٺ جي ڏکڻ طرف ديهه بشار ۾ (بشار کوسي جي نالي سان ديهه). پويان پنهور به لشڪر وٺي اچي ويٺل مٿان پيا ۽ گولي کي ماريائون (سندس قبر به اتي آهي). پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي وٽ فيصلو ٿيو. جنهن موجب اولهه طرف جبل کان وٺي

¹ جهندي جي ٽپن واري جاءِ تي اڃا تائين پيرن جا نشان رکيل آهن.

² هي روايت اسان کي سنه 1958ع ۾ جوهي طرف ڪڇڙي ۾ رحيمداد فقير چاندي ڏيڻي. ان وقت سندس عمر 85 سال هئي.

"ناڙي" تائين، يعني اوڀر ڏانهن سيوهڻ تعلقي جي دنگ تائين، اهو ملڪ خون جي عيوض کوسن کي ڏنو ويو. اڳ اهو ملڪ پنهورن جو هو.

پوءِ کوسن زور ورتو ۽ راڄن کي تائي کنيائون، تنهنڪري خود ميان (غالباً ميان نور محمد) هنن جي مارائڻ پويان پيو. ڀڳ وارا روحاڻي کوسا (جيڪي هن وقت "کاڙي" تعلقو ڪڪڙ ۾ وينل آهن) هئا جن کي ميان خدا آباد ۾ گهرايو. جڏهن کوسا اندر آيا ته دروازا بند ٿي ويا ۽ ماڻهو هنن تي اُٿي پيا. جعفر کوسو ترار لکايو کنيو آيو هو، تنهن وينل مير بهرام تي حملو ڪيو، پر مير ڪيڙي آڏو ڏني. پوءِ ترار ڪئي وار ڪيائين ته ڪيڙي توڙي جعفر منجهان وڃي ٻاهر پئي. انهيءَ تي شاعر چيو ته:

"ڀڄي ويو بهرام، نه ته دست چڙهيو هون ديو جي"

پوءِ بلوچن جي ستر راڄن گڏجي کوسن کي لڏائي ڪڍيو. بلو وڏو بهادر هو. ٻه شاهائي راڌو ۽ راوت خان ماريائين. انهن جون مايون ويون جنگو خان جمالي وٽ ته وير وٺي ڏي. جنگو خان ميان سان "هاڻو" ڪئي. بلي جڏهن اها خبر ٻڌي ته جنگو خان، شاهائين لاءِ چيلهه ٻڌي آهي، تڏهن بيت چواڻي موڪليائين ته:

آجَنگوُ جنگ تي، مان پهرو ڏيان پيراڻو

ترڪن ۽ ترارين جا توکي چڪاڻا ساءِ

انهيءَ تڙ مٿاءِ ساڻ نه نيندين سنرو

جنگجو جواب ڏنو ته:

بُلا، ساڻ به نيندو سانءِ سنرو، انهيءَ تڙ مٿان تاري

منهنجو سِر صدقو لڄن تڙن، آيون پيهي اوتاري

هاڻي مهاڻن ماري، وڻندوسانءِ رت راڌي راوت خان جو.

جنگو لشڪر وٺي چڙهيو، جن ۾ هڪڙا جمالي پيا بروهي نانائ، ۽ ڪنڀيرو لند به ساڻس هئا. سڄيون پڇاڻيون، جنگو چيو ته هڪڙو ڀاڱو وڌيڪ ٺاهجو، جو جيڪو بلي سان انگ ۾ مٽ ٿئي، اهو پنهنجي پتي توڙي وڌيڪ ڀاڱو کائي. اهو ڀاڱو جمالي ۽ بروهي نه کاڌو، پر لند کائي ويو.

جنگ جو چڙهيو. پر بلي کي ڄاڻ ڪونه ڪيائين ۽ اوچتو وڃي بلي تي ڪڙڪيا. بلي کي سندس ماڻهن چيو ته لشڪر ٿو اچي، وڙهڻ جي واه ڪانهي. هتان هل. چيائين ته "بلي چري ته بلو چري". هوڏانهن جنگو

پنهجي لشڪر کي چيو ته: بندوقون نه هڻجو. جو بلي وٽ لشڪر ڪونهي،
 باقي ترارين جي جنگ ڪجو. پوءِ لند اڳ ۾ سامهون ٿيو:

آيو لند لوڙيون ڪندو جنهن ڪنوڻ ڪنوڻي
 بيهڻ بلي نه ڏنس، ويس ڪني سان ڪائي
 سَرسِي سائينداد ڪئي جنهن ڪندي ڪڙڪائي.

سائينداد نوحائي، بلي جو دوست هو. لند کي اول بلي ڏک هئيس، مٿان
 سائينداد هئيس ته لند چار ٽڪر ٿي ويو. اتي جنگو کي سندس لشڪر چيو ته: جنهن
 به پاڻا کاڌا سو چار ٽڪر ٿي ويو، هاڻي ترار ۾ پڇڻ پيڻي ڪانهي، موڪل ڏي ته
 بندوقون هڻون. جنگو چيو ته: ناموس ڪانه ٿيندو جو هو مڙس آهن ٿي. اهي ٿي هئا:
 بلو، سندس ڀاءُ علي خان ۽ ٽيون هو سائينداد نوحائي. بلو ۽ علي خان پٽ عرضي
 جا هئا.

اهدي پٽ عرضي جا سڀ ساماڻا شينهن
 هڪڙو اٺن شوق شڪار جو، ٻيو گهمڻ راتا ڏينهن
 بلي خان بکي تي مهند وسايا مينهن
 پوءِ ڪنديون نيندا ڪيئن، جنهن جون وٿون وٿائڻ ۾.

جمالين پئي ڪوشش ڪئي ته بلي جون مينهن هڻون، جيڪي سڃيون
 چرنديون هيون.

جمالين سنڌي راڄ ۾ ڪا جا چورپچور
 آيا چاچي چام بلي جا سڄا ۾ چڏ ڍور
 مينهن چرن مور، مانجهي مير بلي جون.
 بلي جي پائڻ جي ڪندو ڪونه ڪچي
 نوحائي ننگ تي اچي بيٺو مرد مچي
 لوهو ۾ رجي لال ٿيا، جئن ڪهنبي لاک رجي
 پوءِ جن جي ساڪ سچي، سي مري مور شهيد ٿيا.

بلي واري بني تي پنج قبرون آهن: تن تن پائڻ جون. بلي، علي خان ۽
 جهنڊي جون. چوٿين سائينداد جي ۽ پنجين عرضي جي.

ضمیمو - 2

میر بهرام خان جي شهادت

[هن واقعي جي هي روايت لاڙ جي آهي، جنهن تي ساڪري طرف جي بگهياڙن (ڪلمتي بلوچن) جي شاعر بکر گدي بيت چيا. سڄو واقعو بيتن ۾ هر ڀر ڪي ٿورا ياد رهيا جيڪي راقم (نبي بخش) 1952ع ۾ مرحوم حاجي سرماڻ بگهياڙ (ڪلمتي) جي زباني قلمبند ڪيا.]

حڪمران ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي، مير بهرام ۾ ڪن ڳالهين جو شڪ آندو ۽ کيس چيائين ته: ”مير بهرام، جي ڪن ڪڙهي ته؟“ مير بهرام چيو ته: ”پوءِ ڪو مرڻ ڏيس.“ يعني ته جي ڪن سسئي ڳالهه ڪلي ته ڪو وڌائيندس، پت وڌائيندس، اتي ڪلهوڙي مير بهرام کي مارائڻ جو بهه ڪيو. مصري نالي جانوري ٻروچ اهو سر معلوم ڪيو ۽ مير بهرام کي سجاڳ ڪيائين: ”مصري نالي جانوري چيو ائين ٻولائي ٻروچ، ته صباح سيج چڙهندين مور، لائون لهندين گهوٽ.“

تان چئي:

اسان استادن (مرشد) کي مَنو مور نه گهريو،

پاڇا پٿر پاهنجو ڪنو ڪونه ڪندو،

پر جي امرائين هوندو، ته رضا تي راضي آهيون.

ميان گهڻن کي ڪن ڏنا، پر مير بهرام کي مارڻ تي ڪو ڪونه سنڌيو. آخرڪار جعفر کوسي آهو (آسرو) ڏنو، منصوبي واري ڏينهن جعفر اندر تلوار کڻي سنڀري ويٺو هو. مير بهرام اندر ميان وٽ ويو ته سندس تلوار ذرا ٻاهر نڪتل هئي. انهيءَ تي ميان چيس ته: ”بهرام اڄ تنهنجي تلوار تي اڳري!“ چيائين ته: ”ساڻين دشمن ڏنا اٿس.“ چيائين ته: ”آءُ به تنهنجو دشمن!“ چيائين ته: ”جنهن جي گهر ۾ کوسو مو منهنجو ڪو سڄو!“ انهي وقت ئي جعفر وار ڪيو، مير ويٺي تي سر ڏني ۽ پنهنجي ڏک سان جعفر کي ماري وڌائين.

هن منصوبي بعد مير بهرام کي پڪ ٿي ته ميان مارائيندو سو وڏي پٽ
بجار کي حج تي موڪليائين ۽ ننڍي صوبدار کي ساڻ رکيائين. مير بهرام کي
مٺي کوسي چواڻي موڪليو ته:

بر سنيهو بهرام کي منهنجو پانڌي نيئي پهچاءِ،
ته ”ميري“ نانءُ منو چوي وٽان پاڻ وڃاءِ،
سِر ساھ ڏنياءِ، نه ته دوست چڙهيو هٿن ديءَ جي.
(جواب):

چڱي سِر سيڙو ساھ جو توري پچ تمام،
اٿين کوسا سِر خوار ٿيا ان اونڌي عقل ساڻ،
ڏس ڪيئن لپڻ سان لپيٽ ٿيو تنهنجو جنگ ديءُ جعفر خان!
پٽ صوبدار تڏهن مير بهرام کي صلاح ڏني ته:

”بانڪا اُٿي بهرام، پڙ پائڻ جا پاءِ،
هل جان هلون هالار ڏي، جان ڪڙڪون ڪڇ مٿاءِ،
گهورون ڏيون گجرات ۾، جيئن وڻ سئون ڏي واءِ،
پوءِ موٽي تنهن ماڳاءِ، اچي خبرون کوسن جون لهون.“

مير بهرام وڏو دانا ۽ دلير هو، ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جو وڏو وزير
هو ۽ هن جي پٽ ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي کي فسادين جي هٿن ۾ نٿي
چڏڻ چاهيائين. پانيائين ته ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو سياڻو ٿيندو ۽
پنهنجي طاقت نه ٽوڙيندو. هن واقعي کي به درگذر ڪري مير بهرام دستور
موجب ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي کي سمجهائيندو رهيو، پر ميان محمد
سرفراز ڪلهوڙي سمجهيو ۽ ليکي بد خواهن جي ور چڙهي ويو. هڪ ڏينهن
مير بهرام ۽ سندس پٽ صوبدار کي ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو گهرايو ۽
پنهنجن ماڻهن کي به سڏيائين:

عام ڪچهري اٿيا، آيا وڃينءِ منجهه وريام،
ميان ماڻهو موڪليو مڃ ڏيئي کي مام،
الله بخش، پيروز، راجيا، آءُ تون مير بهرام،
آن کي گهروٽ گهرايو سنڌ سنڌي سلطان،
سي چارئي چُري هليا جن هئا اميري ارڪان،

هي (صوبدار) پڻ عهدي اٿيو لڳو ان جي لام،
 سي دوسي آيا در تي جت دائر هئا دربان،
 ات مير موٽائي جهليو آڏي پائي آڻ،
 توکي حڪم ناه هلڻ جو اتي جميعت وٽ جوان!
 سو کوسي جيئن ڪر کڻي وڏوڻو وريام،
 ڪو جو ڪوڪٽ در تي، اڳيان نه ارڪان!

پيا ٻاهر بيهي رهيا جو اندر مير کي مارڻ جو منصوبو تيار هو. سو پنهنجي
 پٽ صوبدار کي اندر هلڻ کان منع ڪيائين. پر اشاري طور سڃاڻپ ڪرايائين ته:
 الله بخش (ليکي) مون جهڙو وڏو آهي (منهنجو مٿ آهي). لڙڪو شيدي مير
 صاحب جو خاص نوڪر اندر هليو، جڏهن مير شهيد ٿيو ته ٻاهر اچي صوبدار کي
 ٻڌايائين، جنهن الله بخش کي لپٽائي وڌو.

ڪو جو ڪوڪٽ در تي، اڳيان نه ارڪان!
 ته مير کڻي شمشير سان ليکي لپٽايو،
 هو ڪوٽ جهليو ڪاهو، نه ته مير تڪيا هئا منجهيان!
 الله بخش کي صوبدار ماريو ته پيا مٿس وري ويا ۽ پاڻ بهادريءَ سان
 وڙهندي شهيد ٿيو.

جهڙيون هنيون صوبدار هيڪڙي تهڙيون جي چونڊيل هڻن چار،
 ته ڌڙ ڌڀي ڏوڙهيو ڪري، رُڪ در پڇي ڪن بازار،
 ته راڄي به ٿي رنگ ڏنو جا ڪيائون ڪلهوڙي سان ڪارا!
 يعني: ته راجو رنگ ڏسي ها، جا ڪلهوڙي سين ڪارڪن ها، غلام محمد
 لغاري صوبدار سان گڏ وڙهيو ۽ شهيد ٿيو:

غلام محمد کي گڏوچوي هئي آزيءَ سين اُپڪار،
 سهڻي ائين چئي ته: ”نهن ڪيندي يارا!“
 تنهن کي جوان جواب ڏنو سورهي صوبدار:
 ته ”ڪيڙي چا ڦٽي ڪر، ڏون هٿان سين مارا!“

مير بجار حج تي ويل هو، تنهن کي اتي خبر پهتي:
 حاجي ويو حج تي بانڪو مير بجار،
 خبر پهتي خان کي، ته ههڙو ٿيو آچار.

مير بهرام ماريو پيو سورهيہ صوبدار،
ڪري اي قرار، وريوان ولاتان.

وريوان ولاتان ان جني قرار ڪيا،
بادشاهه سين بکر چئي اچي ٻول ٻڌا،
ڊريو جڏ ڀٽاءِ، تڏ ٿي ڪر ٻر ڪلهوڙن ۾.

مير بجار سڌو قلات جي خان (بادشاهه) وٽ آيو. هتان ميان محمد سرفراز
ڪلهوڙي قلات جي خان کي لکيو ته بجار اچي ٿو ان کي مارائجانءِ. بجار وڃي لشڪر
گهريو، ته هن لشڪر ڏيڻ کان انڪار ڪيو. پر ٻين چيو ته جي پنهنجو لشڪر نه ڏين ته
به جي عام ماڻهو بجار پاڻ سان خوشي سان وڃن تن کي اجازت ڏي. خان اها موڪل ڏني
۽ گهڻا ماڻهو بجار پاڻ سان ڪيا، پويان ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي مير فتح علي ۽
ٻين کي مارائڻ جي ڪئي پر ايتري ۾ مير بجار به اچي پهتو.

پرڳڙين ۽ نوحائين جو جهميرڙو:

تالپرن جي دور ۾، حڪومت جو مدار راڄن جي رضا تي هو، يعني ته اها
راڄن جي رضا واري حڪومت ٿي. هر ڳوٺ ۽ راڄ ۾ جيڪي ڏاڍايون ٿينديون
هيون تن جا فيصلا اتي جا راڄ ڪندا هئا. پر جڏهن مٿي ميرن صاحبن وٽ فيصلا
ويندا هئا ته به راڄن جي رخ موجب فيصلا ٿيندا هئا ۽ ڏنگي ۽ ڏاڍي خلاف ٿيندا
هئا. بنيادي اصول اهو هو، ته جي به ڌريون وڙهن ته به رضانا ما ٿين ته جيئن اڳتي
لاڙ امن رهي. وڏو فساد جهان خان پرڳڙي ۽ ڪنگوري جي نوحائين جي وچ ۾
ٿيو. جهان خان به ڏاڍائي ڪئي پر نوحائين اڃا وڌيڪ ڏاڍائي ڪئي، ۽ حيدرآباد
۾ فيصلو قتل جو عيوض قتل ٿيو. اڳ جهان خان ۽ ٻيا جملي چوڏنهن مڙس، ۽
نوحائين جا ست مڙس مئا. عيوض ۾ ستن نوحائين کي قتل ڪرڻ جو حڪم ٿيو،
مير صاحب جڏهن ڪچهري مان اُٿي ويو. تڏهن نوحائين اڳواڻن جو قتل شروع
ٿيو: پنج قتل ٿيا ۽ باقي ٻن کي جهان خان جي ماءُ اچي ڇڏايو. ان بعد رضانا ميا
واري اصول موجب وري به ٻنهي ڌرين کي ٺاريو ۽ ٺاهيو ويو. ميرن پاڻ سرڪار
جي (پنهنجي) طرفان نوحائين کي پرڄايو. جيڪي نوحائي قتل ٿيا هئا تن جون
زبرون ٻڌايون ۽ ڪن تي قبا ٺهرايا. تاريخ 12- آگسٽ 1996ع تي مون سيف الله
خان نوحائيءَ سان گڏ ڪنڀن واري لال چٽي مقام کي ڏٺو. جيڪو دُنبالي کان

ڊگهڙي ويندي رستي لڳ ڪبي طرف آهي. جملي تيرهن قبرون چترن سان پٿر جون پڪيون ٻڌايل جن مان ستن تي نالا هيسب خان، جعفر خان، حاجي شهڪ فقير نوحاڻي ولد رامپڻ، (حاجي شهڪ جو پٽ) رامپڻ، جاني ولد ڪلو، سعيد خان ولد ٻاهر ۽ يارو ولد سالار.

جهان خان پرڳڙي وارا تندي حيدر (پراڻي) جا وڏا هئا. جهان خان ۽ ٻيا مڙس جيڪي مارجي ويا تن جون قبرون راقم ڏٺيون. پٿر جون ٻڌايل سهڻيون، شهيدن جي مقام ۾، انهن رستي تي جيڪو حيدرآباد کان تنديو قيصر وڃي ٿو. سڀني تي نالن آڏو شهادت جي ساڳي تاريخ جمعه 11- محرم الحرام 1212ھ لڳل آهي. اترين قطار ۾ شهيدن جون پنج قبرون (جن مان آخري الهندين جهان خان جي) ۽ ٻي ڏاکڻي قطار ۾ ڇهه قبرون جن مان اڀرندين ۽ آخري الهندين نمبرن جون اڃا هيٺ ڏکڻ وچ تي هڪ قبر ۽ ان کان اولهه طرف احمد خان پرڳڙي جي جنهن 28- شعبان 1277ھ تي وفات ڪئي ۽ ان کان ڏکڻ- اولهه ٿوري فاصلي تي حيدر خان پرڳڙي جي قبر جنهن مهيني صفر سنه 1265ھ ۾ وفات ڪئي. ستن شهيدن جون قبرون هيٺينءَ طرح.... قطار، الهندي کان اڀرندي: جهان خان، عبدالله سمي، رستم خان، حمزه خان، غلام حيدر خان، ڏاکڻي قطار، الهندي کان پهرين قبر حسن خان ۽ اڀرندي واري آخري قبر بهادر خان بن محمد خان.

تاريخ 12- آگسٽ 1996ع تي ڪنگوري (تعلقو ڊگهڙي) ۾ سيف الله خان نوحاڻي وٽ ڪچهري ٿي، جنهن ۾ دودو خان ۽ ٻيا ڀائر آيا ۽ هن واقعي بابت هيٺيان وڌيڪ اهڃاڻ مليا.

- پهريائين جهان خان پرڳڙي نوحاڻين جي ڳوٺ ڪتب تي چڙهائي ڪئي. ميرن صاحب تائين خبر پهتي ته هنن يڪدم ڏهه جلاڻي سوار اماڻيا جن ڊوهيون ڏيئي جهان کي موتاڻو. پوءِ به فتح باغ جي وڃي دري ۽ دولت کي ماريائين.

- نوحاڻين جڏهن جهان خان جي ڪوٽ تي حملو ڪيو تڏهن جهان خان سميت 16 ماڻهو مئا. نوحاڻين مان هيٺيان مئا: حيدر سحاقاڻي، سعيد خان سحاقاڻي. ملهه محسوداڻي (ڪونج جو لڳ چوهڙ جمالي) رامپڻ غلاماڻي ۽ جاني هيسباڻي. ٻه نوحاڻي فتح باغ تي مئا جملي ست جٽا. انهيءَ ڪري قتل عيوض قتل جو فيصلو ٿيو ۽ مير صاحب ستن نوحاڻين کي قتل ڪرڻ

جو حڪمر ڏنو جن مان مان هي پنج قتل ٿيا: وڏيرو هيسب خان، جنهن کي ريشم جا ڪپڙا پارايائون. حاجي شهڪ رامين جو پيءُ، رامين پاڻ، هوت خان ۽ جعفر خان، باقي گبر خان ۽ شير خان بچي ويا جو جهان خان جي ماءُ ٻاهر اچي ڇڏيا.

- ڪُنڊ مان جيڪي نوحائي حملي ۾ شامل ٿيا هئا تن مان هڪ مئو سنجراڻي به هو، جنهن جو نالو بيت ۾ اچي ٿو ته:

”منو پٽ مراد جو هو سنجراڻي ساڻن“

جاني ۽ جعفر خان کي بيت ۾ ڏنل جس ته:

”جاني جعفر خان هئا، شرف وڏي شان سان.“

دستين جو بگهي خان کي مارڻ:

بگهي خان (بڪو خان) دستي تي پنهنجي دستين جو وير هو، سو هو اچي شرن جي سردار احمد خان شر (اُٻاوڙو- ڏهرڪي) وٽ سام ٿيو. احمد خان وڏي ڪوٽ ۾ وڏو در وجاهيو ۽ ڪُرفن ڪڙن سان بند ڪرايو. بگهي خان کي اندر رهايو ۽ پهرو رکايو. تڏهن بگهي خان چيس ته: جي دستي ڏاڍا ٿي، تنهنجي ماڻهن کي هٽائي، اچي ڪوٽ تي حملو ڪن ته پوءِ دروازو کولائي ڇڏجان ته مان انهن سان ميدان ۾ وڙهان ۽ ائين نه ٿئي جو مون کي هتي اندر اچي ماري. احمد خان اهڙي خاطري ڏني.

دستين جڏهن حملو ڪيو تڏهن شر هتي ويا ۽ دستين اچي بگهي خان کي ماريو. بگهي خان ان وقت احمد خان کي وڏا سڏ ڪيا ته دروازو کولاءِ، پر ڪو کولڻ وارو ئي ڪونه هو، احمد خان تي اها ميار رهجي وئي. تڏهن پارو سگهڙ احمد خان ڏي بيت چوائي موڪليو ته:

احمد خان ارڙي کي ڏيو پارو جا پيغام،

ته دستي ڪري مستي تنهنجي ماري وٽڙا سام،

بگهي پئي ٻولاوا ڪيا اتي مگڙا اڌڪايو سانڀ،

هان تون گاندو پري گام، هلاءِ وڃي هتي کي.

احمد خان ان جو جواب موڪليو ته:

احمد خان ارڙي جا ڏيو پارو ڪي پيغام،

ته دستي ڪري مستي تنهنجي ماري وٽڙا سام،

ڪُنڊس هاڻي ڪاهوڙي ٿي، تن جو پاڻيءَ منجهان پيس،
 ورائسي وٽندس ويس، پڪڙي خان ڀروچ جو.
 پر پوءِ اها هام به پوري ڪانه ڪيائين، ۽ پڪڙي خان جي طرفدارن پنهنجي
 ٽڪي لاهڻ لاءِ اچي احمد خان کي به ماريو.
ماڙيجن ۽ هوٽي انڙ جي جنگ:

هيءَ جنگ اوڀاڙي طرف ٿيڻ جي ٿڌ تي لڳي. 8- جون 1962ع ۾
 ڳوٺ فتح علي خان پتافي (تعلقو ميرپورماتيلو) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ سگهڙ
 شاعر غمتار مهر هن جنگ جا بيت ٻڌايا. جن مان هيٺيون هڪ بيت لکيم ۽
 پوءِ وچ ۾ ٻي ڪا اهڙي ڳالهه ٿي جو سڄو احوال ۽ بيت لکڻ رهجي ويا.
 هيٺيون بيت پهاڪي طور ماڙيجي ٻولائي چيو ته: وير وٽندس، وير نه ويندو!
 وير تڏهن وڃي جڏهن جوئر جو سنگ ڍڍي مان نڪري پر ٻُور نه آئي، يا پاهڻ
 پاڻيءَ ۾ ڳري وڃي.

اڳي انڙ کي چيو ماڙيجي مذڪور،
 سنگ ڍڍي ۾ سال ٿئي جهلي نه پهڳڻ پور،
 پاهڻ پاڻيءَ ۾ ڳري، تڏ وڃي وير ضرور.

ڀوتائين ۽ براهين جي جنگ:

بروهي. چئن جون ٻنيون ڪندا هئا، چيائون ته اُن ڪونه ڏينداسون. مقابلي
 جي تياري ڪيائون. صديق ۽ وريل لشڪر جا اڳواڻ هئا! جُمڪي ۽ اُپڪ ڍورن
 اتي لشڪر گڏ ٿيو. چئن جي سردار اميد علي ڀرتائي وڏو لشڪر گڏ ڪيو ۽
 جنگ لاءِ چڙهيو ته بروهي مقابلي جي طاقت نه ساري سگهيا. شاعر علي محمد
 پٽ زرب ٻاراڻي بڪڪ، وينل ديهه موٽيدان ڳوٺ عطر خان بڪڪ، هن جنگ
 بابت هيٺيون بيت چيو:

بروهي ڀوتائي پاڻ ۾ لايو ويسر وڌيڪرن،
 صديق لشڪر لاهيو هوڻا وريل واهر ڪن،
 بروهين وڏا پنهنش ڪيا تڪبر توڙيچن،
 نيت ڪوڙي، ميزل چوڙي، ڪي مصلحت هئي موڙهن،
 ڏينداسين جنگ جُمڪي ۾ اُپڪ پاسي تن⁽¹⁾.

ايها ڳالهه اميد عليءَ کي ڪڙڪي پئي ڪن،
 تنهن پوتائي تي پار جتايو جيڪي ماڇا ٿا مرڪن ⁽¹⁾،
 ٻڌي جمالي جنگ جو هو لشڪر لائجيو تن ⁽²⁾،
 بهلول تن سان پيڙا هڻا چڪا چيرن ⁽³⁾،
 حقي ڏٺي حب جا کي بهدري باريجن،
 حملو ٻڌي هليا هئا کي دعا دريشن ⁽⁴⁾،
 صديقاڻي سنبهيا هئا سي گنجبا کين گسن ⁽⁵⁾،
 بڪڪ اڳ ئي بهدر هئا هنيو نعرو نوتاڻين ⁽⁵⁾،
 هوڪو ٻڌي هليا سي توراڻي کين ترسن ⁽⁵⁾،
 اوڻاڻي اڳ ۾ جهليو بـَـج بنديجن ⁽⁶⁾،
 ڀرجهل پائر پوتائي جا چڪا چيهه ڪن،
 بروهين کي بند ڪري جهليا گهٽ گهوٽن،
 ڪن جون آڙون آنتار، کي ڏونئر ڏگ وٺن ⁽⁷⁾،
 کي هئا ڪڙڪيا ڪوٽڪر تي، کي سينهن لڪن سڄن،
 کي مرد مٽيا مانڊڙڪي تي، کي ڪيلڙي ڪڏن ⁽⁸⁾،
 صبح مان پسي سوڀرو لايو پڙڪو بندوقن،
 دارونءَ ڏونهون ڪيو هو، جئن پـَـٺ تي نو پون ⁽⁹⁾،
 گولين گس پٽا هئا، کي ڪڏ ڪارتوسن،
 نڪو شورو شورري کي، نڪا ڪمي ڪانن ⁽¹⁰⁾،
 تانارن جي ترارين تي، سي مانار ٿا مڙهجن ⁽¹¹⁾،

(1) پار جتايو = پائڻ کي ٻڌايو، ماڇا = چئن جو پاڙو.

(2) جمالي لوهي جا (دريجي کان اولهه) سي به اميد علي جي مدد ۾ آيا.

(3) بهلول = چئن جو پاڙو.

(4) دريشن = درويشن.

(5) چئن جا پاڙا.

(6) بـَـج پاسو، اوڻاڻي بنديجا.

(7) آندارا = ڏونئر ٻئي جبل.

(8) مانڊڙڪي ڍورو، ڪيلڙي = جبل جو لڪ.

(9) نوءِ با نور = ڏند، غبار، سنهڙي بوند ڇيٽ واري مهيني ۾، اپ وارو سونو جو جبل ۽ ڪجي وحي.

(10) شورو = ڪنيل دارون.

(11) تانار ۽ مانار = ترارين جي ميانن تي چمرا، پٿا، جٺ گل.

نڪا هئين سوس سيهي جي، ڀريون ڏنگيون داروئن⁽¹⁾،
 پسي جوڙ جنگ جي ڪيو بس بس بروهين،
 مرڻ کان پي موٽڻ پلو، ڪي صلاح سنگتين،
 پوءِ ڇپي ڇپرن، هن ڪني اڀريو سج سارڻ⁽²⁾ ۾.

راجسين پوٽن فقيرن ۽ هاليپوٽن جو جهيڙو:

دل قبيلي جي لنجن مان، غوث بهاؤالدين جو خليفو راجسين سومراڻي ٿيو،
 جنهن جي درگاه ندي شهر کان ٻه ميل کن اتر طرف آهي. سندس اولاد مان گهڻن
 وڃي ڪڇ وسايو، ٽالپورن جي دور ۾ خليفو صابر وڃي ڪڇ جي علائقي ٻني ۾،
 ڪارنگي ۽ نڪريالي جي جهلن (ٿڙن) تي ويٺو⁽³⁾. سندس چار پٽ جن مان وڏو
 گل محمد جنهن جي ڏينهن ۾ اتي هاليپوٽن سان تڪرار ٿيو. خليفي گل محمد
 کي سنبت 1907ع ۽ سنبت 1912ع ۾ ٻارنهن جهل مليا هئا. هاليپوٽن مان رڳو
 پٽ پاهڙ جو اڳواڻ هو. تنهن کي عيوض ۾ ڪڇ جي راءِ بيا تڙ ڏنا رڳو اڳيان تڙ نه
 ڇڏيا. انهي جنگ نامي جو بيت ته:

رڳو! راءِ ٻولاڻيو، پُٺ تون پاهڙ جا،
 وٺ تون 'پنڊيارو'، راءِ جي هٿا،
 چئي: ڪين ڇڏيندس ڪڏهين 'هوڙڪو' هٿا،
 سگهيون رسن سيمر ڪي، وينيون وڙ مٿا،
 ڪيئن ڇڏيان آءُ 'ڏومه ڏو' ڏاڏاڻو ڏيهه،
 'اڏهي' اجهور موڪرو، ٺاهڪا 'نڪريانا'!

ڪاري جعفر اڻي راڄڙ جو سورج مل کي مارڻ⁽⁴⁾:

سورج مل ڪپري کان 6 ميل اتر مٿو جو هو، ڪارو راڄڙ به اتي جو جنهن
 سورج مل جي ماءُ جا ٽچ پيتي هئي. ٻئي هڪ جيڏا چوڪرا، مٿو جي ڍنڍ ۾ پئي
 وهتا ته ڪارو، سورج جي مٿان لنگهي ويو. سورج کي ڏمر ٿيو. وڏا ٿيا ته ٻئي
 پهلوان ڏاڙا هڻڻ لڳا. ميرن ٽالپورن جو وقت هو. ڪارو، رحيم يار خان ۽

⁽¹⁾ سوس = کوٽ.

⁽²⁾ سارو = بلوچستان ۾.

⁽³⁾ جني سندس مقام آهي. ڪڇ ۾ 'تڙ' کي 'جهل' چون.

⁽⁴⁾ روايت عبدالڪريم فقير راڄڙ جنهن سان 21- نومبر 1968ع تي ڪڇي ٿي.

بهاولپور واري پاسي نڪري ويو. هيڏانهن سورج مل شاھ ڳڙھ کي ڦريو ۽ لڏيو وائيو راجڙن جو تنهن کي به ڪڍي آيو. لڏي چيو ته: ڪارو جعفرائي جيئرو آهي ته منهنجي واهر ٿيندو.

مهيون ڌاريجو راجڙ زميندار هو. سو وير وارڻ لاءِ نه چڙهيو. جڏهن ڪارو آيو ته چڙهيو. سارين جو ڪرو پئي ونديائون ۽ سورج مل اتي هو. پويان ڪارو اچي مٿو ماريو ۽ شهر ڦريائين. نڪريائي مائي تڃ هٿ ۾ ڪڍي چيو ته: مون توکي کير پياريو هو! ڪاري کاتي ڪڍي تڃ ڪڍي چيو ته: مون وارو ٿڻ مون وڌي ڇڏيو. اتان پهاڪو ته: راجڙ ماءُ جي تڃ وڌ وارا!

سورج مل پوءِ ڪاري جي پويان پيو ۽ ٻن ڪوهن تي اچي رسيو. ٻئي طرف لهي پيا. آخرڪار چيو ته: ٻين کي نه مارايو باقي پنهنجو فيصلو آهي. انهي مقابلي ۾ سورج مل ماريو. سندس ماڻڪي تار نه وڙهي، اها ڪاري ڪٺي جا اڃا تائين ڪاري جي پوين وٽ آهي.

مهيون ڪنڊي جي موڙ ۾ ويٺو ڪري ويچار،
 نڪا ڪري هلڻ جي، نڪا ڪري پڇار،
 سوپ ڏڄئين سڄا ڏٿي، ڪاري کي ڪلتار،
 پٽ پائتيا ڪاري جا سانوڻ، صمند، آري ٿئي مرد متار،
 آري هڙي آواريون ڏٿي نه ويريءَ وار،
 سي سورج مل جي ڪيائون ڌڙ ڪان ڌار،
 هن جي ڳورئين ڳانا لاٿا هيڪوٽا ۽ هار،
 سي ساڻو سڀ ڄمار، وير وساري ويهي رهيا.

سيري يا اونگر واري جنگ:⁽¹⁾

هن جنگ جو بيان اڳ تفصيل سان موجود آهي. هيٺيان وڌيڪ ٿاڻا معلوم

ٿيا:

- هن ۾ سٺ امير ماريان جن ۾ هڪ جمعو خان هو جيڪو عارب خان براهماڻي جو پيءُ هو.

- دريا خان پٽ نور محمد حملاڻي جو مول وارو. سو سنڀال تي هو.

¹ 'زباني اميد علي شهنش، ڪجهري تائو عارف خان. 16- فيبروري 1986ع.

- ڄام عالي آيو ۽ مينگل لشڪر وٺي آيو.
 - صلح جون ڳالهيون. اهو بهانو، پوءِ جڏهن لشڪر ويو ته بجار جنگ جوتي.
 - گهوڙيون دريا خان وارن جون: ”تاڙڻيون جبلين ۾ ٿيون راڻيون رت رڻ.“
 - عزت خان قلات مان آيو، تنهن بجار کي خون بحشي ڇڏيو. پر عارب خان
 براهماڻي (بلوچ) ڄام بجار کي چيو ته: آءُ تنهنجو لڪڻ ڪٿي پاءُ ڪونه آهيان،
 پر سيال آهيان، آءُ پنهنجو وڃڻ ڪونه ڇڏيندس. پوءِ اهو وڃڻ راهيجي واري جنگ ۾
 ورتائين جو چاڪر کي ماريائون.
 - سيدي ذات جو چورو، ۽ موسو لهاراڻي واٽ تي گڏيا جن کي به عارف خان
 کنيو. (دادا پاڻي جي سيمٽ فيڪٽري وٽ حيات هوٽل، اها راهيجي آهي).
 - مرن وقت چاڪر سوپاري ڪڍي ڏني ۽ چيائين ته. سنائي سيدن کي سلام
 ڏجانءِ ته ست توبه ڪون جهلي پوءِ مٽ کي ماري مٽو آهيان.
 - چاڪر چيو ته منهنجو مٽ مٽو آهي، چيائين ته: ”پوءِ پي مٽيو!“
ڪرمتين، جوکين ۽ رانوڙن جي جنگ:

بگهياڙ تي، ڊوهڙي واري پٽن واري ايراضي ۾، رانوڙن جي سرداري هئي.
 18 صدي جي شروع ۾ تڪرار ٿيو جنهن ۾ ملير ۽ ساڪري جا ڪرمتي ۽ جوکيا
 هڪ طرف ٿيا ۽ رانوڙ ٻئي طرف. ان جنگ ۾ رانوڙن سرسي ڪئي. ان جنگ جو
 هڪ بيت ته:

نل ڏسي نه ڪيا، ڪيو⁽¹⁾ ڪرمتين،
 جوکيا نه وڌيا جنگ تي، جان کي ڄام بچون ڪري تن،
 رنگ رانوڙن لائين، جن جي گڙ گڙ ڪي گرز.

اتمين واريون جنگيون:

ڪراچي تي حملي واري جنگ ۾ جنهن ڏينهن محمد پوٽو نوٽڪ ماريو، ان
 ڏينهن جوکين مان ڄام مهر علي جي پيڙي پوٽي موتي، مٿس ميار رکيائون ته:
 وڏي وٽ نه جهلي تر مهمت مهر عالي
 جت رڻون تي ورهائون ات تون ڪس وئين خالي

⁽¹⁾ نهڪيا = بيبي رهد، ڪيو = سنان

چيائون ته: ٻيڙيءَ جو سڪاڻ جهري پيو انهي ڪري موٽيا، تڏهن ڪنهن چيو ته:

سُڪاڻ جهري، آئي سري، سا ڪراچي پهتي ڪيئن!

ان جنگ ۾ هڪ ٻروچ ترار چڪ ۾ ڪري دشمن جي ٻيڙي تي حملي لاءِ

سمندر ۾ ٽپيو ۽ وچ ۾ ٻڏي ويو. ان کي ساراهيائون ته:

ڪري مصري منهن ۾، تڪ مان تري آيو تيشن،

جنهن ڪيو اڇڻ سان ايشن، سو ڪو پيو دودو ڊيمن وچ ۾.

چورڙي واري جنگ:

گبولن دنگ ڪڍيو پر برفتن پيو ته: ٻارڻ جي سير دنگ آهي، هيڏانهن

گبولن کي نه ڇڏينداسين، ٿاڻي جو ملڪ احمد خان حملاڻي ۽ ٿاڻي عارب خان جا

بلوچ هڪ طرف ٿيا. ملڪ اڳ رندن کي ڪوتراچ ۾ رهايو هو سي به ملڪ سان

پيڙا ٿيا.

گبولن ماريو حاجي نالي سونهيري کي، پوءِ سوڻهين ۽ سينارن گڏجي وڃي

ماريو ديرڪ خان گبول کي.

برفتن جو لشڪر چڙهيو: پوءِ، چٽو، راڌو، صديق، مڱيلڌو (چارئي برفت)

۽ ٽلورند انهن تي گبولن حملو ڪيو. عيسو گبول ۽ مڱيلڌو براهماڻي يار هئا،

عيسيٰ چيو مڱيلڌي کي ته: وارو اٿئي جو اوهان ٿورا آهيو ۽ اسين گهاٽا آهيون.

مڱيلڌي ترار هنئي ته عيسو به اڏائي ويو. غازي رند کي گبولن جي گولي لڳي

سو مئو.

لڳو گل غازي کي حاضر منجهه هيٺين.

مول وارو لشڪر اچي غيبي تي لٿو ۽ ٿاڻي احمد خان وارو لشڪر اچي

سجوريءَ تي لٿو، پوءِ صلاح ڪيائون ته 'پوکڻ' تي گڏباسون. اتان چڙهيا سو وڃي

لئن جي وٽن ۾ اولاک ٻڌائون. چورڙو ڏلهه جي پريان ۽ ٻنڌڻي جي اوريان، ۽ اتي

جي گبولن جو پاڻي جهليائون، گبولن پانيو ته ٻئي طرف کان ايندا، تن کي خبر

ئي ڪانه پئي ته ڪو برفتن پاڻي جهلي ڇڏيو. پاڻي خان رند وڃي چورڙي جو تڙ

جهليو، انهيءَ ڪري گبولن جي هار ٿي.

ڈسٹي

1- ماڻهن، قومن ۽ قبيلن جي نالن جي فهرست

(الف)

آدم پير 145	اڀڙو سمو 67، 70، 318
آدم دڪي حماتي 299، 300	اڀل ماڪاڻي (حر) 451
آدم خان 362	ابن لنجو 324
آڏو آرا دين 377، 378، 379	اوتمي، اُتومي 721، 272، 273
آرا دين (راج) 37	اٽوال 127
آري (برفت گهر) 307	اڄمالي (نگامرا سردار) 189
آري پوٽا (جوکيا) 454	احسان علي شاه 402، 403
آري جاکرو 182	احمد 455
آري جوکيو 454	احمد چانڊيو 237، 257
آريسر 107	احمد خان 231، 250، 251
آريسر (قبيلو) 107	احمد خان ٽالپر 357
آسوجي 196	احمد خان مگسي 214، 217، 218، 222، 227
آسورام 115، 116، 117	احمد زئي (قلاٽ جا خان) 80
آسو لنگهو 182	احمد شاه قلندر 235، 236
آسيو ڍاڍي 430	اڏيسنگ پونجاڻي سوڍو 423، 424
آغا اسماعيل شاه 479	ارباب سائينداد ٻڙو 268
آلادين (= علادين) 224	ارجڻ راءِ چنو 100، 101
اوت (= اوتراءِ) 411	ارغون 67، 71، 72، 89، 262
اوتراءِ منشي 399، 411، 412	اسٽيل (انگريز آفيسر) 438
ابراهيم ساڪاڻي (جوکيو) 193	اسحاق محمد لاشاري 112
اڀڙا 127	اسماعيل 279
اڀڙا (سما) 67	اسماعيل پنهور 321، 322
اڀڙو سردار 72	اسماعيل خان بروهي 118

الهورايو ناريجو	411	اسير	127
الهيوار	68، 75	اعظم	72
الهيوار بگهيڙ	313، 314	افغان	270، 278، 279، 382
الهيوار خان شر	381	اقبال شيدي	296، 298، 302
الياس ٿيو	203، 210	اڪبر بادشاهه	89، 92
الياس لنجو	324	اڪا سوڍا	425
امام بخش سنجراڻي (حر)	451	اڪيراج نڪر	425
اميد علي	361	الپيت (اُتمين جو اڳواڻ)	274
اميد علي خان پوتائي	293	التاز	119
اميد علي چانڊيو	431	الله بخش پالاري سگهڙ	149، 159
اميڙي (ڍاڍر جو زميندار)	118		182، 293، 278
اندو مگتھار (شاعر)	417	الله بخش پيروڙاڻي (لغاري)	377
اُنڙ	127	الله بخش چانڊيو	216، 238، 241
اُنڙ سردار	419	الله بخش لاشاري سگهڙ	416
اُنڙاڻي	161	الله ڏنو (احدي پهلوان)	145
انس پلي	209	الله رکيو	151
انگريز	382، 393، 397، 415، 423	الله داد	133، 160
	425، 429، 432، 448454	الهداد برڙو	267، 268
انو راءِ جوکيو	169	الهداد پند	296، 298، 300، 302
اوان (= اعوان)	127	الهداد ڪرمڻي (شاعر)	2474، 327
اوباهيو برفت	295	الهداد مهمت (جوکيو)	308، 209
اوڻا جاڪرا	150	الهدنو هدي	465
اوڻرم (ميجر)	393	الهرڪيو لوهار (ميرن طرفان ڪراچي جو	
اوڻاڻا	127	محافظ)	272، 273
اوڻو	169	الهرڪيو ناريجو (جمعدار ڪوڙي ناريجي	
اورنگزيب	68، 74	جو پيءُ)	411
اوشو	212		

بدام (پنري جو پيءُ) 98	(ب)
بدام (پاڙو) 97	بابو حملاڻي 149، 151
بدام (پنرو) 98	بادل جو کيو 454
بداماڻي (بلو کوسو)	باد محمد شاھ سنگتراش 319
بداماڻي پنرو 98	بادين 160
بدائي (بلو کوسو) 127، 135	باراڻي (بارڻ جا) 456
بدائي (کوسن جو پاڙو) 135	بارڻ جو کيو 182
براد بنديچو 137	بارڻ دستي 381
براهمر گهنڊارو (سگهڙ، لنگهو) 158،	بازوئي 118
161	باگراڻي 279، 404
براهي (= بروهي) 161	باگو 363
برفت 113، 320، 455	باگو پنهور 455
برفت ملڪ	بالاچ خان ترڪ 416
براهمر (گبول) 158	بنورائي چانگ 336
براهمر منڊو (ڪرمتي شاعر) 454، 455	بجار جو کيو (= بچار) 169
بروهي 161	بجار (گبول) 169
بروهي (مير عبدالله خان) 119	بجير 211
بڙدي 214	بچل ساکائي (= جو کيو) 193
بشڪ دستي (= بخش دستي) 381	بچو خاصخيلي، حر (= بچو بادشاھ)
بکر بروهي 137	435، 451
بڪراڻي گدا 191	بچو ڪور 416
بکر خان لاشاري 467	بچو ننڍو نوتاڻي 457
بکر گڊو (شاعر) 291	بچو وڏو نوتاڻي 457
بکو (بکر خان لاشاري) 467	بخش دستي 381
بلدي 127	بخشو 129
بلو کوسو (بدائي) 127	بدوا (قبيلو) 97

- بلوچ 67، 431
 بلوچ خان خانان ٿي تالپور 417
 بليلاڻي (کوسا) 429
 بنبا بگهياڙ 190، 192
 بنديچا (جوکيا) 316
 بنگل جوکيو 192
 بنگو خان 112
 بوداڻي 337، 339
 بودلو شيا 311، 316
 بوردار 231، 297
 بولو (بلو بداڻي) 168، 287
 بولو (دودو) 97، 227
 بولو (کيهڙ) 131، 442
 بوھڙ 97، 332، 346
 بهادر 191، 366
 بهادر خان کوکر 311، 313
 بهادر خان پرڳڙي 97، 187
 بهادر خان امرائي 141، 143
 بهارو (شاه بهارو سپه سالار) 191،
 193
 بهاول خان، نواب 197، 338
 بهر (بهڙ؟ قبيلو) 211، 216
 بهرام (مير بهرام خان) 311، 321
 بهرام 320، 321
 بهرام خان جمالي 330، 336
 بيبان نور (ولاسي ڏچاڻي) 391، 393
 (ب)
 ٻاڙا (برفتن جو راڄ) 164
 ٻاڙو 185
 ٻاگهي (ڄام هالي جي ڌيءَ) 82
 پير (ٻاگهي جو ٻانهو) 84
 ٻيراڻي ملڪ 174
 ٻڌ (قوم) 269
 ٻڍو برفت 113
 پرا 77، 457
 پرڙا 267، 269
 پروج 144، 464
 پوٽو ڄاموٽ 271
 پيٽو چارڻ (شاعر) 211
 پيٽو چانڊيو 366، 368
 (ٻ)
 ٽينجڻ (النڇو) 324، 325
 (پ)
 پاتنجر (ڪرنل) 393، 394
 پار پيو شاعر 271
 پارو نوحاڻي 138
 پالاري 148، 142
 پبي پوٽا رونجها 331، 336
 پتافي 161، 320
 پٺاڻ 97، 137
 پٺاڻ (شاه شجاع) 193، 331
 پٺاڻ پشنڱي 123، 236

- پنائی پنائی لاشاری 97، 191
 پیر گبول 110، 113
 پراڙ (ذات جو) 97، 330، 420
 پرتوس پرتوي راج سمو 142، 148
 پریو مچی 311، 314
 پلھ (ذات جو) 68، 81
 پلی (جام هالي جو پٽ) 191، 238
 پلیو خان 313، 314، 395
 پنچوئا 97، 191
 پنرو بداماڻي 67، 332
 پنڻ (ملڪ، حملاڻي) 430، 433
 پنڻ (جوکیو) 99، 330، 334
 پنھوار 323
 پربت لنگھو شاعر 330، 436
 پونجاڻي سودا 97، 187، 330
 پھڙ (= پاھڙ خان ملڪ) 187، 197
 پھلاج واڻیو 311، 313، 320
 پھوڙ خان (= پاھڙ خان) 161، 127
 پیارو مگسي 97، 191، 336
 پیر (رائیپور وارو) 401، 403
 پیرائو کرمتي 201، 316، 337
 پیرائو خان (جمعدار کوڙي ناريجي جو
 193، 227،
 پیر پڙیبي (سید اسحاق شاھ) 432،
 436
 پیر صاحب یاگارو 432، 433، 440
 پیر صاحب پاگارو، حزب الله شاه (تخت ڌڻي)
 432، 433، 434
 پیر صاحب پاگارو شاه مردان شاه
 (کوٽ ڌڻي) 448، 449، 450
 پیر صاحب پاگارو شاه مردان شاه ثاني
 432، 433
 پیر صاحب پاگارو صبغت الله شاه
 (اول) 448، 450
 پیر صاحب پاگارو صبغت الله شاه ثاني
 432، 448
 پیر صاحب محمد راشدي (روزي ڌڻي)
 448، 450
 پیر عبدالله شاه راشدي 197، 198
 پیر ملوک شاه 342، 357
 پیر محمد گورئين (راوي) 161، 197
 پیرو وزیر (حر) 432، 433، 456
 پیروز کرمتي 366، 371
 پیروز لغاري 141، 197
 (پ)
 یارائي کوسو 423، 424
 یاڳت 127
 یتڙ 127
 یتا 127
 یتی 127
 یرگڙي 131
 یرئو خان گبول 192

- 397 پڙج تنگئي گبول 436، 437، 449
 397، 168 (جت) پلائي تيجو منائي (جت) 331، 416، 430
 450، 439 (حر) پلو گاهو تيمور شاه 218، 321، 381
 191 پنيو (پوو) تيموري ترك (شاه شجاع جو لشكر)
 193 پنڊ (جوكيا) 287
 127 پنڊ جوكيو (مجاور) (ت)
 272 پوا، پئوئا (كرمتي) تانهر (كرمتي) 117
 407 پوپ سنگ توهر 138
 331، 311 پوت (سردار، قوم) توهر گدو ساعر 117، 118
 933 پوت (جعنت خان پوتائي) ٿهر 149
 234، 231 پوتائي (سردار) ٿيپا 203
 197، 229 پوت مگسي (ت)
 441 پوجراج، ڪيهر ٽالپر (ٽالپور) 129، 130
 461 پيڏا ٿلو حنديو 127، 257
 445، 127 پيل ٿلو خان 223، 225
 (ت) ٽوئندا (گبول) 87، 117
 373 تاجو نوحائي ٽيپر (جوكيا) 193
 425 تاجو دل ساعر (ت)
 346 ٽالي جت ٽارو (مير) 351، 352، 353، 354
 68، 67 ترخان ٽارو چانديو 366، 364
 94 ترك ٽڪر 324
 423 ترون (ريارڪر جو ڊپٽي ڪمشنر) ٽڪر هندو 324
 347، 342 ٽڪو (ٿيپر پاڙي جو وڏو) ٽڪراني (سوڍو ڪلائي) 310، 311
 313، 311 ٽگيو (بجار پاڙي جو وڏو) ٽڪراني (ڪر خان جو پوٽو) 67، 68
 451، 445، 444 ٽگيو چانگ (حر) ٽڪر خان بگهياڙ (ڪرمتي) 313

- (ث)
- جعفر خان كلوئي 431، 383، 313
- جعفر خان لغاري 393، 311، 117
- جعفر كوسو 493، 362، 161
- جعفر گبول شاعر 137، 121
- جکرا 217، 197
- جکرو 197، 88
- جلالائي 236، 191
- جلال کٽي 418، 231، 171
- جلال خان مري 456، 453، 231
- جلاّب 397، 137
- جلب (ذات) 171، 113
- جلبائي 127
- جمال خان لاشاري 127
- جمالي 128، 127
- جمالي (مسو) 129، 127
- جمجما سلطان
- جمع خان (معمار) 129، 127
- جمعو برزو 172، 171
- جمعو جتوئي 478، 171
- جمن چارڻ (شاعر) 170
- جنگو خان جمالي 339، 338
- جنگي خان برفت 418، 91
- جنگي خان ڏيوڙائي پرو 338
- جوکيا 272، 179
- جولاسنگ 478، 383
- جولڻ جاکرو 494
- ثابت علي شاهه شاعر 403، 402
- (ج)
- جاداڻا 169، 167
- جاڙو پرو 191، 87
- جاڙو گدرو 192، 97
- جاڙيجا 144
- جاڙيجا (دودا) 148
- جاڙيجا سما 196
- جاکرا 184، 148
- جان محمد خان لون 193، 141
- جانو 168
- جانوري 127، 117
- جنائي بيگ ترخان 242
- جاني غلاماني (نوحائي) 308، 306
- جاني لنجو (سخي) 237، 161
- جت 127، 72
- جتوئي 128، 127
- جع 127
- جروار 127
- جڙ جولڻ (پوٽو) 436، 433
- جڙبو خاصخيلي (حر) 456، 446
- جسوت جعفر ضليري 397، 331
- جعفر خان نوحاني 368، 366
- جعفر خان پوتسي 371، 168
- جعفر خان مري 433، 320، 112

- جولو (= جولا سنگ) 383
 جام عالي وڏو 77
 جوڻو جوڻيجا 158، 171
 جوياء 171، 172
 جهان خان ڀرڳڙي 168
 جهان خان لغاري 171، 172
 جهان خان مري 191، 193
 جهو، جهو (نالو) 261، 463
 جهيجا 171
 جيڙي (همير جي ڌيءَ) 378
 جيسر راو مياجي 261، 347
 جيشمي (اتومي) 176، 462
 جيلاني 178، 438
 جيڪب صاحب 151، 382
 جيوو لاکاڻي 347
 جيئند 148، 184
 جيئند خان (منڌير لاشاري) 167، 168
 (ج)
 چارلس نيپئر 393، 395، 397
 چارڻ 69
 چاڪراڻي 89، 191
 چاڪراڻي مير 193، 394
 چاڪر پيءُ (= چار بجار جو ڪيو) 161، 162
 چاڪر جو ڪيو 162، 163
 چاڪر (ڪجراڻي بروهي) 137
 چانڊيا 127
 چانڊيو (سردار) 127، 130
 چانگ 97، 153
 چاليها 132، 197
 چڱو برفت 188، 431
 چڱو جت شاعر 311، 316
 چولو (= جولا سنگ) 383
 جوڻو جوڻيجا 158، 171
 جوياء 171، 172
 جهان خان ڀرڳڙي 168
 جهان خان لغاري 171، 172
 جهان خان مري 191، 193
 جهو، جهو (نالو) 261، 463
 جهيجا 171
 جيڙي (همير جي ڌيءَ) 378
 جيسر راو مياجي 261، 347
 جيشمي (اتومي) 176، 462
 جيلاني 178، 438
 جيڪب صاحب 151، 382
 جيوو لاکاڻي 347
 جيئند 148، 184
 جيئند خان (منڌير لاشاري) 167، 168
 (ج)
 چار 152
 چار (چامن جي اوڙڪ) 336
 چاماڻي جو ڪيا 461
 چار بجار (جو ڪيو) 153
 چار جت 326
 چار جڪرو 84
 چار دينار 79
 چار ڏيسر 198
 چار عالي 77

198. 78. چمار چمل لهرائي
 چنا، چنائي 151، 156
 چنجي 138، 133، 414، 416
 چنيسر سوړو 150
 چنيسر سومرو 67
 (چ)
 چټو 67، 127
 چټا (مهر) 127، 328
 چټو بگهياڙ 127، 331
 چټو غلامياڼي 228، 319
 چټو منداڼي 150، 381
 چپر 100، 102
 چلگري 81، 83
 چورا (برفت) 102، 104
 (ح)
 حاجي 91، 92
 حاجي (رونجهو) 93، 121
 حاجي گبول 120، 123
 حاجي امام بخش بداڼي مري 90، 91
 حاجي اسماعيل بنديجو کرمي 81، 82
 حاجي بگهياڙ
 حاجي پير محمد (راوي) 98، 97
 حاجي جاکرو 197، 138، 441
 حاجي خان 127، 129، 481
 حاجي درياهي 91، 92، 131
 حاجي سرماڻ خان بگهياڙ 97، 98
 حاجي سنجر 97، 113
 حاجي شير محمد نظاماڼي 37، 38
 حاجي صويو برو 127، 128
 حاجي عبدالرحيم شاه 127، 178
 حاجي فقير ډاډي 81، 93، 112
 حاجي کرمي پټو 61، 71، 191
 حاجي محمد سوډو بگهياڙ 141، 293، 371
 حاجي محمد علي بداڼي 78، 79
 حاجي ميران چانگ 67، 77
 حاجي ناهر چانگ 149، 151
 حاصل ساکائي (جوکيو) 189، 398
 حر 432، 414، 416، 417، 418
 حر جماعت 432، 433، 438
 حسن خان پرگزي 413، 432
 حسن چانگ 432، 443
 حسن علي شاه 432، 478
 حسن حاکرو 127، 332
 حسن بگهياڙ 432، 433
 حسن جت 448، 469
 حسن راجواڼي (کرمي) 433، 468
 حسين بخش ٻڌ 118، 318، 441
 حسين جارج، شاعر 127، 129
 حسين شودو 127، 328
 حسين گدرو 67، 89
 حماتي 68، 171، 443

خالدڏنو حماتي 68، 71، 83	حمر پيو 131، 233
خان محمد (پنهور) 130، 223	حمر (مروڻو ڪرمتي) 141، 448
خان محمد (مري) 131، 132	حمر (ملڪاڻي سردار) 133، 134
خان محمد (مير) 127، 223	حمرائي ملڪ 127، 128
خان محمود خان (قلات جو والي) 171	حمر حماتي 120، 430
خان ڳاهو 329، 491	حمرڪ (حملاڻي) 132، 443
خدا بخش (لغاري) 78، 131	حمر لنگهو 432، 438، 469
خدا يار خان (= ميان نور محمد) 89، 90	حمزائي (ڪرمتي) 171، 173
خسرو بيگ 78، 191	حمزائي جو ڪيو 227، 328
خشڪ حضر 221، 318	حمزو 171، 172، 442
خليفو صابر 171، 227	حمزو جو ڪيو سگهڙ 127، 433
خليفو غلام نبي (حر جماعت جو باني) 371	حملاڻي (برفت) 443، 456، 487
خليفو گل محمد 133، 429	حمل جت 433، 448
خليفو نبي بخش 168، 127	حملڪ (حملاڻي برفت) 127، 128، 433
خميسو وسان (حر) 380، 441	حيات خان 433، 435، 437
خواجا 127، 128	حيدر 311، 332
خواجہ گل محمد (النواري وارو) 181، 383	حيدر (پنهور) 438، 459، 467
خير محمد خان چانڊيو 191، 393	حيدر (ملڪ، ڪرمتي) 159، 163
خير محمد سگهڙ 173، 491	حيدر اسحاقاڻي (نوحاڻي) (خ)
خيرو (ڪلهوڙن جو سالار) 127، 129	خاصخيلي 68، 70، 181
خيرو خان لغاري 171، 172	خان (قلات جا) 130، 131
خيرو خان جمالي 330، 331	خاناڻي 89، 101، 103
(ا)	خان خانان 101، 140
دادو 91، 99، 104	خالدڏنو ڀاڙو 79، 93

- دادو (کلهوژن جو سالار) 127، 182
 دائود پوٽو، ڊاڪٽر شمس العلماء 127
 دائود خان (چانديو) 171، 172
 دائود خان مري 127، 129
 دائود (برفت سردار) 127، 130
 دتگر (سامي) 141، 393
 درگاهي فقير 171، 172
 درو نوحاڻي 227، 326
 دره خان (= دريا خان) 81، 381
 دريا خان 127، 129
 دريا خان (برفت اڳواڻ) 171، 172
 دريا خان (جت) 331، 345
 دريا خان (سپهه سالار) 188، 275
 دريا خان جوکيو 127، 128
 دريا خان حملاڻي 161، 363
 دريا خان لغاري 94، 140، 480
 دريا خان نظاماني 127، 229
 درياهي (پيو) 80، 81، 198
 دريس پرو 371، 484
 دستي 189، 292
 دعواڻي چانديا 148، 142
 دل 191، 413
 دلدار جت 81، 83
 دلدار هالاڻي (مناڻي جت) 184، 385
 دلو 127، 128
 دودا 171، 172
 دوداڻي 113، 329
 دُودو 127، 465
 دودو (= مير نصير خان بروهي) 161، 343
 دودو خان (پنهور) 191، 315
 دودو زنگيجو سگهڙ 130، 428
 دودو سومرو 181، 433
 دودو ڪوري (حر) 327، 445
 دورو 127، 329
 دورو (ڪرمتي) 439، 481
 دوست محمد خان (ڪابلي) 127، 328
 دوسو چانگ 171، 432
 دولت نوحاڻي 191، 193
 ديگي (برفت) 165، 378
 دينار گونگو 148، 155
 دينار جمالي
 ديناري 344، 391
 دين محمد شر 227، 228
 دين محمد چارڻ 473، 481
 دينو خاصخيلي 127، 128
 (ڦ)
 ڏڱاڻو خان مري 181، 183
 ڏٽي ڏنو (جوکيو) 141، 143
 ڏيتا (قبيلو) 271، 433
 (ڦ)
 ڏيرو ڍاڍي 80، 181

(ڊ)	ڏاتو چانگ 181، 418
ڊارا (جوکيا) 129، 130	ڏاتو بڙدي 227، 229
ڊاڳڙا (جوکيا) 131، 133	ڏتو پي 171، 372
ڊيلا (جوکيا) 127، 128	ڏتو جمالي 83، 84، 271، 322، 381
(ڊ)	ڏورنگيو ڊاڊي 238، 332
ذوالفقار علي شاھ سيند 431، 442، 443	ڏونگر (قبيلو) 91، 93، 481
	ڏهر 158، 453
	ڏهوٽ 161، 173، 391
(ر)	ڏياچ 171، 173، 468
راجپوت 131، 133	ڏيتو 127، 138
راجڙ 68، 79، 116	ڏورنگيو ڊاڊي 238، 333
راجسين پوٽا (دل) 67، 89	ڏونگر (قبيلو) 191، 223
راجسين سومراڻي 331، 343	ڏهر 181، 383، 481
راج ملڪ 71، 73، 413	ڏهوٽ 127، 327
راجواڻي (ڪرمي) 261، 343	ڏياچ 148، 228
راڌا (جت) 171، 183، 435	ڏيتو 127، 128
راڻي وڪٽوريا 78، 89، 91، 281، 316	ڏيرا 171، 433
راوت پٽ رحيمداد 330، 336	ڏيرو 177، 128
راوت خان (شاهائي) 151، 321	ڏيسر 91، 132
راوت راءِ 87، 97، 138	ڏيسر (ڪرمي) 171، 183
راوت رڌ 87، 97، 138	ڏيسر حملاڻي 344، 472
راوسر (قبيلو) 127، 381، 433	ڏيوڙو پرو 191، 433
راهوچاڻي 83، 132، 359	ڏيوڙو (نوتاڻي) 948، 459
راءِ ارجن (جنو) 136، 329	ڏيشا سورا 227، 378
راءِ ڪنوج (جنو) 97، 104	ڏيشو مل (ڪاردار) 187، 338
راءِ گوڙجي (ڪڇ جو) 120، 351	(ڊ)
	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 120، 131

- ربو پرڙو 93، 109، 308
 رباري 191، 327، 443
 رتو 117، 386، 443
 رجيرا (ڪرمي) 214، 348، 419
 رحمت الله ملين پوٽو 79، 93، 105، 107
 رحم علي وسائي پوٽو 68، 119
 رحيمداد جوڪيو 201، 206، 433
 رحيمداد بروهي 97، 99، 432
 رحيمداد خان مري 447، 469
 رحيم هڱورو (حر) 432، 437، 439
 رڌ 67، 91، 102
 رستم خان (مير) 428، 432، 458
 رستم خان لغاري 87، 108، 310
 رستم خان پرڳڙي 127، 128
 رڪن ٿيڀو 127، 316
 رڪيو (الله رڪيو لوهار، نواب) 88، 102، 417
 رڪيو پرڳڙي 131، 134، 317
 رند 259، 260
 روحا (جوڪيو) 253، 260، 329
 روحاڻي ڪوسا 277، 278
 رودڙاڻي (بگهياڙ) 328، 330
 روهيلا 283، 389
 روئيس (جاڪرو) 131، 133
 رهيو گبول 89، 107
- (ز)
 زنگياڻي ڀروچ 280، 263
 زنگياڻي (چڱو جت) 260، 264
 زنگي خان (جت) 161، 263
 زهر پوٽو 149، 158
 زئونر 87، 106، 112
- (س)
 ساتلاڻي (جوڪيا) 160، 163
 سادات 89، 101
 ساڌور مهر 67، 93، 104
 سالار 432، 453
 سالار (جوڪيا) 432، 455
 سالار (دودو) 432، 441
 سالار 432، 443
 سالار (سومرو) 432، 451
 سامتو 127، 128
 سامتيا 97، 93
 سامي (دنگر) 149، 353
 ساند (ڄام هالي جو پيءُ) 138، 332
 سانين گبول 117، 119
 ساهان 77، 78
 ساهڙ ٿيڀو سگهڙ 119، 320
 سائينداداڻي (پوٽا) 277، 222
 سائينداد ڀرڙو 271، 274
 سائينداد لنڊ 79، 87
 سائينداد نوحاڻي 71، 189، 230

- سپر (سومرو) سپڙ ڄام رونجهو 98، 137
 سڪان (ماڻي) 97، 113
 ستابو چانهيو 79، 93، 201
 سڪيو 67، 89، 331
 ستار ڏنو 67، 77
 سڪيو منڊاڻي 127، 129
 ست ڀاڻي گڏي 79، 103
 سلطان (ڪلهوڙن جو سالار) 227، 328
 ستيڏان سوڍو 367، 388
 سلطاناڻي (لاشاري) 218، 397
 سڄاول مير 119، 432
 سلطان عبدالحميد (ترڪي جو) 161، 480
 سچل سائين 277، 278
 سما 69، 68، 69، 459
 سچل وسائ 132، 134
 سما (پيچم جا) 67، 98، 466
 سچيڏنو (ملڪ) 133، 134
 سمراڻي چانڊيا 67، 68
 سچيڏنو زنگياڻي 97، 102، 432
 سمڙي گبول 132، 432
 سحاقاڻي (اسحاقاڻي، نوحاڻي) 87، 93
 سمندر خان (افغان) 118، 120
 سراج (ڪاتير) 97، 187
 سمو غلاماڻي (نوحاڻي) 366، 464
 سراڻي 161، 163
 سمون 67، 97، 466، 477
 سراڻي (جعفر خان لغاري) 163، 318
 سمون (اڀريجو) 67، 70، 72
 سراڻي (چانگ ۽ جمالي) 326، 328
 سمهن رند 67، 71، 131
 سراڻي (خدا بخش لغاري) 95، 326
 سميڄا 68، 333، 432
 سراڻي (ڪلهوڙا) 173، 183، 381
 سنجراڻي (نوحاڻي) 366، 368
 سر ڊو (گورنر) 68، 69
 سنجراڻي چانگ 181، 383، 448
 سرڪاڻي 189، 194
 سنجر چانگ 181، 323
 سرماڻ لنجو 317، 419
 سنڊيلا 488، 462
 سرويو ڍاڍي (راوي) 69، 118
 سنڌي 67، 117
 سيراڻي (نوحاڻي) 317، 322
 سنگر (رونجهو) 68، 99
 سعد خان سحاقاڻي (نوحاڻي) 317، 432
 سنگراسي 467، 490
 سڪيرو (هاگهي جو خدمتگار) 159، 432
 سنگراسي سلطان 67، 148
 سنگر شاعر 447، 453
 163

- سنگھاريا 87, 101, 193
 سنگھار فقير (راوي) 466, 491
 سوامي دنگر 97, 354
 سوائي 377, 435
 سوائي (حملائي) 178, 382
 سوڳو پڻو 97, 131
 سوڍا 326, 466
 سوڍاراڻا 477, 487
 سوڍو ڪلاڻي (ڪرمڻي) 78, 291, 489
 سوڍو (پٽ موڻي جو) 68, 97, 437
 سوڍو راڻو 87, 201, 403
 سورا 88, 277, 433
 سورينگ 97, 107, 381
 سومار 67, 113, 453
 سومار راجواڻي (ڪرمڻي) 98, 182, 417
 سومار گهاو 97, 440
 سومار مندائي 133, 135, 488
 سومار 133, 137, 465
 سومراڻي (اولياء) 87, 97, 210
 سومو پنهور 301, 453, 475
 سونڊرو 262, 343, 432
 سونو 332, 398
 سونو خان چانڊيو 266, 387
 سهڻڪ گبول 67, 93
 سهراب چارڻ، شاعر 272, 320, 351
 سهراب راجڙ (حر) 432, 433
 سهراب سوائي 437, 497
 سهراب گولو 89, 120, 448
 سهراب (مندائي جت) 188, 116
 سهراب لغاري 249, 258
 سهڻي سوڻڪ (مندائي جت) 89, 301
 سيال 67, 87, 107, 293
 سيد 87, 130, 432
 سيد (راڙ جا) 67, 93, 443
 سيد احمد بريلوي 87, 108
 سيد اسحاق (پير پرڏيهي) 68, 191
 سيد جمال شاه (مصنف ترخان نامہ) 266, 263
 سيد جهنڊولو شاه، درويش 233, 247
 سيد شيرازي نڻوي 161, 163
 سيد صالح شاه 316, 327
 سيد عالي 87, 91, 417
 سيد علي شيرازي 97, 101, 397
 سيد ڪاظم شاه 117, 184
 سيد محمت ڪاظم (آغا اسماعيل شاه جو پٽ) 132, 338, 349
 سيدِي برفت (چورا پاڙي جو اڳواڻ) 117, 119
 سينڊل (ڏڪر) 87, 191, 316
 سينڊل شهداداڻي (جوکيو) 127, 129
 سيهر (قبيلو) 78, 121, 422

(ش)

شاهو 87، 117

شاهو لاشاري 67، 93

شاهو خان (مير) 161، 193، 442

شاهوڪ (قبيلو) 97، 146، 987

شاهو مندير (لاشاري) 117، 287

شر 107، 109، 443

شريف خان 87، 97، 419

شكر الله (= شيخ شكر الله) 266،

263

شنباڻي (لاشاري) 428، 442

شودا (برفت) 317، 319

شودو (برفت) 317، 487

شهبيگ 85، 175، 457

شهبيگ جت (پاڙو) 67، 317، 418

شهداد (مير چاڪر رند جو پٽ) 127،

128

شهداد اڻڻي (ٽالپور) 171، 227، 318،

شهداد کوسو 85، 130، 431

شهز (ڪرمي) 97، 337

شهزاد (جوڪيو) 429، 440

شهواڻي 97، 361، 406

شهولي 78، 130، 197

شهولي خان (چانديو) 487، 197

شيخ جنان 91، 93

شيخ شكر الله (نئي جو نواب) 183،

187

شادمان چانگ 337، 387، 441

شادمان خان ڪپري 440، 476

شادمان مري، شاعر 440، 441

شادي مري، شاعري 440، 442

شادي خان کوسو 429، 430

شالو پٿو 87، 161، 443

شاهائي 117، 127

شاه بدين 188، 303

شاه بهادر 68، 97، 341، 416، 487،

490

شاه حسين ارغون 67، 178، 388

شاه شجاع 67، 161، 393

شاه علي (ڪلهوڙن جو سالار) 81،

197، 416

شاه علي، شهلي لغاري 402، 406،

481

شاه عنايت الله صوفي 191، 193

شاه غاصي (سپه سالار) 117، 118

شاه مردان شاه (= پير صاحب

پاڳارو) 442، 433

شاهل (هرڙو) 187، 189، 447، 450،

457

شاهلي 116

شاه محمد دودئي 121، 132، 392

شاه مراد فقير 142، 253، 418

- شیخ صاحب (میون عبدالرحیم) 445, 407, 406
 گرهوڑی 447, 432, 447
 شیخ نصیر (میان نصیر محمد کلہوڑو) 445, 431, 93, 87
 صوفی عنایت اللہ 448, 432, 312, 414, 98, 67
 شیخو میمن 171, 97
 شیخیو راجہ (حر) 433, 432
 شیر جت 432
 شیرا (برفتن جو پناڑو) 393, 197
 شیر خان 478, 442
 شیر خان پوٹو 93, 87
 شیر خان جت سردار 379, 42
 شیر خان چانگ سردار 187, 67
 شیر خان نوحاٹی 107, 306
 شیر عالیاٹی 442, 101
 شیر منائی جت 337, 333
 شیر محمد خان (رند) 413, 410
 شیر (میر شیر محمد خان) 416, 415
 شیر (پو) 481, 417, 415
 صابر شر، سگھڑ 301, 83, 73
 صاحبزادہ ملکائی 410, 97, 67
 صالح شاہ (پیر) 421, 187, 87
 صالح فنیرومان 442, 301, 97
 صحبت رند 427, 313, 97, 67
 صدیق کوریجو 415, 331, 131
 صنر لنگھو شاعر 142, 121
- صوبدار خان شر 471, 430, 366
 صوبدار لغاری 447, 432, 447
 صویو چاندیو 445, 431, 93, 87
 صوفی عنایت اللہ 448, 432, 312, 414, 98, 67
 طالب فقیر پان 312, 190, 188
 طاہر بد 187, 121
 طاہر (سپہ سالار) 332, 97
 طاہر محمد موریائی 313, 91, 78
 طوطا (ملک کرمی) 217, 106, 141
 طہر سورو 348, 220, 87
 عارب خان لاشاری 442, 441, 433
 عارب شیرو (برفت) 489, 459, 441
 عارب مندائی 313, 232, 127, 101
 عارف 342, 318, 191, 97
 عاقیل
 علاءالدین 402, 381, 191, 68, 67
 عالم خان جت 483, 471, 452, 447, 416, 403
 عالم خان جمالی 413, 91, 87, 68
 عالم شاہ سید 399, 348, 316
 عالمی پور 162, 161
 عالمی جستی 342, 191, 188
 عالمی جام 91, 87
 عالمی جام 338, 332, 161, 88, 68
 عالمی (جام کتوریو) 132, 87, 68

- عاليائي 103، 216، 393
عاليائي (لاشاري) 103، 448
عاليائي (جت) 67، 97، 171
عالي سا کائي جوکيو 97، 98
عباس قيبو 67، 117، 118
عباسي 91، 93، 377
عبدالله جت 68، 97، 191، 312
عبدالله جوکيو راوي 192، 313
عبدالله خان (کابلي) 98، 338
عبدالله خان (قلات جو خان)
عبدالله خان یرجزي 101، 103
عبدالله خان تالپر 91، 93، 481
عبدالله راجپر (حسر) 432، 433، 438، 451
عبدالله شاه 301، 313
عبدالله لغاري، (مولوي) 113، 117
عبدالله نظاماڻي 432، 438
عبدالرحمان رونجهو 148، 353
عبدالرحيم ميون گرهوڙي 409، 416
عبدالکرير تراب عثمان هگورجو 118
183، 413، 448
عرضي 87، 218، 303، 432
عرضي کوسو 67، 68، 432
عرضي خان جمالي 103، 187، 342
443
عزت خان (برفت) 97، 98، 444
عزت خان کوسو 68، 98، 231، 293
علق 81، 213، 288
علي شاعر 93، 98، 388، 393
علي (چار هالي جو پٽ) 87، 91، 193
414، 451
علي اصغر شاه 98، 115، 412
علي اڪبر سيد 178، 179، 383
علي شيرازي ميون 181، 183
عاليائي گبول 442، 458، 468
علي بخش خدمتگار 432، 443، 453
علي بخش لغاري 97، 177، 366
علي بخش نظاماڻي 432، 438، 476
علي بخش هدي 93، 95، 331، 418
علي، بدائي مري 67، 117، 127
علي خان کوسو 137، 139، 417
علي شير خاصخيلي (حسر) 406، 432
446
علي مراد پرو وڏيرو (راوي) 191، 193
227
علي مراد خان شاهائي 87، 93، 433
علي مراد علير فقير مگريو 432، 433
446
علي مگتبار شاعر 127، 128، 212
227
علي نواز پرڙو 177، 183، 406
عمر پرو 187، 448، 452

- 337، 427، 68 غلام حسين لغاري
 326، 242، 193 عمراڻي
 436، 432، 436 غلام شاه (ڪوڙيجو)
 338، 336 عمر پنهور
 462، 458، 438 عمر جاکرو 67، 237، 413
 433، 191، 83، 81 غلام شاه، ڄام
 487، 406 عمر خان لاشاري
 366، 109، 97 غلام شاه خانائي
 127، 193 عمر ساڪاڻي گبول
 448، 436، 432 (حر) عمر ورياه
 218، 116، 97 غلام شاه ڪلهوڙو 67، 97، 193
 148، 93، 97 عنایت خان ترک
 351، 338، 105، 103 عیدو گبول
 472، 96، 93 عیدو گدرو
 334، 197، 89، 88 غلام علي
 191، 93، 67 عیسیٰ خان
 343، 141، 89 غلام علي بروهي
 329، 118، 118 عیسب بگهياڙ (ڪرمي)
 316، 242، 138 غلام علي بڙدي
 77، 71، 68 عيسباڻي (گبول)
 311، 481 غلام علي ٽالپر (ولد مير فيروز)
 448، 292، 97 عيسب جاکرو
 338، 303، 303 عيسب مناڻي (جت)
 443، 442، 443 غلام علي چانگ (حر)
 278، 277 عيسب هديہ
 458، 342، 187، 67 عيسو مهمت (جوکيو)
 441، 441 غلام محمد 97، 108، 383، 441
 436، 432، 436 عيسو ڏاهري (حر)
 447، 432، 447 غلام محمد خان
 687، 197، 393 غلام محمد لغاري
 442، 458 غلام مرتضيٰ شاه (سپہ سالار)
 317، 181، 91 غلام مرتضيٰ شاه (جي، ايم، سب)
 127، 221، 127 غلام الله لغاري 193، 313، 404
 432، 427، 366 غلام الله ملو
 338، 97، 81 غلام حسين خان پرڳڙي

(ف)	(ق)
فاضل پالاري 404, 407, 428, 444	قل لاشاري 97, 361, 478
فتح (شيرو برفت) 303, 317, 473,	قوٽو چانگ (حر) 433, 435
485	(ق)
فتح (كرمتي سردار) 197, 232,	قابل 306, 308, 397
398, 418	قادر بخش جوڊو شاعر 141, 197
فتح خان 432, 433, 449	قادر بخش رند 111, 213, 387
فتح خان مري 433, 489	قادر بخش بلوچ شاعر 191, 297
فتح خان ٻڙو 181, 383, 377	قادر ڏنو 141, 146, 481
فتح خان پٺاڻ 93, 98, 441	قادو گبول 69, 171, 268
فتح خان گبول 67, 193, 208	قاسم ٻرڙو 107, 109, 382
فتح علي خان مري 338, 370, 401	قاسم (ڪمدار) 191, 267, 278
فتح خان ٻرڙو 193, 197	قاضي 97, 101, 103
فتح محمد سيد 67, 93	قائم سپاڙ شاعر 142, 147, 368
فتلو قاضي (حر) 148, 159, 361	قائم شر 432, 437, 488
فخرالدين شاه 332, 337, 369	قربان علي خان لغاري 197, 199, 416
رنگ, فرنگي 466, 467	قريشي قنبر 192, 198, 381, 466
فريد زوئر 181, 191, 348	قنبر خان پنهور 450, 451, 457
فضل محمد خان مري 352, 458	قنبرائي 67, 127, 328
فقير عبدالرحيم مگريو (= عبدالرحيم)	قنبر گڊو 68, 248, 289, 421
فقيرو ٻرڙو 432, 434, 448	قيصر پنهور 197, 301, 307, 420
فقير (سب سارا) 458, 459	قيصر خان ڀنڊ جوکيو 127, 128, 129
فلنگ = فرنگ, 281, 434	قيصر خان حماني 181, 193, 432
فلنگي (= فرنگي) 466, 468	قيصر قنبرائي 417, 419, 451
فيروزاني 97, 193, 216	قيصر مگسي 306, 308, 441
	(ڪ)
فيروز ساه (= پيروز ساه) 406, 418	ڪپڙي جوکيو 117, 127, 181

- کاجي (کاجي جا) 378, 389, 432
 کاکڙ بروهي 112, 116, 183
 کاکڙ پناڻ 333, 398, 431
 کالا خان بازوئي 448, 451, 470
 کالا خان جوکيو 137, 199, 397
 کامل، شاعر 106, 109, 381
 کامل کوري 433, 437, 453
 کانپڻاڻي (برفت) 142, 147, 399
 کانپو پوٽو (پهوڙ خان) 97, 99, 123
 کاهن سنگهه 127, 129
 کانهيون (کيهڙ) 432, 437
 ڪپتان ايوانس 116, 418, 421
 ڪريو ماڙيجو 193, 197, 433
 ڪرقل (پوو) 141, 143, 282
 ڪرمت (= ڪرمتي) 97, 99
 ڪرمتي 97, 99, 147, 432
 ڪرمتي ملڪ سردار 141, 148
 ڪرم خان پرڳڙي 68, 191
 ڪرم علي رند 132, 134, 388
 ڪرم خان 117, 123, 127
 ڪرم علي خان ٽالپور 193, 197
 ڪرڻجي سوڍو 178, 181, 197
 ڪريمداڊ (ڄام جوکيو) 121, 133
 ڪريم ڏنو گڊو 97, 441, 448
 ڪڙياتي شيخ 133, 135, 289
 ڪڙيو شيخ 127, 128
 ڪلجي، راڻو 227, 230
 ڪلپر (قبيلو) 88, 99, 121
 ڪلڪلي (لغاري) 432, 434
- ڪلمتي (= ڪرمتي) 191, 193
 ڪلوپ پالاري 168, 181, 193
 ڪلوئي 68, 91, 93, 97
 ڪلهوڙا 81, 83, 171, 433
 ڪلهوڙو، ميان نور محمد 97, 98, 181
 ڪلهوڙو، ميان يسار محمد 141
 ڪلهوڙو 143, 245, 297, 434
 ڪليا 242, 248, 297, 331, 337
 ڪليري 97, 98, 101, 103, 332
 ڪليل 78, 81, 97, 431, 436
 ڪبول 67, 193, 195, 196
 ڪمال خان ڪليري 73, 97, 191, 193
 ڪمال خان مري 432, 434, 451, 458
 ڪنبيرو لنڊ 178, 287, 327, 471
 ڪنپار 72, 78, 93, 205
 ڪنڊو پڻو 78, 141, 233, 432
 ڪنڊو خان چانڊيو 197, 250, 253, 358
 ڪنڊو 91, 93, 406, 408
 ڪنڊو (راءِ چنو) 466, 468, 477
 ڪورائي 432, 435, 438
 ڪوري 389, 390, 412
 ڪوريجا 67, 97, 191
 ڪوڙو جمعدار ناريجو 141, 143, 232
 ڪوشڪ 117, 131, 219
 ڪوڪل خان مگسي 406, 407
 ڪولاچي 133, 138, 218, 283
 ڪولهي 90, 93, 191, 412
 ڪوٽر ٻائي (جت ماڻي) 68, 127, 128

- ڪوٽريجو (ڄام عالي) 78، 93، 127
 ڪهر (= ڪيهر) 193، 238، 440
 ڪيريو 131، 191، 278
 ڪيڪو هديه نوتياڻي 181، 183، 217
 ڪيهر، سما ڄام 83، 87، 193
 (ڪ)
 ڪٽوريا (چانديا) 68، 171
 ڪٽوريو (چانديو سردار) 69، 181
 ڪٽياڻ 97، 191، 193
 ڪٽياڻ (سپه سالار) 432، 434
 ڪجراڻي (بروهي) 137، 439
 ڪچرا 112، 118، 297
 ڪچي 141، 143، 433
 ڪڙاڻي 217، 218
 ڪمڻ چارڻ 281، 327
 ڪورڪاڻي 197، 293، 421
 ڪور 188، 189، 237
 ڪوسا 68، 69، 91، 93
 ڪوڪر 97، 131، 133
 ڪهاوڙ 101، 103، 414
 ڪيتو، ڪيتلو شاعر 406، 409
 ڪيڙي (قبيلو) 131، 137، 318
 ڪيمٽيا 97، 191، 241
 ڪينئرو 121، 131، 238
 ڪيڻا خان سگهڙ 166، 168
 (گ)
 گاجي خان 97، 173، 228
 گاڏهي 116، 178، 341
 گاگن (جت) 93، 97، 127
 گائيچا 191، 227، 287
 گبر نوحاڻي 406، 413، 438
 گبول 191، 297، 433
 گجر 141، 284، 459
 گجو (قبيلو) 117، 127، 228
 گڏاڻي 161، 167، 297، 381
 گدرا 68، 78، 233
 گرت گر (سامي دستگر جو پيءُ) 317
 381، 431
 گرمائي 127، 128، 138
 گرھوڙي صاحب (= عبدالرحيم) 93
 98، 121
 گڙد 80، 83، 145، 347
 گلاب 116، 118، 406، 413
 گلاب (گبو) 119، 123، 224، 319
 گلاب (شاعر) 406، 414، 434، 448
 گلاب لنگهو 91، 93، 121
 گلشان (مائي جتن) 217، 272
 گل محمد 87، 93، 192، 321
 گل محمد چانگ 432، 438، 290
 گل محمد رند 113، 151، 338
 گل محمد سومرو 91، 98، 131
 گل محمد مگسي 67، 81، 93
 گلو مويجي (حر) 433، 434، 458
 گلو بگهو 432، 466، 478
 گلو مويجي (حر) 433، 436
 گلو وساڻ (حر) 440، 441، 445
 گمن چاڪراڻي (مري) 97، 161، 333
 گندپو منداسي (ڪرمسي) 106، 108

- لاکاڻي جت 97, 99, 306, 309
 لاکو 87, 131, 223, 225
 لاکو (جت) 97, 187, 431
 لاکو نومڙي 68, 193, 363
 لال بکر ڀنڊ 453, 456
 لال خان (مري) 141, 301, 307
 لائق ڏنو جوکيو 93, 191, 213
 لانگاھ 416, 459
 لڏو پرو 97, 183
 لڏاڻي (کوسا) 67, 193, 381
 لشاري 423, 437, 441
 لعل بخش حملاڻي 97, 173, 288
 لغاري 116, 117, 366, 377
 لکانو گجر 81, 131, 337
 لکمير 127, 129
 لکو، لکي لنجو 131, 432, 446
 لڙو گبول 193, 327, 329
 لنجا (دل قبيلي جو پاڙو) 68, 69, 71
 لنڊ 113, 117, 227
 لانگھا 131, 161
 لوکس (= ليوکس) 127, 129
 لوهار 68, 93, 191
 لوهار پوتو (موتيو) 406, 407, 435
 لھاراڻي برفت 452, 456
 لھيا ماڇي 127, 128
 لشمبرڪ (انگريز) 187, 432, 438
 ليپا (چنا) 71, 91, 193
 ليکي 430
 ليوکس (انگريز) 446, 451
 گندوه 67, 81, 127
 گنگاڻي 116, 127, 281
 گنوه (سپھ سالار) 423, 445
 گوپانگ 166, 168, 241
 گودڙ جوکيو 117, 161, 243
 گورو، گوري (عالادين) 97, 98, 331
 گولا 162, 164, 227
 گولو کوسو 123, 124, 127
 گولو شاھ ڪھيري 171, 173, 323
 گنهور خان مري 87, 191, 393
 گوهر فقير 432, 434, 451
 گھرام خان مگسي 433, 448
 گھرام لاشاري 432, 433
 (ڳ)
 ڳنائڻي چانگ 141, 147, 289
 ڳوڏل جتوئي 432, 434
 ڳھانج (ڳبول) 117, 181, 127
 ڳھانڊارو (براهمر لنگھو) 68, 117, 312
 ڳھلو 97, 99, 104, 107
 ڳھمراڻي، ڳھمڻاڻي (شادي خان) 97, 191
 (ڳ)
 لاڏو (راڻو) 137, 146, 197
 لاڏن ڍاڍي 91, 193, 231
 لاشاري 116, 117, 127, 128
 لاسر (قبيلو) 137, 189, 231, 415
 419
 لاڪا 161, 167, 291, 433

منو نوحائي 366, 368, 406	(هـ)
مجنو ميراثائي 131, 134, 297	ماچي 161, 230, 247
مچر (لاشاري پاڙو) 97, 131, 443	مارواڙي ڦورو 97, 138, 456
محبثائي (چانگن جو پاڙو) 93, 435	مارو ٿيڻو 68, 91, 193
محبت خان (خان قلات) 171, 382	مالڪ ڏنو جت 161, 167
محبت خان مري 432, 437, 453	مانجهي لنجو 97, 130
محراب جو پٽ 68, 441	مانجهي مهرڻ پوٽو 138, 440
محراب خان بروهي (خان قلات) 117	مانڊڙا 132, 434
127	ماڻڪاڻي 68, 193, 282
محراب لنجهو (شاعر) 231, 234	ماهيند گبول 413
محراب گولو 401, 403, 417	مائي بيگم (مائي جوڪياڻي) 461
محراب مري 423, 434, 451	مائي بصري (لغاري) 97, 451
محرم (چانڊيو) 117, 181, 315	مائي چاڳلي (برفت) 68, 297
محرم ڏاهري (حر) 432, 433, 435	مائي ڏنا 404, 466
محمد اسماعيل خان نون 451, 452	مائي سونڻ (نظاماڻي) 452, 458
محمد امين پوٽائي 187, 217	مائي سوني سلطاني (مير مزار جي ماءِ)
محمد اويس 116, 117	393
محمد بخش سومرو (راوي) 241, 497	مائي عزت (ڪرمتي) 141, 401, 451
محمد لغاري 101, 107, 363	مبارڪاڻي (گبول) 297
محمد پوٽو مير 361, 363, 440	مبارڪ خان 432, 436
محمد تقوي شاه 171, 177	مبارڪ (ڪرمتي) 112, 116
محمد جان 127, 129	منا خان مهر 121, 123, 446
محمد خان 97, 430	مناڻي (جت) 168, 187, 306
محمد خان پيرگڙي 93, 304	منو جت (مناڻين جو ڏاڏو) 191, 193
محمد خان لغاري 443, 445	منو (جوڪيو) 193, 366, 451
محمد رحيم مفتي (درگاه پاڳارا) 444	منو خاصخيلي (حر) 433, 435, 446
محمد (رودڙائي بگهياڙ) 421, 434	منو رند 138, 189, 416
محمد شاه 91, 193, 227	منو شاهوڪ 191, 193, 283
محمد صالح آخوند 432, 436	منو گبول 97, 301, 308, 431

- محمد صالح منشي 416، 427
 محمد صديق ڏهوٽ 311، 327
 محمد صديق هديو 161، 167، 297
 محمد عالم خان 434، 458
 محمد فقير مگشهار 141، 143
 محمد نصير (مير محمد نصير خان) 137، 139، 320، 321
 محمدوٿو پٽيار 321، 323
 محمد هاشم مگشهار، سگهڙ 331، 334
 محمد يعقوب ٻرڙو، سگهڙ 332، 335
 محمد يعقوب سردار 116، 118
 محمد يوسف چانڊيو 87، 193
 محمد يوسف خدمتگار منگوٿو 361
 محمد يوسف شاھ 312، 363
 محمود پالاري 97، 131، 434
 محمود خان (مير) 321، 327
 محموداڻي مجنو 91، 97، 331، 334
 مدغار (ڪرمي سردار) 141، 416
 مراد (جوکيو) 97، 137، 330
 مراد سنجراڻي (نوحاڻي) 367، 367، 372
 مراد سنڊيلو 321، 323، 430
 مراد علي چانگ 97، 131، 227
 مراد ڪيلري 117، 127
 مرتضيٰ (غلام مرتضيٰ شاھ) 316
 318، 421
 مرجوڪ 97، 173، 145
 مرجوڪ جمالي 350، 351، 367
 مرجوڪ (حملاڻي، برفتن جو ڪماني) 441، 443
- 342، 344، 357
 مرزا 191، 231، 341
 مرزا جان بابا 97، 193، 311
 مرزا جاني بيگ 141، 232، 337
 مرزا خان 144، 165، 197، 328
 مرزا خسرو بيگ 91، 137، 139
 مرزا شاھ حسن ارغسون 131، 137، 337، 338
 مرزا عيسيٰ ترخان 68، 88، 191، 227
 مرزا غازي بيگ 331، 333، 336
 مرزا غالب 117، 147، 441
 مرزا محمد باقي 97، 177، 331
 مرزا محمد صالح ترخان 187، 199، 472
 مرزا مظفر 332، 337، 349
 مرزان (برفت) 131، 197، 238
 مرزان خان 433، 436، 451
 موزو خان بداڻي مري 311، 313، 316
 مرزو رند 248، 269، 271، 397، 416
 مرڪنڊ (قبيلو) 353، 355
 مروٽا (ڪرمي) 303، 305
 مري 191، 197، 238
 مريد 68، 88، 131
 مريداڻي (جوکيا) 97، 137
 مريد ملڪ (ٻيراڻي ڪرمي) 137، 132
 مريد ٻرو 330، 332، 337
 مريد خان بلوچ (ڪرمي) 117، 181
 مريد خان لاشاري 441، 283، 297
 مريد (لاشاري) 441، 443

- مرید (نوتاڻي) 137, 138
 مزار 191, 330, 334
 مزار (برفت اڳواڻ) 313, 321
 مزار (عزت خان جو پٽ) 178, 290
 مزار خان 97, 137, 331
 مسو جمالي 359, 360, 361
 مصري خان 397, 430
 مصري خان گبول لاکاڻي (مرزا خان جو وزير) 351, 353, 357
 مصري ڳاھو (حر) 442, 443, 446
 مصري لغاري (حر) 448, 451
 مظفر لنجو 320, 337
 مغل 327, 331
 مغيري 400, 401
 مڪڻ فقير چارڻ 335, 337, 348
 مگر پين (اولياء) 434, 446
 مگر جو کيو 279, 281, 283
 مگسي 295, 297, 939
 مگسي (سردار) 395, 410, 413
 مگڻ (شاعر) 101, 107, 197, 227
 مگڻهار 227, 228, 231
 ملا محمد اسماعيل 194, 320, 444
 ملڪ 341, 346
 ملڪ احمد خان گبول 197, 198
 ملڪ ابراهيم ڪرمتي 311, 313
 ملڪاڻي جت 337, 422
 ملڪ ٻير ڪرمتي 436, 447
 ملڪ پاھڙ خان برفت 193, 287, 393
 ملڪ پنڻ حملاڻي 342, 347, 369
 ملڪ جڙو (پئوئرو) 310, 311, 313
 316
 مملڪ جيئند خان (برفت) 438, 439
 442
 ملڪ حيدر خان (ڪرمتي) 317, 319
 ملڪ زادي حمزي پوٽي (ڪوٽر پاڻي) 321, 332
 ملڪ شير خان جت 350, 352, 357
 ملڪ طوطا (ڪرمتي) 193, 267, 430
 ملڪ ڪرمتي 97, 193, 231
 ملڪ محمد پٽو (ڪرمتي) 434, 346
 ملڪ - پيد (پيراڻي ڪرمتي) 97, 121
 416
 ملڪ مير عالي لاشاري 321, 323, 337
 ملڪ ننگر (برفت) 142, 246, 397
 مل محمود پلي شاعر 119, 121, 336
 396
 ملوڇاڻي 351, 353, 358
 ملوک خان گبول 331, 333
 ملوک خان گبول (وڏو) 193, 295
 ملوک لنجو 290, 293, 394
 ملوک هڱورجو 432, 437
 ملهخ ڪرمتي 93, 191
 ملهخ (نوحاڻي) 367, 368
 ملهرو (ملهخ) احمدائي 361, 343
 ملهريغ پورو 400, 401, 407
 ملير گدرو 331, 332, 391
 مندائي جت 97, 193
 مندائي (مندو جو راڄ) 121, 123

- مندو (گبول) 331, 334
مندو 220, 23
مندو منڌير لاشاري 423, 436
مندي پوٽا 117, 181
مندي پوٽو (منو گبول) 193, 412
منڌير (لاشاري قبيلو) 444, 453
مندو (براهمر شاعر) 232, 434
منشي عطا محمد (مصنف) 141, 197
منگر (ڪيهر) 334, 436, 438
منگو زوئر 428, 426, 431
منگي 116, 118, 331
موناڻي 226, 227
موتيو (پٽ علي جو) 291, 292
موتيو چورو (برفت) 187, 297, 348
421
موتير حملاڻي 311, 314, 380, 392
395
موتيو لهرائي برفت 141, 144
موريائي (لاشاري پاڙو) 67, 97, 193
موڙا (پاڙو) 161, 167, 227
موڙائي (واگهن جو پاڙو) 304, 305
317
موسو 412, 431
موسو منڌير 141, 223
موسي (ڄام) پاڙو 168, 220
موسي خان 161, 167
موسائي گونگا 320, 321
موسو نياڻي 327, 331
موڪي 97, 178, 320
- مولراج (ديوان ملتان جو) 191, 316
موليدنو (پو) 312, 315
مومل 97, 193, 316
موهل (قبيلو) 131, 137
مهر (قوم) 92, 93
مهران خان رند 240, 242
مهڙ (قبيلو) 243, 399
مهند (راڄوڻي ڪرمي) 193, 221
مهيسانڊ (پاڳناڙي جو زميندار) 311, 313
ميا سنگهه 193, 233
ميانداد کوسو 91, 301, 397
ميان سرفراز ڪلهوڙو 212, 214
ميان غلام شاهه (= غلام شاهه) 311, 316
ميان فقيرو 351, 357, 361
ميان نصير محمد 349, 350, 361
ميان نصير محمد (ڪلهوڙو) 361, 366
ميان نور محمد ڪلهوڙو 191, 233
ميان يار محمد 197, 326, 327
مياڻا (قوم) 68, 81, 97
مير 221, 223, 224, 236
مير ابراهيم (ڪرمي ملڪ) 161, 242
مير احمد خان مگسي 312, 317
ميران 323, 325, 336
ميران ڪڙيو (درويش) 81, 320
ميران جاکرو 231, 233, 236
مير بجر. بچار خان 210, 221

- میر براہم 366، 367
 میر علی خان ماتکائی 354، 355
 میر علی شیر فانع 351، 355، 357
 میر علی مراد خان 224، 225، 230
 میر غلام شاہ سہوٹی 354، 357، 358
 میر غلام علی خان 388، 389
 میر غلام علی خان ماتکائی 224، 227
 میر غلام محمد خان (ولد میر رستم خان) 257، 258
 میر غلام نبی خانائی 251، 353، 351
 میر فتح علی (ولد میر صوبدار خان) 311، 313، 351
 میر فیروز خان 332، 334، 352
 میر کرم علی خان 221، 223، 231
 میرل (گبول) 350، 352
 میرل (مصری خان گبول) 313، 315، 321
 میر لطف علی خان 311، 313، 381
 میر مبارک خان 411، 431
 میر محمد بخش نالپور 433، 438
 میر محمد خان 91، 93
 میر محمد خان (لغاری) 187، 448
 میر محمد علی 68، 93
 میر محمد نصیر خان 141، 331
 میر محمود خان 97، 232، 443
 میر مراد علی خان 406، 443
 میر مرید خان رجیر 68، 198
 میر مزار کرمی 197، 402، 413
 میر معصوم 161، 167
 میر بہرام (ملک ابراہیم) 331، 376
 میر بہرام خان 220، 223
 میر بہر 330، 331
 میر پنہوار 113، 312
 میر نارو خان 351، 352، 353
 میر جان محمد خان خانائی 334، 337
 میر چاکر رند سردار 353، 354
 میر چاکر خان تالپور 311، 313
 میر حاجی علی احمد خان 341، 354
 میر خان 331، 332، 337
 میر خان جام (پیو) 311، 313، 314
 میر خان محمد ماتکائی 321، 322
 میر خیرو (کرمی) 351، 353
 میر رستم خان 351، 352، 358
 میر رستم خان جو پٹ (میر سہراب خان) 351، 353
 میر رسول بخش خان 354، 357
 میر سہراب خان (میر رستم خان جو پٹی) 220، 221
 میر شاہنواز خان شاہلیائی جمالی 250، 251، 341
 میر صوبدار 353، 354، 366
 میر طاهر محمد نسائی 220، 221، 233
 میر غالی (ملک، لاماری) 351، 364
 میر عبداللہ خان (خان قلات) 367، 398
 میر عبداللہ خان ماتکائی 221، 223، 243

- میر نصیر خان (خان قلات) 473، 432، 431، 97، 407
 میر نصیر خان 182، 181
 میر نندو خان 68، 118، 302
 میر نوک 121، 223
 میر نور محمد خان 188، 189
 میرن 401، 433
 میرن نیسر 316، 406
 میرن پوتو (حاکم جوکیو) 193، 410
 میرن خان جت 87، 127
 میرن خان چانگ 228، 333
 میرو 97، 193، 366
 میرو بلیدی 198، 313، 466
 مبرو گواری رند 193، 332
 مبرو نظامانی (حر) 432، 446، 457
 میری (جوکیس جو راج) 193، 197، 388، 431
 میمن 111، 113، 397، 412
 میندرو 88، 91، 93، 197
 مینکھواڑ 181، 183
 مبہار خان مگسی 197، 440
 مینہن پنہور
 مینہون لذانی پنہور 281، 283، 436
 میون علی شیرازی 191، 197، 373
 میوو 432، 437، 451، 453
 مبہار 91، 93، 121، 423
 مبہر شاہ 181، 283
 مبہر شاہ (بھرائی) 106، 204، 337
 (ن)
 نتو بندیجو جوکیو 142، 353، 401
 نارو (پت نگر جو) 91، 93، 97، 407
 ناریجا 68، 191، 314، 318
 نانگاٹی 81، 262، 431
 نانگرا (جوکیا) 301، 107، 432
 نانگو 436، 441، 450
 نبہندو عالیاٹی (جت) 131، 313، 434
 نبی بخش خان لنڈ (سگھڑ) 106، 120، 388
 نتالو جوکیو 181، 197، 313، 343
 نتالو گبول (شاعر) 135، 137، 481
 نداماٹی (نظاماٹی علی بخش) 432، 435، 451
 ندو (جام نظام الدین) 97، 191، 283
 ندو گدرو 191، 442، 448، 471
 نصیر خان (پت عبداللہ خان، خان قلات) 188، 193، 432، 438
 نصیر خان (پت محراب خان، خان قلات) 193، 292، 381، 450
 نظاماٹی 87، 181، 313
 نظر لغاری 432، 438
 نظر 91، 181، 27
 نگامرا رانا 141، 351
 نر مگتھار (شاعر) 213، 281
 نندو (جام نندو تالپور) 191، 281
 نندو حمال (ایلچی) 68، 171
 ننکر 71، 73، 191، 372، 449
 نواب احمد خان لغاری 433، 435
 نواب اعظم خان 193، 211، 406
 نواب الہداد لغاری 123، 446

- نواب خان لغاري 193، 281
 نواب عالم خان مري 68، 91، 410
 نواب ولي محمد خان لغاري 97، 173
 نوت (نوتائي) 203، 311، 441
 نوتائي (گبول) 333، 415
 نوتڪ 91، 92
 نوتڪ خان سنجراڻي (نوحائي) 366، 441، 442
 نوتڪ (ڪرمتي) 91، 193
 نوتڪ ملڪائي (ڪرمتي) 91، 198
 نوتيار 187، 197، 403
 نوتياڻي (جيئر) 193، 330
 نوحائي 306، 366
 نور محمد پليجو 391، 412
 نور محمد حملاڻي جوڪيو 117، 121، 432، 436، 451
 نور محمد (= ميان نور محمد) 366، 368، 412
 نورنگ جتوئي 87، 193، 227، 441
 نورو ڍاڳرو (جوڪيو) 97، 121، 193
 نوزڪ خان احمدائي ڪرمتي 197، 406
 نوزڪ (نوتڪ ڪرمتي) 188، 199، 403
 نوڪ بند جاکرو 191، 227، 411، 466
 نومڙيا 121، 232، 391، 451
 نهال خان ٽالپور 181، 183، 366
 نهال خان رند 191، 193، 432
 نهال خان لغاري 433، 435
 نيسر (انگريز) 432، 434، 441
- نيگهن (ڪيهر) 466، 468، 471
 (و)
 واڍا 173، 174، 285، 306
 واڳها 91، 199، 210
 واڳهر (قوم) 221، 191، 433
 واڳهو (نڪر) 68، 98، 181
 واڳهوميگهوڙ 117، 178، 312
 واليدنو لوهار 97، 391، 440
 وريام فقير خاصخيلي (حسر) 442، 446، 457
 وزير خان 432، 434، 451، 472
 وسائو سائيندادائي 443، 458، 471
 وسايومهر 433، 437، 441، 457
 وليداد 87، 191، 193
 وليداد رند 173، 432، 481
 ولي محمد 202، 405
 ولي محمد جت 68، 93، 171
 ولي محمد خان (چاندين جو سردار) 191، 193
 ونهيون فقير جت 141، 142، 423، 427
 وئس (انگريز) 432، 436
 ويرو ڍاڍي 423، 487
 ويسو جوڪيو 87، 91
 ويسو جي 97، 116
 (ه)
- هاٽڪ پٽ همير 106، 133، 297
 هاڙهر احمدائي ڪرمتي 191، 193
 هاشم ٻڌ 68، 127، 281
 هاشم گدرو (راوي) 117، 288

- هالائي (دلدار جت) 368, 366
 هالو 97, 291, 332
 هالو پالاري 142, 197, 330
 هالو (نڪر) 68, 91, 192
 هالو (ڄام) 197, 301, 406
 هالو مبارڪائي گبول 91, 306
 هدايت الله (افغان) 67, 93
 هريز جاکرو 197, 227
 هديه (ڪرمي) 88, 181, 432
 هڏائي چانگ 306, 440
 هسو گدرو 111, 114
 هسو لنگهو 134, 337
 هسو لاشاري 91, 93, 197, 293
 هگورا 166, 287, 432, 434
 هگورجا 434, 457, 481
 هگورنو 191, 273, 397
 هگورو (ڄام هالي جو پٽ) 68, 93, 191
 همايون بادشاهه 160, 221, 393, 401
 همت علي شاه 97, 193, 227
 همير سومرو 91, 95, 191, 227
 همير لنجو 68, 81, 171, 391
 همير مائجي (حر) 432, 433, 437
 هوت خان (نوحائي) 366, 368, 362
 هوت صوبدارائي جمالي 316, 397, 401, 471
 هوت ڳاهو سمو، سگهڙو 91, 93, 397
 هوتي 432, 435
 هوتي پالاري 81, 83, 294, 436
 هوتي انڙ 397, 440, 432
 هوتي پٽ ڄام هالو 68, 78, 383
 هوش محمد شيدي 97, 191, 293
 هيسباڻي (نوحاڻين جو پاڙو) 366, 372
 هيسب خان نوحائي 303, 381, 393
 434, 466, 467
 (ي)
 يار محمد ڪلهوڙو 116, 117
 يوسف خدمتگار 404, 405

ذسٽي - 2

(ماڳن مڪانن جي نالن جي فهرست)

انڙپور 103، 106، 197	الف
انگلينڊ 181، 227، 433	آباد (شهر) 71، 73، 181
اوستو محمد 191، 195	آباد (= گڙھ آباد) 191، 227
اوکا بندر 127، 128	ايڇي (مڪان) 403، 407، 421
اوئنگر 141، 403، 436	آمري 91، 93، 187، 194
اهب جو ڳوٺ 171، 173	آمريڪا 191، 193، 232، 317
(ب)	اٻڙاسيو (علائقو ڪڇ ۾) 291، 393، 401
بارڻ 191، 127، 436	ابن جو تڙ 181، 183، 432، 404
بارڻ ٽڪر 197، 223	اڀاوڙو 91، 93، 187، 397
بارڻ جي سيري (جاگير) 181، 197	اڀپور 197، 987، 483
باکوڙو 406، 417، 432	اٿل 213، 381، 405
بنورو 68، 91، 393	اٿل ڪوٽ 91، 93، 181
بني 97، 181، 327	اٺ پلاڻ مڪان 103، 105، 366
بجر واه 193، 221	اُچ 91، 181، 197، 393
بديين 131، 134، 436، 447، 451	احمد پور نما 97، 101، 104، 304
487، 490	اراڙو، ديهه 68، 87، 366
بڙودو 171، 173	اسلام ڪوٽ 181، 193، 342، 416
بستا بندر 127، 129	اصنھان 67، 97، 193، 291
بشار، ديهه 141، 393	افغانستان 448، 451، 477
بڪار 68، 99، 117	اڪرو، مڪان 102، 103، 287
بکر 121، 123، 332	الله پنو 97، 191، 316
بکر ڪوٽ 97، 141، 142، 431، 433	امبراسر (امرترس) 106، 108، 432
بگھياڙ درياءَ 171، 173، 394، 415	

- بلڙي 97، 193، 432، 435
 بلوچستان 141، 143، 394
 بمبئي بندر 132، 187، 316
 بنگاه 171، 227، 128، 313
 بوبڪ 91، 93
 بولان (نئن) 187، 298، 313
 بهاولپور 103، 105، 312، 436
 بهرم بري (درگاه) 68، 181، 393
 بيرون 97، 331، 415
 (پ)
 ٻاکاسر 191، 193، 395
 ٻاهڙ مير 68، 71، 193
 ٻائرو 191، 293، 403
 ٻچائي مڪان 178، 197، 224
 ٻڌو- ٻاڻو گهٽ 81، 97، 116
 ٻڌي ٻائري 187، 191، 227
 ٻرڙا ڳوٺ 111، 313، 432
 ٻرڪر جو تڙ 127، 181، 193
 ٻن ڳوٺ 68، 91، 197
 ٻنگار 178، 286، 327
 ٻني (ڪڇ م) 197، 293، 381
 ٻورڪي 91، 93، 97، 121
 ٻهرا 181، 193، 227
 ٻهڊمي 171، 193، 484
 ٻهراڻ ڳوٺ 411، 413، 436
 ٻيروٿو 197، 293، 406
 بيلو (لس بيلو) 181، 216، 313
 بيلو (شهر) 127، 128، 319
 (پ)
 پارڪر 411، 413، 436
 پاڪستان 433، 433، 436
 ڀٻڻ شهر 197، 199، 333
 ڀٽ مڙهو (مڪان) 309، 312
 ڀٽڻ 127، 187، 312، 451
 ڀيري 198، 231، 342، 432
 ڀيري جو ڍورو 101، 107، 111
 ڀيچر 97، 99، 103
 ڀڏي، ڀڏيا (ديھ) 117، 181، 313
 ڀراڻ 103، 132، 432، 446
 پنجاب 316، 318، 472
 پنجڪ 87، 93، 199
 ڀنگريو 306، 307، 441
 ڀورالي (ندي) 117، 127، 450
 ڀونبري مڪان 68، 93، 141
 ڀونو 187، 282، 303
 ڀير پٺو 141، 151، 306
 ڀير محموداڻي 161، 173، 275، 286، 352
 (پ)
 ڀان ڀاڻوٺ 137، 332، 391
 ڀائي ٻالي جو مندر (سکر) 191، 193، 444

- پاڻي خان جي چاڙي (حيدرآباد) 411، 129، 127، 412، 444، 222، 444
- پنپور 97، 191، 313
- پوڏيسر 78، 91، 127
- پينءَ (مغلين) 97، 191، 342
- (ٻ)
- ترڪي 197، 432، 443
- تڳئي وارو تلاءُ 67، 68، 181
- تلهار 141، 143، 432
- تغوث 287، 289، 333
- (ٻ)
- ٿاڻو 303، 305، 456
- ٿاڻو بولا خان 91، 93، 187
- ٿاڻو قلعو 192، 393، 452
- ٿڌي ۽ نئن 182، 183، 315، 433
- ٿر 191، 193، 194، 443
- ٿرپارڪر 132، 413، 436
- (ٻ)
- ٽٽيان (ڀورو) 68، 87، 191
- ٽڪندي 191، 193، 332
- ٽنڊو آدم 315، 336، 351
- ٽنڊو الھيار 117، 127، 227
- ٽنڊو باگو 191، 293، 412
- ٽنڊو جهان خان 141، 216، 318
- ٽنڊو ڄام 193، 194، 383
- ٽنڊو حيدر 127، 129
- ٽنڊو رحيم خان 222، 444
- ٽنڊو عالم خان 68، 87، 191
- ٽنڊو غلام علي 441، 445
- ٽنڊو قيصر 97، 102
- ٽنڊو لقمان خان 441، 446
- ٽنڊو مير محمود 315، 317
- ٽنڊو يوسف 193، 195، 404
- (ٻ)
- ٺٽو 120، 121، 123، 381
- ٺٽو سرڪار 383، 342، 416
- ٺڪراڻي جي جھل (ٺڙ) 97، 98
- ٺل 142، 213، 381
- نوٺ جبل 193، 197، 204
- (ج)
- جاتي 191، 220، 223
- جبل 121، 222، 337
- جتن چانگن جا ڍير 191، 193
- جعفر آباد 230، 231
- جھڙائو واه 227، 228، 416، 432، 446
- جنديهر 131، 133
- جوڌپور 197، 432، 436
- جوهي 97، 98، 191
- جويا ڳوٺ 151، 253
- جيسر مير (= جيسلمير) 127، 315، 318

- جيسرو تڙ 313، 344، 442، 446
جيسلمير 127، 128، 391
جيڪب آباد
جيون شاه جو تڪيو 191
(ج)
جار بجار جو سامرو 133، 135، 197، 432
چارو (ج)
چارو 198، 200
چارو تعلقو 201، 392
چانڊڻ (ڳوٺ) 121، 181
چاڻي 137، 139
چاڻي ڍنڍ 187، 189
چاڻي (ڪاري گهاري) 332، 336
چاڻي ڍورو 191، 193
چنوپير (مٿمار) 151، 141، 313
چپر 94، 97، 191، 412
چچ درس 68، 81
چچ عاقل 193، 215، 163
چراڻو 127، 129، 227
چنيءَ وارو مقام 137، 412
چني 113، 115، 318
چهنڻ (جهونڻ) 335، 336
جهونڻ جبل 187، 199
(ح)
حب 93، 97، 101، 104
حب ڍورو 181، 383، 415
جيسرو تڙ 313، 344، 442، 446
جيسلمير 127، 128، 391
جيڪب آباد
جيون شاه جو تڪيو 191
(ج)
جار بجار جو سامرو 133، 135، 197، 432
چارو (ج)
چارو 198، 200
چارو تعلقو 201، 392
چانڊڻ (ڳوٺ) 121، 181
چاڻي 137، 139
چاڻي ڍنڍ 187، 189
چاڻي (ڪاري گهاري) 332، 336
چاڻي ڍورو 191، 193
چنوپير (مٿمار) 151، 141، 313
چپر 94، 97، 191، 412
چچ درس 68، 81
چچ عاقل 193، 215، 163
چراڻو 127، 129، 227
چنيءَ وارو مقام 137، 412
چني 113، 115، 318
چهنڻ (جهونڻ) 335، 336
جهونڻ جبل 187، 199
(ح)
حب 93، 97، 101، 104
حب ڍورو 181، 383، 415

حب ندي 108, 113	در شهر 397, 399
حب نثن 190, 197, 313, 482	درساڻو چنو 348, 371
حب وات 155, 156	درگاه سيد علي شيرازي 333, 468
حيدرآباد 155, 156, 156	درياء (سنڌو) 97, 191, 283, 472
حيدرآباد تعلقو 155, 159, 163, 212	457, 451, 473
حيدرآباد ضلعو 115, 116, 118, 233	دريجي 301, 303
391	دڙو 400, 403
حيدرآباد جو ڪوٽ 436, 432, 459	دڙو 97, 191, 127
461	دڪاڪ جا دڙا 187, 272
(خ)	دڪن 127, 133, 137
خدا آباد 67, 87, 191, 193, 436	دلي (دهلي) 403, 436
خراسان 97, 141, 216, 342	دو - آبو 400, 407, 407
خراسان 191, 193, 227	دهيل (= دلي) 436, 446
خريسان (خراسان) 127, 128	ديرو 127, 223
خيرپور 437, 438, 446	ديرو غازي خان 97, 99, 436
خيرپور تعلقو 17, 315, 391	ديسا (ڳوٺ) 118, 199
خيرپور (ضلعو) 127, 128, 191	ديناري ديه 336, 488
خيرپور (رياست) 193, 292, 227	دينپور 127, 129
(ڊ)	(ڌ)
داهيجي 436, 442, 461, 478	ڌاراڃا 181, 197, 432
داد لغاري جو ڳوٺ 93, 95, 131	ڌوري منو جبل 437, 461
دادو 127, 128, 191, 193	(ڏ)
دادو شهر 336, 338, 361	ڏاڏر (جوءِ) 87, 436, 451
دادو ضلعو 222, 233, 432	ڏجي ڪوٽ 332, 337
دبو (دوابو) 400, 401, 408	ڏوجھو، تپو 193, 195, 316, 421
دبو (دو - آبو) 400, 401	ڏھر واه 127, 133

- ڏيپلو 193، 197، 242، 373
 ڏيڏرو تڙ 197، 287، 256
 رڪن ڏليار. رڪڻ ڏليار 313، 415
 رندستان 193، 298، 412
 رڻ 97، 98، 101، 316
 روياھ 127، 128
 روجهڻ روھڙي 338، 439
 روھڙي ڊويزن 188، 190
 رھمڪي بازار 432، 436
 رھو (تڙ) 227، 231
 ڍاڍر 227، 288، 457
 ڍٽ 191، 127، 149
 ڍيڏاڙي 117، 182، 433
 راج ملڪ ڳوٺ 97، 99، 191
 راڙ 88، 98، 379
 راسل چشم (مستط م) 187، 189
 رام ٻارھو (مقام) 446، 447
 رامسر جي ڏونگري 313، 315، 448
 راڻپور 423، 424
 راڻپور 423، 425
 راڻي واڙو (راڻيپور) 424، 427، 429
 راورو (راولو بند) 197، 212، 381
 راولو بند 193، 197، 443
 راهيجي (مڪان) 368، 436
 رتنا گري 148، 143، 447
 رتو ڪوٽ 187، 199
 رحيم خان جو ٽنڊو 87، 117
 (س)
 ساڪرو 188، 233
 ساڪرو تعلقو 448
 ساڪرو (علائقو) 487، 469
 سال (جوءِ) 97، 99، 193
 سامتاڻي 116، 188
 ساموئي 127، 128
 ساميجي 172، 177
 سانگهڙ 432، 433، 446
 سانگهڙ شهر 432، 447
 سانگهڙ تعلقو 446، 451، 459
 سانگهڙ ضلعو 432، 444
 ساهان 97، 191
 سبي 193، 195، 441
 سنڀ (جوءِ) 187، 189
 سرارڙ (= سرور) 403، 405
 سرحد (صوبو) 118، 38
 سرو 130، 368

سڪت (ڳوٺ) 316، 428	سيري 271
سڪرنڊ 171، 418	سيري جاگير 272
سڪندر - ٻنڌ 97، 99، 393	سيري (ديھ) 272
سڪن نئون 432، 443، 451	سيوهڻ، سيوهاڻ 314
سڪر 116، 117، 383، 448	سيوهڻ (تعلقو) 271، 272
سڪر پراڻو شهر 97، 191، 272	سيوي 283
سڪر نئون شهر 197، 212	(ش)
سماتري (ديھ) 96، 193، 127	شادن 273، 274
مسٽري 67، 78، 359	شادي پلي 418، 419
سمبر وارو ڍورو 68، 191، 387	شاديپڙ 233، 334
سن 316، 362	شاھ بلاول 315، 438
سنجهورو (شهر) 432، 433	شاھ جو اوتارو (سڪر) 104، 108
سنجهورو تعلقو 442، 44	شاھ بندر تعلقو 120، 460
سنڌي راهيجي (ڍورو) 332، 416	ساهبور ڇاڪر 379، 416
سنڌ 67، 68، 78، 183، 212، 451	شاھ حسن 271، 372
سنڌو درياءَ 93، 95، 127، 227	شاهو واھ 129، 348
سنديارا نلاءَ (ڪڇ ۾) 132، 148، 338	سڪاريپور 273، 214
سنڌ يونيورسٽي 337، 421	نور (رندن جو ڳوٺ) 313، 315
سنگار 332، 448	شورن شهر 248، 414
سوڀرو 443، 432	شولو ڳوٺ 171، 233
سوراه 446، 457	شهداد پور تعلقو 213، 415
سورت 442، 448	شهداد واھ 271، 316
سوڍا 112، 138	نهيڊن جو لڪ 414، 415
سونگل 312، 342	نهيڊن جو مقام 248، 431
سونياني 271	(ط)
سجرايون 271	طفلس 404
	طنبو (عمراتين جو شهر ٺاڙي ۾) 318
	412

- ڪاڇو 218، 381 (ع)
 ڪاڇو ڪوٽ 332، 448 عمرڪوٽ 82، 427
 ڪاڇيل 110، 115 (غ)
 ڪارنگي جي جهل (ٿر) 218، 391 غرني 382
 ڪارو جبل 171، 369 غلام محمد جو گهٽ 435
 ڪارونجهر 116، 315، 436 (ف)
 ڪاسوٿو 115، 182 فتح باغ 366، 118
 ڪاڪ ديه 214، 417 فريد آباد 413
 ڪاڪ (لڳ ٿنبو باڳو) 210، 311 فٽير جو پير
 ڪامپ (انگريزن جي) 313، 450 (ق)
 ڪانٿو 115، 368 فٽي جا ڪنڀ 371
 ڪانڌوري ماڳ 217، 218 قمر 291، 310
 ڪانهرو ڪوٽ 181، 282 نلجي 211، 270
 ڪتزو (ٽپو مغليين) 318، 435 قلهڏيون 447
 ڪڇ 171، 382 قليلي جو دو - آيو 415، 416
 ڪڇو 482، 483 (ق)
 ڪڇي 316، 432 قدمن وارو مقام 175، 291، 292
 ڪڇي ضلعو (بلوچستان) 118، 312 قلات 80، 385
 ڪڍڻ 117، 381 قنبر علي خان 78، 388
 ڪراچي 171، 172، 387، 415 قنڌار 80، 87، 447
 ڪراچي جو ڪوٽ 171، 378 (ڪ)
 ڪريلا خورته قلعو 187، 217، 442
 ڪڙٽي 271، 330، 451 ڪڙول (= ڪابل) 171، 278
 ڪڙٽي 80، 181، 440 ڪاٺياواڙ 182، 183، 414
 ڪڪراڙو 216، 384 ڪاڇڙو 313، 315، 417

ڪاري جو دورو	341، 432، 431	ضڪرائڻ جو دورو
ڪاٺو (نئن)	345، 318، 137	ڪڪڙ نعلتو
ڪپرو 107	421، 387	ڪڪڙائي نئن
ڪنڌڙي (مڪان) 173	341، 238، 113	ڪلڪتو
ڪڏڙو 377	419، 337، 216	ڪلو
ڪرڙي 278، 279	439، 171	ڪلو (شهر)
ڪرڙي جو ميدان 278، 279	349، 261	ڪنب (ڍورو)
ڪرڙي وارو ٿاڻو 278، 280	346، 231	ڪنڌ ڪوٽ
ڪرزو مڪان 280، 281	489، 313، 236	ڪنڌو
ڪريڙ 324، 325	283، 171	ڪنڊين
ڪلڻ مڪان 173	389، 231	ڪنڪائي
ڪنڀات 200	191، 21	ڪنگرو
ڪنهيڙي 406	ڪنگور (علائقو شاھ بلاول جي ڀرسان)	
ڪيرائي (ديھ) 143	365، 142	ڪنگور
ڪير تر جو لڪ 320	484، 32	ڪوٽ ڏجي
(ڪ)	336، 171	ڪوٽڙي
گاج (نئن) 242	190، 92	ڪونهيرو
گاجڻ (جبل) 242	481، 335، 321، 271	ڪوهستان
گجرات 89، 426	386، 248، 171	ڪيئي بندر
گڏاپ 172	442، 343، 228	ڪيٽيون
گڊ گام (گڙگاڻون) 438		ڪيڇ
گڊ گجرات 431	(ڪ)	
گرجن 404		ڪاٺڙي
گرنر 255		ڪارڙي
گرھوڙ 202، 203، 210		ڪارو
گزنڱ بنگلو 459، 450		ڪارو در

گنجارو. گنداوا 118، 119	گهگهي ديه 288
گندبو جبل 143، 146	گهگهي (سير واري جاگير) 156
گندي وارو لڪ 143	گهوٽڪي 420، 421
گنگا 202، 203	گهوڙا ٻاري 277، 388
گنگا. جمنا (نديون) 202، 203	(ل)
گوسڙجي 278	لاڏيون 327
گوني 358	لاڙ 70
(گ)	لاڙڪاڻو 118، 279
گڙھ آباد 199، 200	لاکڙو 181
گڙھ وارو لڪ 147	لال واھ 279
گڙھي (جمالين جي) 220	لاھري بندر 193
گڙھي خير 267، 268	لاھور 425، 438
گڙھيڙاج (ماڳ) 193، 197	لس (پيلو) 13، 118
گوث الله پچايو خان جلباڻي 432، 437	لس پيلو 77
گوث پيران - ڌڻو جمالي 268	لڪنو 438
گوث پاراڻي کوسن جو 423	لنڊن 438
گوث امام بخش گهاو 181	لنوارِي 202
گوث شاھ محمد نوحاڻي 371	لوڻي جنڪشن 427
گوث شاھن رند 375	لياري 155
گوث محمد صديق ۽ علي بخش هديہ	(م)
459	مائيل جبل 97، 187، 313
(گھ)	ماچني (جوءِ) 333، 341، 46
نصف و 144، 171، 992	مارۃ ملير ديه 187، 198، 432
نصف و 400	مارڪ واھ 81، 97
نصف و 284	ماڙپور 161، 127
ڪنڊيسر جاڪير 156	ماڪي (جوءِ) 272

- مانسنگ جو ڪڙھ 161، 423
 متهلو 311، 320، 331
 مٿوڙجي ڍنڍ 189، 294
 مٺ (شهر) 313، 320
 مٺڙائو واھ 435
 مٺي 429، 430
 محال پاڳ ناڙي 118
 محال ڪڇي 118
 محال سني 118، 119
 محال شورا 118
 محموداڻي پير (ماڳ) 169
 مڙھو بولا خان (تپو) 329
 مرزا خان چانگ (ڳوٺ) 333
 مزارِي (علائقو) 422
 مستونگ 121
 مستط 143، 148
 مسو واھ 181، 393
 مغلپين (ڄاڻي) 98، 193
 مغلپين (تپو) 197، 317
 مڪران 98، 148، 313
 مڪلي 202، 208، 317
 مڪي 402، 403، 451
 مگر پين (مغلپين) 137، 438
 ملتان 181، 397، 410
 ملڪ طوطا جا مقام 127، 128
 ملير 242، 318
 ملير نئن 187، 483
 ممل جوء 197، 418، 480
 منگھو پير 197، 198
 موجن ڳوٺ 87، 93
 مول 117، 118
 مولوي شهر 186، 313
 موٽا چورا (ديھ) 142، 357
 مهاڏيو جي مڙھي 116
 مھراڻ (دریا) 159، 188
 مھراڻن جي پڪ 242
 مھراڻن واري واٽ 312، 448
 مھيسر جو ڳنڍو 116
 مياڇ 103، 105، 282
 مياڻي 333، 335
 مياڻي (قليلي واري) 395، 397
 مياڻي (سونمياڻي) 271
 مياڻي جو بيلو 182
 ميران جو مقام 291
 ميرپورخاص 906
 ميرپور ساڪرو تعلقو 143، 161
 ميرپور ماٿيلو 86، 422
 ميرن جو ڳوٺ 209
 ميرو خان تعلقو 214
 ميري ڪوٽ 120، 121
 ميري (قلات) 384، 391
 (ن)
 نارو (الهندو) 225، 468
 ناريجا ڳوٺ 415

هالا 335، 391	ناڙا ٿر 182
هالا پراڻا 115	ناڙي 142، 270
هالار 352	ناڙي (نئن) 265
هلاڻي 288	نٿالي جو ڪوٽ 310
هاليجي 171، 366	نظاماڻي ڳوٺ 435
هميراڻو ڪوٽ (عمرڪوٽ) 82، 84	ننگر پارڪر 107، 318
هند 71، 122، 429	ننگر شهر 318
هندستان 93، 449	نواب شاھ ضلعو 450
هنگلاج 257	نئن بولان 264
هوسڙي 171، 471، 489	(و)
هيتمان (ديھ) 326	وارھ 267
هیک - بريدو جبل 113	واڳھري 272
هيلجي ماڳ 183	وٽيجي 271، 272
(ي)	وڏئي جو ڪوٽ 310
يارو ڏاھري (ديھ) 419	(ھم)
	ھاڙھو 171، 175
	ھاشم ٻڌ (شھر) 267

PREFACE

This is the eighth book, in serial order, compiled under the Sindhi Adabi Board's Folklore and Literature project, approved in 1956, for the collection, compilation and publication of sindhian folklore.

The work on this project was started in January 1956, and the first two years were devoted mainly to the collection of the oral tradition and the written record. The oral tradition was reduced to writing through a net-work of field workers, one stationed in each taluka area. The compilation and publication work commenced from 1959. So far 36 volumes have been published and this is 37th volume published under this project.

JANGNAMA (plu) or War Ballads is the subject matter of this book. These ballads (mainly the bait compositions) pertain to the fights and Forays between various opposing parties, the more organized battles between groups and tribes, or the wars between the ruling chiefs. The texts of have been recorded from oral tradition current in different parts of Sindh and some of the adjoining areas. The earliest brief composition that has come to light pertains to the year 970 A. H. (1562 A.D) when Murid Khan Baloch killed Mirza Muhammad Saleh, the Tarkhan ruler of Thatta. The latest composition are those pertaining to the period of British rule on Sindh, mainly the 19th century.

Besides its literary value, the material which has been collected and compiled in the present book is of historical importance. It is an entirely new source of information which throws light on a number of events not recorded in historical works.

Hyderabad, Sindh
18th March 1984

N.A. Baloch

(All Rights reserved with the Sindhi Adabi Board)

1st Edition	1984	2000 Copies
2nd Edition	2007	1000 Copies

[Price: Rs. 230-00]

To be had from
SINDHI ADABI BOARD KITAB GHAR
Tilak Incline, Hyderabad
(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)
E-mail Address: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiab.com

SINDHI FOLKLORE & LITERATURE
BOOK - VIII

THE WAR BALLADS

Compiled & Edited

N.A. BALOCH

vi. A., L.L.B. (Alig), M.A., Ed. D. (Columbia)

SINDHI ADABI BOARD

JAMSHORO, SINDH

2007

